

Ünnepi tanulmányok a 65 éves

CS. KISS LAJOS

tiszteletére

Ut vocatio scientia

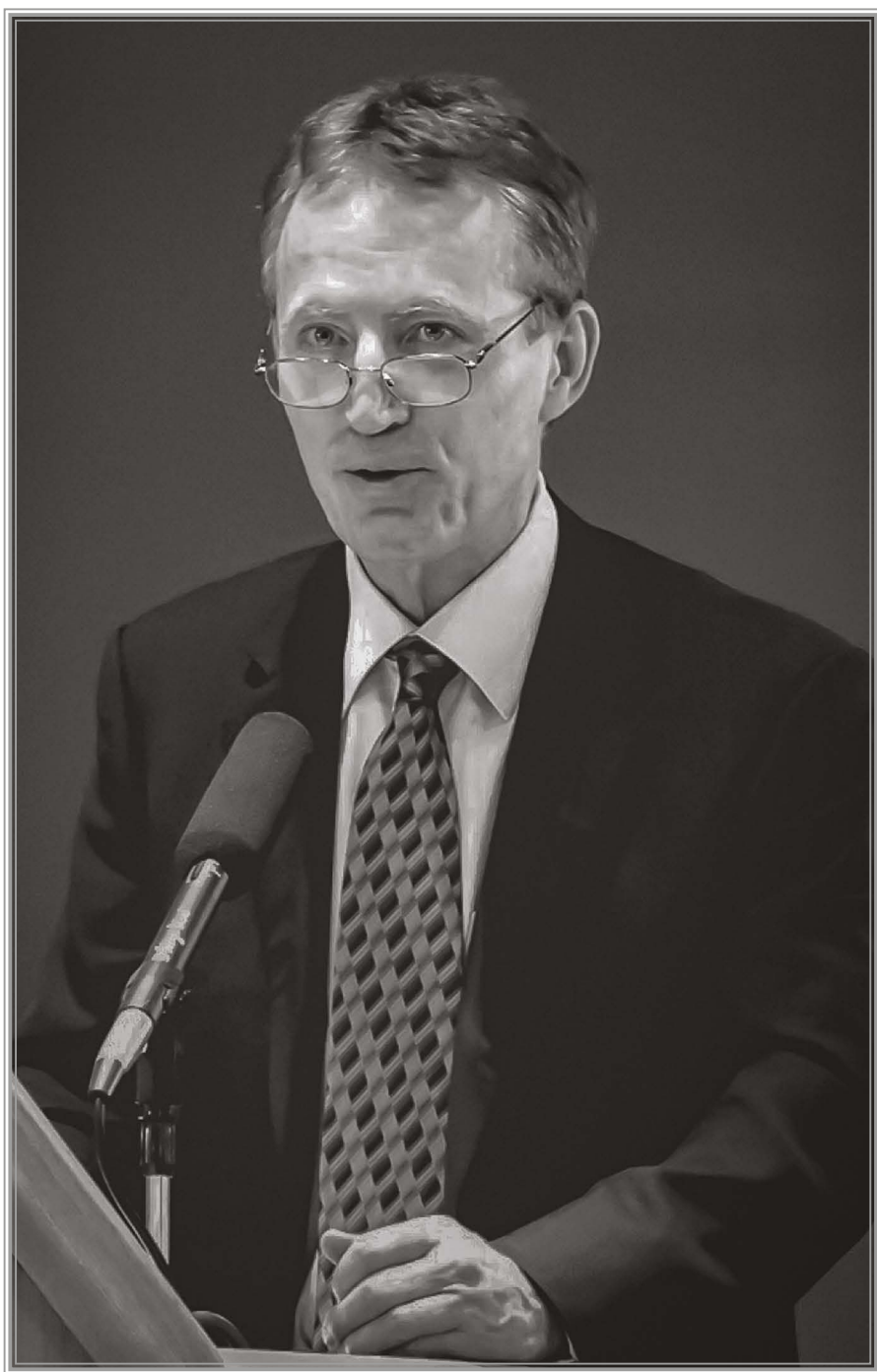

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Ünnepi tanulmányok a 65 éves
Cs. Kiss Lajos tiszteletére

Ut vocatio scientia

Ünnepi tanulmányok a 65 éves Cs. Kiss Lajos tiszteletére

Ut vocatio scientia

Szerkesztette
Pongrácz Alex

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Budapest, 2021

A kötet szerzői

Balogh László Levente	Laczó József
Derekas Győző	Nagy J. Endre
Egresi Katalin	Paczolay Péter
Farkas Ádám	Patyi András
Fejes Zsuzsanna	Pokol Béla
Frivaldszky János	Pongrácz Alex
Horváth Szilvia	Révész Béla
Hörcher Ferenc	Sashalmi Endre
Kaiser Tamás	Simon László
Karácsony András	Smuk Péter
Kelemen Roland	Stumpf István
Kevevári István	Szabó Márton
Kiss Lajos András	Szigeti Péter
Koi Gyula	Szilágyi Péter
Koltay András	Tattay Szilárd
Könczöl Miklós	Tussay Ákos

Cs. Kiss Lajos tudományos publikációinak jegyzékét összeállította
Molnár Petronella

A szerkesztői munkában segítséget nyújtott
Kevevári István

© A szerzők, 2021
Szerkesztés © Pongrácz Alex, 2021
© A kiadó, 2021

Minden jog védve.

Tartalom

Előszó

Cs. Kiss Lajos szakmai pályája | 9

Laudációk

Koltay András

Cs. Kiss Lajos professzor
köszöntése | 13

Szigeti Péter

Laudatio – Cs. Kiss Lajos 65 | 15

Tanulmányok

Balogh László Levente

Létezik-e totalitárius állam? –
Franz Neumann és Hannah Arendt
az úgynevezett „totalitárius államról” | 21

Derekas Győző

A társadalmivá váló politikai –
A forradalmi demokrácia modellje a 18. század
végének Franciaországában | 35

Egresi Katalin

Az alkotmány természete –
Kelsen, Schmitt és Mortati vitája az európai
jogtudományi gondolkodásban | 47

Farkas Ádám

Gondolatok a totalitás 21. századi esszenciájához | 65

Fejes Zsuzsanna

A kormányzás új formái,
az állami funkciók átalakulása a 21. században | 81

Frivaldszky János

Az isteni természetjog tartalmának alakulása
a hatalom, a szolgaság és a magántulajon
középkorban történő igazolása érdekében –
Észrevételek Piero Bellini elemzései nyomán | 95

Horváth Szilvia

A politikai fogalmának értelmezési lehetőségei
a konfliktustól a depolitizálásig | 113

Ferenc Hörcher

Max Weber's Theory and Practice
of German *Bürgerlichkeit* | 131

Kaiser Tamás

Az államkutatások és a politikatudomány kapcsolatrendszere | 147

Karácsony András

Max Weber hatása Carl Schmittre | 165

Kelemen Roland

A legitimációs kivételes hatalom fogalmi rendszere | 177

Kevevári István

Végtelen felelősség és emlékezet –
A Paul de Man-eset margójára | 187

Kiss Lajos András

Carl Schmitt és a „keresztfront” problematikája | 207

Koi Gyula

A „prikulicsnak nézett” Brassai, a „törpe termetű Dávid” Gyulai,
az „antiracionalista” Szarvas –
Concha Győző munkásságának fejlődésvonala
egy kortársairól írott alkalmi megemlékezés villámfényében | 229

Könczöl Miklós

Epiktétosz a politikai hatalomról | 243

Laczó József

Egy férfi, aki nem volt ott | 253

Nagy J. Endre

Jászi Oszkár államtana | 269

Paczolay Péter

Ahol Machiavelli és Carl Schmitt élt | 293

Patyi András

A jogegységi panasz bevezetésének
és továbbfejlesztésének néhány kérdése | 303

Béla Pokol

Legitimacy Problems of the EU Juristocracy | 323

Pongrácz Alex

Az állam és a szexualitás kapcsolódási pontjai | 339

Révész Béla

Állambiztonsági reflexiók
az alkotmányozás értékeire – 1989 | 359

Sashalmi Endre

A zsarnokság (*tyiransztvo*) problematikája
a dekabristák Pravoszlav Kátéjában
és az orosz hatalomértelmezés mélyrétegei | 397

Simon László

A fegyveres konfliktusokhoz kapcsolódó erőszak
kognitív hatásai és lehetséges állami reflexiója | 413

Smuk Péter

Militáns demokrácia –
Elvi, történeti és alkotmányjogi alapok | 425

Stumpf István

Állam és alkotmányosság a járvány hálójában | 435

Szabó Márton

A politikum fogalma | 453

Szigeti Péter

Az önreproduktív-önépítő társadalmi lét
és a jogrendszer kapcsolata | 475

Szilágyi Péter

A modern állam történetisége,
avagy történelmi lecke fiúknak –
Feltevések, vázlatok, mozaikok | 495

Tattay Szilárd

A szekularizált természetjogtan nyitánya? –
Hugo Grotius *etiamsi daremus* hipotézise | 513

Tussay Ákos

Tarentumi Arkhüasz
a *nomosz-phüszisz* antitéziszről | 525

Függelék

Cs. Kiss Lajos
tudományos munkáinak jegyzéke | 535

Előszó

Cs. Kiss Lajos szakmai pályája

„[...] csak vágyakozni és várakozni nem
elegendő, másképp kell tennünk: munkához
látni S megfelelni »napjaink követelményének«
– emberileg és szakmailag egyaránt.”
(Max Weber)

Cs. Kiss Lajos 1955. január 14-én született. Az Ünnevelt tudományos, valamint egyetemi oktatói pályája pontosan négy évtizedes múltra tekint vissza. E 40 esztendő átfogó pályája megszakítás nélküli ívet futott be: állam- és jogtudományi oklevelét 1979-ben, szociológia és filozófia szakos diplomáit 1984-ben vette át; 1997-ben a filozófiai tudomány kandidátusa, 2004-ben az állam- és jogtudományok habilitált doktora lett, 2006-ban pedig egyetemi tanári kinevezést kapott. A jogász, szociológus és filozófus végzettségű Ünnevelt sokoldalúságát, mondhatni, „reneszánsz ember” mivoltát jelzi, hogy 1979-ben a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése jóvoltából szerkesztői képesítést is szerzett.

Kutatási tevékenysége több tudományágra is kiterjed: az Ünnevelt az államelmélet mellett a társadalomelmélet, a tudásszociológia, a politikafilozófia, valamint a jogfilozófia élénk és aktív művelője. Kiterjedt kutatásokat folytatott Georg Jellinek, Max Weber, Mannheim Károly, Hans Kelsen, Carl Schmitt, Martin Heidegger, Edmund Husserl, illetve Horváth Barna munkásságával összefüggésben; példás szorgalmát és munkabírást dicséri, hogy Carl Schmitt számos alapvetőnek számító állam- és politikaelméleti munkáját ő fordította magyar nyelvre. A Magyar Tudományos Művek Tárában e sorok írásakor 131 közlemény, valamint 233 idézettség található Cs. Kiss Lajos neve mellett – műfajukat tekintve e közlemények gyakorlatilag a teljes tudományos spektrumot lefedik.

Az Ünnevelt tevékenysége több hazai felsőoktatási intézményhez kapcsolódott, illetve kapcsolódik: ekként az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karához (1980 és 1985 között tanársegéd, 1985 és 1997 között adjunktus, 1997 és 2005 között egyetemi docens, 2006 és 2013 között egyetemi tanár, 2009 és 2013 között a Filozófiai Tanszék vezetője), a Széchenyi István Egyetem Állam- és Jogtudományi Karához (1996 és 2014 között), valamint a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi Karához (2014-től napjainkig). Az Ünnevelt több doktori iskolában is oktatott, s túlzás nélkül állítható, hogy ennek

során igazi iskolateremtő tevékenységet fejtett ki: az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskolájában, majd a Széchenyi István Egyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskolájában, később pedig a Nemzeti Közszerológiai Egyetem Közigazgatás-tudományi Doktori Iskolájában is komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a gondjaira bízott doktoranduszok tudományos szemléletmódját aktívan formálja.

Mindeme tevékenysége mellett az Ünnepele több szakmai és közéleti szervezet tevékenységében is részt vállalt: a Magyar Tudományos Akadémia köztestülete mellett a Magyar Politikatudományi Társaság, valamint a Német–Magyar Filozófiai Társaság is tagjainak sorában tudhatja. A 2009-ben debütált *Jog – Állam – Politika* című folyóirat alapító főszerkesztője, majd szerkesztőbizottsági tagja; emellett 2002 és 2014 között a *Világosság* című orgánomot is szerkesztette. A *Jogi Kari Konferenciák* kiadványai mellett több sorozatot is gondoz: a Horváth Barna-életműkiadás mellett a Nemzeti Közszerológiai Egyetem kiadójához kötődő *Államértelmezések* című könyvsorozat sorozatszerkesztője. Az Ünnepele több kolléga bevonásával koordinálta-koordinálja az NKE-n zajló állam- és társadalomelméleti alapkutatást; ennek égisze alatt több állam- és társadalomelméleti konferenciát is szervezett.

A szerkesztő

Laudációk

Koltay András¹

**Cs. Kiss Lajos professzor
köszöntése**

Régi szép szokás, ha valaki hosszabb időt tölt el az akadémiai pályán, és kiváltképp, ha munkásságának az általa művelt tudományterületen jelentős súlya van, azt kollégái, pályatársai, barátai életének egy-egy meghatározó pillanatában, addigi sikereiben és örömeiben osztozva köszöntik. Kedves Professzor Úr, Barátaid jelen ünnepi kötettel nem is egy, hanem rögtön két jeles okból is köszönteni szeretnének Téged: 65. születésnapod és 40 évnyi oktatói-kutatói munkásságod alkalmából.

Már önmagában a kötet szerzőinek számossága és tanulmányaik diszciplináris sokfélesége is sokat elmond Cs. Kiss Lajos Professzor Úr tudományos jelentőségéről, mely meggyőződést csak tovább erősíti pályájának és szerteágazó publikációs tevékenységének áttekintése. Úgy gondoljuk, nem túlzás azt állítani, hogy 40 évnyi elmélyült és buzgó kutatói munkásságának eredményeként Cs. Kiss Lajos személye mintegy egybeforrt a tág értelemben vett államtudományokkal. Kevesen mondhatják el magukról, hogy tudományterületükön megkerülhetetlen autoritások; az ő táborukat erősíti Cs. Kiss Lajos is, aki tankönyvszerzőként, kutatóként, szövegkiadóként, műfordítóként és, nem utolsósorban, tudományszervezőként összefogja a modern államelméleti kutatásokat. Áldozatos tudományszervezői és, nem túlzás, iskolateremtői eredményei mellett a talán legnagyobb fegyverténye, ha csak egyet kellene e végtelenül tartalmas tudományos életútból kiemelni, Carl Schmitt államelméletének átfogó recepciója.

Külön öröm azonban, amikor egy ilyen páratlan kutatói szellem kellő tudományos alázattal és személyes kiválósággal is párosul. Kollégák és tanítványok egész sora tanúsíthatja, hogy Cs. Kiss Lajos ezek egyikében sem szűkölködik. Bárki, aki csak találkozott Vele, jól tudhatja, hogy mindig és mindenkitől kész és akar is tanulni, legyen szó hallgatói vagy tudományos fórumról, nem múlhat el úgy előadás, hogy az ne keltené fel tudományos kíváncsiságát. Ugyanez a nagy fokú tudományos alázat mutatkozik meg mindazokban

¹ Rektor, Nemzeti Közszolgálati Egyetem.

a kéziratokban is, amelyeket féltő gonddal szerkesztői gondozásába vett. Azt hiszem, jelen kötet szerzői között is sokan vannak, akiknek megannyi kézírata átfutott a kezei között.

Kedves Professzor Úr, a számodra talán legkedvesebb szerző, Max Weber korszakalkotó művének címét idézve: azt gondoljuk, Te valóban hivatásoddá tetted a tudományt. Kívánjuk, hogy ezután is tudj és akarj e maxima szerint élni; *ut vocatio scientia!* A Nemzeti Közszerzői Egyetem közössége nevében szeretettel köszöntlek jubileumod alkalmából.

Szigeti Péter¹

Laudatio – Cs. Kiss Lajos 65

Kollégánk és pályatársunk tudományos munkássága 40 esztendeje kísért. Közös, „studium generale”-beli indulásunktól kezdődően sokat beszélgettünk, tervezgettünk a tovatűnő évek során tudományaink kihívásairól. Filozófiáról, társadalomelméletről, a szenzuális és az intellektuális értékosztály különbségéről és így tovább. Az ELTE ÁJK-n bő három évtizeden át voltunk barátok és jó kollégák. A Széchenyi István Egyetemen pedig két évtizeden át azonos tanszéken dolgoztunk, és pedig jogelméletet, filozófiát, államelméletet oktattva és kutatva. Az önművelésen kívül is sok alkalmunk volt tehát az eszmecserére. Egyetértettünk a modern tudományosság megítélésekor a filozófiai és a szociológiai felvilágosodás jelentőségének értékelésében. Abban a hagyományban is osztoztunk, hogy a filozófiát lehet komoly tudományként művelni, hiszen a komplex és extenzíve végtelen valóság nem kis erőfeszítéssel járó szellemi-gondolati birtokba vétele mellett minden szaktudomány módszertani kérdéseinek megválaszolásába is belejátszik a „világegészt”, saját kutatási tárgyát, de nem az egész világot megismerni vágyó filozófia: az adott kor, adott feltételeiből kiinduló, de akár szekuláris érvényességű tudásanyagával. Itt aztán az életünkben 30 éve beköszöntött korszakváltás interpretációja inkább távolította filozófiai felfogásainkat és tudományos problémavilágunkat. Egyik oldalon világrendszerelmélet és egy szintetikus jogfelfogás orientációja, amely eléggé távol esik a másik oldal nyelvfilozófiájától, a kontingenciaproblémától, de még a filozófiai-esztétikai hermeneutikától is (de nem a jogalkalmazói jogértelmezéstől).

Cs. Kiss professzort a tudomány iránti alázata, szerkesztői szenvedélye, munkabírása és ügyszeretete arra motiválta, hogy komoly erőfeszítéseket tegyen jelentős gondolkodók hazai recepciójáért. Így szerkesztette és látta el bevezető tanulmányaival, jegyzeteivel Carl Schmitt munkásságát, fordításaival (*A politikai fogalma*),² saját kommentárjaival és irodalmával alaposan ellátott, impozánsan

¹ Egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar Jogelméleti Tanszék.

² Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Ford. Cs. Kiss Lajos. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002. 288.

terjedelmes kötetekben (*Carl Schmitt jogtudománya*).³ A *Reine Rechtslehre* szerzőjének pedig a hazai kutatók tanulmányainak rendszerezett, sok fontos szempontra kitérő kötetet szentelt.⁴ Recipáló munkásságát triáddá nemesítette ki a 20. század legjelentősebb mérsékelt jogpozitivistája jogelméletésének, Herbert Leopold Adolphus Hartnak a *The concept of law*-jához kapcsolódó hatalmas irodalmi értékelése: részben annak kezdeményezésére történő feldolgoztatása, részben a meglévők egybeszerkesztése.⁵

Cs. Kiss professzor a *Lehetséges-e jogelmélet államelmélet nélkül?* című tanulmányában⁶ kérdésének aktualitását fenntartva elismerően szolt jogállamiságlelméletéről: „az egyetlen olyan szerzőnek tekintve, aki nem pusztán a diszciplínák tantervi-tanrendi rögzítésének módján, hanem rendszeres formában tett kísérletet a probléma tisztázására az elméletalkotás művelői síkján. Azonban a jogállamiság jogelmélete és az általános államtan közötti szükséges egybehangzás megteremtése, a két elméletalkotási eljárás közötti kapcsolódások kidolgozása továbbra is megoldandó feladat maradt” – írja. Nos, nem egészen így gondoljuk. Ha kollégánk figyelme komolyan kiterjedt volna arra a distinkciónkra, hogy a jogállamot eleve nem azonosítottuk az állam általánosabb fogalmával, mert sem forradalmak-össznezeti válságok, sem ellenforradalmak, sem rendkívüli állapotok közepette nem tekintettük relevánsnak a jogállamiság kérdésfelvetését, hiszen ezekben a helyzetekben a politikai hatalomgyakorlást *nem kötik* materiális értelemben vett szabadságjogok, amivel az egyéneket és a társadalmakat a közhatalom joghoz kötöttsége tartalmilag, nem egyszerűen a formális jogszerűség oldaláról is védi. Ekkor a politika elsőbbsége érvényesül a joggal szemben, amelyet formális eszközül használ. Ekkor hatalmi államról (*Machtsstaat*ról) van szó, nem jogállamról. Jogrendje azonban minden államnak van, ami nem lehet azonos egy jogállami minőségű jogrenddel. Ezért választottuk el három érvényességi körként, hogy *hol nincs?*, *hol lehet?* és *ahol lehet, ott melyek a jogállamiság kritériumai?*⁷ Ezért semmiképpen sem áll, hogy Szigeti „minden elemében és funkciójában jog alá rendelt állam nézőpontjából tesz kísérletet a jogelmélet megalkotására”.⁸ A jogállamiság jogelmélete pedig nem azonos egy általában vett jogelmélettel, amire

³ Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről*. Budapest, Gondolat, 2004. 466.

⁴ Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya*. Budapest, Gondolat, 2007. 819.

⁵ Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Herbert L. A. Hart jogtudománya kritikai kontextusban*. Budapest, ELTE Eötvös, 2014. 992.

⁶ Cs. Kiss Lajos: *Lehetséges-e jogelmélet államelmélet nélkül?* In Takács Péter (szerk.): *Unitas multiplex. Ünnepi tanulmányok Szigeti Péter 65. születésnapjára*. Budapest–Győr, Gondolat – SZE DFK, 2017. 60–79.

⁷ Szigeti Péter – Takács Péter: *A jogállamiság jogelmélete*. Második, bővített, javított kiadás. Budapest, Napvilág, 2004. 224–225.

⁸ Cs. Kiss (2017): i. m. 76.

nem is tettünk akkor kísérletet, annak ugyanis átfogóbb a tárgyi problémája. Egy államelméleti, általános államfogalomnak, amelyben a politikai hatalmi-szervezeti oldal áll előtérben – ha nem osztjuk „az állam azonos jogrendjével” kelsen-i paradigmáját – pedig *nem kell* tartalmaznia a jogállami minőségi jog általunk bemutatott követelményrendszerét,⁹ hiszen annak a legitim erőszak-monopólium a differencia specifikuma, legalitása materiális tartalmaitól függetlenül (ahol megoldásunkban Max Weberre támaszkodtunk). Minden jogállam állam, de távolról sem minden állam jogállam is egyben. 1920 előtt persze nem létezett sem pluralista demokrácia – amely a többségi akaratképzéshez köti a normatív formára emelt, az általános államakarat képzésére felruházott jogalkotó szerveket –, sem pedig jogállami minőségű hatalomgyakorlás, tehát a kormányzás alkotmányos keretek közé szorítása – amelynek végpontja az önkorlátozó hatalom. (Hiszen pluralista rendszerben is kialakulhat egy domináns pártrendszer.) Ez a hagyományos államtan *alkalmazhatatlanságát* jelenti arra a történetileg új helyzetre, amelyben a versengő politikai minőségek konszenzuális demokráciája működik, legitim jogképződéssel. A formális államtan központi fogalmából – egy adott területen élő népesség feletti főhatalom gyakorlása – nem lóg ki a schmitti belliciózus politikafogalom. Szemben Schmitt-tel, a centrumkapitalizmusban – különösen a szervezett kapitalizmus keynesiánus jóléti államainak kb. 1945–1975 közötti periódusában – gyakran előálltak a többségi elvre és a formálisan szabad választásokra épülő polgári demokratikus hatalomgyakorlás és a legitim jogképződés helyzetei. Jakab András általános államtanra vonatkozó radikális kritikája, amelyet indokolt távolságtartással Cs. Kiss is felidéz,¹⁰ illetőleg a hagyományos államtannal szemben fellépő, diszciplináris/politológiai/politikai rendszer elemzés csak különböző kifejeződései ennek a demokratikus hatalomgyakorlást és alkotmányjogi legitimitást (vagy annak hiányát) az államelméletbe felvevő, megváltozott paradigmának. Fényévekkel maguk mögött hagyva a 19. századi „honorácior demokráciák” elitista képződményeit, ahol a népesség kilenczede jogilag eleve ki volt zárva a politikai részvételből. A jog és az állam is mindig egy adott társadalom állama, a társadalmak pedig történeti képződmények, ahogyan osztály-, réteg- és politikai erőviszonyai következtében működött saját jogi és állami-politikai alrendszerait. (Aki akarja, módszertanilag választhat olyan perspektívát és analitikus eszközrendszert, amelyben az állam vagy a jog független akár a társadalomtól, akár egyik a másiktól. Csakhogy a valóság szaktudományos, részterületeket módszertanilag felparcellázó megközelítése eltér a lételmélet tárgyi problémákból kiinduló megközelítéstől. Az ontológiát a tárgyelsőbbiség [*intentio recta*], a szaktudományokat az elszigetelő módszertisztaság jellemzi.)

⁹ Szigeti–Takács (2004): i. m. 252–257.

¹⁰ Cs. Kiss (2017): i. m. 64–65.

Jogállamiság-felfogásunk sem volt államiság nélküli, és szerintünk sincs jogelmélet államelmélet nélkül, éppen mert sem a jogalkotás, sem a jogalkalmazás, sem pedig a jogrend alkotmányossági kontrollja nem képzelhető el közhatalmiság (impérium), tehát állami autoritás és szervezeti intézményesültség nélkül. A jog létmódja éppen ezért: normativitás, döntés, jogviszonyok és impérium dinamikus egymásba átcsapása. Az impérium eliminálására csak a jogelmélet az ítélkezés indokoláselméletére korlátozó, többnyire analitikus pozitivisták gondolnak (ahogy Cs. Kiss helyesen jellemzi Herbert Hart kizáró stratégiáját), vagy azt az államiság helyére ültetett politikai filozófiai megalapozásra törekedve kerülnek el.¹¹ Ekkor a szintetikus elméletalkotást *mellőző módszer teremtette tárgyak* állnak elő, igencsak távol az össz folyamat gondolatilag konkrét megragadhatóságától, amelynek problémavilágáról és megértési szintjéről – valaminő analitikus módszertisztaság jegyében – le is mondanak. Magunk a hegeli-marxi dialektika és a nem lineáris, komplex rendszerelmélet módszertanát aknázunk ki társadalomontológiailag megalapozott jogelméletünkben, éppen a jog létalapjának és önreferenciális, de nem önépítő rendszerszerűségének demonstrálására, az államisággal és a politikum eltérő szerveződésmódjainak számbavételével.¹²

¹¹ Szilágyi Péter: A társadalomelméleti és politikai filozófiai alapozású jogelméletek különbsége. In Takács Péter (szerk.): *Unitas multiplex. Ünnepi tanulmányok Szigeti Péter 65. születésnapjára*. Budapest–Győr, Gondolat – SZE DFK, 2017. 328–342.

¹² Az utóbbiakhoz lásd Szigeti Péter: A politikum konstrukciója. A politikai problémája Carl Schmittnél, Max Webernél és a neomarxistáknál. *Eszmélet*, 25. (2013), 100. 82–111.

Tanulmányok

Balogh László Levente¹

**Létezik-e totalitárius állam? –
Franz Neumann és Hannah Arendt
az úgynevezett „totalitárius államról”**

Egyáltalán nem vagyok biztos abban, hogy a tanulmány címében feltett kérdésre lehetséges minden kétséget kizáró választ adni, de azt gondolom, hogy a totalitárius rendszerek és az államiség viszonya egyáltalán nem olyan magától értetődő, mint ahogyan az első pillantásra látszik. Kétségtelen, hogy a totalitárius rendszerek elemzésénél – és itt most elsősorban a hitleri Németországra és a sztálini Szovjetunióra gondolok – gyakran indulnak ki olyan modellekből, amelyek szerint ezekben az állam olyan erősen központosított és hatékonyan szervezett politikai intézmény, amelynek hatóköre folyamatosan szélesedik, és az élet minden területére kiterjed az ellenőrzése vagy legalábbis annak szándéka.² A totalitás igényét általában az állam expanziójával azonosítják, mintha ez a két jelenség ugyanaz lenne, és ugyanazon következményekkel járna. Ezek az elméletek természetesen nem hagyják figyelmen kívül, sőt hangsúlyozzák az állam totalitárius rendszerekben való folyamatos pervertálódását, aminek nyomán hihetetlen bűnököt követ el saját állampolgáraival szemben, ugyanakkor ezek a megközelítések szinte egyáltalán nem foglalkoznak az állam formájáról és működéséről szóló alapvető elképzelésekkel.

Felmerül a kérdés, hogy vajon valóban arról van-e szó csupán, hogy az államnak és intézményeinek más funkciói és hatáskörei vannak a totalitárius rezsimekben, mint a liberális és demokratikus politikai berendezkedésekben? Vajon egy végtelenségig kifordult és megromlott vagy egy minden tekintetben példa nélküli politikai jelenségről van szó akkor, amikor a totalitarizmusról, illetve benne az államról beszélünk, és csak azért használjuk viszonyukban a bevett jogi és államtudományi kategóriákat, mert megfelelő fogalmak híján nem tudjuk pontosan beazonosítani és feltárni a jelenségek újszerűségét, így egyszerűen

¹ Egyetemi docens, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Politikatudományi és Szociológiai Intézet Politikatudományi Tanszék. Kapcsolat: balogh.laszlo@arts.unideb.hu.

² Lars Rensmann: Der totale Staat als Un-Staat. Hannah Arendts und Franz Neumanns politische Theorien totalitärer Herrschaft. In Samuel Salzborn (szerk.): *Kritische Theorie des Staates. Staat und Recht bei Franz L. Neumann*. Baden-Baden, Nomos, 2009. 161.

az ismertre vezetjük vissza az ismeretlent? Ezen a helyen természetesen nem tudok részletesen belemenni abba a kérdésbe, hogy mit értünk totalitarizmus alatt, illetve hogy jogilag, politikailag vagy éppen történelmileg mit tartunk államnak, és milyen ismertetőjegyekkel kell rendelkeznie egy politikai szerveződésnek ahhoz, hogy államnak nevezhessük. Itt most csakis arra vállalkozom, hogy a totalitárius rendszerek és az államiság viszonyának feszültségeit két kiemelkedő teoretikus, Franz Neumann és Hannah Arendt elemzésein keresztül bemutassam, kihangsúlyozva gondolati párhuzamaikat és különbségeiket. Kétségtelen, hogy Neumann művéből hiányzik a szovjet kommunizmus elemzése és a náci rendszerrel való összevetése, illetve Arendt elemzése is bizonyos tekintetben egyoldalúnak tekinthető, ugyanakkor mindkét gondolkodó belátásai elengedhetetlenül fontosak a totalitárius államok újszerűségének és egyedülállóságának belátásához, illetve működési mechanizmusaik megértéséhez.

Párhuzamos életrajzok

Franz Neumann és Hannah Arendt tapasztalatai, amelyekből politikaelméleti megfontolásaik kinőttek, nagyon hasonlóak voltak. Mindketten a császári Németországban, erősen asszimilálódott német zsidó családba születtek. Franz Neumann 1900. május 23-án Kattowitzban, Hannah Arendt 1906. október 14-én a Hannover melletti Lindenben látta meg a napvilágot. Neumann Frankfurtban végzett jogi tanulmányokat, és 1923-ban szerzett doktori címet az állam és a büntetés viszonyát vizsgáló disszertációjával. Hannah Arendt Marburgban Martin Heidegger, Heidelbergben pedig Karl Jaspers tanítványa volt. Franz Neumann az 1918-as forradalom idején csatlakozott a Szociáldemokrata Párt balszárnyához. Egyetemi tanulmányai végétével Berlinbe ment, ahol Ernst Fraenkelkel közös ügyvédi irodát nyitott, és együtt dolgoztak egy új munkajog kialakításán. Eközben a Deutsche Hochschule für Politikon is oktatott, amelyből később a Freie Universität Berlin Otto Suhr Intézete alakult ki. Arendt magát egészen a náci hatalomátvételig alapvetően apolitikusnak tartotta, családja azonban anyai ágon erősen kötődött a szociáldemokráciához, második férje, Heinrich Blücher pedig a Német Kommunista Párt egyik alapítója volt.³

Adolf Hitler 1933-as hatalomra jutása után mindkettőjüket hamar le tartóztatták, és még abban az évben elhagyták Németországot. Franz Neumann Nagy-Britanniába menekült, és hamarosan a London School of Economicson

³ Vö. Hannah Arendt: *Mi marad? Az anyanyelv.* Günter Gaus beszélgetése Hannah Arendttel. In Balogh László Levente – Biró-Kaszás Éva (szerk.): *Fogódzó nélkül. Hannah Arendt olvasókönyv.* Pozsony, Kalligram, 2008. 15.

kezdett politikatudományi tanulmányokat, többek között Harold Laskinál és Mannheim Károlynál, ahol újabb doktorátust szerzett. Hannah Arendt előbb rövid ideig Svájcban, a Népszövetségnél tevékenykedett, majd Franciaországban kelet-európai zsidó gyerekeket készített fel a Palesztinába való kivándorlásra. Neumann 1936-ban, Arendt pedig 1941-ben telepedett le az Amerikai Egyesült Államokban. Neumann akadémiai pályája talán valamivel könnyebben indult, mert már megérkezése után a Max Horkheimer által vezetett Institute of Social Research-nél, tulajdonképpen az Amerikába áttelepült frankfurti iskolánál helyezkedett el, amely akkoriban a Columbia Egyetemen működött. Arendt 1941 után a német nyelvű *Der Aufbau* című zsidó folyóirat munkatársa lett. A háború alatt, illetve után mindketten vállaltak munkát az amerikai kormány számára. Neumann 1943 után elsősorban anyagi okokból elhagyta az intézetet, és az Office of Strategic Services számára készített szakértői anyagokat és tanulmányokat a háború utáni Németországról. 1946-ban részt vett a nürnbergi perekben, és néhány vádiratnak ő maga volt a szerzője Robert Jackson szövetségi bíróval és Telford Taylor fővádlóval közösen. Arendtnek a háború után a megmaradt zsidó örökséget kellett számba vennie Európában, aminek során újra Németországba utazott. Szélesebb körű, a szakmai körökön messze túlmutató ismertséget számára *A totalitarizmus gyökerei* című könyve, majd az 1960-as évektől az Eichmann-perről szóló tudósítása és a nyomában kibontakozó viták hoztak. Német zsidó emigránsként mindketten a háború utáni amerikai értelmiség meghatározó alakjaivá váltak, akik ugyan soha sem tértek vissza végleg Németországba, de munkásságukon keresztül jelentős hatást gyakoroltak egykori hazájuk szellemi életére is. Franz Neumann 1948 után a Columbia Egyetem politológiai professzora lett, de közreműködött a berlini Freie Universität politikatudományi tanszékének megalapításában, illetve az egész német politikatudomány megalapozásában is.⁴ 1954-ben halt meg autóbalesetben a svájci Vispben. Hannah Arendt az 1950-es évektől számos neves amerikai egyetemen oktatott, majd a chicagói egyetemen, illetve később a New York-i New School for Social Research-ön kapott katedrát. Neumann életműve korai halála miatt torzó maradt, így ismertsége és elismertsége nem vetekedhet Arendtéval, ugyanakkor fontos leszögezni, hogy mindkettőjük művei – különösen a *Behemoth* és az *Origins of Totalitarianism* – a nemzeti-szocializmus, illetve a totalitarizmuselemzés klasszikusainak számítanak, amelyek jórészt szakítanak a korszak általánosan elfogadott értelmezéseivel, és új alapokra helyezik a „totalitárius államról” szóló elképzeléseket.

⁴ Vö. Alfons Söllner: *Political Scholar. Zur Intellektuellengeschichte des 20. Jahrhunderts*. Hamburg, Europäische Verlagsanstalt, 2018. 109–120.

Franz Neumann a nemzetiszocializmus struktúrájáról és gyakorlatáról

Franz Neumann 1940-ben kezdte el írni *Behemót* (*Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism 1933–1944*) című könyvét, amely a nemzetiszocializmus egyik első struktúraelemzését adta. A mű először 1942-ben, másodjára pedig 1944-ben, az első kiadáshoz képest jelentősen kibővítve jelent meg. Figyelemre méltó, hogy a német kiadás csak több mint 20 évvel a szerző halála után, 1977-ben jelent meg. Az értő fordítás számos fogalmi zavart és koncepcionális homályosságot tisztázott, ezért a német szöveg sok tekintetben alaposabbnak és egyértelműbbnek tűnik, mint az eredeti angol.⁵ Neumann értelmezésén – és így nyelvezetén is – erősen nyomot hagyott a 30-as évek Németországának baloldali politikai zsargonja, amely a nemzetiszocializmust a monopolkapitalizmusból, illetve annak válságából vezette le, és eredetét tekintve elsősorban a gazdasági és az azzal összefüggő társadalmi tényezők jelentőségét hangsúlyozta. Kétségtelen, hogy az érvrendszer ma már több szempontból sem állja meg a helyét, de a nemzetiszocializmus és az állam viszonyára vonatkozó fejtegetések mind a mai napig nagy magyarázóerővel bírnak. Ha a többnyire a két világháború közötti szociáldemokráciát idéző retorikát lehántjuk az elemzésekről, akkor fontos felismerésekhez juthatunk a nemzetiszocializmus működését és természetét, valamint államiséghez való viszonyát illetően. A szöveg néhol meglehetősen nehézkes, de kiváló kapcsolódási pontokat és továbbgondolási lehetőségeket nyújt az elemzésekhez.

A *Behemót* mint beszélő cím nem egyszerűen az ószövetségi Jób könyvének szörnyére, hanem sokkal inkább Thomas Hobbes utolsó politikafilozófiai művére utal, amely a Behemótot paradigmaticusan állítja szembe a Leviatánnal, mindkettőnek metaforikus jelentést tulajdonítva.⁶ Mindkét szörny Isten teremtménye és mindenhatóságának bizonyítéka, illetve mindkettő az uralom és az erőszak metaforája, de politikai indítékaik és kiindulópontjaik alapvetően különböznek. Nem egymás komplementereként, hanem antagonisztikus ellentéteként jelennek meg. Amíg a Leviatán a szuverenitás egységének, a békének és garanciájának, az államnak a metaforája, addig a Behemót a szuverenitás felbomlását, a polgárháborút és a természeti állapotba való visszahanyatlást jelképezi. A Leviatán az uralom és a rend, a Behemót a bomlás és a háború.⁷ Ha a kiindulópontot a Behemót felől nézzük, akkor világossá válik, hogy a Hobbes

⁵ Hubertus Buchstein: *Anatomie des Unstaats*. 2018.

⁶ Horst Bredekamp: Behemoth als Partner und Feind des Leviathan. Zur politischen Ikonologie eines Monstrums. *Leviathan. Berliner Zeitschrift für Sozialwissenschaft*, 37. (2009), 3. 429–475.

⁷ Balogh László Levente: A Leviatán anatómiája. *Magyar Filozófiai Szemle*, 54. (2010), 2. 101–112.

által leírt természeti állapot maga a polgárháború, amelyben nincsenek korlátok és szabályok, ezért az mindennél súlyosabb pusztításhoz és végül az államrend szükségszerű felbomlásához vezet.

Neumann elemzésének sajátossága, hogy a nemzetiszocializmus kapcsán nem csupán jogilag érvel, hanem az állam- és társadalomelméleti összefüggéseket is hangsúlyozza, amelyeknek forrásai a „nyugati” marxizmus, Max Weber uralomszociológiája és Mannheim Károly tudásszociológiája.⁸ Kiindulópontja az a tézis, amely szerint a náci rendszer valójában nem állam, hanem egyfajta antiállam, *Un-Staat*.⁹ Véleménye szerint nem az a döntő kérdés, hogy az uralmon levők erőszakot gyakorolnak-e alattvalóik felett, hanem az, hogy az állami erőszak egysége fennáll-e, vagy sem. Neumann szerint ugyanis a nemzetiszocialista rendszer négy pilléren nyugszik – a párt, a bürokrácia, a hadsereg és a gazdaság –, amelyek közül egyik sem képes a hatalmat önmaga számára kisajátítani, ezért a különböző uralmi csoportok egy-egy saját befolyásuk alatt álló szférát jelölnek ki, amelyen belül az állami funkciókat gyakorolják. Mindegyik csoport csakis a saját területét dominálja, de az azon kívül esőket nem képes a befolyása alá hajtani, még ha törekszik is rá.

„Az állam egy olyan intézmény lesz, amelyben az erőpárhuzamok működnek; egy közösség lesz, amely az alacsonyabb közösségekre szervesen ráépül. Az erőszak, amit ez az állam gyakorol, már nem külsődleges, úgyhogy a szuverenitás elvész, és ez sokkal inkább a szervezett közösség erőszaka. A közjog és a magánjog elválasztása sem létezik többé. Először csak a társadalmi jog, aztán az egész jogrendszer mint egységes rendszer a közösség jogává nyilvánítja magát.”¹⁰

Ha a fentiek alapján közelebbről megvizsgáljuk a jelenséget, akkor jól látszik, hogy alapvetően az állam különböző erői közötti felosztásáról van szó, miközben határaik elmosódnak és folyamatosan változnak. A közöttük levő alá- és fölérendeltségi viszonyok alapvetően ellentmondásosak, és még a rendszert belülről ismerők számára is gyakran átláthatatlanok az uralom struktúrái. Ennek a megosztásnak természetesen semmi köze sincs a hatalommegosztás liberális állami elvéhez, mivel az különböző funkciókon és kompetenciákon alapul, és nincs benne abszolút és ellenőrizhetetlen hatalommal bíró instancia. Ezzel szemben, ami a nemzetiszocializmusban munkamegosztásnak tűnik, az valójában nem más, mint a mindenkorai politikai erőviszonyok kifejeződése. Az egyes uralmi csoportokat általában az jellemzi, hogy a rájuk szabott korlátokat igyekeznek átlépni és más kompetenciákat magukhoz vonzani, miközben azonban erről nem

⁸ Vö. Söllner (2018): i. m. 94–99.

⁹ Franz Neumann: *Behemoth. Struktur und Praxis des Nationalsozialismus 1933–1944*. Frankfurt am Main, Fischer-Taschenbuch, 2004. 16.

¹⁰ Uo. 519.

ők döntenek, hanem maga a Führer, mert „a törvény a továbbiakban nem más, mint a vezér parancsa”.¹¹ A hatalomgyakorlás nem folyamat, hanem akarat, amely éppen ezért szükségszerűen önkényes. „A politikai hatalom Németországban a vezérnél van, aki nem egy állami szerv, hanem maga a közösség, és nem mint annak szerve, hanem mint annak megtestesülése cselekszik.”¹²

A nemzetiszocializmusra jellemző, hogy az egyes uralmi csoportok a saját szférájukon belül reprodukálják az állami funkciókat, de itt a megosztás nem funkcionális, hanem konkurenciaharc eredménye. Az egykor egységes államhatalom az egyes állami funkciókat ellátó formális vagy informális szerveződésekbe szóródik szét, miközben maguk az uralmat képviselő csoportok állandó mozgásban vannak, határaik pedig folyamatosan eltolódnak egymáshoz képest. „De akkor most mi a nemzetiszocializmus struktúrája, ha nem államról van szó? Ki merem jelteni, hogy egy olyan társadalmi formával van dolgunk, amelyben az uralkodó csoportok a népesség többi részét közvetlenül ellenőrzik, a legalábbis racionális, eddig államként ismert kényszerítő apparátus közvetítése nélkül.”¹³ Egy ilyen berendezkedésben lehetetlen lokalizálni olyan helyet, ahol az államot, illetve annak erőszak-monopóliumát a maga egységében felfedezhetnénk. A nemzetiszocialista uralom egy olyan állapotot hozott létre, amely a szuverén államtól alapvetően különbözik. Államról általában akkor beszélhetünk, ha egyetlen, többnyire jól körvonalazható kompetenciákkal rendelkező szuverén létezik, a nemzetiszocializmus rendszerében azonban különböző szuverenitási igények versengtek egymással, amelyek a szuverenitás szempontjából egy látens vagy nyílt polgárháborús helyzetet idéztek elő, amelyet a vezér egyszerre ösztönzött és korlátozott. Egy ilyen állapotot nemigen nevezhetünk államnak, legfeljebb egy uralom által strukturált anarchiának vagy tudatosan szervezett káosznak. Ez az állapot tükröződik az igazságszolgáltatásban is:

„A nemzetiszocializmus lerombolja a törvény általánosságát, és vele együtt a bírók függetlenségét és a törvény visszamenőleges hatályának tilalmát. Az általános klauzulák jelentősége még nagyobb és világosabb lesz, mint korábban, mivel azok az akadályok eltűntek, amelyeket a mégoly rosszul működő parlamentáris demokrácia a kizárólagosságra vonatkozó követelések érvényesítésével szembeállított. Éppen a meghatározatlanságuk miatt szolgálnak ezek az általános klauzulák arra, hogy a náci korszak előtti pozitív jogot az új uralkodók követeléseivel összhangba hozzák. A nemzetiszocializmus posztulálja a bíró abszolút kötődését a törvényhez, de az általános klauzulák lehetővé teszik, hogy az uralkodó politikai nézetek ott is érvényesüljenek, ahol a pozitív jognak ellentmondanak. [...] A bírót egy rendőrhivatalnak státuszára redukálják.”¹⁴

¹¹ Neumann (2004): i. m. 517.

¹² Uo. 543.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo. 517.

A modern államisághoz kapcsolódó elképzeléseink ezzel teljesen ellentétesek, ezért magától értetődik a kérdés, hogy vajon mégis mi teszi ezt az állam helyére lépő alaktalan rendet működőképpé és tartóssá. A döntési és végrehajtási folyamatok a szuverenitás nélküli állapotban nem öltenek olyan formákat, amelyek kötelező érvénnyel bírnának, ezért az állami bürokrácia fokozatosan elveszti a jelentőségét. A politikai döntések ad hoc módon születnek meg, és nem köti őket sem törvény, sem szabály, legfeljebb általános érvényre igényt tartó klauzulák, amelyekhez az aktuális politikai erőviszonyok alkalmazkodni próbálnak. Egy ilyen rendszer minden eleme átmenetinek tekinthető, ami végső soron annak dinamikáját biztosítja. Egyetlen biztos pont a működésben a vezér akarata, aki nemcsak koordinálja az egyes csoportokat, de éppen a rendszer formátlansága teszi lehetővé számára, hogy ezeket egymással szemben kijátssza, illetve versengésre készítse. A vezér tehát nem döntőbíró, nem a törvények forrása, hanem a rendszer legfőbb mozgatója. A hírhedt felhatalmazási törvény megszüntette a törvényhozás és végrehajtás funkcióinak elválasztását, így a politikai hatalmat nem megosztották, hanem a vezérre koncentrálták.¹⁵ A törvény helyére a vezér konkrét parancsa vagy valamilyen általános klauzula lépett, amelyet aztán a párt vagy később az egész társadalom követett. „Ha a jog és a vezér akarata azonosak, ha a vezér maga minden jogi eljárás nélkül megöletheti politikai ellenfeleit, és ezt a tettet a jog legmagasabb megvalósításaként ünneplik, akkor már nem beszélhetünk a jog sajátos karakteréről. A jog most már bizonyos politikai célok keresztülvitelére szolgáló technikai eszköz, már csak a szuverén parancsa.”¹⁶

A döntések helye sok esetben láthatatlan, de ez nem jelent akadályt, mert tételen írásba foglalt pozitív törvények valójában nem is léteznek. Nem csodálkozhatunk azon, hogy az állam ilyen körülmények között szinte teljesen kiüresedett és informálissá vált, és a nemzetiszocializmus közvetlen céljai szempontjából egyre inkább csak akadályt jelentett. A mozgalom ugyanis mindig szembekerül az állami bürokráciával, amely még diktatórikus viszonyok között is arra törekszik, hogy intézkedéseit egyfajta racionalitásnak és szabályszerűségnek rendelje alá.¹⁷ A totalitárius rendszerekben tehát nem arról van szó, hogy az állam és a törvény, a szuverenitás és a jogi garanciák az erőszakban feloldódnak, hanem arról, hogy a mozgalom az állam minden racionális és szabályszerű elemét megsemmisíti.

„Ha azonban a nemzetiszocializmusnak nincs politikai elmélete, akkor vajon a politikai rendszere állam-e még egyáltalán? Ha egy államot a törvény uralma jellemez, akkor erre a kérdésre nem kell válaszolnunk, mivel vitatjuk, hogy Németországban

¹⁵ Neumann (2004): i. m. 80, 85.

¹⁶ Uo. 518.

¹⁷ Uo. 110.

létezik-e egyáltalán jog. Megjegyezhetjük ugyan, hogy az állam és a jog nem azonosak, és jog nélkül is létezhetnek államok. A modern államot, ahogyan az Itáliában létrejött, egy racionálisan működtetett, erőszak-monopóliummal rendelkező apparátusként fogjuk fel. Egy államot fogalmilag az általa gyakorolt politikai hatalommal való egységen keresztül tudunk definiálni. Kétkedem abban, hogy Németországban még a legkorlátozottabb értelemben is létezne állam.”¹⁸

Félreérténénk azonban a totalitarizmus természetét, ha a formátlanságot és a normatív kötelékek hiányát a rendszer gyengeségének tekinténénk, éppen ellenkezőleg, ebben az esetben ez az uralomgyakorlás hatékonyságának elengedhetetlen feltétele. A nemzetiszocializmus ennyiben tehát nem a pluralitás tagadása, hanem radikális, jóllehet messzemenően pervertált folytatása.¹⁹

Hannah Arendt és az „ügynevezett totalitárius állam”

Nem véletlen, hogy Hannah Arendt meglehetősen hasonlóan írja le az állam helyét a totalitárius rendszerekben, hiszen *A totalitarizmus gyökerei* című művében, amely 1951-ben jelent meg, több helyen is hivatkozik Neumann művére.²⁰ Amikor az „ügynevezett totalitárius állmról” beszél, akkor éppen úgy annak alaktalanságát és strukturátlanságát hangsúlyozza. Arendt ugyan nem korlátozza elemzését a nemzetiszocialista államra, jóllehet ebben az esetben a sztálini rendszerrel felvázolt párhuzamok inkább tűnnek megfeleltetésnek, mintsem az elemzés végkövetkeztetésének. Jól látszik, hogy Arendt alapvetően bizalmatlan volt az állam minden formájával, és a totalitarizmust magát, legalábbis részben, a hanyatló és felbomló nemzetállamok következményének tekintette, jóllehet magát a folyamatot nem tartotta szükségszerűnek. Szerinte a nemzetállam hanyatlásának folyamata az I. világháború végével kezdődött, amit a totalitárius mozgalmak megjelenése csak felgyorsított, illetve betetőzött, mert azok jellemzője nemcsak az állandósult mozgás, amely folyamatosan konfliktusba kerül a rend, az állandóság és a kiszámíthatóság minden formájával, így az állammal is, hanem minden tekintély és rend radikális megvetése és lerombolása.

„A tömegek szemében az állam a monarchiával együtt vesztette el tekintélyét, így az államot ért támadásokat senki sem tekintette szentségtörésnek. [...] A náci diktatúrát gyakran kapcsolták össze az ügynevezett »államtisztelettel«, S még történetek

¹⁸ Neumann (2004): i. m. 541.

¹⁹ Vö. Jürgen Bast: *Totalitärer Pluralismus. Zu Franz L. Neumanns Analysen der politischen und rechtlichen Struktur der NS-Herrschaft*. Tübingen, Mohr Siebeck, 1999. 274–303.

²⁰ Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. Ford. Berényi Gábor, Braun Róbert, Erős Ferenc, Seres Iván. Budapest, Európa, 1992. 326, 562.

figyelmét is elkerülte a közhely: a nációk kihasználták, hogy összeomlott az állami tekintély, mely az Isten kegyelméből a trónra került uralkodó tiszteletéből eredt, S az a köztársaságokban aligha fordul elő.”²¹

Arendt arra az alapvető feszültségre hívja fel a figyelmet, ami az állam mint statikus rend és a mozgalmak között feszül. Úgy vélte, hogy *per definitionem* nem létezhet olyan mozgalom, amely ne az állam ellen irányulna, mivel az állam fokozatosan felolvad a permanens mozgás miatt. Arendt azért beszél „úgynevezett” totalitárius államról,²² mert a totalitárius rendszerek ugyan államellenesek, de minden eredetileg állami eszközt mozgósítanak az állampolgáraik, majd az egész emberiség elleni hadjáratukban. Az intézményt kiüresítik és megfosztják hatalmától, miközben nem számolják fel, hanem vele párhuzamos struktúrákat építenek ki.

„A hivatalok megkettőződése és az autoritás megosztása, a valóságos és a látszathatalom együtt létezése elegendő ahhoz, hogy zavart keltsen, de nem ad magyarázatot az egész struktúra »alaktalanságára«. Ne feledjük, hogy struktúrája csak építménynek lehet, mozgalomnak azonban – ha a kifejezést olyan komolyan és szó szerint akarjuk venni, mint a nációk – csak irány; a jogi vagy kormányzati struktúra bármely formája csak hátrányt jelenthet egy olyan mozgalom számára, amely egyre gyorsulva halad bizonyos irányba. A totalitárius mozgalmak hatalomra kerülésük előtt is azokat a tömegeket képviselték, amelyek már nem voltak hajlandók valamilyen struktúrában élni, függetlenül annak jellegétől; olyan tömegeket, amelyek azért lendültek mozgásba, hogy elsöpörjék a kormányzat által biztonságosan megállapított jogi és földrajzi határokat. Ezért, kormányzati és állami struktúrafelfogásunk felől ítélve, ezeknek a mozgalmaknak, amíg fizikailag még meghatározott területre korlátozódnak, szükségképpen meg kell próbálniuk lerombolni minden struktúrát, S ehhez az előre megfontolt romboláshoz valamennyi hivatalnak párt- és állami intézmények formájában történő pusztító megkettőzése nem elegendő. Mivel a megkettőzés bizonyos viszonyt feltételez az állam homlokzata és a párt belső magva között, végső soron ebből is valamiféle struktúra következik, amelyben a párt és az állam viszonya automatikusan autoritásuk korlátozásának és stabilizálásának jogi szabályozásába torkollik.”²³

Mozgalom és állam viszonya tehát nem egyszerűen arról szól, hogy egyfajta megkettőzött struktúráként az állam mellett a pártstruktúrán keresztül kialakul egy mozgalmi rend, amely a totalitárius rendszer dinamizálásáért felel. Ha ez így lenne, akkor még mindig fennállna annak a lehetősége, hogy az állami cselekvés racionalizáló törekvéseinek következtében az élet bizonyos területein szabályszerűségek alakuljanak ki, és fokozatosan elbürokratizálódva végül megtörjön a totalitárius rendszer dinamikája. Az állam végső soron a totalitarizmus

²¹ Arendt (1992): i. m. 52.

²² Uo. 490.

²³ Uo. 494.

akadály, de tévedünk, ha azt gondoljuk, hogy a totalitárius rendszer az állam látványos felszámolására törekszik. Sokkal fontosabb számára az állam mint egyfajta hatalom nélküli homlokzat, amely így továbbra is normalitás és hétköznapság érzését kelti, miközben nem egyszerűen megkettőzték, hanem egyenesen megsokszorozták az intézményeket, amelyekben áttekinthetetlenül szórták szét a hatalmat.

„A hatalomra jutott totalitarizmus külső homlokzatként használja az államot, amelynek a nem totalitárius világban kell képviselnie az országot. A totalitárius állam mint olyan annak a totalitárius mozgalomnak a logikus örököse, amelytől szervezeti struktúráját kölcsönzi. A totalitárius vezetők ugyanúgy bánnak a nem totalitárius kormányokkal, ahogy hatalomra kerülésük előtt a parlamenti pártokkal vagy a párton belüli frakciókkal bántak, és, jóllehet a tágabb nemzetközi szintén, ismét azzal a kettős problémával néznek szembe, hogy a mozgalom (vagy a totalitárius ország) fiktív világát meg kell óvniuk a valóság befolyásától, és a normális külvilág számára a normalitás és a józan ész látszatát kell kelteniük.”²⁴

Arendt egyenesen arra a paradoxonra hívja fel a figyelmet, hogy minél láthatóbb egy intézmény, annál kevesebb a valódi hatalma; minél magasabb állami posztot tölt be valaki, annál súlytalanabb a politikai döntéshozatal szempontjából. A nácik a hatalmukat és befolyásukat vesztett intézményeket soha sem szüntették meg, hanem megtartották, és gyakran a bennük levők számára is csak később vált világossá, hogy elvesztették a jelentőségüket. Az átláthatatlanságot csak fokozta az a körülmény, hogy az egyes szervezetek és intézmények illetékességi határait szándékosan összekeverték: az egyes tartományok és közigazgatási egységek határai másutt húzódtak, mint az SA, az SS vagy a Hitlerjugend-körzetek határai. A hivatalok és intézmények megsokszorozása nem egyszerűen személyzeti célokat szolgált; sokkal fontosabb volt ennél, hogy az egyes szervezeti egységek vetélkedjenek abban, hogy melyikük testesítse meg hitelesebben, és hajtja végre hűségesebben a Führer szándékát. Egy idő után már nem az számított a rendszer támogatójának vagy lelkes hívének, aki mindenben követte a vezér akaratát, hanem aki kitalálta, hogy adott helyzetben mit várhatnak el tőle, és cselekedeteit ehhez alakította. Ezek a körülmények aztán fokozatosan lehetetlenné tették az ellenállás bármilyen formájának kialakulását, mivel kiiktatták az egyéni mérlegelés és cselekvés lehetőségét.

Az állam további kiüresítését szolgálta a pozitív törvények megvetése, majd teljes hiánya. A nácik nem törölték el ugyan a törvényeket, és nem helyezték hatályon kívül még a weimari alkotmányt sem, ezzel együtt azonban a rendszer hatalomra jutása után senkinek sem jutott eszébe, hogy számonkérje ezek

²⁴ Arendt (1992): i. m. 512.

betartását. A pozitív törvények helyére fokozatosan a történelmi vagy a természeti mozgástörvények léptek. Ezek legfontosabb sajátossága az volt, hogy kétségbevonhatatlan kényszerítő erőt tulajdonítottak nekik. Az erősebb faj győzelméhez vagy a halódó osztályok elpusztításához nem férhetett kétség, ezért ezek lettek az ideológiák alapjai, amelyeket ennek ellenére bármikor meg lehetett változtatni a tartalmukban. A totalitárius ideológia nem a legitimitást szolgálta, hanem a jövőt posztulálta, a jelent irányította, a múltat pedig ezekhez igazították. A terror szerepe abban nyilvánult meg, hogy ami az ideológiában még fikciónak tűnt, azt valósággá változtatta a maga legteljesebb képzeltségében és szörnyűségében. Mindezzel szemben egy állam a maga elkerülhetetlenül racionális és bürokratikus rendjével csak akadályozta volna a totalitarizmus kibontakozását.

„A totalitárius állam megfigyelőjét bizonyára nem annak monolitikus struktúrája lepi meg. Ellenkezőleg, a tárgy valamennyi komoly kutatója egyetért abban, hogy legalábbis kettős hatalom – a párt és az állam – létezik egymás mellett (vagy egymással szemben). Sokan ráadásul a totalitárius kormányzat sajátos »formátlanságát« hangsúlyozzák. [...] Tökéletesen igaz, hogy »még egy szakértőt is örületbe kergetne, ha megpróbálná feltárni a párt és az állam közötti viszonyokat« a Harmadik Birodalomban. Azt is gyakran megfigyelték, hogy a két hatalmi forrás, az állam és a párt közötti viszony valójában a látszólagos és a valódi hatalom viszonya, ezért a kormánygépezetet gyakran úgy ábrázolják, mint hatalom nélküli homlokzatot, amely a párt valódi hatalmát rejtje el és védelmezi.”²⁵

Az államon túl?

A fentiek alapján jól beláthatóak az Arendt és Neumann nézetei közötti hasonlóságok, amelyek nem merülnek ki az állam formátlanságában és strukturálatlanságában. Hasonlóságot látnak a rendszer kialakulásának tényezőiben, az állampolgárok depolitizáltságában és a modern állam elbürokratizálódásában éppúgy, mint a totalitárius rendszerek kumulatív jellegében. A nézeteik közötti hangsúlykülönbségek többnyire abból az időbeli távolságból adódnak, ami a művek megjelenése között eltelt, és ez a szemlélet perspektíváit alapjaiban megváltoztatta. A holokauszt kontextusa ugyanis teljesen átalakította a totalitárius rendszerek értelmezési keretét, így ami Neumann elemzésében még csak utalásszerűen volt jelen, azt Arendt már az elemzése középpontjába állította. Neumann utal a rasszizmus és az antiszemitizmus jelentőségére a könyv különböző fejezeteiben, és 1944-re már számára is egyértelmű a „zsidók fizikai kiirtásának” szándéka,²⁶ de ezeket még nem tekinti a totalitarizmus strukturális

²⁵ Arendt (1992): i. m. 492.

²⁶ Neumann (2004): i. m. 582.

elemeinek. Figyelemre méltó, hogy Franz Neumann egykori tanítványa, Raul Hilberg, a holokauszt történetének egyik legjelentősebb kutatója számára milyen fontosak voltak a *Behemoth* belátásai az események dinamikájának leírásánál. Arendt szerint a totalitárius rendszerek az embert egy hosszú folyamat eredményeként megfosztják morális és jogi személyiségétől, ami már önmagában is jelzi az állam hiányát. Ezzel azt a totalitárius tételt akarják bizonyítani, hogy minden lehetséges: lehetséges sokféle embert úgy megszervezni, mintha egyetlen egyén volna, lehetséges teljesen kiölni az emberből a jogi és erkölcsi normákat, lehetséges embereket elemberteleníteni és cselekvésképtelenné tenni. A megsemmisítő táborok jelentik ennek végpontját: egy kísérleti terepet, ahol „tudományosan ellenőrzött körülmények között küszöbölik ki az emberi viselkedés kifejeződései közül a spontaneitást”.²⁷ Bármennyire modern jelenségnek tekinti Neumann és Arendt a totalitarizmust, kialakulásában egyikük sem lát történelmi vagy politikai törvényszerűséget, sokkal inkább a modernitás folyamataival és jelenségeivel való szembefordulást, amelyekkel nem voltak képesek megfelelő erőket szembeállítani, így a jogállamot és az emberi szabadságot megvédeni.²⁸ Elemzéseik bizonyos pontokon meghaladottnak tűnhetnek, ugyanakkor számtalan újabb kutatás igazolta a feltételezéseiket és állításait. Az a közös belátásuk minden kétséget kizáróan máig érvényes, hogy ha nincs politikai és társadalmi elkötelezettség, amely megvédi az intézményeket és különösen az államot, akkor az szükségszerűen lehanyatlik, és a helyét valamilyen ad hoc kormányzás és szervezett káosz veszi át, aminek nyomában tényleg nem marad más, csakis a kiüresített homlokzat, amely azonban nem védi meg az állampolgárokat, és nem teremti közöttük békét.

²⁷ Arendt (1992): i. m. 530.

²⁸ Vö. Rensmann (2009): i. m. 193.

Felhasznált irodalom

- Arendt, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei*. Ford. Berényi Gábor, Braun Róbert, Erős Ferenc, Seres Iván. Budapest, Európa, 1992.
- Arendt, Hannah: Mi marad? Az anyanyelv. Günter Gaus beszélgetése Hannah Arendttel. In Balogh László Levente – Biró-Kaszás Éva (szerk.): *Fogódzó nélkül. Hannah Arendt olvasókönyv*. Pozsony, Kalligram, 2008. 11–42.
- Balogh László Levente: A Leviatán anatómiája. *Magyar Filozófiai Szemle*, 54. (2010), 2. 101–112. Online: <http://real.mtak.hu/id/eprint/33915>
- Bast, Jürgen: *Totalitärer Pluralismus. Zu Franz L. Neumanns Analysen der politischen und rechtlichen Struktur der NS-Herrschaft*. Tübingen, Mohr Siebeck, 1999.
- Bredenkamp, Horst: Behemoth als Partner und Feind des Leviathan. Zur politischen Ikonologie eines Monstrums. *Leviathan. Berliner Zeitschrift für Sozialwissenschaft*, 37. (2009), 3. 429–475. Online: <https://doi.org/10.1007/s11578-009-0054-1>
- Buchstein, Hubertus: *Anatomie des Unstaats*. 2018. Online: <https://bit.ly/3vJrsW5>
- Neumann, Franz: *Behemoth. Struktur und Praxis des Nationalsozialismus 1933–1944*. Frankfurt am Main, Fischer-Taschenbuch, 2004.
- Söllner, Alfons: *Political Scholar. Zur Intellektuellengeschichte des 20. Jahrhunderts*. Hamburg, Europäische Verlagsanstalt, 2018.
- Rensmann, Lars: Der totale Staat als Un-Staat. Hannah Arendts und Franz Neumanns politische Theorien totalitärer Herrschaft. In Salzborn, Samuel (szerk.): *Kritische Theorie des Staates. Staat und Recht bei Franz L. Neumann*. Baden-Baden, Nomos, 2009. 161–193. Online: <https://doi.org/10.5771/9783845216164-161>

Derekas Győző¹

A társadalmivá váló politikai – A forradalmi demokrácia modellje a 18. század végének Franciaországában

Jelenünkben a liberális konszenzus által biztosított relatív stabilitás korát éljük, amely a hatalom középponti helyét szándékoltan üresen hagyja, mert ez által véli megoltalmazni az egyén szabadságát a politikai hatalom visszaéléseitől, jelentkezzenek azok akár az egyén, akár a többség zsarnokságának formájában. Ahogy Pierre Rosanvallon írja, „ugyanazt a kultúrát testesíti meg a piachoz fűződő »gazdasági liberalizmus«, az emberi jogok uralmán alapuló »politikai liberalizmus«, és a minden egyes embert saját cselekedetének bírójává tevő »morális liberalizmus«, ezért egy, a társadalmi kapcsolat formáit a gyakorlat szintjén újradefiniáló »teljes körű antiliberális gondolat összefüggő és egyértelmű megnyilatkozása» lehetetlennek mutatkozik anélkül, hogy magát a modernitás kultúráját számolnánk fel annak tárgyi és szellemi vívmányaival együtt.²

A konszenzus fenntartásáért fizetett ár, a világ elszemélytelenedése és a politika mint a közösségi létezés terének kiüresedése azonban a politikum közösségivé tételének igényét és az ennek megvalósításának mikéntjére vonatkozó, nem csupán politika- és államelméleti, hanem ontológiai jellegű kérdést intézi hozzánk. Mindez szüntelenül visszavezet minket a klasszikus politikai filozófia szemléletmódjához, amely a fizikai szükségletek rendszerének kielégítésén túlmutató, minőségi értelemben vett emberi és társas létezést – Cs. Kiss Lajos megfogalmazásában – a „társadalmi lét középpontjának kijelölésében és ennek lakhatóvá tételében”, azaz a „társadalom közösséggé integrálásának egység- és rendkonstituáló teljesítményében látta”.³

¹ Doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Politikatudományi Doktori Iskola. Kapcsolat: gyderekas@gmail.com.

² Pierre Rosanvallon: Liberális politikai kultúra és reformizmus. Ford. Lakatos Ágnes. In Pierre Rosanvallon: *Civil társadalom, demokrácia, politikum. Történelmek és elméletek*. Budapest, Napvilág, 2007a. 108–111.

³ Cs. Kiss Lajos: Egy keresztény Epimétheusz. In Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Ford. Cs. Kiss Lajos. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002. 278.

Jelen tanulmány a forradalmi demokrácia François Furet által a saját korának történettudományát domináló, ideologizáló jellegű marxista forradalom-olvasatokkal szemben kidolgozott modelljének és a francia mintájú illiberális demokráciafelfogás sajátosságait feltáró Pierre Rosanvallon azt kiegészítő észrevételeinek egy diszkurzív-interpretatív politikaelméleti keretben történő interpretációját végzi el. Teszi ezt annak reményében, hogy a politikai és társadalmi modernitás találkozási pontján, a nagy francia forradalom időszakában fellépő, a hatalom középponti helyének kitöltésére irányuló szellemtörténeti törekvés – amely társadalmi és politikai kölcsönös áthatódásának egyik elsőként jelentkező, még ha negatív beteljesülését is jelenti – az életmű weimari időszakában született, a demokrácia és liberalizmus közötti fogalmi ellentmondást tematizáló schmitti írásokkal fennálló gondolati párhuzamok révén érdekes „közbevetett megjegyzésként” szolgálhat a 65 éves Cs. Kiss Lajos totális államra vonatkozó kutatása számára.

A hatalom középponti helye

A 18. század közepének Franciaországában a politikai racionalizmus filozófiája az adminisztratív monarchia ellen vívott politikai küzdelem folyamatában az ideális társadalmi működés egy, az angol mintájú liberalizmus képviselő, köztes testületek, vegyes kormányzati forma és pluralizmus fogalmai mentén leírható gondolati komplexumával homlokegyenest ellentétes, közösség és politikum kora modern érára jellemző monista felfogását a társadalmi modernitásban „meghaladva megőrző”, és azt egy, a politikaivá váló társadalmiság elméletében kibontakoztató elképzelését dolgozta ki, amely a nagy francia forradalom későbbi menetében a forradalmi demokrácia modelljében öltött testet.

A korszak Angliájával szemben a megelőző korszak hierarchikus hatalmi struktúráit őrző, elavult és kiüresedett képviselői intézmények már nem képesek a hivatalosság csatornáiba integrálni a nyilvánosság nagy 18. századi struktúraváltásán éppen átesett társadalmat, amely a monarchikus abszolutizmus elméletén alapuló régi társadalmiság helyett – amelyben a hatalom központi helyét, ezzel a társadalmi élet megszervezőjének kizárólagos szerepét a társadalmi test részeit hierarchikusan saját autoritása alá rendelő szuverén tölti be – a politikai autoritást és annak alanyait újszerű módon összekapcsoló politikai formát keres magának.⁴ Ennek modelljeül az általános akaratnak az öntörvényadó szuverén individuumok természetes egyenlőségét

⁴ François Furet: *Interpreting the French Revolution*. Ford. Elborg Forster. Cambridge–Paris, Cambridge University Press – Éditions de la Maison des Sciences de l’Homme, 1981. 36–37.

egy tökéletesen egységes politikai társadalom formájában megőrző rousseau-i elképzelés szolgál.

A politikai racionalizmus filozófiája a társadalmiság újraalapozására alkalmas, konkrétan létező politikai-intézményi közeg hiányában a szekuláris tudományosság értelmében felfogott szelleminek a felvilágosodás eszmerendszere által már egyébként is dominált tárgyi területén valószínűsítette meg a maga alternatív nyilvánosságmodelljét, Furet kifejezésével a „filozófiai társadalmat”. A filozófiai társadalom rousseau-i tiszta demokráciát megvalósító ideális közegében a szabadság feltételeinek kibontakozását az észszerű hatalmat gyakorló egységes politikai testület léte és az annak működésében testet öltő sajátos diskurzusforma szavatolja, amelyben a társadalmi jó megtalálására irányuló intellektus szférájában érdekeiktől és anyagi kötődéseiktől elszakadt felvilágosult egyének mint szuverén individuumok racionális vitája alakítja ki azt a közvéleményt, amely a társadalom tagjainak már nem vitatható közös értékconszenzusát jeleníti meg. A közvéleményt kialakító diskurzus folyamatában fellelt, az evidencia észszerű autoritásával bíró és így általános érvényességű értékek – a szabadság és egyenlőség – az egyének ezek megvalósítására irányuló közakarataiban öltenek testet. A racionális kormányzás iránti igény és a népfelség megerősítésének vágya így a közakarat reprezentatív fogalmában egyesül.⁵ Az értékek társadalmi artikulációjának diskurzusmodellje azonban még nem képes azokat érvényre juttatva megteremteni a szabadság feltételeit, még kevésbé megvédelmezni azt. Ehhez a forradalmi demokrácia filozófiájának nem csupán a reprezentáció, de a cselekvés elméletévé is kell válnia.

A politikum terének radikális újradefiniálását végrehajtó forradalmi demokrácia modellje a racionális filozófia és a társadalmi változásigény ezen cselekvési probléma mentén végbemenő összeolvadásából fakadt. A forradalmi demokrácia filozófiája, amelyet racionális filozófiai gyökerei okán egyébként is nyomaszt a kora modern érából átöröklött szerződéselméleti elképzelés ahistorikus volta és gondolatkísérleti jellege, a reprezentativitás rousseau-i ihletésű absztrakt-teoretikus koncepcióját a történelem közvetítő közegén keresztül aktualizálja.⁶ Ennek megfelelően a szabad és egyenlő individuumok alkotta nép a nemzet politikai fogalmának radikális újraalkotása és kizárólagos önmagára vonatkoztatása révén egységesülve, a történelem közegében, cselekvő módon hódíthatja vissza azon jogait, amelyek természettől fogva hozzá tartoznak, és amelyek teljességétől épp a korábbi történelmi folyamat egyenlőséget felszámoló despotikus eltorzulása fosztotta meg őt. Így a forradalmi demokrácia történeti-politikai modelljében a nemzet és állama válik az önbíró egyének és az az azokkal szervesen egybe-

⁵ Furet (1981): i. m. 24–28.

⁶ Uo. 29, 31–33.

tartozó jogok és értékek kizárólagos képviselőjévé, ezzel a szuverenitás egyedüli legitim kifejezőjévé és hordozójává, ebből következően pedig a nép új, politikai minőségét történetileg kibontakoztató szervezeti és cselekvési eszközzé – Schmitt fogalmiságával élve a mértékadó politikai egységgé, azaz státusszá.⁷

A hatalom képe ezzel elszakadt a 18. század francia monarchiájának vég-időszakát jellemző politikai konstelláció valóságától. A belső és külső válságoktól gyötört, kormányzati hatékonyságtalansággal küzdő, egyre mélyülő legitimitás-deficittel sújtott és kompromisszumokra kényszerülő adminisztratív monarchia konkrét hatalmi realitásának helyébe a hobbesi elmélet szuverénjének a társadalom egészét átfogó abszolút hatalmának mitikus képe lépett, amelyet az állami és a társadalmi közti egyenlet megfordításaként egyszerűen csak vissza kell szolgáltatni az immáron nemzetté szerveződő nép általános akarátának. Ezzel a reprezentáció, a hatalom és a politikai cselekvés egy mennyiségileg és minőségileg új társadalmi totalitásban egyesül. Az egységes és oszthatatlan hatalom intellektuálisan tiszta formulázása annak az adminisztratív monarchia keretében végbemenő tökéletlen gyakorlati megvalósulása és kiüresedése ellenére a társadalmi és állami közti szakadék áthidalásának fogalmi eszközöként továbbra is hatóerővel bírt.⁸

Az abszolút szuverenitás kora modern kori formulázása így a társadalmi modernitás politikai kezdőpontján, a szabadság és egyenlőség közvélemény-fogalmában szintetizált elképzelésén alapuló demokratizmussal és a politikai nemzetté váló nép közakarátának fogalmával áthatottan a nagy francia forradalom időszakában újra világtörténelmi energiákat szabadított fel. A *Leviatán* hobbesi államelméletének a kontinentális adminisztratív monarchia gyakorlatában racionálisra és mechanisztikusra redukálódott jelentéstartalma ezen a „szimmetrikusan ellentétes” hatalomfelfogáson keresztül újra az elgondolható legteljesebb totalitás hordozójává, az államiba benyomuló új társadalmiságnak az uzurpátor monarchikus hatalommal és annak uralomra vonatkozó isteni joggal szembeni mozgósító harci mítoszává vált.

Az új társadalmiság

Társadalom és állam (újja)egyesülésének mítoszában a legitim politikai hatalom gyakorlásának minden mozzanata közvetlenül visszautal a közakaratra és a társadalom létét megalapozó egyesülési aktusra, a társadalmiság gyakorlása pedig

⁷ Furet (1981): i. m. 32; Carl Schmitt: A politikai fogalma. In Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Ford. Cs. Kiss Lajos. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002a. 30.

⁸ Furet (1981): i. m. 38–39.

a hatalom teljességével való rendelkezést előfeltételezi. Mindez az adminisztratív monarchia diszfunkciói mentén egy olyan új strukturális helyzetet teremtett, amelyben a hatalom központi helye üressé, ezzel pedig intellektuálisan és gyakorlatilag is kitölthetővé, a politika mint a közösségi létezés terének újjáalkotása érdekében pedig egyenesen kitöltendővé vált a legitimitás kizárólagos forrásaként és a hatalmi cselekvés egyedüli letéteményeseként tételezett, a tömegek „bevonulásával” a megelőző korszakhoz képest számarányában radikálisan kibővült, szociális minőségében pedig megváltozott társadalom számára.⁹

Ennek megfelelően az új társadalmiság a szuverén monarchia illetékességi körébe tartozó állami és a politikum közvetlen szféráján kívül eső társadalmi közt közvetítő, a hagyományos társadalmi erők szervezett érdekeit megjelenítő montesquieu-i „közbenső, alárendelt és függő hatalmakat”, így a nemességet és a helyi parlamenteket, a magisztrátusokat és a klérust a hatalmat becsatornázó és azt oda-vissza fluktuáló képviseleti intézmények helyett már a nép és annak szuverén hatalma közé ékelődő idegen testekként fogta fel, amelyek létének nincs az egyének közti társadalmi szerződésből levezethető alapja, így csupán a hatalom jogos forrásától, az egységes, harmonikus egésznek tételezett néptől való eltérítését szolgálják egy társadalom utáni állapot hierarchiáját, részérdekeit és diszharmóniáját intézményesítve és újratermelve.¹⁰

Az új társadalmiság gondolati keretében az egyéneket mint a képviselet alanyait a maguk konkrét szociális kötelékeibe és érdekeibe ágyazottan visszatükröző, a társadalmi elitiek által gyakorolt közvetett népképviseletre épülő és a polémiát azok eliasi értelemben civilizált diskurzuskultúrájába áttranszformáló, a vegyes kormányzat rendszerébe betagozódó angolszász parlamentarizmusmodell és annak a francia szellemtörténetben „nemesi liberalizmusként” jelentkező recepciójának explicit tagadásaként az állami szuverén által gyakorolt abszolút hatalom képének társadalmi keretben végbemenő újralkotása, revitalizálása és radikalizálása zajlott le az egyének szubsztanciális egyenlőségének felfogására épülő tiszta demokrácia ideális elképzelése mentén.¹¹ Ennek látványos gyakorlati megnyilvánulásaként kerül sor a Le Chapelier által szövegezett, a céhek és céhképviseltek feloszlataáról szóló 1791. június 14-i dekrétum kiadására.¹² Ahogy Rosanvallon megjegyzi, a képviselet dicsőséges forradalmat követően kikristályosodó angol modelljének intellektuális befogadására csak a restauráció időszakában, a kormányzativá váló liberalizmus „guizot-i pillanatának” elő-

⁹ Furet (1981): i. m. 33, 47.

¹⁰ Uo. 37–38.

¹¹ Uo. 47.

¹² Pierre Rosanvallon: A francia „illiberalizmus” alapjai és problémái. Ford. Lakatos Ágnes. In Pierre Rosanvallon: *Civil társadalom, demokrácia, politikum. Történelmek és elméletek*. Budapest, Napvilág, 2007b. 120–121.

készítéseként kerül majd sor a forradalmi demokrácia és a cezarisztikus bonapartizmus meghaladásának szándékával. A forradalmi demokrácia számára tehát 1649, és nem 1688 szolgált mintaként.¹³

A megszemélyesítettből immár közvetlenül társadalmivá tett, éppen ezért továbbra is egységesként és abszolútként szemlélt hatalom az össztársadalmi szintű érték- és értelemadások komplexumát megjelenítő közvélemény formájában nyert kifejezést, ezzel a modern demokratikus politikai kultúra egy sajátos, szélsőségesen agonisztikus nyilvánosságmodelljének születéséhez vezetve el. Az ekként a társadalmi akarathoz való megfelelés függvényévé váló, az identitárius azonosság értelmében legitim hatalomgyakorlás ezzel azokhoz az aktorokhoz vándorolt át, akik a tömegekre épülő politikum nyelvének szituatív újraalkotásán, instrumentalizálásán és mobilizálásán keresztül képesek voltak szimbolikusan megtestesíteni és ezzel sikerrel monopolizálni a nép akarátát.

A társadalmi osztályok és részszervezetek mint hierarchikusan felépülő köztes hatalmak közti érdekkonfliktusok helyébe a közakarat egységének kifejezésére és rögzítésére, ezzel a korlátlan és abszolútnak tételezett társadalmi hatalom megragadására és megtartására irányuló, egymással nyilvánosan versengő, de önmagukban zárt elméleti rendszereket alkotó (proto-)ideológiai diskurzusok és az ezek akarategységének hordozói és cselekvési egységének kifejezői, az egyre növekvő mértékben szervezett mozgalmár csoportosulások léptek.¹⁴ Az egységes és oszthatatlan közhatalom elképzelésének elvi pluralizmusellenessége és az egyéni érdekeket privilegizáló, így arisztokratikus jellegűnek tekintett köztes testületek iránti specifikus ellenszenv ugyanakkor a közemberek társaságaiként definiált (proto-) pártokra is kiterjed.

Ezért a forradalmi demokrácia eszmekörében a pártok léte a forradalom erőit egybefogó átmeneti társadalmi szerveződéseként, a reakció szervezett erőinek fellépése keltette szükséghelyzet mentén kerül legitimálásra. Ezzel a pártok legalitására vonatkozó szabályozás kérdése a forradalom folytathatóságának vagy lezárhatóságának kérdésévé, egyben az egyenlőségelvű forradalmi demokrácia további minőségi elmélyítésének lehetőségéről vagy lehetetlenségéről folytatott vitává alakul a politikai térben. 1791. szeptember 30-án, feloszlása előtti egyik utolsó aktusaként a nemzetgyűlés szintén Le Chapelier indítványára megszavazza a közemberek által életre hívott társaságok betiltásáról szóló törvényt, amelynek vitájában Robespierre éppen a forradalom folytatásának szükségességére hivatkozva veszi védelmébe a népi társaságokat.¹⁵

¹³ Pierre Rosanvallon: Történetírás és politika Franciaországban a restauráció idején. Ford. Lakatos Ágnes. In Pierre Rosanvallon: *Civil társadalom, demokrácia, politikum. Történelmek és elméletek*. Budapest, Napvilág, 2007c. 68–74.

¹⁴ Furet (1981): i. m. 48–49.

¹⁵ Rosanvallon (2007b): i. m. 120–123.

A nép létszerű akaratának megnyilvánulásait torzítás nélkül visszatükröző, az akklamáció rítusában a közakaratot felmutató és megszentelő ideális képviselő elképzelése azonban kétélű fegyver. Ahogy láttuk, az új társadalmiság közegében a képviselő már nem az anyagi érzékenységen, hanem képviselő és képviselt közti kognitív-affektív azonosulásán alapul, a képviselő fogalma pedig ezzel a megismerés és azonosulás diskurzusfolyamatává alakul.¹⁶ A politikai beszédnek a politikai társadalmivá válásával elnyert új karakterisztikája, annak nyilvános jellege a nyelv ellenőrzésén keresztül teszi lehetővé a hatalomgyakorlás ellenőrzését. A forradalmi demokráciában a politikai hatalom a társadalom nyelveként manifesztálódik, a nyelv „elvétése” ezért a hatalom gyakorlóinak illegitim voltát és a maga tisztaságában helyreállított társadalmi hatalmat a közakarattól elválasztva újra korrumpálni akaró politikai szándékának leleplezését jelenti. A rezponzivitás maximalista ideálja által támasztott kíváncsi és az annak szükségszerűen tökéletlen gyakorlati megvalósulása közt húzódó szakadék így gyakori és erőszakos elitserékkel jár együtt.

A forradalom barátai és ellenségei

Az egyenlőség és tiszta demokrácia ideálján alapuló társadalmi lét radikálisan új tapasztalata és az ebből fakadó (ön)definíciós szabadság megélése így nemcsak egy integratív kollektív identitás, a nacionalizmus talapzatán testet öltő modern nemzetállam születéséhez vezetett el, hanem magával vonta azt a képzetet is, hogy a közakarat kizárólagosságára alapozott politikai közösség cselekvő önkiterjesztésének határait immár nem olyan objektív gátak jelentik, mint a modernitás racionális-mechanisztikus értelmezési keretében megváltoztathatónak tekintett emberi természet vagy az ész révén leigázható *phüszisz*, hanem a társadalmiság új formájában létszerűen megvalósított és abszolutizált értékekkel szemben ellenentitásként fellépő (köz)ellenségek mind külső hatalmak, mind belső ellenségek képében.¹⁷

A sieyes-i harmadik rend fogalmában kifejeződő új szociális-politikai kötelék drasztikusan rajzolja át a társadalmi rendszer határait, amikor a korábbi kiváltságos rétegekkel szemben fogalmazza magát újra. A feudális eredetű, az egyénnek a hatalom hierarchikus struktúrájában elfoglalt helyét kifejező privilégiumok elvetésével a politikai jogok már a társadalom egészéhez tartozáson mint az egyének közösen osztott minőségén alapulnak. A kiváltságos, a közös és egyenlő

¹⁶ Rosanvallon (2007c): i. m. 29.

¹⁷ Carl Schmitt: A semlegesítődések és depolitizálódások korszaka. Ford. Cs. Kiss Lajos. In Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002b. 66.

jogok eszméjének elárulásával önmagát helyezte kívül a honfitárs fogalmán, így elvesztette a polgári és politikai jogok teljességének birtoklását kifejező honpolgári minőségét.

Ebből a kizáró logikából fakad a forradalmi demokrácia már 1789-ben világosan megfogalmazódó igénye, hogy a korábban előjogokkal rendelkezőket a külföldiekkel azonos módon, a harmadik rend szuverén hatalma által kibocsátott törvényeknek egyoldalúan alávetve és politikai jogaik gyakorlásától megfosztva kezeljék. Az egyenlőségtagadó kiváltságos ezzel a honfitárs átfogó társadalmi kategóriáján kívül kerülve a „csőcselék” társadalmon kívüli kategóriájába kerül, ezzel a belső ellenség képe külsővé, a külső ellenségé pedig rejtőzködő belsővé válik. Az ellenségképzés intenzitását növeli, hogy a forradalmi demokrácia elmélete a polgári jogok természetét a politikai jogokéval azonosként tételezi, amikor mindkettőt a társadalmi homogenitás elvéből vezeti le. Ezen logika későbbi, jakobinus radikalizálása mentén a társadalmonkívüliség fogalma már a teljes jogfosztottság és elértéktelenedés állapotát fogja rögzíteni.¹⁸

A konkrét társadalmi státuszuktól és érdekeiktől elválasztva szemlélt egyenlő, absztrakt egyének filozófiai társadalma tehát a politikai diskurzus egyszerre magába fogadó és kizáró dinamikáján, a barát és ellenség nyilvános felmutatásán mint a forradalmi demokráciában a hatalom társadalmiságát egyedül megőrizni képes aktuson keresztül transzformálódott át konstitutív politikai valósággá. Így a modern demokratikus politika eme változatának születése egy olyan kulturális közegben zajlott le, amelyben a társadalmi értékkonfliktusok világa és a politikai (beszéd)cselekvés világa kölcsönösen és különösen intenzív módon fedte át egymást.

Ezzel a nyilvános politikai diskurzusból inherens polémia mintegy magától értetődően transzformálódott át agonisztikus jellegű konkrét politikai cselekvéssé. A szabadság és egyenlőség univerzalizált és abszolutizált társadalmi értékeit a gyakorlati politikai cselekvés révén megvalósító történelmi immanencia nyitotta meg a kaput a transzcendens beáramlása mint a *citoyen* akaratát felmutató és felmagasztaló, a *hors la loi*-t leleplező és megsemmisítő erőszakhatalmi forradalmi döntés számára. A politikai *force* ezzel elkerülhetetlenül a háború értelmi körébe tartozó állami *violence*-szá vált, az erőszak-alkalmazás mint a politika határhelyzete pedig annak normálhelyzeteként artikulálódott mind az állam határain, mind az azt alkotó társadalom periferiáján.¹⁹

¹⁸ Pierre Rosanvallon: Politikai racionalizmus és demokrácia Franciaországban. Ford. Lakatos Ágnes. In Pierre Rosanvallon: *Civil társadalom, demokrácia, politikum. Történelmek és elméletek*. Budapest, Napvilág, 2007d. 41–44.

¹⁹ Furet (1981): i. m. 52–55, 187–188.

A forradalmi háború mítosza

A forradalmi demokrácia által az *ancien régime* érdekközpontú, korlátozott kabinetháborúival szemben univerzális értékkonfliktusként értelmezett forradalmi háború demokratikus társadalmi berendezkedés, *terrisme*, nacionalista hevület és ideológiai mítosz szintézisének egy korai és karakterisztikusan modern modelljét valósította meg és terjesztette el egy fegyveres demokrácia képét (és a forradalmi demokrácia hatalmának zenitjén majdhogynem működési módját) öltő hadosztályai révén az európai kontinensen. Ezzel a forradalmi demokrácia legmagasabb rendű kollektív cselekvése háborús aktussá válik, amelynek tulajdonképpen célját a szabadság és egyenlőség közösen osztott társadalmi értékeinek az ellenség megtörésén keresztül elért megvalósítása mint a forradalmi legitimitás folytonos újratermelése jelenti. A forradalom politikai teológiájának kontextusában a háború a forradalom, a béke pedig az ellenforradalom politikai formájaként értelmeződik, egy olyan lezárhatatlan szekularizált eszkatologikus konfliktust eredeztetve, amelynek eredménye csak a politikai közösségnek a szemben álló jelentések és értelmezések felett aratott teljes győzelme vagy veresége lehet.²⁰

Schmitt konceptualizálásával élve a forradalmi demokrácia egyrészt az egyenlőség absztrakt és „nyílt végű” fogalmának a homogenitás politikai elvévé történő áttranszformálásán, másrészt a homogenitás elvében benne rejlő megkülönböztetésen alapulva a létszerű ellenség alakjának felidézése és az azzal szembeni totális társadalmi mobilizáció, „a heterogén kizárása vagy megsemmisítése” révén teremtette meg a maga politikai formáját, az egyén, a társadalom és az állam hatalomegységét és szubsztantív azonosságát kifejező *grande nation* kultuszát és mítoszt. Schmittet idézve „a demokrácia [...] az a fogalom, amely [...] specifikusan a politikai szférájába tartozik. Igazi nacionalizmus, általános hadkötelezettség és demokrácia már most »hármasságot alkot és nem választható el egymástól«.”²¹

A forradalmi demokrácia harci mítoszának ereje abban rejlik, hogy a modernség termékeként a politikum újra birtokba vett teréből indul ki, és az azt kitöltő, szervezett forradalmi tömegek energiájából és egységes közösségként gyakorolt létszerű döntési szabadságából táplálkozik. Ezzel „ellenforradalmi” ellenségét abba a szférába csalja, amelynek „terepét és eszközeit [...], azaz az érvelés szerkezetét” önmaga önmagából következően határozza meg. A messianisztikus forradalmi

²⁰ Furet (1981): i. m. 27, 71, 126–127.

²¹ Carl Schmitt: A parlamentarizmus és a modern tömegdemokrácia ellentéte. Ford. Cs. Kiss Lajos. In Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002c. 197; Carl Schmitt: A fasiszta állam lényege és kibontakozása. Ford. Cs. Kiss Lajos. In Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002d. 206.

háború mítosza által megjelenített totalitás olyan, a politikaivá lett társadalmi és a társadalmivá lett politikai új realitását rögzítő radikális kinyilatkoztatás, amely erre adott reakcióként csak feltétlen elfogadást vagy egy olyan, hasonlóképp radikális és létszerű tagadást implikálhat, mint amelyet az ellenforradalmi tradicionalizmus képviselői jelenítettek meg a kortárs szellemtörténetben.²²

Ebben a kontextusban a mítosz irracionális energiája mentén feltárulkozó agonisztikus értelmezési keret a racionalitás eszközévé lesz, mivel evidenciaként szolgál. Az *Enciklopédia* „Evidencia” szócikkét szerző Quesnay megfogalmazásában az evidencia „önmagában egy olyasféle tiszta és nyilvánvaló bizonyosságot fejez ki, melyet a szellem nem tud visszautasítani”, mert egy olyan konfliktusnak ad rögzített formát, amelynek effektív tagadása tisztán a szellem és intellektus szintjén nem, csak a létszerűben lehetséges, és amelyben az antagonisták a maguk intenzív valóságukban mutatkoznak meg.²³

Az önmagát egy totális politikai egységbe szervező, hadra kelt nép mítosza és valósága a forradalmi demokrácia közvetlen korszakán túl is modellértékűvé válik, nemcsak a forradalom barátai, hanem elsősorban éppen annak ellenségei számára mindazokban az esetekben, amikor a hatalom központi helye a szuverén autoritás gyengesége vagy alkalmatlansága okán kiüresedik, így a magára utalt társadalom ügyévé válik saját létszerű értékeinek és életmódjának megvédelmezése egy létszerűen idegen politikai entitás dominanciájától. Schmitt *A partizán elmélete* című értekezésében elemzi azt az „alvilági pillanatot”, amelyben a reguláris hadsereg összeomlását követően a porosz vezérkar a felvilágosodás filozófiájával „bizalmas viszonyban” lévő szellemi elitje, köztük a fiatal von Clausewitz egy, az irregularitás legitim monarcha általi legalizálását jelentő konzervatív forradalom levezénylésével, a népet felfegyverző általános és totális forradalmi inszurrekció felülről történő kioltásával kívánt gátat szabni a napóleoni Franciaország birodalmi terjeszkedésének.²⁴

A forradalmi demokrácia modelljének máig ható szellemtörténeti öröksége, hogy az az egzisztenciális határhelyzetben a barát és ellenség meghatározásáról szóló *par excellence* politikai döntés meghozatalát végérvényesen a társadalmivá váló politikaiban, egyben a politikaivá váló társadalmiban horgonyozta le.

²² Carl Schmitt: A mítosz politikai elmélete. Ford. Cs. Kiss Lajos. In Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002e. 179–184.

²³ Rosanvallon (2007d): i. m. 34.

²⁴ Carl Schmitt: A partizán elmélete. Ford. Cs. Kiss Lajos. In Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002f. 124–133.

Felhasznált irodalom

- Cs. Kiss Lajos: Egy keresztény Epimétheusz. In Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002. 241–279.
- Furet, François: *Interpreting the French Revolution*. Ford. Elborg Forster. Cambridge–Paris, Cambridge University Press – Éditions de la Maison des Sciences de l’Homme, 1981.
- Rosanvallon, Pierre: Liberális politikai kultúra és reformizmus. Ford. Lakatos Ágnes. In Pierre Rosanvallon: *Civil társadalom, demokrácia, politikum. Történelmek és elméletek*. Budapest, Napvilág, 2007a. 101–114.
- Rosanvallon, Pierre: A francia „illiberalizmus” alapjai és problémái. Ford. Lakatos Ágnes. In Pierre Rosanvallon: *Civil társadalom, demokrácia, politikum. Történelmek és elméletek*. Budapest, Napvilág, 2007b. 115–124.
- Rosanvallon, Pierre: Történetírás és politika Franciaországban a restauráció idején. Ford. Lakatos Ágnes. In Pierre Rosanvallon: *Civil társadalom, demokrácia, politikum. Történelmek és elméletek*. Budapest, Napvilág, 2007c. 51–75.
- Rosanvallon, Pierre: Politikai racionalizmus és demokrácia Franciaországban. Ford. Lakatos Ágnes. In Pierre Rosanvallon: *Civil társadalom, demokrácia, politikum. Történelmek és elméletek*. Budapest, Napvilág, 2007d. 31–50.
- Schmitt, Carl: A politikai fogalma. Ford. Cs. Kiss Lajos. In Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002a. 5–55.
- Schmitt, Carl: A semlegesítődések és depolitizálódások korszaka. Ford. Cs. Kiss Lajos. In Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002b. 56–67.
- Schmitt, Carl: A parlamentarizmus és a modern tömegdemokrácia ellentéte. Ford. Cs. Kiss Lajos. In Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002c. 191–204.
- Schmitt, Carl: A fasiszta állam lényege és kibontakozása. Ford. Cs. Kiss Lajos. In Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002d. 204–210.
- Schmitt, Carl: A mítosz politikai elmélete. Ford. Cs. Kiss Lajos. In Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002e. 177–185.
- Schmitt, Carl: A partizán elmélete. Ford. Cs. Kiss Lajos. In Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002f. 103–173.

Egresi Katalin¹

Az alkotmány természete – Kelsen, Schmitt és Mortati vitája az európai jogtudományi gondolkodásban

Bevezetés

Costantino Mortati minden túlzás nélkül a 20. századi olasz közigazgatásjogi gondolkodás egyik legmeghatározóbb és a kortárs itáliai társadalomtudomány képviselői által legmélyrehatóbban elemzett szerzője. Köszönheti mindezt személyes életútjának, tudományos munkásságának, valamint az 1945 utáni politikai közéletben, a köztársasági alkotmány megszületésében játszott szerepének. Az 1895-ben egy calabriai albán gyökerekkel rendelkező községben – Corigliano Calabroban – született szerző egyik életrajzírója maga is fontosnak tartja megemlíteni, hogy az albán és olasz kultúra határán felnövő jogtudós mind a filozófia, mind a politológia, mind a jogtudomány területén diplomát szerzett, így jogi végzettsége mellett komoly elméleti tudással is bírt.² Ez utóbbi megnyilvánult

¹ Habilitált egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar Jogelméleti Tanszék. Kapcsolat: katikk0927@gmail.com.

² Costantino Mortati (1891–1985) több itáliai egyetemen (Macerata, Messina, Nápoly) a közjog és az összehasonlító alkotmányjog professzora, majd 1955-től a római Sapienza Egyetem tanára. Kereszténydemokrata politikus, az Alkotmányozó Gyűlés és a 75. bizottságának tagja, 1960–1972 között az olasz alkotmánybíróság bírója, ahol 1962-ben helyettes elnökké választották. Jogtudományi interpretációja szempontjából több meghatározó mű, illetve tanulmány- és konferenciakötet áll rendelkezésre. Ezek közül kiemelendő: Fulco Lanchester (szerk.): *Costantino Mortati costituzionalista calabrese*. Napoli, Edizioni Scientifiche Italiane, 1989; Mario Galizia (szerk.): *Il pensiero giuridico di Costantino Mortati*. Milano, Giuffrè, 1990; Mario Galizia (szerk.): *Forme di Stato e forme di governo. Nuovi studi sul pensiero di Costantino Mortati*. Milano, Giuffrè, 2007. Mindemellett számos olyan értelmezés látott napvilágot, amely Mortati elméleti munkásságának egy-egy szeletére szorítkozik: Mario Galizia: *Profili storico-comparativo della scienza del diritto costituzionale*. Soliani, 1963; Mario Galizia: *Aspetti e tendenze del diritto costituzionale: scritti in nome di Costantino Mortati*. Milano, Giuffrè, 1977.

Végül a művek utolsó csoportjába azok az írások tartoznak, amelyek Mortatinak az olasz közigazgatásjogon belüli helyzetét elemzik: Paolo Grossi: *Scienza giuridica italiana: un profilo storica 1860–1950*. Milano, Giuffrè, 2000; Maurizio Fioravanti: *La scienza del diritto pubblico. Dottrine*

egyfelől az újkori, elsősorban német közjogtudományban szerepet játszó, illetve az angol és francia szerzők ismeretében, másrészt pedig a 19. században útjára indult pozitivistá társadalomtudományi és német államtudományi módszer tudatos alkalmazásában. Elméleti tudását a két világháború között különböző egyetemeken kamatoztatta: Macerata, Messina és Nápoly egyetemein oktatott, az 1920-as évek elején pedig néhány évig a számvevőszék tisztségviselője volt. Meghatározóvá mégis az 1940-ben írott műve tette, amely az olasz interpretációnak mai napig a központi problematikáját képezi.³ Mortati *A materiális alkotmány elmélete* című művében az alkotmány formális és materiális tartalma közötti különbség mélyen szántó alkotmány- és jogelméleti aspektusú elemzésével egyben az akkori európai jogtudomány kiemelkedő elméleteinek kritikáját is adja. A mű nagy részét ugyanis Hans Kelsen jogpozitivizmusának, Carl Schmitt *Verfassungslehre* című írásának, Santi Romano és Maurice Hauriou institucionalista felfogásának és a jogszociológiai irányzatnak a bírálata foglalja el. Ugyanakkor ez a kritika és a materiális alkotmány elmélete csak akkor érthető meg igazán, ha a calabriai alkotmányjogászt a 20. század eleji olasz közjogtudományon belül helyezzük el.

A 19–20. század fordulójának olasz közjogtudományi problematikája

A német államtudományi gondolkodás eredményeinek első értelmezője a Jellinek államtanát olasz nyelvre fordító *Vittorio Emanuele Orlando* volt.⁴ Jelentősége egyfelől az általa alkalmazott államtudomány pozitivistá módszerében áll. Ezt több tanítványa – többek között Santi Romano institucionalista jogelméletében – is bírálta. Jelentősége továbbá kiemelhető az olasz alkotmány, a Statuto Albertino

dello Stato e della Costituzione tra Otto e Novecento. Milano, Giuffrè, 2001; Fulco Lanchester: *Pensare lo Stato: i giuspubblicisti nell'Italia unitaria*. Roma–Bari, Laterza, 2004; Marco Brigaglia: *La teoria del diritto di Costantino Mortati*. Milano, Giuffrè, 2006. Mortati részletes életútja és műveinek katalógusa elérhető: Fulco Lanchester: *Mortati, Costantino. Il Contributo italiano alla storia del pensiero – Diritto*. 2012.

³ Costantino Mortati: *La Costituzione in senso materiale*. Milano, Giuffrè, 1940.

⁴ Vittorio Emanuele Orlando (1860–1952) az olasz közjogtudományi gondolkodás egyik meghatározó alakja. A francia politikafilozófiai iskolával szemben a német közjogtudomány képviselőinek műveit, nézeteit, jogi fogalomkészletét és módszertanát ültette át az olasz jogi gondolkodásba. Az I. világháborút megelőző évtizedekben parlamenti képviselőként, illetve több alkalommal miniszterként, pl. oktatási miniszterként, vett részt az egyes kormányok munkájában. 1917-ben miniszterelnöki tisztséget töltött be, majd a Párizs környéki béketárgyalások olasz küldöttségében is szerepet vállalt. A fasizmus idején visszavonult a politikai közszerepléstől. Elérhető: www.treccani.it

által teremtett közjogi rendszer jogtudományi legitimálásában. Ugyanakkor a német tudományos gondolkodás szinte kizárólagos hatása ellenére sem tudott elszakadni a századforduló politikatudományának megjelenésétől. Ez utóbbi Gaetano Mosca hatása, akihez a palermói egyetemi évektől kezdődően komoly barátság fűzte.⁵

Tudományos tevékenységének egyik elemzője szerint Orlando nézetei négy fogalom köré csoportosíthatóak: (1) a szuverenitás, (2) a végrehajtó hatalom, (3) a képviseleti kormányzás, (4) a hatalmi ágak megosztásának elmélete.⁶ Egyik fiatalkori műve, az 1894-ben publikált *Az alkotmányjog alapelvei (Principi di diritto costituzionale)* az állam-szuverenitás, illetve az állam-személy tan megalapozását valósította meg. Hogyan? A szerző abból indult ki, hogy az állam közjoga a politikai intézmények összességére vonatkozó jogi normákból áll, ez azonban történelmi korszakonként különböző formákat ölthet. Ez egyúttal azt jelentette, hogy az állami intézmények tudományos igényű vizsgálata csakis a jogtudományon, ezen belül a közjogon keresztül valósítható meg, amit minden materiális – filozófiai, etikai, politikai stb. – tartalomtól meg kell tisztítani. Ám a közjog maga is történeti képződmény, így a jogtudomány ezen ágának megalapozásánál Orlando rögtön a történeti jogi irányvonalat is követte. A közjogtudomány középpontjában az állam áll – amint Jellinek, úgy az olasz jogász is elengedhetetlenül fontosnak tartotta az államfogalom megalkotását –, amelynek központi eleme a végrehajtó hatalom, ez ugyanis egyben a szuverenitás ideájának konstitutív eleme. Rögtön az államfogalom megalapozásánál kizárta az államra vonatkozó jellineki kettős tan társadalmi oldalát. Miért? Az államnak mint elsődleges jogforrásnak a legfontosabb ismertetőjegye a szuverenitás: „[...] a szuverenitás az államhoz tartozik és tartalmazza az állam teljes jogát.”⁷ A szuverenitás ugyanakkor az állam jogi személy mivoltában nyer megerősítést, ez utóbbi pedig három lényeges elemmel rendelkezik: (1) az állam, amelyhez a személy mivolt hozzátartozik, (2) a közösség jogi lelkiismerete/jogtudata, amely az állam jogi személy mivoltának alapja, (3) a végrehajtó hatalom, amely a kormányon keresztül jelenik meg. Ez alapján az állam, a szuverenitás, a jogi személy és a végrehajtó hatalom között azonosság áll fenn.

⁵ A barátságról a Gaetano Mosca politikai realizmusát elemző egyik szerző írt részletesebben. Pierpaolo Portinaro: *Il realismo politico*. Roma–Bari, Laterza, 1999.

⁶ Alberto Massera: Orlando, Romano, Mortati e la forma di governo. In Mario Galizia (szerk.): *Forme di stato e forme di governo: Nuovi studi sul pensiero di Costantino Mortati*. Milano, Giuffrè, 2007. 770.

⁷ Roberto Finelli – Franca Papa – Marcello Montanari – Giuseppe Cascione (szerk.): *Le libertà dei moderni. Filosofie e teorie politiche della modernità 1789–1989. Dalla Rivoluzione francese alla caduta del muro di Berlino*. Napoli, Liguori, 2003. 222–223.

Orlando nézetrendszerének számos tanulsága van. Bár a szerző elutasította az államfogalom jogon kívüli egyéb és a jogtudomány pozitivista módszerével nem vizsgálható értéktartalmait, mégis a német államtudomány eredményein túl a konzervatív ideológiában kialakult és a történeti jogi iskolához kötődő 19. századi törekvéseket is beillesztette. Azáltal, hogy az államfogalom részévé tette a jogi személy kategóriáját, a német közjogi gondolkodás másik gondolkodójának nézeteit is átvette. Gerber *A német államjog rendszerének alapvonalai* című írásában az állam és a nép kapcsolatán keresztül az állam organikus és jogi jellemvonását egyaránt elemezte, amely Orlandónál is megjelent. Másfelől az olasz közjogász a szuverenitás és a politikai intézmények történeti kontextusba állításával szembehelyezkedett azokkal a természetjogi ihletésű és társadalmiszerződés-tanokkal, amelyek az államfogalom deduktív megalapozására törekedtek. Ez egyúttal az olasz jogtudományi gondolkodás egyik meghatározó jellemvonásává vált, s az Orlando munkásságát követő évtizedekben jelen volt az olasz alkotmányjogi doktrínákban. Az sem elhanyagolható, hogy a szerző a végrehajtó hatalom középpontba állításával a liberális nézetek által kiemelkedően fontosnak tartott képviseleti alapú kormányzást és a törvényhozó hatalom elsődlegességét nem tartotta relevánsnak. Ez mutatkozott meg a hatalmi ágak szétválasztásáról vallott felfogásában. Gondolatmenetében az állami hatalom egységes, a hatalmi ágak csupán ennek az egységes hatalomnak a funkcionális kivetülései; az állam saját szervei révén valósítja meg a törvényhozás, a végrehajtás és az igazságszolgáltatás feladatát. Ez természetesen eredhetett a 19. század második felének olasz politikai valóságából: mindenekelőtt Mosca nézeteiből követhetőek nyomon. Ennek következményeként Orlandónál a kormány minden állami tevékenység valódi és organikus szintézise.

Az olasz közjogász államtanának ugyancsak Gerber felfogásával rokonítható nézete a közösség lelkiismeretének felvetése. Szinte szó szerinti átvételnek minősül az a meglátása, hogy a nép az államban jut el a jogközösség tudatához, amely az állam jogi személyiségének alapja.⁸ Sőt Orlando ezen túlmenően feszegeti a jó kormányzás és a történelmi fejlettség közötti kapcsolatokat is: „a kormányforma a nemzetek életében nem csupán egy szabad választás hatása, hanem egy adott társadalom történelmének, etnológiai és gazdasági feltételeinek meghatározott és szükségszerű következménye, függ a szokások, az érzelmek és az előítéletek mennyiségétől és minőségétől egyaránt.”⁹ Hogyan jön létre az állam, és milyen elemekkel rendelkezik?

⁸ Takács Péter – H. Szilágyi István – Fekete Balázs (szerk.): *Államelmélet*. Budapest, Szent István Társulat, 2012. 41; Massera (2007): i. m. 773–774; Finelli et al. (2003): i. m. 223.

⁹ Massera (2007): i. m. 772.

- meghatározott számú ember (család) állandó kapcsolata egy meghatározott, rögzített területtel (ellentétben a nomád törzsekkel);
- a politikai engedelmesség viszonyrendszere egyik oldalon a szuverén hatalommal, másik oldalon az alattvalókkal (ellentétben azon patriarchális, római *gentes*, kelta vagy hasonló nemzetségi alapú csoportokkal, ahol szintén jelen van az engedelmesség ténye, ám vérrokonsági alapon);
- ahol az emberi szükségletek kielégítésében álló közösségi kapcsolatrendszer politikailag szervezett társadalommá válik, ott a jogok védelmében létrejön az állam.¹⁰

Az állam tehát meghatározott területen élő, az állami hatalomnak engedelmeskedő, politikailag szervezett társadalom, a nép politikai közössége. Az állam funkcióját tekintve a társadalmi kapcsolatok sokféleségében, a társadalmi osztályok és individuumok hajlamainak és erőinek végtelenül nagyszámú és sokféle megnyilvánulásában integráló és jogokat védő szerepet tölt be. Érdekek integrációja egyfelől, jogvédelem másfelől. Mindkét funkció az állami szervek tevékenységén keresztül ölt testet. Hogyan? Az állam saját szervei révén a köztük lévő funkcionális munkamegosztásban integrál és szintetizál, ami lehet akár jogszabályalkotás, akár jogszolgáltatás. Ebben a „munkamegosztásban” Orlando elismeri a képviseleti alapon nyugvó törvényhozó hatalomnak a hatalmi ágak közötti jelenlétét, de véleménye szerint ez a modern történelem – tehát egy adott korszak – kifejeződése. A képviseleti kormányzás csupán egy technikai fogalom, alapja a választójog, amelynek általános voltát veszélyesnek és tévesnek tartja. Érdekes az alkotmány alapelveiről szóló mű gondolatmenetének megindokolása. A nép organikus történeti egységének pozitív jogi alapja a közjog, de ez utóbbi az állam saját céljainak kivetülése, amely lehet a nép irányában jogokat biztosító vagy éppen szabályozó, vagy a népet kötelező jellegű; ám mindig, minden esetben az állami hatalom áll mögötte. Amennyiben ezt a törvényhozás hatalmi ágára vetítjük rá, és a nép viszonyát vizsgáljuk meg a parlamenti képviselők megválasztásához, továbbá a parlament működéséhez, akkor Orlando szerint a francia alkotmányosság egyik legnagyobb jogi tévedésével állunk szemben, amennyiben ennek politikai jelentéstartalmat tulajdonítunk. A törvényhozó hatalom egy képesség megjelölésére szolgál: a nép – illetve képviselőinek – azon képessége, hogy elkerülje a társadalmi érdekek önkényes hatásának kockázatát a kormányzást alkotó intézményekre.¹¹ Képviseleti kormányzás nélkül az állami hatalom jogalkotó funkciója nem a választók akaratának intézményesített orgánumban jelenne meg, hanem önálló és az állami

¹⁰ Vittorio Emanuele Orlando: *I principi di diritto costituzionale*. Firenze, Barbera, 1894. 14–15.

¹¹ Orlando (1894): i. m. 16.

hatalomtól független életet élő testté válna. Így Orlando nem véletlenül jutott el az állami hatalom legmarkánsabb kifejeződési formájának, a kormánynak mint a végrehajtó hatalom szervének a középpontba helyezéséhez. Az államforma szempontjából a monarchiát előnyben részesítő szerző a koronának szintén fontos szerepet tulajdonított, amennyiben azt az állami hatalom egységének megszemélyesített formájaként definiálta. A monarcha az állami szervezet stabilitásának eleme.¹² Végso soron a monarchia közjogi értelemben dualista koncepcióját kidolgozó szerző szerint a monarchikus politikai rendszerben a *királyi előjogok* biztosítják a monarchikus elv érvényesülését, a *kormány* pedig az állami intézmények jogi tevékenységének funkcionális egységét.¹³

A formális és a materiális alkotmány elmélete

Az állam politikai felfogása jól elhatárolható a kelsen normatív államfelfogástól, ám nem kis mértékben különbözik a schmitti politikai államfelfogástól is. Mortati 1940-es művében mindkét szerzőt komoly kritikával illette. Miért? Hans Kelsen osztrák jogtudós *Az államelmélet alapvonalai* című munkájában (1926) az állam lényegét a normatív rendben ragadta meg:

„Ha azt kutatjuk, hogy milyen értelemben beszélünk általában az államról, S különösen milyen értelemben használja az általános államtan ezt a fogalmat, akkor mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy az a rend, amelyet államnak nevezünk, a normatív rend értelmével bír. Csakis ennek a feltételezésével érthetünk meg bizonyos, az állam természetére vonatkozó, folytonosan ismételt állításokat anélkül, hogy valami misztikus értelmet kellene neki tulajdonítanunk. Így mindenekelőtt azt az állítást, hogy az állam lényegileg tekintély, S hogy ezért viszonya azokhoz az emberekhez, akiknek magatartását rendje szabályozza, fölé-, illetőleg alárendeltségi viszony, ezek az emberek pedig az állam »alattvalói«. Az állam mivoltát nem is foghatjuk fel anélkül a gondolat nélkül, hogy az állammal szemben kötelezettségek állnak fenn, S hogy azok az emberek, akik az állam kötelékébe tartoznak, bizonyos meghatározott magatartásra vannak kötelezve egymással szemben. Az államot csakis akkor bírjuk az emberek felett álló tekintély gyanánt elfogadni, ha olyan rendet látunk benne, amely az embereket meghatározott magatartásra kötelezi, vagyis ha az emberi magatartást szabályozó normák rendszerének tekintjük.”¹⁴

¹² Massera (2007): i. m. 776.

¹³ Orlando (1894): i. m. 19.

¹⁴ Takács Péter (szerk.): *Államtan. Írások a XX. századi általános államtan köréből*. Budapest, Szent István Társulat, 2003. 92. Hans Kelsen állam- és jogtudományát lásd bővebben: Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya. Tanulmányok Hans Kelsenről*. Budapest, Gondolat, 2007.

Mortati ezzel szemben az államban *általános céllal rendelkező politikai entitást* látott, amely elsődlegesen a különböző és egymással ellentétes érdekek harmonizálását megvalósító, autoriter és szuprematív képződmény. S egy adott területen minden más szervvel szemben kizárólagosan képes biztosítani a társult/közösségi viszonyok szisztematikus egységét. Ebből következik, hogy az állam funkciója a *homogenitás* megteremtése a diffúz és széttagolt társadalmi kapcsolatok szövetében, megjelenési formája a *politikai akarat*, amely meghatározza a társadalom tagjai közötti viszonyok és értékek differenciációját, az egyes akaratok alá- és fölrendelésének mechanizmusait, azaz az irányítás és az engedelmesség komplex viszonyrendszerét.

Kelsen és Mortati államra vonatkozó nézeteinek viszonyában tulajdonképpen két eltérő nézőpontot látunk. „Mindkét jogtudós az alkotmányjog teoretikusa, egyetemi professzor, közigazgatási tisztségviselő, bíró, politikus és mindenekelőtt alkotmánybíró, a jogászok ugyanazon elméleti és gyakorlati tapasztalataival rendelkezett, a két gondolkodó nyomai kronológiai értelemben párhuzamosan haladtak, ideológiai vonatkozásban azonban szemben álltak, ami különösen jelentőssé teszi a kettőjük közötti vitát.”¹⁵ Nem véletlen, hogy Mortati a kortárs jogtudósok közül leginkább Kelsent bírálta.

Kettejük vitájának megértése szempontjából az alkotmányról vallott nézetek csupán a nézőpontok különbségének egy szeletét képezik. Maga Kelsen sem tagadta az állam nem jogi jellemvonásait, csak azt a jogtudományi gondolkodás számára irrelevánsnak tartotta. Mortati ugyancsak elismerte az állam normatív vonatkozásait, de az államfogalom kifejtéséhez nem tartotta ezt elégségesnek. A nézőpontbeli különbség lényege, hogy Kelsen a jogtudományi megismerés objektivitásának és tárgyyszerűségének biztosítása érdekében a valódi, a természettudományi egzaktuság szintjére emelt jogtudományában nem tolerálta a tiszta jogász megismerést zavaró transzcendens vonatkozásokat, azaz a világ metafizikai értelmének vallási vagy szekularizált természetjogi feltételezéseit, illetve a metajurisztikus társadalmi és kulturális összefüggéseket.¹⁶ Ezt a kelsenit tudományos problematikát Mortati *A materiális alkotmány* című művében hosszan bírálta. A kritikát több szinten fogalmazta meg. Amennyiben a jogi megismerés alapjául szolgáló normát vesszük alapul, Mortati szerint a norma nem a jogpozitivizmus értelmében vett absztrakt forma, hanem konkrét következményekkel járó parancs. A normák nem foghatóak fel csupán egy konkrét jogrend jogi részeként, mivel egyúttal nélkülözhetetlen eszközei is annak a mechanizmusnak,

¹⁵ Vittorio Frosini – Francesco Riccobono: Mortati e Kelsen. In Mario Galizia (szerk.): *Forme di stato e forme di governo. Nuovi studi sul pensiero di Costantino Mortati*. Milano, Giuffrè, 2007. 594.

¹⁶ Cs. Kiss Lajos: A tiszta jogtudomány eszméje és hivatása. Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya. Tanulmányok Hans Kelsenről*. Budapest, Gondolat, 2007. 127.

amellyel ez a rend megvalósul.¹⁷ Ezen a ponton a két szerző gyökeresen eltérő módon viszonyul a normának a tényhez való kapcsolatához. A *Sein* és *Sollen* viszonyában Kelsennél a normatív rend jelenti a választóvonalat. A norma jogi érvényességét és deontikus logikai valóságának eredetét a jogrendben veszi fel, vagyis a *Sein* meghatározatlansága és képlékenysége a *Sollen*ben szűnik meg. A norma ebben az értelemben forma. Mortati esetében a norma a matéria kifejeződése, azaz abban a folyamatban leli meg formáját, amelyben a *Sein Sollemné* válik, és a jogi bizonyosságot magára ölti. Ebben az értelemben a norma statikus ábrázolása Kelsen, míg a dinamikus változat képviselője Mortati lenne. Ebből következőn az alkotmány mint jogi norma eltérő jellemvonással bír. Kelsen nézeteiben az alkotmány a jogrend alapja, formális értelemben határozható meg. Az alkotmány a végső norma, az alapnorma, amelyből minden más jogi norma érvényességét nyeri. Nála „az alkotmány doktrínája a jogrendként felfogott állam intellektuális épületének része”¹⁸, míg Mortatinál az alkotmány nemcsak formális, hanem materiális értelemben is létezik. Ez utóbbi kontextusban az alkotmány a politikai célok és jogi normák konverziója és közvetítése. Érdekes módon Kelsen is használja mindkét értelmet, de az 1945-ben keletkezett *Az állam és jog általános elmélete* című művében az alábbi gondolatmenetet vetette papírra: „az alkotmány formális értelemben ünnepélyes dokumentum, normák összessége, amelyek akkor módosíthatóak, ha speciális előírásoknak felelnek meg, ezek funkciója pedig a normák módosításának nehezebbé tétele. Az alkotmány materiális értelemben azon normákból áll, amelyek az általános jogi normák, különösen a formális törvények megalkotását szabályozzák.”¹⁹

A kelseni állam- és jogfelfogás mellett a 20. századi államtudomány másik meghatározó képviselője, Carl Schmitt az állam fogalmának megalkotásához elengedhetetlennek tartotta a politikai fogalmának előfeltételezését. Schmitt – ahogy Mortati is – az állam szó szerinti és történelmi megjelenésében a népek különös minőségű állapotát, státusát látta. A két szerző kiindulópontja tehát közös. Ráadásul a modern liberális állam válságával szembesülve nem a jogi normák és a jogrend fogalmán keresztül ragadták meg az állam lényegét, hanem egy kelseni értelemben vett metajurisztikus, politikai tartalom keresztül. Ahogy részben Mortati, úgy Schmitt is azt állította, hogy „a társadalom demokratizálódásának, a modern tömegdemokráciának az a fejlődéstörténeti, strukturális jellegzetessége és szerepe, hogy felszámolja a liberális, 19. századra jellemző, tipikus megkülönböztetéseket és depolitizálásokat, vagyis a vallási és politikai a kulturális és politikai, a gazdasági és politikai, a jogi és politikai, a tudományos és politikai szembeállításait

¹⁷ Mortati (1940): i. m. 96–97.

¹⁸ Frosini–Riccobono (2007): i. m. 596.

¹⁹ Uo. 596.

és elválasztásait”.²⁰ Mindkettőjüknél megszűnik a társadalom és a politika szétválasztása, de az olasz jogtudósnál ez az elitelméleten alapuló, a társadalomból közös értékek mentén szerveződő politikai hatalmat megszerző elitben ölt testet, míg Schmittnél a társadalom átpolitizálását megvalósító totális állam mítoszában. Következtetések azonban eltérőek. Schmitt azt állította, hogy a népről és státusról alkotott elképzelés valamennyi ismertetőjegye a politikai további jelentéstartalma által érhető el, a politikai pedig a barát-ellenség sajátos, végső megkülönböztetésében rejlik. Erre vezethető vissza minden specifikus értelemben vett politikai cselekvés. Az állam a nép politikai egysége.

A német államjogász különbséget tett a szuverén döntésén alapuló alap törvény és annak normatív tartalma között, ám a calabriai jogásznál a döntés és norma közötti viszony más dimenzióban érvényesült. Ő a tömegtársadalom korában a pártokat jelöli meg a döntés alanyaiként, amelyek a szuverén állami akarat és a normák közötti közvetítő szerepet töltik be. A liberális képvisleti állammal szemben a társadalom tagjait a pártok szervezik és mozgósítják a különböző ideológiai orientációk alapján. A politikai identitás alapja a párt által meghatározott értékek köre: az egyén társadalmi kapcsolatrendszeréből a párton keresztül ragadható meg a „politikai” számára. Mortati természetesen elvetette a fasizmus pártközpontú, egyetlen pártra alapozott szemléletét; ő a pártok alkotmányossá tételének a híve volt. A párt egyéneket integráló és szervező funkciója mellett az adott közösség politikai irányvonalának meghatározásában játszik szerepet. Mortati három szempont alapján bírálta Schmittet. Először is nézete szerint a nép bizonytalan fogalma nem alkalmas a fundamentális döntés alanyának pontos meghatározására. Ebből következően joggal vetődik fel a kérdés, hogyha az adott nép nem érte el a politikai egység szintjét, akkor nem rendelkezik alkotmánnyal?

Másodszorban, amíg Schmitt a szuverén politikai döntésével teszi lehetővé a politikai rend megeremtését, a döntés megelőzi a normát. Szuverén az, aki kivételes állapotban dönt. A döntéssel konstituált alkotmány egyben a politikai cselekvés alapja, tehát a német filozófusnál a kivételes állapot felől nézve lesz az alkotmány politikai dokumentum. Mortatinál viszont a ténylegesség a jogrendszer érvényességéhez kapcsolódik. Miért? A ténylegességet a politikai szuverénhez, a jogrendszer érvényességét a döntés normatív formájához kötötte. A szuverén akarata a materiális alkotmányban a domináns erők (plurális pártok) konkrét szervezetében ölt testet, pontosabban ezeknek a szervezett erőknek az értékei, alapelvei és közös céljai rendszerében. Csakhogy a schmitti szuverén a jog világán kívül áll, irracionális jellemvonás, semmiféle jogi tartalomra nem vezethető vissza. Mint az állam lényegi alapja ad életet az alkotmányosan felfogott

²⁰ Cs. Kiss Lajos: A totális állam elmélete és mítosza. *Világosság*, (2010), ősz. 24.

politikai egységnek. Mortatinál a döntés az alkotmányban realizálódik, az állam első alapját jeleníti meg, és ebben a formában nem más, mint egy alpnorma: döntési, választási és parancsolási jellemvonások együttesével. A döntés a jog része, alpnorma, de nem a kelsen-i értelemben vett hipotetikus jellemvonással bír, hanem a tényleges materiális alkotmányban ölt testet. Mint alpnorma speciális: egy társadalmilag meghatározott vezető csoport (tehát a politikai elit, illetve ennek szervezete, a párt) által feltételezett értékek összessége. Így a materiális alkotmány a politikai erők individualizációjának a helye, egyben a politikai irányítás megjelölésére szolgál. Ezáltal a norma és a döntés a jogrendszer két létmódja és önkifejeződésének két formája.

Harmadsorban további lényegi különbség, hogy Mortati a politikai lényegét nem a barát-ellenség megkülönböztetésben álló konfliktusalapú politikai cselekvésben látta, hanem olyan legális rendben, amelyben a társadalom differenciált, interszubjektív kapcsolatainak az egysége valósul meg, az értékek rendszere körül található hierarchikusan szervezett erőviszonyok között. A politikai lényegi eleme ezen erőviszonyok meghatározott értékalapú rendje, S ebben nem a schmitti homogén nép kategóriája, hanem a pártok játszották a fő mozgatórugót. Schmitt különbséget tett az alkotmány mint a fundamentális döntés és az alkotmányos törvények között, amely utóbbiak az állam jogi értelmének kifejeződési formái voltak. Schmittnél tehát az alkotmány mint fundamentális politikai döntés rendelkezik normatív és autoritást megvalósító értelemmel.

Kelsen esetében az alkotmány hipotetikus alpnorma, a jogrend alapja, amelyből minden jogi norma végső esetben érvényességét nyeri. Mortati esetében viszont a politikai érdek- és értéktagságból létrehozott érték-alapelvei és célszintű egység egy döntésnek felel meg, amely a döntés alanya vonatkozásában a Mosca politikafilozófiájából eredő elitben ölt testet, a döntés produktuma tekintetében pedig a materiális alkotmányban. Mivel az értékek, a célok és az alapelvek korszakonként változnak, ezért a materiális alkotmány a politikai közösség dinamikus eleme. A döntés formális és normatív értelmű kifejeződése maga az alkotmányos karta szövege.

A calabriai szerző 1940-es műve tehát az alkotmányban olyan normatív – formális értelemben vett – dokumentumot, alaptörvényt látott, amelyben van egy komoly szociológiai és politikai értelemben vett jogon túli tartalom. Minden alkotmány a jogi normák mögött álló értékek, elvek és célok együttese, amelynek eredője a politikai közösség, megjelenítője az adott közösség politikai elitje. Az alkotmány tehát ebből a szempontból nézve nemcsak alaptörvény, hanem politikai dokumentum is. Mint ilyen egy sajátos történelmi korszak eredménye, amelyből világosan látszik, hogy az adott közösség mely értékeket tartja követhetőnek. Természetesen ezek az értékek a legközvetlenebb módon az alapelvekben öltenek testet, ám közvetetten megtalálhatóak például az államszervezeti

rendelkezések között is. A parlament jogköreinek megerősítése a kormánnyal szemben a képviseletiség elvének tiszteletben tartásáról árulkodik, a helyi autonómiák szervei hatáskörének rögzítése mögött pedig az önkormányzatiság eszméje áll. Szociológiai vonatkozásban pedig az állam és társadalom struktúrárendszerének közötti kapcsolatról tesz tanúbizonyságot. E tekintetben az olasz közjogtudományi gondolkodás a mai napig őrzi azt a Moscától eredő és Mortatinál az államról megfogalmazott határozott álláspontban testet öltő nézetet, miszerint az állam a politikailag szervezett társadalom által ragadható meg, így az alkotmány végső soron a társadalom közös értékrendjének visszatükröződése. „Egy ünneplés, a jövő felől védett dokumentum, amely tele van ígéretekkel, változásokkal, programokkal és reményekkel, ezen akaratlagos célok megvalósításában szükséges intézmények megjelölésével.”²¹ A célok változhatnak, de az újkori alkotmányosság alapvető értékei változatlanok: a 18. századtól kezdve állandóak.

Az alkotmányozó hatalom jellemvonásai és a legitimitáció problémája

Az alkotmányozó hatalom természetének elemzésekor a szerző az alkotmány jogrendszeren belüli helyzetéből indult ki. Az alkotmány minden történetileg létező állam egyediesítésének a szimbóluma. Az alkotmány az állam fentebb elemzett attribútumai alapján első látásra a politikai egység alapidokumentuma, S ebben a fundamentális jellemvonásában különbözik a többi állami aktustól. Ebből Mortati szerint levezethető az alkotmány legfelsőbb jellege, hiszen egyfelől nincsen olyan magasabb rendű jogi dokumentum, amelyből az alkotmány levezethető lenne, másfelől minden más állami aktust az alkotmány lát el a jogforrási hierarchiában elfoglalt helyét biztosító szükséges kritériumokkal. Az alkotmány logikai és temporális értelemben is elsőbbséggel bír, amelynek értelmezési kerete a jogon kívüli szférából ered. „Mivel az alkotmány normatív jelleggel bír, nem csupán egy tényleges valóság, egy meghatározott pillanatban létező társadalmi rend kifejeződése, hanem annak az igénynek a megnyilvánulása, amely stabilan és tartósan biztosítja ezt a rendet azokkal szemben is, akiktől az állam akarata ered.”²² Állam és alkotmány viszonya végső soron jogon kívüli folyamatokra vezethető vissza, amit a calabiai jogász a társadalmi erők belső disztribúciójából, illetve az ezen erők mögött álló szükségletekből és érdekekből vezet le. Az alkotmány meghatározott érdekeket és szükségleteket hordozó társadalmi erők speciális és tipikus dokumentuma egy konkrét rend alapvető céljaiban kifejezve.

²¹ Roberto Bin – Giovanni Pitruzzella: *Diritto costituzionale*. Torino, G. Giappichelli, 2011. 105.

²² Costantino Mortati: *Studi sul potere costituente e sulla riforma costituzionale dello Stato*. Milano, Giuffrè, 1972. 10–11.

Mortati mélyrehatóan elemezte az alkotmányozó hatalom természetét, továbbá annak alanyi és tárgyi vetületét. A calabriai jogász különbséget tesz az alkotmányozó sajátlagos és nem sajátlagos értelme között. Az előbbi az állam úgynevezett első (originális) keletkezését jelenti, a második pedig az alkotmánynak az alkotmány szövegéből eredő módosítását, illetve revízióját. Nézete szerint csupán a sajátlagos értelem visz közel az alkotmány helyes megközelítéséhez.

Amennyiben az alkotmányozó hatalom mint az állam keletkezését/létrejöttét kifejező hatalom áll előttünk, akkor egy eredeti és legfelső akaratként fogható fel. Miért? A probléma megoldásában Mortati az állam keletkezésének pillanatát igyekszik teoretikai szinten megragadni. „Az alkotmányozó hatalom terminusa, a differenciálódás ezen folyamatának aktív oldala, amelyből a magatartások egységesítésének centrumaként felfogható *politikai* eszméje ered. [...] az alkotmányozó hatalom önkifejeződése pillanatában megvalósítja azt a rendet, amelynek hordozója, azonossá válik az állammal, az alkotmányozó hatalom állammá, jogilag szuverén szervezetté válik.”²³

Az állam eredetét tekintve nem pusztán normatív vagy merőben tényleges képződmény, hanem a „normatív tény” kategóriájával írható le. Az állam és joga egy és ugyanazon pillanatban keletkezik, ami az alkotmányozó hatalom természetében látható leginkább. Mortati ezzel kifejezetten bírálta nemcsak Kelsen, hanem Jellinek és Romano elméleteit is. Elvetette az állami rend pusztán formális koncepcióit: „[...] amennyiben az állam normák összességével azonosítható, és az alkotmány alkotmányos törvényre redukálható, akkor irreleváns lesz mindaz, ami az alkotmányt megelőzi.”²⁴ A jogi formalizmus megfosztja az alkotmányt valódi és hatékony alapjától, hiszen deduktív logikai alapon már nem vezethető vissza semmilyen végső jogi kritériumra. Ezzel szemben, ha az alkotmányozó hatalmat úgy fogjuk fel, mint az államot keletkeztető originális-önteremtő akaratot, akkor megragadjuk annak lényegi motívumait is. Így kijelenthető, hogy minden állam rendelkezik alkotmánnyal, akár írott, akár íratlan formában. Az alkotmányozó hatalom önteremtő mivolta a döntés aktusában nyilvánul meg. A döntés logikai értelemben (és csakis logikai értelemben) két egymást követő momentumban ölt testet: (1) az állam keletkezését biztosító akaratban, (2) az államnak meghatározott jellemvonásokat biztosító akaratban.²⁵

Mortati elméletének külön részét képezte az alkotmányozó hatalom legitimitációjának és helyességének a problémája. A legitimitációt a szerző az ideiglenes és végérvényes rend viszonyában értelmezte, S ezzel arra a következtetésre jutott, hogy az antedatálás általános elve, az új rendnek az alkotmányozás kezdetére

²³ Mortati (1972): i. m. 13.

²⁴ Uo. 16.

²⁵ Uo. 18.

visszavezetett érvényességi igénye önmagában véve helyes, de tisztázásra szorul. Az ideiglenes rend csak úgy tudja az alkotmányozás feladatát ellátni, amennyiben már rendelkezik az érvényesség tulajdonságával. A legitimáció a két rend viszonyában az ideiglenes kormány cselekedeteinek az értékelése, de nem ebben az előkészítő periódusban feltételezett jog, hanem az utána bevezetett, végérvényesnek tekintett rend joga alapján. Ebben az esetben a legitimáció elismerési jelentéstartalommal bír, egy létrehozott tényleges szituáció deklaratív aktusában nyilvánul meg. Amennyiben ezt tagadnánk, akkor az „alkotó” és az „alkotott mű” közötti viszony értelmezhetetlenné válna.

Ám a legitimáció ilyen megközelítése szempontjából különbséget kell tenni az ideiglenes rend kormányának összetétele felől. Ez utóbbi ugyanis lehet egy meghatározott politikai ideológia alapján létrejött egyetlen politikai osztály kifejeződése, és lehet koalíciós alapú. A kettő közötti lényegi különbség abban ragadható meg, hogy az előbbi esetében az alkotmányt előkészítő szakaszban legalább annyira harmonikusan realizálódnak a kormányzati vagy törvényhozói intézkedések, amennyiben az alkotmányos berendezkedés egésze előkészített. Itt a diszharmonia minimuma mellett az ideiglenesség utólagos jogi elismerését el is mulaszthatják. Az utóbbi esetben az új állam alkotmánya csak negatív tartalmú egyezmény meghatározott alapján jöhet létre, amely csupán a régi rend felszámolására irányuló konszenzusban, nem pedig a materiális jellegű alapelvekben ölt testet, hiszen ezekben olyan ellentétek feszülhetnek az egyes politikai erők között, amelyek az alkotmányozás egész folyamatát veszélyeztethetik.

Ugyanakkor nem támogatja az ideiglenes rend alkotmányozó szerve (orgánuma) és az állam közötti időbeli vagy bármilyen más természetű különbségét, ami annak köszönhető, hogy Mortati az alkotmányozás eredeti/sajátlagos folyamatában a differenciálatlan társadalom politikai egységét már megelőlegezte. Az alkotmányt létrehozó ideiglenes állami szerv és az állam egyidejű és azonos természetű kategóriaként értelmezendő!

Az adott rendhez tartozók – alattvalók vagy modern terminológiával élve kormányzottak – engedelmisségének biztosítása azonban nem merül ki az állami irányítást biztosító kizárólagos állami erőszak-apparátus létében vagy az államot jellemző általános cél és az állami szervek közötti összhang meglétében, hanem rendelkezik egy úgynevezett többletmotívummal, amely az állami szervezet és a jogrendszer által konkrétan követett célok jóságának az elismerésében rejlik. Ez utóbbi szorosan kötődik az ember spirituális lényegéhez. Az ember nemcsak racionális, hanem értékelő lény: képes a létező és fennálló rendet egy ideális rendhez viszonyítani. Ez utóbbi az ember univerzális céljaiban ölt testet, amelynek megvalósításában az állam pusztán eszköznek tekinthető, mivel az ember önmegvalósítását a társadalmi rend keretei között biztosítja. A helyesség problematikájában azt kell elemezni, hogy a pozitív

jogi formák által kielégített érdekek és egy magasabb, az emberi méltóságból eredő igazságosság közötti ellentmondásnak milyen okai lehetnek, és hogyan oldhatóak fel. Mortati nem tagadja, hogy ebben az esetben a természeti jog és a pozitív jog összeütközésének tanúi vagyunk, ami kettőjük viszonyában egy sajátos kettős ellentmondást rejt magában. Miért?

1. A természetjogi normák mindig saját alapvető céljaival összhangban értelmezhetőek.
2. Interpretációjuk végső soron azon állami szerv által valósul meg, amely azt megfogalmazza konkrét pozitív jogi formában.²⁶

Ráadásul Mortati a természeti jog vonatkozásában figyelembe veszi az adott történelmi tapasztalat meglétét is. Nézete szerint a jogrendszerben mindig a domináns társadalmi tudat fejlettségének egy meghatározott foka érhető tetten. Mit jelent ez az alkotmányozás sajátlagos értelmének a folyamatában? Az alkotmányozás motorjaként megragadott csoportok mindig az általuk megjelenített alapelvek konkrét jogi aktusba történő transzformálását végzik el, tehát a helyesség elvont fogalmát csak meghatározott jogrendszer kontextusába öltve teszik meg, ami történelmi korszakoként igen különböző volt. A kereszténységben az ember méltósága az ember spirituális lényegében, a földi életen túlmutató transzcendens emberi célban, az ennek a célnak való megfelelésben, az Isten előtti egyenlőségben és az üdvözülés lehetőségében öltött testet. Ebben a vonatkozásban az állam és az állami hatalom helyessége a keresztény célok függvényében mérhetőek le. Amennyiben ezt a modern népszuverenitás eszméjébe fordítjuk át, akkor a nép konszenzusa lesz a helyesség fokmérője, amit a maga konkrétságában nem könnyű megragadni, mégis a népfogalomnak a politikai hatalomgyakorláshoz fűződő kapcsolata alapján éles határvonal húzható a középkor és a modernitás között. Az előbbi esetében a hatalomgyakorlás letéteményese a kiváltságokkal rendelkező nemesi és egyházi réteg volt, amely a belső természetét tekintve nem egyesekből állt, hanem társadalmi testként volt értelmezhető. A modern kor embere az állampolgár egyediségében ölt testet, ami az állammal szemben nem közösségi rendként jelenik meg, hanem politikai jogokkal – mindenekelőtt választójoggal – rendelkező individuumként. Ez azonban rendkívül hosszú fejlődési folyamaton ment át, hiszen a 18–19. századi „harmadik rendnek” tekintett, cenzusos választójog által korlátozott intellektuális és professzionális polgárságon keresztül a 20. században az általános választójoggal rendelkező tömeg képében jelent meg. A nép mint tömeg nyilvánvalóan nem egy differenciálatlan massa. Eredeti természetét tekintve társadalmi entitás, amely a politikai fogalmában megtestesülő egységesülésben ölt testet, jogi természetét pedig nem a pozitív jog

²⁶ Mortati (1972): i. m. 54.

elismerő aktusa által nyeri el, hanem akaratnyilvánítása stabilitásának és állandóságának köszönhetően válik azzá.

A nép és a kormányzók viszonyában fontos faktort képeznek a pártok, amelyeket Mortati mind a demokratikus politikai rendszerek működése, mind az alkotmányozás folyamata szempontjából rendkívül fontosnak tartott. Elméletében: „a pártok meghatározott és általános politikai koncepciók hordozói, az állampolgárokat csoportokká szervező politikai szervezetek, amelyek képesek az individualista atomizmus megszüntetésével a kollektív érdekek és az egységes akarat kifejezésére, illetve létrehozatalára, végül pedig a többség megszerzésével ezen akarat érvényesítésére az állami tevékenység szövetébe ágyazott politikai irányvonalak meghatározásán keresztül.”²⁷

A pártoknak a népakarat kifejezésében játszott szerepével Mortati a nép fogalmán túl elemezte a népszuverenitás szervezeti oldalát is a többségi és a képviseleti elv viszonyrendszerében. Az alkotmányozó hatalom helyessége problematikájában ugyanis fontos lehet annak a tisztázása, hogy amennyiben a nép akarata az alkotmányozás úgynevezett helyességi fokmérője, akkor ez milyen formában és hogyan jelenik meg. Tekintettel arra, hogy a nép egyhangúsága gyakorlatilag nem biztosítható az alkotmányozás folyamatában, a többségi elvet veszi górcső alá. A többségi elv egy demokratikus politikai rendszerben a nép konszenzusát jelenti négy együttes relációban:

1. a nép lehetséges egységén és harmóniáján alapuló többség, amely a közügyek iránti elkötelezettségben és a politikai irányvonalak meghatározása iránti igényben ölt testet;
2. a választójog gyakorlása által megvalósult többség;
3. azon fékek és egyensúlyok rendszere, amely meggátolja a többség zsarnokká válását;
4. azon feltételek tiszteletben tartása, illetve garanciája, amely biztosítja a mindenkor kisebbség számára a többséggé válás lehetőségét.²⁸

E négy feltétel együttes jelenléte kell ahhoz, hogy a népszuverenitás a többségi elvben helyesen realizálódjon. Az alkotmányozó hatalom mögött álló népszuverenitás konkrét megnyilvánulási formái: (1) a referendum/közvetlen hatalomgyakorlás, illetve (2) a képviseleti alapú alkotmányozó szerv/közvetett hatalomgyakorlás. Ez utóbbi lehet kizárólagos, de lehet a referendummal együtt alkalmazandó többség is.

Az alkotmányozó hatalomra vonatkozó elmélet alapján válik értelmezhetővé a formális és materiális alkotmány megkülönböztetésén alapuló doktrínája.

²⁷ Mortati (1972): i. m. 85.

²⁸ Uo. 72.

A formális alkotmány az állam jogrendszerének első és alaptörvénye, amely egy meghatározott területén lévő állami szupremácia, kizárólagos állami hatalom manifesztációja. Mortati nem tagadja ennek az alkotmányfelfogásnak a létjogosultságát. A jogpozitivizmus szemszögéből nézve az alkotmány mint érvényes és hatályos alaptörvény biztosítja az adott politikai rend jogi stabilitását. Nézete szerint ez az elsőbbség logikai és időbeli értelemben egyaránt felfogható.²⁹ Az alaptörvény minden más jogszabályt megelőz, egyfajta alapnormaként funkcionál, amelyből minden más állami jogi aktus eredeztethető. Az alkotmányozó hatalom ebben a kontextusban az alaptörvény megalkotásának jogi folyamata, jogi normák által szabályozott eljárások összessége.

A formalizmussal szemben az alaptörvény normái mögötti valóság is megragadható. Ezen a ponton a döntés és a norma viszonyának elemzése válik szükségessé. Mortati az 1940-ben született fő művében (*Az alkotmány materiális értelemben – La costituzione in senso materiale*) azt állította, hogy az alkotmány a jogi tartalmán túl politikai manifesztum is, azaz politikai döntések eredményének gyümölcse, egy állammá szervezett közösség számára politikai irányt adó erő(k) által meghatározott materiális értékek összessége. Az alkotmány materiális formája mindig az adott politikai közösség különböző értékeit, alapelveit és közösségi céljait tükrözi. Ebből következik, hogy az alkotmányozó hatalom az a „pillanat”, amely az alkotmány leginkább autentikus alapja. Az alkotmányozás folyamatában nem csupán a normaszöveg születik meg, hanem az adott politikai közösség által vallott és elfogadott értékek összessége is. Az alkotmányozó nem csupán az arra jogilag felhatalmazott állami szerv – parlament vagy alkotmányozó gyűlés, vagy nemzetgyűlés formájában –, hanem eredeti politikai döntés is arról, hogy az adott közösség milyen értékekre alapozza az elkövetkezendő évtizedek politikai döntéseit. A jogi norma mögött tehát materiális tartalom áll, ez viszont a formális alkotmány stabilitásigényével szemben dinamikussá teszi az alkotmányt. „Az alkotmány egy történelmileg meghatározott közösség szükségszerű, természetes és originális önkifejeződése, individualizált és választott politikai irányvonallal ellátott politikai egységként felfogott állam keretein belül.”³⁰

Összegzés

Costantino Mortati államról, alkotmányról és alkotmányozó hatalomról vallott nézetei miatt napjainkban is rendkívül „aktuális” és autentikus gondolkodónak

²⁹ Mortati (1972): i. m. 9.

³⁰ Mortati (1940): i. m. 72.

számít. Írásaiiban világosan kikristályosodik elméleti műveltsége, hosszú és sokoldalú jogalkalmazói tapasztalata. Munkássága abból a szempontból is sok tanulsággal szolgál, hogy az olasz jogtudós több egymásnak teljesen ellentmondó és ellentétes minőségű politikai rendszer viharában dolgozta ki a jogtudományi álláspontját, kezdve a Statuto Albertino által teremtett közjogi helyzetben, amelynek elméleti megalapozásában Orlando közjogtudományi nézetei szinte kizárólagosnak tekinthetők mind a közjogtudomány tematikája, mind módszertana tekintetében. A 19–20. század fordulóját a fasiszmus 20 éve váltotta fel, amely az 1861-ben kivívott olasz nemzetállam alkotmányjogi örökségét saját képére formálva teremtette meg a totális államot. Végül a fasiszta rendszer bukásával, 1943-tól egészen a köztársasági olasz alkotmány megszületéséig egy demokratikus és parlamentáris politikai rendszer jött létre, amelyben az új alkotmány elméleti alapja Mortati materiális alkotmányelmélete lett.

Felhasznált irodalom

- Bin, Roberto – Giovanni Pitruzzella: *Diritto costituzionale*. Torino, G. Giappichelli, 2011.
- Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Tanulmányok Carl Schmittről. Carl Schmitt jogtudománya*. Budapest, Gondolat, 2004.
- Cs. Kiss Lajos: A tiszta jogtudomány eszméje és hivatása. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Tanulmányok Hans Kelsenről. Hans Kelsen jogtudománya*. Budapest, Gondolat, 2007. 11–32, 125–158.
- Cs. Kiss Lajos: A totális állam elmélete és mítosza. *Világosság*, (2010), ősz. 19–40. Online: <https://bit.ly/3vCKSvE>
- Finelli, Roberto – Franca Papa – Marcello Montanari – Giuseppe Cascione (szerk.): *Le libertà dei moderni. Filosofie e teorie politiche della modernità 1789–1989. Dalla Rivoluzione francese alla caduta del muro di Berlino*. Napoli, Liguori, 2003.
- Frosini, Vittorio – Francesco Riccobono: Mortati e Kelsen. In Mario Galizia (szerk.): *Forme di stato e forme di governo. Nuovi studi sul pensiero di Costantino Mortati*. Milano, Giuffrè, 2007. 593–620.
- Gambino, Silvio: Stato sociale e Stato socialista in Costantino Mortati. In Mario Galizia (szerk.): *Forme di stato e forme di governo. Nuovi studi sul pensiero di Costantino Mortati*. Milano, Giuffrè, 2007.
- Lanchester, Fulco: *Pensare lo Stato: i giuspubblicisti nell'Italia unitaria*. Roma–Bari, Laterza, 2004.
- Lanchester, Fulco: *Mortati, Costantino. Il Contributo italiano alla storia del pensiero – Diritto*. 2012. Online: <https://bit.ly/3pFz5Kz>
- Massera, Alberto: Orlando, Romano, Mortati e la forma di governo. In Mario Galizia (szerk.): *Forme di stato e forme di governo. Nuovi studi sul pensiero di Costantino Mortati*. Milano, Giuffrè, 2007. 769–802.
- Mortati, Costantino: *La costituzione in senso materiale*. Milano, Giuffrè, 1940.
- Mortati, Costantino: *Istituzioni di ordinamento giuridico*. Padova, CEDAM, 1951.
- Mortati, Costantino: *Studi sul potere costituente e sulla riforma costituzionale dello stato*. Milano, Giuffrè, 1972.
- Mortati, Costantino: Brevi note sul rapporto fra costituzione e politica nel pensiero di Carl Schmitt. *Quaderni Fiorentini per la storia del pensiero giuridico moderno*, 2. (1973), 1. 511–532. Online: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=5243277>
- Orlando, Vittorio Emanuele: *I principi di diritto costituzionale*. Firenze, Barbera, 1894.
- Portinaro, Pierpaolo: *Il realismo politico*. Roma–Bari, Laterza, 1999.
- Rohersen, Carlo: Dalla concezione di tre penatori che sono accomunati dalla critica a Kelsen e che anticipano l'esperienza fascista: Heller, Smend e Mortati. In Mario Galizia (szerk.): *Forme di stato e forme di governo. Nuovi studi sul pensiero di Costantino Mortati*. Milano, Giuffrè, 2007.
- Takács Péter (szerk.): *Allamtan. Írások a XX. századi általános államtan köréből*. Budapest, Szent István Társulat, 2003.
- Takács Péter – H. Szilágyi István – Fekete Balázs (szerk.): *Államelmélet*. Budapest, Szent István Társulat, 2012.

Farkas Ádám¹

Gondolatok a totalitás 21. századi esszenciájához

Cs. Kiss Lajos személye és munkássága egy különleges és messze nem könnyű vállalkozással és szellemi nyitottsággal párosuló képet tár elénk. A filozófia, a jogfilozófia, az államelmélet és még számos más terület iránti elköteleződése köréből ennek alátámasztására elég talán felhívni példálózó érveként Carl Schmitt magyarországi recepciójában vállalt szerepét,² és az elmúlt évtizedekben ezzel járó – nem ritkán ellenséges – hatásokat. Jelen sorok szerzője azonban kiegészítené még ezt a példát egy olyan területre való nyitottsággal, amely minden nyugati tendencia, a világ és benne az egyéni, a nemzeti és transzatlanti biztonság alakulása ellenére Magyarországon még meglehetősen idegennek tűnik a jogtudományok művelőitől. Ez a terület a védelem és biztonság témaköre, amellyel kapcsolatban Professzor Úr évek óta nemcsak nyitottságot, de rendkívül komplex és széles körű tudásbázisa révén egy sajátos gondolati támogatást is mutat, támogatva ezzel azok munkáját, akik a biztonság és védelem témaköreit az államtudományokkal, a jogtudományokkal és a filozófiával határos területeken próbálják meg kutatni.

Úgy is mondhatnánk, hogy Professzor Úr széles körű látásmódját és a nagy elődökről szerzett ismereteit nemcsak átadni igyekszik, hanem a mára már letűnt korok nagy gondolkodói általa továbbított tételeinek tovább élését, mind újszerűbb és újszerűbb megvilágítását is inspirálni igyekszik. A magam vonatkozásában – mint egykori egyetemi tanítványa – ezt a beállítódását Carl Schmitt totális állam

¹ Százados, a Magyar Honvédség hivatásos tisztje, a Magyar Katonai Jogi és Hadijogi Társaság elnökségi tagja; egyetemi adjunktus, Nemzeti Közszerződési Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar Honvédelmi Jogi és Igazgatási Tanszék. Kapcsolat: farkas.adam@uni-nke.hu.

² E tekintetben Carl Schmitt *A politikai fogalma* című munkájának fordításán túl példaként lásd Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya*. Budapest, Gondolat, 2004; Cs. Kiss Lajos: A totális állam elmélete és mítosza. *Világosság*, (2010a), ősz. 19–40; Cs. Kiss Lajos: Találkozások Carl Schmitt-tel. *Világosság*, 44. (2003b), 7–8. 26–42; Cs. Kiss Lajos: Totalitarizmus-tapasztalat külső és belső nézőpontból. *Jog – Állam – Politika*, 5. (2013), 4. 3–25; Cs. Kiss Lajos: Totális állam és totalitarizmus. In Bihari Mihály – Patyi András (szerk.): *Ünnepi kötet Szalay Gyula tiszteletére*, 65. születésnapjára. Győr, Universitas-Győr, 2010b. 98–116; Cs. Kiss Lajos: Carl Schmitt jelentősége. *Világosság*, 44. (2003a), 7–8. 21–26; Cs. Kiss Lajos: Totalitárius uralom – totális állam. In Szabadfalvi József – Takács Péter (szerk.): *Államelmélet: Előadások az államelmélet és az állambölcsélet köréből*. Miskolc, Bíbor, 1997. 141–152.

és totalitás toposzainak a védelmi és biztonsági szférával való szintetizálása kapcsán tapasztaltam meg. Erre figyelemmel úgy vélem, hogy a jelen ünnepi kötetben is indokolt, hogy e témához fűzött gondolatokkal tisztelegjek Cs. Kiss Lajos előtt születésnapja alkalmából. Tisztelt Professor Úr! Kedves Lajos! Isten éltesen sokáig, és adjon neked erőt, egészséget!

Bevezetés gyanánt: A totális államtól a totalitásig

A 20. században a társadalom, a politika, az állam és ezek szervesült részeként a védelem és a biztonság is korszakos változásokon ment át. Ezek jelentős része azonban az úgynevezett hosszú 19. század technológiai, gazdasági és társadalmi változáshullámain alapult, amelyek a korábbiakhoz képest jelentős mértékben átalakították a kommunikáció, ez által a kapcsolattartás, az információáramlás és nem utolsósorban a tudatformálás vagy befolyásolás közegeit is.

Ezek a változások a közlekedés fejlődésével járó életviteli felgyorsulás, a távolságok fokozatos relativizálódása és vele a világ távoli pontjainak fokozottabb összekapcsolódása mellett elvezetett a politika tömegesedéséhez és ezáltal mind a gondolkodás, mind pedig a hatalomgyakorlás korszakos színeváltozásához, és bizony sok tekintetben egy korszakváltáshoz is.

Ezt a korszakváltást az állam vonatkozásában Carl Schmitt a totális állam toposzával írta le. Megközelítése szerint: „az állam és társadalom kölcsönösen áthatják egymást, S minden eddig államinak számító ügy társadalmivá, és megfordítva, minden eddig »csak« társadalminak számító ügy államivá válik, miként az egy demokratikusan szervezett közösségi szervezetben szükségszerű módon bekövetkezik.”³ Látni kell azonban azt is, hogy ezen állam totalitása abban rejlik, hogy „az eddig »semleges« területek – vallás, kultúra, képzés, gazdaság – megszűnnek »semlegesnek « lenni a nem-állami és nem politikai értelemben. [...] A totális államban ennek következtében minden – legalábbis lehetőség szerint – politikai, és az államra való hivatkozás már nem képes arra, hogy a »politikai« speciális megkülönböztető ismertetőjegyet megindokolja.”⁴

E tekintetben nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy önmagában a totális állam nem azonosítható a totalitárius diktatúrákkal. Célszerűbbnek látom onnan megfogni a kérdést, hogy a totális állam a véleménynyilvánítás szabadsága kibontakozásának és a politika tömegesedésének talaján kibontakozott új állami attitűd,

³ Carl Schmitt: *A politikai fogalma*. Ford., szerk. Cs. Kiss Lajos. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002 [1963]. 16.

⁴ Schmitt (2002): i. m. 16.

amelyben – minthogy az állam a társadalom intézményesült kerete – a társadalomban releváns témák politikaivá alakulásával, vagy ha úgy tetszik, a politika témakörökre vonatkozó totalizálódásával elmosódtak azok a korábbi cezúrák, amelyek egyes területeket a politikán kívülre, és ez által az állam vonatkozásában részben-egészben irrelevánssá tettek. A totalitárius diktatúra ennek a fejlődési stádiumnak már az az elfajzása, amely nem egyszerűen kinyitja a politikai és az állami kapuját számos korábban oda nem számító szféra felé, hanem egyenesen dominálni, uralni, szükség esetén elnyomni akarja azokat az emberi hatalomvágyból táplálkozva, az erőszak eszközeit szisztematikusan használva.

Fontos azonban ezt a védelem szempontjából kiegészíteni Schmitt egy másik gondolatával, a partizán elméletével, amelyben kiemelte, hogy a partizán-harcmodor egyik legismertebb megnyilvánulása a modern történelemben a spanyol ellenállás volt Napóleon hadaival szemben. Schmitt is innen indította a kérdés vizsgálatát, ami különösen érthető akkor, ha figyelembe vesszük a feljegyzéseket, amelyek szerint kevesebb mint 50 ezer gerilla több mint 250 ezer reguláris katonát tudott lekötni ezen a hadszíntéren. De mi is jellemezte ezt az ellenállási/támadási formát? Egészen egyszerűen a jogon kívüliség, hiszen a klasszikus nemzetközi jog nem ismerte el hadviselő félként a partizánokat, vagyis viszonylatukban a modern háborút korlátozó intézmények nem érvényesültek. Ebből következik, amit Carl Schmitt helyesen állapított meg, hogy: „A modern partizán sem jogot, sem kegyelmet nem vár el az ellenségtől. Elfordult a megszélídtett védelmi intézményekkel körülbástyázott háború konvencionális ellenségességétől és egy másik terület, a valóságos ellenség területe felé vette az irányt, amely a terrorral és ellenterrorral egészen a megsemmisítésig fokozódik.”⁵ Ez tehát nem más, mint ellenhatás az aszimmetriára épülő birodalmi hadviseléssel és a polgári lakosságra kiterjesztett stratégiai lépésekkel szemben. A partizánság jelenségével és különösen annak elterjedésével pedig két dologra kell felhívni a figyelmet. (1) Egyrészt arra, hogy a partizán jogon kívüliségből és a Schmitt által jól érthetően levezetett megsemmisítésig fokozódó, kölcsönhatásos, hatás-ellenhatás spiráljában mozgó, valóságos ellenségességéből a totális ellenállás következett, amely nem ismer határokat és konvenciókat, csak a hatékonyságot és a kívánt eredmény elérését. Ez pedig ma a terrorizmus, a radikalizmus fegyveres szegmensei vagy épp a nem konvencionális fenyegetések⁶ kapcsán is fontos tapasztalat. (2) Másrészt arra is figyelemmel kell lenni, hogy a korábbi történelmi példákban az államok nem tudtak hathatósan fellépni a partizánok ellen, mivel ez egy átfogó, a megszállt területek társadalma

⁵ Schmitt (2002): i. m. 109.

⁶ Vö. Simon László: A partizán elmélete a premodern virtuális korban. *Jog – Állam – Politika*, 9. (2017), 4. 233–242; Farkas Ádám: *A totalitás kora?* Budapest, Magyar Katonai Jogi és Hadijogi Társaság, 2018.

tekintetében rendkívül komplex, a katonai, a rendészeti, a titkosszolgálati, valamint a közigazgatási fellépés összehangolt és jól szervezett megvalósítását igényli, amihez nem készíthető általános receptúra, hiszen az adott helyzethez és az adott társadalmi miliőhöz kell hogy illeszkedjenek. Ami pedig Schmitt múlt századi értékelését a partizánokról az általa felvázolt jellemzők ma terroristákban, kicsi zöld emberekben és különféle radikális fegyveresekben történő „reinkarnációján” túl igazán figyelmeztető erővel láncolja a 21. századhoz, az az a kérdés, amelyet ő már jóval e kortárs jelenségek közkeletű témává válása előtt felvetett a partizánság kapcsán, jelesül, hogy:

„1914-ben Európa népei és kormányai valóságos ellenség nélkül szédültek bele az első világháborúba. A valóságos ellenségesség csak magából a háborúból keletkezett, amely az európai nemzetközi jog konvencionális államok közötti háborújaként kezdődött és a forradalmi osztályellenesség világméretű polgárháborújával végződött. Ki fogja megakadályozni, hogy ezzel analóg, de végtelenül felfokozott módon váratlanul létre ne jöjjenek az ellenség új fajtái, melyek végbemenetele egy új partizánság nem várt megjelenési formáit hívják majd életre?”⁷

Ha mindezekhez még hozzávesszük a totális háború gondolatát,⁸ amely (1) földön, vízen és levegőben (pontosabban a technológiai fejlettség számára elérhető minden térben) egyszerre zajlik, (2) minden élő és élettelen erőforrást mozgósít és latba vet az ellenség teljes leküzdése érdekében, (3) a nulla összegű játszma⁹ elvén működik, (4) elmosza a hátország és a front közti, a civil és katonai, valamint a stratégiai és a politikai-konspiratív közti határvonalat, valamint (5) rendkívüli eszkalációs képességgel írható le, párosítva a technológiafejlődés révén a propaganda vagy adott esetben a rádióelektronika hadviselési és hírszerzési jelentőségével, akkor okkal gondolhatjuk, hogy a 20. században sokak a totális állam, a totális háború és a totalitarizmus nyomán úgy gondolták, hogy az előző évszázad a totalitás évszázada is. Érdemes azonban ezt a 21. század eddigi tapasztalatai alapján továbbgondolni, ha úgy tetszik, megkísérelni a totalitás esszenciájának felvázolását, még hozzá államtudományi alapokon, de biztonságfókuszú megközelítéssel.

⁷ Schmitt (2002): i. m. 162.

⁸ Lásd Erich von Ludendorff: Apostle of the „total war”. *The Living Age*, (1940), March, 22–25; Erich von Ludendorff: *Der totale Krieg*. München, Ludendorffs, 1935; Farkas (2018): i. m.

⁹ Vagyis a szemben álló felek egyike csak úgy érhet el valamilyen előnyt a háború folyamán, ha annak megfelelő hátrány éri a szemben álló felet. Érdeksérelem nélküli nyereségszerzés vagy pozíciójavítás tehát nem lehetséges.

A totalitás kérdése a 20. és a 21. század állama és biztonsága viszonylatában

Ha a totalitást az állam mint összetett, számos környezeti tényező – így az államalkotó társadalom, a nemzetállami és a nemzetközi politika, a természeti hatások, a technológiafejlődés, a gazdaság,¹⁰ a különféle nem állami szereplők stb. – által övezett és működésre kényszerített entitás felől közelítjük meg, akkor egyik oldalról az állam hatóképességének vagy hatékonyságának, másik oldalról pedig az államot érő hatásoknak a térbeli és időbeli teljesszűrésére felől közelíthetünk. E megközelítések azonban szükségképpen összeolvadnak, ha egy adott államtól elvonatkoztatva az állam és a totalitás viszonyát az általános szintjén vizsgáljuk, hiszen minden más állam ez által a környezeti hatások körébe sorolódik.

Hangsúlyozandó e tekintetben azonban az, hogy a más államok által generált hatás egy komponense az állam környezetét alkotó rendkívül összetett, sokrétű és dinamikus hatásösszességnek, ami mellett a nem személyesíthető tényezőkre és a nem állami szereplőkre is fokozott hangsúlyt kell fektetni. Utóbbira a védelmi és biztonsági dimenzióban már Carl Schmitt is felhívta a figyelmet a partizán elméletének idézett kérdésével, amely azóta beteljesedett jóslattá és egyben a biztonságunkat jelentős mértékben meghatározó hatássá nőtte ki magát. Fontos azonban arra is kellő figyelmet fordítani, hogy az állam biztonsági aspektusa kapcsán a nem állami szereplők tekintetében is egyre komolyabb súlyra tesznek szert a nem fegyveres, nem erőszakos behatások, vagyis a partizán mellett vagy azon felül egy differenciáltabb képet kell magunk elé képzelni.

Ez a megközelítés az előzőekben felvázolt kitételekkel már önmagában is egy adalék a totalitás értelmezéséhez, amely a biztonság 20. század első feléig érvényes – katonai dominanciájú – felfogásával arra mutat rá, hogy bár az előző évszázadban valóban újszerű volt a háború totalitása és az, hogy az állami szembenállás mellett jelentős szerepre tettek szert a partizánok, gerillák, forradalmárok, azt is látni kell, hogy akkor még az államok rendszerszintű, ártó

¹⁰ A téma kapcsán bővebben lásd Pongrácz Alex: *Nemzetállamok és új szabályozó hatalmak a globális erőterében – avagy megszelídíthető-e a globalizáció?* Budapest, Dialóg Campus, 2019; Pongrácz Alex: A hálózat csapdájában? Globalizáció és totalitás. In Farkas Ádám (szerk.): *Védelmi alkotmányosság az új típusú biztonsági kihívások erőterében.* Budapest, Magyar Katonai Jogi és Hadijogi Társaság, 2018; Pongrácz Alex: Az állam gazdaságpolitikai szerepvállalásának változásai. *Pro Publico Bono: Magyar Közigazgatás*, 5. (2017), 3. 168–195; Pongrácz Alex: Globalizáció: állam-elhalás vagy államépítés? In Takács Péter (szerk.): *Az állam szuverenitása: eszmény és/vagy valóság: Interdiszciplináris megközelítések.* Budapest–Győr, MTA Jogi Tudományi Intézet – Gondolat Kiadói Kör, 2015. 222–237.

szándékon nyugvó destabilizálásának döntő terepét az erőszakos, fegyveres, államközi magatartások adták.

Ennek fő oka az volt, hogy a technológia még nem állt azon a szinten, hogy a globalizációt fizikai és időbeli értelemben is a glóbusz egészére kiterjedő és valós idejű kölcsönhatások mátrixaként értelmezzük. A gazdasági nyomásgyakorlás, a társadalmak kommunikáció útján történő befolyásolása vagy éppen bármely más fizikai behatás egy állam működésére tehát valamiféle közvetlen jelenlétet vagy kapcsolódást feltételezett, miközben persze az addig elért technológiai forradalmak fokozatosan új és új területekre, nagyobb és nagyobb akciórádiusszal erősítették meg az állami hatóképességet és végső esetben a támadóképességet. A közlekedés fejlődésével a gazdasági akcióképesség is erősödött, míg a légi közlekedés fejlődése elhozta a légi hadviselést és a repülőgépekről való megfigyelés és propaganda révén a pszichológiai és információs hadviselés új korszakát. A kémia és az ipar fejlődése, illetve a gépesítés fokozása a szárazföldi hadviselés hatótávolságát mind tűzérési, mind mozgékonyasági értelemben megnövelte. Ezek együttesen pedig a korábbiakhoz mérten forradalmian megváltoztatták a szembenállás kereteit, hiszen a végső – államok közötti – konfliktusok rendezése már földön, vízen, levegőben egyszerre zajlott, és a mozgékonyaság miatt lényegében elmosta a határt a hátsó és a frontvonal között, kiadva a totális háború esszenciáját. Ennek tudható be, hogy a 20. századot a katonai versengés és szembenállás determinálta, és annak második felére, az információs technológia fokozódó fejlődésével kezdett felerősödni igazán a hírszerzési háború vagy információs versengés.

A 21. századra azonban mind a technológiafejlődés, mind pedig azok a tendenciák – a politika/ideológia tömegesedése és az ezzel kapcsolatos tudattartalmak közvetítésének kiszélesedése –, amelyekre Schmitt a totális állam létrejöttét alapozta, újabb robbanásszerű változáson mentek keresztül, amivel a 21. században a totalitás, és annak az állam környezetére és működésére vetített jelentése új értelmet nyert. Ennek sarokpontjaként a következők ragadhatók meg:

- Az információs technológiák fejlődése révén a globalizáció a Föld egésze tekintetében valós idejű és térbeli távolságokat lényegében nem ismerő kapcsolódási és hatásbeli lehetőségeket teremtett, amelynek jelentős részben a kibertér¹¹ adja a meghatározó dimenziót.

¹¹ Ennek biztonsági kérdéseiről lásd Simon László – Magyar Sándor: A terrorizmus és indirekt hatása a kiberterében. *Szakmai Szemle*, 15. (2017a), 3. 89–101; Simon László – Magyar Sándor (2017b): A terrorizmus és indirekt hadviselése az EU kiberterében. *Szakmai Szemle*, 15. (2017b), 4. 57–68; Pataki Márta – Kelemen Roland: Kiberterrorizmus: A terrorizmus új arca. *Magyar Rendészeti*, 14. (2014), 5. sz. 103–116; Kelemen, Roland: Cyber attacks and cyber intelligence in the system of cyber warfare. In Szabó Miklós (szerk.): *Doktoranduszok Fóruma Miskolc*, 2016. november 17. Állam- és Jogtudományi Kar szekciókiadványa. Miskolc, Miskolci

- Az információs forradalom áthatja a gazdasági, ipari, politikai, politikán kívüli világnézeti, társadalomműködési, államműködési és ezáltal lényegében a teljes biztonsági szférát. Ez nemcsak dinamizmust, hatékonyságnövekedést és gyors reagálóképességet, hanem egyben e rendszerek sérülékenységének növekedését és új támadási/beavatkozási/befolyásolási lehetőségek létrejöttét is jelenti.
- A gazdaság infokommunikációs térbe terelésével a világ egyik pontjáról a másikra valós időben lehet pénzügyi tranzakciókat kezdeményezni, ami a visszaélésekre is lehetőséget teremt, úgy a nem állami szereplők (partizánok) külső finanszírozása, mint a bűnözés tekintetében.
- Az államműködés és az egyének napi életvitelének fokozódó digitalizációja és az információs térben kialakított úgynevezett közösségi hálók révén megnövekedett a nem valós vagy torzított hírekkel való befolyásolás veszélye és hatóképessége is, illetve az állam sérülékenysége is az információs térből érkező támadásokkal szemben.
- A technológia további fejlődése révén a világ egyik feléről a másik órák alatt elérhető élő erővel is, míg az interkontinentális rakétarendszerek és a műholdas technológiák révén akár percek alatt is.

Mindezeket számba véve azt láthatjuk, hogy a totalitás az állam környezete tekintetében a 21. században érte el a maga teljességét, ha azt úgy értelmezzük, mint a környezet hatásainak térben és időben is valós idejű és alacsonyan korlátozott megvalósulási lehetőségét. Ez pedig értelemszerűen új kihívások elé állítja az államot, különösen pedig annak védelmi és biztonsági funkcióit, hiszen úgy kell minderre hatékonyan reagálnia, hogy közben ne essen bele a túlhatalom és a visszaélések történelmi csapdájába.

Egyetem, 2017. 117–122; Kelemen Roland – Simon László: A kibertérben megjelenő fenyegetések és kihívások kezelésének egyes nemzetközi jogi problémái. In Farkas Ádám – Végh Károly (szerk.): *Új típusú hadviselés a 21. század második évtizedében és azon túl – intézményi és jogi kihívások*. Budapest, Zrínyi, 2020. 150–170; Roland Kelemen – Ádám Farkas: To the margin of the theory of a new type of warfare: Examining certain aspects of cyber warfare. In Marcel Szabó – Laura Gyeney – Petra Lea Lángos (szerk.): *Hungarian yearbook of international law and European law (2019)*. The Hague, Eleven International, 2020. 203–226; Roland Kelemen – Richárd Németh: Vulnerabilities of the cyberspace due to its social nature. In Funta Rastislav (szerk.): *Počítačové právo, UI, ochrana údajov a najväčšie technologické trendy*. Sládkovičovo, Vysoká škola Danubius, 2019b. 51–66; Kelemen Roland – Németh Richárd: A kibertér alanyai és sebezhetősége. *Szakmai Szemle*, 17. (2019a), 3. 95–118.

A totalitás kortárs esszenciája és az állam kötelezettségei és lehetőségei Carl Schmitt gondolatai nyomán

Mindezeket számba véve érdemes lehet kísérletet tenni arra, hogy a totalitás esszenciáját az előzőekben leírtak alapulvételével megpróbáljuk beazonosítani. Egyrészt azért, mert technikailag és társadalmilag is változó környezetben ugyan, de napjaink állama is totális állam, amelyben számos, elsősre az államtól függetlennek tűnő területre (gazdasági működésre, kutatás-fejlesztésre, véleménynyilvánítás és vallásgyakorlás kereteire stb.) nézve gyakorol az állam valamiképp hatást. Másrészt azért, mert ebben a 21. századi totális államban számos – első ránézésre a klasszikus politikai gondolkodásba nem illő – kérdés politikai kulcstémává válhat (számos más mellett a szexualitástól az ökoszisztéma állapotán át, a tudományos fejlődésen keresztül egészen addig, hogy mely technológiai cégek termékei és milyen szempontok szerint tekinthetők biztonságosnak vagy épp veszélyesnek, illetve hogy a közösségi médiát működtető és más információs szolgáltató cégek mennyivel szélesebb adatkört birtokolhatnak az emberről, mint amit az államnak megengednénk).

Az a közeg, amelyben ez a totális állam funkcionálni kényszerül, ha fenn kíván maradni, illetve társadalmában a fejlődés és gyarapodás feltételeit meg kívánja alapozni, az a komplex biztonsági környezet, amely valódi globalitásaként írható le. Ennek, ahogy arra a biztonság szektorális elmélete rámutatott, számos szegmense és dimenziója van, amelyben egyre inkább túlsúlyba kerülnek a nem fegyveres szférák. Ez persze nem jelenti azt, hogy a fő ismérvként fegyveres jellegükkel leírható állami szervek jelentősége csökkent volna, egyrészt azért, mert a *differentia specificájukat* adó fegyveresség nem kizárólagos ismérvük, másrészt pedig azért, mert a nemzetközi terrorizmustól a szervezett bűnözésen át az információs térben végrehajtott műveletekig, de ha úgy tetszik Szíriától Ukrajnán át Fehéroroszorszáig látható, hogy a nem fegyveres szférák szorosan kapcsolódhatnak az erőszakos, majd fegyveres eseményekhez, amelyekkel szemben sajátos, védelmi és biztonsági logika szerint, összehangolt módon kell fellépni. Visszakanyarodva azonban a közeghez, amelyben a totális állam működése megvalósul, látnunk kell, hogy rendkívül összetett, sokrétű, sok tekintetben sajátos törvényszerűségek szerint működő dimenziók metszéspontján elhelyezkedő erőterről van szó. *A totalitás esszenciájának tehát az első attribútuma az, hogy az egy számos dimenzió és sajátos működési viszonyrendszer metszéseként, közös halmazaként leírható erőter, amelyben dinamikusan, nagy amplitúdóval és kiszámíthatatlanul váltakozik az egyes részerőterek súlya.* Ha úgy tetszik, nincs arra biztos képlet, hogy míg ma a gazdasági hatások a legfontosabb állami reagálást kiváltó tényezők, addig holnapra azok már következménnyé válnak egy biztonsági vagy épp

egészségügyi, esetleg természeti esemény miatt. E tekintetben azonban látni kell, hogy például a védelmi és biztonsági képességek elhanyagolása egyik napról a másikra nem korrigálható sem a technikai feltételek, sem a személyi állomány felkészültsége, sem pedig a szervezés és szabályozás viszonylatában, vagyis ezek leépítése egy éles környezeti váltakozáskor végzetes is lehet az emberi és anyagi áldozatrátá tekintetében.

Ennek a sok halmaz metszéséből kialakult erőternek van azonban egy további totalitáshoz köthető attribútuma, amely elsősorban a technológiai fejlődésen, azon belül pedig nagyrészt – de nem kizárólag – az információs technológia és tér fejlődésén alapul. Ez pedig nem más, mint a tér és idő rendkívül intenzív relativizálódása a Föld viszonylatában. Az információs technológiák fejlődése miatt ugyanis ma már a Föld egyik pontjáról a bolygó ellentétes oldalán lévő másik pontjára valós időben lehet gazdasági, társadalmi, politikai hatást gyakorolni, még hozzá jelentős mértékben. E körben az állami szervezetek, a termelő és szolgáltató szektorok digitalizációja miatt akár támadással egyenértékű működési zavarokat is elő lehet idézni ebből a távolságból, amire korábban csak fizikai kapcsolódás révén, viszonylagos előrejelezhetőség mellett volt lehetőség. *A totalitás esszenciájának tehát a második attribútuma az, hogy a tér és idő korlátai az államokra, társadalmakra és egyénekre nehezedő hatások tekintetében elvesztették korábbi korlátozó jelentőségüket*, amiből biztonsági aspektusban az is következik, hogy egyre jellemzőbb lesz az államhatárokon átívelő fenyegetési formák súlyának növekedése és az előrejelzés lehetőségeinek korlátozódása.

Mindezek mellett még legalább egy tekintetben fontos a totalitás és az állam relációján elgondolkodni, ez pedig a hatékony, vagy ha úgy tetszik, a jó állami működés és a totalitás kapcsolata. Abból adódóan ugyanis, hogy a totalitás tér és idő korábban megszokott korlátjaitól részint elszakadva képes rendkívül intenzív behatásoknak, nyomásgyakorlásoknak teret engedni, az a képlet is megváltozott, hogy az állam hatékony működésének elsődleges záloga a működéshez és a védekezéshez való konkrét képességek, ha úgy tetszik, az erő és annak megmozdításához szükséges rutinok megléte. Ma ugyanis, amikor már a nyugati típusú szabályozott államiság globálisan elterjedőben van – igaz, sok helyen ez csak formális követelményként érvényesül Európán kívül –, az állam képességein túl fontos a képességek alkalmazásának hogyanja, szabályozottsága és szabályszerű működése is. Ennek keretei ugyanis a jogbiztonságból fakadó nyílt szabályozás és az információs tér révén globálisan megismerhetők, és adott helyzetekben úgy és oly módon is vizsgálhatók és értékelhetők, hogy az az állam hatékony fellépését ne erősítse, hanem éppen, hogy gyengítse, ha a cselekvés ideje előtt elhanyagolta a saját szabályozását, működési rendjének korszerűsítését vagy jogi vállalásainak körülbástyázását. Ezt a jelenséget nevezi

a szakirodalom *lawfare*-nek¹² az angol jog és hadviselés szavak ötvözésével, de ebbe az attribútumba tudhatók be mindazok a megoldások is, amelyek a jog alkalmazhatóságát és ezáltal a legitim állami fellépést igyekeznek alá-
 ásni például a hibrid konfliktusok tekintetében.¹³ Ennek megvalósulási példái az egyes távol-keleti területi viták eltérő nemzetközi jogi értelmezéseinek világhálón való propagálása, az ukrán válság és különösen a Krím félsziget annektálásának nemzetközi jogi értelmezései, vagy éppen a különféle válságok esetén a rendfenntartó és katonai erők felhatalmazásainak világsajtóban való elemzése körében is megtapaszthatók. Az államot korlátozni hivatott és az állam által fejleszthető szabályozás naprakészsége tehát bekerült a totalitás értelmezési tartományába a tényleges képességek mellé. *A totalitás esszenciájának harmadik attribútuma tehát, hogy az állam cselekvőképességét és stabilitását nemcsak a cselekvéshez szükséges képességei, hanem azok szabályozási és működési rendszere, vagyis az állam rendszerszintű korszerűsége is meghatározza*, hiszen ennek avíttsga sérülékenységet, támadási felületet jelent mind az államközi szembenállások, mind a nem állami szereplők viszonylatában. Erre a fenti példákon túl a terrorizmussal szembeni szabályozás dinamikus fejlesztésének igénye is rámutatott mind a 9/11, mind pedig a 2015–2016-os terrorhullám után, hiszen az egy korábban elhanyagolt terület támadások által kikényszerített korrekcióját tükrözte.¹⁴

¹² Hazai megközelítése kapcsán lásd Hódos László: A hibrid konfliktusok felívelési szakasza, avagy a fenyegetés észlelésének, megelőzésének és kezelésének nemzetbiztonsági aspektusa. *Honvédségi Szemle*, 148. (2020), 4. 39–64; Farkas Ádám – Resperger István: Az úgynevezett „hibrid hadviselés” kihívásainak kezelése – a nemzetközi jog mai korlátai. In Farkas Ádám – Végh Károly (szerk.): *Új típusú hadviselés a 21. század második évtizedében és azon túl – intézményi és jogi kihívások*. Budapest, Zrínyi, 2020. 132–149; Farkas Ádám: Komplex biztonság, hibrid konfliktusok, összetett válaszok. *Honvédségi Szemle*, 148. (2020), 4. 11–23.

¹³ A téma kapcsán lásd Gregory F. Treverton – Andrew Thvedt – Alicia R. Chen – Kathy Lee – Madeline McCue: *Addressing hybrid threats*. Stockholm, Swedish Defence University, 2018; Heine Sørensen – Dorthe Bach Nyemann: *Going beyond resilience. A revitalized approach to countering hybrid threats*. Helsinki, The European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats, 2018; Patrick Cullen: *Hybrid threats as a new 'wicked problem' for early warning*. Helsinki, The European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats, 2018; Resperger István: *A válságkezelés és a hibrid hadviselés*. Budapest, Dialóg Campus, 2018; Simicskó István: A hibrid hadviselés előzményei és aktualitásai. *Hadtudomány*, 27. (2017), 3–4. 3–16; Somodi Zsolt – Kiss Álmos Péter: A hibrid hadviselés fogalmának értelmezése a nemzetközi szakirodalomban. *Honvédségi Szemle*, 147. (2019), 6. 22–28; Porkoláb Imre: Hibrid hadviselés: új hadviselési forma, vagy régi ismerős? *Hadtudomány*, 25. (2015), 3–4. 36–48.

¹⁴ A téma kapcsán lásd Sulyok Gábor: A terrorcselekmény elkövetéséhez használt polgári légi jármű lelövésének alkotmányjogi megítélése az új szabályozási környezetben. In Bartkó Róbert (szerk.): *A terrorizmus elleni küzdelem aktuális kérdései a XXI. században*. Budapest, Gondolat, 2019. 35–60; Farkas Ádám: A terrorizmus elleni harc, mint kiemelt ágazatközi fegyveres védelmi feladat. *Szakmai Szemle*, 15. (2017), 3. 5–20; Kelemen Roland: Az Alap-

Mindezeket számításba véve egyértelműen látszik, hogy *a totalitás tartalma az állam környezetére vetítve rendkívüli mértékben kitágult és elmélyült*. Az állam és a jog pedig nem önmagában és önmagáért való, hanem az államalkotó nemzet, illetve társadalom biztonságát, rendezett működését és fejlődését hivatott garantálni. Ahogy Schmitt írta: „[...] egy normális állam teljesítménye mindenekelőtt abban áll, hogy az államon és területén belül létrehozza a teljes megelégedettséget, fenntartja a »nyugalmat, biztonságot és rendet« és ezáltal normális helyzetet teremt [...]»¹⁵ A környezet változása tehát kényszerhelyzetbe hozta az államot, hogy reagáljon a változásokra a saját rendszerei tekintetében is, alkalmazkodjon a környezethez a hatékony és eredményes fennmaradás, a rend, a biztonság és a nyugalom garantálása érdekében. Ez az állam történelmi evolúciójának törvényszerűsége.

A totalitás esszenciájának fent azonosított fő vonásaira tekintve tehát – a további kutatások szükségessége mellett is – meghatározhatjuk azokat a fő irányokat, amelyek a megváltozott és változásban lévő környezethez való alkalmazkodás érdekében az állam fő kötelezettségei. Ezeket röviden a következőkben foglalhatjuk össze:

(1) *Az államnak a fennmaradás, a társadalmi rend, stabilitás és fejlődés, valamint az egyéni jogok érvényesülése (összefoglalóan a biztonság) érdekében épp úgy komplex módon kell felkészülnie a környezetből érkező hatásokra, amiképp maga a totalitással leírható környezeti erőter is összetett, sokrétű és váltakozó dinamikájú.* Ez egyik oldalról azt jelenti, hogy a klasszikusan védelmi és biztonsági szegmensekben is egyre nagyobb figyelmet kell szentelni a nem fegyveres és nem erőszakos tényezőknek és szféráknak. Másik oldalról azonban azt is szükségessé teszi, hogy az állam fegyveres védelmi és biztonságszavatoló funkcióin kívüli ágazatoknak és viszonyrendszereknek is nyitottságot kell mutatni

törvény szükségállapot szabályozásának kritikai áttekintése az egyes európai uniós tagállamok alkotmányainak figyelembevételével – különös tekintettel a visegrádi államok alkotmányaira. In Bartkó Róbert (szerk.): *A terrorizmus elleni küzdelem aktuális kérdései a XXI. században*. Budapest, Gondolat, 2019. 9–35; Spitzer Jenő: A különleges jogrend szabályozása az egyes alkotmányokban IV. – Különleges jogrendi szabályozás a francia jogrendszerben. *Vélemények a katonai jog világából*, (2019), 4. 1–13; Bartkó Róbert: A hazai polgári nemzetbiztonsági szolgálatok a terrorizmus elleni küzdelemben. *Katonai Jogi és Hadijogi Szemle*, 7. (2019), 2. 37–57; Bartkó Róbert – Sántha Ferenc: Az Európai Unió jogalkotása és hatása a terrorcselekmény hazai büntetőjogi szabályozására. In Homoki-Nagy Mária (szerk.): *Ünnepi kötet Nagy Ferenc egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Szeged, SZTE ÁJK, 2018. 83–100; Róbert Bartkó (2017a): Challenges of fight against terrorism with reference to the last amendment of the New Hungarian Criminal Code. *Polish Political Science Yearbook*, (2017b), 1. 315–327; Bartkó Róbert: Az Európai Unió büntetőjogi reformja a terrorizmus elleni küzdelemben. *Ügyészek Lapja*, 24. (2017a), 3–4. 5–18.

¹⁵ Schmitt (2002): i. m. 31.

a biztonság- és védelemtudatosságuk fokozására és az ehhez szükséges protokollok meghonosítására és begyakorlására. E két aspektus szintézise akkor érhető el, ha az állam a képességei korszerűsítése és fejlesztése mellett szabályozásának rendszerszintű megújítására, illetve a képességek alkalmazásának összehangolt irányítására is figyelmet fordít. Egy komplex és váltakozó dinamikájú kihívási közegben ugyanis a nem összehangolt és sokrétű látásmóddal irányított, koordinált és fejlesztett képességek „önálló” vagy „domináns” tényezőként hatékonyan már nem tudnak érvényesülni.

(2) Figyelemmel arra, hogy a totalitás esszenciája a tér és az idő klasszikus korlátozó jellegeit – elsődlegesen az információs technológiák széles körű alkalmazása és további terjedése miatt – feloldotta, *az államnak úgy kell a digitalizáció előnyeit kiaknázni és a maga területén a magáncélú digitalizációs tevékenységeket szabályozni, hogy azok tekintetében egyrészt a biztonság garantálása fajsúlyosan jelenjen meg, másrészt pedig a legfontosabb – úgynevezett létfontosságú – rendszerek és szolgáltatások tekintetében biztosított legyen az információs térből érkező támadások vagy az ott keletkezett üzemzavarok esetére is a legszükségesebb szintű működés.* Evolúciós példával élve tehát az államnak a civilizálódás minden előnye mellett is fenn kell tartania az önvédelem legalapvetőbb és a fejlődés hajnala óta meglévő ösztöneit és rutinjait is. Ez szükségképpen annak a követelményét is magában rejti, hogy az állam és az annak védelmét és biztonságát szavatolni hivatott intézmények és szakemberek képesek legyenek a tér és idő korlátait lebontó komplexitásban és gyorsaságban működni és gondolkodni, de egyben fel legyenek vértézve egy olyan látásmóddal is, amely akkor válik szükségessé, ha az információs tér destabilizálódik, és vele a tér és idő korlátozó volta újra felerősödik. Ez ugyanis a digitalizáció miatt megváltozott életvitelre tekintettel prognosztizálhatóan rendkívüli társadalmi hatásokat válthat ki az egyéb krízisek, fenyegetések, támadások lehetősége mellett.

(3) Figyelemmel arra, hogy a totalításban az állam képességein túl annak egész rendszere, szabályozása és vállalt kötelezettségeinek teljesítése is tényezőként jelenik meg, amelyet a világ bármely pontjáról ellenőrizni, kritizálni, támadni lehet egészen az államalkotó társadalomra irányuló befolyásolási törekvésekig, kulcsfontosságú, hogy az állam fejlesztése, korszerűsítése ne csak a képességekre fókuszáljon, hanem a korszerű szabályozási, működési megoldásokra és a vállalt kötelezettségek körülbástyázására is. *Az állam fejlesztése során tehát rendszerszerűen az állam egésze felől kell közelíteni, mert az egy-egy területre fókuszáló vagy egy-egy eseményre ad hoc módon reagáló fejlesztési beavatkozások biztos, hogy rendszerszintű inkonzisztenciához, biztonsági szempontból pedig sérülékenységhoz, új támadási felülethez vezetnek.*

Zárszó

A totalitás értelmezésére és 21. századi esszenciájának azonosítására tett kísérlet is egyértelműen rámutat arra, hogy az állam, és ennek megfelelően az államtudomány és jogtudomány sem kerülheti el a körülményekhez való alkalmazkodás kényszerét. Korunk térben és időben kevésbé korlátozott, korábban nem látott hatóterű és hatóerejű totalitása és az ezt tápláló elsődlegesen technológiai, másodlagosan gazdasági, társadalmi, ökológiai, pszichológiai folyamatok mindezt teszik szükségessé, hogy az államról és annak fejlesztéséről komplex módon, a külső környezet változásaival összhangban álló módon gondolkodjunk.

Ebben a feladatban Carl Schmitt munkásságának számos eleme hívható fel ma is alapként a további gondolkodáshoz, S ahogy Schmitt ötvözte az állami, a politikai és jogi szférákat számos más közeggel, és köztük a hadviseléssel és a különféle biztonsági tényezőkkel való egybevetését az előremutató analízissel, úgy van ma is szükség arra, hogy az államfejlesztésben és a jogi gondolkodásban is teret nyerjenek a különféle technológiai szférák, a természettudományok, a pszichológia és számos más tudományterület mellett a biztonsággal foglalkozó tudományok, a hadtudomány, a rendészettudományok és a nemzetbiztonsági tevékenységek tudományos analízise is.

Nehezen képzelhető ugyanis el egy olyan előremutató tudományos gondolkodás az államról és a jogról, amely önmagából kiindulva kíván eredményekre jutni, és e körben a külső körülményeket, a környezet totalitását nem vagy csak elenyésző mértékben kívánja figyelembe venni. Innen közelítve tehát a totalitás esszenciájának és az államnak a kérdéseihöz, hálával tartozunk a jelen kötet ünnepeltjének, Cs. Kiss Lajosnak, hiszen ő ennek a fajta államtudományos megközelítésnek az egyik hazai úttörője és tanítója volt az elmúlt évtizedekben.

Felhasznált irodalom

- Bartkó Róbert: Az Európai Unió büntetőjogi reformja a terrorizmus elleni küzdelemben. *Ügyészek Lapja*, 24. (2017a), 3–4. 5–18.
- Bartkó, Róbert: Challenges of fight against terrorism with reference to the last amendment of the New Hungarian Criminal Code. *Polish Political Science Yearbook*, (2017b), 1. 315–327. Online: <https://doi.org/10.15804/ppsy2017120>
- Bartkó Róbert: A hazai polgári nemzetbiztonsági szolgálatok a terrorizmus elleni küzdelemben. *Katonai Jogi és Hadijogi Szemle*, 7. (2019), 2. 37–57. Online: <http://real.mtak.hu/id/eprint/113194>
- Bartkó Róbert – Sántha Ferenc: Az Európai Unió jogalkotása és hatása a terrorcselekmény hazai büntetőjogi szabályozására. In Homoki-Nagy Mária (szerk.): *Ünnepi kötet Nagy Ferenc egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Szeged, SZTE ÁJK, 2018. 83–100. Online: http://acta.bibl.u-szeged.hu/53960/1/juridpol_081_083-100.pdf
- Cullen, Patrick: *Hybrid threats as a new 'wicked problem' for early warning*. Helsinki, The European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats, 2018. Online: www.hybridcoe.fi/wp-content/uploads/2018/06/Strategic-Analysis-2018-5-Cullen.pdf
- Cs. Kiss Lajos: Totalitárius uralom – totális állam. In Szabaddalvi József – Takács Péter (szerk.): *Államelmélet: Előadások az államelmélet és az állambölcelet köréből*. Miskolc, Bíbor, 1997. 141–152.
- Cs. Kiss Lajos: Carl Schmitt jelentősége. *Világosság*, 44. (2003a), 7–8. 21–26. Online: <http://epa.oszk.hu/01200/01273/00007/pdf/20031018120648.pdf>
- Cs. Kiss Lajos: Találkozások Carl Schmitt-tel. *Világosság*, 44. (2003b), 7–8. 26–42. Online: <http://epa.oszk.hu/01200/01273/00007/pdf/20031018120744.pdf>
- Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya*. Budapest, Gondolat, 2004.
- Cs. Kiss Lajos: A totális állam elmélete és mítosza. *Világosság*, (2010a), ősz. 19–40. Online: http://epa.oszk.hu/01200/01273/00058/pdf/Vilagosság_2010_ősz_019-064.pdf
- Cs. Kiss Lajos: Totális állam és totalitarizmus. In Bihari Mihály – Pátyi András (szerk.): *Ünnepi kötet Szalay Gyula tiszteletére, 65. születésnapjára*. Győr, Universitas-Győr, 2010b. 98–116.
- Cs. Kiss Lajos: Totalitarizmus-tapasztalat külső és belső nézőpontból. *Jog – Állam – Politika*, 5. (2013), 4. 3–25. Online: <https://dfk-online.sze.hu/images/J%20c3%81P/2013/4/cskiss.pdf>
- Farkas Ádám: A terrorizmus elleni harc, mint kiemelt ágazatközi fegyveres védelmi feladat. *Szakmai Szemle*, 15. (2017), 3. 5–20. Online: www.knbsz.gov.hu/hu/letoltes/szsz/2017_3_szam.pdf
- Farkas Ádám: *A totalitás kora?* Budapest, Magyar Katonai Jogi és Hadijogi Társaság, 2018. Online: www.hadjog.hu/wp-content/uploads/2018/08/FA_a_totalitas_kora_BJM_I.pdf
- Farkas Ádám: Komplex biztonság, hibrid konfliktusok, összetett válaszok. *Honvédségi Szemle*, 148. (2020), 4. 11–23. Online: <https://doi.org/10.35926/HSZ.2020.4.2>
- Farkas Ádám – Resperger István: Az úgynevezett „hibrid hadviselés” kihívásainak kezelése a nemzetközi jog mai korlátai. In Farkas Ádám – Végh Károly (szerk.): *Új típusú hadviselés a 21. század második évtizedében és azon túl – intézményi és jogi kihívások*. Budapest, Zrínyi, 2020. 132–149.
- Hódos László: A hibrid konfliktusok felívelési szakasza, avagy a fenyegetés észlelésének, megelőzésének és kezelésének nemzetbiztonsági aspektusai. *Honvédségi Szemle*, 148. (2020), 4. 39–64. Online: <https://doi.org/10.35926/HSZ.2020.4.4>
- Kelemen, Roland – Ádám Farkas: To the margin of the theory of a new type of warfare: Examining certain aspects of cyber warfare. In Marcel Szabó – Laura Gyeney – Petra Lea Láncoos (szerk.): *Hungarian yearbook of international law and European law (2019)*. The Hague, Eleven International, 2020. 203–226. Online: <https://doi.org/10.5553/HYIEL/266627012019007001012>

- Kelemen Roland – Németh Richárd: A kibertér alanyai és sebezhetősége. *Szakmai Szemle*, 17. (2019a), 3. 95–118. Online: www.knbsz.gov.hu/hu/letoltes/szsz/2019_3_szam.pdf
- Kelemen, Roland – Richárd Németh: Vulnerabilities of the cyberspace due to its social nature. In Funtta Rastislav (szerk.): *Počítačové právo, UI, ochrana údajov a najväčšie technologické trendy*. Sládkovičovo, Vysoká škola Danubius, 2019b. 51–66.
- Kelemen Roland – Simon László: A kibertérben megjelenő fenyegetések és kihívások kezelésének egyes nemzetközi jogi problémái. In Farkas Ádám – Végh Károly (szerk.): *Új típusú hadviselés a 21. század második évtizedében és azon túl – intézményi és jogi kihívások*. Budapest, Zrínyi, 2020. 150–170. Online: <http://real.mtak.hu/113201/1/Bartk%C3%B3-B3-Farkas.pdf>
- Kelemen, Roland: Cyber attacks and cyber intelligence in the system of cyber warfare. In Szabó Miklós (szerk.): *Doktoranduszok Fóruma Miskolc, 2016. november 17. Állam- és Jogtudományi Kar szekciókiadványa*. Miskolc, Miskolci Egyetem, 2017. 117–122.
- Kelemen Roland: Az Alaptörvény szükségállapot szabályozásának kritikai áttekintése az egyes európai uniós tagállamok alkotmányainak figyelembevételével – különös tekintettel a visegrádi államok alkotmányaira. In Bartkó Róbert (szerk.): *A terrorizmus elleni küzdelem aktuális kérdései a XXI. században*. Budapest, Gondolat, 2019. 9–35. Online: <https://dfk-online.sze.hu/images/egyedi/terrorizmus%20k%C3%B6tet/kelemen.pdf>
- Ludendorff, Erich von: *Der totale Krieg*. München, Ludendorffs, 1935.
- Ludendorff, Erich von: Apostle of the „total war”. *The Living Age*, (1940), March. 22–25.
- Paraki Márta – Kelemen Roland: Kiberterrorizmus: A terrorizmus új arca. *Magyar Rendészet*, 14. (2014), 5. 103–116. Online: <https://folyoirat.ludovika.hu/index.php/magyrend/article/view/3886>
- Pongrácz Alex: Globalizáció: államelhalás vagy államépítés? In Takács Péter (szerk.): *Az állam szuverenitása: eszmény és/vagy valóság: Interdiszciplináris megközelítések*. Budapest–Győr, MTA Jogtudományi Intézet – Gondolat Kiadói Kör, 2015. 222–237. Online: <https://dfk-online.sze.hu/images/egyedi/SZUVERENITAS-KoTET%20Takacs%20Peter%20.pdf>
- Pongrácz Alex: Az állam gazdaságpolitikai szerepvállalásának változásai. *Pro Publico Bono: Magyar Közigazgatás*, 5. (2017), 3. 168–195. Online: <https://folyoirat.ludovika.hu/index.php/ppbm/article/view/1821>
- Pongrácz Alex: A hálózat csapdájában? Globalizáció és totalitás. In Farkas Ádám (szerk.): *Védelmi alkotmányosság az új típusú biztonsági kihívások erőterében*. Budapest, Magyar Katonai Jogi és Hadijogi Társaság, 2018. 41–61. Online: <https://bit.ly/3auVjbG>
- Pongrácz Alex: *Nemzetállamok és új szabályozó hatalmak a globális erőterben – avagy megszelídíthető-e a globalizáció?* Budapest, Dialóg Campus, 2019. Online: <https://tudasportal.uni-nke.hu/tudastar-reszletek?id=123456789/14231>
- Porkoláb Imre: Hibrid hadviselés: új hadviselési forma, vagy régi ismerős? *Hadtudomány*, 25. (2015), 3–4. 36–48. Online: http://real.mtak.hu/29824/1/2015_3_4_5.pdf
- Resperger István: *A válságkezelés és a hibrid hadviselés*. Budapest, Dialóg Campus, 2018. Online: <https://tudasportal.uni-nke.hu/tudastar-reszletek?id=123456789/12438>
- Schmitt, Carl: *A politikai fogalma*. Ford., szerk. Cs. Kiss Lajos. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002 [1963]. Online: <https://bit.ly/2Lhf0LK>
- Simicskó István: A hibrid hadviselés előzményei és aktualitásai. *Hadtudomány*, 27. (2017), 3–4. 3–16. Online: <http://real.mtak.hu/id/eprint/67458>
- Simon László: A partizán elmélete a premodern virtuális korban. *Jog – Állam – Politika*, 9. (2017), 4. 233–242.
- Simon László – Magyar Sándor: A terrorizmus és indirekt hatása a kibertérben. *Szakmai Szemle*, 15. (2017a), 3. 89–101. Online: https://epa.oszk.hu/02500/02538/00020/pdf/EPA02538_nemzetbiztonsagi_szemle_2017_03_089-101.pdf

- Simon László – Magyar Sándor: A terrorizmus és indirekt hadviselése az EU kiberterében. *Szakmai Szemle*. 15. (2017b), 4. 57–68. Online: www.knbsz.gov.hu/hu/letoltes/szsz/2017_4_szam.pdf
- Somodi Zsolt – Kiss Álmos Péter: A hibrid hadviselés fogalmának értelmezése a nemzetközi szakirodalomban. *Honvédségi Szemle*, 147. (2019), 6. 22–28. Online: <https://doi.org/10.35926/HSZ.2019.6.2>
- Sørensen, Heine – Dorte Bach Nyemann: *Going beyond resilience. A revitalized approach to countering hybrid threats*. Helsinki, The European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats, 2018. Online: www.hybridcoe.fi/wp-content/uploads/2019/01/Strategic-analysis-Sorensen-Nyeman-11-2018.pdf
- Spitzer Jenő: A különleges jogrend szabályozása az egyes alkotmányokban IV. – Különleges jogrendi szabályozás a francia jogrendszerben. *Vélemények a katonai jog világából*, (2019), 4. 1–13. Online: www.hadijog.hu/wp-content/uploads/2019/03/2019-4-Spitzer.pdf
- Sulyok Gábor: A terrorcselekmény elkövetéséhez használt polgári légi jármű lelövésének alkotmányjogi megítélése az új szabályozási környezetben. In Bartkó Róbert (szerk.): *A terrorizmus elleni küzdelem aktuális kérdései a XXI. században*. Budapest, Gondolat, 2019. 35–60. Online: <https://dfk-online.sze.hu/images/egyedi/terrorizmus%20k%C3%B6tet/sulyok.pdf>
- Trevertton, Gregory F. – Andrew Thvedt – Alicia R. Chen – Kathy Lee – Madeline McCue: *Addressing hybrid threats*. Stockholm, Swedish Defence University, 2018. Online: www.hybridcoe.fi/wp-content/uploads/2018/05/Trevertton-AddressingHybridThreats.pdf

Fejes Zsuzsanna¹

A kormányzás új formái, az állami funkciók átalakulása a 21. században

Bevezetés

Az utóbbi évtizedekben az állam- és jogtudomány, a közigazgatás-tudomány, valamint a politikatudomány is egyre nagyobb hangsúlyt helyez az állam fogalmának vizsgálatára, és ezzel összefüggésben az *államiság mibenlétére*. Kiemelt szerepet kap annak a kérdése, hogy az állam milyen helyet foglal el, és milyen szerepet tölt be a nemzetközi viszonyokban, valamint az egyre inkább globalizálódó világrendben. Hosszabb ideje az államtudományi kutatások fókuszában helyezkedik el a *kormányzás új formáinak*, a hagyományos és új állami funkciók változásainak a vizsgálata.

A nemzetközi viszonyok elméletét átfogó szakirodalomban az államközpontú megközelítésekkel szemben már több évtizede érzékelhető az államok módosuló szerepének hangsúlyozása: a kölcsönös függőség részint a globalizált világ többi szereplőjétől, részint a szubnacionális és nem kormányzati szervektől – tehát fokozódik az igény a globalizáció által életre hívott új kapcsolatok és az ezekből adódó konfliktusok intézményesítésére.²

A kormányzás új formáinak vizsgálata keretében fontos a *nemzetállamot* elhelyezni a *globalizálódó és integrálódó európai térben*, amelynek része a nemzetállam hagyományos és új funkcióinak és szuverenitási elemeinek vizsgálata. Habár

¹ Habilitált egyetemi docens, Nemzeti Köszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Kormányzástani és Közpolitikai Tanszék. Kapcsolat: fejes.zsuzsanna@uni-nke.hu.

² A legújabb szakirodalmi nézetek: Alan S. Alexandroff – Andrew F. Cooper (szerk.): *Rising states, rising institutions. Challenges for global governance*. Waterloo (CA-ON), The Centre for International Governance Innovation, 2010; Tanja A. Börzel – Vera van Hüllen (szerk.): *Governance transfer by regional organizations. Patching together a global script*. New York, Palgrave Macmillan, 2015; Olaf Corry: *Constructing a global polity. Theory, discourse and governance*. New York, Palgrave Macmillan, 2013; Sara Kalm – Anders Uhlin: *Civil society and the governance of development. Opposing global institutions*. New York, Palgrave Macmillan, 2015; Molly A. Ruhlman: *Who participates in global governance? States, bureaucracies, and NGOs in the United Nations*. London – New York, Routledge, 2015.

a hazai állam- és jogelmélet is hagyományosan érdeklődéssel fordul a nemzet-állam és a szuverenitás kérdése felé, a megjelenő hazai elméleti eredmények első-sorban az integrálódó alkotmányjog kialakulását, az állam közjogi funkcióinak megközelítéséhez kapcsolódó elméleteket és az európai közjog kérdéseit vizsgálják és mutatják be részletesen, másrészt a közigazgatási reformok, méretnagyság, funkcióvállalás, hatékonyság és a helyi és középszint perspektívái terén jelzik az állam fogalmi kereteinek és funkcióinak módosulását.

Mindemellett az európai állam- és politikaelméletben jelentős paradigma-váltást hozott a *government és a governance fogalmi megkülönböztetése*, amelynek következtében a figyelem a hatalom legitimációs szempontjaira irányul, amelynek leírásához és megértéséhez új módszerek és analitikus keretek körvonalazódtak a szakirodalomban.³

Ugyanakkor világossá vált a jóléti állam válsága és erőforrásainak kimerülése a világ fejlett államaiban. Alapvető ellentmondás keletkezett egyfelől a polgároknak az államszervezettel szembeni növekvő elvárásai és igényei vonatkozásában – mind a jogalkotás, mind a végrehajtás terén (és ezen belül a közigazgatás irányában) –, másfelől pedig az állam rendelkezésére álló erőforrások korlátozottsága között. A hagyományos módon „weberi alapokra” építkező állam – és annak részeként a közigazgatás – nehézségekbe ütközött a közfeladatok megfelelő színvonalú ellátásának teljesítésében. A fentebb említett problémák, így az angolszász országokban elterjedt új közmenedzsment irányzatok válsága életre hívta a neoweberi állam koncepcióját, miszerint az állam nemcsak a jó kormányzás feltételeinek megteremtésében vállal szerepet, de a jó kormányzás feladatait is magára kell hogy vállalja.⁴ A *kormányzati teljesítményt* így módon értékelni lehet, a kormány pedig felelősségre vonhatóvá, elszámoltathatóvá válik.⁵

³ Francis Fukuyama: *Államépítés, kormányzás és világrend a 21. században*. Ford. Kitta Gergely. Budapest, Századvég, 2005; G. Fodor Gábor – Stumpf István: A „jó kormányzás” két értelme, avagy a demokratikus kormányzás programja és feltételei. *Századvég Műhelytanulmányok*, (2007), 6; Sárközy Tamás: *Kormányzástan. Adalékok a viszonylag jó kormányzáshoz*. Budapest, HVG-ORAC, 2017; Szigeti Szabolcs – Frivaldszky János (szerk.): *A jó kormányzásról. Elmélet és kihívások*. (Jezsuita Könyvek, Agóra 12.) Budapest, JTMR Faludy Ferenc Akadémia – Jezsuita Európa Iroda – OCIPE Magyarország – L'Harmattan, 2012.

⁴ Christopher Pollitt – Geert Bouckaert: *Public management reform: A comparative analysis*. 3. kiadás. Oxford, Oxford University Press, 2011; Stein Ringen: *What democracy is for: On freedom and moral government*. Princeton (US-NJ), Princeton University Press, 2007.

⁵ A kormányzati teljesítményértékelésre számos nemzeti és nemzetközi módszertan létezik. Különböző nemzetközi és világszervezetek dolgoztak ki mérési és értékelési szempontokat a kormányzati teljesítmény mérésére, például az ENSZ, OECD, WB, IMD, WEF. A Nemzeti Közszerológiai Egyetem 2013-ban indított kutatást a kormányzati teljesítményértékelés mérési módszerének kidolgozására (Jó Állam Index, JÁX), valamint olyan indikátor-keretrendszer kialakítására, amely évről évre a kormányzati kapacitások és képességek változását, fejlődését vizsgálja és értékeli, jelentés formájában publikálja.

A fentiekre figyelemmel tekintem át az államelméleti gondolkodásban megjelenő elméleteket a 20. századtól napjainkig.

Az állami funkciók változásai a 20–21. századi államelméleti gondolkodásban

Az állam „jóságának” tartalmi és fogalmi készlete az ideológiai értékvonatkozások tekintetében a 19–20. századra jelentős mértékben átalakult. A modern állam és államiság lényegi elemeit a 19–20. századi német államtudomány jeles képviselője, *Georg Jellinek* (1851–1911) osztrák államtudós, jogászprofesszor határozta meg az *Általános államtan* (*Allgemeine Staatslehre*) koncepciójának keretében, miszerint „minden tartós szövetségnek olyan rendre van szüksége, amelynek alapján kialakul és megvalósul az akarata, meghúzzák határait, S amely szabályozza tagjainak helyzetét és hozzá való viszonyát”.⁶ A modern, racionális állam fogalmát a legitim erőszak monopóliumával rendelkező uralmi szervezetként *Max Weber* definiálta, amely meghatározás szerint a jó állami működés a szakhivatalnoki karra és a racionális jogra épül.⁷

Az állam tehát egy rendkívül komplex, összetett jelenség, amely a történelem során folyamatos változáson ment keresztül, amelynek legitimitása, célkitűzései, valamint funkciói és társadalomalakító hatása koronként jelentősen változott. A vesztfáliai béke következtében kialakult világrend átalakulásával az állam és az államiság hagyományos fogalmi elemei, céljai és funkciói is ártértelemződnének.⁸ Az állam jóságának megfogalmazására tett kísérletek a 20. században összekapcsolódtak az úgynevezett *instrumentális államfelfogásokkal* is, amelyek alapján az *állam működése valamilyen célhoz* igazodik. Ebben a megközelítésben az állam a jó cél elérését biztosító vagy elősegítő eszköz, amely szorosan összefonódik a közjó és közérdek fogalmával. Az államhatalom tehát a társadalom céljainak megfogalmazására szolgál, és feladata elősegíteni a társadalom e célok elérése

⁶ Georg Jellinek: Az állam alkotmánya és a közjog garanciái. Az Általános Államtan [1900] részlete. In Takács Péter: *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. Ford. Ohlendorf Nóra, Czímer István, Jakab András. Budapest, Szent István Társulat, 2003. 3.

⁷ A 20. század államelméleti gondolkodásából kiemelendő Max Weber „racionális állam” fogalma és az államfunkciók elmélete. Max Weber: Racionális állam S a modern politikai pártok és parlamentek (Államszociológia). Ford. Józsa Péter. In Max Weber: *Állam – Politika – Tudomány*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970. 368–406; valamint Max Weber: A racionális állam. Államszociológiai töredék [1911–1920]. In Takács Péter: *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. Ford. Ohlendorf Nóra, Czímer István, Jakab András. Budapest, Szent István Társulat, 2003. 48–52.

⁸ Minderre nézve lásd Pongrácz Alex: *Nemzetállamok és új szabályozó hatalmak a globális erőterben – avagy megszelídíthető-e a globalizáció?* Budapest, Dialóg Campus, 2019.

érdekében való megszervezését, és „jósága” – helyes iránya és helyes gyakorlása – a közjó előmozdításának függvénye; beleértve itt e fogalomba a többség boldogulását és jólétét, a közérdek érvényesítését és védelmét csakúgy, mint a közjavak biztosítását.⁹ Ebben a vonatkozásban az államhatalom nemcsak a társadalommal áll kapcsolatban, hanem a gazdasági folyamatokkal is.

Mivel az állam fogalmának tisztázására a mai napig nincsen egyetemes érvényű nemzetközi jogi dokumentum, és az ENSZ univerzális dokumentumai sem határozták meg az államiság alkotójegyeit, miközben az ENSZ tagfelvételének egyik feltétele éppen az államiság megléte,¹⁰ ezért az állam fogalmának meghatározása kapcsán nemzetközi értelemben gyakran hivatkoznak az államok jogairól és kötelezettségeiről szóló 1933. évi *Montevideói egyezményre*, amely szerint: „az államnak, mint nemzetközi személynek a következő feltételeket kell egyesítenie: állandó lakosság, meghatározott terület, kormány és más államokkal kapcsolatba lépés képessége.”¹¹

Miközben az államok alapvető joggal bírnak az úgynevezett nemzetközi érintkezéshez, az államközi kapcsolatok más szereplőivel való kapcsolatba lépéshez, ez a jog mégsem feltétlen és korlátok nélküli. Az államok külső kapcsolatainak kialakítása az egyes államok belső politikájának döntése; ennek értelmében egyik államot sem lehet kapcsolatfelvételre kötelezni más államokkal, főként, ha ez a reláció esetleges hátrányokat okoz. Ugyanakkor az az állam, amely teljesen elszigeteli magát az államközi kapcsolatok más szereplőitől, a nemzetközi közösség más tagjaitól, az nem élvezheti a nemzetközi jog védelmét.¹²

Az államok hatalmát *Karen Mingst* úgy jellemzi, hogy azzal az adott állam nemcsak mások befolyásolására törekszik, hanem képes kontrollálni tevékenysége következményeit is, és képes olyan eredményeket elérni és megvalósítani, amelyek maguktól nem következtek volna be. Ennek értelmében a hatalom egy olyan többdimenziós tényező, amely gyakorlásának következményeit az érintett államközi szereplők hatalmi potenciálja határozza meg.¹³

Az állami hatalom gyakorlása jelentős mértékben függ az állam belső társadalmi viszonyaitól és az államot körülvevő, külső nemzetközi környezettől,

⁹ Takács Péter: *Államtan. Két fejezet az állam általános elmélete köréből. A modern állam és elmélete*. Budapest, Corvinus, 2011. 15.

¹⁰ Nagy Károly: *Nemzetközi jog*. Budapest, Püski, 1999. 98.

¹¹ Montevideo Convention on the Rights and Duties of States. Seventh International Conference of American States. 26 December 1933. Article 1. „The state as a person of international law should possess the following qualifications: (a) a permanent population; (b) a defined territory; (c) government; and (d) capacity to enter into relations with the other states.”

¹² Schiffner Imola: Államok szövetségei a nemzetközi jogban. *Acta Juridica et Politica*, 58. (2006), 20. 3. 1–28.

¹³ Karen A. Mingst: *A nemzetközi kapcsolatok alapjai*. Ford. Kovács Ákos András, Mesterházi Judit, Szikszai Szabolcs. Budapest, Napvilág, 2011. 121–126.

amely folytonos változásban van. A legtöbb szakirodalmi megközelítés szerint az államhatalom gyakorlása *belső és külső funkciókon* keresztül valósul meg. Eszerint az államnak biztosítani kell a társadalom belső önfenntartását és fejlődését, valamint a külső védelmét és más államokkal való kiegyensúlyozott kapcsolatát. Az államok külső funkciója kettős: magában foglalja egyrészt az államnak a külső támadásokkal szembeni védelmét, másrészt a nemzetközi együttműködés szervezését, amelynek keretében az állam politikai és gazdasági megfontolásokból gondoskodik a más államokkal és nemzetközi szervezetekkel való együttműködésről.¹⁴

A globalizáció és az állam

A nemzetállamnak és jogrendjének a 20. századra újabb és újabb szabályozási szükségleteket kell kielégítenie és teljesítenie, miközben a felerősödő *globalizációs és az európai integrációs* folyamatok számos új, a nemzetállami határokat átlépő feladatot, kihívást eredményeznek. Az állam hagyományos közjóra irányuló céljai tehát kibővülnek az új, globalizációs kihívásokból adódó konfliktusok intézményesítésével és a nemzeti és európai politikák összhangjának megteremtésével, amely már nemcsak nemzeti szinten, hanem a globalizációs és integrációs folyamatok valamennyi szintjén és szereplője vonatkozásában is új értelmet nyert, új jelentéstartalommal telt meg, és meghatározó elemévé vált napjaink államtanának és közjogi gondolkodásának. Megváltozott tehát az állam hagyományos helye és szerepe a nemzetközi rendben, ezáltal funkciói és céljai, így „jóságának” jelentéstartalma is átalakult.

Roman Herzog szerint az állam egyedül már nem képes betölteni és teljeskörűen ellátni a funkcióját; aligha tudja kizárólagosan megoldani a rá háruló társadalomirányítási és társadalomalakítási feladatokat. A feladatok nagysága és mennyisége ugyanakkor olyan „államszerű” eszközök alkalmazását teszi szükségessé, amelyek már *túlmutatnak a hagyományos nemzetállami kereteken*.¹⁵

Napjainkban az államokról már nem beszélhetünk csupán önmagukban; azokat el kell helyeznünk a nemzetközi és globális világrendben, amelyben az államok mellett a nem állami (gazdasági és társadalmi) szereplők is teret nyertek, és az államközi kapcsolatok különböző (szubnacionális, szupranacionális, transznacionális) szintjein jelentős befolyásra tettek szert. Ezzel a globális világrend

¹⁴ Torma András (szerk.): *Közigazgatási Jog 1.* Miskolc, ME ÁJK Államtudományi Intézet, Közigazgatási Jogi Tanszék, 2012. 32–35.

¹⁵ Roman Herzog: Államkapcsolatok [1971]. In Takács Péter: *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. Ford. Ohlendorf Nóra, Czímer István, Jakab András. Budapest, Szent István Társulat, 2003. 865–866.

valamennyi szereplője szoros kölcsönhatásba került az állammal és egymással, és kölcsönös függés alakult ki közöttük.

De mit is jelent ebben az értelemben a globalizáció? Miként válik az állam a nemzetközi együttműködés szereplőjévé, hogyan értelmezhető az állam átalakuló helye és szerepe a nemzetközi és globális világrendben, és erre figyelemmel hogyan írhatók le, miként jellemezhetők a hagyományos nemzetállam megváltozott működési mechanizmusai?

A globalizáció egyik legismertebb definíciója *Thomas Friedmantól* származik, aki a globalizációt úgy fogja fel, mint „a *piacok, nemzetállamok és technológiák* eddig soha nem látott mértékű, kimeríthetetlen integrációját, amely lehetővé teszi az egyének, vállalatok és nemzetállamok számára, hogy minden eddiginél messzebb, gyorsabban és olcsóbban vegyék birtokukba a világot”.¹⁶

Hasonló megközelítések szerint a globalizáció inkább alapvetően hatalmi-gazdasági természetű folyamat, amelyben a világ gazdaság legerősebb szereplői a *gazdasági és politikai szabályok egységesítésére és általános érvényűvé tételére* törekuszenek. Ennek során a saját érdekeiket tartják szem előtt, igyekeznek ők meghatározni a jogi és szabályozási kereteket, és tevékenységüket a legjelentősebb nemzetközi intézményeken keresztül végzik.¹⁷

Anthony Giddens a globalizáció lényegét a világot *átfogó társadalmi kapcsolatok* egyre intenzívebbé válásában látja, és olyan folyamatként írja le, amelyben sok kilométernyi távolságra lévő helyek között olyan szoros kapcsolat van, ami azt eredményezi, hogy a világ egy pontján bekövetkezett esemény a világ egy másik pontján szinte egyidejűleg fejt ki a hatását, befolyásolja a világ másik pontján lévő eseményeket, és ez az egymásra hatás kölcsönös.¹⁸ A globalizáció tehát a világban zajló folyamatok összekapcsolódásának kiszélesítését, elmélyítését és felgyorsítását jelenti a társadalmi élet minden területén.¹⁹

Karen Mingst szerint a globalizáció a *világ politikai, gazdasági, kommunikációs és kulturális értelemben növekvő integrációja*.²⁰

Politikailag az állam olyan globális szinten megjelenő, az állami szuverenitást érintő jelenségekkel kerül szembe, mint a 20. század második felében a globális erőterben alakuló új politikai és gazdasági szerveződések.²¹ Ezek nem

¹⁶ Thomas L. Friedman: *The Lexus and the olive tree: Understanding globalization*. New York, Farrar, Straus and Giroux, 1999. 257. Idézi: Mingst (2011): i. m. 264.

¹⁷ Veress József (szerk.): *Gazdaságpolitika a globalizált világban*. Budapest, Typotex, 2009. 401–416.

¹⁸ Anthony Giddens: *The Consequences of modernity*. Cambridge, Polity, 1990. 64.

¹⁹ „[T]he widening, deepening and speeding up of worldwide interconnect endless in all aspects of contemporary social life.” Giddens (1990): i. m. 64.

²⁰ Mingst (2011): i. m. 145–146.

²¹ Pongrácz (2019): i. m.

területi alapon jönnek létre, és habár az államok is lehetnek tagjai, mégis többnyire köz- és magánjellegű szereplők alkotják. Legfontosabb jellemzőjük, hogy átlépik a nemzeti határokat. Létrejöhetnek helyi, regionális, nemzeti és szupranacionális szinteken, miközben a nemzetközi rendszer alapvető elemei maradnak. Sokan tehát a globalizáció egyik legfőbb veszélyét és hatását elsősorban a nemzeti önrendelkezés, illetve az állami szuverenitás eróziójában, a döntéshozatalnak az országokon kívülre kerülésében vélik felfedezni.²² Ahogyan *Paul Kennedy* írja: „a nemzetek feletti irányzatok gyengítették az állam önállóságát és szerepét, nem jött létre megfelelő pótlék, amely helyettesíthetné, mint olyan alapvető egységet, amely választ ad a világban végbemenő változásra.”²³

Gazdaságilag a globalizációs folyamat a világgazdaság szerves rendszerré formálódásának folyamata, amelynek lényege, hogy a gazdasági kapcsolatok és viszonyok egyre több országra és területre kiterjednek, miközben a közöttük kialakuló kölcsönös (mégis sok esetben aszimmetrikus) függőség fokozódik és mélyül – és ez a nemzetgazdasági kereteit mindinkább kikezdi. Ezzel együtt természetesen csökken a kormányzati politika tényleges hatóköre és hatóereje, az államok és a pénzügyi piacok összefonódása válik egyre áttekinthetlenebbé, miközben a nemzetállamok feladatává válik az egyes nemzetek feletti „kormányzó mechanizmusok” hatalmának legitimálása is.²⁴

Kommunikációs és kulturális téren az új technológiák elterjedésével a közösségi hálózatok, folyamatok kialakulása és rendszerré szerveződése lépi át a területi alapú hatalmat, aminek következtében egyre nehezebbé válik a belügyeknek a külügyektől való világos elhatárolása. Az elektronikus hálózatokkal összekapcsolt, digitalizált világban, a kibertérben mind több olyan funkcionális intézmény és hely jön létre, amely mintegy területen kívüliséget élvez a szuverén államok határain belül is, és az információ áramlását az államok számára ellenőrizhetetlenné teszi.²⁵

Ez a folyamat szorosan összekapcsolódik a *civil társadalom nemzetközivé válásával*, az úgynevezett globális civil társadalom kialakulásával és megerősödésével is.²⁶ Miközben azt látjuk, hogy a globális erőterben egyre szűkebb lehetősége van az államnak a hatékony szabályozás érvényesítésére, az állam és polgára

²² Szilágyi Péter: Szuverenitás, globalizáció, europaizálódás. *Jog – Állam – Politika*, 1. (2009), 1. 65–69.

²³ Paul Kennedy: *A huszonegyedik század küszöbén*. Ford. Makai György. Budapest, Napvilág, 1997. 130.

²⁴ Szentés Tamás: A globalizáció kedvező és kedvezőtlen hatásai. *Magyar Tudomány*, 47. (108.) (2002), 6. 710–713.

²⁵ Bayer József: A szuverenitás politikaelmélete. *Magyar Tudomány*, 174. (2013), 4. 380; Manuel Castells: *Az információ kora. Gazdaság, társadalom, kultúra. 1. kötet. A hálózati társadalom kialakulása*. Ford. Rohonyi András. Budapest, Gondolat–Infonia, 2005. 152–206.

²⁶ Helmut K. Anheier – Marlies Glasius – Mary Kaldor (szerk.): *Globális civil társadalom*. Ford. Gyárfás Vera. Budapest, Typotex, 2014.

közötti kapcsolat is lazábbá válik, így csökken az államok befolyási képessége is az állampolgáraikra. Mindezzel párhuzamosan növekszik a nemzetközi téren formálódó nem állami szereplők száma, amelyek akár az állami szuverenitás körébe tartozó jogosítvánnyal rendelkezhetnek (például jogalkotás), és próbálják kontrollálni a globalizációs folyamatokat.²⁷

Vannak azonban más elméletek is. *Samuel Huntington* elhíresült műve, a *Civilizációk összecsapása* szerint a legfontosabb nemzetközi törésvonalak az egyes civilizációk mentén alakulnak ki, és a legélesebb ellentéteket is a kulturális és vallási identitásokra épülő civilizációk határozzák majd meg. Ebben a folyamatban a globalizáció, a regionalizáció és a kulturális identitás elvesztése szintén a nemzetállami szint befolyáscsökkenésére utal, és a nemzeti szerepvállalás gyengülését jelenti.²⁸

Robert Gilpin szerint ugyanakkor nemcsak kívülről, de a *belső hazai környezet* felől is komoly támadások érik a nemzetállamot.

„Számos nemzetben belül a politikai identitás és az etnikai konfliktusok veszélyeztetik az állam integritását, mivel [az] etnikai és regionális csoportok függetlenséget, de legalábbis nagyobb autonómiát követelnek. Fontos megértenünk, hogy a kurdok, a palesztinok, és más hasonló csoportok mind saját nemzeti államot akarnak. Nem az a céljuk, hogy felszámolják a nemzetállamokat, hanem arra törekednek, hogy a fennállókat osszák fel kisebb egységekre, melyeket önállóan irányíthatnak.”²⁹

A globalizáció hatásait összegezve megállapítható, hogy egyrészt a globalizáció folyamata nem mindenütt jelentkezik azonos intenzitással, másrészt egy rendkívül komplex jelenség, amelyet nem lehet csupán egy dimenzióra visszavezetni. Így a globalizációt nem lehet automatikusan sem politikai, sem gazdasági, sem kulturális homogenizációként értelmezni. S bár a folyamat túllép a nemzeti határokon – nem szünteti meg a területi elv jelentőségét, nem veszélyezteti a vesztfáliai rendszer eredményeképpen kialakult és létező szuverén állam koncepcióját.³⁰

²⁷ David Held: *Political theory today*. Stanford (US-CA), Stanford University Press, 1991. 196–235.

²⁸ Samuel P. Huntington: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Ford. Pusztai Dóra, Gecsényi Györgyi, Gátsity Mila. Budapest, Európa, 1998.

²⁹ Robert Gilpin: *Nemzetközi politikai gazdaságtan*. Ford. Lehoczki Bernadette, Száraz Enikő. Budapest, Budapest Centre for International Political Economy, 2004. 363.

³⁰ Egedy Gergely: *Bevezetés a nemzetközi kapcsolatok elméletébe*. 3. átdolgozott kiadás, Budapest, HVG-ORAC, 2017. 264; Blutman László: Szuverenitás, szupranacionalitás, szubszidiaritás. In Fejes Zsuzsanna – Szalai Anikó (szerk.): *Államközi kapcsolatok*. Szeged, Iurisperitus, 2019. 87–88.

A kormányzás új formái a 21. században

Belátható, hogy az állami szerepek átalakulásával, az egyre növekvő és komplexebb formában megjelenő globális kihívásokkal párhuzamosan a hagyományos állami feladatok ellátásához szükséges erőforrások és kapacitások azonban egyre csökkenő mértékben válnak elérhetővé. Ezzel a folyamattal összefüggésben kapott nagyobb hangsúlyt, és kezdett elterjedni a kormányzás (*governance*) koncepciójának számos értelmezési kerete és gyakorlati alkalmazása.

Az ezredfordulón az államok cselekvési lehetőségeinek a beszűkülése kapcsán a szakirodalom egyre hangsúlyosabban figyelmeztetett az irányítási struktúra megváltozására: arra a folyamatra, amelyben a hagyományos *government* kormányzat helyére a *governance* kormányzás típusú irányítás lép, amelynek lényege, hogy az államok hagyományos feladatait spontán módon a gazdasági és a társadalmi élet szereplői (nyereségérdekeltek és nonprofit szereplők, üzleti, munkavállalói és transznacionális érdekcsoportok) veszik át. Majd ez a folyamat nemzetközi szinten áttevődik az államközi kapcsolatokra is, ahol a formális struktúrák (nemzetközi egyezmények, nemzetközi jog, nemzetközi intézmények) mellett megjelennek olyan informális megállapodások és eljárások – az állam nélküli kormányzás (*governance without government*) –, amelyek a sokszereplős, ám világállam nélküli nemzetközi rend komplex, többszintű szabályozási, koordinációs kihívásának próbálnak megfelelni. Ennek működési mechanizmusa a globális kormányzás (*global governance*) jelensége.³¹

A kormányzás „jósága” ebben az értelemben azonban már két folyamatot foglal magába: egyrészt a közjogi értelemben legitim és legális kormányzat közjó megvalósítására irányuló tevékenységét; másrészt azoknak a nem kormányzati civil szereplőknek a partneri elven történő bevonását a kormányzás folyamatába, akiknek tevékenysége a közpolitikai ciklusokban az egyes szakpolitikákban a részvételi kormányzás révén irányul a közjó elérésére.³² Mindez azonban felveti a *demokratikus legitimitáció és a hatékonyság* kérdését is. Miközben a kormányzati képességek és kapacitások minőségjegyei, a gazdaság teljesítménye, valamint a társadalmi integráció szoros kölcsönhatásban állnak egymással, a kormányzás valamennyi szereplője előbb-utóbb szembetalálja magát azzal a kérdéssel, hogy miként egyeztethető össze a *demokratikus felhatalmazás és hatalomgyakorlás kritériumai a hatékony*

³¹ Kiss J. László: *Változó utak a külpolitika elméletében és elemzésében*. Budapest, Osiris, 2009. 162–165.

³² Frivaldszky János: A jó kormányzás és a helyes közpolitika formálásának aktuális összefüggéseiről. Szigeti Szabolcs – Frivaldszky János (szerk.): *A jó kormányzásról. Elmélet és kihívások*. (Jezsuita Könyvek, Agóra 12.) Budapest, JTMR Faludy Ferenc Akadémia – Jezsuita Európa Iroda – OCIFE Magyarország – L'Harmattan, 2012. 54.

teljesítmény elérésével.³³ Ugyanis az állami döntések legitimitása és legalitása nem eredményez hatékony kormányzati teljesítményt is egyben.

A jó kormányzás paradigmájával szemben, annak legitimációs hiányosságaira és a hatékony *kormányzati teljesítményértékelés* problémáira válaszul jelent meg az államközpontú *good government* modell, amely a kormányzat „jóságát” a felelősség és elszámoltathatóság alapján, egy jogszerűen működő, a politikai képviseleten alapuló és a közjót így megvalósító erős államban látja. Az új paradigma a *neoweberi irányzatban* jelenik meg, amely már az 1970-es évek óta jelen van a társadalom- és közgazdaság-tudományokban, azonban az ezredforduló válságjelenségei által erősödött fel, és utal a tradicionális weberi állam elemeire, bázisára. A weberi állam klasszikus változatához visszatérni már nem lehet, ugyanakkor a *New Public Management* és a *good governance* eredményes eszközeit felhasználva az állam szerepének újragondolásával, a modern, menedzserszemlélet észszerű alkalmazásával³⁴ biztosítható a 21. századi állam „jósága”.

Az elmélet szerint olyan új államfelfogásra van szükség, ahol az állam aktívabb szerepet vállal a gazdaságban, és nem csupán a jó kormányzás feltételeit teremti meg, hanem magára vállalja a jó kormányzás feladatait is, hiszen csak az állam és rajta keresztül a kormányzat képes biztosítani azokat a feltételeket, amelyek között az egyének értelmezése szerinti jó és észszerű élet mindenki számára megélhetővé válik.³⁵ A kormányzás hatékonyságának mérésére és mérhetőségére, az erős és folyamatos társadalmi kontroll biztosítására különböző nemzetközi szervezetek (Európai Bizottság, ENSZ, OECD, Világbank, EU) dolgoztak ki eljárásokat. Ezek a kormányzás „jóságához”, minőségéhez a társadalmi, gazdasági, környezeti stb. hatásokat mérő indikátorrendszerrel közelítenek, és míg alapcélként a globális összehasonlíthatóságot szolgálják, hatásukban jelentősen előmozdítják a kormányzat minőségének fejlesztését és a kapcsolódó értékvitákat is.³⁶

Ugyanakkor a jó állam fogalmi kritériumai köré épülő vizsgálatnak arra is választ kell adni, hogy a jó állam a jó kormányzás keretei között hogyan tudja összehangolni a társadalom egyes szintjeinek és alrendszerének tevékenységét, és a *jó jogalkotás és jogérvényesítés* keretei között hogyan tud olyan jogot garantálni, amely szem előtt

³³ Kaiser Tamás: A kormányzás új formái és a teljesítménymérés problematikája. In Kaiser Tamás (szerk.): *Hatékony közszolgálat és jó közigazgatás – Nemzetközi és európai dimenziók*. Budapest, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, 2014. 58.

³⁴ Uo. 61–62.

³⁵ G. Fodor – Stumpf (2007): i. m. 81–84; Stumpf István: *Erős állam – alkotmányos korlátok*. Budapest, Századvég, 2014; Torma András: A közmenedzsment reformok új irányai. In Kaiser Tamás (szerk.): *Hatékony közszolgálat és jó közigazgatás – Nemzetközi és európai dimenziók*. Budapest, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, 2014. 95–109.

³⁶ Kis Norbert: A kormányzás minőségénekértékdilemmái. In Kaiser Tamás (szerk.): *Hatékony közszolgálat és jó közigazgatás – Nemzetközi és európai dimenziók*. Budapest, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, 2014. 13–54.

tartja a közérdek, a közjó szolgálatát. Azáltal pedig, hogy a társadalom nagyobb szerephez jut a közérdek szolgálatában, fejleszthetők az állami funkciók, így a jogalkotás és a jogvédelem is.³⁷ Fukuyama szerint a jogrend „önmagában még nem szavatolja a hatékony kormányzást; a hatékony irányítás diszkrecionalitást [...] vagy »végrehajtási energiát« követel meg”,³⁸ ezért ezt „a »jó ítélőképességet« a jogállamok óvatosan körülhatárolt módon igyekeznek biztosítani a végrehajtó hatalomban”.³⁹

Mindez nem csupán a 20–21. század terméke, hiszen az államról való jog- és politikatudományi gondolkodás már

„a kezdetektől a jó élet feltételeit kereste a maga területén, vagyis azt, hogy milyen legyen az a politikai közösség, amelyben boldog az élet. Hasonlóképpen gondolkoztak arról is, hogy milyen legyen a jó jog, másként a helyes jog, amely megfelel azon értékeknek, amelyek a jó és boldog életet mozdítják elő. A történelem során kicsiszolódott egyik olyan érték, amely a »jó állam – jó jog« kérdésére született válasz: maga a jogállam, vagyis az államnak a jog uralma alá helyezése.”⁴⁰

Ugyanakkor azt is le kell szögezni, hogy a jog uralmára épülő jogállam (*rule of law*) egyértelműen sehol sem definiált fogalom, amely a 20. század végén több értelemben használatos. Szórványosan még előfordul az az értelmezés, amely szerint a jogállam az anarchiával szemben a közrend létezését, egy szervezett, a jog útján működő kormányzat fennállását jelenti. A másik felfogás szerint a jogállam valamilyen értékrendszerrel, egy meghatározott igazságosságésszmével kapcsolható össze, amely főleg az egyenlőség, a szabadság és a kormányzatnak a nép által való ellenőrzése követelményéből tevődik össze. További értelmezés szerint a pozitív jogból kiindulva keresi a jogállam a tartalmi összetevőit, S azokat a jog érvényesülését biztosító szervezeti és eljárási formákban és intézményekben találja meg.⁴¹

Összefoglalóan megállapítható, hogy napjaink jól működő állama mint intézményesített közhatalom a nemzetközi kihívásokra is figyelemmel, a gazdaság és társadalom szereplőinek igényei szerint alakítja ki a céljait és funkcióit. „Jóságának” érték- és jelentéstartalma a kormányzás új formáinak megjelenésével kapcsolódik össze, amelyet jelentős mértékben meghatároz, hogy az adott állam kormánya milyen tradíciók alapján, milyen intézményrendszer kialakításával és működtetésével végzi az irányítást.

³⁷ Olivier de Schutter – Jacques Lenoble (szerk.): *Reflexive governance. Redefining the public interest in a pluralic word*. Oxford, Hart, 2014.

³⁸ Fukuyama (2005): i. m. 97–99.

³⁹ Frivaldszky (2012): i. m. 58.

⁴⁰ Paczolay Péter: Jó állam – jó jog. In Fejes Zsuzsanna – Kovács Endre Miklós – Paczolay Péter – Tóth J. Zoltán: *Állam és jog – Kodifikációs kihívások napjainkban*. Szeged–Budapest, MJÁT–Gondolat, 2019. 9.

⁴¹ Lamm Vanda (szerk.): *Jogi Lexikon*. Budapest, CompLex, 2009. 804.

Felhasznált irodalom

- Alexandroff, Alan S. – Andrew F. Cooper (szerk.): *Rising states, rising institutions. Challenges for global governance*. Waterloo (CA-ON), The Centre for International Governance Innovation, 2010.
- Anheier, Helmut K. – Marlies Glasius – Mary Kaldor (szerk.): *Globális civil társadalom*. Ford. Gyárfás Vera. Budapest, Typotex, 2014.
- Bayer József: A szuverenitás politikaelmélete. *Magyar Tudomány*, 174. (2013), 4. 374–382. Online: www.matud.iif.hu/2013/04/02.htm
- Blutman László: Szuverenitás, szupranacionalitás, szubszidiaritás. In Fejes Zsuzsanna – Szalai Anikó (szerk.): *Államközi kapcsolatok*. Szeged, Iurisperitus, 2019. 79–90. Online: www.juris.u-szeged.hu/download.php?docID=91320
- Börzel, Tanja A. – Vera van Hüllen (szerk.): *Governance transfer by regional organizations. Patching together a global script*. New York, Palgrave Macmillan, 2015. Online: <https://doi.org/10.1057/9781137385642>
- Castells, Manuel: *Az információ kora. Gazdaság, társadalom, kultúra. 1. kötet. A hálózati társadalom kialakulása*. Ford. Rohonyi András. Budapest, Gondolat–Infonia, 2005.
- Corry, Olaf: *Constructing a global polity. Theory, discourse and governance*. New York, Palgrave Macmillan, 2013. Online: <https://doi.org/10.1057/9781137313652>
- Egedy Gergely: *Bevezetés a nemzetközi kapcsolatok elméletébe*. 3. átdolgozott kiadás. Budapest, HVG-ORAC, 2017.
- Friedman, Thomas L.: *The Lexus and the olive tree: Understanding globalization*. New York, Farrar, Straus and Giroux, 1999.
- Frivaldszky János: A jó kormányzás és a helyes közpolitika formálásának aktuális összefüggéseiről. In Szigeti Szabolcs – Frivaldszky János (szerk.): *A jó kormányzásról. Elmélet és kihívások*. (Jezsuita Könyvek, Agóra 12.) Budapest, JTMR Faludy Ferenc Akadémia – Jezsuita Európa Iroda – OCIFE Magyarország – L'Harmattan, 2012. 51–103. Online: <https://bit.ly/3xNNJnk>
- Fukuyama, Francis: *Államépítés, kormányzás és világrend a 21. században*. Ford. Kitta Gergely. Budapest, Századvég, 2005.
- G. Fodor Gábor – Stumpf István: A „jó kormányzás” két értelme, avagy a demokratikus kormányzás programja és feltételei. *Századvég Műhelytanulmányok*, (2007), 6.
- Giddens, Anthony: *The consequences of modernity*. Cambridge, Polity, 1990.
- Gilpin, Robert: *Nemzetközi politikai gazdaságtan*. Ford. Lehoczki Bernadette, Száraz Enikő. Budapest, Budapest Centre for International Political Economy, 2004.
- Held, David: *Political theory today*. Stanford (US-CA), Stanford University Press, 1991.
- Herzog, Roman: Államkapcsolatok [1971]. In Takács Péter (szerk.): *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. Budapest, Szent István Társulat, 2003. 847–866.
- Huntington, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Ford. Pusztai Dóra, Geccsényi Györgyi, Gázsity Mila. Budapest, Európa, 1998.
- Jellinek, Georg: Az állam alkotmánya és a közjog garanciái. Az Általános államtan [1900] részlete. In Takács Péter: *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. Ford. Ohlendorf Nóra, Czímer István, Jakab András. Budapest, Szent István Társulat, 2003. 3–36.
- Kaiser Tamás: A kormányzás új formái és a teljesítménymérés problematikája. In Kaiser Tamás (szerk.): *Hatékony közigazgatás – Nemzetközi és európai dimenziók*. Budapest, Nemzeti Közigazgatási Egyetem, 2014. 57–94. Online: <https://bit.ly/2O08LXh>
- Kalm, Sara – Anders Uhlin: *Civil society and the governance of development. Opposing global institutions*. New York, Palgrave Macmillan, 2015. Online: <https://doi.org/10.1057/9781137461315>
- Kennedy, Paul: *A huszonegyedik század küszöbén*. Ford. Makai György. Budapest, Napvilág, 1997.

- Kis Norbert: A kormányzás minőségének értékdilemmái. In Kaiser Tamás (szerk.): *Hatékony közszolgálat és jó közigazgatás – Nemzetközi és európai dimenziók*. Budapest, Nemzeti Köszolgálati Egyetem, 2014. 13–56. Online: <https://bit.ly/2O08IXh>
- Kiss J. László: *Változó utak a külpolitika elméletében és elemzésében*. Budapest, Osiris, 2009.
- Lamm Vanda (szerk.): *Jogi Lexikon*. Budapest, CompLex, 2009.
- Mingst, Karen A.: *A nemzetközi kapcsolatok alapjai*. Ford. Kovács Ákos András, Mesterházi Judit, Szikszai Szabolcs. Budapest, Napvilág, 2011.
- Montevideo convention on the rights and duties of states. Seventh International Conference of American States. 26 December 1933*. Online: www.jus.uio.no/english/services/library/treaties/01/1-02/rights-duties-states.xml
- Nagy Károly: *Nemzetközi jog*. Budapest, Püski, 1999.
- Paczolay Péter: Jó állam – jó jog. In Fejes Zsuzsanna – Kovács Endre Miklós – Paczolay Péter – Tóth J. Zoltán: *Állam és jog – Kodifikációs kihívások napjainkban*. Szeged–Budapest, MJÁT–Gondolat, 2019.
- Pongrácz Alex: *Nemzetállamok és új szabályozó hatalmak a globális erőterben – avagy megszelídíthető-e a globalizáció?* Budapest, Dialóg Campus, 2019. Online: <https://tudasportal.uni-nke.hu/tudasar-reszletek?id=123456789/14231>
- Pollitt, Christopher – Geert Bouckaert: *Public management reform: A comparative analysis*. 3. kiadás. Oxford, Oxford University Press, 2011. Online: <https://doi.org/10.1177/0020852312437323>
- Ringen, Stein: *What democracy is for: On freedom and moral government*. Princeton (US–NJ), Princeton University Press, 2007.
- Ruhlman, Molly A.: *Who participates in global governance? States, bureaucracies, and NGOs in the United Nations*. London – New York, Routledge, 2015. Online: <https://doi.org/10.4324/9781315848488>
- Sárközy Tamás: *Kormányzástan. Adalékok a viszonylag jó kormányzáshoz*. Budapest, HVG–ORAC, 2017.
- Schiffner Imola: Államok szövetségei a nemzetközi jogban. *Acta Juridica et Politica*, 58. (2006), 20. 1–28. Online: http://acta.bibl.u-szeged.hu/7306/1/juridpol_068_fasc_020_001-028.pdf
- Schutter, Olivier De – Jacques Lenoble (szerk.): *Reflexive governance. Redefining the public interest in a pluralic word*. Oxford, Hart, 2014.
- Stumpf István: *Erős állam – alkotmányos korlátok*. Budapest, Századvég, 2014.
- Szentes Tamás: A globalizációs folyamat kedvező és kedvezőtlen hatásai. *Magyar Tudomány*, 47. (108.) (2002), 6. 710–713. Online: http://epa.oszk.hu/00700/00775/00043/pdf/EPA00691_magyar_tudomany_2002-06.pdf
- Szilágyi Péter: Szuverenitás, globalizáció, europaizálódás. *Jog – Állam – Politika*, 1. (2009), 1. 61–76. Online: <https://bit.ly/3rcmq22>
- Takács Péter: *Államtan. Két fejezet az állam általános elmélete köréből. A modern állam és elmélete*. Budapest, Corvinus, 2011.
- Torma András (szerk.): *Közigazgatási Jog 1*. Miskolc, ME ÁJK Államtudományi Intézet, Közigazgatási Jogi Tanszék, 2012.
- Torma András: A közmenedzsment reformok új irányai. In Kaiser Tamás (szerk.): *Hatékony közszolgálat és jó közigazgatás – Nemzetközi és európai dimenziók*. Budapest, Nemzeti Köszolgálati Egyetem, 2014. 95–109. Online: <https://bit.ly/2O08IXh>
- Veress József (szerk.): *Gazdaságpolitika a globalizált világban*. Budapest, Typotex, 2009.
- Weber, Max: Racionális állam S a modern politikai pártok és parlamentek (Államszociológia). Ford. Józsa Péter. In Max Weber: *Állam – Politika – Tudomány*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970. 368–406.
- Weber, Max: A racionális állam. Államszociológiai töredék [1911–1920]. In Takács Péter: *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. Budapest, Szent István Társulat, 2003. 38–120.

Frivaldszky János¹

**Az isteni természetjog tartalmának alakulása
a hatalom, a szolgaság és a magántulajon középkorban
történő igazolása érdekében –
Észrevételek Piero Bellini elemzései nyomán**

E tanulmányban annak kérdésébe tekintünk bele, hogy az érett középkorban a természetjogi érvelés miként megy át tartalmi módosulásokon a *gyakorlati* politikai-társadalmi realitással és az abban megfogalmazódó igényekkel találkozáskor. E korrekció – mint látni fogjuk – a természetjog teoretikus elemeinek átalakulását is eredményezi, minthogy a társadalmi-politikai gyakorlatra vonatkozó érvelésbeli módosulások magát a természetjogot is érintik, nemcsak elméleti szerkezetében, de bizonyos tekintetben normatív tartalmaiban is. Az előbbi magával vonja ez utóbbit is. De lássuk, miként is!

A kor egyik neves kánonjogász eszmetörténész kutatója S egyben belső – morálfilozófiai – szempontot érvényesítő kritikusa, Piero Bellini rámutat arra, hogy a *ius divinum* egyes interpretátorai, illetve megjelenítői hatására az említett normatív joganyag – amelynek eredeti keresztény (katolikus) funkciója az volt, hogy a fennálló társadalmi rendet deontológiai mércével mérje és dinamikusan közelítse a keresztényi ideál felé – hatására egy merőben ellentétes funkciót kezdett felvenni: a létező fennálló politikai rend legitimálását és megbolygatásától való védelmét. Ennek következtében dinamikus normatív erőből a *társadalmi és politikai tények fennálló rendjét* védő-szankcionáló normatív renddé változik át megváltozott, immáron jelentős mértékben politikai funkciója szerint. A *tartalmi méltányossági*, azaz a teljesebb igazságossági mozzanattal szemben nemcsak helyet kap, hanem meg is erősödik a formális elem, azaz a fejedelem, a földi hatalmasok politikai hatalmának fentről, az investitúra révén való juttatása a szakralitás jegyében, hogy azután a saját akaratuk és belátásuk szerint kormányozzák a keresztény népet.² E kritikai álláspontból tekintve a delegáció

¹ Egyetemi tanár, tanszékvezető, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar Jogbölcseleti Tanszék. Kapcsolat: frivaldszky.janos@jak.ppke.hu.

² Piero Bellini: *Repubblica sub Deo. Il primato del Sacro nella esperienza giuridica della Europa preumanistica*. Firenze, Le Monnier Università, 1993. 96.

és a legitimáció ezen eleme vagy elve vált olykor elsődlegessé az igazságosság tartalmi követelményeivel, mozzanataival szemben. Mindehhez két tényezőt kell világossá tennünk. Az egyik a keresztények politikai társadalmának jellege, amihez a fejedelem meghatározott kormányzati funkciója társul, a másik az, hogy már egy *berendezkedett*, és ugyanakkor kulturális és társadalmi meghatározottságaiban *adott* társadalom politikai rendszerét vizsgáljuk, ahol a természeti törvény funkciójában „szükségképpen” részben átértékelődik, és legitimációs funkciót is felvesz (a normatív mellett), minthogy egy konkrét megvalósult politikai rend megalapozására és igazolására is irányul.

(I.) Az első tényező tekintetében utalnunk kell arra, hogy a nyugati keresztény társadalomban egyfajta *politia catholicá*ról beszélhetünk, amely a megvalósultság történeti mintájaként az *ecclesia* és a *civitas* „*reductio ad unum*” révén előálló egységet mutatja fel, ahol mindkettő *egy ugyanazon közösségi valóság* egymást kiegészítő, egyazon terjedelmű mozzanatai. Ez az *unus populus Dei unumque regnum*, amely egyszerre vallási és politikai közösség, de inkább előbb vallási, semmint politikai. Az emberek lelki üdvének (*bonum animae*) mint a legfőbb célnak rendelődtek alá közvetett módon a különböző rendű és rangú szervek és intézmények. Mindez a földi hatalmak, az *administratio temporalium* egyfajta intézményes, és még ha közvetetten hatóan is, de bizonyos tekintetben *eszközszerű alárendelődését* jelentette a legfőbb jónak: az emberek lelki üdvének. A törvény lényegi funkciója abban állott, amely irányban a kormányzati cselekvés is hatott (legyen az egyházi vagy e világi civil), hogy a legteljesebb legyen a racionális teremtmények Istennek való alárendelődése. Olyannyira, hogy az egész politikai-vallási berendezkedés egészében és tendenciájában egyfajta *politia subcoelestis*sé vált, a jövőbeli és majdan kiteljesült mennyeknek földi előképeként, annak megelőlegezéseként (*communitas coelestis*).³ Jacques Maritain neves francia természetjogi gondolkodó ismert tézise szerint a középkori társadalmat a „Szent Birodalom” *konkrét történelmi ideálja* vezérelte, civilizációt fenntartó és orientáló történelmi mítoszként. A „Szent Birodalom” konkrét történelmi ideálja nem teokratikus utópia és nem is történelmi tény, hanem a „világiság szakrális keresztény koncepciója”, amelynek öt jellemzőjét nevesíti:

(1) A legnagyobb mértékű szerves egységre törekedtek, amely egység mégsem zárta ki a *partikularizmust* és a sokféleséget, amelyek nélkül nem lehetett volna *organikus az egység*.⁴ Az állam ezen egysége⁵ spirituális (lelki) alapokon nyugszik,

³ Bellini (1993): i. m. 13.

⁴ Jacques Maritain: *Az igazi humanizmus*. Ford. Turgonyi Zoltán. Budapest, Szent István Társulat, 1996. 146.

⁵ Jacques Maritain rámutat arra, hogy a nemzeti egység politikai *mechanikus* unifikáló ereje már nélkülözötte a spirituálisabb és a vallási eredetű egységesítő erőt, amely a keresztény középkori társadalom sajátja volt. Ez az a kor, amikor a gyakorlati valóságban a politikum fölébe kerül a spirituálisnak. Maritain (1996): i. m. 146–147.

S szoros összefüggésben van az egyének és a társadalom legfőbb üdvével, a lelki üdvösséggel.

(2) Az egység a keresztény civilizáció *egészét* volt hivatva felölelni ugyanazon egységet megvalósítva a császár fennhatósága alatt politikai síkon, amiként az a lelki síkon van jelen az egyházban a pápa (pontifikálása) alatt. Ily módon ezen egység a *maximális világi egységet* célozta meg törekvéseiben, amelynek teleologikumát és belső lényegét akképpen foglalja össze Jacques Maritain, hogy a politikai egység csupán kifejeződése volt a magasabb szinten elhelyezkedő *spirituális egységnek*: a középkori kereszténység társadalma

„a legmesszebbmenő igényekkel fellépő és legmonarchikusabb egység [volt]; kialakításának és konzisztenciájának súlypontja a személy életének legmagasabb szféráihoz kapcsolódott: a világi szint feletti spirituális rendhez, amelynek a világi rend és a földi közjő alárendelődik; forrása a szívekben volt, S a nemzeti vagy birodalmi politikai struktúrák egysége csupán kifejezte ezt az elsődleges egységet.”⁶

Létre akarták hozni a keresztény Európát mint Isten Országának „erőteljes és hatásos szimbólumát”, ahol hangsúlyozni kívánjuk a „szimbólum” kifejezést, minthogy nem tökéletesen igazságos rendet kívántak létrehozni, mivel az nem lehet a földi jogalkotó sem feladata, sem célkitűzése, tekintve az adott történeti-társadalmi viszonyokat, hanem csakis egy *secundum aliquam iustitiam* rend⁷ intézményesítését vállalhatták fel. E komplex és hierarchikus rendben azonban a világi szférának a vallásnak szolgálatában állott az elsődleges szerepe. Itt most rátérhetnénk a második vizsgálati pontra (II.), miszerint, hogy miként alakul át az isteni forrású természetitörvényt szerkezetében egy ilyen berendezkedett politikai társadalomban, amelynek – mint minden politikailag is létező, megvalósult civilizációs társadalomnak – legitimációigénye nyilvánvaló. Most ehelyett mégis tovább vizsgáljuk e kereszténynek nevezhető társadalomnak a belső szerkezetét, majd ezután térünk rá a természetjog rendszerének és egyes elemeinek értékelésére, annak változásait érintő konzekvenciákat levonván. E társadalomra az volt a jellemző, hogy bár élesen elkülönült egymástól az, ami a császáré, és az, ami az Istené, az előbbi mindazonáltal mégis nagymértékben szolgált az utóbbit. Skolasztikus kategóriával élve, a világi dolgoknak, és így a politika sajátos céljának is csak „eszköz-ok” szerepe és rangja volt az örök élet annak szakrális értékeinek szolgálatában, amelynek középpontjában – mint már említettük – az emberi személy lelki üdvé állt. A „világi kar” kifejezés vagy a királyoknak gyakorta adományozott „külső püspök” cím elegendő bizonyíték erre. Maritain azonban nyomatékossítja, hogy mindez korántsem jelenti valamiféle teokratikus koncepció

⁶ Maritain (1996): i. m.

⁷ Aquinói Szent Tamás: *In III Politic., lect. 7, n. 399.*

megvalósítását, minthogy nagyon világosan látták a világi hatalom sajátos céljait, S tisztában voltak a civil társadalom sajátos területével is, mindazonáltal „általánosan elismert és elfogadott, hétköznapi és a korra jellemző ténynek számított, hogy a politikum a spirituálist szolgálta, habár e szerepe önmagában véve csupán járulékos volt, S ilyennek is ítélték”.⁸

(3) A harmadik jellemzője a kereszténység középkori történeti ideáljának az állam definíciószerűen szolgálati funkciójából fakadóan a világinak és a politikainak eszközszerű alárendelése és így felhasználása az emberek lelki javának szolgálatában. Ez azt jelenti, hogy az állami intézményrendszert, ideértve szélső esetben a „külső eszközök” között a kényszerítőket is, a lelki javak szolgálatába állítják. A véleménybefolyásolás és magatartás-irányítás nem öncélú eszköz a hatalom kezében, hanem a társadalomra jellemző lelki alapú egységnek szükségképpen velejárója, S mint a „társadalmi test lelki egységének védelme” jelenik meg, noha a használt eszközök konkrét milyensége az abszolút és relatív mérce szerint is egyaránt sok esetben nehezen védhető. Már most fontos előrebocsátanunk, hogy a természetjogi érvelés legitimációs ereje természetesen nem az eszközöket érintette, és nem is az állami-politikai eszközök spirituális célok szolgálatába állítását magát, hanem a korabeli társadalmi (politikai) berendezkedés néhány lényeges *intézményét*, amelynek természetesen voltak teológiai indokai is. (Ezen intézményeken túli mozzanatok vagy evidensek voltak a kor emberek számára, vagy talán esetleges eszköznek tekintettek, amelyek természetüknél fogva nem igazolandóak.)

(4) A negyedik jellemző, hogy a társadalmi funkciók és hatalmi viszonyok hierarchiájának alapján elismerték a vezetők és a vezetettek közötti szinte már *lényegi egyenlőtlenséget*, amit azonban nagymértékben enyhített a hatalmi viszonyok szerves rugalmassága és *családias közvetlensége* a tekintély (középkori értelemben vett) családi koncepciója alapján.⁹ E területen szintén megmutatkozik a természetjogi igazolás elodázhatatlansága elsősorban a legszembetűnőbb különbségek, így a szolgaság kérdése vonatkozásában.

Bibó István – aki a politikai emancipáció elkötelezett híve – mondja, hogy a keresztény társadalomszervezés a privilégiumok és a szabadalomlevelek sokaságával hozott létre egyfajta társadalomszervezetet, ahol a kialakított társadalmi szerepideálok a kölcsönösség viszonylatait valósították meg, ami az emberi méltóság és önbecsülés érvényesülését mozdította elő: „mindegyiket valamiféle kölcsönösségi viszonyba próbálta hozni a másikkal; mindegyiknek a viszonyát úgy próbálta megszervezni, hogy mindegyik adjon is valamit, és kapjon is valamit, S hogy a legalacsonyabb rendűek számára is az emberi önbecsülésnek valamilyen

⁸ Maritain (1996): i. m. 149.

⁹ Uo. 150–151.

formája létezzék” – állítja Bibó István.¹⁰ A lényegi társadalmi egyenlőtlenség mellett a relációkban a személyesség, egyfajta családiasság megléte eredményezte azt, hogy e társadalmi viszonyokban a méltóság és az önbecsülés megmaradt, azaz nem beszélhetünk azokat sértő hatalmi elnyomásról.

(5) A középkor társadalma anélkül, hogy teokratikus utópiákat kergetett volna, hatalmas és nagyszabású terv megvalósításába kezdett: *Isten Országának szimbolikus képét* és hasonmását kívánta e világon felépíteni, egyfajta *Respublica sub Deo*t a megkeresztelt emberek és a megkeresztelt politika által, az állami és jogi struktúrák lelki-vallási célok szolgálatába állítása révén.¹¹

(II.) Mindezek előrebocsátása után tekintsük át, hogy a fenti politikai-társadalmi helyzet miképpen járult hozzá a természetjogi gondolkodás lassú megváltozásához, illetve hangsúlyeltolódásaihoz a kor évszázadai során.

A társadalomról és a világról alkotott alapvető elképzelésnek felel meg az, hogy a politikai hatalomnak a császároknak és az e világi királyoknak, kormányzóknak való isteni juttatásának alapjai felfogásukban az isteni természeti jogon alapultak.¹² Az *autoritás* azonban nemcsak a kormányzó, a fejedelem vagy a király esetében nyer isteni megalapozást, hanem a középkor társadalmára oly jellemző hierarchikus személyközi relációkban is mintegy autokratikus formában szentesítetik. Nemcsak a közügyek területét érintő relációkban, hanem bármiféle *főlérendelt és alávetett struktúrát* mutató magánviszonyokban is szentesítve lettek a tekintély- vagy hatalmi alapú emberi viszonyok, minthogy szervezeti, illetve intézményi stabilizációjuk révén lehetett biztosított a fennmaradásuk. Ily módon szólhatunk az apa és fia, férj és feleség, úr és szolga, de a hitelező és az adós közötti tekintélyalapú (de nem elnyomó jellegű) hierarchikus relációkról, ahol mindezek többé vagy kevésbé szilárd, illetve egységes teoretikus megalapozást is kaptak. Ezt a „dolog természete” rendként maga írja elő, a *naturalis ordo* vagy a *debitum iustitiae*, amelyet a Teremtő bölcsessége és akarata írt bele a dolgokba,¹³ S írja elő azok betartását.¹⁴ A természetjogi érvelés mindazonáltal csak részben játszik szerepet e fennálló uralmi és hatalmi rend igazolásának érv- és tanrendszerében. Különösen az apa/fiú és az úr/szolga relációk azok, amelyek közvetlenebb hasonlóságot mutatnak a fejedelem/alávetett konstellációval,¹⁵ S amely utóbbi

¹⁰ Bibó István: Az európai társadalomfejlődés értelme. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. III. kötet. Budapest, Magvető, 1986. 31.

¹¹ Maritain (1996): i. m. 152.

¹² Bellini (1993): i. m. 101.

¹³ Vö. Herbert Schambeck: *Der Begriff der „Natur der Sache“*. Wien, Springer, 1964. 24.

¹⁴ Bellini (1993): i. m. 143.

¹⁵ Ennek *par excellence* megnyilvánulásai a kora újkori patriarchális politikai gondolkodásban figyelhetők meg. Lásd pl. Gordon J. Schochet: *Patriarchalism in political thought. The authoritarian family and political speculation and attitudes especially in seventeenth-century England*.

hatalmi reláció így szentesítették az előbbieket mintájára – mutat rá a korabeli szerzők ez irányú vonatkozó forráshelyeire is hivatkozó Piero Bellini munkájában.¹⁶

Az isteni megalapozottságú természetjogi érvelés szerepe többirányúan is megjelenik a fennálló hierarchikus rend igazolásában. Ehelyütt a *szolgaság* állapotának érzékeny kérdését kell röviden érintenünk. Nagy Szent Gergely pápa (pontifikálása: 590–604) az ágostoni tanítás hatása alatt állva – amely a természeti törvény szerinti *omnium una libertas* lerontó *conditio servitutis* intézményének isteni megalapozását adta – az *egyenlőség természeti törvényének isteni enyhítésének* tézisének körvonalazza, még ha az „érdem” és az „érdemtelenység” fogalmaival is okolja meg ezen egyenlőtlenséget; mintha a feljebbvalók és az alávetettek között nemcsak jogi és politikai, hanem *erkölcsi hierarchia* is lenne.

A kánonjogi irodalomban is számos forráshely található arra vonatkozóan, hogy a bűn, illetve véték (*culpa*) lenne a *causa subiunctionis* (az alávetettség oka).¹⁷ Aquinói Szent Tamás Arisztotelész gondolatait is magáévá téve (öt kommentálva) állítja, hogy némelyek természet szerint az uralkodásra, mások pedig, szintén a természet szerint, a szolgaságra vannak rendeltetve. Az *uralkodás* és az *alattvalóság* nemcsak azon dolgok rendjébe tartozik, amelyet a kényszer vagy az erőszak szült és tart fenn, hanem minthogy e relációk „természetesek”, így e társadalmi és politikai hierarchikus viszonyok „egyenest azok közül valók, amelyek az embernek javára válnak”.¹⁸ Ami viszont valakinek a javára válik, vagyis tökéletesülésére szolgál, az „méltó és igazságos”. Ez a „bizonyos különbség” az embereknel születésüknél fogva van meg, S ami „valakiben tüstént születésekor megvan, nyilván a természetében gyökerezik”,¹⁹ de Arisztotelésztől eltérően ez nem jelent lényegi természetbeli különbséget. Az egyenlőtlenség nem az emberi lényükre (lényegükre) magára, azaz méltóságukra vonatkozik, és még csak nem is erkölcsi, vagyis az erkölcsi tökéletesülésükre való – elvontan és potenciálisan tekintett – hajlandóságban észlelhető különbözőségeikre, hanem csupán az *uralkodásra*, illetve az *alattvalóságra való alkalmasságra*, azaz pusztán társadalmi/politikai „szerepekre”, amelyek így azonban mégis „természetesnek” neveztetnek. Azonban sokféle uralkodási forma van (a férfi uralma a nő felett, az úré a szolga felett és a királyé az országa felett), mert „ami természettől benne van a dolgokban, különféleségét is a dolgok, a természet különbözőségéből meríti”.²⁰

Oxford, Blackwell, 1975. Magyarul lásd pl. Tussay Ákos: A patriarcha családja? A család lényege Sir Robert Filmer patriarchális eszmerendszerében. *Iustum Aequum Salutare*, 11. (2015), 1. 167–178.

¹⁶ Bellini (1993): i. m. 143.

¹⁷ A fentieket Piero Bellini bő forráshely-megjelöléssel látja el terjedelmes lábjegyzetében: Bellini (1993): i. m. 141–142. 7. jegyzet.

¹⁸ Aquinói Szent Tamás: *Pol.* I. lect. 3. In Schütz Antal (szerk.): *Aquinói Szent Tamás szemelvényekben*. Budapest, Szent István Társulat, 1943. 392.

¹⁹ Uo.

²⁰ Schütz (1943): i. m. 394.

A hierarchikus aszimmetrikus politikai relációk nemcsak a politikai szerepet magát, hanem a szerepspecifikus erény gyakorlásának mibenlétét is meghatározzák. A parancsoló, kormányzó rétegtől kívántatik meg csupán a *prudentia politica*, amely a politikai közösség közös javát keresi, akiknek kormányzóként tehát maguknak is erényeseknek kell lenniük.²¹ Az alávetettektől jobbra csak az engedelmeskedés követeltetik meg, amely szintén nem nélkülöz egyfajta (politikai) erényt.²²

Felmerült a kor azon nehézsége, S a tág értelemben vett hatalom gyakorlói által érzett azon elodázhatatlan szükséglet, hogy bizonyos, a *ius semper bonum et aequum* örökkön és mindenütt, azaz térben és időben változatlan

²¹ Vö. Aquinói Szent Tamás: *Sum. Theol.*, I–II, q. 92, a. 1, ad 3. A „prudencia” erénye a klasszikus természetjogi gondolkodás elszakíthatatlan alkotóeleme, S jelenleg egyfajta reneszánszát éli a természetjogi megújulás legkiemelkedőbb gondolkodóinak tanaiban. A *prudencia* a természeti törvény általános útmutatásait adott esetben konkretizálva vezet el a természetjogilag helyes döntéshez, és mivel a prudens döntési képesség a gyakorlati morális tudás szférájában mozog, így egyszerre valósít meg erényt és tudást. Mivel a természetjogilag helyes választást szolgálja, ezért egyszerre érzékeli jelenlétét és létjogosultságát a politikai, az erkölcsi és a jogi döntéstartalmak kialakításában. Másként van azonban jelen e szférákban, minthogy a prudencia az adott társadalmi valóságok specifikus logikájának rendelődik alá. Ekképpen nyilvánvaló, hogy a politikában a természetjogilag helyes döntést elősegítő jogalkotói, illetve kormányzói *prudentia politica* más szempontokat tart szem előtt, mint az állampolgári politikai, illetve a jogi szférára vonatkozó prudencia. Míg a politikának a közérdeket érintő kérdések a tárgyai, addig a jog területén a közjog és a magánjog határvonalai igazítanak el valamelyest bennünket a természetjog elvei tekintetében, az erkölcs szférájában pedig a köz- és magánérkölc viszonyai és azok belső logikája. A politika területén bonyolultabb helyzettel találjuk magunkat szembe, minthogy a *prudentia politica* kormányzó okosság, aminek következtében az a hatalmat gyakorló erénye lehet csak. Mi tehát az a mozzanat, amely a közjó alá rendelt politikai valóságsszférát a – most nemcsak jogi, hanem (politikai) filozófiai értelemben vett – magánérdek terrénumával összeköti, S miért nem szegülnek szembe a kormányzott állampolgárok a hatalmat gyakorlókkal? A válasz akképpen adható meg, hogy a klasszikus természetjogi gondolat szerint az állam *természetes társadalmi képződmény*, mint ahogy az ennek hatékony működését szolgáló tekintélytisztetlet és hatalom is az. (Lásd pl. Horváth Sándor: *Örök eszmék és eszmei magvak Szent Tamásnál*. Budapest, Szent István Társulat, 1944. 242.) A hierarchikus szerveződés tehát önmagában nem természetellenes, hanem a természetjog szerint való. A *közjót* szolgáló gyakorlati morális tudás természetjogi előírása a neves neotomista Horváth Sándor szerint első parancsként azt írja elő, hogy a „kormányzó tisztelje alattvalóiban az emberi méltóságot”, míg az állampolgár politikai okossága „a tekintélytisztetletre van berendezve és emellett mindaddig megmarad, amíg a tekintély alanya, a kormányzó hatalom a természetjog keretében mozog” (Uo.). Aquinói Szent Tamásnál a *prudentia politica* a *prudentia simpliciter dictátó* különböző fogalmi kategória, minthogy annak egy válfaja. Az utóbbi *ad bonum proprium* rendeltetett, míg a *prudentia oeconomica* pedig *ad bonum commune domus vel familiae*. *Sum. Theol.*, II–II, q. 47, a. 11, c. Lásd ehhez: John Finnis: *Aquinas – Moral, political, and legal theory*. Oxford, Oxford University Press, 1998. 122.

²² E tekintetben lásd Piero Bellini Szent Tamás-i szöveghelyekre vonatkozó elemzését. Bellini (1993): i. m. 146. 18. jegyzet.

természetjog mércéje szerint nem védhető társadalmi intézményeket, amelyek mivel történetileg alakultak ki, S mélyen a társadalomba gyökerezettek voltak, S ekképpen a kor adott kulturális színvonalán valamiképpen meghaladhatatlannak bizonyultak, valamiképpen mégiscsak elméletileg is igazoljanak. Olyan következetes jogi megoldásokat kellett találniuk az egyházi jogtudósoknak, amelyek hatálytalanítják a legszembetűnőbb ellentmondásokat. Ezen fázisban alakították ki jogi konstrukcióikat, magyarázataikat az *omnium una libertas* és a *communis possessio* természetjogi elvek vonatkozásában.²³ A patrisztika által kidolgozott tézis már nem elégíthette ki az elméleti igényeket, vagyis hogy a teremtés pillanatában az eszes élőlények számára rendelt eredeti állapotban kihirdetett természeti rendet későbbi pozitív isteni törvények írták felül, ily módon hatálytalanítva azt, amelynek révén a földi jogalkotó fel van hatalmazva arra, hogy eltérjen az említett eredeti teremtettségi rendtől. A legitimitáció itt tehát az isteni pozitív rendelkezésen, legiszláción nyugszik. Ezen érvelésen túlmegegy tehát az új érvelés, amely immáron magának a konfliktusnak a létét is elfedi az eredeti teremtettségi emberi állapot és a jelen földi állapot között, illetve a két rend mögött rejlő normák között – mutat rá Piero Bellini. Ehhez azonban bizonyos természetjogi előírások normatív jogi tartalmát érintő változtatásokat kellett eszközölni: ha nem is magán a tartalom belül, akkor legalább a kötelező erő vonatkozásában. E célra az felelt meg, ha bizonyos természetjogi kötelező normákat pusztán buzdításokká, tanácsokká „fokozták le”, vagyis magán a transzcendens normarenden belül tettek a kötelező erő vonatkozásában kategoriális különbséget, aminek természetesen az érvényesülés tekintetében tartalmi kihatásai is voltak, lettek. Ennek következtében a természetjogi normarendszeren belül már nemcsak parancsokat és tiltásokat neveztek meg, hanem egyszerű *tanító jellegű felhívásokat*, okító tartalmú ösztönzéseket is, amelyek nyilván nem rendelkeznek az előbbiekre jellemző kötelező erővel, de amelyek mindazonáltal a dolgok igazi belső természetét írják le. A dolgok pusztán belső valójára (*nuda rerum natura*) informatív és nem pedig kötelező erővel bír normái tekintetében: a csupán felhívó tartalmú állítások azt *jelzik*, hogy „mit lenne jobb tenni”, és nem azt írják elő kötelezően („kögensen”), amit tenni kell, vagy tiltják azt, amit tenni nem szabad. Azt mutatják vagy demonstrálják tehát, hogy mit lenne helyesebb tenni, *amennyiben* a változó történeti körülmények nem kívánnak meg más cselekvési módot – olvashatunk erre vonatkozó passzusokat például a Gratianus-tanítvány Rufinusnál. Ő a parancsokon és a tiltásokon kívül még kifejezetten „erkölcsi útmutatásokról” beszél, amely „megmutatja, mi felel meg mindenki érdekének, mint a »mindenünk közös legyen«, vagy a »mindenkinek egyforma szabadsága legyen«

²³ Vö. Bellini (1993): i. m. 164.

és ehhez hasonlók”.²⁴ Összességében tehát megállapítható, hogy a természetjog fontos tartalmainak örök érvényében következett be egyfajta enyhítés a történeti-társadalmi kontextus által meghatározott emberi intézmények létre adott válaszként. Ezen intézménylegitimációs folyamatban a hatalom, illetve a hivatalos közvélemény-formálás fórumai magát a konfliktust enyhítették a természetjogban eszközölt normakategóriák különválasztásával. Ezen társadalmilag létező intézmények esetében, minthogy a társadalmi szokás meghaladhatatlannak tűnt, vagy egyenesen hasznosnak is látszott, ezért ezeknél a történeti és társadalmi meghatározottság került végeredményben értékelésre az eredeti természeti rend, illetve az azt kifejező törvények egynémelyikének visszavételével. Ezen esetekben a ténylegesen fennálló, az eredeti természeti törvénnyel ellentétes intézmények legitimációra szorulnak a hivatalos egyházi jogirodalom részéről (is). Ezen intézményekre vonatkozó természetjogi normák továbbra is érvényesek, de már csak útmutatóként, nem pedig kötelező erejű jogi normákként. Ezenkívül számos emberi pozitív jogalkotási termék egészíti ki és szűkíti be az eredeti természeti rendből fakadó természetjogi normákat egy-két égető társadalmi-erkölcsi probléma kapcsán, így a *szolgaság* és a *magántulajdon* intézményei tekintetében.

Piero Bellini rámutat arra,²⁵ hogy olyan jogalkotási kiegészítésekről és beszűkítésekről van szó, amelyek az isteni előírások még teljesebb kiteljesüléseként állítottak be, S amelyeket az eredményeiben jól mérlegelt tapasztalat értelt ki, pedig valójában szigorú értelemben az isteni előírásoktól eltérő intézményekről volt szó. Voltaképpen ezen emberi jogalkotás eredményei, az *additiones* és *detractiones*, a természeti törvény csak eleve behatárolt területen való érvényesülését eredményezték, miközben így a *naturalis aequitas* örök követelményeinek nem megfelelő emberi kapcsolatokat reguláló egyes intézmények kerültek legitimálásra. Sőt – mint mondtuk – olyanokként kerültek bemutatásra, mint amelyek megfelelnek az isteni előírásoknak, bár igazolásuk nem feltétlenül természetjogi, hanem más teológiai-morális normatív érveléssel történik, mindazonáltal a természeti törvényre való hivatkozás is további megerősítésként előkerült.²⁶

²⁴ Rudolf Wiegand (szerk.): *Die Naturrechtslehre der Legisten und Dekretisten von Irnerius bis Accursius und von Gratian bis Johannes Teutonicus*. München, Max Hueber, 1967. 241, 243. Alanus de Insuláról (Alanus de Lille) lásd Wiegand (1967): i. m. 389. A természetjog tartalmának e cizelláltabb elemzésében szintén „erkölcsi útmutatásokról” olvashatunk a parancsok és a tilalmak mellett.

²⁵ Bellini (1993): i. m. 165–166.

²⁶ Lásd például a kánonjogász Rufinus értekezését a szolgaság intézményéről. Elemzéséhez: Bellini (1993): i. m. 165. 6. jegyzet.

A sztoikus befolyás alatt álló római jogászok a természetjog-ellenes intézményben megmutatkozó tény a „ténylegesség” felmagasztalásával sokszor magával a ténnyel igazolták haszonelvű jogi gyakorlati megfontolásokból kiindulva, minthogy a személyközi jogi viszonyokban és emberi konvenciókban testet öltő gyakorlati valóságé volt mindvégig az elsőbbség a természeti törvény normáinak elméleti érvényességével szemben, miközben a természetjog absztrakt örök előírásai mindvégig érintetlenek maradtak. Ezzel szemben az új hivatalos egyházi jogirodalomban mintha egy ellentétes folyamat szemtanúi lennénk.

Összességében elmondható, hogy mivel egy mindig érvényes és kötelező természeti törvény alapján akartak a természeti méltányosság fényében legalábbis kétes emberi intézményeket igazolni, odajutottak, hogy a természetjog *ideális értéktartalmát* magát csonkították, amivel az így idealításában is valamelyest kiüresedett a korábban említett intézmények (szolgaság, magántulajdon) elméleti területein, mivel a természetjog elveszítette ezen intézmények, emberi társadalmi állapotok vonatkozásában az idealitásbeli kritikai normatív funkcióját. Egy berendezkedett társadalmi-politikai közegben a társadalmilag-hatalomszerkezetileg fennállót kellett legitimálni, de mivel annak némely eleme nehezen volt igazolható a hivatalos természetjogi gondolat fényében, így magát a természetjogi tant kellett korrigálni egy némely elemében. Mivel az egész társadalmi berendezkedés szilárd spirituális talajon állt, a *legitimálás* csakis ezen eszközökkel volt lehetséges. Ehhez a legitimáló érvelés alapjául álló természeti törvényi rendet kellett tehát korrigálni, bár hangsúlyozzuk, hogy nem is mindig annyira természetjogi, hanem „természetjogiként” megfogalmazott teológiai-morális jellegű volt az érvelés gerince, mindazonáltal mind a szolgaság, mind a magántulajdon intézményeinek területén találunk bőven tisztán természetjogias megokolásokat is.

Rá kell mutatnunk azonban arra is, hogy a civiljogászok közül például Accursius, aki sok tekintetben közelíti egymáshoz a természetjogot és a népek jogát, a szabadságot olyan természetjog adta lehetőségként határozza meg, amely szerint mindenki azt tehet, amit akar, hacsak a népek joga vagy a civiljog meg nem akadályozza. Ebből következően a népek joga és a civiljog ráépül a természetjogra, de egyszersmind adott esetben felül is írják annak normáit, mivel azok a maguk tisztaságában nem mindig tudnak érvényesülni a társadalmi relációkban, így a népek joga hivatott a közbülső, kielégítően jobb, hasznosabb megoldást megtalálni, amelyet a civiljog dolgoz ki részleteiben – fogalmazhatjuk meg a társadalmi és politikai gyakorlat iránt érzékeny általános elméleti keretet.²⁷ A *servitus* intézményének további vizsgálatától

²⁷ Lásd Frank Micolo: *Diritto naturale, diritto delle genti, diritto civile*. Torino, Giappichelli, 1995.

most eltekintve²⁸ a javak birtoklásának kérdésére fordítjuk a figyelmünket, amely tematika az újkorban is a természetjogi gondolkodás egyik visszatérő alapeleme több politikai filozófusnál is. Nos, az említett intézmény tekintetében a teológusok és a kánonjogászok állásfoglalására kell figyelmünket összpontosítanunk, hiszen a természetjogi érvelés az ő gondolataikban hoz újat, mint ahogy rájuk is hárult a feladat, hogy a létező intézménynek²⁹ elméleti alapot adjanak. Míg civiljogászok számára a magántulajdon római jogi örökségének középkori hagyománya a meghatározó,³⁰ addig az egyházi jogászok és teológusok a kereszténység gondolati és lelki bázisán tárgyalják azt. Még Gratianus is úgy tartotta, hogy *iure naturali omnia sunt communia omnibus*, most azonban új tartalmi állásfoglalással találkozunk, de nem az egyházatyák által alkalmazott érveléstechnikával, hanem új módon kifejezve az új tartalmi mondanivalót. Tehát már nem úgy érvelnek, hogy az eredeti közös tulajdonlás természetjogi rendjét követően új, a korábbi rendet hatálytalanító és új rendet instituáló isteni törvényhozással van dolgunk, amely immáron lehetővé teszi és így legitimálja a *magántulajdon* intézményét a közös javak magáncélú kisajátításával, hanem ezen érvelés magán a természetjogon belül viszi végbe a tartalom-, illetve normamódosulást a már említett *demonstratio* kategóriális újításának segítségével. Ezen minőségbeli változtatás szerint a *communis possessio* követelménye csupán *demonstratio iuris naturalis* rangban szerepel, nem pedig „kógens” kötelező erejű jogi normaként. A ténylegesen érvényesülő formájában csak az eredeti ártatlanság állapotára jellemző e helyzet azonban a bűn bekövetkeztével megváltozik, így az ezt előíró normák is veszítenek kötelező erejükből, és válnak pusztá „útmutatássá”, „jelzéssé”, miközben a jelen helyzet orvoslására, de egyszersmind ahhoz igazodva, a *szokás* és az *emberi törvényhozás* teremt megfelelő normákat. Így a javak egyéni elsajátítása

²⁸ Ezen intézményt illetően Piero Bellini elemzéseire utaljuk a tisztelt olvasót. Különösen: Bellini (1993): i. m. 165. 6. jegyzet és 166. 7. jegyzet.

²⁹ A római jogi értelemben vett kizárólagos magántulajdon a középkorban tiszta formájában nemigen létezett a társadalomszerkezeti és jogi viszonyok sajátosságaiból adódóan. Ennek ellenére a *dominium* kategóriája fontos szerepet játszott a természetjog szubjektív értelmének megalapozásában. Tattay Szilárd: Lehetséges-e a személy jogait a tulajdon fogalmára alapozni? A „dominium”, a „tulajdon” és az „önmagunk feletti tulajdon” fogalmainak történeti elemzése. In Pogácsás Anett (szerk.): *Quaerendo et Creando. Ünnepi kötet Tattay Levente 70. születésnapja alkalmából*. Budapest, Szent István Társulat, 2014. 623–643; Tattay Szilárd: *Ész, akarat, szabadság. Természetjog és természetes jogok a későiskolasztiкус gondolkodásban*. Budapest, Gondolat, 2015. 38–50.

³⁰ Richard Tuck alapvetően ezt a gondolati irányt dolgozza fel művében, habár az e tekintetben meghatározó középkori teológusok ez irányú gondolatiségét is elemzi. Richard Tuck: *Natural rights theories. Their origin and development*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010.

nemhogy nem természetitörvény-ellenes, hanem éppen azt valósítja meg, amihez megtalálják a megfelelő pozitív jogi konstrukciót a *res nullius* fogalmában, vagyis a közös javak nem mindenkiéi (*res communes omnium*), hanem éppen ellenkezőleg: senkihez sem tartoznak, tehát a természeti törvény szerint szabadon ki-, illetve elsajátíthatóak. Ebből következik, hogy a természetjog ellen való a másik javát elvenni, amit annak főszabálya, az „arany szabály” is tilt, miszerint ne tegyük azt mással, amit nem szeretnénk, hogy velünk tegyenek – érvel Sinibaldus Fliscus, a későbbi IV. Ince pápa (1254†).³¹ A társadalmi *status quo* fenntartását szolgálja tehát a természeti törvény előírásaira épülő civiljog rendszere, amely ideológiailag a fennálló tulajdonviszonyokat védi a való tényleges viszonyokhoz igazított természetjogi teóriájával. Olybá tűnik tehát, hogy már nem is annyira a javak közös birtoklása, hanem a magántulajdon védelme az adott társadalom (jog)rendjét legitimáló természeti törvény igazi előírása és valódi tartalma.

A teológusok, a nagy természetjogi gondolkodók és nem utolsósorban a kánonjogászok munkásságának érdeme, hogy a *res communes* természetjogi kategóriáját átalakítva – a gyakorlati társadalmi és politikai valóságot észelve és azt tudomásul véve – kidolgozták a magas társadalmi és egyéni morális elvárást megfogalmazó *res communicandae* fogalmát. Ez nem közös, hanem *megosztandó tulajdon* jelent az azt nélkülöző szűkölködővel.³² Minthogy a természetjog nem kógens normái vonatkoznak ezen intézményre, azért még a természeti törvény előírása, hogy ne egoista módon éljenek vele a tulajdonosok, amely állásfoglalással értett egyet Szent Tamás is.³³ Látható, hogy a kölcsönös szeretet evangéliumi főparancsolata is érvényes isteni jogi előírásként a magántulajdon egyébként tehát természetjoggal nem ellentétes magánjogú élvezetére, az azzal való jog gyakorlására minden olyan esetben, amikor a másik nélkülözése *urgens necessitasként*, égető szükségként jelenik meg. Az evangéliumi szeretet parancsa érengygyakorlásként az alamizsnaosztás karitatív cselekményében és szokásában öltött testet a korban. A későbbiekben azonban egyre inkább már a tulajdonlás szabadsága és egyéni alanyi természetes joga kerül előtérbe a politikai gondolkodók írásaiban. Nemcsak azért, mert politikai oldalról közelítenek a magántulajdon kérdéséhez, hanem azért is, mert egyre inkább a birtokosként, tulajdonosként definiált individuum kerül az elemzés középpontjába, nem pedig a társadalom, pontosabban a köz java (a közjó), vagy

³¹ Egyházkormányzási és politikai tevékenységének rövid áttekintéséhez lásd Szántó Konrád: *A katolikus egyház története I.* Budapest, Ecclesia, 1983. 386–387. Politikai és egyházpolitikai eszméihez lásd Alberto Melloni: *Innocenzo IV. La concezione e l'esperienza della cristianità come regimen unius personae.* Genova, Marietti, 1990.

³² Bellini (1993): i. m. 166. 7. jegyzet.

³³ Uo.

a szűkölködő java a természetjog és az evangéliumi szeretettörvény morális előírásának megfelelően.

Rá kell mutatnunk arra is, hogy Piero Bellini némileg elhanyagolja a természeti törvény pozitív jogi normák által való közelebbi meghatározásának tamási tézisé, amelynek értelmében az uralkodó az adott történelmi és társadalmi viszonyokhoz alakíthatja a természeti törvény elvont normáit, természetesen annak keretei között. A probléma akkor jelentkezik, amikor a természeti törvénnyel nyilvánvalóan ellentétes kialakult és társadalomba gyökerezett jogi intézményt kell pozitív jogi eszközökkel fenntartani és a természeti törvénnyel legitimálni, ez a helyzet a szolgaság esetében. Minden egyéb esetben a természeti törvény jogalkotói konkretizálásáról van szó, ahogy azt Bellini egy másik művében el is ismeri, vagyis hogy az „emberi jog által véghezvitt eszközzerű kiegészítések”, a *detractiones* és az *additiones* operatív kiegészítést adják a természetjog elvjellegű előírásainak az élet változó körülményei között.³⁴ Aminek olyan értelmezést is lehet adni, hogy a *ius divinum* egyfajta enyhítéséről, korlátozásáról vagy normáinak még „lazább” értéséről van szó – ez Bellini kritikai megállapítása – azzal szembesülvén, hogy annak előírásai maradéktalanul nem érvényesíthetők csupán a pozitív jog alkotásának eszköze által az adott történelmi kulturális közegben – tehetjük mi hozzá. A szolgaság tekintetében valamiképpen a természeti törvény foglatának tekintett evangélium előírásaira építkezni kívánó keresztény társadalom civilizációs-történelmi, de egyben hatalmi-politikai, jogalkotásbéli korlátait pillanthatjuk meg: nem sikerül a *ius gentiumon* alapuló természetjog-ellenes intézmény (azaz a rabszolgaság) felszámolása, és helyette Accursius *Glossa Ordinarij*ában például az „inkább jó” és a „kevésbé rossz”, a köz és az egyén javát egyaránt tekintő haszonelvű érvekkel találkozunk, de az okfejtésben voltaképpen az intézmény melletti érvelés mögött a népek joga által szentesített *háború* (például a iustinianusi *Digestában* is említett posztklasszikus jogtudósnál, Hermogenianusnál találjuk ezen megállapítást, akinek sorait Accursius szintén glosszálja) szokásjogilag szabályozott politikai jelensége áll, amelynek a kor szintjén meghaladhatatlan velejárója a szóban forgó intézmény.³⁵ A háborúban legyőzött *ellenség* rabszolgaságba vetése olyan *ius gentiumon* alapuló intézmény, amelyet a kor szabta politikai realitás szült és tartott fenn, természetjog-ellenes, mert azt sértő mivoltában, de mégis mint kisebb rosszat a halál – reális – alternatívájával szemben.

A kánonjogászok, amennyire az lehetséges volt, érvényesítették az isteni jog előírásait, valamint az etikai kívánalmakat, és ezzel, közreműködésükkel,

³⁴ Piero Bellini: *Saeculum Christianum: Sui modi di presenza della Chiesa nella vicenda politica degli uomini*. Torino, Giappichelli, 1995. 78.

³⁵ A vonatkozó accursiusi passzusokat lásd alább.

humanizálódott – mert az evangéliumi követelményekhez közeledett – az emberi jog, de egynéhány intézmény esetében ez, úgy tűnik, nem volt lehetséges, és így politikailag nem is volt kívánatos. A gondolkodók és jogászok által sokat vitatott magántulajdon vonatkozásában azonban azt is tekintenünk kell, hogy a javak közös birtoklása nem a jelen földi ember természetének velejárója, így nem is ezen emberi természetből fakadó normaként határozható meg a javak közössége, hanem a romlatlan ember közösségi természetéből fakadó előírás-ként. A már hivatkozott Gratianus tehát azt vallja, hogy a javak közös birtoklása természetjogi előírás, parancs, másutt mégis úgy érvel, hogy a magántulajdon is megengedett.³⁶ Egyes glosszátorok, így közöttük Accursius is amellet foglalnak állást, hogy a természeti törvény a tulajdon intézményét szentesítő *ius gentium* részét képezi. A népek joga, illetve a civiljog a természetjogra úgy épülhet rá, hogy adott esetben korlátozzák annak elsődleges, de nem abszolút normáit: vagyis mindenki természetjog szerint rabszolga, hacsak a népek joga (*közérdekből*) vagy a civiljog azt meg nem akadályozza: ha tehát azok szerint nem rabszolga, írja Accursius (lásd lent). A korábban előadottakból látható tehát, hogy a tulajdon a szokáson alapuló intézmény, amely nem ellentétes a természeti törvénnyel. Az isteni jog előírásai is ezen földi emberi természet alapján fennálló társadalmi rend védelmét írják elő, amely így egyben Isten által védelmezetten természeti rend, normái pedig a természetjog előírásai.³⁷

³⁶ Mindennek behatódóbb, pontosabb jogi terminológiákkal és elméleti distinkciókkal (*dominium, possessio*) való elemzéséhez lásd Tuck (2010): i. m. 18.

³⁷ Accursius *Glossa Ordinaria*-jából idézünk néhány passzust a fentiek alátámasztására, de talán még inkább árnyaltabb bemutatására: Hermogenianus *Libro primo iuris epitomarum* D.1.1.5. passzusához fűzött glosszájában (ami szerint „A népek joga bevezette a háborúkat, megkülönböztette a nemzeteket, megalapította a királyságokat, *elkülönítette a tulajdont* stb...”) Accursius ez utóbbi vonatkozásában úgy érvel, hogy „bár az már a természetjog szerint különült el, merthogy az isteni jog szerint valami lehet tulajdonban. Mert megparancsoltatik, hogy ne lopj, hogy felebarátod tulajdonát ne kívánd, továbbá hogy ne tartsd vissza a munkás bérét másnapig, és hogy ne jelenj meg Istened előtt üres kézzel. S ha azt mondjuk, hogy a természetjog szerint minden közös, azt úgy magyarázd, hogy *legyen* közösség. [Kiemelés: F. J.] És azt is válaszolom, hogy midőn ezeket az isteni parancsolatokat Mózes megkapta az Úrtól, létezett a népek joga, S e szerint a jog szerint mondhatták az emberek, hogy valami a sajátjuk. Mert amint a népek közösségben kezdtek együtt élni, létrejött a népek joga.” Majd később azt a kiegészítést teszi, hogy „helyesebb, ha inkább azt állítod, hogy a civiljog különböztet a szerzősmódok között, melyek által megszerezhetjük a tulajdont”, de „maga a tulajdon mindig a népek joga szerint létezik”. Paulus *Libro quarto decimo ad Sabinum* D. 1.1.11. passzusához fűzött glosszájában, miszerint – így Paulus – „a »jog« szónak több jelentése van: elsőként, jognak nevezzük mindazt, ami mindig *méltányos és jó*; ez a természetjog”. Accursius azt írja, hogy „*méltányos és jó*: ha mindaz, ami a természetjoggal összefüggésben történik, mindig jó, miképpen lehet megmagyarázni a rabszolgaságot vagy a közérdekből bevezetett elbirtoklást? Hiszen ezek a természetjoggal ellentétben állnak, úgy tartjuk, hogy nem jó intézmények. Ha jó az, hogy valami [a természetjog szerint] létezik, akkor rossz, ha nem így létezik? Ezt válaszolom: a természetjog szerint jó, ha

A másik érvelési vonal az, amely a természetjogot alkalomadtán azonosítja a népek jogával, amelyet „a természet készítésére vezettek be”, amely így nemcsak részesedik a természetjogból, hanem valamiképpen azonos is azzal. Nos, a népek így bemutatott közös normarendszere nagymértékben leképezi az aktuális hatalmi és erőviszonyokat, amelyek a népek közérdekeként állíttatnak be. A leképezésen túl a *ius gentium* előírásai és szokásjogi normái egyszersmind a fennálló társadalmi viszonyok és intézmények normaként – mert előírászerűen – való fenntartását is szolgálják.

Az uralkodói akarat tartalmának kimunkálása mellett a római és a kánonjogászok arra is törekedtek, hogy további kidolgozását végezzék el azon eszméknek, amelyek a *hatalom korlátait* és normatív kontextusát vonják meg, jelölik ki. Leginkább Brian Tierney nevéhez köthetőek azon kutatási eredmények,³⁸ amelyek kimutatták, hogy a 12–13. századi kánonjogászok voltak azok, akik a *természetjog szubjektív értelmű* jelentését kidolgozták, akik tehát azokat mint individuális jogosultságokat fogalmazták meg függetlenül az objektív természeti törvénytől. Cáfolni igyekezett tehát azon tudományos közmeggyőződést, hogy az említett szubjektív jogok csak később jelentek meg, vagyis William Ockham (1285–1347) vagy Jean Gerson (1363–1429) műveiben. Bár később többen is cáfolni próbálták Brian Tierney tézisé, mégis a politikai gondolkodás

mindenki szabad, és a dolog urától nem veszik el a dolgát, valamilyen külső ok alapján. Ahogyan mondani szoktuk, jó dolog nem elveszteni a »sapkánkat« [azaz szabadságunkat: F. J.]. Ámha a fenti példákat a józan ész alapján szemléled: jobb rabszolgaként élni, mint egyáltalán nem élni. A fentiek szerint az ellenség minden foglyának el kellene pusztulnia; de jobb a köznek, ha ezek rabszolgaként tovább élnek, mint ha szabadként meghalnak. Továbbá, ha személyre is veszed a bajokat, amelyek akkor állnának be, ha nem lenne elbirtoklás, mégis azt mondjuk, hogy jobb azokat eltűnni, másképpen ugyanis nem lehetne bizonyítani a tulajdon fennállását és a pereknek sosem lenne vége. Mert jó dolog nem elveszteni a »sapkádat«, de jobb elveszteni önmagad szabadságát is, mint a rablók kezétől meghalni.” Később azt a passzust kommentálva, miszerint a „szabadság természetes lehetőség arra, hogy mindenki azt cselekedhesse, amit akar, hacsak ezt a jogos önhatalom vagy a törvény meg nem gátolja” (Florentinus *Libro nono institutionum*. D. 1.5.4. Pr.), azt írja, hogy „a szabadság képesség, természetjog adta lehetőség, és mindenki teheti, amit akar, ha a népek joga (közérdekből) vagy a civiljog meg nem akadályozza”. Látható tehát, hogy a közérdek az, amely a szabadságot korlátozhatja a népek joga által, de a civiljog is normáival korlátozólág ráépülhet előírásaival és intézményeivel a természetjog adta eredeti szabadságra. Ezért is fogalmaz úgy Accursius, hogy „mindenki szabad, hacsak a népek joga vagy a civiljog szerint nem rabszolga”. Accursius: *Glossa Ordinaria. Digestum Vetus, seu Pandectarum Iuris Civilis*. Tomus Primus. Ex Pandectis Florentinis, quae olim Pisanae dicebantur, quoad eius fieri potuit, repraesentatus: Commentariis Accursii et multorum insuper aliorum tam veterum quam neotericorum Iureconsultorum scholiis atque observationibus illustratus. Lugduni, Apud Hugonem a Porta, 1677. 58., 61., 88. és 116. Ford. Péter Orsolya. In Takács Péter – Bányai Ferenc (szerk.): *Természetjogi szöveggyűjtemény. Alapvetés*. (kéziratban) 25–28.

³⁸ Vö. Brian Tierney: Origins of natural rights language: Texts and contexts, 1150–1250. *History of Political Thought*, 10. (1989), 4. 615–646.

új útjait jelölték ki eredményei, rámutatván arra, hogy a kánonjogászok jelentősen járultak hozzá a politikai gondolkodás fejlődéséhez az említett vonatkozásban is, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy még a glosszátoroknál is általában véve nagyobb hatást gyakoroltak a politikai gondolkodás terén.³⁹ Mindazonáltal hangsúlyozandó, hogy a természeti törvényt alapvetően objektív értelmében használták az egész középkorban,⁴⁰ bár a szubjektív használatú értelem nagymértékben hozzájárult a politikaelmélet további, immáron modern eszmei fejlődéséhez.⁴¹

³⁹ Vö. Joseph Canning: *A középkori politikai gondolkodás története 300–1450*. Ford. Nemerényi Előd. Budapest, Osiris, 2002. 170., 173–174.

⁴⁰ Lásd Piero Bellininek a természetjog szubjektív értelmére vonatkozó megjelölt forráshelyeit és az azokhoz fűzött megjegyzéseket. Bellini (1993): i. m. 167. 8. jegyzet.

⁴¹ Vö. Tattay Szilárd: A nominalista „forradalom”. Természetjog és természetes jogok William Ockham jogfilozófiájában. In Frivaldszky János (szerk.): *A jogi gondolkodás mérföldkövei a kezdetektől a XIX. század végéig*. Budapest, Szent István Társulat, 2016b. 138–139; Tattay Szilárd: A második skolasztika jogfilozófiai szintézise. Francisco Suárez törvény- és jogfelfogása. In Frivaldszky János (szerk.): *A jogi gondolkodás mérföldkövei a kezdetektől a XIX. század végéig*. Budapest, Szent István Társulat, 2016a. 172–183; Szilárd Tattay: Francisco Suárez as the forerunner of modern rationalist natural law theories? *Cauriensia*, 12. (2017), 191–211.

Felhasznált irodalom

- Bellini, Piero: *Respublica sub Deo. Il primato del Sacro nella esperienza giuridica della Europa preumanistica*. Firenze, Le Monnier Università, 1993.
- Bellini, Piero: *Saeculum Christianum: Sui modi di presenza della Chiesa nella vicenda politica degli uomini*. Torino, Giappichelli, 1995.
- Bibó István: Az európai társadalomfejlődés értelme. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok III*. Budapest, Magvető, 1986.
- Canning, Joseph: *A középkori politikai gondolkodás története 300–1450*. Ford. Nemerkenyi Előd. Budapest, Osiris, 2002.
- Finnis, John: *Aquinas – Moral, political, and legal theory*. Oxford, Oxford University Press, 1998.
- Horváth Sándor: *Örök eszmék és eszmei magvak Szent Tamásnál*. Budapest, Szent István Társulat, 1944.
- Maritain, Jacques: *Az igazi humanizmus*. Ford. Turgonyi Zoltán. Budapest, Szent István Társulat, 1996.
- Melloni, Alberto: *Innocenzo IV. La concezione e l'esperienza della cristianità come regimen unius personae*. Genova, Marietti, 1990.
- Micolo, Frank: *Diritto naturale, diritto delle genti, diritto civile*. Torino, Giappichelli, 1995.
- Schambeck, Herbert: *Der Begriff der „Natur der Sache“*. Wien, Springer, 1964. Online: <https://doi.org/10.1007/978-3-7091-3439-9>
- Schochet, Gordon J.: *Patriarchalism in political thought. The authoritarian family and political speculation and attitudes especially in seventeenth-century England*. Oxford, Blackwell, 1975.
- Schütz Antal (szerk.): *Aquinói Szent Tamás szemelvényekben*. Budapest, Szent István Társulat, 1943.
- Szántó Konrád: *A katolikus egyház története I*. Budapest, Ecclesia, 1983.
- Tattay Szilárd: Lehetséges-e a személy jogait a tulajdon fogalmára alapozni? A „dominium”, a „tulajdon” és az „önmagunk feletti tulajdon” fogalmainak történeti elemzése. In Pogácsás Anett (szerk.): *Quaerendo et Creando. Ünnepi kötet Tattay Levente 70. születésnapja alkalmából*. Budapest, Szent István Társulat, 2014. 623–643.
- Tattay Szilárd: *Ész, akarat, szabadság. Természetjog és természetes jogok a későskolasztikus gondolkodásban*. Budapest, Gondolat, 2015.
- Tattay Szilárd: A második skolasztika jogfilozófiai szintézise. Francisco Suárez törvény- és jogfelfogása. In Frivaldszky János (szerk.): *A jogi gondolkodás mérföldkövei a kezdetektől a XIX. század végéig*. Budapest, Szent István Társulat, 2016a. 172–183.
- Tattay Szilárd: A nominalista „forradalom”. Természetjog és természetes jogok William Ockham jogfilozófiájában. In Frivaldszky János (szerk.): *A jogi gondolkodás mérföldkövei a kezdetektől a XIX. század végéig*. Budapest, Szent István Társulat, 2016b. 130–141.
- Tattay, Szilárd: Francisco Suárez as the forerunner of modern rationalist natural law theories? *Cauriensia*, 12. (2017), 191–211. Online: <https://ixtheo.de/Record/1576933024>
- Tierney, Brian: Origins of natural rights language: Texts and contexts, 1150–1250. *History of Political Thought*, 10. (1989), 4. 615–646. Online: <https://philarchive.org/rec/TIEOON>
- Tuck, Richard: *Natural rights theories. Their origin and development*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010.
- Tussay Ákos: A patriarcha családja? A család lényege Sir Robert Filmer patriarchális eszmérendszerében. *Iustum Aequum Salutare*, 11. (2015), 1. 167–178. Online: <https://bit.ly/3vLCmL8>
- Wiegand, Rudolf (szerk.): *Die Naturrechtslehre der Legisten und Dekretisten von Irnerius bis Accursius und von Gratian bis Johannes Teutonicus*. München, Max Hueber, 1967.

Horváth Szilvia¹

A politikai fogalmának értelmezési lehetőségei a konfliktustól a depolitizálásig²

A politikai formula

Carl Schmitt hozzájárulása a kortárs politikaelmélethez az általa *das Politische*-nek nevezett specifikus politikai jelleg fogalmi elemzése körül fókuszálható. A *politikai* fogalma különböző politikakoncepciókat képes magába sűríteni; lényegében a kortárs politikaelmélet egyik kulcsfogalmának tekinthető. Ennek köszönhetően viszont más is, mint Schmitt eredeti politikaelmélete.³ Az ebben az értelemben nyitott jelentésű *politikainak* két látószögből igyekszem értelmet adni. Egyrészt Schmittet konfliktuselméleti szerzőként olvasom, és hérakleitoszi szerzőnek tekintem. Másrészt Hannah Arendt politikafelfogására alapozva egy közösség- és kommunikációelvű variációt vázolok fel kiegészítve azt Chantal Mouffe „politikai”-értelmezésével. E tanulmány arra törekszik, hogy a konfliktust a politikai közösség alapjaként vázolja fel.

Schmittnek a *politikai* fogalma megalkotásával az volt a célja, hogy kritériumot találjon annak megítélésére, hogy a különböző jelenségek közül mi a megkülönböztetően politikai.⁴ Megfogalmazása szerint „[m]inden vallási,

¹ Tudományos munkatárs, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Politikatudományi Intézet. Kapcsolat: sz.horvath.szilvia@gmail.com.

² A PD 135048 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a PD_20 „OTKA” Posztdoktori kiválósági program finanszírozásában valósult meg.

³ Vö. Kari Palonen: Politics or the political? An historical perspective on a contemporary non-debate. *European Political Science*, 6. (2007), 1. 69–78.

⁴ Carl Schmitt: A politikai fogalma. In Carl Schmitt: *A politikai fogalma: Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Ford., szerk. Cs. Kiss Lajos. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002. 5–102; Schmitt és a kritériummeghatározás kérdéséhez lásd Szabó Márton: Politika versus politikai. Carl Schmitt „das Politische” fogalma. In Szabó Márton: *A diszkurzív politikatudomány alapjai: Elméletek és elemzések*. Budapest, L'Harmattan, 2003. 71–85; A politikai mint olyan kérdéséhez lásd Cs. Kiss Lajos: Egy keresztény Epimétheusz. In Carl Schmitt: *A politikai fogalma: Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Ford., szerk. Cs. Kiss Lajos. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002. 241–286.

erkölcsi, gazdasági, etnikai vagy más ellentét politikai ellentétévé változik, ha elég erős ahhoz, hogy az embereket barátok és ellenségek szerint hatékonyan csoportosítsa”.⁵ Az emberi világban mindig többfajta, ellentétet megalapozni képes különbség létezik, de nem mindegyik lesz politikaivá. A politikaivá válás a megkülönböztetés intenzitásának függvénye, aminek a potenciális csúcspontja a barát (szövetséges) és az ellenség megkülönböztetése, amely önmagában minden lehetséges emberi megkülönböztetés közül a legintenzívebb, tehát egyenlő a sajátosan politikai jelleggel. Nincs olyan más reláció, amely ennyire intenzív tud lenni, és ennyire a határvonáshoz és a megkülönböztetéshez kötődik. A legintenzívebb megkülönböztetés mindig felismerhetően politikai. A *politikainak* a barát-ellenség megkülönböztetésre vonatkozó tézise a politikai formula.

A politikai formula magában hordozza a harc és a küzdelem mozzanatát, és mivel egy intenzitásskála legvégső pontjához kapcsolódik, azt sugallja, hogy a politikai világ egyenlő az állandó konfliktussal vagy háborúval. A politikai összeegyeztethetetlen a politikai közösséggel. Valójában Schmitt kizárja a háborút a politikai közösség-egység életéből, miközben világossá teszi, hogy a háború nem modifikált, átvitt értelmű, hanem a maga realitásában előttünk álló jelenség; ahogyan fogalmaz: egy lét létszerű tagadása.⁶ Mint ilyennek egyedül csak egy államok közötti térben legitim a létezése, a belső politikai térben viszont annak felbomlásához vezet. Vagyis a háború a politikai közösség létének határa, vagy egyszerűen szölv a politikai közösségé.

Ha a háború az intenzitás felső határa, miközben a politikai az, ami a legintenzívebb megkülönböztetést jelenti, kérdés a politikai lehetősége a politikai közösségen belül. Schmitt válasza erre egyrészt az, hogy az állam (a mértékadó politikai egység) nem lehet plurális, másrészt, hogy a politikai közösségen belül a barát-ellenség megkülönböztetés egy intenzitásskálát jelent, amely több lehetséges artikulált variációt tartalmaz, mint amit Schmitt a politikai formulában megjelöl.⁷ Ha ez a schmitti formula helyes olvasata, akkor a politikai formula nem más, mint a megkülönböztetés, mint a (jellegzetesen) politikai (cselekvés) különösen absztrakt megfogalmazása. Ezt jelenthetné a kitétel, hogy a formula *kritérium*, nem tartalmi értelemben kimerítő fogalmi *definíció*. Igazság szerint viszont a formula nem üres, nem pusztán csak a megkülönböztetésre és határvonásra utaló absztrakció, a barát-ellenség megkülönböztetesként történő megfogalmazása ugyanis ezt eleve kizárja.

A politikai formula pólusai ugyanis egymást kizáró, totális ellentétek, és viszonyuk is aszimmetrikus, mivel az ellenségnek van nagyobb magyarázó-

⁵ Schmitt (2002): i. m. 25.

⁶ Uo. 23.

⁷ Pl. Schmitt (2002): i. m. 86.

ereje.⁸ A schmitti megfogalmazás olyan bináris metafizikai oppozícióhoz hasonlít, ahol a pólusok egyrészt egymásra támaszkodnak, másrészt eltérő értékítélet kapcsolódik hozzájuk. Bár nem állíthatjuk, hogy a nagyobb magyarázóérték egyben nagyobb erkölcsi értéket is jelent, az igazság az, hogy Schmitt nem mutat instrukciókat azt illetően, hogy miként értelmezzük a politikait egy plurális politikai közösségen belül. E ponton a politikai formula zárt, önmagára vonatkozó elemzése elér a határaihoz.

Schmitt mint hérakleitoszi gondolkodó

A politikai és a politikai közösség viszonyában az elmozdulás lehetőségét hordozza az, ha Schmittet hérakleitoszi gondolkodónak tekintjük. Ez három dolgot jelent. (1) Egyrészt, amikor Schmitt a politikai formulát határozza meg, a preszókratikus világértelmezés fogalmaira látszik utalni. (2) Másodrészt, Schmitt – hasonlóan Héракleitoszhoz – a világ (a politika) létezését illetően kulcsfontosságúnak tekinti a konfliktust és a háborút. (3) Harmadrészt, elmozdulva attól, hogy a politikai formula korlátozottan alkalmazható a politikai közösségek plurális állapotában, Héракleitosz és Schmitt értelmezhető az egy és a sok egymást kölcsönösen konstituáló elképzelése alapján. Utóbbi azonban már Héракleitosz továbbértelmezését is jelenti, nemcsak Schmittét. Ezt a lépést azonban megtehetjük, ha célunk politikafilozófiai, nem pedig eszmetörténeti.

Először: A politikai formula kifejtése során Schmitt néhány helyen olyan fogalmakat (fogalmi párosokat) használ, amelyek a preszókratikus politikai filozófia keletkezés- és pusztulásproblematikájának középpontjában állnak. A politikai fogalmáról írott szöveg alapján nem könnyű meghatározni, hogy kire vezethetők vissza: Empedoklészra, Héракleitoszra vagy másra. A megfogalmazásból világos a preszókratikus kapcsolódás lehetősége: „A barát és az ellenség megkülönböztetésének az az értelme, hogy megjelölje az *összekapcsolódás* vagy *szétválás*, az *egyesülés* vagy *felbomlás* intenzitásának legvégső fokát.”⁹ Az összekapcsolódás és a szétválás ellentétpár, ahogyan az egyesülés és a felbomlás is, amelyek egymásra vetíthetők. Így a schmitti szövegben összekapcsolódás és egyesülés áll szemben a szétválással és felbomlással. Ez két dinamikus, egymással ellentétes mozgás, ami végső soron megfeleltethető a keletkezésnek és a pusztulásnak. Másként kifejezve, a schmitti politikai formula a politikai létmódnak olyan jelentést ad, amellyel az visszavezethető a keletkezés és pusztulás eredeti, egymással ellentétes mozgására.

⁸ A kivételes eset magyarázóértékéről ír Szabó (2003): i. m.

⁹ Schmitt (2002): i. m. 19.

Schmitt úgy tekint keletkezésre és pusztulásra, valamint azok megfelelőire, mint az egyesülésre és a felbomlásra, hogy az lényegében a barát és az ellenség megkülönböztetésében manifesztálódik, és ezzel ontológiai helyett politikai létmóddal illeti meg a szétválás-összekapcsolódás említett alapidinamikáját. Más szavakkal szólva, a politika értelmezését egészen a preszókratikus természet-filozófiáig képes visszavezetni anélkül, hogy magával hozná annak aporetikus terheit, és valamilyen analóg alkalmazási lehetőségben gondolkodna. Szemben azokkal, akik Schmittben a döntés vagy a szuverén elméleti jelentőségét hangsúlyozzák, én mégis pontosan azért maradnék a politikai formula eme meglehetősen egyszerű olvasatánál, mert egyértelmű kapcsolódási lehetőséget jelent a klasszikus filozófiához és egy ilyen értelemben felfogott politikai ontológiához.

Másodszor: Schmitt hérakleitoszi szerzőnek tekinthető azért, mert mind Schmitt, mind Hérakleitosz különleges hangsúlyt helyez a háború világkonstituáló képességére. Nem jelenthető ki teljes bizonyossággal, hogy Schmittet ne lehetne legalább bizonyos részt empedoklészi gondolkodónak tartani, Hérakleitosz mégis jobb választás. Egyrészt, mert a konfliktust konstitutívnek tekinti a világ létezését illetően, és csak ezt a viszonyt tekinti annak, másrészt mert a világot állandóan létesülésben lévőnek írja le. Valójában jól lehet érvelni amellett, hogy az Egy identikusságfeltételének tekinti a változást, vagyis jóval kevésbé radikális a változás és temporalitás, valamint az aspektusfüggőség értelmezésekor, mint amivel követőit, a Kr. e. 5. századi szofistákat Platón majd a 4. század második felében (jóval azok aktív működése után) vádolja.¹⁰

Hérakleitosz alaptétele szerint „mindennek atyja a háború”, mindent a harc mutat meg és rendez el a világban.¹¹ Különösen fontos kiemelni, hogy ez azt jelenti: a háború nem semmisíti meg a világot; Hérakleitosz azt állítja, hogy valójában ez a világ létmódja. Fogalomhasználata nem egységes, és nem dönthető el, hogy mi tekinthető nála főfogalomnak; maga a korszak is egy sor, intenzitás szint alapján elhatárolható kategóriát ismer. A preklasszikus erénykatalógus valóban tartalmazza a *háborút*; Hésziodosz *Erisz*ről, a Viszályról rossz, de egyben jó értelemben egyaránt ír. Hasonló intenzitásfogalom a polgárháború, a *sztaszisz*, amit idővel retorikai kategóriaként is alkalmaznak, tulajdonképpen pacifikálva azt. Végül van egy további fogalom is, az *agón*, amelyet

¹⁰ A szofistákhoz és Platón vádjaihoz lásd George Briscoe Kerferd: *A szofista mozgalom*. Ford. Molnár Gábor. Budapest, Osiris, 2003.

¹¹ Hérakleitosz 53. és 82. töredék. Hérakleitoszt illetően Kahn angol nyelvű fordításaira és értelmezéseire támaszkodom. Lásd Charles H. Kahn: *The art and thought of Heraclitus. An edition of the fragments with translation and commentary*. Cambridge, Cambridge University Press, 2004.

nemes versengésnek vagy küzdelemnek lehet fordítani.¹² A közös emberi világ és a politikai közösség antropológiai állandójaként ezek pozitív és negatív arcúak is. A világot formáló viszály, ellenségesség, háború, bár különböző, mégis összetartozó jelenségek.

Hérakleitosznál a viszály az a filozófiai fogalom, amely megadja azt a dinamikát, amelyben a világ egyszerre ugyanaz és mindig változó. A konfliktus kapcsolja össze a pólusokat, amelyek egymással szemben állnak. Ehhez hasonlóan Schmitt is számot vet a háború eltörölhetetlen realitásával, de nem azonosítja azt az emberi-közösségi élet céljaival. E korlátozás nem a béke melletti kiállítás; a háborút lehetővé tevő konfliktusok hiánya a politikai világ megsemmisülését jelentené. A háború „valóságos lehetőségként mindig adott előfeltétel”.¹³ Más szavakkal szólva mind Hérakleitosz, mind – valamilyen értelemben – Schmitt számára is a konfliktus nemcsak a létező realitás egyszerű leírása, hanem a világ létét magyarázó tényező. A konfliktus a világ létmódja, minden létező léte számára konstitutív. E konstitutív karakter pedig, amennyiben a létező világ értékes, szükségszerű és maga is értékes.

Harmadszor: bár Hérakleitosz az állandó létesülésben levés filozófusaként ismert, nem mond le arról, hogy azt is állítsa, hogy a mindenség egységben létezik, de azt mondja, hogy annak önazonosságát benső ellentmondó viszonyai adják, vagyis az a mód, ahogyan az Egy létezik, az ellentmondás.¹⁴ A folyómetafora ehhez hasonló fogalmaz meg: a víz állandó mozgása adja a folyó definícióját – a folyó azonosságát, nem egy tóét.¹⁵ A kozmosz – esetleg: dolog – identitása annak belső ellentétjei által jön létre, vagy másként szólva, a kozmosz – esetleg: dolog – addig az, ami, amíg ellentéteket fog át, és amíg az ellentétes erők mozgása benn tartja a változás állapotában. Ez azt is jelenti, hogy Hérakleitosz igent mond a létező létezésére, amivel nemcsak pozitivitásában határozza meg azt (vagyis tulajdonságokkal felruházhatóvá teszi), hanem kimondja azt is, hogy ez egyáltalán bárminemű viszonynak, mint amilyen az ellentmondás, és amire a viszony utal, tehát a benső mozzanatok és elemek létezésének a peremfeltétele.

A konfliktusos mivolta által létező egység túlélése – vagy történetisége – pontosan a konfliktusok dinamikája miatt vethető fel, de a kérdés kétségkívül

¹² A fogalmakhoz: Hésziodosz: *Munkák és napok*. Ford. Trencsényi-Waldapfel Imre. In Hésziodosz: *Istenek születése. Munkák és napok*. Budapest, Európa, 2005; Mogens Herman Hansen: Introduction. In Mogens Herman Hansen – Thomas Heine Nielsen (szerk.): *An inventory of archaic and classical poleis*. Oxford – New York, Oxford University Press, 2004. 1–153; Michael Carter: Stasis and kairos: The principles of social construction in classical rhetoric. *Rhetoric Review*, 7. (1988), 1. 97–112.

¹³ Schmitt (2002): i. m. 23.

¹⁴ Vö. Hérakleitosz 50., 84a., 51., továbbá 124., 67., és 10. töredék.

¹⁵ Hérakleitosz 91. töredék.

kiterjeszthető a keretek keletkezésére is: mi által jön létre egyáltalán a konfliktusból valami, ami aztán keretül szolgál bármiféle ezt követő mozgáshoz. A filozófiatörténeti Hérakleitosz nézetei ezt illetően nehezen fejthetők fel. A keletkezés és pusztulás dinamikáját elfogadó egyes preszókratikusok gondolkodhattak szukcesszív periódusokban, vagy feltételezhatték egyetlen egységes (bár nem szükségszerűen homogén) létező örökkévaló létét. De legalább ennyire meggyőző a feltevés, és talán Hérakleitoszra is vonatkoztatható, hogy a világot aporetikusnak tekintették: elfogadták az állandó keletkezés és örökkévalóság aspektusfüggő elkülönöződését, és ezért valójában ellentmondásos egységet, ahogyan azt Steiger Kornél Empedoklész kapcsán állítja. Empedoklész idézve: „Amennyiben ért hozzá, [...] hogy [...] egyé növekedjék, [...] annyiban keletkeznek, [...] de amennyiben [...] sohasem pihennek meg, annyiban örökké mozdulatlanok.”¹⁶

Amikor Schmitt elfogadja azt, hogy a háború állandó lehetőség, de kizárható a politikai közösségből, akkor végső soron elfogadja azt is, amely szerepet a hérakleitoszi kozmoszmodellben a határtalan és időtlen, egységes létező léte betölt. Más szavakkal szólva: igent mond a politikai közösség létrejöttére még akkor is, ha kizárja belőle azt a pluralitást, amit a hérakleitoszi ellentmondásban konstituálódó modell megenged, éppen a konfliktus (háború) konstitutív szerepének köszönhetően. Schmitt olyan módon védené ezt a közösséget, hogy kiveszi abból a temporális folyamatból, amelyben vonatkoztatható volna rá a keletkezés és a pusztulás – mint olyan módosulások, amelyek az Egyen belüli pluralitás és ellentmondások lehetőségét feltételezik. Ennek, azt hiszem, nem mond ellent, hogy éppen a barát-ellenség megkülönböztetéssel veti fel magát a szempontot, és egyben utal az egység lehetséges válságára.

Abból kiindulva, hogy az Egy pluralitásában konstituált, valamint egyszerre változó és örökkévaló, beszélni lehet arról az esetről is, amikor az Egy létét elfogadva felfüggesztjük az idő rá vonatkozó értelmezését. A preszókratikus egységproblémának úgy lehet jelentést adni a politika értelmezésekor, hogy az Egy-problémában olyan totalitás kifejezését látjuk, ami szükségszerűen lehatárolt és időben önmagával azonos. Mindez a politikai közösségre vonatkoztatva azt jelenti, hogy fel kell függeszteni a temporalitást, S az egységet a maga lehatároltságában és identikusságában ki kell vonni a keletkezés és a pusztulás logikájából. Azt a kérdést illetően, hogy „miért?”, a válasz az, hogy ahhoz, hogy a dologról lehessen beszélni a maga létmódjában (így sokféleségében és ellentéteivel együtt), szükséges azt meghatározni és megnevezni mint létezőt. A létező tulajdonságaira vonatkozhatnak ítéleteink, a nem létezőére nem; noha ennek ellenére magát a keletkezést és a pusztulást értelmezhetjük, ahogyan azt is, hogy

¹⁶ Steiger Kornél: *Parmenidész és Empedoklész kozmológiája*. Budapest, Áron, 1998. Különösen 32–34. Idézet helye: Steiger (1998): i. m. 32, illetve egészében 23.

a létező hogyan tart valamelyik felé, vagy a keletkező (az elemek) hogyan tartanak a keletkezés és valami teljes létező – mint a politikai közösség – létrejötte felé. Más szavakkal szólva: a monista perspektívának lehet érvényessége a politikai értelmezésekor, de ebben az esetben a politikai filozófiai állandó: a teljes létezés a politikai közösséget illeti meg.

A politika normatív fogalma felé

A politikai formula a politika konfliktusos felfogásához értelmező eszköz, és felvezetője annak a kérdésnek, amely a konfliktusok elfogadható intenzitására vonatkozik. Ez egyben a pluralitás lehetőségességre is rákérdez, hiszen egy polgárháborús és egy egyszerű politikai konfliktusban, ahol a képviseleti demokrácia normálállapotában többnyire pártok konfrontálódnak egymással, egyforma módon különböző álláspontok állnak szemben egymással.

Ennek kapcsán érdemes utalni Schmitt egy megjegyzésére, ami azt követően merült fel, hogy felvetette a barát-ellenség megkülönböztetés kapcsán a polgárháború lehetőségét. A pártkutató Duverger egyik 1951-es szövegét idézi, amelyben utóbbi azt írta, hogy a modern politikai pártok fejlődését tulajdonképpen *szta-ziológiának* kellene nevezni, az ógörög *sztaszisz* (viszály, polgárháború) kifejezés alapján.¹⁷ Duverger azonban – ahogyan Schmitt maga is idézi – úgy véli, hogy a pártok ma már nem veszélyeztetik a demokráciát. Schmitt szerint ezen a ponton Duverger-nek fel kellett volna vetnie azt, hogy a barát és az ellenség különbségén kívül más lehetőségek is vannak. Ha az a helyzet, hogy a modern demokráciákban a pártok töltik be azt a szerepet, hogy magukra vegyék a politikai megkülönböztetéseket, de mégsem veszélyeztetik a rendet, akkor legalábbis ellenségnek nem tekinthetők – ezt a tanulságot maga Schmitt nem, de olyan Schmittet újragondoló, agonizmuselméleti szerzők már levonták, mint Chantal Mouffe.

A kortárs demokráciák nem szükségszerűen polarizáltak olyan módon, mint a magyar vagy az amerikai, de egy tényezőben megegyeznek: a pártok, amelyek a polarizált állapot központi szereplői, a politika legitim alakítói. Ugyanakkor nemcsak a pártokról van szó, talán helyesebb „pártos politikának” vagy „elkötelezett politikának” nevezni ezt.

De a schmitti probléma elméleti feloldását nem a pártok és a pártos politika jelenti. Schmitt politikai formulája egyértelműen számot vet a politika konfliktusos realitásával, de a belső politikai életre nézve az csak egy további megszorítással alkalmazható. Két elméleti megoldás nyílik erre. (1) A negatív meghatározás szerint (amelyet talán realista álláspontnak lehetne nevezni) be

¹⁷ Schmitt (2002): i. m. 86.

kell vezetni a felső intenzitáshatárt a politika értelmezésébe, vagyis a politikai közösség – ideértve annak pluralitását is – csak akkor létezhet, ha nem áll fenn a polgárháború állapota. (2) A pozitív meghatározás szerint a politikai élet létezéséhez (a demokráciához) szükséges a konszenzus és egyetértés bizonyos foka. Ez utóbbi Chantal Mouffe álláspontja is, bár szoros összeköttetésben az elsővel, és általában is azzal az erős megköttetéssel, hogy a minimális konszenzusfok nem jelenti a különbségek és általában a konfliktusos léthelyzet felszámolását.

A demokratikus politika lényege az *agón*, amely már a barát (*friend*) és az ellenfél (*adversary*) viszonyát fogja át, nem a barátét és az ellenségét.¹⁸ Az ellenfelek közösek abban, hogy ellentétes oldalon álló felek, akik nem rendelkeznek közös alappal, és konfliktusaiknak nincs racionális megoldása. A demokrácia az a keret, amely garantálja az ellenfél legitim helyét, vagyis redukálhatatlanná teszi a szerepét még akkor is, ha a politikai ellenfelek meg akarják semmisíteni, vagyis ellenséggé tekintenek rá. Az agónt illetően mind a cselekvőknek, mind a demokratikus rezsimeknek feladatuk van. A „politikai másik” mint ellenfél nem megsemmisítendő; Mouffe szavait idézve: létezése legitim, bírálói jogai kétségbenvonhatatlanok, a másikkal való egyet nem értés az értékeket illetően nem lehet fundamentális.¹⁹ Úgy érvel, hogy a politizálás olyan szereplők között zajlik, akik elfogadják a demokratikus élet közös alapjait, és ez azt jelenti, hogy az ellenség nem tűnik el, csak kívül kerül a politikai közösségen.²⁰ A politikai élet kizáró határvonása azok között húzódik, akik elfogadják ezt a közös életet, és azok között, akik nem. Akik elfogadják, azok egyben azt is elfogadják, hogy különbségeik kölcsönösen nem számolhatók fel, vagyis konfliktusban állnak majd egymással.

A Kr. e. 5. századi klasszikus periklészi demokráciának – a szofista filozófia tanúsága szerint – szintén az volt a problémája, ami a *homonoia*, az egyetértés (a rómaiaknál később *concordia*) iránti igényként írható le; sőt a *homonoia* értékessége lényegében a klasszikus görög városállami világban végig megvolt: „a görögök nem az *autonómiáért*, hanem a *homonoiáért*, illetve a *sztaszisztól* való szabadságért imádkoztak. Amennyire tudjuk, az autonómiát egyetlen poliszban sem deifikálták és alakult ki vallásos kultusza, míg *homonoia* istennő lett, akinek a kultusza az egész görög világban elterjedt.”²¹ A korszak politikai alaphelyzete

¹⁸ Chantal Mouffe: *On the political*. New York – London, Routledge 2005; Chantal Mouffe: A politika és a politikai. Ford. Horváth Szilvia. *Századvég*, 16. (2011), 60. 25–47.

¹⁹ Aletta J. Norval: Trajectories of future research in discourse theory. In David Howarth – Aletta J. Norval – Yannis Stavrakakis (szerk.): *Discourse theory and political analysis: Identities, hegemonies and social change*. Manchester, Manchester University Press, 2000. 219–236.

²⁰ Vö. uo. 230.

²¹ Hansen (2004): i. m. 126.

ugyanis a polgárháborúk szinte folyamatos lehetősége; amikor a válasz az egyetértés, akkor a kérdés a megosztottság.

Talán az említett történeti esetekből látszik, hogy a *homonoia* és társai, mint a pacifikáció, moderáció, metaforikus értelemdadás, depolitizáció, másodlagos politikai fogalmak bevezetése stb. akkor válik releváns problémává, amikor a kiinduló állapot a konfliktus. A kérdés valószínűleg megkerülhetetlen.

De vajon alapot adhat-e a *homonoia* iránti igény a homogenitás igazolására is? A „politikai közösség” fogalma magában hordozhat ilyen értelmet, mivel a politikai közösségeket illetően kulcsfontosságú identifikációs folyamat történeti mintája a nemzet, amely történeti léptékben tipikusan kizáró határvonásokban konstruálódott meg, a schmitti politikai formula tiszta logikájának mintájára.²² Az is kétségtelen azonban, hogy nem ez az egyetlen lehetséges minta, és a határvonás élessége, valamint a megkülönböztetett identitások tisztasága sem az egyetlen lehetséges mérce. Mind a mély pluralizmus, mind az agóniameleti pozíció szempontjából kulcsfontosságú, hogy az itt a *homonoia* megfelelőinek tartott, a politikai közösséget illetően konstitutív mozzanatok a politikai formula hordozta bináris oppozíciók közötti mezőben értelmezzük, vagyis az oppozíció pólusait határmozzanatoknak tekintsük.

Ennek azonban van egy további következménye. Nemcsak a háború határmozzanat, hanem a béke is. A pluralitás vagy értékpluralitás szükségszerűen vezet időről időre konfliktusokhoz, ezért értékpluralizmus akkor, és csak akkor létezhet, ha az annak alapul szolgáló különbségek politikailag kifejeződhetnek, és egy konfrontatív viszony egyik tényezőjévé válhatnak. Bár Mouffe olyan konfliktusság mellett foglalt állást, amely alternatívát nyújthat a fennálló hegemoniával szemben, az igazság az, hogy a politikai formula pólusai között valóban egy egész skála húzódik, és nem látszik észszerű indok arra, hogy miért tekintsük kizárólagosan azt a konfliktust relevánsnak, ami kihívja a fennálló rendet.

A politikai formula, amennyiben intenzitásfogalomként van értelmezve, úgy elméleti fogalomként jóval nyitottabb. Bár Mouffe nem teljesen egyértelmű azt illetően, hogy elfogadja-e a politikai közösség jelentőségét, vagy sem, valójában a felső intenzitáshatár éppen a politikai közösséget értelmezi. Ez akár a politikai formula episztemológiai hasznaként is felfogható: az ellenségesség miatt igaz, hogy a szélső esetre, nevezetesen a felbomlásra mutat rá, de e felbomlással egyúttal arra is, ami felbomlik, és aminek a létét elő kell feltételezni ahhoz, hogy a mérsékelt intenzitású konfliktusok és az azokat megalapozó pluralitás lehetséges legyen. Más szavakkal szólva, mind Schmitt-tel és mind Mouffe-fal szemben azt állítom, hogy a konfliktusok és a pluralitás létezéséhez legelőször is szükséges a politikai közösség. Schmitt-tel szemben azonban Mouffe mellett

²² Vö. Norval (2000): i. m. érvelésével.

foglalok állást, akinek kifejezetten az a szándéka, hogy az értékluralitás számára legitim helyet találjon a fennálló politikai térben, legalábbis teoretikus szinten; még ha ki is mutatható, hogy politikaelméletének nem kielégítő normatív közép-pontja a pluralizmus.²³ Ezen a ponton világos, hogy mi a Hérakleitosz-elemzés jelentősége az érvelésben: a preszókratikus filozófus a pluralitás egységen belüli interpretációs kereteinek az előkészítője.

A hérakleitoszi perspektíva ráadásul nemcsak megengedi a belső politikai tér értelmezhetőségét, hanem azt sugallja, hogy az már eleve plurális. Lehetne érvelni úgy is, hogy a schmitti politikai formula pusztán csak a konfliktusra vonatkozik, de nem a politikai közösségre. E ponton azonban legalább egy normatív szempont felbukkan, ami nem vezethető le a politika konfliktusos felfogásából. Részben a politikai közösség már említett bevezetéséről van szó, részben a pluralitásról. Vagyis a schmitti elmélet hiányossága az, hogy a „politikai” nem tud semmit sem mondani azokról a – demokratikus – közösségekről, amelyekben elvileg ezek a politikai jelenségek zajlanak. Hannah Arendtten keresztül világosabbá tehető, hogy nemcsak az tartható politikainak, ami az embereket konfliktusos állapotba helyezi, hanem az is, ami az embereket arra készíti, hogy összegyűljenek, és poliszt (politikai közösséget) alkossanak. A politikai nemcsak emberi viszonyra vonatkozik, és a viszony nemcsak a szétválasztás, hanem az *emberek alkotta térre* is érvényes: vagyis valamire, ami az összeköttetésen alapszik, azáltal jön létre, és legfontosabb jellemzője a tartóssága – ezek viszont, ha áttételesen talán meg is vannak Schmittnél, valójában egy teljesen más politika-, illetve politikai felfogást jelentenek.

Már a klasszikus kor vége felé – jóval Hérakleitosz és a szofisták után – Arisztotelész is elfogadta, hogy a politikai közösség az emberek különmemű törekvéseinek az összegyűlési helye. Nem az egyneműség, hanem a sokféleség hozza létre, ezt még akár az individuumok sokdimenziós mivoltaként is érthetve.²⁴ A közfelfogással összhangban meg van győződve róla, hogy a sokaság ítélőképessége jobb, mint az egyes emberé: az „egyik ezt, másik azt veszi észre bennük, mind együttvéve aztán megítélik az egészet”,²⁵ vagyis morális, politikai (és esztétikai) kérdésekben az emberek *közösségi* ítélőképessége jobb, mint

²³ Lásd Hans-Jörg Sigwart: The logic of legitimacy: Ethics in political realism. *The Review of Politics*, 75. (2013), 3. 407–432.

²⁴ Arlene W. Saxonhouse: *Free speech and democracy in ancient Athens*. Cambridge, Cambridge University Press, 2006.

²⁵ A zeneműveket hozza példaként, de a politikai életre is vonatkoztatja, Arisztotelész: *Politika* 1281b, lásd Mogens Herman Hansen: Direct democracy, ancient and modern. In Kari Palonen – Tuija Pulkkinen – José María Rosales (szerk.): *The Ashgate research companion to the politics of democratization in Europe: Concepts and histories*. Farnham–Burlington, Ashgate, 2008. 37–54, különösen pedig Adriel M. Trott: *Aristotle on the nature of community*. New York, Cambridge University Press, 2014.

az egyéni. A demokratikus rezsimet igazoló állítás az, hogy a sokaság együttesen nem ostobább, hanem bölcsőbb. Az indok is világos, mert minden helyen, ahol emberek gyűlnek össze, lehetővé válik az, hogy megvitassák az ügyeiket, ami – Arendtet idézve – egyet jelent a perspektívák feltárásával, az álláspontok kirajzolásával és elfoglalásával, és mindezek nyilvánosságával, vagyis megoszthatóságával.

Arendt számára a politikának ez az aspektusa világos. Számára a politikai az emberek közötti világra vonatkozik, olyan módon is, hogy az emberek összegyűlése egyet jelent egy tér körülállásával, és ahol körülállják a teret, ott szabad lehet a beszéd, mert védett. Ez a beszéd görög szabadsága. Arendt megismétli a politikát megalapozó pluralitás gondolatát is: a polisz nemcsak a sokféleség gyülekezési helye (agora és agón), illetve annak állandósulása, hanem a *perspektívák megosztásának* a tere is. Az igazság nem transzcendens, hanem az emberi világ viszonylatain belül jön létre. A másik létezésének az elfogadása abból az erőből táplálkozik, hogy ugyanazokat a dolgokat is sokféleképpen lehet látni, és hogy a sokféleség emberi értelemben megérthető és elfogadható.

„[A] görög polisz [...] [ö]nmagát a homéroszi agora, a szabad férfiak gyülekezési és véleménynyilvánítási tere köré építette, S ezzel a tulajdonképpeni »politikait« – nevezetesen azt, ami csak a polisz sajátja, S amit ezért a görögök minden barbártól és nem-szabad férfitől elvitattak – az egymáshoz-, egymással- és a valamiről beszélés köré helyezte, S ezt az egész szférát az isteni *peithó*, az egyenlők közötti, kényszer és erőszak nélkül működő meggyőző- és rábeszélő-erő terepének tekintette.”²⁶

A pluralitásnak helyt adó politikai tér a polisz, a politikai közösség, amelyben lehetséges a különbözőzés és a perspektívák megoszthatósága, így a *kommunikáció* és a *vita* is. *Politikai* az, ami ezt a poliszt ilyen módon jellemzi. Ami politikai, az ez a közösség.

A politikai mozgásformái

A politikai formula a fentebbi, nem komplikált formában poláris konfliktust ír le, miközben azt állítottuk, hogy a politikai tulajdonképpeni helye (a politikai közösség) csak a pólusok között értelmezhető. Mivel ez intenzitásértelemben több, mint a béke, de kevesebb, mint a polgárháború, miközben azt is mondtuk, hogy a polgárháború mutat rá a politikai közösség szükségességére, ezért a felső intenzitáshatárhoz mérten minden eredeti nem komplikált politikai fogalom

²⁶ Hannah Arendt: *A sivatag és az ódzisok*. Ford. Mesés Péter, Pató Attila. Budapest, Gond-Palatinus, 2002. 114.

moderált, intenzitáscsökkentett, mérsékelt, másodlagos, metaforikus, vagy terminus technicusként használva az ógörög fogalmat, *homonoia* típusú.

A politika intenzitáskarakterére utalva még pontosabb úgy fogalmazni, hogy depolitizált. Intenzitásfogalomként értve a politikai kétféle mozgásirány leírására alkalmas. Az intenzitásnövekedés, amely a felső határ felé tart, fogalmilag „átpolitizálás” vagy „politikaivá tétel”. Az ezzel ellentétes mozgás a depolitizálás, amelyeket magyarul passzív formában is használunk, semleges vagy spontán folyamatra utalva (át/depolitizálódás). A politikaivá válás fogalmi elemzésével Kari Palonen próbálkozott.²⁷ Ez alapján az kettős értelmű fogalom, amely egyrészt jelenti azt, hogy „egy középpontból kiindulva körkörösén kiterjeszteni a politikai hatókörét”. Ez egy mérsékelt mozgást jelent, a már létező határok elmozdítását. A másik jóval radikálisabbat. Ebben az értelemben az átpolitizálódás azt jelenti, hogy „teljesen új diszkurzív területeket bevonni a politikai hatókörébe”.

A politikai ezzel ellentétes irányú mozgása a depolitizálódás, Schmitt szerint éppúgy politikai, mint az, amit a nyugati nyelvek és a magyar is az átpolitizálódással fejez ki: „Ha a háború megakadályozására irányuló akarat olyan erős, hogy már magától a háborútól sem riad vissza, akkor ez az akarat ugyebár politikai motívummá vált, azaz még ha csak legvégső eshetőségességként is, igent mond a háborúra, sőt a háború értelmére.”²⁸ Palonen úgy látja, hogy ez nem egyszerűen politikai, hanem annak egy különösen intenzív formája.²⁹ A politikai jellegtől való szándékos megfosztás egyet jelent az emberi világban elképzelhető legintenzívebb különbségek mozgásba hozásával és a kontrollal.

De a depolitizációt illetően még egy további különbségtétellel élhetünk a fogalmi elemzés során. Schmitt és Palonen is úgy ragadja meg a depolitizációt mint *szándékos* cselekvést. Ezzel szemben viszont azt is állíthatjuk, hogy a depolitizáció sok, ha nem a legtöbb esetben nem szándékos, hanem spontán folyamat; gyakorlatilag „elfelejtődés”.

Politikailag mindkettő érdekes jelenség, de a szándékos depolitizálás éppen szándékos, cselekvő jellegénél fogva jóval fontosabb. A cselekvés fogalma a depolitizációnak azt a rétegét tárja fel, hogy az olyan dologba való belefogás, amely nem automatizmus. Arisztotelési értelemben legalábbis a cselekvés szoros összekötésben van az emberi választási szabadsággal, és ez azért fontos, mert megnyitja az utat a vita és a diskurzus értelmezhetősége előtt is. Arisztotelész a *Retorikában*

²⁷ Kari Palonen: Introduction. From policy and polity to politicking and politicization. In Kari Palonen – Tuja Parvikko (szerk.): *Reading the political: Exploring the margins of politics*. Helsinki, The Finnish Political Science Association, 1993. 6–16.

²⁸ Schmitt (2002): i. m. 25.

²⁹ Palonen (1993): i. m. 12.

azt írja, hogy ami megtörtént, az lehetséges volt.³⁰ A „megtörtént” az a tett, ami átlépett a létezőbe, de ezt nem a semmiből tette meg, hanem a lehetséges világából. Utóbbi viszont a létező dolgok pluralitására utal, pontosabban azon létező dolgokra, amelyekről ismeretünk és diskurzusunk van. Ha politikailag nézzük, nyilván sok lehetőség áll egy közösség rendelkezésére, de ezek közül csak néhány artikulálódik egyáltalán. A fontos az, ami a nyilvános politikai közbeszédben, politikai diskurzusban vagy politikai vitákban megjelenik, hiszen erre irányulhat döntés, a teljesen ismeretlenre vagy a megismerési horizonton túlira nem.

Az arisztotelészi „megtörtént (dolog)” mint egykor volt lehetséges, mindig más lehetőségeket kizárva válik azzá, ami, azaz megtörténtté. Ha intenciónk irányul arra, hogy lehetségesből valóssá (megtörténtté) váljon, abban az esetben egyrészt volt szabadságunk, hogy válasszuk, másrésztől rendelkezésünkre állt a választás lehetősége is. Ha megtörténtté lehetett tenni, akkor cselekvőként volt intenciónk és szabadságunk, a dolognak pedig volt kontextusa, vagyis pluralitása és reális létmódja. A politikai cselekvés mindig megköveteli azt, hogy előzetesen létezzen a választás és a döntés, valamint az ezekkel elválaszthatatlanul összefonódott értelmezési szabadság. Választani és dönteni csak azt illetően lehet, bármit megtörténtté tenni a lehetségesből csak úgy lehet, ha azt el lehetett gondolni és meg lehetett fogalmazni. A politikai perspektívában – legalábbis ami a kortárs demokráciákat illeti – különösen fontos ennek nyilvános jellege.

Amire Arisztotelész utal, egyrészt átfogó módon egy modalitás, másrészt ennek kitüntetett helye, a retorika és a politika. A retorika modalitása már Arisztotelész szerint is az, hogy másként is lehetséges vagy legalább kétféleképpen lehetséges (utóbbi dualitása egészen bizonyosan utalás vagy átvétel a szofistáktól). De ez a modalitás nemcsak a retorika, hanem a politika jellemzője is. A világnak előzetesen alternatív szerkezetűnek kell lennie, ami azt jelenti, hogy a megvalósítható dolgok száma legalább kettő. Ezért lehet a retorikának filozófiai szerepe a politikai létezés értelmezésében, hiszen a retorikának még a minimális tárgydefiníciója is úgy hangzik, hogy olyan dolgokkal foglalkozik, amelyek másként is lehetségesek. Prótagorasz meghatározással élve, velük kapcsolatban legalább két (ellentétes) állítást lehet tenni.³¹

³⁰ A lehetséges és a lehetetlen kapcsán lásd Arisztotelész: *Rétorika*. Ford. Adamik Tamás. Budapest, Gondolat, 1982. 1359a, 1392a–1393a; Arisztotelész: *Az égbolt*. Ford. Lautner Péter. In Arisztotelész: *Az égbolt. A világrend*. Budapest, Akadémiai, 2009. 6–146. I.10–12., kül. 280b9–11, 280b15–20, 281b3–16.

³¹ Lásd Steiger (1993): i. m. 20. (Prótagorasz DK 80 B 6), illetve Diogenész Laertiosz IX.51. A *disszoí logoi* elve mindig pluralitásra utal; logosz és agón kapcsolatához Bárány István: Utószó. In Platón: *Prótagorasz*. Budapest, Atlantisz, 2007. 107–108, 119, 123.

Depolitizáció és politikai közösség

A depolitizáció tehát politikai, továbbá intencionális, ráadásul lehetőségmodalitású univerzumot alkot, amit illetően feltételeztem a retorika (politikai) helyét és a diskurzus lehetőségének a megnyílását. A retorika és a diskurzus azonban mélyebben is áthatja a politikát, amennyiben nem a schmitti formula duális pólu-saiban gondoljuk el azt, hanem egy „mérésékelt” koncepciót keresünk. Ez bizonyos részt közhely: erőszak és nyelv szembeállításra meglehetősen elterjedt.

A konfliktusok mérséklésének teoretikus problémája egy olyan elemzés felé vezet, amelyben a polgárháború és az abból kialakuló politikai közösség a kérdés, ahol bár jelen van a küzdelem, de az nem háborús. A politikai felső határa miatt csak egy ilyen variációról lehet szó, és ennek a bevett – Nietzsche, Arendt-re, Mouffe-ra és másokra is – visszavezethető terminus technicus az *agón*.

A gyakorlati-teoretikus példa erre egy polgárháborús megbékélés: a Kr. e. 404–403-as athéni polgárháború lezárása.³² *Az athéni állam* felidézi azt a szöveget, amelyet az első ismert amnesztiaörvénynek tartanak. Az egymással kiegyezők megkövetelik a politikai közösségtől, hogy a cselekvők, vagyis egymás ellenségei ne akarják a sérelmeiket felhánytorgatni. Ennek keretében a számadásról, de egyben a *kölcsönös hallgatásról* is döntenek: „Az elmúltak miatt senkinek sem szabad vádaskodnia senki ellen.”³³ Ez nemcsak törvény, hanem eskü is, erkölcsi vállalás, hogy „senki... [se] hány[torgassa] fel a múltat”.³⁴

A megbékélés kettős karakterű, egyszerre erőszakos és békés. Nem állítható, hogy a polgárháború lezárásához elegendő lett volna a megbékélési szándék, és ne kellett volna hozzá a talonban tartott erőszak. De fordítva sem igaz: a megbékéléshez nem lett volna elegendő az erőszak lehetősége. Politikán kívüli karakterük ellenére mindkét mozzanat politikainak tekinthető, mindenekelőtt azért, mert ezek irányultságot fejeznek ki, és cselekvést követelnek meg. Az erőszak lehetősége politikai, mert – ahogyan Schmitt írta – a háború elkerülése igent mond a háború lehetőségére. A megbékélés iránti igény pedig a szándékmozzanatot emeli ki, ami – talán – még önmagában nem politikai, de az irányultsága egyértelműen az. Ráadásul ez a politikai szándék a politikai közösség felfeslett szövetének újrászövésére irányul: a közösségi értelemben vett politikaira. E ponton pedig a diskurzus tere és a vita gyakorlata is megjelenik a színtéren, hiszen több és gazdagabb világról van szó, mintsem pusztán erőszakra. Egyszerre lesz szó lehetőségekről (amelyekről lehet beszélni és vitatkozni), valamint arról a térről,

³² Lásd Arisztotelész: *Az athéni állam*. Ford. Ritoók Zsigmond. In Németh György (szerk.): *Államéletrajzok*. Budapest, Osiris, 2003. 5–56; Platón: *Menexenosz*. Ford. Kövendí Dénes. In Platón: *Ión. Menexenosz*. Budapest, Atlantisz, 2005.

³³ Arisztotelész (2003): i. m. 39.5.

³⁴ Arisztotelész (2003): i. m. 40.2.

ahol ez lehetséges. Vitatkozni csak az ellenfelek tudnak egymással, akiknek bár világképe és értékeik lehetnek összemérhetetlenek, mégis képesek a vita közös terén osztozni. Az ellenfeleknek igénye van arra, hogy a különbségeiknek helyt adni képes politikai tér a rendelkezésükre álljon. Ez egyértelműen feltételezi, hogy a politikai tér létezhet, vagy már létezik.

Az athéni példában a politikai tér létrehozása a viszonyok uralásával függ össze, olyan értelemben véve ezt, hogy a viszonyok intenzitását kell politikai problémává tenni. Ami arra mutat rá, hogy egy politikai viszony intenzitása a cselekvők szándékával függ össze. A megbékélés maga is vita tárgya: emberek beszélnek róla, közel sem egyértelmű végeredménnyel.

A depolitizáció folyamatában ráadásul, a politikai explicitté tétele mellett van egyfajta transzdiszkurzív mozzanat is. Platón a *Menexenos*-ban egy olyan logika alapján értelmezi a megbékélést, amely által az a viták e világi viszonyrendszerén – s az erőszakon, de a politikán is – kívülre helyezhető. Így a „megbékélés” tiszta fogalmáig jut el, ami nemcsak a háborút, de az azt megalapozó politikai feltételek komplexitását is megpróbálja eltörölni.

Platónnál az athéni polgárháború oka a „balvégzet”, nem az emberi „gonosz-ság és gyűlölet”.³⁵ Nem politikai természetű, hiszen a polgárháború okául megjelölt „balvégzet” uralhatatlan: olyan, mint jobbik párja, a „vakszerencse”. Nem tartománya az emberi cselekvéseknek. E felmentő diskurzusban az emberi cselekvések és motívumok képtelenek arra, hogy a polgárháború magyarázatává váljanak. A politikai elfedésének retorikája – a szándékolt szándékolatlanná változtatása – a politikai közösség szolgálatában áll. Így lesz ez a felmentés a felmentés maga. Platón az ellenségek és önmagunk kiengeszteléséről, a kölcsönös megbocsátásról egyaránt beszél. Meg kell bocsátani a másiknak a tetteiért, és a másiknak meg kell bocsátania a mi tetteinkért is. Ki kell engesztelni azokat, „akik e belháborúban egymás kezétől estek el, [...] miután mi kiengesztelődünk”.³⁶ E szavak azt sugallják, hogy a kiengeszteléshez és megbocsátáshoz szükség van egy politikán túli mozzanatra. El kell fogadni, hogy létezik az a nem politikai és emberi idő, amely nem áll a cselekvők uralma alatt, hanem uralja őket. Le kell mondani a cselekvésről, mert az eddig a politikai világban csak harchoz vezetett. Ha a cselekvők pusztán csak a saját jelenükben akarják megalapozni a politikai közösséget, akkor az az újbóli szétesés lehetőségével fenyeget. A megbékélés nem a *másikkal*, hanem mindig *önmagunkkal* kezdődik. Ez annyiban több, mint az előző tanulság, hogy nem lehet a másakra várni, vagy az időre, hanem cselekedni kell a megbékélésért. Még akkor is, ha ez kiengesztelés, megbocsátás vagy törvény, eskü, erőszak, azaz *intencionált depolitizáció*.

³⁵ Platón (2005): i. m. 244a–b.

³⁶ Platón (2005): i. m. 244a.

A következőképpen lehetne összefoglalni azt, ami a politikai világot mozgató konfliktusról mondható az előzőek alapján, és figyelembe veszi az intenzitás növekedésének és a mérséklésnek a szempontját is. Az emberi világ természete az, hogy benne különbségek léteznek, és e különbségekből eltérő és egymással potenciálisan konfrontálódó csoportosulások jönnek létre. Egy konfrontálódás-lehetőség mindig a konfrontációk intenzitásának skáláján valósítja meg magát. De érvényes az is, hogy miként egy szembenállás, az emberek csoportosítása emberi cselekedet, illetve az emberek közötti konfrontatív viszonyok intenzitása emberi cselekedetek eredménye, ezzel mérséklésük is az. Az emberi elgondolható a politikai mint a totális megsemmisítés lehetőségét a horizontra emelő gyakorlat felől. De talán Arendt ragadta meg a legjobban azt, hogy a háború magyarázóereje sosem totális, léte pedig csak a politikai közösséghez képesti lehet: „Ez az egész tulajdonképpen emberi szféra, amely a szorosabb értelemben vett politikumot képezi, erőszakkal elpusztítható ugyan, de nem erőszakból született, S nem az a rendeltetés rejlik benne, hogy erőszakos pusztítás vessen véget neki.”³⁷

³⁷ Arendt (2002): i. m. 110.

Felhasznált irodalom

- Arendt, Hannah: *A sivatag és az oázisok*. Ford. Mesés Péter, Pató Attila. Budapest, Gondolat, 2002.
- Arisztotelész: *Rétorika*. Ford. Adamik Tamás. Budapest, Gondolat, 1982.
- Arisztotelész: *Politika*. Ford. Szabó Miklós. Budapest, Gondolat, 1994.
- Arisztotelész: Az athéni állam. Ford. Ritoók Zsigmond. In Németh György (szerk.): *Állam-életrajzok*. Budapest, Osiris, 2003. 5–56.
- Arisztotelész: Az égbolt. Ford. Lautner Péter. In Arisztotelész: *Az égbolt. A világregend*. Budapest, Akadémiai, 2009. 6–146.
- Bárány István: Utószó. In Platón: *Prótagorasz*. Budapest, Atlantisz, 2007. 107–168.
- Carter, Michael: Stasis and kairos: The principles of social construction in classical rhetoric. *Rhetoric Review*, 7. (1988), 1. 97–112. Online: <https://doi.org/10.1080/07350198809388842>
- Cs. Kiss Lajos: Egy keresztény Epimétheusz. In Carl Schmitt: *A politikai fogalma: Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Ford., szerk., az utószót írta: Cs. Kiss Lajos. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002. 241–286.
- Diogenész Laertiosz: Protagoras. In Diogenes Laertius: *The lives of eminent philosophers, Vol. II*. Ford. R. D. Hicks. London – New York, Heinemann, 1925. 463–469. Online: https://doi.org/10.4159/DLCL.diogenes_laertius-lives_eminent_philosophers_book_ix_chapter_8_protagoras.1925
- Hansen, Mogens Herman: Introduction. In Mogens Herman Hansen – Thomas Heine Nielsen (szerk.): *An inventory of archaic and classical poleis*. Oxford – New York, Oxford University Press, 2004. 1–153. Online: <https://bit.ly/3rk6BGJ>
- Hansen, Mogens Herman: Direct democracy, ancient and modern. In Kari Palonen – Tuija Pulkkinen – José María Rosales (szerk.): *The Ashgate research companion to the politics of democratization in Europe: Concepts and histories*. Farnham–Burlington, Ashgate, 2008. 37–54.
- Hésziadosz: Munkák és napok. Ford. Trencsényi-Waldapfel Imre. In Hésziadosz: *Istenek születése. Munkák és napok*. Budapest, Európa, 2005.
- Kahn, Charles H.: *The art and thought of Heraclitus. An edition of the fragments with translation and commentary*. Cambridge, Cambridge University Press, 2004.
- Kerferd, George Briscoe: *A szofista mozgalom*. Ford. Molnár Gábor. Budapest, Osiris, 2003.
- Mouffe, Chantal: *On the political*. New York – London, Routledge, 2005.
- Mouffe, Chantal: A politika és a politikai. Ford. Horváth Szilvia. *Századvég*, 16. (2011), 60. 25–47.
- Norval, Aletta J.: Trajectories of future research in discourse theory. In David Howarth – Aletta J. Norval – Yannis Stavrakakis (szerk.): *Discourse theory and political analysis: Identities, hegemonies and social change*. Manchester, Manchester University Press, 2000. 219–236.
- Palonen, Kari: Introduction. From policy and polity to politicking and politicization. In Kari Palonen – Tuja Parvikko (szerk.): *Reading the political: Exploring the margins of politics*. Helsinki, The Finnish Political Science Association, 1993. 6–16.
- Palonen, Kari: Politics or the political? An historical perspective on a contemporary non-debate. *European Political Science*, 6. (2007), 1. 69–78. Online: <https://doi.org/10.1057/palgrave.eps.2210113>
- Platón: Menexenosz. Ford. Kövendi Dénes. In Platón: *Ión. Menexenosz*. Budapest, Atlantisz, 2005.
- Saxonhouse, Arlene W.: *Free speech and democracy in ancient Athens*. Cambridge, Cambridge University Press, 2006. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511616068>

- Schmitt, Carl: A politikai fogalma. In Carl Schmitt: *A politikai fogalma: Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Ford., szerk., az utószót írta: Cs. Kiss Lajos. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002. 5–102.
- Sigwart, Hans-Jörg: The logic of legitimacy: Ethics in political realism. *The Review of Politics*, 75. (2013), 3. 407–432. Online: <https://doi.org/10.1017/S0034670513000338>
- Steiger Kornél (szerk.): *A szofista filozófia: Szöveggyűjtemény*. Ford. Steiger Kornél et al. Budapest, Atlantisz, 1993.
- Steiger Kornél: *Parmenidész és Empedoklész kozmológiája*. Budapest, Áron, 1998.
- Szabó Márton: Politika versus politikai. Carl Schmitt „das Politische” fogalma. In Szabó Márton: *A diszkurzív politikatudomány alapjai: Elméletek és elemzések*. Budapest, L'Harmattan, 2003. 71–85.
- Trott, Adriel M.: *Aristotle on the nature of community*. New York, Cambridge University Press, 2014.

Ferenc Hörcher¹

Max Weber's Theory and Practice of German *Bürgerlichkeit*²

This essay aims to present Max Weber, probably the most widely known German sociologist and social thinker, as more than simply a scholar with a marvellous academic output.³ Beyond his achievements in these fields, he was also a quintessential representative of a rather specific way of life and tradition, that of the German *Bürger* (burgher). As he put it in his famous Inaugural Address: 'I am a member of the bourgeois (*bürgerlich*) classes. I feel myself to be a bourgeois, and I have been brought up to share their views and ideals.' It is important to add, however, that this straightforward self-confession and self-identification is followed by a rather serious critical remark as to the failure of the German bourgeoisie: 'Yet it is precisely the vocation of our science to say things people do not like to hear – to those above us, to those below us, and also to our own class, – and if I ask myself whether the German bourgeoisie has the maturity today to be the leading political class of the nation, I cannot answer this question in the affirmative *today*.'⁴

Now the question arises: what is the relationship between Weber's scholarly and bourgeois ways of thinking? Weber gave two famous lectures, one about the ideal scholar and one about the ideal politician. He characterised the modern

¹ Research professor, director, University of Public Service Eötvös József Research Centre Research Institute for Politics and Government. Contact: horchferenc@uni-nke.hu.

² This essay was written for the Festschrift for Lajos Cs. Kiss, Professor of the National University of Public Service. It grew from a paper first presented at a conference at the University of Pécs, entitled *Conference on the 100th Anniversary of the Death of Max Weber*. It was organised by the Lendület research group Morals and Values in Modern Science of the Institute of Philosophy, from 30–31 January 2020. It also incorporates material from a paper I read with the title *Weber, Mann and Huizinga on the Ideology of the European City* at the *Conference on the Philosophy of the City*, 3–5 October 2019, University of Detroit Mercy, Detroit, USA.

³ I would like to extend my thanks to Stephen Patrick for revising the English of this essay and to Andrea Robotka for her help with the text and footnotes.

⁴ Max Weber, 'The Nation State and Economic Policy', (Inaugural lecture, 1–28), in *Political Writings*, ed. by Peter Lassman and Ronald Speirs (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 23.

scholar as possessing a certain detachment. Science, he advised, should distance itself from everyday concerns and personal interests. Yet the fact that he tried to define the ideal type of politician in a similar work reminds the reader of the author's wish to try his hand at politics as well – an effort which did not meet with great success. As one of his interpreters claimed: 'His strenuous political and scholarly activities for agricultural and commercial reforms in the national interest had come to naught.'⁵ Weber also had a third interest: through his family's business ventures, he was also interested in international business, as the family had English, German and Belgian business connections. One may suspect that it was perhaps due to these family business connections that he developed an interest in commercial law and in particular, in the law regulating the stock exchange (or bourse). Clearly, Weber had rather divergent interests, then: those of the scholar, of the political influencer and of the economic player. This essay will focus less on his scholarly output, and more on the personality who found a way to express himself through all these diverging interests: Weber, the German burgher.

A burgher, in the original, medieval European sense, is someone who is attached to a particular political community, usually to a city, with a mutual bond: although his own life is subordinated to the life of the community, the community is able and ready to defend him from any external threats, and if he works hard, provides him with the necessities for his life. The German *Bürger* was above all an inhabitant of an urban community: this primary identification with the city can be explained in the German context by the lack of a well-organised centralised state. The German burghers had serious responsibilities for the running of their own businesses (as craftsmen or merchants), as well as participating in the administration of their city, while they had no role to play in the life of the state. *Bürgerlichkeit*, the social sphere of the burghers, is often translated into English by the term: the middle class. German burghers, however, were different from the French *citoyens* and the British middle classes, always ready and able to rise and defend their political interests on the national level. German burghers were associated with commerce and self-governance and with a specific way of life, but much less with participating in managing the affairs of the state (except as civil servants). The social stratum which recruited the burghers was – unlike the French – not progressivist, but more tradition-based, and their activity was mostly confined to the non-political civil sphere.

⁵ Guenther Roth, 'Max Weber: Family History, Economic Policy, Exchange Reform', in *International Journal of Politics, Culture, and Society* 15 (2002), 509–520. I used the reprint in *Sociedade e estado* 17, no 1 (2002), 64–78.

The main thesis of this paper is that the work and life of Max Weber expresses this traditional German *Bürgerlichkeit*. The initial focus will be on a specific work by Weber which deals with this tradition of the European city: his essay on the city, a part of his 'unfinished project of a comparative study of the European *Bürgertum*'.⁶ I will then attempt to reconstruct the specific way of life which characterises Weber and his family. Finally, the essay will attempt to connect the two levels, his theoretical work and his practical lifestyle, in an analysis of the three faces of Weber we are concerned with here.

In his review of the turn of the century development of research into the ancient city, Moses Finley gives a rather convincing list of genealogy, from Fustel de Coulanges's *La Cité Antique* (1864), to Weber.⁷ The list naturally includes Durkheim, but some more interesting names follow his. Finley mentions Main and Morgan's topic of kinship in social anthropology, Gustave Clotz's *La Cité grecque* (1928), Karl Bücher's *Die Entstehung der Volkswirtschaft* (1893), Werner Sombart's *Der moderne Kapitalismus* (1902), with its focus on the 'economic theory of town formation (*Städtebildung*)', as well as Henri Pirenne's *L'origine des constitutions urbaines au Moyen Age* (1895), and finally, Georg von Below. It is against this background of French, British and German intellectuals that we should view Weber's own scholarly pursuits and achievements.

Finley's reconstruction is important here, because I argue that Weber was not simply an ideal social scientist. Rather, it is important to realise that his scholarly interests were embedded in his cultural background and social status. As a typical example of the German citizen, it is not surprising that the city (*Die Stadt*) was a rather important research topic for him. The claim of this paper is that this interest is closely related to his own identity as a burgher: he sought to reveal the historical and theoretical background of being a German Burgher. The text of his famous *Die Stadt*, arguably written or at least started in 1913, before the war, was published only much later, 'as an article in the 1920–21 volume of the *Archiv für Sozialpolitik* and then incorporated into the first posthumous edition of *Wirtschaft und Gesellschaft* in 1921'.⁸

Importantly, Weber's approach to the European or Western city, which he envisaged in this work to be as universalist as possible, is fundamentally historical. Although this text can be seen as urban history, it is perhaps more accurate to consider it historical sociology. This is because Weber is not concerned with

⁶ Wilfried Nippel, 'Introductory Remarks: Max Weber's "The City" Revisited', in *City States in Classical Antiquity and Medieval Italy*, ed. by Anthony Molho, Kurt Raaflaub and Julia Emlen (Ann Arbor, MI: The University of Michigan Press, 1991), 30.

⁷ Moses I Finley, 'The Ancient City: From Fustel de Coulanges to Max Weber and Beyond', *Comparative Studies in Society and History* 19, no 3 (1977), 305–327.

⁸ Nippel, 'Introductory Remarks', 24.

distinguishing the historical particularities which distinguish individual cities, but rather, with trying to define general principles which apply to a specific phenomenon: the European city. 'Fustel de Coulanges, Max Weber and Lewis Mumford were quintessential historical sociologists of the city' according to Isin, who was himself the primary theorist of the historical sociology of the city.⁹ 'What makes them so [...] is the specific ways in which they attempted [...] to focus on the essence of the city in different historical moments and the elements that constituted these differences rather than either specific cities by themselves or developing stagist or evolutionist schemes.'¹⁰ In other words, Weber's historical analysis did not lose itself in nuances, but attempted to condense a common essence from the historical narratives, which may be used to describe the whole phenomenon in general, disregarding individual details. It is this notion of the ideal type that is crucial here: Weber made history-based generalisations, which in each case of modelling reality necessarily simplify individual variety to capture the overlap between the particular manifestations of the genus. This is the price to be paid to access the essence of the particular genus.

The best known of the general claims Weber made about the European city in *Die Stadt* is of course his distinction between the ancient polis and the medieval urban communes. He famously called the ancient citizen *homo politicus*, while the burgher of the medieval commune he dubbed *homo oeconomicus*. It would seem that the author's idea is to firmly separate the two realms. However, Weber's intention is rather to let the reader understand that the one grew out of the other, and therefore it is not possible to comprehend the second type, if its interpretation is divorced from that of the other. So while economic activity indeed seemed crucial in the early Weberian understanding of the urban community in medieval times, by the time his reflections on urban development were incorporated into the manuscript of *Economy and Society*, 'he had moved toward a broader and more comprehensive conception of the city embodying political and constitutional aspects'.¹¹

In fact, a recent account of his achievements in this field repeatedly emphasises that he joined the largely legal discourse in understanding the specificity of the European city.¹² This fits well into the German tradition, mainly associated with Gierke, which stressed the central importance of the community in medieval political thought. The German concept of community was defined by legal categories of corporate identity. 'Weber concentrated fully on the Stadt

⁹ Engin F Isin, 'Historical Sociology of the City', in *Handbook of Historical Sociology*, ed. by Gerard Delanty and Engin F Isin (London: Sage, 2003), 314.

¹⁰ Isin, 'Historical Sociology'.

¹¹ Isin, 'Historical Sociology', 314.

¹² Nippel, 'Introductory Remarks'.

im *Rechtssinne*, the city as a unit with a distinct political-administrative status, that is, *die Gemeinde*, the commune, as a self-governing body.¹³ The concept is not merely a formal definition of a legal entity, however, but a category with real substance. It belongs to 'a terminology borrowed from the medieval materials: *Verbrüderung*, *Gemeinde*, *Genossenschaft*, *Zunft*',¹⁴ Weber presents the community as a network of somewhat closed human relationships. In words reminiscent of Plato's description of the polis in the *Politeia*, he reminds us that a city was a 'confraternity, *Verbrüderung*, the constitution of an association with a common cult, equality before the law, *connubium*, common meals, and solidarity against non-members'.¹⁵ Yet his own reconstruction of the Western city tried to convey the remarkable complexity of the phenomenon, defining five independent criteria, along with two further aspects. His list of the major factors which define a 'full urban community' comprised:

[A] relative predominance of trade-commercial relations with the settlement as a whole displaying the following features: (1) a fortification, (2) a market, (3) a court of its own and at least partially autonomous law, (4) a related form of association; and (5) at least partial autonomy and autocephaly, thus also an administration by authorities in the election of whom the burghers participated.¹⁶

While this list distinguishes the military, the economic, the juridical and the political functions which played a part in the birth of the European city, it leaves out two crucial aspects. One of them is, of course, the religious dimension, which is all important for Weber. One may suspect that its obviousness is the reason why it is left unmentioned here. The second missing link is the cultural aspect. Both of them (the religious and the cultural function) were, in fact, crucial for Weber, independently as well as taken together:

The contributions of the city in the whole field of culture are extensive. [...] The city and it alone has brought forth the phenomena of the history of art. [...] So also the city produced science in the modern sense. [...] Furthermore, the city is the basis of specific religious institutions. [...]. Finally, the city alone produced theological thought, and on the other hand again, it alone harboured thought untrammelled by priestcraft...¹⁷

Certainly, the aforementioned dimensions are easier to formalise than culture in its close cohabitation with religion, and its complex institutional matrix, although

¹³ Nippel, 'Introductory Remarks', 25.

¹⁴ Nippel, 'Introductory Remarks', 27.

¹⁵ Nippel, 'Introductory Remarks', 26.

¹⁶ Max Weber, *The City*, trans. and ed. by Don Martindale and Gertrud Neuwirth (New York: The Free Press, 1966), 80–81.

¹⁷ Max Weber, *General Economic History* (Mineola, NY: Dover, 2003), 360–361.

without giving an account of the way of life of a certain community and its constituent parts, it is hard to make sense of their specific mode of interconnection.

At this point it is worth discussing three basic concepts Weber makes use of to discuss cultural determinants. These will also be relevant in making sense of his own personal life-choices. These are *Lebensstil* (lifestyle), *Lebenschancen* (life chances) and *Lebensführung* (conduct of life). As the English translators, Abel and Cockerham explain, they easily became confused when rendering these terms, although they were used more or less terminologically by Weber.¹⁸ The essence of how he employed and distinguished between the three terms is as follows: Lifestyle (*Lebensstil*) is the general term, which breaks up into two constituents: life chances and conduct of life. Life style, the umbrella term, means the ordinary way of life characterising an individual or a group. The real interest lies in the other two terms: 'lifestyles are based on choices (*Lebensführung*), but these choices are dependent upon the individual's potential (*Lebenschancen*) for realizing them.'¹⁹ In other words, life chances are the objective conditions which will define the circle within which choices of a particular conduct of life will take place. The term *Lebensführung* means the set of choices as actually realised. The term lifestyle includes both these aspects: the predetermined objective conditions and the personally made choices of the individual or the group.

In the second part of this paper, I will examine the lifestyle, life chances and conduct of life of Max Weber, himself. In particular, I will be interested in the connection between his chances of becoming a politician, a businessman and an academic, and the way that his conduct of his life as an academic embodies the lifestyle of the German bourgeois at the turn of the century, in the Germany of the post-Bismarck period.

Before that, however we should consider how this topic relates to Weber's own research into the Western city. As we have seen, he distinguished two paradigms of the Western city: the polis of the antiquity, with its primacy of the political man, and the town of the flourishing and late medieval period, which he identified with the *homo oeconomicus*. As we have noted, this is only an apparent opposition, and was not meant to be a genuine contrast, but two phases of the development of the same thing. Weber was later to add another phase to this process: modernity. While the writings and figure of Cato served as the representative of the first paradigm, it was Alberti who embodied late medieval ways of urban thinking. Finally, he added Franklin as a key exponent of the age (and culture) of modernity. It is rather remarkable the way in which

¹⁸ Thomas Abel and William C Cockerham, 'Lifestyle or Lebensführung? Critical Remarks on the Mistranslation of Weber's "Class, Status, Party"', *The Sociological Quarterly* 34, no 3 (1993), 551–556.

¹⁹ Abel and Cockerham, 'Lifestyle or Lebensführung?', 554.

Weber compared the medieval and the modern period. While the medieval city was governed along the lines of 'traditional law', often by a 'patriarchal' ecclesiastical and royal power, its spirituality was connected to the Catholic dogma. In contrast, the modern age prefers 'formal-rational' law, which is characteristic of the bureaucratic state, and saw the emergence of a reformed, protesting denomination. He relies on two general terms, to identify these systems: feudalism and capitalism. However, the relevancy of this scheme is that although Weber finds the changes inevitable, he is surprisingly critical of the modern phenomena. His criticism is mostly aimed at what he regards as the individualistic tendencies of his age, a criticism which reveals his stance, which Donald Kelly termed associationism,²⁰ who claims that 'we find the promotion of a vigorous associationalism in Weber', adding that this topic seems to be close to what we usually associate with Tocqueville, a 'pronounced critique of apoliticism and the lack of political maturity under modern conditions'.²¹ If we accept Kelly's suggestion of reading Weber's notion of the modern era together with Tocqueville, it is easy to conclude that his criticism is not so far from the wider cultural criticism of his age, especially in Germany. There is a tendency to lament the passing of a kind of golden age, while also accepting the fact that its decline was unavoidable and indeed necessary. Yet, there is a basic difference between his nostalgia for the community of the city in the feudal context, and Tocqueville's kind of mourning of American townships, which is notable because Weber belonged to the upper middle class, while Tocqueville, of course, was a member of the declining caste of the aristocracy. In this respect, Tocqueville's historical fate was, in fact, much more tragic than Weber's, even if Tocqueville succeeded in holding a political position for a short time while Weber was unable to join the political elite of his home country.

Yet another topic also needs to be taken into account here, in connection with the missing element of culture in Weber's theory of the city: the spatial aspect, beside the temporal one. In this respect, too, he made use of a polarity: contrasting, as Thomas Mann had in his great novel, *Buddenbrooks*, published in 1901, the Southern and the Northern type of the medieval city. Unlike Jacob Burckhardt, who concentrated on the Southern type in his research into the Renaissance, Weber found German urban development more relevant: for him the ideal type of Western city was the Northern variant, in particular the German city. One can certainly understand this as a manifestation of German nationalism, a hot topic in the days of Weber. There are good reasons to call him a sort

²⁰ Duncan Kelly, 'Max Weber and the Rights of Citizens', *Max Weber Studies* 4, no 1 (2004), 23–49.

²¹ Kelly, 'Max Weber and the Rights of Citizens', 42.

of nationalist, as he seems to argue in favour of a strong German state. But this is only one side of the coin. Both his academic aspirations and his own family background and upbringing encouraged him to have a wider vista than that which was allowed by the German politics of the day. But politics remained crucial for this venture, even so.

At this point, we can turn to Weber, the individual. I would like to argue that Weber's message can only be properly understood if we realise that even in his scholarly output he remains an upper middle class burgher, a member of his family and his closer social grouping. It was Guenther Roth who drew the attention of the Weber scholarship to the fact that we cannot properly decipher Weber's intentions without considering his family background, together with the policies he supported – not only in agrarian law, but also in commercial law, and in the field of securities and commodities exchanges.²² Largely in agreement with Roth, this essay wishes to make another point: that a part of what Weber means encompasses his middle class way of life and way of thought, where these two ways cannot be separated easily. In order to assess this coincidence, we need to look at Weber's family background, non-academic interests and strivings as well as at the characteristics of his specifically 'bürgerlich' mentality. Thus, he does not simply teach us through his writings about the best achievements and some of the failures of the German middle classes, but also embodies some of them.

It is of course well-known that Weber was born into a very well placed upper middle class family. His father, Max Senior was both a member of a family of merchants with interests in the textile industry and a lawyer who became involved in politics as a liberal nationalist. His mother was of foreign origin, 'from the Fallenstein and Souchay families, both of the long illustrious Huguenot line, which had for generations produced public servants and academicians'.²³ It is no exaggeration to call this background cosmopolitan: he had French Huguenot and English connections, while some members of the family did business in Antwerp and South America. His father was well connected in the U.S., transferring some of his social connections to his son. It was this family network which encouraged Weber to think beyond national borders even if he did not abandon the liberal nationalist position of his father, who as a politician, was a champion of the liberal nationalist cause supporting Bismarck.

No matter what he wrote about the specific attitude of the scholar, one has to realise that in fact Weber, the scholar, was indeed influenced by that family

²² For a short overview of his position see Roth, 'Max Weber: Family History'. For a book length analysis of it, see Guenther Roth, *Max Webers deutschen–englische Familiengeschichte 1800–1950* (Tübingen: Mohr/Siebeck, 2001).

²³ Sung Ho Kim, 'Max Weber', *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. by Edward N Zalta, 2019.

background. As Roth dramatically puts it: 'Weber was a scion of the cosmopolitan bourgeoisie that created the capitalist world economy of the 19th century.'²⁴ While most accounts of Weber start with his efforts in the field of agrarian law, Roth emphasises his early interest in commercial law. After futile efforts 'to learn the practice of the import/export trade for several years',²⁵ and an early break in his academic career, Weber made a difficult decision concerning his conduct of life, and repositioned himself, 'taking the option of living as a capitalist rentier and gentleman scholar'.²⁶ This was made possible by the wealth of his wife, which allowed Weber the time to research and publish. This lifestyle cannot be left out of the picture when examining Weber's position.

The problem is not the well-known Marxist one, that his social position determined his academic conclusions. Rather, it should be seen within the conceptual triangle outlined above, explaining Weber's views on lifestyle. Being a capitalist rentier and a gentleman scholar is itself a choice, made by Weber himself, and therefore worthy of further consideration. Clearly, his options were limited, largely due to social constraints, but also as a result of his health problems. Weber consciously and intentionally kept on living the life of a German bourgeois, even in the academic sphere. Furthermore, his academic interests mirrored this orientation, which is why Roth is able to claim that the 'connections between family background, economic policy views and scholarly writings are partly direct, partly indirect'.²⁷

Take the example of Weber's views on the U.S., as presented by Roth.²⁸ At the age of 11, a paternal mentor brought him a German language version of Benjamin Franklin's *Autobiography*. Later, both his father and Weber got invitations and support for travels to and in America, from the German-American businessman, the 'railroad tycoon' Henry Villard (Heinrich Hilgard). This invitation was, of course, not unrelated to Weber's investment in railroad shares. What is more, Villard resurfaces in the writings of Weber, but as a negative example, 'an instance of grandiose robber capitalism', a judgement which might have been influenced by the third bankruptcy of the Northern Pacific, Villard's enterprise, in 1893. This is a rather telling coincidence of childhood impressions, personal connections, financial investments and academic research, which is quite exceptional of its kind, even in Weber's life, but which illustrates in a telling way how his bourgeois identity persists in both his lifestyle and his writings and deeds.

²⁴ Roth, 'Max Weber: Family History', 64.

²⁵ Quoted by Roth, 'Max Weber: Family History', 64, from a letter of 3 January 1891 to Hermann Baumgarten, Max Weber, *Jugendbriefe* (Tübingen: Mohr, 1936), 326.

²⁶ Roth, 'Max Weber: Family History', 64.

²⁷ Roth, 'Max Weber: Family History', 66.

²⁸ This reconstruction of the story follows Roth, 'Max Weber: Family History', 68.

Another example of his actions can be found in the debates on German exchange reform where he took a position which was in line with his mother's 'very large fortune'²⁹ 'on the Manchester cotton exchange and in London merchant banking', as well as with the Hamburg branch of the Weber family's trade on the local exchange.³⁰ All in all, there is no doubt that there is a continuity between the personal financial interests of the autobiographical Weber, his academic research and his political aspirations. Once again, this is not the claim of social determinism, but the result of individual choices on his part, as well as the acceptance and affirmation of German bourgeois culture.

In other words, we are not stretching the point when we emphasise the connection between Weber's work and his own lifestyle. Rather, we have a different agenda here: to show that in fact family tradition, and the experience of being brought up in a bourgeois environment helped Weber to identify his own scholarly direction. Another consequence of this insight is that we can better understand his sometimes rather vexing theoretical findings.

If all this is true, Weber was not simply a neutral and detached academic observer, but also a passionate and motivated politician and also someone embedded in a very particular lifestyle, that of the German bourgeois. These parallel engagements help us to interpret his academic message, as for instance when he describes the *homo oeconomicus* and his achievements. Weber's choice of lifestyle will also be helpful in interpreting the specific phenomenon of the German bourgeois.

In this last part of the essay, I would like to offer a description of the German bourgeois, taking the personal example of Max Weber, in his different roles as academic observer, budding politician and capitalist rentier. A single example, of course, cannot be taken as proof of a social phenomenon. This effort, therefore, would be absolutely futile, if not for the fact that he was one of the major voices of his age, a thinker of the primary importance in his patria, but also in the whole Western world. As soon as we assume that his lifestyle was the result of his own decisions it becomes worthy of interest, and supplies raw material for further considerations. Even so, this whole effort to make sense of Weber, as the embodiment of the German bourgeois still preserves something of the characteristics of an intellectual game. What follows, then, is not a scientific exploration but is, in fact, more of a thought-experiment. Since it is based on the figure of Weber, it will hopefully have some significance.

²⁹ Max Weber, *MWG*, II/6, *Briefe 1909–1910*. Published by M. Rainer Lepsius and Wolfgang J. Mommsen in cooperation with Birgit Rudhard and Manfred Schön. Tübingen: Mohr Siebeck, 1994, 763.

³⁰ Roth, 'Max Weber: Family History', 69.

My starting points are the following three character traits of the figure of Weber as reconstructed above: he was a capitalist rentier, a political actor and a gentleman scholar. Let us trace how these roles were related to each other, reminding ourselves of the way Hegel distinguished between the French terms of the *citoyen* and the bourgeois: 'The French make a distinction between *bourgeois* and *citoyen*; the first is the relationship of the individual to a community concerning the satisfaction of need. It has no political reference; this occurs first with the *citoyen*.'³¹

It is hard to find an English equivalent for the German term *Bürger*.³² This is because it means much more than simply a burgher, or city dweller. The concept of the *Bürger* was explained by Christian Garve, in an essay he wrote in 1792, as follows: the term means 'a member of civil society – that is, the French citizen' but also 'the non-noble city-dweller who lives off a certain business – and that is the Bourgeois.'³³ In other words, the *citoyen* equates with the *Bürger* in a political sense, while the bourgeois is the *Bürger* in an economic (and increasingly) in a cultural sense. Before continuing in this vein, it is worth noting another way of distinguishing between the two terms. Immanuel Kant argued that the *Bürger*, who was a partner in the social contract, was a 'citoyen, i.e. a citizen of a state (*Staatsbürger*), not a citizen of a town (*Stadtbürger*), a bourgeois'.³⁴

Hegel did not adopt this Kantian aspect of the distinction, but instead distinguished between two aspects of the community – either as a political unit, a *Gemeinde*, or in the sense of an economic unit – as an enlarged *oikos* or household. As well as rejecting the Kantian republican interpretation of the *Bürger*, Hegel also eschewed Justus Möser's more traditionalist understanding of the *Bürger*, which attributed citizenship to one's position in society. Hegel, it is sometimes claimed, presented the bourgeois as 'a private individual engaged in competitive struggles in the market'.³⁵ This interpretation may be rather far-fetched however, as seems to project a Spencerian dimension into the Hegelian scheme. I would argue that in fact Weber's own perception of the bourgeois still

³¹ Hegel, *Vorlesungen*, Vol. 4, 472. For this quote see James Schmidt, 'A "Paideia" for the "Bürger als Bourgeois": The Concept of "Civil Society" in Hegel's Political Thought', *History of Political Thought* 2, no 3 (1981), 469–493.

³² For the classic detailed analysis of the concept of the *Bürger* (in German), see Manfred Riedel, 'Bürger, Staatsbürger, Bürgertum', *Geschichtliche Grundbegriffe* 1 (1972), 672.

³³ Christian Garve, *Versuche über verschiedene Gegenstände aus der Moral, der Litteratur und dem gesellschaftlichen Leben* (Breslau: Korn, 1792), 302–303. Garve's term of civil society does not mean the same thing as in Hegel. With Garve it is only equivalent with political community.

³⁴ Immanuel Kant, 'On the Common Saying: "This May Be True in Theory, but It Does Not Apply in Practice"', in *Kant's Political Writings*, trans. by H B Nisbet, ed. by Hans Reiss (Cambridge: Cambridge University Press, 1970), 61–92, 77–78.

³⁵ Schmidt, 'A "Paideia"', 475.

preserved something of Möser's point of view. Or, to put it a bit more cautiously, Weber himself must have recognised the sort of criticism Möser made of the marketplace of the emerging capitalist economy, at least as understood by one of his recent interpreters: 'New forms of capitalist economic organisation, he observes, have led to the disappearance of the link between ownership of property and civic responsibility. Men are so involved in acquisition, he laments, that they no longer have time for political concerns and public life. He sees an eclipse of civic virtue, a diminishing willingness to sacrifice private concerns for the public good.'³⁶

If we take this context as our reference point, we can draw rather interesting conclusions about the three public roles of Weber. He turns out to be a German *Bürger* in the full sense of the term. Having inherited a specific way of life which enabled him both to profit from the investments of his family and to participate in local politics, as part of his family inheritance, if he decided to do so. His father, Max Weber Sr was an active politician, and as such, a man of earthly pleasures, enjoying the fruits of his labours. As a lawyer, he was a leading member of the Bismarck-supporting National Liberal Party, representing it at different levels of the institutional structure of his home country, at a time of rapid political changes. He was a local magistrate in Erfurt and in Berlin, where he was a member of the Berlin City Council. In fulfilling these roles, he illustrated the political virtues of the *Stadtbürger*. During the process which led to the birth of a united Germany, he became an elected member of first the Prussian House of Representatives, and then of the *Reichstag* of the German Empire. In other words, he personally embodied and worked towards the opening up of constitutional politics in Germany. As a politician, however, he was also specifically concerned with economic issues, becoming an active member of both the Prussian and the National Debt Commission. He thus connected the two sides of the *Bürger*, by being politically active and as such by taking care of the (economic) common good. Finally, as a lawyer, Weber's father was also open to the academic life, earning a doctorate in law and writing journal articles on politics and statistics.

His son, Max Weber Jr shared all these interests, but embodied them in a somewhat different fashion. As he was unable to become successful either as a financial investor or as a politician, he turned directly towards the academic life. His academic research was not confined to science for its own sake, nor was it narrowed down to a single discipline. Rather, he tried to exercise social and political influence through his work, which he was able to do for some

³⁶ Jerzy Z Muller, 'Justus Möser and the Conservative Critique of Early Modern Capitalism', *Central European History* 23, nos 2–3 (1990), 153.

time and with varying degrees of success. Educated at the best universities of Germany, including Heidelberg, Strasbourg, Berlin and Göttingen (at a time when German universities were at the forefront of academic excellence), he was trained in law, but also studied its humanistic background, including history, philosophy and economics. After graduation he had 'some flirtation with legal practice and public service', as was general for members of the German middle classes. It was finally through the political debates occasioned by his writing commissioned by an influential social science association on the 'displacement of the German agrarian workers in East Prussia by Polish migrant labours', that he gained a national reputation, which was followed by an appointment at Freiburg, and later by a professorship at Heidelberg. At Heidelberg, together with his wife, Marianne, herself a political activist, they became the centre of a group of bright minds, the so-called Weber Circle, attracting such figures as Georg Jellinek, Ernst Troeltsch, Werner Sombart, and later, a number of younger and more radical scholars, including Ernst Bloch and even György Lukács. He also remained active in the *Verein für Sozialpolitik*, and had close contact with the liberal *Evangelische-soziale Kongress*. He gradually became one of the best-known public intellectuals in Germany. Even after his mental breakdown he was able to maintain his public reputation, leading to the foundation of the *Deutsche Gesellschaft für Soziologie*, with such eminent scholars as Tönnies, Simmel and Sombart. It was during this period of his life that his major academic works, including *The Protestant Ethic* and the *Spirit of Capitalism*, a major contribution to understanding the rise of the middle classes, and the writings which were posthumously published as *Economy and Society*, were written.

Certainly, it is an open question as to whether his writings succeeded in achieving the political aims Weber intended for them. But the shift from the actual field of practical politics to academia was in no sense apolitical. On the contrary, his writings always had a practical political (or social, or generally public) overtone – even if they also had a significance which was easily able to cross national (and for that matter, also disciplinary) borders. The shift itself, we have to emphasise, from business activity and political participation (which was characteristic of the earlier generation of his family) to academia (which was, incidentally, not new on his mother's side) is a manifestation of the phenomenon what in Germany is called *Bildungsbürgertum*, which can be translated as citizenry with a cultural affinity. German historical sociology often compares the models of the *Bildungsbürger* and that of the *Wirtschafts-* or *Besitzbürger*, as represented in the volume edited by Jürgen Kocka.³⁷ The important aspect for us here is

³⁷ Jürgen Kocka (ed.), *Bürgertum im 19. Jahrhundert*. Vol. 2. *Wirtschaftsbürger und Bildungsbürger* (Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 1995).

that, unlike in France or Britain, the middle classes were not independent from the state in Germany, and as civil servants they often held public functions. It is also important that it took a longer amount of time in Germany for the middle classes to achieve the freedom of the press and academic freedom. Weber turned out to be an archetypical example of the public intellectual who used his cultural capital to gain recognition and public support for his agenda, which was closely linked to his bourgeois self-identification. Even if these efforts were doomed to failure in practical politics, through his lack of the ability to compromise, but met with success in the academic world, he provides perhaps the most successful example how to represent the bourgeois way of life in academia and in public debate, and how to use one's influence to support one's agenda. This agenda remained for him the common good of the community, as it used to be in the *Gemeinde* of the medieval City, and as he learnt from the ascetic-pietist religious teachings and ordinary behaviour of his beloved mother.

References

- Abel, Thomas and Cockerham, William C, 'Lifestyle or Lebensführung? Critical Remarks on the Mistranslation of Weber's "Class, Status, Party"', *The Sociological Quarterly* 34, no 3 (1993), 551–556. Online: <https://doi.org/10.1111/j.1533-8525.1993.tb00126.x>
- Finley, Moses I, 'The Ancient City: From Fustel de Coulanges to Max Weber and Beyond', *Comparative Studies in Society and History* 19, no 3 (1977), 305–327. Online: <https://doi.org/10.1017/S0010417500008732>
- Garve, Christian, *Versuche über verschiedene Gegenstände aus der Moral, der Litteratur und dem gesellschaftlichen Leben*. Breslau: Korn, 1792.
- Isin, Engin F, 'Historical Sociology of the City', in *Handbook of Historical Sociology*, ed. by Gerard Delanty and Engin F Isin. London: Sage, 2003, 312–325. Online: <https://doi.org/10.4135/9781848608238.n23>
- Kant, Immanuel, 'On the Common Saying: "This May Be True in Theory, but It Does Not Apply in Practice"', in *Kant's Political Writings*, trans. by H B Nisbet, ed. by Hans Reiss. Cambridge: Cambridge University Press, 1970, 61–92.
- Kelly, Duncan, 'Max Weber and the Rights of Citizens', *Max Weber Studies* 4, no 1 (2004), 23–49. Online: <https://doi.org/10.15543/MWS/2004/1/4>
- Kim, Sung Ho, 'Max Weber', *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. by Edward N Zalta, 2019. Online: <https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/weber>
- Muller, Jerzy Z, 'Justus Möser and the Conservative Critique of Early Modern Capitalism', *Central European History* 23, nos 2–3 (1990), 153–178. Online: <https://doi.org/10.1017/S0008938900021336>
- Nippel, Wilfried, 'Introductory Remarks: Max Weber's "The City" Revisited', in *City States in Classical Antiquity and Medieval Italy*, ed. by Anthony Molho, Kurt Raaflaub and Julia Emlen. Ann Arbor, MI: The University of Michigan Press, 1991, 19–30. Online: www.worldhistory.biz/download567/City-StatesinClassicalAntiquityandMedievalItaly.pdf
- Roth, Guenther, 'Max Weber: Family History, Economic Policy, Exchange Reform', *International Journal of Politics, Culture, and Society* 15 (2002), 509–520. Reprint in *Sociedade e estado* 17, no 1 (2002), 64–78. Online: <https://doi.org/10.1590/S0102-69922002000100005>
- Schmidt, James, 'A "Paideia" for the "Bürger als Bourgeois": The Concept of "Civil Society" in Hegel's Political Thought', *History of Political Thought* 2, no 3 (1981), 469–493. Online: www.jstor.org/stable/26212220
- Weber, Max, *Jugendbriefe*. Tübingen: Mohr, 1936.
- Weber, Max, *The City*, trans. and ed. by Don Martindale and Gertrud Neuwirth. New York: The Free Press, 1966.
- Weber, Max, *MWG*, II/6, *Briefe 1909–1910*. Published by M. Rainer Lepsius and Wolfgang J. Mommsen in cooperation with Birgit Rudhard and Manfred Schön. Tübingen: Mohr Siebeck, 1994.
- Weber, Max, 'The Nation State and Economic Policy', (Inaugural lecture, 1–28), in *Political Writings*, ed. by Peter Lassman and Ronald Speirs. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511841095.005>
- Weber, Max, *General Economic History*. Mineola, NY: Dover, 2003.

Suggested further reading

- Hörcher Ferenc, 'Culture, Self-Formation and Community-Building: The Bildungsideal from the Perspective of the Intellectual History of Civil Sociability'. *Ethos: Kwartalnik Instytutu Jana Pawła. II KUL* 28, no 109 (2015), 64–83.
- Kocka, Jürgen (ed.), *Bürgertum im 19. Jahrhundert*. Vol. 2. *Wirtschaftsbürger und Bildungsbürger*. Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 1995.
- Riedel, Manfred, 'Bürger, Staatsbürger, Bürgertum'. *Geschichtliche Grundbegriffe* 1 (1972), 676–678.
- Roth, Guenther, *Max Webers deutschen–englische Familiengeschichte 1800–1950*. Tübingen: Mohr/Siebeck, 2001.

Kaiser Tamás¹

Az államkutatások és a politikatudomány kapcsolatrendszere

Bevezetés

Az elmúlt évek fejleményei, a pénzügyi és gazdasági válság, a klímaváltozás hatásai, a terrorizmus és az illegális bevándorlás elleni fellépés, legújabban pedig az új koronavírus által előidézett világjárvány megerősítette azt a paradigmát, hogy a közös absztrakt normarendszerének érvényesítése érdekében az államnak kell értékteremtő és értékvédő szerepet vállalnia a politikai, gazdasági és társadalmi szférákban. Valóban nem túlzás azt állítani, hogy a tényleges életproblémák szempontjából az állam jelentősége rendkívül megnőtt, az európai integráció jelenlegi állapotában magyar és európai sorskérdéssé vált.² Ennek logikus következményeként napjainkban ismét komoly érdeklődés tapasztalható az állam önálló kutatási tárgyként való elismerése és művelése iránt.³

Az állammal kapcsolatos kutatások legfontosabb adottsága és egyben kihívása, hogy a vizsgálatok és elemzések eredetileg főként az átfogó értelemben vett jogi, államelméleti és politikatudományi aspektusok feltárására irányultak. Ezt erősítette az a tudománytörténeti tradíció is, amelyben az állam vizsgálatának a jogtudomány különböző ágaiba, különösen a jogelméletbe történő integrálása az eredendően német (és változatos formákban a kontinentális európai) felfogás része, ezzel szemben az angolszász (főként észak-amerikai) tudomány rend-

¹ Tudományos dékánhelyettes, Nemzeti Köszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar; habilitált egyetemi docens, tanszékvezető, NKE ÁNTK Kormányzástani és Közpolitikai Tanszék. Kapcsolat: kaiser.tamas@uni-nke.hu.

² Cs. Kiss Lajos: Államelméleti helyzetkép. *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás*, (2017), 2. 13.

³ Guy Peters – Jon Pierre: *Governing complex societies: Trajectories and scenarios*. Basingstoke, Palgrave, 2005; Stephen Bell – Andrew Hindmoor: *Rethinking governance: The centrality of the state in modern society*. Cambridge, Cambridge University Press, 2009; Stumpf István: *Erős állam – alkotmányos korlátok*. Budapest, Századvég, 2014; Kaiser Tamás: Az államkutatások helye a társadalomtudományok rendszerében. *Államtudományi Műhelytanulmányok*, (2016), 1.

szerében az állam (annak a kontinentálistól sok szempontból eltérő értelmezési keretein belül) alapvetően a politikatudomány térrénumán belül történt.⁴

Az államtudomány hagyományos felfogása szerint az államtudomány, mint „egész”, egyszerre foglalkozik az állam aspektusából más társadalomtudományok (jogtudomány, politikatudomány, közigazgatás-tudomány, szociológia, közgazdaság-tudomány, hadtudomány stb.) mint „az egészt alkotó részek” alapkérdéseivel; ez adja sajátosságát és módszertani komplexitását. Az államtudományok 21. századi felfogása azonban nem tarthatja igazán meggyőzőnek a fenti érvelést, mivel éppen az államfejlődés és a kormányzás új, modern formáinak kialakulása miatt bomlott fel a társadalomtudomány és az államtudomány korábbi viszonyrendszere. Az államtudomány ebből következően nem az állammal foglalkozó tudományos megközelítések gyűjtőfogalma, azaz nem „párolja le” az államtudományt más társadalomtudományokból. Ezzel ellentétben módszertani alapját a kutatásba bevont diszciplínák közötti viszonyrendszer alakítja ki.

Az államra vonatkozó tudományos megismerés tehát nem rendelhető egyetlen tudományághoz vagy azok alterületeihez, de ugyanez mondható el az állam működésével szervesen összefüggő politika világával, illetve a politikatudomány-nal kapcsolatban. A modern politikatudomány az USA-ban alakult ki, és onnan került át Európába a II. világháború után. Az angolszász hatás és befolyás azóta is érzékelhető, ami komoly kihívást jelent az európai politikatudomány számára, mindenekelőtt a politika alapkategóriáinak értelmezése és a mainstream irányzatokhoz hangolása terén. Az első és legfontosabb problémát rögtön az állam fogalmához, de még inkább az annak értelmezéséhez való viszonyulás jelenti, egészen egyszerűen azért, mert az észak-amerikai és az európai államfelfogás, valamint az ebből táplálkozó politikai rendszer alkotmányos-jogi elemei (állami intézmények, pártok, önkormányzatok) egymással nem ekvivalensek.

Az európai politikatudomány azonban gazdag és átütő fontosságú szellemi előzményekre támaszkodva viszonylag könnyen megoldotta azt a problémát, hogy az európai (kontinentális) államfelfogás miként és milyen mértékben alkalmas a brit, az amerikai és a fejlődő országok államainak leírására és megértésére.⁵ Ebből a szempontból is kiemelkedő a Carl Schmitt és részben Hermann Heller által az államjogtan (*Staatsrechtslehre*) fogalmi keretein belül kidolgozott „politikai” fogalma, mint az állam eljogiasításának kritikája és ellenstratégiája. Ennek értelmében, ha meg akarjuk érteni az államot, akkor a politikai problémája

⁴ Paczolay Péter – Szabó Máté: *A politikatudomány kialakulása. A politikaelmélet története az ókortól a huszadik századig*. Budapest, Korona, 1996; Cs. Kiss Lajos: Bevezetés. Hans Kelsen jelentősége. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya. Tanulmányok Hans Kelsenről*. Budapest, Gondolat, 2007. 11–32.

⁵ Margaret Levi: The state of the study of the state. In Ira Katznelson – Helen V. Milner (szerk.): *The state of the discipline*. New York, Norton, 2002. 33.

és fogalma felől kell közelíteni az államhoz.⁶ Ezért aztán a politikatudomány nyal foglalkozó kézikönyvek általában már a bevezetőben leszögezik: a politikatudomány tárgya a politika, amelynek működéséhez akár implicit módon is, de az állam ad keretet. Ha ez így van, akkor az államtudomány analógiájára a politikatudomány sem lehet más, mint integratív tudományág, ami a politikaelmélet, az összehasonlító politikatudomány, a nemzetközi kapcsolatok, valamint a közpolitika alterületeire tagolódik. Mindegyik érinti – de nem helyezi márkánsan középpontba – az államot. A politikaelmélet felhasználja az államelmélet bizonyos részterületeit; az összehasonlító politikatudomány a nagy átfogó rendszerek, struktúrák, modellek alátámasztására gyakran alkalmaz országtanulmányokat; a nemzetközi kapcsolatok megkerülhetetlen (habár nem kizárólagos) szereplői a nemzetállamok; a közpolitikai kutatások döntően a szakpolitikák (ágazati politikák) mentén szerveződnek. Összességében tehát az állam különböző összefüggésekben és céllal jelenik meg a politikatudomány egyes alterületein, így – legalábbis az európai-kontinentális viszonylatban – a politikatudomány és az államtudomány közötti kapcsolat aligha tagadható.

A jelen tanulmány két előfeltevésre támaszkodva e kapcsolatrendszer feltárására vállalkozik alapvetően a politikatudomány nézőpontjából. Kiindulópontja szerint az állam önálló kutatási tárgyként való kezelése az absztrakció új szintjét hozza létre, amelyben az államot vizsgáló tudományok interakciójából fakadó eredmény több, mint az egyes tudományok állammal foglalkozó vizsgálatának matematikai összessége. Ennek alapján első előfeltevésünk szerint az államtudomány és a politikatudomány egyaránt az integrált megközelítés bázisán működik, azaz mind az állammal, mind a politikai rendszerrel foglalkozó kutatásoknak a részek közötti kapcsolatrendszer bemutatására kell irányulnia. Más szóval nem a teljes diszciplínák, hanem azok specializált alterületei között jönnek létre szinoptikus egymásra hatások. A második előfeltevés szerint – habár eltérő hangsúlyokkal és értelmezési keretekkel – az állam, közvetlen vagy közvetett módon, de megkerülhetetlen szerepet játszik mindkét diszciplína vizsgálati tárgyköreiben. Az amerikai politikatudománynak az állam mibenlétéhez való viszonya és az európai politikatudománnyal való viszonyrendszere ugyanakkor arra is rámutat, hogy a kölcsönös „meghaladás” és az „újrafelfedezés” lényegében állandó, habár változó intenzitású folyamat. Mindez pedig kikényszeríti a meta- és „terepszintű” diskurzusok kiépítését, ennek alapján pedig az adott kutatási tárgy integratív megközelítésének finomra hangolását.

Mindezek alapján a tanulmány négy fő részből áll. Az első rész bemutatja az államkutatások főbb értelmezési kereteit és szempontjait, kiemelve a releváns tudományágak specifikus részterületei közötti diskurzusok, határ-

⁶ Cs. Kiss (2017): i. m. 27.

megvonások, valamint az integrált megközelítés fontosságát. A továbbiakban az itt felvázolt elméleti és módszertani keretben elemezzük az amerikai és európai politikatudomány viszonyrendszerét, különös tekintettel a „meghaladás” és az „újrafelfedezés” pulzáló dinamikájára, ami következtetésünk szerint jelentős mértékben hozzájárult az államközpontú megközelítések jelentőségének felértékelődéséhez, ennek bázisán pedig az állammal kapcsolatos új kutatási perspektívák megnyitásához.

Az államkutatások főbb értelmezési keretei és szempontjai

A probléma kiindulópontja, hogy az állam erősen kontextusfüggő, „mozgó célpont”, azaz korok, földrajzi térségek, eszmék, tradíciók, paradigmák, diskurzusok, reálfolyamatok, külső és belső kihívások által alakított kategória, amelynek számos történeti, közjogi és kulturális modellje alakult ki.

A legfőbb problémát az okozza, hogy az állam mint a kutatás tárgya nem egységes változó, sokkal inkább különböző tényezők aggregátuma. A hatalomgyakorlásra jogosult szereplők sem azonosíthatók teljes mértékben az állammal. Az államra irányuló kutatásoknak ezért súlyt kell fektetniük az egyes részek közötti kapcsolatokra, fel kell tárni az összekapcsolódás mechanizmusait.⁷

Ez azt jelenti, hogy az államtudományt nem pusztán multidiszciplináris (több tudományt, szakterületet érintő, ahol a lényeg a különböző nézőpontok megvilágítása), de nem is interdiszciplináris (ahol a problémaorientált megközelítés bázisán, speciális részterületeken megvalósul a diszciplináris határok átlépése, és ennek eredményeként új tudástartalom áll elő), hanem transzdiszciplináris (integrációs) tudományként határozzuk meg. A transzdiszciplináris megközelítés gyakorlatias, problémaorientált, a „való világ” problémáira koncentrálna. A kutatásokba bevonja az akadémiai szférához nem tartozó szereplőket, számít az általuk képviselt gyakorlati tudásra. Mindezek alapján a transzdiszciplináris megközelítés legfontosabb jellemzői: probléma- és hatásorientált, gyakorlatias; széles körű szakértői részvételen alapul; nemcsak integrál, hanem új, átfogó tudást állít elő.⁸

Mindez azt is mutatja, hogy átfogóan az állam vagy akár annak egyes specifikus jelenségei komplex, sőt sok esetben integrált megközelítéssel vizsgálhatók

⁷ Cs. Kiss (2017): i. m. 13; Kaiser (2016): i. m. 12.

⁸ Julie Thompson Klein: Blurring, cracking, and crossing: Permeation and the fracturing of discipline. In Ellen Messer-Davidow (szerk.): *Knowledges: Historical and critical studies in disciplinarity*. Charlottesville (US-VA), University of Virginia Press, 1993; Jay Hillel Bernstein: Transdisciplinarity: A review of its origins, development and current issues. *Journal of Research Practice*, 11. (2015), 1. 7.

hitelesen. Ez esetben azonban mindig fennáll az a veszély, hogy az elemzés óvatosságból túlságosan széles fogalmi és módszertani horizontot nyit, így „sokat markol, de keveset fog”, vagy éppen egyik vagy másik tudományterület – akarva vagy akaratlanul – már eleve domináns szerepet tölt be a többihez képest. Az első esetben a vizsgálat légiessé és porózussá, a másodikban „tőkesúlyossá” válik. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy az államkutatások tárgya szükségszerűen nemcsak a tudományos, hanem a politikai diskurzus része is egyben. A kutatás eredményei akkor lehetnek teoretikus és gyakorlati értelemben meggyőzőek, ha egyértelműen tisztázzák és meghúzzák a tudományos és politikai diskurzus közötti határokat, más szóval a demarkációs probléma alternatív megoldásaival képes világosan megkülönböztetni az államfogalom tudományos és ideológiai konstrukcióit.⁹

Vegyük példaként a választás és a szuverenitás fogalmát! A választás szó akkor válik tudományos fogalommá, ha a választás törvényszerűségeit vizsgáljuk. Ez lehetséges a választási eljárások tartalmi vagy összehasonlító vizsgálatán keresztül (jogi aspektus), de ugyanezt megnézhetjük abból a nézőpontból is, hogy egy adott eljárásnak egy konkrét politikai szituációban milyen szerepe van a választás kimenetelében, a választási rendszer milyen hatással van a pártrendszerre (politikatudományi aspektus). A választás azonban vizsgálható abból a nézőpontból is, hogy mennyire adekvát az állam történetileg kialakult sajátosságaival (kormányforma, etnikai viszonyok), de ugyanúgy az államnak – illetve a gyakorlatban az éppen hatalmon lévő kormányzatnak – a választások megszervezésében, lebonyolításában, a pénzügyi, adminisztratív és infrastrukturális háttér biztosításában megnyilvánuló szerepe és a felelősség oldaláról is elemzési felületet kínál. A szuverenitás fogalma kapcsolódhat kizárólag az államhoz (a nemzetközi jogon keresztül), a legfőbb hatalom megszerzéséhez és gyakorlásához (politikatudomány) vagy éppen az átruházhatósághoz és az állam kormányozhatóságához (államelmélet). Mindebből az is következik, hogy – hasonlóan a modern társadalomtudományokhoz – az államkutatások során a kapcsolatok a különböző tudományágak egyes specializált részterületei, nem pedig egész tudományágak között állnak fenn.¹⁰

Az államra irányuló kutatások azonban nem csupán empirikusan érzékelhető problémákról függenek, hanem azokat jelentős mértékben meghatározzák egy adott közösség kollektív tapasztalatai és beállítódásai is. A beállítódás háromféle lehet.¹¹ A történelmi beállítódás azt jelenti, hogy van-e egyáltalán jelentősége egy adott társadalomban az állam (mint létezés, autonómia és szuverenitás)

⁹ Cs. Kiss (2017): i. m. 12., 18.

¹⁰ Mattei Dogan: A politikatudomány és a többi társadalomtudomány. In Robert E. Goodin – Hans-Dieter Klingemann (szerk.): *A politikatudomány új kézikönyve*. Budapest, Osiris, 2003. 103.

¹¹ Joseph P. Nettl: The state as a conceptual variable. *World Politics*, 20. (1968), 4. 566.

fogalmának. Az intellektuális beállítódás arra utal, hogy a politikai eszmék és elméletek milyen mértékben foglalják magukba az állam fogalmát, és milyen szerepet tulajdonítanak neki. A kulturális beállítódás azt fejezi ki, hogy az egyes emberek milyen mértékben általánosítják az állam koncepcióját az észleléseikben és cselekvéseikben, és az értékrendjükben, attitűdjeikben mekkora szerepet játszanak ezek az ismeretek.

A fentiek egyik fontos tanulsága, hogy az államkutatásokhoz szükséges, illetve azok eredményeképpen előállt tudás rendkívül kontextusérzékeny. Így azt a kérdést is érdemes feltenni, hogy vajon elvárható-e univerzális módszertan és tudáskészlet az állam megértésére és leírására.

Az államkutatások kiindulópontjaként – a teljesség igénye nélkül – az alábbi tényezőket érdemes figyelembe venni:

- a társadalmi-történeti kontextus, amelyben az állam működik, amelyben az államra vonatkozó elméletek, felfogások megszülettek és fejlődtek;
- az államra vonatkozó „tudás” különböző módjainak (perspektívák, megközelítések, módszerek) feltárása;
- az államra vonatkozó „tudás” keletkezése és fejlődése mögött meghúzódó környezeti hatások, trendek;
- az állam komplexitása, dinamikája, mérhetősége (az alkotóelemei közötti kapcsolatok és visszahatások, stabilitás és változás);
- a kvalitatív és kvantitatív módszerek megfelelő arányainak kialakítása (a kvantitatív elemzések is igénylik az értelmező magyarázatokat, míg a kvalitatív tanulmányok is számadatokra és statisztikákra támaszkodnak).

A tudományos megismerés nemcsak, hogy nem kapcsolható egyetlen tudományághoz, de még az érintett tudományágak is gyakran belülről differenciáltak. Ennek következtében a különböző irányzatok, iskolák, koncepciók – amelyek maguk is időről időre változnak, egymással vitatkoznak, és átalakulnak – az állammal kapcsolatos fogalmak egy része is folyamatosan változik. Az állam megismerését emellett még számos környezeti, történelmi, aktuálpolitikai, diszciplináris hatás befolyásolja, ami folyamatos önreflexiót és tanulási képességeket igényel a kutatások részéről: nemcsak az fontos, hogy mit gondolunk az államról, hanem az is, hogy miért (milyen értékek, reálfolyamatok, tudományos paradigmák alapján) tesszük ezt.

Ugyanakkor az állammal foglalkozó kutatások is formálják környezetüket, az alkalmazott eszközök, módszerek, az elért eredmények pedig akár új igényeket is megfogalmazhatnak a befogadó környezet részéről. Ezt a sajátos viszonyrendszert a továbbiakban az amerikai és az európai politikatudomány kölcsönös egymásra hatásán keresztül vizsgáljuk.

Az állam szerepe és értelmezési keretei az amerikai politikatudományban

A modern politikatudomány először az USA-ban alakult ki. A történeti fejlődés sajátosságaiból adódóan, ahogyan az országnak magának nem kellett megküzdenie a feudalizmus örökségével, úgy a felvilágosodás politikaelméleti paradigmáján alapuló modern társadalomtudományok sem ütköztek a régebbi tradíciókra visszatekintő nyugat-európai oktatási, tudományszervezeti és -szemléleti korlátokba. Nem kellett vitákba bonyolódni az erős hagyományokkal és társadalmi beágyazottsággal bíró jogtudománnyal, nem kellett „kivonni” belőle a politikatudományt – összességében a politikatudomány nem kényszerült arra, hogy más tudományágakhoz képest határozza meg önmaga belső lényegét.¹² A politikatudomány mindig „az” amerikai politikai tradíciót, a felvilágosodás szellemi örökségét és a liberalizmust kifejező „demokráciatudomány” kívánt lenni.¹³

Az amerikai politikatudomány első szakaszát (1880–1920) az állam szuverenitásának középpontba helyezése, illetve ennek bázisán a normatív közjogi, közigazgatási és intézményelvű szemléletmód jellemezte. Ekkor még erősen érvényesült az európai tudományfejlődés hatása, így a német államtudomány (*Staatswissenschaft*), a spenceri evolucionizmus, Max Weber, Otto Hintze, valamint a pozitivisták szemléletű kutatási módszertan. A második szakaszban (1900–1940) a formális alkotmányjogi struktúrák és intézmények hagyományos, fejlődéstörténeti, jogi és összehasonlító vizsgálata mellé beléptek az összehasonlító és demokráciaelméleti megközelítések, a statisztika és a pszichológia módszerei. Valójában ebben a korszakban alakult ki a modern politikatudomány, amit az 1920-as években az egyéni és csoportos magatartásokat vizsgáló behaviorista irányzat alapozott meg az úgynevezett chicagói iskola keretében.

A harmadik szakaszt (1940–1965) is alapvetően a „chicagói iskola” hatása jellemezte, amelyben az egyre szélesebb értelemben vett és ezért egy idő után szükségszerűen belülről differenciálódó behaviorizmus az 1950-es évekre uralgó irányzattá és paradigmává vált.¹⁴ Ezt az is mutatja, hogy a behaviorizmus

¹² A politikatudomány önállósulása természetesen nem vezethető vissza pusztán történeti vagy tudományszervezeti okokra. A politikatudomány létrejöttében meghatározó szerepet játszottak az amerikai társadalom- és politikafejlődés tendenciái és igényei. Az amerikai politikatudományról részletesen lásd Paczolay–Szabó (1996): i. m. és Ágh Attila: Az amerikai közpolitika. In Pesti Sándor (szerk.): *Közpolitika. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Rejtjel, 2001. 117–141.

¹³ Erkki Berndtson: The rise and fall of American political science: Personalities, quotations, speculations. *International Political Science Review*, 8. (1987), 1. 85–100; Paczolay–Szabó (1996): i. m. 219.

¹⁴ A chicagói iskola két legismertebb emblemikus alakja Charles Edward Merriam (1885–1942), az „alapító” és tanítványa, Harold Dwight Lasswell (1902–1978).

bázisán meghatározó irányzatként jelenik meg az elitizmus és a pluralizmus.¹⁵ Erőteljesen érvényesült a politikai szociológia hatása, a politikai kultúra, a kérdőíves kutatásokra alapozott attitűdvizsgálatok, a választói magatartások előtérbe kerülése. Ekkor bontakozott ki a modernizációs fejlődésméletekből kiemelkedő és önállósuló összehasonlító politikatudomány nagy korszaka, ami a történeti nézőpontot is felhasználva a politikai fejlődés és a modernizáció kérdéseit állította középpontba. Ezt a képet tovább árnyalja, hogy a II. világháború után az amerikai politikatudomány már teoretikusan és fogalmilag is szűknek érezte az állam koncepcionális és szociokulturális kereteit, és magát a „totális tudomány” képviselőjének tételezve az állam helyett a politikai rendszer nagy, funkcionális társadalmi alrendszerekre épülő kategóriáit kezdte alkalmazni. A politikatudomány ebben az időszakban olyan komplex társadalomtudományt jelentett, ami egyaránt alkalmas a nagy, átfogó hazai és nemzetközi struktúrák elemzésére és a tudatos társadalompolitika (*social engineering*) intézményi és szociális dimenzióinak empirikus támogatására. Ebből szorosan következik, hogy karakterét az értékmentesség, valamint az alkalmazott, gyakorlatias szemlélet jellemezte. Nem véletlen, hogy ebben az időben kezdődik meg a politikatudomány egyik új alrendszerének, a *közpolitikának* (*public policy*) az önállósodása.

Az 1960-as évek végére az amerikai politikatudomány tehát szakított a „régii institucionalizmus” közjogias szemléletével, és jócskán elkanyarodott az európai, formális struktúrákat és intézményeket középpontba állító weberiánus alapoktól, átfogóan pedig a német államtudomány befolyásától. Ezzel párhuzamosan a II. világháború után az amerikai politikatudomány jelentős mértékben meghatározta a nyugat-európai politikatudomány fejlődését.¹⁶ Az Egyesült Államok kormánya komoly erőfeszítéseket tett a politikatudománynak mint a „demokrácia tudományának” az egyetemeken történő népszerűsítése érdekében, aminek eredményeként az 1950-es, 1960-as évekre teljes mértékben kiépült a legtöbb nyugat-európai országban a politikatudomány művelése és felsőfokú oktatása.¹⁷ Fontos megjegyezni, hogy Nyugat-Európában a korábban kialakult és nagy befolyással bíró államtudományok is élők maradtak, így egyfajta munkamegosztáson alapuló dualizmus alakult ki az állami-politikai szféra kutatása és oktatása terén.

¹⁵ A demokratikus elitizmus megalapozói közé szokás sorolni Lasswellt, de mindenképp Joseph Alois Schumpetert (1883–1950), míg a politika világának pluralista felfogása Robert Alan Dahl nevéhez fűződik.

¹⁶ Az UNESCO 1948-ban kiadott ajánlása megállapítja, hogy a politikai tudományok plurálisak, éppen ezért a politikai jelenségek elemzése politikatudományi kutatásnak minősül függetlenül attól, hogy a kutatásokat milyen világnézeti, ideológiai, nemzeti és kulturális hagyományok befolyásolják. Bihari Mihály: A politikaelmélet történeti kialakulása. In Bihari Mihály – Pokol Béla: *Politológia*. Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat, 1992. 13.

¹⁷ Pokol Béla: A politika tudománya. In Bihari Mihály – Pokol Béla: *Politológia*. Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat, 1992. 22–23.

A tradicionális államtudomány egyre inkább az alkotmánybíráskodás szempontjából vizsgálta a politikai rendszer összefüggéseit, míg a politikatudomány részéről a hangsúly az általános társadalomelméleti és szervezeti kérdésekre helyeződött.¹⁸

Fontos látni azonban, hogy az átfogóan a „demokráciatudományként” értelmezett amerikai politikatudomány nyugat-európai recepciója akkor történt, amikor a pluralizmus, az elitizmus, és főként a behaviorizmus jelentette „az” amerikai politikatudományt – sőt valójában „a” politikatudományt. Ehhez még az is hozzájárult, hogy az amerikai politikatudomány kutatási területe, tárgya ekkorra már meglehetősen differenciálttá vált, ami számos alterület – politikai intézmények, nemzetközi viszonyok hatalom, politikai pszichológia, politikai kultúra, politikai fejlődés – komplexumaként működött.¹⁹ Az 1960-as évek közepén lezárul a behaviorista korszak, új megközelítések lépnek be, mint például a funkcionalista rendszerelmélet (Talcott Parsons, Robert Merton, Gabriel Almond, David Easton) vagy a kibernetikai-információelméleti modell (Karl Wolfgang Deutsch). Ebben a „posztbehaviorista” időszakban számos kritikai irányzat is megjelent, amely bírálta a politikatudomány eddigi szemléletét és módszereit. Az USA-ban a társadalmi-politikai gondolkodást jellemző liberális tradíció, a politikatudomány erősen jelenorientált, empirikus és gyakorlatias mivolta miatt a kritikai irányzatoknak elsősorban a nyugat-európai tradíciókhoz (Max Weber, marxizmus) kellett visszanyúlnia.²⁰ Ebben a vonulatban jelenik meg az állam „újrafelfedezésének”, sőt egyenesen „visszavételének” gondolata.²¹

„Meghaladás” és „újrafelfedezés” az amerikai politikatudomány és az európai államkutatások viszonyrendszerében

Mint láttuk, az amerikai politikatudomány hatása a nyugat-európai társadalomtudományokra vitathatatlan. Ez egyben választ is ad arra, hogy a nyugat-európai – majd a rendszerváltást követően a kelet-közép-európai – politikatudomány számára miért okoznak nehézségeket az állammal kapcsolatos kutatások. Annak ellenére, hogy az amerikai politikatudományban gyakran hangoztatott nézet, hogy a „politika az állammal kezdődik és végződik”, a sajátos észak-amerikai társadalmi és politikafejlődés okán az állam, a kormány és a politikai rendszer fogalma mégis rendszeresen – és gyakran tévesen – egybecsúszik.

¹⁸ Pokol (1992): i. m. 23.

¹⁹ Paczoly-Szabó (1996): i. m. 218.

²⁰ Uo. 245.

²¹ A kritikai irányzatok kialakulásában fontos szerepet töltöttek be a Nyugat-Európából, döntően Németországból emigrált, majd később a tudományos kapcsolatok, ösztöndíjak révén hosszabb időre át- vagy letelepült társadalomtudósok, akik magukkal hozták és érvényesíteni próbálták a hagyományos nyugat-európai társadalomtudományi tradíciókat.

Ennek egyik legfontosabb oka az, hogy az USA-ban a tulajdonképpeni központosított, „európai” értelemben vett állam sohasem jött létre, a politika pedig jelentős mértékben a gazdaság működését és érdekeit hivatott szolgálni. Valójában nincs is állam mint központosított hivatalszervezetre épített, semleges, szakértői apparátus, csak átmeneti, ciklikus, a pártokhoz és a helyi érdekszervezetekhez kötődő központi-elnöki és helyi-állami adminisztráció létezik. Ebből tehát az következik, hogy az USA-ban az állam fogalmát nem lehet a politikai rendszerre alkalmazni, már csak azért sem, mert a kormányzat nem annyira a közpolitikák aktív szereplőjeként vesz részt a politikacsínálásban, hanem egyfajta küzdőtér vagy „aréna” funkcióját tölti be, ahol a nagyszámú, egymással versengő érdekcsoport küzdelmében a döntések eldőlnék.²² Következésképpen, amit mi Európában – többnyire – Max Weber-i értelemben államnak tekintünk, az az USA-ban leginkább a kormányzat fogalmával hozható összefüggésbe, de nem országos szinten, hanem az egyes elkülönült alrendszereket összefogó kormányzatok (*subgovernment*) formájában, amelyeket az elhíresült „vasháromszög”, azaz a kongresszusi képviselők, az állami bürokraták és az érdekcsoportok (szakszervezetek, lobbisták) töltene meg tartalommal.²³

Fontos különbség az is, hogy az amerikai alkotmányfejlődés másként rendezi a hatalmi ágak viszonyát, amit jól mutat, hogy átfogó értelemben a *public administration* fogalma sem azonos az európai értelemben vett közigazgatással, mert valójában „mindent magába foglal, amit a kormány tesz”, így mindhárom hatalmi ághoz kapcsolódik a politikai, jogi és menedzsmentjellegű tevékenységek révén.²⁴ A *public administration* szélesebb értelemben a kormányzás, azon belül is az operatív kormányzás feladatát, cél-, szervezet- és feltételrendszerét foglalja magában. Mindez az európai politikatudomány számára úgy csapódott le, hogy az államfejlődés történelmi okai miatt az állam megmaradt ugyan mint alapkategória, ám létét természetesnek veszik, rosszabb esetben negligálják. Ennek következtében az egyes aspektusok különböző megközelítések, irányzatok, elméletek (társadalmi cselekvéseméletek, politikai szociológia, kormányzástan, neoinstitucionalizmus,

²² Ágh (2001): i. m. 118; Amenta Edwin: State-Centered and Political Institutionalist Theory: Retrospect and Prospect. In Thomas Janoski – Robert Alford – Alexander Hicks – Mildred Schwartz (szerk.): *The Handbook of Political Sociology: States, Civil Societies and Globalization*. New York, Cambridge University Press, 2005. 97.

²³ Az amerikai politikai berendezkedésre emiatt szokás az „államnélküli állam” a „hiányzó állam” vagy a „szervezett anarchia” kifejezéseket is alkalmazni. Mindenesetre máig élő érzület és mentalitás az USA-ban, hogy az állam szerepvállalását és részvételét problematikusnak, sőt elutasítandónak tartják, és legfeljebb minimalizált formában hajlandók – gyakran csak rövid ideig – eltérni (lásd a Barack Obama amerikai elnök által kezdeményezett egészségügyi reform bevezetése és visszavonása körül kibontakozott vitákat).

²⁴ Szűkebb értelemben a *public administration* a kormányzat végrehajtó szerveit jelenti, ami leginkább közelít az általunk használt „államigazgatás” fogalmához.

a nemzetközi kapcsolatok, globalizációs elméletek vagy éppen az Európai Unió és a tagállamok viszonyrendszerét vizsgáló „európaizáció”) részeként jelennek meg, vagy válnak vizsgálat tárgyává.

Az amerikai politikatudományban az 1970-es évek végén azonban – habár az előbbiekhöz képest jóval kisebb hatást kiváltva – kezdtek megjelenni az államközpontú megközelítések, amelyek főként a marxista, elitista, pluralista és behaviorista, strukturalista-funkcionalista megközelítések kritikájaként fogalmazódtak meg. Az „állam visszavételére” irányuló törekvések megjelenése mindenekelőtt reflektálni kívánt azokra a pluralista és neomarxista felfogásokra, amelyek az államot a szocietális szereplők által adott válasznak, a társadalmi osztályok és érdekcsoportok törekvéseinek, „politikai arénájának” tekintették.²⁵ A lassan és ciklikusan kialakuló államközpontú (*state-centric, statism*) megközelítés ezzel szemben az állam társadalomtól és partikuláris érdekektől való függetlenségét és autonómiáját hangsúlyozza, és az államot tekinti a hatalom és a kormányzati képességek végső indikátorának. Kiindulópontjukat egyrészt a weberiánus alapokhoz való visszatérés jelentette, amelynek alapvetése szerint az állam egyedi, sajátos funkciókkal és küldetéssel rendelkező szervezeti forma. Másrészt az állam struktúráit és szereplőit független változóknak tekintették, amelyek képesek hatást gyakorolni a politikai rendszer egészére, beleértve a politikai identitásokat, érdekeket, a különféle társadalmi csoportok által képviselt stratégiákat. Mindez új teoretikus megközelítések és az európai politikatudomány számára is megkerülhetetlen viták előtt nyitott utat.

Az államközpontú megközelítés alapvetése: „az állam visszavétele”

Az államközpontú megközelítések emblematikus jelentőségű mérföldköve a Peter Evans, Dietrich Rueschemeyer és Theda Skocpol által szerkesztett, 1985-ben megjelent *Az állam visszavétele (Bringing The State Back In)* című kötet.²⁶

Ebből különösen Theda Skocpol bevezetője vált ismertté mint az önmaga eredeti lényegéhez visszatalált, autonóm állam kiáltványa.²⁷ Skocpol kiinduló-

²⁵ William J. Novak: The myth of the „weak” American state. *The American Historical Review*, 113. (2008), 3. 752.

²⁶ Peter Evans – Dietrich Rueschemeyer – Theda Skocpol: *Bringing the state back in*. Cambridge, Cambridge University Press, 1985.

²⁷ A továbbiakban Theda Skocpol bevezető tanulmányának legfontosabb elemeit tekintjük át. Theda Skocpol: *Bringing the state back in: Strategies of analysis in current research*. In Peter Evans – Dietrich Rueschemeyer – Theda Skocpol: *Bringing the state back in*. Cambridge, Cambridge University Press, 1985. 3–37.

pontja, hogy a társadalomtudományok mindeddig meglehetősen elhanyagolták az állam vizsgálatát. Azt rögtön hozzáteszi, hogy ez leginkább az amerikai tudományfejlődés sajátosságainak köszönhető, amelyben – mint azt korábban kimutattuk – az állam és a kormányzás társadalom-központú megközelítései domináltak az 1950-es és 1960-as években meghatározó pluralista és strukturalista-funkcionális irányzatokban. A „keynesiánus forradalom”, majd ennek nyomán az állami beavatkozás erősödése Európában – de részben még az angolszász országokban is – azonban erősen megkérdőjelezte a társadalom-központú megközelítések relevanciáját. Ehhez járult még az európai, főleg a német államtudomány tovább élése, Max Weber és Otto Hintze hatása, akik az államközpontú megközelítés alapító atyáinak tekinthetők. Ehhez kapcsolja Alexis de Tocqueville felfogásának azon elemeit, amelyek rámutatnak arra, hogy az állam az intézmények és politikai cselekvések révén képes közvetett módon is befolyásolni a különféle társadalmi csoportok által vallott felfogásokat, célokat és a megvalósításhoz szükséges kapacitásokat. E többféle hatás együttes következményeként „hirtelen megnőtt az érdeklődés az állam iránt az összehasonlító politikatudományban az elmúlt évtizedben”, noha kétségtelen, hogy nem alakult ki egy közös elméleti háttér, illetve kutatási módszertan, amely összeköthette volna a meglehetősen szerteágazó tanulmányokat.

Skocpol weberiánus alapokon állva egyaránt erős kritikával illeti a marxistákat és a pluralistákat. Szerinte mindkét felfogás kiüresíti az államot, pusztán egyfajta semleges keretnek, érdek- és csoportküzdelmek arénájának fogják fel azt, ahol a pluralisták szerint a különféle érdekcsoportok, a marxisták szerint pedig az egymással kibékíthetetlen ellentétben álló társadalmi osztályok harcolnak egymással. Habár a pluralista és a marxista felfogás sok tekintetben távol állnak egymástól, abban megegyeznek, hogy az államot nem tekintik sajátos, egyedi sajátosságainál – funkció, küldetés, felelősség, szerepek – fogva minden mástól különböző szervezeti formának.

Ezzel szemben Skocpol az állam sajátos, autonóm mivoltából arra következtet, hogy az állam nem pusztán a különböző érdekviszonyok küzdőtere, hanem fontos oka, kezdeményezője és egyben eszköze a politika mindennapi, „terepen zajló” dinamikájának. Ebből kezdtek kialakulni az institucionalizmus különböző formái, abból kiindulva, hogy az intézmények felléphetnek kezdeményezően, létrehozásuk, megszüntetésük, hosszú távú fennmaradásuk, esetleges ellenállásuk egyaránt kifejezheti a politikai szereplők racionális céljait, valamint az adott intézmény vagy intézménycsoport sajátos önértékét, belső szocializációs folyamait, szubkultúráját, normavilágát. Más szóval az intézmények képesek a politikai folyamatok alakítására, „megtörésére” és „megszűrésére”.

Az intézmények meghatározó szerepe mellett – részben ahhoz kapcsolódva – az államközpontú megközelítések másik iránya az állam autonómiáját az állami

kapacitások és kormányzati képességek meglétére és alkalmazására vezeti vissza, amit összességében az állam cselekvőképességének nevezhetünk. Az állam autonóm mivolta, az intézmények strukturáló és politikaformáló működése, valamint az állami kapacitások beemelték a politikai diskurzusokba a „hatalom valami felett” axiómája mellé a „hatalom valamire” kérdését is. Ez a felfogás látszólag közel kerül a politikai elitizmus felfogásához, amely szerint az állam autonóm mivolta, az általa birtokolt kapacitások, a szereplők jelentősége azt eredményezi, hogy az állam tulajdonképpen valamennyi egyedi döntés meghozatalát és végrehajtását képes az ellenőrzése alatt tartani. Valójában az államközpontú felfogás ennél mérsékeltebb álláspontot képvisel, amennyiben az állam szereplői funkcióik és felhatalmazásuk révén potenciálisan kulcsszereplővé válhatnak a politika eredményeinek és hatásainak kialakításában. Hangsúlyozni kell, hogy ez önmagában csupán lehetőség, amit az intézményi struktúrák éppúgy befolyásolhatnak, mint egyéb más, belső és külső hatások.

Az állam iránti megnövekedett érdeklődés és a kritikai megközelítések figyelembevételével Skocpol – az 1980-as évek első felében létező tudományos megközelítések bázisán – két fő pillérben összegzi az államközpontú megközelítések lényegét. Az egyik az állam autonómiája és a hozzá tartozó állami kapacitások előtérbe kerülését és vizsgálatát foglalja magába, a másik az állami működésnek a politika tartalmára és működésére gyakorolt hatását állítja középpontba.

Tisztán kutatómódszertani szempontból az állam vagy egy potenciálisan autonóm szereplő, amely közvetlenül is vizsgálat tárgyává tehető, vagy pedig olyan intézmények és cselekvések összessége, amely közvetett módon gyakorol hatásokat a politika folyamataira és annak eredményeire. Ezzel Skocpol egyértelműen szakít azzal az uralkodó felfogással, amely szerint az állam valójában pusztán küzdőtér, ahol társadalmi csoportok igényeket fogalmaznak meg, illetve politikai csatározásokba és kompromisszumokba bocsátkoznak. Más szóval az állam autonóm szereplő vagy „társadalomformáló intézményi struktúra”, de már soha nem lesz semleges aréna, ahol az államot osztályok és társadalmi csoportok formálják. A gondolatmenet lényege az állam autonómiája és az állami kapacitás. Az utóbbi azt jelenti, hogy az állam olyan célokat is képes megfogalmazni és megvalósítani, amelyek nem egyszerűen a társadalmi csoportok vagy igények egyszerű megfogalmazásai. Az állami kapacitás tehát az állam autonóm cselekvérendszerének legfőbb eszköze. Az állam cselekvése tehát nem pusztán a társadalmi igények visszatükrözését jelenti. Az állami kapacitás természetesen nem statikus, előre rögzített, sokkal inkább az látszik, hogy tartalma és intenzitása akár egy országon belül is időben és közpolitikai területenként változik, amit az intézményi berendezkedés is erőteljesen befolyásol. Ebből következően bármely adott állam különböző, változó mértékű és intenzitású kapacitásokkal rendelkezhet a különböző problémák vagy kihívások kezelésére.

Az állam fenti megközelítési irányait tehát röviden „weberiánusnak” lehet nevezni, mivel kiindulási pontjuk szerint az állam olyan szervezetek összessége, amely különböző kapacitásokkal rendelkezik az ellenőrzés és irányítás kihívásainak kezelése érdekében. Skocpol azonban emellett legalább olyan fontosnak tartja *Alexis de Tocqueville* örökségét, amelyből különösen az állami struktúráknak és cselekvéseknek a politika mintázataira gyakorolt indirekt hatásait emeli ki. Ebben a megközelítésben az állam nem pusztán az állami tisztviselők célorientált tevékenysége miatt számít. Az állam jelentőségét a szervezeti konfigurációja adja, ami az átfogó cselekvési mintákkal együtt hatást gyakorol a politikai kultúrára, ösztönzi bizonyos típusú csoportok és kollektív politikai cselekvések létrejöttét, továbbá lehetővé teszi bizonyos politikai kérdések felmerülését. A politikai elemzéseknek jól láthatóan azokra a módozatokra kell koncentrálniuk, amelyekben az állam struktúrái és cselekvései akaratlanul is befolyásolják a csoportok, politikai kapacitások, eszmék, társadalmi igények formálódását.

Skocpol és a „BTSBI-mozgalom” azonban nem tekinthető az egyedüli törekvésnek az „állam visszavétele” érdekében. Az 1960-as évek végétől a neomarxista politológusok indítottak vitát a „kapitalista állam” mibenlétéről, benne az állam és a tőkeviszonyok közötti kapcsolatról (Nicos Poulantzas, Louis Althusser, James O'Connor, Claus Offe, Jürgen Habermas, Bob Jessop, Adam Przeworski, Immanuel Wallerstein).

Egy évtizeddel később az államcentrikus strukturalista felfogás került előtérbe (Perry Anderson, Charles Tilly, Michael Mann), ami az államberendezkedés, a geopolitikai elhelyezkedés, a hatalmi elit, a civil társadalom és a társadalmi rétegződés közti összefüggéseket, kölcsönös egymásra hatásokat emelte a vizsgálatok középpontjába.

Az 1980-as évek közepétől vált meghatározóvá a neoklasszikus közgazdaságtan (Douglass North, Robert Bates), hangsúlyozva az érintett szereplők racionális viselkedését (kollektív cselekvések, a döntéshozatalban megszerezhető relatív alku, racionális szereplők, kollektív cselekvések, relatív alkupozíció, tranzakciós költségek). Ez az irányzat a BTSBI-mozgalom továbbfejlesztésének tekinthető, mivel azt indítványozta, hogy „hozzuk vissza az embereket az államba” (*bringing people back into the state*). Ebben a racionalista megalapozású államfelfogásban a meghatározó szereplők az államot alkotó egyes elemek, továbbá azok a társadalmi, politikai és gazdasági csoportok, amelyek változatos igényekkel lépnek fel az állammal szemben. Ennek bázisán lesz meghatározó az államot alkotó intézmények és a társadalmi struktúrákon belüli hatalmi viszonyok kombinációja. Mindez azt mutatja, hogy az 1980-as évekre az intézményelvű (institucionalista) megközelítés visszanyerte befolyását, de immár jelentős mértékben megváltozott formában. Az „új institucionalizmus”

– mint „neoinstitucionalizmus” – felfogása különböző irányzatokra bomlik (racionalista, szociológiai, történeti és diszkurzív), de valamennyien abból indulnak ki, hogy az intézmények már nem pusztán formális-jogi szereplők, hanem olyan közösségek, amelyek egyszerre képesek alakítani, befolyásolni és korlátozni a különböző társadalmi csoportok magatartását, a döntéshozatalhoz történő hozzájárulás lehetőségét.²⁸

Az államközpontú megközelítésekkel szemben a másik meghatározó felfogás a relacionalista felfogás. Legfontosabb képviselői (Elinor Ostrom, James Coleman, Robert Putnam) szerint az állam a szabályozás, az együttműködés és a társadalmi rend, a társadalmi tőke biztosításának legfontosabb eszköze. Ennek erőteljesebb változata a „társadalom az államban” felfogás, amely az állam jelenlétének ellensúlyozásával szemben a társadalmi csoportosulások fontosságát hangsúlyozza. Mindez egyúttal új fejezetet nyitott a kormányzással kapcsolatos elméletek fejlődésében, ami újabb szerves kapcsolatrendszert eredményez az államkutatások, a politikatudomány és a kormányzástan speciális alterületei között.

Következtetések

Az államnak korunk gyorsan változó kihívásaira reagálni tudó, a nemzeti, regionális és globális érdekek versenyében hatékony, a nemzeti érdekeket érvényesíteni tudó szervezeti és működési képességekkel kell rendelkeznie.

Az állam tudományos vizsgálatát illetően megállapítható, hogy jelenleg nincs tudományrendszertani szempontból tisztázott helye. Ennek elsősorban az az oka, hogy az államot mint a tudományos megismerés tárgyát mindeddig különféle megközelítésekkel, más-más tudományágakban elemezték. A jogtudomány mellett az állammal kapcsolatos kutatások és tudományos megközelítések döntően a politikatudományon belül alakultak ki. A politikatudományi megközelítés a továbbiakban is az állam megismerésének és vizsgálatának meghatározó kerete marad, de mindez szorosan összekapcsolódik a politikatudomány megújulásnak szükségességével, a transzdiszciplináris kutatások, valamint a probléma- és gyakorlatorientált szemléletmód megerősítésével.

Az állammal kapcsolatos kutatásokat tehát a gyakorlati szükség is igényli, aminek legújabb példáit éppen azok az újabb keletű kihívások (terrorfenyegetettség, kiberbűnözés, klímaváltozás, gazdasági-pénzügyi válság)

²⁸ Az institucionalizmusról bővebben lásd Peter A. Hall – Rosemary C. R. Taylor: *Political science and the three new institutionalisms*. *Political Sciences*, (1996), 44. 936–957; Szalai András: *Ideák, politika és intézmények: a politikatudomány három „új institucionalizmusa”*. *Replika. Társadalomtudományi Folyóirat*, (2011), 74. 35–63.

jelentik, amelyek átnyúlnak ugyan az államhatárokon, de megoldásuk, kezelésük, továbbá a szükséges kapacitások kiépítéséhez és a beavatkozások legitimitásához szükséges társadalmi felhatalmazás biztosítása egyértelműen az állam felelőssége. A fentiek okán a nemzetközi tudományos közösségekben is megélénkült érdeklődés tapasztalható az állammal kapcsolatos kutatások iránt, ami elősegítheti azok befogadását és nemzetközi beágyazódását. Mindenképpen indokolt tehát egy specifikus tudástartalomnak a kimunkálása, amelyben az államtudomány és politikatudomány valamennyi területe aktív és meghatározó szerepet tölt be.

Felhasznált irodalom

- Ágh Attila: Az amerikai közpolitika. In Pesti Sándor (szerk.): *Közpolitika. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Rejtjel, 2001. 117–141.
- Bernstein, Jay Hillel: Transdisciplinarity: A review of its origins, development and current issues. *Journal of Research Practice*, 11. (2015), 1. Online: <http://jrp.icaap.org/index.php/jrp/article/view/510/412>
- Bell, Stephen – Andrew Hindmoor: *Rethinking governance: The centrality of the state in modern society*. Cambridge, Cambridge University Press, 2009. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511814617>
- Berndston, Erkki: The rise and fall of American political science: Personalities, quotations, speculations. *International Political Science Review*, 8. (1987), 1. 85–100. Online: <https://doi.org/10.1177/019251218700800107>
- Bihari Mihály: A politikaelmélet történeti kialakulása. In Bihari Mihály – Pokol Béla: *Politológia*. Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat, 1992.
- Cs. Kiss Lajos: Bevezetés. Hans Kelsen jelentősége. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya. Tanulmányok Hans Kelsenről*. Budapest, Gondolat, 2007. 11–32.
- Cs. Kiss Lajos: Államelméleti helyzetkép. *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás*, 5. (2017), 2. 4–47. Online: <https://folyoirat.ludovika.hu/index.php/ppbmk/article/view/1742>
- Dogan, Mattei: A politikatudomány és a többi társadalomtudomány. In Robert E. Goodin – Hans-Dieter Klingemann (szerk.): *A politikatudomány új kézikönyve*. Budapest, Osiris, 2003. 103–137.
- Edwin, Amenta: State-centered and political institutionalist theory: Retrospect and prospect. In Thomas Janoski – Robert Alford – Alexander Hicks – Mildred A. Schwartz (szerk.): *The handbook of political sociology: States, civil societies and globalization*. New York, Cambridge University Press, 2005. 96–114. Online: <https://bit.ly/2YHHP6U>
- Evans, Peter – Dietrich Rueschemeyer – Theda Skocpol: *Bringing the state back in*. Cambridge, Cambridge University Press, 1985. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511628283>
- Hall, Peter A. – Rosemary C. R. Taylor: Political science and the three new institutionalisms. *Political Sciences*, 44. (1996), 936–957. Online: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.1996.tb00343.x>
- Kaiser Tamás: Az államkutatások helye a társadalomtudományok rendszerében. *Államtudományi Műhelytanulmányok*, (2016), 1. Online: <https://bit.ly/2YFrjo6>
- Klein, Julie Thompson: Blurring, cracking, and crossing: Permeation and the fracturing of discipline. In Ellen Messer-Davidow (szerk.): *Knowledges: Historical and critical studies in disciplinarity*. Charlottesville (US-VA), University of Virginia Press, 1993.
- Levi, Margaret: The state of the study of the state. In Ira Katznelson – Helen V. Milner (szerk.): *The state of the discipline*. New York, Norton, 2002.
- Nettl, Joseph P.: The state as a conceptual variable. *World Politics*, 20. (1968), 4. 559–592. Online: <https://doi.org/10.2307/2009684>
- Novak, William J.: The myth of the „weak” American state. *The American Historical Review*, 113. (2008), 3. 752–772. Online: <https://doi.org/10.1086/ahr.113.3.752>
- Paczolay Péter – Szabó Máté: *A politikatudomány kialakulása. A politikaelmélet története az ókortól a huszadik századig*. Budapest, Korona, 1996.
- Peters, Guy – Jon Pierre: *Governing complex societies: Trajectories and scenarios*. Basingstoke, Palgrave, 2005.

- Pokol Béla: A politika tudománya. In Bihari Mihály – Pokol Béla: *Politológia*. Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat, 1992.
- Stumpf István: *Erős állam – alkotmányos korlátok*. Budapest, Századvég, 2014.
- Skocpol, Theda: Bringing the state back in. Strategies of analysis in current research. In Peter Evans – Dietrich Rueschemeyer – Theda Skocpol: *Bringing the state back in*. Cambridge, Cambridge University Press, 1985. 3–37. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511628283.002>
- Szalai András: Ideák, politika és intézmények: a politikatudomány három „új institucionaliz-musa”. *Replika. Társadalomtudományi Folyóirat*, (2011), 74. 35–63. Online: <http://real.mtak.hu/id/eprint/110033>

Karácsony András¹

Max Weber hatása Carl Schmittre²

Carl Schmitt *Politikai teológiája* kétféle módon is megjelent. Az egész kötet (négy fejezet) önálló könyvként 1922-ben. Ugyanakkor a munka első három fejezetét ekkoriban kiadták egy Max Weber emlékének ajánlott kötetben is, amelyet Pályi Menyhért szerkesztett,³ és ez egyértelműen kifejezte Schmitt Weber iránti intellektuális tiszteletét. Hogy miért csak az első három fejezet jelent meg a Weber-kötetben? Ennek oka feltehetően az, hogy ettől a három fejezettől a jellegében eltér a negyedik fejezet. Az első három fejezet *történeti-leíró* jellegű, míg a negyedik a politikai teológiát *művelő* fejezet, azaz meghatározott politikai látásmódot, cselekvést preferáló álláspontot hangsúlyoz. Az első három fejezet világossá tette, hogy mit tanult Schmitt Webertől, hogy a megértő szociológia módszertanát miként tette termékennyé önmaga számára a fogalomszociológiai elemzés módszerében.

Schmitt tehát döntés elé került, amikor a Weber-kötetben csak az első három fejezetet publikálta. A döntési helyzet a következő volt: mint az államforma és a világnézet viszonyának történeti-szociológiai kutatója a tisztán leíró politikai teológiára koncentráljon (ez lett később például Eric Voegelin útja), vagy meghatározott, teológiailag áthatott politikai pozíciót propagáljon, amelyben a teológiát mint politikai érvet használja fel. Schmitt mindkettőt akarta (és gyakorolta is a későbbiekben), ám feltehetően a Weber iránti intellektuális tisztelet miatt – tekintettel a leírás és az értékelkötelezettség közötti elválasztásra – csak az első három fejezetet publikálta az emlékezéskötetben.

De miként került az akkoriban a müncheni egyetemen tanító Weber közelebe Schmitt? Egyfelől megemlítendő, hogy Schmitt már 1915 februárjától

¹ Egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jog- és Társadalomelméleti Tanszék. Kapcsolat: karacsony@ajk.elte.hu.

² E tanulmány a Szerző egy hosszabb munkája (*A jogtudomány teológusa*) részfejezetének átdolgozott változata. A témaválasztás – ismerve az Ünnepelet tudományos munkásságát – magától értetődő volt a Szerző számára. Max Weber és Carl Schmitt azon szerzők közé tartoznak, akikkel már hosszú ideje intenzíven foglalkozik Cs. Kiss Lajos.

³ Melchior Pályi (szerk.): *Hauptprobleme der Soziologie. Erinnerungsgabe für Max Weber*. München, Duncker & Humblot, 1923.

Münchenben tartózkodott katonai szolgálaton, másfelől – és ez a fontosabb életrajzi esemény – Schmitt 1919. szeptember 1-jétől 1921. szeptember 30-áig – a strasbourgi egyetem magándocensi állását elhagyva – a közjog docenseként a müncheni Kereskedelmi Főiskolán tanított. Németországban a kereskedelmi főiskolák mintája az 1895-ben alapított londoni School of Economics volt. A müncheni főiskola 1910-ben kezdte meg a működését. Oktatási profilja a mai menedzserképzés korai formájaként határozható meg. A főiskola első direktora egy frankfurti zsidó bankárcsaládból származó Brentano-tanítvány, a közgazdász Moritz Bonn volt. Bonn ajánlására – miszerint a politikatudósok új megközelítést nyújtó alakjai között Schmitt a legtehetségesebb – hívták meg Schmittet. Bonn és Schmitt egyébként 1933-ig baráti viszonyt ápoltak.

Pályi Menyhért – Weber kiadója – is tartott kurzust a főiskolán, és így ismerte meg Schmittet. A főiskola sok tekintetben együttműködött a müncheni egyetemmel, ahol Weber tanított. Schmitt Weber leghíresebb előadásainak (*A tudomány mint hivatás, A politika mint hivatás*) hallgatói között volt, és részt vett Weber docensi szemináriumán, amelyet 14 héten keresztül, szombat délutánként tartott. A Schmitt-tanítvány Julien Freund egy interjúbán arra utalt, hogy *A politikai fogalma* tulajdonképpen egy, a Weber-szemináriumra készített referátumból jött létre.

Hogy Schmitt számára mily fontos volt ez a szeminárium, S ezáltal Weber személye – ezt több, évtizedekkel későbbi levele is mutatja. Az egyiket Julien Freundnak írta 1959. december 4-én, amelyben 40 évvel később is fontosnak tartotta, hogy felidézze a szeminárium emlékét. A másikat 1974-ben írta Dietrich Sandernek, amelyben a következő olvasható: „A »Max Weber« téma még hosszú ideig nem avul el, és ez a »politikai teológia« téma – nem több és nem kevesebb.”⁴

Mielőtt a *Politikai teológiát* ebből a hatástörténeti szempontból megvizsgál-nánk, jelezni kívánok két, Schmitt ekkoriban írt munkájában is valószínűsíthetően jelen lévő weberi hatást. Schmitt 1919-ben publikálta a *Politische Romantik* című könyvét, amely nemcsak azért érdekes e tekintetben, mert ebben Schmitt is használta a „varázstalanítás” fogalmát (a következő összefüggésben: a racionalizált valóság önmagában üres, varázstalanított, minden illúziótól megfosztott),

⁴ Idézi: Reinhard Mehring: *Carl Schmitt. Aufstieg und Fall*. München, Beck, 2009. 128. További példák: 1974. október 20-án, a Hans Blumenbergnek írt levélben olvasható: „Weber csak mint a politikai teológia kísérlete fogható fel.” Alexander Schmitz – Marcel Lepper (szerk.): *Hans Blumenberg – Carl Schmitt: Briefwechsel*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2007. 118. 1976. augusztus 21-én Heinz Friedrichnek írja: „Most a »karizmáról« és a »karizmatikus legitimációról« szóló Max Weber-i téma nyugoz le. Weber politikai teológiát űző történész.” Kai Burkhardt (szerk.): *Carl Schmitt und die Öffentlichkeit. Briefwechsel mit Journalisten, Publizisten und Verlegern aus den Jahren 1923 bis 1983*. Berlin, Duncker & Humblot, 2013. 215. Egy újabb példa: 1977. november 29-én a Jacob Taubesnek írt válaszában Schmitt megjegyzi, hogy Weber politikai teológus volt: Schmitz–Lepper (2007): i. m. 154.

hanem a romantikának egyértelműen negatív megítélésében is támaszkodhattott Weber nagyelőadásaira, amelyekben a romantika kifejezés szintén negatív konnotációban jelent meg, és az értelmiségieknek, irodalmároknak, egyetemistáknak, politikusoknak stb. a realitástól, a tárgyszerűségtől távol álló szellemi beállítódására utalt.

Ugyancsak ekkoriban írta Schmitt a *Die Diktatur* című könyvét (1920-ban zárta le a kéziratot), amelynek gondolati-politikai irányultságát (és a *Politikai teológia* szuverén felfogását) jelentősen befolyásolta, hogy 1919-ben Bajorországban igencsak forradalmi hangulat uralkodott, ha úgy tetszik: káosz. Természetesen ez a befolyás negatív irányú, azaz Schmitt azt kutatta, hogy miként előzhető meg, vagy ha jelen van, akkor miként számolható fel a káosz. A szuverén eltűnésének negatív következményeit illetően szintén megerősítést kaphatott Webertől, aki a *Politika mint hivatás*ban a következőket írta: a gazdasági üzemnél „a tulajdonképpeni »szuverénnek«, a részvényesek gyűlésének az üzem vezetésébe éppoly kevésbé van beleszólása, mint egy szakhivatalnokok által kormányzott »népnek« az ország vezetésébe. [...] A forradalmi állam jelenlegi struktúrája sem jelent elvileg újat, hiszen a közigazgatást – pusztán azért, mert kezükben vannak a gépfegyverek – abszolút dilettánsok irányítják.”⁵ Egyébként Weber ugyanitt – s ez már az 1927-es, a barát-ellenség küzdelmet középpontba állító *A politikai fogalmával* kapcsolatba hozható szálát jelent –, a hivatalnoktól eltérően a politikus jellemzőjének tartja: „amit a politikusnak – mind a vezérnek, mind kíséretének – mindig és szükségképpen tennie kell: *harcolni*.”⁶ A politikus tehát nem egy politikailag semleges világ résztvevője, aki a vitapartnereivel fontos témákat beszél meg, és igyekszik közösen osztott kompromisszumra jutni, hanem egy küzdelemre mindig kész ember. A politikus weberi jellemzése visszaköszön Schmitt politikai értelmezésében.

Amennyiben Weber hatását keressük a politikai teológia schmitti problémavilágában, akkor először is a karizmatikus legitimációról szóló weberi elemzést kell szemügyre vennünk, amelyre úgy tekinthetünk, mint a politikai teológia jelenségének társadalomtudományi azonosítására.⁷ A karizmatikus legitimáció ugyanis azt a társadalmi jelenséget írja le, amikor egy uralom azáltal nyer igazolást, hogy a „vezér” nem mindennapi (természetfeletti, emberfeletti) képességekkel bír, más szóval „kegyelmi ajándékkal” rendelkezik. Az uralomlegitimáció ezen formája annak az esetét is magában foglalja, amikor a kifejezetten vallási

⁵ Max Weber: *A politika mint hivatás*. Ford. Lannert Judit, László Géza. Budapest, ELTE – Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, 1989 [1919]. 28.

⁶ Weber (1989): i. m. 33.

⁷ Schmitt 1973-ban Hansjörg Vieselnek írt egyik levelében így fogalmazott: „a karizmatikus legitimáció csupasz politikai teológia.” Hansjörg Viesel (szerk.): *Jawohl, Herr Schmitt. Zehn Briefe aus Plettenberg*. Berlin, Support, 1988. 25.

fogalmak játszanak politikai szerepet. A jelenség azonosításán túlmenően a schmitti politikai teológiai koncepció és ebből következően a későbbi, nagy jelentőségű Schmitt–Peterson-vita szempontjából alapvető jelentőségű Weber következő megállapítása. „Fogalmi szempontból ilyenkor természetesen mindegy, hogy a szóban forgó képességet [ti. a karizmatikus képességet – K. A.] hogyan ítélnők meg etikai, esztétikai vagy bármilyen más szempontból »objektíve« helyesen; itt egyedül az a lényeges, hogy ténylegesen hogyan ítélik meg a »hívek«, a karizmatikus uralomnak alávetettek.”⁸

Azért tartom alapvető jelentőségűnek ezt a weberi gondolatot, mert arra hívja fel a figyelmet, hogy nem a tárgyi helyesség kérdése a fontos politikai szempontból, hanem az, hogy a „hívek” milyennek ítélik az uralom adott jellegét. Schmitt és Peterson vitájára utalva, Schmitt a weberi meglátást követte, amikor a politikai teológiában nem a teológiai „tárgyi helyesség” kérdése volt érdekes a számára – szemben Petersonnal –, hanem az, hogy szociológiai szempontból miként ragadhatók meg meghatározott politikai jelenségek.

Schmitt a szuverenitás fogalmát a weimari demokráciában uralkodó normativizmussal és pozitivizmussal szembeni pozícióként határozta meg, és „Schmitt mindenekelőtt a tisztán jogász államfogalom leküzdését köszönhette Webernek” – állapította meg Reinhard Mehring⁹ –, azaz Weber *szociológiai* látásmódjának. Továbbá abban is látható Weber hatása, hogy Schmitt – miközben a jogi normativizmussal konfrontálódott – egy *ideáltípus* elemzésben mutatta be a saját korában uralkodó és a klasszikus államtan (Kelsen–Hobbes) közötti feszültséget. Ugyanakkor a szuverén feltevése és meghatározása már szemben áll az ideáltípussal. Schmitt kifejezetten egy „határesetet” vizsgál. A kivételes állapot azt mutatja, hogy „az »állami szuverenitás« lényege nem – miként Max Weber gondolta – »kényszer- vagy uralmi monopóliumként« mutatkozik meg, hanem döntési monopóliumként”.¹⁰

De térjünk vissza a weberi szociológiai látásmód inspirációjához, amely Schmitt fogalomszociológiai módszertanában érhető tetten!¹¹ Schmitt fogalomszociológiai megközelítése annak feltárására irányult, hogy az alapvető jogi-politikai fogalmak jelentése milyen kapcsolatban áll egy-egy adott korszak

⁸ Max Weber: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I. Szociológiai kategóriatan.* Ford. Erdélyi Ágnes. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987 [1922]. 248. A karizmatikus uralomról részletesebben: Weber (1987): i. m. 248–260.

⁹ Mehring (2009): i. m. 128.

¹⁰ Uo. 125.

¹¹ Schmitt fogalomszociológiai módszertana rokonítható az ugyancsak az 1920-as években kidolgozott mannheimi tudásszociológiával. Erről lásd Cs. Kiss Lajos: Egy keresztény Epimétheusz. In Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok.* Ford., szerk. Cs. Kiss Lajos. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002. 241–286. Ezenfelül Schmitt módszertana Koselleck négy évtizeddel később megjelent fogalomtörténet-írás módszertanával

történeti-politikai valóságával. Ebben az összefüggésben azt hangsúlyozta, hogy például a 17–18. századi Európa politikai és jogi gondolkodásában, a szuverenitásfogalom használatában, világosan kifejeződött az e világi hatalom és Isten kapcsolata, és a monarchia mint politikai berendezkedés megfelelt az akkori szuverenitásfelfogásnak. A 19–20. században viszont a felvilágosodás racionalizmusának hatásaként a politikai eszmék területén egyre erőteljesebben jelentkezett a természettudományi gondolkodásmód, ami elsősorban azt jelentette, hogy a kivételt el nem ismerő törvényszerűségek (mechanizmusok) uralmát láttatták a világban. Az uralom személytelenné vált, S ebben már nem kapott helyet a döntéshozó szuverén. A szuverenitás decizionista és személyes elemének eltüntetése együtt járt a demokrácia mint politikai berendezkedés előtérbe kerülésével.

Szintén a weberi szociológiai látásmód hatását hangsúlyozta Gary Ulmen, amikor arra utalt, hogy Weber a modernség létrejöttét egy vallástörténeti-vallásszociológiai elemzés keretében mutatta be (*A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*), és Schmitt ehhez hasonló módon járt el a *Römischer Katholizismus und politische Form* (1923) című munkájában, amit úgy kellene olvasnunk, mint ami nem kritikája a kálvinizmus és a kapitalizmus közötti viszonyról szóló weberi tézist, hanem inkább annak katolikus komplementere. Schmitt kérdése ugyanis arra irányult, hogy mi a katolicizmus szociológiai funkciója?¹²

Max Weber elemzéseinek egyik fő iránya a modern világ sajátosságainak, a korábbi történelmi korszakoktól megkülönböztető jegyeinek a feltárása volt. E tekintetben a mágikus gondolkodásmód visszaszorulását és egyúttal a formális racionalitás uralkodó jellegét emelte ki mind a gondolkodás, mind a cselekvés, mind pedig az intézmények működése szempontjából. A racionalitásnak ezt az uralmát röviden mint a világ feloldódását a varázslat alól (*Entzauberung der Welt*) jellemezte. E „varázstalanítás” egyik eredménye a szekularizáció jelensége. Abban is látható Weber hatása, hogy Schmitt kordiagnózisában a *szekuláris* világ politikai, jogi jelenségeire koncentrált. Schmitt a kései művében, a *Politikai teológia II*-ben is fontosnak tartotta e tekintetben a Weberre történő utalást: „Mindazonáltal a legnagyobb következménnyel járó szekularizációk fő képviselője ő marad [mármint Weber – K. A.], nemcsak például a híres, az irracionális karizmatikus legitimitásról,

is rokonítható. Az utóbbi egyértelműen a schmitti hatástörténet keretében helyezhető el. Lásd Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Ford. Hidas Zoltán, Szabó Márton. Budapest, Atlantisz, 2003. 241–298.

¹² Gary L. Ulmen: *Politische Theologie und Politische Ökonomie. Über Carl Schmitt und Max Weber*. In Helmut Quaritsch (szerk.): *Complexio oppositorium*. Berlin, Duncker & Humblot, 1988. 341–365; Gary L. Ulmen: *Introduction*. In Carl Schmitt: *Roman Catholicism and political form*. London, Westport, 1996. VII–XXXVI.

hanem az összes – a legalitással ellentétben álló – forradalmi igazolás tulajdonképpen forrásáról szóló tanával.”¹³

Schmitt nem általában véve vizsgálta a politikai teológia lehetőségét, hanem kifejezetten az érdekelte, hogy miként lehetséges politikai teológia a modern, azaz a varázstalanított (szekuláris) világban. Arra már Weber is utalt *A tudomány mint hivatás*ban, hogy a modern világban minden újszerűsége ellenére tapasztalható a múlttal összekötő folytonosság is: „A sok régi isten, megfosztva varázsától és ezért személytelen hatalom alakját öltve kiszáll a sírjából, hatalomra tör életünk felett, és újra megkezdí örök harcát.”¹⁴ Schmitt – noha más összefüggésben – szintén hangsúlyozza a folytonosságot. Miként a *Politikai teológia* harmadik fejezetének nyitómondata szól: „A modern államelmélet minden jellemző fogalma szekularizált teológiai fogalom.”¹⁵ A szekularizáció ugyan a vallásos tartalmakat nem vallásossá fogalmazta át, ám ennek ellenére az alapvető politikai-jogi fogalmak szerkezete *hasonlatos* a vallásos világ fogalmaihoz. Ha úgy tetszik, funkcionális ekvivalenciákról beszélhetünk – a modern szociológiaelmélet nyelvén, vagy hegeli terminológiával élve: a vallás megszüntetve megőrződött a modern, szekuláris világban. S ha ezt a világot meg akarjuk érteni, akkor nem tekinthetünk el a vallástól, de legalábbis a vallásból eredeztethető viselkedés- és gondolkodásmintázatoktól. Ekkoriban publikálta Schmitt a *Politische Romantik* második (részben átdolgozott) kiadását, amelynek előszavában – a *Politikai teológiával* összhangban – szekularizációnak azt a jelenséget nevezte, amikor a modern ember Isten mint abszolút instancia helyébe más, e világi tényezőt állít, például az emberiséget, a nemzetet vagy éppen az individuumot.¹⁶

Az értékek világának terén is találhatunk Schmittnél Weberre utaló reflexiót. Weber tudományfelfogásának alapja: a magyarázat és az értékelés elválasztása; meggyőződése szerint a tudomány illetékessége csak a magyarázat területére terjed ki. Mivel az egyetemi oktatást a tudomány világába történő bevezetésként fogta fel, az említett elválasztást az oktatói tevékenységben is alapvetőnek tartotta – miként szenvedélyesen érvelt emellett *A tudomány mint hivatás*ban. Ebből következően a tudomány nem ad választ az élet értelméről szóló kérdésre. Sőt! Semminemű érték kérdésben nincs *tudományos* válasz. Ebből következően

¹³ Carl Schmitt: *Politikai teológia II. Legenda minden politikai teológia elintézéséről*. Ford. Szikszai Balázs. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2006a. 91. Schmittnek ezen Weberre történő hivatkozása nemcsak a szekularizáció, hanem a legalitás-legitimitás elválasztása szempontjából is fontos. Az utóbbi problematikát a későbbiekben érintem.

¹⁴ Max Weber: *A tudomány mint hivatás*. Ford. Józsa Péter. In Max Weber: *Állam, politika, tudomány*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970 [1919]. 148.

¹⁵ Carl Schmitt: *Politikai teológia*. Ford. Paczolay Péter. Budapest, ELTE ÁJK, 1992 [1922]. 19.

¹⁶ Carl Schmitt: *Politische Romantik*. München–Leipzig, Duncker & Humblot, 1925. 18–19.

„a világ különböző értékrendjei engesztelhetetlen harcban állnak egymással. Az öreg Mill, akinek filozófiáját egyébként nem akarom dicsérni, de ebben igaza van, egy helyen azt mondja, hogy ha a tiszta tapasztalatból indulunk ki, a politeizmushoz jutunk el.¹⁷ Ez nagyon lapos megfogalmazás, és paradoxnak hangzik, mégis van benne igazság.”¹⁸ Az értékek harca, istenek harca. Mivel a végső álláspontok összeegyeztethetetlenek, és az értékek harca végig nem vihető, aminek eredményeként egyetlen álláspont maradna, így döntenie kell mindenkinek.¹⁹ Weber következtetésében egy végletes szubjektivitás (relativizmus) fejeződik ki. Ugyanis a napi feladataink végzése „akkor egyszerű és könnyű, ha mindenki megtalálja azt a démont, amelyik az ő életének fonalát tartja, és engedelmeskedik neki”.²⁰

Mindezzel kapcsolatban két schmitti reflexiót idéznék fel. A *politikai fogalmához* írt *1. Korollárium*ban megemlíti, hogy Weber szerint, ha már a főiskolán megengedett az értékelés, akkor minden értékelést engedni kell. Ám ez – Schmitt szerint – gyakorlatilag nem kivitelezhető, illetve csak korlátozott körülmények között lehetséges. Csak akkor, ha például a politikailag releváns csoportok száma relatíve csekély, illetve a hatalomhoz kapcsolódó jelentőségük értékelése egyértelmű.²¹ A kései *Die Tyrannei der Werte* című írásában (1960) sokkal erőteljesebben fogalmazott, egyúttal elismerve, hogy Weber adta a legvilágosabb választ arra a kérdésre, hogy ki az, aki az értékeket meghirdeti. Weber szerint a konkrét individuum az, aki a döntési szabadsága alapján kinyilvánítja az – ebből következően: szubjektív – értékeket. Ám „az értéktételezés tisztán szubjektív szabadsága az értékek és világnézetek örök harcához vezet, egy mindenki harca mindenki ellen helyzethez, egy örök bellum omnium contra omnes-hez, amihez hasonlítva a régi bellum omnium contra omnes, sőt Thomas Hobbes államfilozófiájának gyilkos természeti állapota egy igazi idill”.²² Majd így folytatja Schmitt: a régi istenek feltámadtak, és a régi harcukat folytatják, igaz, varázstalanítva, S így érték formájában visszatérve új eszközöket hirdetnek. Nem fegyverekkel találjuk szemben magunkat, hanem

¹⁷ Megjegyzendő, hogy Manemann politikai teológiai elemzése éppen a politeizmus-anti-politeizmus metszetben közelített a politikai teológiához, és e koordináta-rendszerben helyezte el a schmitti változatot is. Jürgen Manemann: *Carl Schmitt und die Politische Theologie*. Münster, Aschendorff, 2002.

¹⁸ Weber (1970): i. m. 147.

¹⁹ „Az egyén számára a saját végső állásfoglalásától függően az egyik ördög a másik az isten, és el kell döntenie, hogy melyik az ő számára az isten, és melyik az ördög. És így van ez az élet minden szintjén és csomópontján.” Uo. 148.

²⁰ Uo. 156.

²¹ Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Ford., szerk. Cs. Kiss Lajos. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002. 71.

²² Carl Schmitt: *Die Tyrannei der Werte*. Berlin, Duncker & Humblot, 2011 [1960]. 39.

az értékmentes tudomány megsemmisítő, felszámoló eljárásaival. Ami az egyiknek ördög, a másiknak Isten. Ez a lidércnyomás Weber hagyatéka.²³

A Weberhez fűződő viszony számbavételét Schmittnek egy szorosan nem a politikai teológia problematikájához tartozó, viszont ugyancsak a „weimari korszakban” írt munkájára, a *Legalitás és legitimitás*ra történő utalással zárom. Az indokolja ezt a kitérőt, hogy Weber a legalitás és a legitimitás viszonyához a karizmatikus uralom jellemzéséhez hasonlatos módon közelített, azaz itt is azt hangsúlyozta, hogy nem önmagában vetten az adott tárgyszerület teremt legitimitást, hanem az ezzel kapcsolatos hitek alapvetőek politikai szempontból. Ugyanakkor Schmitt – szemben a politikai teológiai vizsgálódásaival – ebben a vonatkozásban nem követte Webert. Sőt! Éppen, hogy vele ellentétesen értelmezte a legalitás és a legitimitás viszonyát. Weber hatásának változása, mármint a politikai teológiai megközelítés és a legalitás-legitimitás viszony megragadása közötti ellentét, kevésbé magyarázható az idő múlásából következő felejtéssel (a *Legalitás és legitimitás* egy évtizeddel később íródott, mint a *Politikai teológia*); sokkal inkább abból következik, hogy Schmitt teoretikusi gondolatmenete mindig az aktuális politikai helyzethez kötődött. S ez alatt az évtized alatt jelentősen változott a weimari köztársasággal kapcsolatos politikai tapasztalat. Itt is látható, hogy Schmitt nem egy univerzálisan érvényes elmélet kialakítására törekedett, amit egy-egy konkrét helyzethez igazít, arra tekintettel alkalmaz, hanem fordított irányú a megközelítésmódja. Adott a konkrét helyzet, S azt próbálta meg mindig elméleti igénnyel megragadni. Hogy összeáll-e ezekből az elméleti kiindulópontokból egy egységes teória? Ez számára másodlagos volt. Mindez persze nem jelenti azt, hogy az életmű adott helyzetekre reagáló fragmentumokra darabolható lenne. Látható és jellemző a folytonosság, ám nem minden vonatkozásban. Mivel e fejezetben csak a Weber-hatást vizsgálom, ebből következően a schmitti elméleti pozíciót illető változásról kizárólag ebben a kontextusban releváns megállapításokat kívánok tenni.

Weber a legitimitás és a legalitás fogalmait meghatározott módon rendezte, és a legitimitás egyértelműen politikai fogalomként értődött számára,²⁴ amit

²³ Egyébként az alapszöveghez évekkel később írt Bevezetőben némiképp tompította Schmitt a fentiekben idézett mondat erőteljes megfogalmazását azzal, hogy hangsúlyozta: Weber számára az „érték” sohasem volt végső szó vagy egy végső következtetés. Egyszerűen a tudományos munkájához szükséges segédeszköz volt, ami szabad utat biztosított számára az ideáltípus-alkotáshoz. Schmitt (2011): i. m. 22.

²⁴ Azért kell hangsúlyozni, hogy a legitimitás *politikai* fogalomként jelent meg Webernél, mert a legitimitás fogalmának jelentéstörténetét illetően ez nem feltétlenül magától értetődő. A legitimitás fogalmát ugyanis eredetileg a joggal összefüggésben használták, elsősorban a dinasztikus legitimitásra utalva, és személyre vonatkoztatottan: tehát nem általában vetten az uralom, hanem a konkrét uralkodó helyzetének jogszerűségét fejezte ki a legitimitás. A dinasztikus szemlélet egyúttal azt is jelentette, hogy az uralkodó igazolása a származással és a hagyománnyal állt

A megértő szociológia alapvonalaiban két összefüggésben tárgyalta: a rend és az uralom összefüggésében.²⁵

A legitim rend az érvényesnek tekintett rend, azaz a tőle való eltérés helytelenítést vált ki. Legitim érvényességet tulajdoníthatnak a cselekvők egy rendnek:

- tradíció alapján,
- indulati-érzelmi hit alapján,
- értékracionális hit alapján,
- a pozitív, tételesen lefektetett szabályozás alapján, amelynek legalitásában hisznek a cselekvők.

A legalitást akkor tekintik legitimnek a cselekvők, ha ebben megegyeztek, vagy rájuk kényszerítették, és ennek engedelmeskednek.

Az uralom összefüggésében éppen erről az engedmességről van szó. A mindenkori uralom úgy próbál engedmességet teremteni, hogy meghatározott hitek kialakítására törekszik az alávetettekben. Weber a kialakítandó hitekre legitimitásigényekként tekint, és ez az uralomtipológiájának alapja. Magyarán az uralomfajták azáltal különböztethetők meg, hogy milyen jellegű hitek kialakítására törekednek. Jól ismert a három alaptípus: racionális, tradicionális, karizmatikus. Ebből számunkra itt a racionális uralom az érdekes, mivel ehhez kapcsolódik a legalitás kérdése. A racionális uralomról azt írja Weber, hogy „alapulhat a legalitásba – a tételes rendnek és a tételes rend által az uralom gyakorlására kijelölt személyek utasítási jogának legális voltába – vetett hiten (legális uralom)”.²⁶

A weberi gondolatokhoz két megjegyzést fűznék:

(1) Weber a „legitim”, az „érvényes” fogalmakat gyakorta idézőjelben használta, ami arra utal, hogy tisztában volt a fogalmak jelentésváltozásával, vagyis

összefüggésben. A középkori gondolkodástörténetben a legitimitás fogalma különösképp mint a zsarnokkal (a jogszerűtlen módon uralkodóval) szembeni védekezés jogi fogalmaként kapott hangsúlyt, ami inkább negatív (kritikai) volt, semmint pozitív. Magyarán: tipikusabb használatmód volt, amikor a legitimitáció hiányáról beszéltek, mint amikor valakinek a legitimitásáról. S akkor hangsúlyozták a legitimitáció hiányát, amikor az erőszakkal hatalomra jutott uralkodó esetében nem lehetett olyan időpontot találni, amikor a legitimitás az új uralkodóra átszállt volna. Nagyjából a 19. század első harmadáig, a Bourbon-restaurációig ebben a jelentésben használták a legitimitás fogalmát. A jog pozitívizálódásával azonban – legalábbis Luhmann szerint – a 19. század második felétől a legitimitáció fogalma elvesztette ezt a jogi tartalmát, és a későbbiekben alapvetően politikai fogalomként lett használatos. A jog pozitívizálódása alatt értve: az eredendő jogokról szóló felfogás (természetjog, észjog) helyébe lépett az a meggyőződés, hogy a jog mögött döntés áll, S e szerint a jog döntéssel meg is változtatható, azaz: az uralkodó helyzetének jogi alapja nem átháramlik az előzőtől, hanem döntéssel megteremthető. Erről részletesen lásd Niklas Luhmann: *Legitimation durch Verfahren*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1989.

²⁵ Weber (1987): i. m. 58–64, 221–232.

²⁶ Uo. 224.

azzal, hogy a megszokott, jogra utaló jelentéstől eltérően politikai összefüggésben használja e fogalmakat.

(2) Mind a rend, mind pedig az uralom témakörében a legitimitás egyik eseteként tárgyalta a legalitást, és ez – legalábbis a felületes olvasó számára – megadta annak lehetőségét, hogy a legalitásról *mint* legitimitásról beszéljünk, legalábbis a legitimitás egyik alapformájaként, miszerint ha egy uralom legális, akkor legitim is. Ám Weber nem ezt írta! Nem önmagában jelent a legalitás legitimitást Webernél, hanem csak akkor, ha képes megteremteni a legitimitásra vonatkozó *hiteket*.

Nézzük, hogy Schmitt miként látta e két fogalom viszonyát! Ennek során követte-e a weberi gondolatmenetet, vagy éppen, hogy ahhoz képest egy alternatív fogalmi konstrukciót ajánlott? Abban egyértelműen Weber követte, hogy világosan elválasztotta a két fogalom jelentéstartományát.²⁷ A fogalmi elválasztás persze nem zárja ki, hogy létezhet olyan helyzet, amikor aktuálisan (praktikusan) egybeesik a legalitás és a legitimitás.

Schmitt a *Legalitás és legitimitás* című munkájában az állam következő alaptípusait különböztette meg: (1) parlamentáris törvényhozó állam, (2) igazságszolgáltató állam, (3) kormányzó (illetve igazgató) állam. Ez a tipológia a weberi értelemben vett ideáltípusokat írta le, mivel a realitásban e három jellemző, különböző arányokban vegyülve, együtt fordul elő. Mindegyik államnál jelen van a törvényhozás, az igazságszolgáltatás és az igazgatás. A tipológiaalkotás célja, hogy a politika és az államélet meghatározott összefüggései világosabban kirajzolódjanak. Ezen a tipológián belül, az úgynevezett parlamentáris törvényhozó állam esetében vizsgálta Schmitt a legalitás és a legitimitás viszonyát. Azért állította előtérbe ezt a típust, mert ebben látta a weimari köztársaság (egyik) alapjellemezőjét. Szerinte ebben a típusban egybeesik a legalitás és a legitimitás. Akik vitatják ezt az egybeesést, azok azt hangsúlyozzák, hogy a legalitás csak valamiféle „formálisat” jelent, amivel szembeállítható a „tartalmi” legitimitás. Ezen vitatók közé helyezte önmagát is Schmitt. Abból indult ki, hogy a weimari alkotmány kettősséget (formális-materiális) mutat, amiből következően az alkotmány a politikai-jogi döntések kétféle igazolását kívánja meg. Egyfelől megelégszik a legalitással, vagyis akik jogilag szabályozott módon (választáson) szereztek meg a többségi pozíciót, azok elvileg mindenféle döntést meghozhatnak. E tekintetben az alkotmány érték- és tartalomsemleges (formális), mert a legális többség az alkotmány felhatalmazása alapján elvileg bármit megtehet, akár a legalitást is felszámolhatja legális alapon – vonja le a következtetést Schmitt.

²⁷ Hogy milyen mélyen bevésődött Schmitt gondolkodásába ez a fogalmi distinkció és ennek weberi eredete, ezt jól mutatja a fél évszázaddal későbbi *Politikai teológia II.* egyik megjegyzése is: „Természetesen az ilyen megkülönböztetések Max Weber szociológiájára mennek vissza.” Schmitt (2006a): i. m. 91.

Másfelől az alkotmány meghatározott értékekben kifejeződő rendet, a német nép akaratának megfelelő rendet preferálja, ennyiben viszont nem formális, hanem materiális jellegű. E tekintetben a döntésekhez legitimációra (azaz a konkrét döntés és a preferált értékek tartalmi egyezésére) van szükség. Schmitt számára az alkotmányjogi és politikai tapasztalatok azt mutatják, hogy a legalitás és a legitimitás a hatalomgyakorlás különböző logikáját fejezi ki, amelyek nem egymás kiegészítését, hanem az egymással való versengést szolgálják. Sőt! A parlamenti törvényhozó állam *legalitása* kibékíthetetlen ellentétben áll a jogszerű akarat *legitimitásával*. Schmitt jóslata (e versengés következtében a politikai rendszer idővel feléli a demokratikus tekintély, bizalom tartalékát) egy éven belül realitássá vált.²⁸

Összegezve Weber hatását (természetesen beleértve azt is, ahol Schmitt Weberhez kapcsolódva, ám tőle eltérően ragadott meg egy-egy problematikát), a következő területeket emelhetjük ki:

- a karizmatikus uralom mint a politika vallásos (azaz vallási, illetve ahhoz hasonlatos) jellege,
- a szociológiai látásmód érvényesítése S benne – legalábbis részleges – kapcsolat az ideáltipikus elemzés módszertanával,
- a szekularizáció jelenségével, következményeivel való számvetés,
- az értékek démonikus harca,
- a legitimitás és a legalitás viszonyának kérdése.

²⁸ Carl Schmitt: *Legalitás és legitimitás*. Ford. Mulicza Katalin, Füzesi Péter, Holczer Márton, Szabó Béla. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2006b [1932].

Felhasznált irodalom

- Burkhardt, Kai (szerk.): *Carl Schmitt und die Öffentlichkeit. Briefwechsel mit Journalisten, Publizisten und Verlegern aus den Jahren 1923 bis 1983*. Berlin, Duncker & Humblot, 2013. Online: <https://doi.org/10.3790/978-3-428-54092-1>
- Cs. Kiss Lajos: Egy keresztény Epimétheusz. In Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Ford., szerk. Cs. Kiss Lajos. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002. 241–286.
- Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Ford. Hidas Zoltán, Szabó Márton. Budapest, Atlantisz, 2003.
- Luhmann, Niklas: *Legitimation durch Verfahren*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1989.
- Manemann, Jürgen: *Carl Schmitt und die Politische Theologie*. Münster, Aschendorff, 2002.
- Mehring, Reinhard: *Carl Schmitt. Aufstieg und Fall*. München, Beck, 2009.
- Palyi, Melchior (szerk.): *Hauptprobleme der Soziologie. Erinnerungsgabe für Max Weber*. München, Duncker & Humblot, 1923.
- Schmitt, Carl: *Politische Romantik*. München–Leipzig, Duncker & Humblot, 1925.
- Schmitt, Carl: *Politikai teológia*. Ford. Paczolay Péter. Budapest, ELTE ÁJK, 1992 [1922].
- Schmitt, Carl: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Ford., szerk. Cs. Kiss Lajos. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002.
- Schmitt, Carl: *Politikai teológia II. Legenda minden politikai teológia elintézéséről*. Ford. Szikszai Balázs. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2006a.
- Schmitt, Carl: *Legalitás és legitimitás*. Ford. Mulicza Katalin, Füzesi Péter, Holczer Márton, Szabó Béla. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2006b [1932].
- Schmitt, Carl: *Die Tyrannei der Werte*. Berlin, Duncker & Humblot, 2011 [1960]. Online: https://www.duncker-humblot.de/_files_media/leseproben/9783428559800.pdf
- Schmitz, Alexander – Marcel Lepper (szerk.): *Blumenberg, Hans – Schmitt, Carl: Briefwechsel*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2007.
- Ulmen, Gary L.: Politische Theologie und Politische Ökonomie. Über Carl Schmitt und Max Weber. In Helmut Quaritsch (szerk.): *Complexio oppositorium*. Berlin, Duncker & Humblot, 1988. 341–365.
- Ulmen, Gary L.: Introduction. In Carl Schmitt: *Roman Catholicism and political form*. London, Westport, 1996. VII–XXXVI.
- Viesel, Hansjörg (szerk.): *Jawohl, Herr Schmitt. Zehn Briefe aus Plettenberg*. Berlin, Support, 1988.
- Weber, Max: A tudomány mint hivatás. Ford. Józsa Péter. In Max Weber: *Állam, politika, tudomány*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970 [1919]. 126–156.
- Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I. Szociológiai kategóriáiban*. Ford. Erdélyi Ágnes. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987 [1922].
- Weber, Max: *A politika mint hivatás*. Ford. Lannert Judit, László Géza. Budapest, ELTE – Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, 1989 [1919].

Kelemen Roland¹

A legitimációs kivételes hatalom fogalmi rendszere

A kivételes állapot alapvetően a jogállam egyes határszituációira értelmezhető, míg a kivételes hatalom a jogállam sajátos jogi rezsime. A történeti tapasztalásokból azonban leszűrhető egy ettől eltérő típusú kivételes állapoti és hatalmi közeg, amelynek nem jogi, hanem sokkal inkább hatalmi/legitimációs jellemzői vannak. Ezekről két esetben beszélhetünk. (1) Az egyik, ha az állam az alkotmányos rend elleni támadást nem tudja visszaverni, hiszen ekkor a korábbi főhatalmat gyakorló államalakulat megszűnik létezni, és a helyét egy új legitimitást teremtő forradalmi államalakulat veszi át. (2) A másik ilyen típusú esetkör, amikor külső támadás elleni sikertelen védekezés esetén az állam területét részben vagy egészen megszállják. Bár utóbbit az ENSZ Alapokmánya tiltja, tehát jogellenes cselekmény,² azonban az orosz–ukrán konfliktus során az Oroszország által annektált Krím félsziget példája mutatja, hogy a gyakorlatban továbbra is létező területszerzésről van szó.

Ezek a kivételes állapotok inkább hatalomelméleti vagy legitimációs, mintsem jogrendi kategóriák. Előbbi esetről akkor van szó, ha a barát-ellenség megkülönböztetés olyan intenzívvé válik, hogy a fennálló rend politikai csatározásainak legitim és szürkezőnába tartozó keretei már nem képesek kordában tartani a harcot. Ennek oka, hogy az egyik fél a másikat oly mértékben kiszolgáltatottá teszi, hogy az saját léte vagy érdekei védelmében a fennálló kereteket áthágja, és erőszakos módon érvényesíti saját akaratát, vagyis a harc „háborús” eszközéhez nyúl, mivel a hatalom megragadásának legkézenfekvőbb eszköze a másik létének létszerű tagadása.

Ez nemcsak azt jelenti, hogy a jogállami keretek megszűntek, hanem azt is, hogy bár a fennálló rend biztosít megfelelő terrénut a demokratikus, jogállami politikai harc folytatására, csupán a megerősödő „ellenség” oldal saját politikai érdekeit a fennálló jogrend keretei között már nem tudja, vagy számára nem elégséges mértékben képes érvényre juttatni.

¹ Tanársegéd, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar Jogtörténeti Tanszék; tudományos segédmunkatárs, Nemzeti Köszolgálati Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar Honvédelmi Jogi és Igazgatási Tanszék. Kapcsolat: kelemen.roland@uni-nke.hu.

² Kende Tamás et al. (szerk.): *Nemzetközi jog*. Budapest, Wolters Kluwer, 2018. 345.

A legitimációs kivételes hatalom jellemzése

A kivételes hatalom úgynevezett hatalmi/legitimációs típusainak vizsgálata esetében az elején szükséges rögzíteni, hogy ezek nem értelmezhetők jogrendi típusként, hiszen ezen kivételes állapotokban – legyen szó akár forradalmiról, akár ellenforradalmiról – a jogrend részlegesen vagy teljesen megszűnik létezni, így nem jelenthet külön jogi eszközparkot a végrehajtó számára, és főként nem olyat, amely a jogállam kereteit kívánja biztosítani legalább minimális szinten. Így ezen kivételes hatalmak jóval inkább takarnak hatalomgyakorlási mechanizmust – technikát –, szükségszerűséget.

A kivételes hatalom mint hatalomgyakorlási mechanizmus jelen esetben azt jelenti, hogy a hatalmat birtokló hatalmának megszerzésétől milyen folyamaton keresztül kíván eljutni a hatalmának legitimációjához. Valós tartalommal ezt a mechanizmust a hatalomgyakorlási technikák, vagyis a ténylegesen megjelenő, akár előre – legalábbis önmagának – definiált cselekvési minták töltik meg (például öngazolási eszközök, eszmék, terrorral, erőszakkal való viszony, a kitűzött cél stb.). Itt nagy szerepe van a külső körülményekhez való alkalmazkodóképességnek, így a hatalomgyakorlási szükségszerűségek felülírhatják az előzetesen meghatározott cselekvési mintákat, módosíthatnak egy-egy ilyen állapotban tapasztalható radikalizmust, a cél érdekében megjelenő öngazolás pedig erőszakos jelleget ölthet. Ezen kivételes állapotokban a jog nem eszközparkot kínál, hanem sokkal inkább eszközként funkcionál egy legitimációs folyamat során – hiszen a legitimációs kivételes hatalom saját rendet, jogrendet kíván konstituálni. Ugyanis a legitimáció nemcsak új hatalmi rendszer kialakítását jelenti, hanem jogrendszer alapítását, társadalom alapítását, vagyis az elitek újrendeződését, a társadalmi értékek eltolódását, sőt újradefiniálását.³ A legitimációs folyamat során tehát az addigi állami, társadalmi rendet lerombolják, átalakítják, és új rendet képeznek le.

Ennek folyamatához értelmezni szükséges Schmitt rendkívül erős kezdőmondatát, amely szerint a „szuverén az, aki a kivételes állapotról dönt”.⁴ „Azonban sem a kivételes állapotok léte, sem pedig a bevezetésének szükségességéről való döntés nem jogi, hanem politikai probléma”,⁵ ugyanis „[...] a döntés nem a normatartalomtól következik, mivel a szuverént e tisztán hatalmi-politikai kérdésben a döntés megtételére a norma (ti. alkotmány) pusztán felhatalmazza”.⁶ Itt szembevetve Schmitt ezen érvelésével annyi rögzítendő, hogy ha a kivételes hatalom jogrendi intézmény, akkor azonban a döntéshozó alkotmányos keretekhez van

³ François Furet: *A forradalomról*. Budapest, Európa, 2006. 57.

⁴ Carl Schmitt: *Politikai teológia*. Ford. Paczolay Péter. Budapest, ELTE ÁJK, 1992 [1922]. 1.

⁵ Szigeti Péter: A decizionizmus két terepe Carl Schmittnél: a szuverenitás makro- és bírói ítélet mikroszintjén. *Világosság*, 44. (2003), 7–8. 104.

⁶ Uo. 104.

kötve, meghatározott tényálláshoz, elrendelési mechanizmushoz, és nem elhanyagolható módon a döntéshozó a legitimációs lánc révén csatlakozva van a tényleges szuverénhez (a néphez), méghozzá a lehető legkevesebb láncszem választja el tőle.

Így Schmitt fentebbi, szuverénről alkotott gondolata átvezet a kivételes hatalom fogalmi hálójának másik részére, a forradalmi és ellenforradalmi kivételes hatalomra. Ugyanis – ahogy Schmitt megjegyzi –, ez a fenti gondolatkezdő definíciója az, amely leginkább alkalmas a szuverenitás fogalmának meghatározására. Pontosán ebből a fogalomból kiindulva határolhatjuk el egymástól az egyes kivételes állapotokat, vagyis azt, hogy alkotmányos vagy legitimációs kivételes állapotról beszélünk-e. Tudniillik a kivételes hatalomról való döntés átszármaztatása pontosan mutatja a hatalmi viszonyokat, a döntés lehetőségét. Sőt kézenfekvő megfordítani Schmitt szuverén fogalmát, és azt mondani, hogy szuverén az, aki a kivételes hatalom kivezetéséről, vagyis a normál állapot fennállásáról dönt. Hiszen annak személye vagy pedig azon intézmény, amely ezt megteszi, az, aki/amely a kivételes hatalom megszűnése után a tényleges hatalmat birtokolja. Ha a szervek megegyeznek, akkor az alkotmányos kivételes állapot sikeresen birkózott meg a létét fenyegető veszélyekkel. Átszármazás esetében azonban a három legitimációs típusú kivételes hatalom valamelyikének győzelme realizálódott.

„A társadalmi forradalmak elementáris erejű társadalmi tények, embereket, politikai irányzatokat, intézményeket magukkal ragadó és újakat létrehozó viharok, amelyek joghatásukat tekintve vis major jogi tényeknek minősülnek.”⁷ Az egyes ilyen elementáris forradalmi típusok közötti eltérés az, hogy miként reagálnak a folyamat kezdőpontján lévő korábbi hatalom birtokosai által létrehozott általános (alkotmányos) rendre. Létérdeke a kialakuló hatalmi rezsimnek, hogy „a múltbeli viselkedésüknek és jelenbeli szerepüknek koherens értelme legyen, hogy közben semmiképp se lehessen eltéríteni vagy kisajátítani. Legitimációnak vitathatatlanak kell maradnia [...]”,⁸ tehát a teljes legitimációs folyamat során történetileg, vagyis visszafelé fordulva is fent kell tartani az önigazolást, hiszen az ebben való törés a legitimációs folyamat töréséhez vezet, amely újabb hatalmi gócpontok kialakulását eredményezheti.

A forradalmi vagy legitimációs kivételes hatalmak elhatárolásának az alapja tehát a korábbi rendhez való viszonyulás, amelynek önmeghatározó jellege van. Hiszen önmagában szimbólumként, eszmeként jelenik meg az előző rendszer tagadása vagy egy korábbi rendhez való visszanyúlás. Ennek alapján kétféle legitimációs kivételes hatalmat tudunk elkülöníteni: a forradalmi és az ellenforradalmi.

⁷ Szigeti Péter: A decizionizmus két terepe Carl Schmittnél – szuverenitás makro- és a bírói ítélet mikroszintjén. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya – Tanulmányok Carl Schmitttről*. Budapest, Gondolat, 2004. 340.

⁸ Furet (2006): i. m. 16.

A forradalmi kivételes hatalom szembehelyezkedik a korábbi általános (alkotmányos) renddel, míg az ellenforradalmi kivételes hatalom kifejezetten a forradalom előtti renddel legitimálja önmagát. A forradalmi kivételes hatalom esetében több fokozatot kell elkülöníteni az egyes altípusok intenzitása alapján. (1) Az első csoportba azok tartoznak, amelyek bár szembehelyezkednek a korábbi renddel, annak szabályait felhasználva hozzák létre saját rendjüket, és alakítják ki saját jogrendszerüket. Ezeket nevezhetjük alkotmányos vagy bársonyos forradalmaknak. (2) Ezzel szemben a teljes *vis maior* állapotig elvezető forradalmak minden hatalmi kérdésben szembehelyezkednek a korábbi renddel, és annak felszámolása révén törekednek új, saját rend kialakítására; ezek az úgynevezett *tabula rasa* forradalmak.

A forradalmi és ellenforradalmi kivételes hatalom megértésének alapját jelentheti Schmitt két diktátortípusa: a szuverén és a komisszárius diktátor. Mindkettőnek van egy sajátos függősége – az elsőnek, hogy alkotmányt adjon az új rendnek, a másodiknak pedig, hogy a korábbi alkotmányos rendet helyreállítsa; tehát mindkettő „vágya” egy általános alkotmányos rend elérése, megvalósítása.

Bár időben az ellenforradalmi a forradalmi kivételes hatalmat követi, mégis célszerű előbb ezt vizsgálni, ugyanis feltételez magának egyfajta felhatalmazást a korábbi alkotmányos rendszertől. Itt mondható az, hogy „transzcendálja az alkotmányt, annak védelme céljából; hivatkozási alapja a *pouvoir constitué*”.⁹ Valójában azonban nem ez a kialakuló rendszer függesztette fel az alkotmányos rendet, hiszen ez már a szükségállapot szabályok alkalmazása során megtörtént. Eme alkotmány ezen esetben nem más, mint az ellenforradalmi politikai erők legitimációs forrása.

Ebből következőleg az itt megjelenő alkotmányos hatalom azonosnak tekinthető a korábbi rend alkotmányos hatalmával, amely ennek ellenére már nem azonosítható teljes egészében a korábbi alkotmányos renddel, hiszen a legitimációs kivételes hatalom arra hatást gyakorolt, sőt ha átmenetileg is, de felszámolta azt.

Annyi viszont következik ebből a *pouvoir constitué*-ből, hogy az általa kialakított korábbi szokások, szabályok kötöttségként jelennek meg az új rendben, egyfajta megbízó és megbízotti viszonyt hoznak létre a hatalom korábbi és kiforróban lévő jelenlegi birtokosai között annak érdekében, hogy helyreállítsák az általános alkotmányos rendet. Ennek okán viszont ez a korábbi rend kötöttségként is meg kellene, hogy jelenjen, viszont a tényleges hatalmi harcban, ahol a szemben álló totális megsemmisítése jelenti a győzelmet, ez nem egészében lehetséges.¹⁰ A korábbi

⁹ Pethő Sándor: *Norma és kivétel – Carl Schmitt útja a totális állam felé*. Budapest, Doxa Könyvek, 1993. 142.

¹⁰ Carl Schmitt: *Dictatorship. From the origin of the modern concept of sovereignty to proletarian class struggle*. Cambridge, Polity, 2014 [1921]. 26–27.

alkotmányos renddel való szerződéskötés lehetővé teszi az ellenforradalmi kivételes hatalom számára, hogy erre hivatkozva a nemzetközi térben is megjelenjen, és ott kapcsolatokat teremtsen, ezzel is igazolva saját tényleges létezését.¹¹

Összefoglalva tehát az ellenforradalmi kivételes hatalom omnipotenciájának alapját a korábbi alkotmányos renddel való szerződéskötés adja,¹² amely révén egyetlen célja van: a korábbi alkotmányos rend ismételt kialakítása. Azonban ennek során mégis egy sajátosan új hatalmi rendet alakít ki, amely csak legitimációs alapként tekint már a korábbi rendre.

A szuverén diktatúra, amely azonosítható a forradalmi kivételes hatalommal, ezzel szemben „nem egyszerűen az alkotmányos rend felfüggesztésére, hanem egy olyan helyzet létrehozására törekszik, mely lehetővé teszi egy új alkotmány létrehívását”.¹³ Ebből adódóan a forradalmi kivételes hatalom olyan rend, amelyet a forradalom maga konstituál. Célja, hogy ezen rend által olyan rendet teremtsen, amely lehetővé teszi, hogy az általa kívánt általános alkotmányos rendet létrehozassa.¹⁴

Ez az alkotmányos rend az ideális alkotmány képében korporálódik. Magát a forradalmi feszültséget is az teremti, hogy „minden harcoló párt csak a saját politikai követeléseinek megfelelő alkotmányt ismeri el igazi alkotmánynak. Ha az elvi politikai és társadalmi ellentétek nagyon élesek, akkor ez könnyen oda vezethet, hogy egy párt minden olyan alkotmánytól, amelyik nem elégíti ki követeléseit, elvitatja az alkotmány nevét.”¹⁵ Az ideális alkotmány létrehozásának lehetőségét „végső soron a politikai erőviszonyoktól függő”¹⁶ képesség határozza meg. Ugyanis „az alkotmányozó hatalom az a (politikai) erő és autoritás, amelyik abban a helyzetben van, hogy az alkotmányt normatív érvényességi igénnyel létrehozza, hordozza és megszüntesse”.¹⁷

Amikor a fennálló alkotmányos rendszerrel szemben kívánják tehát megvalósítani ezt az ideális alkotmányt, akkor ehhez az kell, hogy ez a politikai erő át tudjon alakulni forradalmi kivételes hatalommá, és vagy a korábbi rend egyes elemeit felhasználva (bársonyos forradalom), vagy azt teljesen felszámolva (*tabula rasa* forradalom) létrehozzon egy tényleges alkotmányos rendet.

Ennek megalkotása előfeltételezi a megvalósított politikai egységet, vagyis a tényleges rend kialakítását, ugyanis „nem úgy van, hogy a politikai egység

¹¹ Schmitt (2014): i. m. 29.

¹² Uo. 112.

¹³ Pethő (1993): i. m. 142.

¹⁴ Schmitt (2014): i. m. 119.

¹⁵ Szilágyi Péter: A Verfassungslehre, mint különös és különleges államelmélet. *Államtudományi Műhelytanulmányok*, (2017), 10. 10.

¹⁶ Pethő (1993): i. m. 143.

¹⁷ Szilágyi (2017): i. m. 18.

csak azután keletkezik, hogy egy alkotmány adatik”.¹⁸ A bársonyos forradalom esetében ez annyit tesz, hogy a korábbi politikai rend már nem képes az erőszak-szervek által fenntartani a korábbi rendet, és saját totális megsemmisítését megelőzve kompromisszumot köt a kiforróban lévő új rend képviselőivel, ezzel is átmentve valamit a hatalmából.

Mindkettő esetében tetten érhető a korábbi jogrendszer átalakítása. A bársonyos forradalom és az ellenforradalom esetében a jogrendszer transzformációja részleges, hiszen minden olyan jogszabályt meghagynak, amely alkalmas arra, hogy az újfajta társadalmi, gazdasági és mindenekelőtt politikai rendet kiszolgálja, még ha az eredeti rendeltetésétől, értelmezésétől a törvények el is térnek. Az ellenforradalmi emellett szükségszerűen tagadja a forradalmi jogalkotás minden termékét. A *tabula rasa* jellegű forradalom esetében azonban a lehető legteljesebb a jogrendszer cseréje, hiszen a jog szükségszerűen ideológiai támaszként is megjelenik az átalakulás során, amely végül lehet pozitív kicsengésű (például a polgári forradalmak jogrendi transzformációja), viszont lehet teljesen politikai alárendeltségű is (lásd például a Szovjetunió korai alkotmányozási folyamatát). Emellett az is kirajzolódik, hogy a jogrend a kialakuló új politikai rend legitímációs időszakában egyáltalán nem jelent korlátozást, azonban ha ez az állapot fennmarad a legitímációs folyamat után is, akkor az állam totaliter jelleget ölt, és mondhatni a kivételesség nyer általánosságot.

A jogrendszeren túl ki kell még térni olyan általános jellemzőkre, amelyek szükségszerű velejárói a legitímációs kivételes hatalmaknak. Ilyen többek között a szimbólum, a sajátos eszme, a decízió viszonya a joggal, az erőszak-szervek kérése és a hatalom reprezentációja.

Mindegyik legitímációs kivételes állapot esetében az átalakulásnak, a legitímációnak szüksége van sajátos eszmékre, szimbólumokra. Az egyik ilyen szimbólum szükségszerűen maga a forradalom, hiszen a forradalom kialakulásának okaiban, az eseményekben, a jelszavakban a forradalmi oldal a legitímáció okságát mutatja ki, a forradalmat szentté avanzsálja, szükségszerű körülménnyé teszi, ami a legitímációs folyamat során alkalmazott eszközparkot, döntéseket legitimné teszi. A forradalom nemcsak önmagát emeli megkérdőjelezhetetlen rangra, hanem azon eszmét is a vallás szintjére emeli, amely mentén a forradalmi események kialakulhattak (legyen az a szabadság, egyenlőség, testvériség hívó szava, vagy proletárszabadság és egyenlőség eszméje, vagy a nemzetszocializmus elvi rendszere). Ezzel szemben az ellenforradalom a forradalmat megelőző államalakulat felhívásával, valamint a forradalmi rezsim tagadásával legitímálja magát. Ennek során a forradalmi szimbólumokat démonizálja, a korábbi általános rendet megtestesítő rezsimet, társadalmi rendet emeli szinte sérthetetlen, dogmatikus,

¹⁸ Szilágyi (2017): i. m. 11.

erkölcsileg megingathatatlan magasságokba. A forradalom tehát mindkét esetben olyan origó, amely szükségszerűen önigazoló a legitimációs folyamatban, amit eszmékkel és további szimbólumokkal erősítenek.

A legitimációs kivételes hatalmak a legitimáció során a kényszermonopólium gyakorlására saját erőszakszerveket hoznak létre, mivel lényegében a győzelem csak a szemben álló fél totális megsemmisítésével érhető el. Lenin ezt úgy fogalmazta meg, hogy „[a]z állam »külön elnyomó hatalom«. Ebből következik, hogy azt a »külön hatalmat«, amellyel a burzsoázia a proletariátust, a maroknyi gazdag a dolgozók millióit elnyomja, fel kell, hogy váltsa a proletariátus »külön elnyomó hatalma« (proletárdiktatúra).”¹⁹ Általános jellemzőként figyelhető meg, hogy egy ilyen átalakulás során az új hatalom rátelepszik a korábbi erőszakszervekre, és azok állományát szelektálva – akár elbocsátásokkal, akár koncepciók perекkel –, ideológiailag megtámogatva újraszervezi, politikailag a lehetőségekhez mérten megbízhatóvá teszi. Lásd például a Tanácsköztársaságban a Vörös Őrséget és a Vörös Hadsereget, az ellenforradalom során a Nemzeti Hadsereget, vagy az észak-amerikai gyarmatok milíciákból szervezett kontinentális hadseregét. Érdeemes rögzíteni, hogy a bársonyos forradalom is az elsőek között alakítja saját képére az erőszakszerveket. Győzelme vagy vélt győzelme esetén az alkotmányozás lesz, amely „konstituálja a politikai egység formáját és típusát”,²⁰ amelyben rögzítik ezen szervek elvi szerepét. A fenti idézetből pedig világossá válik, hogy ennek gyakorlati feladata a hatalmon lévők érdekeinek védelme, szerencsés esetben a népszuverenitás elvét valló politikai rendszer kialakulása révén; ez a nemzet, a nép szolgálatát jelenti.

A legitimációs kivételes hatalom jellemzője viszont, hogy a korábbi rezsimek hatalomgyakorlási metódusait ismerve azokat alkalmazza; ez hatványozottan igaz az erőszakszervekre. Quinet megfogalmazása szerint ennek értelmében „az unoka az ős vonásait, hajlamait fogja mutatni, a jakobinus diktatúra is visszahozhatta a tiszta monarchia hajlamait, Robespierre leszármazottai pedig Richelieu-höz és Caesarhoz tértek vissza”.²¹ Ez lényegében nem jelent mást, mint azt, hogy a formálódó politikai rezsimek az abszolutizmus eszközeihez tér vissza, amely pedig kettős jellemzőben ölt testet. (1) Egyfelől a cél érdekében – ahogyan az Hobbesnál vagy Bodinnél látható²² – a hatalmon lévők decíziós jogköre

¹⁹ Vlagyimir Iljics Lenin: *Állam és forradalom. A marxizmus tanítása az államról és proletariátus feladatai* (1917). Budapest, Szikra, 1949. 25–26.

²⁰ Szilágyi (2017): i. m. 11.

²¹ Furet (2006): i. m. 34.

²² Az abszolút állam elméleti támaszát jelentették Jean Bodin és Thomas Hobbes munkái. „Bodin és Hobbes remek elméleti legitimációt szolgáltatott az erős hatalom alátámasztására: eszerint az alattvalóknak azért kell követniük az uralkodói pozícióban lévő személy által alkotott jogot, mert ő a szuverén. A szuverenitás első elméletei – Bodin fejedelmi, és Hobbes uralkodói

a végletekig kitágul, őket semmi nem köti, csak a hatalom megtartásának szüksége, hiszen ez egybeforrt a létezésükkel. (2) A másik oldalról pedig a hatalom, az erő reprezentációjának szükségességét jelenti, vagyis nem elégséges a hatalom birtoklása, azt időközönként a kormányzottak számára is világossá kell tenni a legitimáció sikere érdekében. A végletekig tágult döntési jogkör és a hatalom reprezentálásának szükségszerűsége szélsőségekben való gondolkodást eredményez, így jelenik meg a politikai gondolkodásban a jók és rosszak tipológiája, a barát-ellenség értékpáros; végső esetben ez szükségképpen a terror eszközének kormányzási móddá emeléséig fokozódik. Az intézményesült terror lehetőségéhez, valamint „az ideológiai megfellebbezhetetlenséghez természetsszerűleg járul az egyének ellenőrzése”, ennek csúcspontján „a jog uralma egyesek rendőri hatalmává fajul”.²³ Viszont, itt is meg kell jegyezni, ha ez az állapot, a legitimációs kivételes hatalom időszakán túl is fennmarad, akkor a rendszer totaliter rezsimnek tekintendő, és a kivételest általánossá formálta.²⁴

Végső soron a legitimációs kivételes hatalom céljaként megfogalmazott általános alkotmányos rend létrehozásához, a politikai hatalom megtartásához, tartós sikeréhez, nem utolsósorban a legitimációhoz szükséges egy stabil, erős intézményrendszer, közigazgatási struktúra kialakítása, amely működteti az újrafogalmazott társadalmi alrendszereket, fenntartja, felügyeli, ellenőrzi a kialakított rend hétköznapijainak működését.

szuverenitása – ekként az abszolút hatalomra törekvő fejedelmeket és királyokat patronáló ideológiái »támasszá« váltak.” [Pongrácz Alex: Az állam gazdaságpolitikai szerepvállalásának változásai. *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás*, 5. (2017), 3. 172.] Eme államban az uralkodó joga volt, hogy „rendelkezzen javaikkal, személyükkel és az egész állammal tetszése szerint”. (Jean Bodin: *Az államról – Válogatás*. Budapest, Gondolat, 1987 [1576]. 77.) Az abszolutizmus időszakában a rendek jogai erősen korlátozva voltak, ami abban is megfogható volt, hogy „királyuk engedélye nélkül nem dönthetik meg uralmát, nem térhetnek vissza az egyenetlenkedő sokaság zűrzavaros körülményeihez, S nem ruházhatják át a képviselés jogát jelenlegi képviselőjükről egy másik személyre vagy gyülekezetre. Mert mindenki mindenkivel szemben kötelezve van arra, hogy mindazt, amit a jelenlegi uralkodó cselekszik vagy célszerűnek tart megtenni, sajátjának ismerje el, és saját megbízásából történő cselekedetnek tekintse [...]” (Thomas Hobbes: *Leviatán – Vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma*. Budapest, Kossuth, 2014 [1651]. 115.) Ennek köszönhetően is rögzíthető, hogy „bár a szuverént köti a jog, rendkívüli helyzetekben nem köteles betartani saját ígéreteit S a jog kötöttségeit” [Paczolay (1992): i. m. XI.], ugyanis – ahogyan Bodin fogalmaz – „ha sürget a szükség, az uralkodó mégsem várhatja meg sem a rendi gyűlés, sem a nép beleegyezését, amelynek üdve a bölcs uralkodó előrelátásától és frissességétől függ [...]” [Bodin (1987): i. m. 85.]

²³ Furet (2006): i. m. 52.

²⁴ Lásd bővebben: Cs. Kiss Lajos: A totális állam elmélete és mítosza. *Világosság*, 51. (2010), ősz. 19–40.

Utószó

Schmitt szuverenitásfogalma az általános alkotmányos rendben határozza meg a szuverén személyét, vagyis a hatalom tényleges birtokosát. A kivételes hatalom fennállása idején azonban a szuverén leírására ez alkalmatlan, ugyanis ezen határszituációk esetében kizárólag a fogalom megfordítása vezethet eredményre. Kivételes hatalom idején tehát a szuverén – a hatalom végső birtokosa – az, aki az általános alkotmányos rend létéről dönt, meghatározza annak kereteit, a társadalom szerkezetét, a társadalmi értékeket, a társadalmi értékek mögött húzódó uralkodó eszmerendszert, és nem utolsósorban a politikai hatalomgyakorlás módozatát.

Kérdés, hogy az ezen történeti tapasztalásokon nyugvó legitimációs kivételes hatalmak mit tudnak üzeni, mit tudnak mondani a 21. század államtudományával foglalkozóknak? Ha napjaink biztonsági környezetét nézzük, akkor egyértelműen kirajzolódnak a hibrid konfliktusok (ukrán válság, iszlamista tél), és azok egyik alapvető jellemzője,²⁵ hogy a háttérben meghúzódó – nagyhatalmi – támadó a többfázisú hadművelet során a megtámadott állam politikai, társadalmi, gazdasági rendjét támadja, és végső soron olyan szintű válságot kíván előidézni, amelyben a megtámadott fél rendszeri összeomlanak, így a legitimációs kivételes állapotokhoz nagyban hasonló helyzetet idéz elő: ezen legitimációs kivételes hatalmat kihasználva próbálja magához ragadni a hatalmat vagy a számára megfelelő rezsimet létrehozni. Ebből adódóan az ilyen legitimációs kivételes hatalmak vizsgálata segíthet megérteni az ilyenkor zajló társadalmi, politikai folyamatokat, és megfelelő következtetések révén segítheti az ideális szabályozási környezet kialakítását.

²⁵ Lásd bővebben: Farkas Ádám: Komplex biztonság, hibrid konfliktusok, összetett válaszok. *Honvédségi Szemle*, 148. (2020), 4. 11–23; Kiss Álmos Péter: A hibrid hadviselés természetrajza. *Honvédségi Szemle*, 147. (2019), 4. 17–37; Rácz András: A hibrid hadviselés és az ellene való védekezés lehetőségei. *Seregszemle, az MH Összhaderőnemi Parancsnokság folyóirata*, 14. (2016), 2. 3–16; Resperger István: *A válságkezelés és a hibrid hadviselés*. Budapest, Dialóg Campus, 2018; Simicskó István: A hibrid hadviselés előzményei és aktualitásai. *Hadtudományi Közlöny*, 27. (2017), 3–4. 3–16.

Felhasznált irodalom

- Bodin, Jean: *Az államról. Válogatás.* Ford. Máté Györgyi, Csűrös Klára. Budapest, Gondolat, 1987 [1576].
- Cs. Kiss Lajos: A totális állam elmélete és mítosza. *Világosság*, 51. (2010), ősz. 19–40. Online: https://epa.oszk.hu/01200/01273/00058/pdf/Vilagosság_2010_osz_019-064.pdf
- Farkas Ádám: Komplex biztonság, hibrid konfliktusok, összetett válaszok. *Honvédségi Szemle*, 148. (2020), 4. 11–23. Online: <https://doi.org/10.35926/HSZ.2020.4.2>
- Furet, François: *A forradalomról.* Ford. Vargyas Zoltán. Budapest, Európa, 2006.
- Hobbes, Thomas: *Leviatán – Vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma.* Budapest, Kossuth, 2014 [1651].
- Kende Tamás – Nagy Boldizsár – Sonnevend Pál – Valki László (szerk.): *Nemzetközi jog.* Budapest, Wolters Kluwer, 2018.
- Kiss Álmós Péter: A hibrid hadviselés természetrajza. *Honvédségi Szemle*, 147. (2019), 4. 17–37. Online: <https://honvedelem.hu/images/media/5f58be696dc30542944535.pdf>
- Lenin, Vlagyimir Iljics: *Állam és forradalom – A marxizmus tanítása az államról és proletariátus feladatai (1917).* Budapest, Szikra, 1949 [1917].
- Paczolay Péter: Bevezetés. In Carl Schmitt: *Politikai teológia.* Ford. Paczolay Péter. Budapest, ELTE ÁJK, 1992.
- Pethő Sándor: *Norma és kivétel – Carl Schmitt útja a totális állam felé.* Budapest, Doxa Könyvek, 1993.
- Pongrácz Alex: Az állam gazdaságpolitikai szerepvállalásának változásai. *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás*, 5. (2017), 3. 168–195. Online: <https://folyoirat.ludovika.hu/index.php/ppbmk/article/view/1821>
- Rácz András: A hibrid hadviselés és az ellene való védekezés lehetőségei. *Seregszemle, az MH Összhaderőnemi Parancsnokság folyóirata*, 14. (2016), 2. 3–16. Online: <https://bit.ly/3pHS5II>
- Resperger István: *A válságkezelés és a hibrid hadviselés.* Budapest, Dialóg Campus, 2018. Online: <https://bit.ly/3cDwsoX>
- Schmitt, Carl: *Politikai teológia.* Ford. Paczolay Péter. Budapest, ELTE ÁJK, 1992 [1922].
- Schmitt, Carl: *Dictatorship. From the origin of the modern concept of sovereignty to proletarian class struggle.* Cambridge, Polity, 2014 [1921].
- Simicskó István: A hibrid hadviselés előzményei és aktualitásai. *Hadtudományi Közlöny*, 27. (2017), 3–4. 3–16. Online: <http://real.mtak.hu/id/eprint/67458>
- Szigeti Péter: A decizionizmus két terepe Carl Schmittnél: a szuverenitás makro- és a bírói ítélet mikroszintjén. *Világosság*, 44. (2003), 7–8. 103–118. Online: www.vilagossag.hu/pdf/20031018121650.pdf
- Szigeti Péter: A decizionizmus két terepe Carl Schmittnél – szuverenitás makro- és a bírói ítélet mikroszintjén. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya – Tanulmányok Carl Schmittől.* Budapest, Gondolat, 2004.
- Szilágyi Péter: A Verfassungslehre, mint különös és különleges államelmélet. *Államtudományi Műhelytanulmányok*, (2017), 10. Online: <https://bit.ly/3cDwRHZ>

Kevevári István¹

Végtelen felelősség és emlékezet – A Paul de Man-eset margójára

Bevezetés

A globális járvány árnyékában 2020-ban valami olyan dolog zajlott le, amely nem volt váratlan, sőt előzmények nélküli, azonban harcias túlkapásaival szinte forradalminak tetszett. A nyugati világban (azon belül is elsősorban az Amerikai Egyesült Államokban) felfutó identitáspolitikai mozgalmak fokozatosan a mainstream közéleti-tudományos részeivé váltak, és kezdték átformálni a keretet, amelyben önmagunkat mint politikai-kulturális közösséget értelmezzük. Azonban a George Floyd-esetet követő tiltakozások és a Black Lives Matter mozgalom hatására egy pillanatra úgy tűnt, hogy a tér és a kultúra, amit eddig otthonosnak véltünk, ideológiai csatatérre vált: szobrok, cégek évtizedek óta használt brandjei, logói vagy sportcsapatok neve váltak a kultúrharc martalékává a történelmi igazságszolgáltatás nevében.

A kulturális emlékezet nyilvánvalóan nagyon fontos elem a jelenkori nemzeti identitás felépítése szempontjából, és ennek nagyon sok magán-, közösségi és állami eleme van. Álláspontom szerint egy modern társadalomban mindig párhuzamos narratívák vannak önmagunkról (Kik vagyunk? Kik voltunk? Kik akarunk lenni?); ezt nevezte Robert Cover *nomos*nak.² A történelmi emlékezet létrehozása nem olyan egyszerű, a kulturális emlékezet kanonizációja egy nagyon bonyolult folyamat, amelyet még az állam sem tud feltétlenül kontroll alatt tartani. Álláspontom szerint Magyarország Alaptörvényének Nemzeti hitvallása erre tesz kísérletet, amikor a következőképpen fogalmaz:

¹ Adjunktus, Nemzeti Közzolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Állam- és Jogtörténeti Tanszék. Kapcsolat: kevevari.istvan@uni-nke.hu.

² Robert M. Cover: The Supreme Court 1982 term. Foreword: *nomos* and narrative. *Harvard Law Review*, 97. (1983), 5. 4–68.

„Nem ismerjük el történeti alkotmányunk idegen megszállások miatt bekövetkezett felfüggesztését. Tagadjuk a magyar nemzet és polgárai ellen a nemzetiszocialista és a kommunista diktatúra uralma alatt elkövetett embertelen bűnök elévülését.

Nem ismerjük el az 1949. évi kommunista alkotmányt, mert egy zsarnoki uralom alapja volt, ezért kinyilvánítjuk érvénytelenségét. [...]

Hazánk 1944. március tizenkilencedikén elveszített állami önrendelkezésének visszaálltát 1990. május másodikától, az első szabadon választott népképviselőt megalkulásától számítjuk. Ezt a napot tekintjük hazánk új demokráciája és alkotmányos rendje kezdetének.”

Az USA-ban lezajló folyamatok közül napjainkban a legfontosabbnak a *The 1619 Project*³ tekinthető, amelynek a *The New York Times* adott keretet, és a legfontosabb szószólója Nikole Hannah Jones újságíró, aki kollégáival egy olyan új narratív keretet akar alkotni, amelyben az afroamerikaiak rendszerszintű elnyomása nem „baleset”, hanem a fennálló amerikai rendszer esszenciája, egy olyan történelem, amelyben a nemzet minden nagysága eltörpül, sőt gyanú alá kerül a rabszolgaság emlékezte miatt.

Európában hasonló „történelmi keretezést” jelentenek a 20. századi totalitárius diktatúrák körül zajló emlékezeti viták. A „szembenézés a történelemmel” kérdésének egész könyvtárnyi irodalma van. A fő kérdés pedig az, hogy a múltunk „kínos” tettei és eseményei mi vagyunk-e, vagy csak megtörténtek velünk (különösen Magyarország második világháborús szerepvállalása körül vannak komoly viták).

Az egyén öntételezése esetében ez a kérdés ugyanúgy megjelenik: az életünk során rengeteg olyan dolgot teszünk, amelyek miatt okkal vethetik ránk bűneinket. A lelkiismeretével mindenki maga számol el, hogy ezek a „magánbűnök” most mi vagyunk vagy egyszeri botlásaink. Talán vannak olyan tetteink, amelyekkel halálunk órájáig nem tudunk elszámolni. Az egyéni identitáshoz tartozó „múltértelmezés” azonban egy ponton megáll: az egyén halálával, a *corpus* kiüresedésével „az egyén története” megszűnik, és csupán mások gyászoló emlékezete marad.

Az olyan kollektívumok esetében, mint a magyar vagy amerikai nemzet, azonban nincs ilyen *corpus* vagy szimbolikus „végpont”. A nemzet léte egy kontinuum, amelynek tartalmat egyének élete és tettei adnak. Generációk váltják egymást, más divat, más ízlés, más problémák és más válaszok, miközben egy absztrakt „nemzetnek” nevezett dolog folyamatosan létezik. Itt lép be a kollektív-történelmi felelősség kérdése: meddig felelünk a minket megelőző generáció hibáiért? Mennyiben őrizzük meg azokat a bálványainkat, nagy tudósainkat és művészeinket, akiknek esetleg napjaink szemüvegén keresztül vállalhatatlan tettei vagy nézetei voltak? Napjaink amerikai progresszív válasza az, hogy

³ Elérhető: <https://nyti.ms/3uzCCMm>

semennyire; döntjük le a szobrát, tegyük magyarázó táblákat és kitérőket minden alkalommal, ha a neve felmerül, de sose kezeljük az életművét az egyéni esendőségeitől függetlenül.

Jelen írásomban egy 1980-as évekbeli esetet kívánok görcső alá venni, amelyben Paul de Man, az amerikai irodalmi dekonstrukció egyik nagy alakjának életműve került ösztűz alá halála után, fiatalkori írásai miatt. A „végtelen felelősség”, az emlékezet és az igazságosság kérdése körüli vitát Jacques Derrida és Jack Balkin írásain keresztül szeretném bemutatni.

A Paul de Man-eset és a derridai konstrukció igazságosságfogalmának egy lehetséges körvonalazása

Ismert, hogy amikor az 1980-as években a dekonstrukció megjelent az amerikai jogi gondolkodásban, akkor a CLS második generációja (illetve néhányan az első generációból, mint Duncan Kennedy) kezdte el a sajátos elmélet jelentőségét hangsúlyozni a jogi gondolkodás távlatainak kiszélesítése szempontjából. A dekonstrukció mint az európai kontinentális filozófia diskurzusából eredő elgondolás azonban egészen más szellemi környezetbe került az amerikai jogászság esetében. Ez ahhoz hasonlít, mintha egy tengeri halat az édesvízbe engednénk. A dekonstrukció szó *iterabilitása* maga után vonta azt, hogy egy teljesen új jelentésréteget kapott, hiszen egy olyan diskurzus szereplői ejtették ki, akiket a mainstream akadémiai körök nihilistáknak és a szellemi életet tekintve romboló erejűeknek tartottak. Ezek a viták korábban lezajlottak az amerikai irodalmi körökben, de a yale-i négyek (Paul de Man, Geoffrey Hartman, J. Hillis Miller és Harold Bloom) sikeresen ismertették el a dekonstrukciót elfogadható elméleti megközelítésként.

A jogászságnál azonban ez a diskurzus csak ekkor kezdődött meg, ráadásul eleve előítéletekkel kezelték, és úgy tekintettek rá, mint a már korábban meglévő nihilista jogászi attitűd egy újabb megnyilvánulására. Ezen az alaphelyzeten nyilván nem segített a derridai „*nincs szövegenkívül*” (il n’y a pas de hors-texte) szerencsétlenül félreértett koncepciója sem, amely a magyar fordításban már pontosabban „Szövegen kívüli jelentés nincsen.”-ként szerepel.⁴ A félreértés abban állt, hogy a szövegenkívüliség tagadásával Derrida és követői azt vallanák, hogy lényegében minden szövegnek és így a különböző szövegeknek olyan értelmeket tulajdoníthatunk, amilyeneket csak akarunk.

A dekonstrukció helyzetét tovább rontotta az, amikor kiderült, hogy az amerikai dekonstrukció egyik jeles képviselője, *Paul de Man* a második világ-

⁴ Jacques Derrida: *Grammatológia*. Ford. Marsó Paula. Budapest, Typotex, 2014. 182.

háború idején rövid ideig a *Le Soir* nevű belga lapba írt. Ekkoriban a *Le Soir* a megszálló náci Németország szócsöve volt, és az akkor húszas évei elején járó Paul de Man több, főleg irodalmi tárgyú cikket jelentetett meg a lapban, amelyek közül egy kifejezetten antiszemita hangot ütött meg. A helyzetet tovább bonyolította az, hogy de Man a botrány kirobbanásakor már öt éve halott volt, ezért ő maga nem tudott számot adni ifjúkora ezen epizódjáról. A *Critical Inquiry* hasábjain élénk vita bontakozott ki arra vonatkozóan, hogy e cikkek fényében hogyan kell megítélni Paul de Man munkásságát, és ez milyen kihatással lesz a dekonstrukcióra. Az uralkodó hangok mellett, hogy elítélték de Mant, ezt az alkalmat ragadták meg arra, hogy a dekonstrukcióról is megsemmisítő kritikát közöljenek, habár a kritikusok között volt olyan, aki nyíltan vallotta, hogy nem ismeri behatóan ezt az elméleti irányzatot. Jacques Derrida vállalta azt a rendkívül érzékeny és veszélyes feladatot, hogy árnyalja ezen egyszeri, általa eufemizálva „fiatalkori botlasként” hivatkozott epizódot, és ennek alapján újrafesse a Paul de Man-képet. Derrida nem kívánta tisztára mosni de Mant, elismerte a bűneit, azonban arra kívánta felhívni a figyelmet, hogy az ítékezésben a figyelmes újraolvasás kapja a főszerepet, ne pedig a vádaskodás. Másfelől jól látta, hogy a Paul de Man-eset nagyon jó ürügy volt arra, hogy a dekonstrukciót látens fasizmusval lehessen vádolni, így itt valójában a dekonstrukció tekintélyének megvédése volt a tét.

Jacques Derrida két hosszú és tőle szokatlanul szenvedélyes cikkben reagált a vádakra és kritikákra. Jack Balkin megjegyzi, hogy habár e cikkeknek szerves részét képezi az etikai ítékezés, az igazságosság gondolata, a *Force of Law* című előadásában, amikor a dekonstrukció és az igazságosság korábbi találkozásait veszi számba az írásaiban, ezeket a cikkeket nem említi. Balkin szerint érdekes, hogy Derrida marginalizálja ezt a két cikket, pedig amíg a *Force of Law*-ban a francia filozófus hajlamos elvontan beszélni az igazságosságról és az igazságos döntésről, addig ebben a két cikkben egy nagyon is konkrét etikai-erkölcsi szituáció megítéléséről van szó.⁵ Pont olyan egyedi helyzetről, amelyek fontosságára Derrida a szóban forgó előadásban felhívja a figyelmet. Balkin e három szöveg párhuzamos olvasásából próbálja kibontani a maga dekonstrukcióértelmezését.

Derrida sok esetben a Másikra, a halálában immár örökké távol lévő Paul de Manra való nyitottság hiányára hívja fel minduntalan a figyelmet. A következő módon lehetne összefoglalni Derrida érveit de Man helyes megítélése érdekében:

⁵ Jack Balkin: Transcendental deconstruction, transcendental justice. *Michigan Law Review*, 92. (1994), 5. 1134.

1. De Man nem felelős a náciizmus és a holokauszt bűneiért. „Mengeléhez hasonlítani, ahogy azt egy író tette, igazságtalan.”⁶
2. Igazságtalan a későbbi írásait csupán úgy olvasni, mint a bűneinek vagy felelősségének bevallását.⁷
3. Igazságtalan lenne fiatakorának egyetlen epizódja alapján megítélni őt (Paul de Man több megjelent cikkéből csak egy volt egyértelműen antiszemita).
4. A cikket kontextusba helyezve látható, hogy a többi kortárs cikkhez képest ez a cikk még mindig sokkal kevésbé kárhoztatásra méltó.⁸

Magam úgy gondolom, hogy Derrida érveit több ponton is lehet vitatni, de ha szigorúan ragaszkodunk a tudományos vizsgálódáshoz, akkor azt olvashatjuk ki e cikkekből, hogy Derrida a megfelelő, az igazságos ítélkezésre hívja fel a figyelmet. Ez a megfelelés, a felelősség határa kulcsfontosságú lesz Balkin transzcendentális dekonstrukciójának megértésében.

Az igazságosság és a dekonstrukció jobb megértése

Balkin a három szöveg alapján a „*dekonstrukció maga az igazságosság*” misztikus megfogalmazását négy állításban vagy problémakörben foglalta össze. Az első az igazságosság (mint jog) alanyainak problémája; a második a Lévinas által ihletett „végtelen felelősség” gondolata; a harmadik az igazságosság azon követelménye, hogy a „Másik nyelvén beszéljünk”; végül a negyedik Derrida azon megállapítása, miszerint a dekonstrukció egy antitotalitárius elemzési forma. A továbbiakban e négy problémakört vizsgálom úgy, hogy összefoglalom Derrida gondolatait, majd Balkin megállapításait és következtetéseit.

Az igazságosság (mint jog) alanyai

Jacques Derrida a *Force of Law* című művében elejtett megjegyzése alapján azon pusztá létezők, amelyeket az „állat” szóval szoktunk jelölni, a domináns nyugati diskurzusban nem lehetnek az igazságosság alanyai, sőt a sérelmükre elkövetett tetteket nem lehet bűncselekménynek vagy károkozásnak

⁶ Jacques Derrida: Biodegradables. Seven diary fragments. *Critical Inquiry*, 15. (1989), 4. 821.

⁷ Jacques Derrida: Like the sound of the sea deep within a shell. *Critical Inquiry*, 14. (1988), 3. 640–651.

⁸ Derrida (1988): i. m. 621–632.

betudni.⁹ Az alanyiség (vagy szubjektum) határainak megvonása lényeges kérdés Derrida szerint, mert úgy véli, még mindig túl egyoldalúan vonjuk meg ennek határait: „volt egy olyan idő, nem is olyan régen, és még véget sem ért, amelyben a »mi, emberek« azt jelentette, »mi, felnőtt, fehér európai férfiak, húsevők és áldozatra készek«.”¹⁰ A francia filozófus érvelése szerint a dekonstrukció az igazságosság és a felelősség mind fokozatosabb érvényesítésére szólít fel, és ez maga után kellene, hogy vonja az igazságosság alanyi körének minél tágabban történő kijelölését.

Az emberi személy fogalmának meghatározása és körülhatárolása alapvető kérdés napjaink emberi jogi diskurzusában, és ami Derridánál még csupán egy sejtés volt az „állatok jogaira” vonatkozóan, az egyre inkább aktuális kérdéssé válik a különböző híradásokban,¹¹ diskurzusokban. Habár senki sem vitatja, hogy az állatok megérdemlik a tisztességes, erkölcsös bánásmódot, mégis az a paradox helyzet állt elő napjainkra, hogy a „ha többek személyiségét, és így jogát ismerjük el, akkor nagyobb lesz az igazságosság” axiómájával teljesen ellentétes folyamatot fedezhetünk fel a meg nem született személy jogaival kapcsolatban. Tudniillik a meg nem született személy (méhmagzat) jogainak elismerése sokkal vitatottabb, sőt tendenciáit tekintve ez az „ügy” nem a védtelen méhmagzat jogainak kiterjesztése felé halad.¹²

Ezt az önellentmondást Balkin is felismerte. A dekonstrukció nyelvén szólva itt az „ember” és „állat” dichotómiáját láthatjuk, ahol az ember azon létezőket jelöli, akikkel szemben igazságosnak kell lennünk, akikkel szemben felelősséggel tartozunk; míg mindazok, akik az ellentétpár másik pólusára kerültek, pusztán egyszerű létezők lesznek, akikkel bármit meg lehet tenni. A két fogalom közötti határvonal mindig megkérdőjelezhető, mivel teljesen önkényesen megvont.¹³ Habár meg szeretném jegyezni, hogy ez a megkérdőjelezési kényszer pontosan a világ ilyen durva leegyszerűsítéséből adódik. Amíg az egyik oldalon vannak a személyek, akikkel szemben *„határtalan felelősséggel tartozunk”*, a másik oldalon pedig minden más (és itt kövek, növények és állatok egyaránt vannak), addig mindig érezni fogjuk, hogy „hiba van a rendszerben”. Egy kő nem fog panaszkodni, ha egy csákánnyal

⁹ Jacques Derrida: The force of law. The mystical foundation of authority. *Cardozo Law Review*, 11. (1989–1990), 5–6. 951.

¹⁰ Derrida (1989–1990): i. m. 951.

¹¹ A legutóbbi ilyen hír Argentínából jött, ahol a bíróság „nem emberi személynek” ismert el egy orángutánt, és ezen személyi mivoltából következően joga van a szabadságra. Forrás: <https://reut.rs/3dK5tqv>

¹² Vö. Frivaldszky János: *A jogfilozófia alapvető kérdései és elemei*. Budapest, Szent István Társulat, 2013. 98–111.

¹³ Balkin (1994): i. m. 1143–1144.

lehasítjuk a hegyoldalból, azonban az állatok természetükből adódóan képesek fájdalmat érezni, és ez jól látható. Még Aquinói Szent Tamás is úgy fogalmazott, hogy a létezők különböző nemeiben másképpen vesz részt az örök törvény.¹⁴ Mindebből azt a közbenső értékelést szeretném levonni, hogy éppen a világ durván leegyszerűsítő, mesterséges dichotomikus (személyek, akikkel szemben igazságosak lehetünk – nem személyek, akik mindig elnyomásban és erőszakban élnek) felosztása az, ami megzavarja a teoretikus tisztánlátását azoknak, akik szerint az állatok egyedüli lehetséges védelmi formája (a hátrányos megkülönböztetéssel és az erőszakkal szemben), ha azokat felemeljük az emberi szintre azáltal, hogy személyként kezeljük őket – de legalábbis a legintelligensebb emlőöket.¹⁵

Balkin szerint azonban a dekonstrukció és az egalitárius, emancipatorikus politika közötti egyenlőségjel tétele túlságosan elhamarkodott. Miről is van szó? Ha a dichotomikus ellentétpár két eleme között vont határvonal instabil, akkor bebizonyítható, hogy egyes létezők inkább személyek, vagy fordítva: egyesek, akiket személynek gondolunk, valójában nem is azok. „Valóban, valaki felfoghatja úgy a bigottság történetét, mint az emberiség elképzelt egységének folyamatos dekonstrukcióját.”¹⁶ Valószínűleg a dekonstrukció legelkötelezettebb hívei sem szeretnék, ha olyan zavaros és embertelen ideológiákkal kerülnének egy sorba, mint a dél-afrikai apartheidrendszer és a különböző fajgyűlölő diktatúrák, pedig ha pusztán a dekonstruktív gyakorlatot nézzük, akkor az érvelés szintjén ugyanazon (értelmezési-érvelési) műveletek zajlanak az ember és állat határának megvonásakor. Önmagában a dekonstrukció (mint módszer) nem tud igazságot tenni egy ilyen kérdésben, de a dekonstruktor megpróbálkozhat vele: ő ugyanis az, aki mozgatja az érvelések láncolatát, és ő az, „ki érzi a földet, / tapintja merészen a görcsös, a szörnyű / Medusa-valóság kő-izonyatját /s szól: »ez van«, »ez nincsen«, / »ez itt az igazság«, »ez itt a hamisság«.”¹⁷ Ha mindezt így nézzük, akkor érezhető, hogy a dekonstrukció rá van szorulva bizonyos előzetes megfontolásokra, előzetes értékelésekre, és bizony az ontológiára is.

Balkin vitatja azt is, hogy a „személyek” körének bővítése egyenes arányban növelné a társadalmi igazságosságot. Meglehetősen naiv elképzelés, valóban. Az elmúlt pár száz évben a jogok alanyainak legnagyobb kiterjesztése

¹⁴ Aquinói Szent Tamás: *A Summa theologiae kérdései a jogról*. Ford. Tudós Takács János. Budapest, Szent István Társulat, 2011. 22, 26.

¹⁵ Az állatokkal kapcsolatos megítélés változásaira lásd Pongrácz Alex: „Nem álmod-e, hogy egyszer láthatatlan légy?” A természettel kapcsolatos felfogás változásai és a szuverenitás kizáródásának esélyei. *Jogelméleti Szemle*, (2020), 2. 39–54.

¹⁶ Balkin (1994): i. m. 1145.

¹⁷ Részlet Kosztolányi Dezső *Marcus Aurelius* című verséből.

(szigorúan kvantitatív szempontból) nem a rabszolgaság eltörlésének, az emberi jogok egyetemes elismerésének köszönhető: a valódi ok a jogi személy létének univerzális elismerésére vezethető vissza.¹⁸ Anélkül, hogy a téma részleteibe belemennénk, vajon tényleg növelte-e az „igazságosságot” az, hogy a nagy óriás-cégek jogainak elismerésével lehetővé tettük, hogy elképesztő vagyoni (és ezzel együtt hatalmi) koncentráció alanyai legyenek? Nem lehet erre a kérdésre egyszerű (és lehetőleg demagógiamentes) választ adni, de még az emancipatorikus-baloldali gondolkodók egy része is, akik egyetértenek a jogok alanyainak állatokra való kiterjesztésével, szkeptikusok lehetnek azon axiómával szemben, hogy pusztán az igazságosság mint jog alanyainak kiterjesztése önmagában növeli a társadalmi igazságosságot.

Balkin felveti azt a meglátást is, hogy *pro life* szemszögből a méhmagzat és gyermek (ember) közötti határvonal hasonlóképpen elmosódott,¹⁹ önkényes és így dekonstruálható. Amit Derrida és mások elmondanak az állatok jogaiból való kirekesztéséről és az ellenük elkövetett jogsértésekről, ugyanúgy megáll a méhmagzatra is, ahogy Balkin arra rámutat.²⁰ Az abortuszt propagálók persze nem fogadnának el egy ilyen érvelést, de nem azért, mert a dekonstrukció bármiben is meggátolná a dekonstruktórt, hogy így érveljen, hanem azért, mert számukra így igazságos az önrendelkezés és az anya érdekei szempontjából. De miről is van szó? A dekonstrukció valójában formába önti a meglévő értékválasztásainkat, de nem tudja megmondani nekünk, hogy mit gondoljunk igazságosnak bizonyos kérdésekben.

A határtalan felelősség

Többször is említettem, hogy Derrida igazságosságkonceptiója nagyon sok helyen támaszkodik a lévinasi határtalan (*infini*) felelősség gondolatára. Lévinas szerint „a Másikkal való kapcsolat maga az igazságosság”,²¹ a Másikkal szembeni felelősségem és kötelességeim határtalanok, és sosem tudok azoknak teljes egészében megfelelni. De mégis mit jelent konkrét esetben a határtalan felelősség? Derrida ezen a ponton nagyon absztrakt szinten beszél a felelősségről és a méltányosságról. Egy olyan igazságosság megfogalmazására utal, amely túlmutat az egyenlőségen és az arányosságon.

¹⁸ Balkin (1994): i. m. 1146.

¹⁹ A méhmagzat jogalanyiségának kérdőjeleiről lásd Frivaldszky (2013): i. m. 43–54.

²⁰ Balkin (1994): i. m. 1148.

²¹ Emmanuel Lévinas: *Teljesség és végtelen: tanulmány a külsőről*. Ford. Tarnay László. Pécs, Jelenkor, 1999. 89.

Balkin meglátása szerint az igazságosság tekintetében konkrét esetben a francia filozófus mintha elfeledkezett volna a felelősség határtalanságáról. Paul de Man kapcsán, ha felelevenítjük a védelmére felhozott érveket, Derrida mintha amellet érvelne, hogy ha el is ítéljük de Mant, akkor is megfelelő módon tegyük. Az alapján ítéljük meg, ami neki jár. Sem Paul de Man, sem a dekonstrukció nem felelős a holokauszt szörnyűségeiért. A megfelelőség, a Másikat megillető, a *juss (iustum)* gondolata hatja át Derrida gondolatait ebben a konkrét kérdésben, még ha ő maga ezt nem is mondja ki. Vajon felelősséggel tartozom-e az utca végén lakó beteg özvegyasszonyért? Kell-e bűnösnek érezni magunkat honfoglaló őseink rablóportyáiért? Felelősséggel tartozom azért, ha a fuvarozási szerződés teljesítésekor a kamion sofőrje a nekem szállított áruval karambolozik, és ezzel súlyos anyagi károkat okoz?

A ki, miért és milyen mértékben tartozik felelősséggel egy nagyon is hűsbavágó jogi és etikai kérdés, amelyre nem lehet elhamarkodottan válaszolni. A „határtalan felelősség” koncepciója a fenti kérdéseknél elmosza a kontextust, és minden esetben megkövetelné a felelősségérzetet, azonban látható, hogy konkrét esetben Derrida mégsem emellett érvel (Drucilla Cornell továbbhalad ezen a határtalan úton, de az eredmény inkább politikai filozófia lett, semmint jogi elmélet), hanem amellet, hogy a felelősség mértékét valamiféle *megfelelőség* (talán arányosság) kell hogy mérje. Az igazságosság megköveteli, hogy ne legyünk felelősek az igaztalan vádakkal szemben.²² Balkin nagyon finoman jegyzi meg, hogy a probléma feloldása valójában a derridai *határtalanságnak meghatározhatatlanságra* való átfogalmazása lehet.

A „meghatározhatatlanság” egy sokkal pragmatikusabb és jobban megfogható mederbe tereli a felelősségről szóló érvelést Balkinnél. A derridai eredeti elképzelést úgy fogalmazza újra, hogy közben megmarad a kötelesség- és felelőség-meghatározás kontextusból eredő bizonytalansága. „A meghatározhatatlannak nincsenek tiszta határai, mert a látóköre annyira kontextusfüggő, és nem lehet előzetesen minden lehetséges jövőbeli kontextust leírni. A meghatározhatatlannak vannak határai, de nem tudjuk pontosan, hogy hol. A határtalannak nincsenek határai, és ebben biztosak vagyunk.”²³

Mindez nemcsak a felelősség mértékére vonatkozik, hanem a szövegek jelentésére is. Balkin szerint a dekonstrukció képviselőinek gyakran tulajdonítják azt a nézetet, hogy a szövegek jelentése meghatározhatatlan. Ez kétféleképpen lehetséges: a szövegeknek végtelen elképzelhető jelentése van (ezt nevezi Balkin nihilista nézetnek), a másik szerint pedig csupán meghatározhatatlanok a kontextustól való függőségük miatt, minthogy más környezetben más olvasatokat produkálhat

²² Balkin (1994): i. m. 1151.

²³ Uo. 1151.

ugyanazon szöveg, de ettől nem lehet bármilyen jelentést tulajdonítani annak. Balkin az utóbbi mellett foglal állást, ezt a megközelítést nevezi transzcendentális dekonstrukciónak.

A szöveg nihilista dekonstrukciója minden dichotómia közötti különbségtétel illuzórikus voltára mutat rá, mivel valójában mind a kettő ugyanazt jelenti. Ezzel szemben, ha a balkini egymásba forduló ellentétekre gondolunk, akkor látható, hogy az ellentétpárok, habár tartalmazzák egymást (sőt feltételezik egymást), mégsem mondhatjuk, hogy a dolgok, amelyekről szó van, nem léteznek. A nihilista dekonstrukció Balkin álláspontja szerint tarthatatlan álláspontokra vezetne, és alapjaiban elhibázott.²⁴ A nihilista dekonstrukció alapján a nappal és éjszaka ellentétpárja közötti határvonal pontos meghúzása képtelenség, ezért valójában ezek nem léteznek, és minden nap „végtelen”. Balkin szerint a meghatározhatatlanság nem jelenti azt, hogy a megkülönböztetésnek nincs értelme, csupán azt, hogy annyira kontextusfüggőek, hogy minden esetben alapos vizsgálatnak kell alávetni az állításainkat és a döntéseinket.

A Másik nyelvén beszélni

A *Force of Law* kétségkívül legelgondolkodtatóbb sorai azok, ahol a francia filozófus arról beszél, hogy bármiféle igazságosság előfeltétele az, hogy a Másik nyelvén tudjunk beszélni. Derrida szerint több példát is tudunk hozni akár az irodalomból, akár a történelemből, amikor valakit vagy valakiket olyan nyelven megfogalmazott normák alapján ítélték meg, amiket ők maguk nem értettek, vagy azok meghatározását vitatták.²⁵ A multikulturalizmus és a kultúrák közötti érintkezés egyre növekvő problémái (amelyet egyes szerzők borúsan a civilizációk összezsapásaként aposztrofálnak) mind azt a kérdést járják körbe, hogy hogyan tudjuk a Másikat, annak kultúráját megérteni, ha nem ismerjük a nyelvét, nem ismerjük a kontextust, amelyben szocializálódott; és miképpen vagyunk képesek a saját normáinkat idegen kultúrák felé közvetíteni akár a saját, akár a Másik nyelvén. De ha nem is a multikulturalizmus diskurzusában vizsgáljuk ezt, akkor is felmerül az, hogy miként tudjuk a Másikat közvetlenül megszólítani, és hogyan tudjuk a kapcsolatainkban az igazságosságot vele együtt fenntartani.

A jog mint törvény Derrida szerint mindig valamiféle harmadikként lép be az Én és a Másik kapcsolatába, mivel a jogszabályi előírások valamiféle igazságossági sztenderdekot határoznak meg a felek viszonyaiban. Azonban a harmadik

²⁴ Balkin (1994): i. m. 1153.

²⁵ Derrida (1989–1990): i. m. 951.

bevonása bármilyen etikai kapcsolatban a derridai–lévinasi modellben annak etikai voltát szünteti meg. Ha a felek egymáshoz való viszonyukban az előre lefektetett szabályokat követik, onnantól a cselekvésük nem lesz más, mint mechanikus cselekvés a Másikra való odafigyelés nélkül. „Még ha meg is elégszem az igazságos szabály használatával, az igazságosság szelleme nélkül, [...] talán védve vagyok a jog (*droit*) által, a cselekedetem összeegyeztethető az objektív joggal, de nem lennék igazságos. A cselekedetem, ahogy Kant mondaná, *kötelességtudó* lenne, de nem a kötelesség által vagy a jog *tisztelete* miatt. Lehetséges azt mondani: egy cselekedet nemcsak jogszerű, de igazságos is?”²⁶ Derrida válasza egyértelmű nem. A jognak viszont Balkin szerint több korlátja van, amely akadályozza az igazságosság maradéktalan kibontakozását:

1. A törvények általános nyelven szólnak, mert különböző tényleges helyzetben kell érvényesülniük, vagy a jogalkalmazónak szubszumálnia kell a tényleges tényállást a norma előírásai alá. „A jognak így egyszerűsítanie kell, és meg kell hamisítania az elé kerülő szituációt.”²⁷
2. James Boyd White-ra hivatkozva Balkin szerint a fordítás problémájával is szembe kell kerülnie a bírónak, hiszen a Másik nyelvről kell a sajátjára lefordítania az igazságosságot, de minden fordítás szükségszerűen tökéletlen.
3. A törvénynek olyan nyelven kellene szólnia, amely nem tartozik egyik félhez sem, így semleges és fair maradhat. Azonban elképzelhető az, hogy a nyelvi kifejezésforma illetően távolságtartása lesz az, amely megakadályozza, hogy ténylegesen sikerüljön igazságot szolgáltatni. Hiszen olyan nyelven és módon írja le az elé kerülő szituációt, amelyben a felek nem tudják önmagukat kifejezni. A végeredmény így az lesz, hogy a jog lehet, hogy nem az egyik fél nyelvén beszél, hanem éppen ellenkezőleg, egyik fél nyelvén sem fog. Ez pedig az egyedi helyzet jelentőségét ássa alá, amely fontos lenne bármiféle igazságossághoz.²⁸

Derrida két imperatívuszt ír elő: először is, hogy minden helyzetet a maga egyediségében vizsgáljunk; másodszor pedig, hogy próbáljuk meg a szituációt a Másik szemszögéből is nézni, ami maga után vonja azt, hogy annak nyelvén és világnézetén keresztül vizsgáljuk a köztünk lévő viszonyt. Ez két különböző előírás, amelyeket nem szabad összekeverni.²⁹

²⁶ Derrida (1989–1990): i. m. 949.

²⁷ Balkin (1994): i. m. 1157.

²⁸ Uo. 1157–1158.

²⁹ Uo. 1158.

Minden helyzet egyedisége

Vajon mit jelent az, hogy minden szituációt a maga egyediségében vizsgáljunk? A különböző élethelyzetek mindig valamiféle hasonlóságokat szoktak mutatni; erre vezethető vissza az, hogy a jogi nyelv által megragadhatók és rögzíthetők azok a jellegzetes vonások, amelyek például az adásvételi szerződést adásvételi szerződéssé teszik. Azonban az is nyilvánvaló, hogy nem mindegy, hogy egy megunt széket adunk el, vagy egy másfél szobás garzonlakást. A korábbi pontban említett nihilista-transzcendentális megközelítés a balkini értelmezésben itt is megjelenik, hiszen a nihilista értelmezés szerint az egyediség túlhajtása miatt mondhatnánk azt, hogy igazából nem lehet általánosan leírni egyetlen jogviszonyt sem, így az hiábavaló vállalkozás lenne. A józan ész és a szakmai tudásunk jó okkal tiltakozna egy ilyen megállapítás ellen. Ha egy szituáció annyira egyedi, hogy össze sem mérhető a másikkal, akkor az a döntés képtelenségét is maga után vonná, vagy legalábbis minden döntés egyedi lenne, de e döntések igazságosságát nem tudnánk megállapítani, mert nincs semmilyen mögöttes elgondolás.³⁰

Azonban ha a relatív különbözőség álláspontját fogadjuk el, akkor a kérdés máris kezelhetőbb lesz. Az igazságos jogi döntés valahol mindig a megfelelő kontextus kiválasztásán múlik,³¹ azon, hogy mely jogszabályoknak (az angolszász jogi gondolkodásban: precedensek) feleltethető meg leginkább az adott tényállás. Ez a döntés mindig maga után vonja a bírói diszkréciót, de ettől még a döntés nem lesz feltétlenül önkényes, és nem fogja a helyzet egyedi értékelésének figyelembevételétől megfosztani az érintett feleket.

Mindezt igaznak véli Balkin a Másikkal való kapcsolatunkban is, mint-hogy a Másik tökéletesen idegenként való kezelése ugyanúgy problémát okozhat, mintha a többiekhez teljesen hasonlóknak kezelnénk, nem tisztelve a releváns egyedi különbségeit. „Ha meggondolatlanul úgy vesszük, hogy a Másik teljesen olyan, mint mi, akkor nem tudjuk megérteni a tetteit, ha eltérnek a mienktől; ha ragaszkodunk önmagunk abszolút különbözőségéhez hozzá képest, akkor sosem lesz képes megérteni minket.”³²

Megérteni a Másik szempontjait

A Másik megértése Derrida szerint minden igazságosságnak az előfeltétele. Kétségtől, a Másikra való nyitottság nélkül nehezen képzelhető el bármilyen

³⁰ Balkin (1994): i. m. 1159–1160.

³¹ Uo. 1160.

³² Uo. 1161.

emberi kapcsolat; de vajon tényleg kötelesek vagyunk mindig a Másik szemszögéből nézni az elénk kerülő szituációt?

Ez a megközelítés Balkin szerint akkor tűnik a legvonzóbbnak, ha az adott viszonyban mi vagyunk az erősebb fél vagy a károkozó, esetleg mi hozunk döntést egy vitatott esetben. Ekkor a kötelességeink vagy jogaink gyakorlásakor a Másikra tekintettel kell eljárni, hogy lássuk, milyen kihatással lehet ez rá, s ekkor arra van szükség, hogy félretegyük a prekoncepcióinkat, és az ő nyelvén, az ő világlátásán keresztül lássuk a helyzetet.³³ Álláspontom szerint persze erősen kérdéses, hogy megvan-e a kellő információnk ahhoz, hogy (például) „kínaivá váljunk”, és így lássuk a viszonyt, és nem csupán úgy nézzük a helyzetet, ahogy szerintünk a Másik látja.

Balkin szerint azonban ez az imperatívusz korántsem ilyen problémátlan abban az esetben, ha mi vagyunk az elnyomottak, a bűncselekmény áldozatai vagy a gyengébb fél. Tényleg igazságos annak a szemszögéből nézni a vonatkozó szituációt, aki egyébként ártani akar nekünk? Meg kell-e érteni a nemi erőszak áldozatának, hogy az elkövető szemszögéből ő csupán egy eszköz volt alattomos vágyainak kielégítésére? Igazságos lenne az, hogy egy holokauszt-túlélő a korábbi elnyomóit az „árja felsőbbrendűség” nyelvén szólítsa meg?³⁴ Különösen úgy, hogy ezekben a szituációkban a másik ember éppen a mi személyi mivoltunkat vonta kétségbe, ami pedig összeegyeztethetetlen az igazságossággal.

Derrida a korábban említett konkrét etikai szituációban (Paul de Man) pontosan azt veti a kritikusok szemére, hogy nem értették meg az igazságosság hívását, és nem a Másikra való nyitottsággal közelítették meg a kérdést. Derrida a méltatlan és alattomos támadások egy részére, amelyek nemcsak néhai barátját, hanem az ő személyét is érintették, így reagált: „[Az erőszakos támadásokról:] Nem lehetséges, hogy ezen a szinten válaszoljak. És kötelességem ezt nem elfogadni. Az ember nem csak maga dönt a fölényes hangnem használatáról.”³⁵ E sorokból az derülhet ki, hogy nem vagyunk minden esetben kötelesek a „Másik nyelvén” válaszolni, sőt ugyanolyan módon reagálni. A Másikkal való találkozás nem minden esetben jelenti azt, hogy a felek nyitottak lesznek a párbeszédre.³⁶ Az elnyomó vagy a Másikat sértő viszony nem követeli meg azt, hogy akkor e személy világlátásán keresztül lássuk a helyzetet. Sőt az igazságosság azt követeli, hogy a károkozó feleljen a tetteiért még akkor is, ha ő nem akar, vagy úgy gondolja, hogy nem felelős semmiért. Így az igazságosság azt követeli meg tőlünk, hogy ne öntagadó

³³ Balkin (1994): i. m. 1162.

³⁴ Uo. 1162–1163.

³⁵ Derrida (1989): i. m. 872.

³⁶ Balkin (1994): i. m. 1164.

nyelven kezeljük a dolgokat és a személyeket, hanem úgy, ahogy az adott szituáció megköveteli.³⁷ Vagy, ahogy a klasszikusok mondanák, ahogy a dolog természete azt megköveteli.

A másik nyelvén való beszélés kötelességét így sokkal inkább meghatározhatatlannak, mint határtalannak kell értelmezni Balkin szerint. A kötelességünk az, hogy a tőlünk telhető módon leginkább törekedjünk a Másikhoz fűződő viszonyunkban az ő megértésére. De meddig kell ebben elmennünk? Balkin úgy véli, nem tudjuk e kötelesség határait tisztán és mindenkorra definiálni, de az adott találkozás kontextusából még van esély arra, hogy megeljük ezen imperatívusz megfelelő alkalmazását.

Az „erősebb” és „gyengébb” fél fogalma sem menekülhet a jelentés ideológiai sodródásától vagy a kontextustól. Ráadásul, míg az eddigi leírásból úgy tűnhet, mintha ez az elismerési viszony egyoldalú lenne, valójában kölcsönös, mivel mindkét fél számára a jogviszony másik tagja *Másiknak* számít, akire tekintettel kell lennie. Így a kötelességeink sokban függenek attól, hogy miképpen definiáljuk az egyes szereplők pozícióját. A kötelességeink terjedelme a Másik nyelvén való beszélés szempontjából sokban függ attól, hogy miképpen határozzák meg a szerepeiket.³⁸ Egyértelműen látszik, hogy az erős-gyenge, elnyomó-elnyomott dichotómiák olyan egymásba hajló ellentétek, amelyek könnyedén dekonstruálhatók.

A Paul de Man-esetben is kérdéses Balkin szerint, hogy milyen szerepet osszunk a fiatal belga irodalmárra. Az áldozatét, akit igaztalanul vádolnak, vagy egy olyan személyét, aki igaztalanul vádolt másokat? Az opportunista kollaboránsét vagy éretlen fiatalét, aki megbecsült tudóssá érett? A méltányossági kötelességünk meghatározhatatlansága azonban nem jelenti annak bármilyen irányban való korlátatlanságát (legyen az felmentés vagy elítélés). Mindkét véglet igazságtalansághoz vezethet: akkor is, ha teljesen visszautasítjuk a Másik nézőpontját, és akkor is, ha csupán az ő szempontjai alapján mérlegeljük az elénk kerülő etikai-jogi szituációkat.

Dekonstrukció mint antitotalitárius elemzés

A Paul de Manról szóló szövegében Derrida a dekonstrukció egy másik értelmezését is felvetette, amelyben a dekonstrukciót egy antitotalitárius elemzési módként mutatja be. A totalitarizmus mindig valamiféle leegyszerűsítést, meghamisítást vagy elhamarkodott ítéletet jelent:

³⁷ Balkin (1994): i. m. 1164.

³⁸ Uo. 1168.

„[P]urifikáció, tisztogatás, totalizálás, eltulajdonítás, homogenizálás, hirtelen objektifikáció, jó lelkiismeret, sztereotipizálás és el nem olvasás; minden szöveg és probléma közvetlen átpolitizálása és depolitizálása (a kettő mindig együtt jár), közvetlen historizálása és dehistorizálása (ez mindig ugyanaz), a moralizálás azonnali megideologizálása (ez maga az amoralitás); gyorsított perek, rosszallás vagy felmentés, végrehajtások vagy finomítások összefoglalása. Ezt kell dekonstruálni.”³⁹

A fenti felsorolás elemei mind a kontextus figyelembe nem vételéből eredő hibák és bűnök. Balkin szerint a totalitárius-kritika egyben a derridai logocentrizmus-kritika egy újabb megfogalmazása. A logocentrizmus problémája nem más, mint a kategorikus ítéletek problémája: a kategorikus ítéletek egyfelől szükségesek azért, hogy beszélhessünk bizonyos dolgokról, de Balkin szerint ezek a kategorikus kijelentések figyelmen kívül hagyják az egyes dolgok kontextusát. Amikor valamire azt mondjuk, hogy kölcsönszerződés, adásvétel, jogi személy, akkor arról teszünk állításokat, hogy az adott, a jelenség szféraszintjén létező dolog milyen előzetesen felállított fogalmi kategóriába fér bele. A kategorikus kijelentések összevonnak dolgokat, függetlenül e jelenséghalmazok különbségeitől, és figyelembe nem véve azt, hogy más dolgokhoz ezek hasonlítanak.⁴⁰ Így Balkin szerint minden kategorikus kijelentés az adott helyzet meghamisítása vagy leegyszerűsítése.

A dekonstrukció ereje Balkin szerint az, hogy képes kimutatni, milyen szakadék tátong a kategorikus kijelentéseink és azok jelentést befolyásoló kontextusa között (amit néhányan talán az egyedi helyzet egyedi igazságosságának neveznének). Balkin azonban nem amellett érvel, hogy teljesen vessük el a kategorikus kijelentéseket, hanem csupán azt mondja, hogy egyetlen elemzésünk és értelmezésünk során se feledkezzünk meg arról, hogy minden dolog a kontextusok gazdagon burjánzó rétegeiben helyezkedik el. A dekonstrukció minduntalan erre mutat rá, azokra a leegyszerűsítő kijelentésekre tehát, amelyek nem vesznek figyelembe minden kontextust, minden lehetséges megközelítést, és ezért egyes fogalmak vagy szövegek értelmezése megkövesedik. Balkin szerint a „totalitárius” szó használata szintén túl erős, és túl sok olyan értelmezési réteget von be, amely megnehezíti annak helyes értelmezését. Így ír erről: „A dekonstrukciónak az antitotalitárius gondolkodással Derrida általi azonosítása sokkal jobban kifejezhető a dekonstrukciónak transzcendentális emberi értékekhez való kötésével, amelyeket a jog, a nyelv, és a konvenciók sosem tudnak teljesen kiszolgálni, és ezeket mindig félig elfedik.”⁴¹ Az értékek transzcendenciája vezet minket a balkini dekonstrukció átfogó megértéséhez és bemutatásához.

³⁹ Derrida (1988): i. m. 646.

⁴⁰ Balkin (1994): i. m. 1173.

⁴¹ Uo. 1174.

Az értékek transzcendenciája és a transzcendentális dekonstrukció

Egy korábbi írásomban már bemutattam, hogy Balkin szerint minden dekonstrukció kulcsa az, hogy mit dekonstruálunk, és milyen értékelköteleződéssel rendelkezik a dekonstruktor.⁴² A dekonstrukció balkini értelmezése szerint a dekonstrukció mindig arra a szakadékra mutat rá, amely az emberi értékek és azok jogi-társadalmi-kulturális kifejeződése között van. Ezt nevezi Balkin *normatív szakadéknak* (*normative chasm*). Ha „a dekonstrukció maga az igazságosság”, ahogyan azt Derrida mondta, hogyan lehetséges az, hogy azt mégis lehet azzal ellentétes, azaz kifejezetten igazságtalan célokra is használni? Nincs erre hatásos válasz, ezért Balkin szerint a dekonstrukciónak valójában kétféle értelmet kell tulajdonítanunk.

Első értelemben a dekonstrukció egy érvelési gyakorlat, amelyet emberek alkalmaznak, így mint minden retorika, ez is használható jó és rossz célokra egyaránt. Második értelmezése azt a normatív szakadékot jelenti, amely az értékeink és azok konkrét kifejeződése között húzódik meg. Az értékek kifejeződése mindig történelmi-társadalmi szituáció függvénye, azaz kontextusfüggő, és ugyanígy bármilyen dekonstruáló érvelés egy meghatározott történelmi szituációban megy végbe, a dekonstruktor kontextusfüggő értékválasztásai által meghatározottan. A normatív szakadéktól nem tudunk megszabadulni egyszer és mindenkorra, mert nem tudjuk sosem az egész kultúránkat destabilizálni és újraértelmezni, hanem mindig csak annak egyes részeit. További probléma az, hogy minden elemzésnek, értelmezésnek véget kell valamikor vetni, de ez a „vég” nem jelenti azt, hogy ne lehetne még innen is továbblépni, hogy ne lenne helye további dekonstrukciónak.⁴³ A dekonstrukció jelenlétkritikája így azt jelenti, hogy a szakadék két oldala sosem fog összeérni, a transzcendentális igazságosság és annak partikuláris leképeződése az egyszeri emberi kultúránkban sosem lesz egymásnak tökéletesen megfeleltethető.

E megfontolások alapján Balkin szerint elhibázott a dekonstrukció azonosítása az igazságossággal.⁴⁴ Az igazságosság abban az értelemben lehetetlen, hogy sosem találhatunk olyan cselekedetet, amelyről kategorikusan ki tudjuk jelenteni, hogy igazságos. Derrida misztikus megfogalmazásai az amerikai jogász szerint valójában elfedik a lényegét.⁴⁵ Mert ha elfogadjuk, hogy mind az igazságóságot és mind a dekonstrukciót lehetetlen teljes jelenlétében elérni, akkor

⁴² Kevevári István: A dekonstrukció megszélidítése: Jack Balkin dekonstruktivista jogelmélete. *Jogelméleti Szemle*, (2014), 4. 53.

⁴³ Balkin (1994): i. m. 1178.

⁴⁴ Uo. 1179.

⁴⁵ Uo. 1151.

más értékekkel is ez a helyzet: szépség, bölcsesség, bátorság – mindezek szintén elérhetetlenek. Balkin szerint a dekonstrukció a transzcendentális értékek és az emberi konvenciók közötti szakadéknak nem az egyik partvonalán áll, hanem ő maga a szakadék.⁴⁶

Mindez látszólag megmagyarázná azt, hogy a dekonstrukció módszertani értelmezése miért hibás: ha azt mondjuk, hogy a dekonstrukció az a jelenség, amely az érték és annak megvalósulása között van, akkor érthető, hogy az erre való rámutatás önmagában nem lesz dekonstrukció. Így az érvelés, amely erre a normatív szakadékra vonatkozik, szintén dekonstruálható marad, hiszen minden elemzés nagymértékben kontextusfüggő (és így kultúrafüggő). Ez a függő helyzet teszi lehetővé, hogy a dekonstruktív érvek sem menekülhetnek az ideológiai sodródás elől, így térben és időben egyes állítások – legyenek azok bármilyen erősek is a maguk korában – jelentése és politikai töltete meg fog változni.⁴⁷

Mit jelenthet „az igazságosság határtalan követelése”? Balkin szerint az igazságosság semmiképpen sem követel meg tőlünk semmit, mert az igazságosság nem norma, ami előír, hanem egy érték vagy erény, amely „*az emberek szívébe van írva*”.⁴⁸ Amikor Derrida az igazságosságot teszi meg a követelés alanyának, mintha ő követelne meg tőlünk valamit, valójában elfed egy nagyon fontos dolgot: nem az igazságosság követel meg valamit, hanem nagyon is konkrét személyek. Balkin az értékeket belső ösztönökként írja le, amely gondolat meglepően közel áll a klasszikus természetjog képviselőinek nézeteihez (bár Balkin és a klasszikus jogfilozófusok nézeteit nem azonosítanám).⁴⁹

A dekonstruktív gondolkodás szinte a kezdetektől nagyon is antihumanista felhangokkal rendelkezik. Ha megfigyeljük Derrida számtalan írását, akkor látható, hogy nem arról beszél, mit csinálunk a dekonstrukcióval a szövegekkel, hanem azt, hogy mi történik, a szövegek hogyan dőlnek önmagukba, hogyan dekonstruálják a saját jelentésüket. De az igazságosság alanya csak az lehet, aki mindezeket megtapasztalja, aki képes igazságosan vagy igazságtalanul cselekedni, aki érzi, ha megkárosítják, vagy segítenek neki.⁵⁰

Balkin szerint három megoldás van, hogy ezeket az alapvető problémákat megoldjuk. (1) Az első az, ha feltételezünk egy transzcendentális szubjektumot, aki képes minden jelentést megérteni, és képes az egész világot átfogni (ez lenne a hegeli megoldás). (2) A második megoldás a szemantikai materializmus: ebben az értelmezésben a jelek fizikai nyomok, amelyek létének feltételezéséhez nem kell

⁴⁶ Balkin (1994): i. m. 1179. 119. lj.

⁴⁷ Uo. 1180.

⁴⁸ Uo. 1184.

⁴⁹ Uo. 1140.

⁵⁰ Uo. 1184.

feltételeznünk egy szubjektumot, aki olvassa őket, anélkül is léteznek (ez a megoldás előfordul a Derrida-korpuszban).⁵¹ (3) A harmadik megoldás a szubjektum, az ember rehabilitálása lenne, aki nemcsak a kultúrájának terméke, hanem egyben annak alkotója is.⁵²

Balkin utolsó dekonstrukcióról írott soraiban amellet érvel, hogy el kell hagyni a dekonstrukció antihumanista nyelvezetét, és újra fel kell fedezni az egyszeri cselekvőt, az ő felelősségét. A konkrét jogi vitákban nem lehet csupán a szövegekről, jelekről és arctalan kulturális hatalmakról beszélni. Ez mindenképpen olyan egyoldalúsághoz vezetne, amely megakadályozná az igazságos társadalmi kapcsolatok létrejöttét. Ez az új szubjektum az amerikai alkotmányjogász szerint egy olyan személy, aki képes választani, és e választásaiért felelősséget vállalni. Mindez szerinte elvezethet minket a társadalmilag konstruált szubjektum tételének újragondolásáig. Mindez nem fogja megoldani minden problémánkat, a normatív szakadék nem fog megszűnni az értékek és a konkrét megvalósulásuk között, hiszen szükségszerűen kultúrán és konvenciókon keresztül fogalmazzuk meg az emberi értékeket. Az, hogy ezek nem tudják azok teljes spektrumát átfogni, nem tudnak az értékeknek teljeséggel megfelelni, nem jelenti azt, hogy ne kellene rá törekedni, vagy azt, hogy ne léteznének úgynevezett transzcendentális értékek.⁵³

⁵¹ Jacques Derrida: *Speech and phenomena*. Evanston (US-IL), Northwestern University Press, 1973.

⁵² Balkin (1994): i. m. 1185.

⁵³ Uo. 1186.

Felhasznált irodalom

- Balkin, Jack: Transcendental deconstruction, transcendental justice. *Michigan Law Review*, 92. (1994), 5. 1131–1186. Online: <https://doi.org/10.2307/1289630>
- Cover, Robert M.: The Supreme Court 1982 term. Foreword: nomos and narrative. *Harvard Law Review*, 97. (1983), 5. 4–68. Online: <https://doi.org/10.2307/1340787>
- Derrida, Jacques: *Speech and phenomena*. Evanston (US-IL), Northwestern University Press. 1973.
- Derrida, Jacques: Like the sound of the sea deep within a shell. *Critical Inquiry*, 14. (1988), 3. 640–651. Online: <https://doi.org/10.1086/448458>
- Derrida, Jacques: Biodegradables. Seven diary fragments. *Critical Inquiry*, 15. (1989), 4. 812–873. Online: <https://doi.org/10.1086/448522>
- Derrida, Jacques: The force of law. The mystical foundation of authority. *Cardozo Law Review*, 11. (1989–1990), 5–6. 919–1045.
- Derrida, Jacques: *Grammatológia*. Ford. Marsó Paula. Budapest, Typotex, 2014.
- Frivaldszky János: *A jogfilozófia alapvető kérdései és elemei*. Budapest, Szent István Társulat, 2013.
- Kevevári István: A dekonstrukció megszelídítése: Jack Balkin dekonstruktivista jogelmélete. *Jogelméleti Szemle*, (2014), 4. 49–57. Online: http://jesz.ajk.elte.hu/2014_4.pdf
- Lévinas, Emmanuel: *Teljesség és végtelen: tanulmány a külsőről*. Ford. Tarnay László. Pécs, Jelenkor, 1999.
- Pongrácz Alex: „Nem álmod-e, hogy egyszer láthatatlan légy?” A természettel kapcsolatos felfogás változásai és a szuverenitás kiközlítésének esélyei. *Jogelméleti Szemle*, (2020), 2. 39–54. Online: http://jesz.ajk.elte.hu/2020_2.pdf
- Tamás, Aquinói Szent: *A Summa theologiae kérdései a jogról*. Ford. Tudós Takács János. Budapest, Szent István Társulat, 2011. Online: <https://mek.oszk.hu/14700/14746/14746.pdf>

Kiss Lajos András¹

Carl Schmitt és a „keresztfront” problematikája

Véleményem szerint a 20. század eszmetörténetében két olyan gondolkodót találunk, akinek életművét nemcsak az akadémiai szféra „elfogulatlan” értékrendjét képviselő szerzők, de az amúgy egymással élesen szemben álló politikai táborokhoz tartozó teoretikusok is megkerülhetetlennek tekintik. Sőt az életmű legfontosabb üzeneteit a „maguk számára” szeretnék kisajátítani. E gondolkodók egyike Antonio Gramsci, a másik pedig Carl Schmitt. A továbbiakban elsősorban Carl Schmitt gazdag életművének azokra a részeire fókuszálok, amelyek jelentősen befolyásolták egyrészt a kortárs „Új Jobboldal”, másrészt a radikális vagy neomarxista baloldal politikafilozófiájának megújítási kísérleteit, illetve amelyek hozzájárultak a „szélsőséges politikai táborok” képviselői közötti termékeny dialógusok létrejöttéhez.²

*

A kortárs új jobboldal vezéralakjai, Alain de Benoist és Alekszandr Dugin elsősorban a nagy „geopolitikust” becsülik Carl Schmittben. Schmitt volt az, aki egyrészt a Behemót szimbolizálta tellurgikus (szárazföldi) hatalmak civilizációs, államszervezési és morális fölényét hangsúlyozta – szemben a Leviatán nevével fémjelzett, genetikusan és generikusan romlott thalasszokratikus (tengeri) hatalmak „piratokráciájával”. Annyiban jogosnak tekinthető ez az elismerés, hogy ugyan Carl Schmitt geopolitikai nézetei az 1930-as évektől az 1980-as évekig folyamatosan finomodtak, de álláspontjának elvi fundamentuma lényegében mindvégig stabil maradt.

Schmitt elsősorban Nagy-Britanniát és az Egyesült Államokat tekintette a thalasszokratikus rend vezérállamainak. Ugyanakkor a II. világháborút követően kiállt a mai „új jobboldal” számára primordiális jelentőséggel bíró, úgy-

¹ Habilitált főiskolai tanár, Nyíregyházi Egyetem Történettudományi és Filozófiai Intézet. Kapcsolat: kisslaj@nye.hu.

² A „keresztfront” kérdéséről, azaz a radikális jobboldal és a radikális baloldal közötti összefogás lehetőségeiről lásd Benedikt Kaiser: *Querfront*. Schnellroda, Antaios, 2017.

nevezett multipoláris és etnopluralista világrend (Schmitt szóhasználatával: *politikai pluriverzum*) szükségessége mellett. Carl Schmitthez hasonlóan a multipoláris világrend hívei – Duginnal és Benoist-val az élen – természetesen ugyancsak csak az atlantistákban, elsősorban persze az Egyesült Államokban látják minden földi rossz forrását, hiszen számukra az USA által képviselt liberális demokrácia nem más, mint valamiféle eufemizmus, amelynek az a célja, hogy leplezze az Amerika diktálta unipoláris világrend brutális geopolitikai törekvéseit.

Alekszandr Dugin az orosz új jobboldal egyik vezéralakja, aki a sokszor valóban bizarr és meghökkentő nézeteivel az utóbbi két évtizedben nemcsak Oroszországban keltette fel a tradicionalista-ultrajobboldali körök érdeklődését, de immáron világszerte az úgynevezett normáltudomány képviselői is egyre többet publikálnak az „Új Eurázsia-eszme” prófétájáról. Jelen írásomban csak a dugini életmű azon szegmenseire reflektálok, amelyeken jól érzékelhető Carl Schmitt geopolitikai munkáinak meghatározó hatása. Schmitt az 1950-ben megjelent *A Föld nomosza* című könyvében a következőket írja:

„Misztikus nyelven a *Földet* a jog anyjának nevezhetnénk. Ez az elnevezés a jog és az igazságosság hármasság gyökerére utal. Először: a termékeny Föld önmagában, azaz saját méhében hordozza önnön mértékét. [...] Másodsor: az ember által elrendezett és megmunkált talajon (Boden) megjelennek azok a vonalak, amelyeken érzékelhetővé lesznek a meghatározott beosztások. A szántóföldek, a mezők és az erdők elhatárolódnak egymástól, s mindez a barázdákon és a parcellákon keresztül ölt látható formát. [...] Végül harmadjára: a Föld a maga biztos alapjain hordozza a kerítéseket és a palánkokat, a határjelző köveket, a falakat, a házakat és egyéb építményeket. Ezek révén válnak szemmel láthatóvá az emberi együttélés rendjei (Ordnungen) és helyei (Ortungen). A család, a nemzetség, a rokonsági és tulajdonformák, de nemkülönbön a hatalom és az uralom formái is itt öltenek nyilvánvaló formákat.”³

Schmitt tehát azt mondja, hogy a jog eredendően „földszerű”: *iustissima tellus*. Ezzel ellentétben a *Tenger* nem ismeri a mértéket, a tengeren nincsenek mezők és jelzőoszlopok: a *hullámon minden hullám*. A továbbiakban pedig arról beszél, hogy a tenger a kalózkodás elsőrangú terepe. A kalóz (*pirat*) szó a görög *peiraó*, a próbálkozni, megkísérelni, merészolni szóból ered. A kalóz észjárása a „vedd el, és nyomtalanul tűnj el” életformáját preferálja, amely eleve szemben áll a felelős gondolkodással.⁴ Összefoglalva: Schmitt szerint valóban törvényes

³ Carl Schmitt: *Der Nomos der Erde – im Völkerrecht des Jus Publicum Europaeum*. Berlin, Duncker & Humblot, 1997. 13–14.

⁴ Erről részletesebben lásd Kiss Lajos András: Alekszandr Dugin politika- és államelmélete. *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás*, 6. (2018), 3. 22–55. Mindezt azzal érdemes kiegészíteni, hogy *A partizán elmélete* című írásában Schmitt már a múlt század 60-as éveiben is nagyon jól érzékelt, illetve előre jelezte, hogy a szárazföld és a tenger ellentéte újabb ellentétekkel egészül ki: először a légtér, majd pedig a világűr lesz az az *elem*, amely a politikai és katonai ellentétek

rendet (*nomoszt*) csak a szárazföldi kultúrákra és civilizációkra lehet építeni. Csak a *tellurokratikus* (azaz szárazföldi) államok képesek rendet (jogrendet) és élhető világot létrehozni, illetve fenntartani, míg a *thalasszokratikus* (tengeri) hatalmak mindig gyökértelen és talajtalan rablókultúráként léteztek, és léteznek a jövőben is. Mivel Schmitt *A Föld nomosza* című munkája a II. világháborút követő években jelent meg,⁵ érthető módon a szerző ebben a könyvében explicite nem állítja, hogy az USA-t és az Egyesült Királyságot kellene a thalasszokratikus hatalmak ideáltípusainak tekinteni, de eléggé nyilvánvaló, hogy ennek feltételezése nem áll távol az igazságtól. Így gondolja ezt Dugin is, aki az 1990-es évek elejétől kezdve folyamatosan finomítja a maga geopolitikai elméletét, amely egyrészt az orosz Eurázsia-eszme szellemi örökségét folytatja, illetve a 20. század nagy geopolitikusainak (Carl Schmitt, Karl Haushofer) gondolatjait igyekszik a kor követelményeihez igazítani. Dugin Új Eurázsia-eszméje és annak geopolitikai konzekvenciája ugyancsak valamiféle kozmikus opposzícóra épül, amely itt a Földön már az égtájak irányába is „kódolva van”. Vagyis a geopolitikai bipolaritás az égtájak irányainak metafizikai/ontológiai interpretációján keresztül jelenik meg. Noha Dugin értelmezésében Észak a teljesség, Dél pedig a hiány és a tökéletlenség pólusain keresztül jelenik meg, az igazi opposzíció mégis Nyugat és Kelet szembenállásában, a köztük zajló élet-halál harcban érthető tetten.⁶ Mitologikus nyelven fogalmazva a *thalasszokratikus* és a *telluroktarikus* erők közötti küzdelem teszi ki az emberi történelem lényegét. Schmitt szóhasználatát követve Dugin azt állítja, hogy *Leviatán* és *Behemót* harcában sohasem lehet kompromisszumot kötni. Már Schmitt is arról elmélkedett a hidegháború éveiben, hogy az emberiség elérkezett a Föld új nomosza kialakításának finiséhez. A győztes immáron az egész glóbuszt uralni szeretné. Dugin monográfusa, Alexander Höllwerth erről a következőket mondja:

valódi területévé válik. „Problémánk így válik planetáris méretűvé. Sőt ezen túlmenően még planetáris felettivé is növekszik. A technikai haladás lehetővé teszi a kozmikus terekbe való utazást, és ezzel a politikai hódítások számára az új kihívások felmérhetetlen horizontja nyílik meg. Mert az emberek elfoglalhatják az új tereket és el is kell foglalniuk [...]. A híres asztronauták és kozmonauták, akiket eddig csak a tömegművelés, a sajtó, rádió és a televízió propagandisztikus sztár-nagyságaiként vetettek be, megvan hát az esélyük arra, hogy a kozmosz kalózaivá, sőt esetleg akár kozmikus partizánokká változzanak.” Carl Schmitt: *A partizán elmélete*. In Carl Schmitt: *A politikai fogalma*. Ford. Cs. Kiss Lajos. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002a. 152–153.

⁵ *Land und Meer* címmel Schmitt már 1942-ben is megjelentetett egy kisebb terjedelmű munkát, amely a *Der Nomos der Erde* előzményének tekinthető.

⁶ Ebben a kérdésben lényegesen különbözik egymástól Schmitt és Dugin álláspontja. Habár a szokásnak engedelmessé olykor Schmitt is használja a Kelet–Nyugat opposzíciót (például *A partizán elmélete* című munkájában), szerinte valójában csak az Észak–Dél pólusnak van értelme. A Nyugat és a Kelet szembeállítása szituatív, attól függ, hogy éppen hol tartózkodunk, Tokióban, Moszkvában vagy Berlinben.

„Dugin a szárazföldet (Land) és a tengert (Meer) a geopolitika fontos dokumentumának tekinti. A szárazföld és a tenger Schmitt-féle interpretációja Dugin szemléletmódjában immáron két – egymással ellenséges viszonyban lévő – ontológiai-antropológiai elvnek felel meg. A szárazföldi hatalmak Behemóttal való azonosítása, illetve a tengeri hatalmaknak Leviathánnal történő identifikációja összefüggésben áll a szakrális geopolitika szemléletmódjával. Ennek az államrendnek a világkatolicizmussal, illetve a világprotestantizmussal való összekapcsolása [tudniillik ennek az oppozíciónak a tételezése is lényegi vonása Schmitt geopolitikai felfogásának – K. L. A.] a dugini ideológiában már úgy jelenik meg, mint Oroszországnak az ortodoxiával és az Egyesült Államoknak a protestantizmussal való összekapcsolása.”⁷

További különbség Schmitt és Dugin álláspontja között, hogy Schmitt katolikus konzervativizmusa végső soron univerzalista alapokon nyugszik, S számára a *barát* és az *ellenség* megkülönböztetése az emberi nem egységének pozitív előfeltevésén alapul, és ilyenformán az abszolút politikai ellentétnek nem feltétlenül kell az egyik vagy a másik fél teljes megsemmisülésével végződnie, miként ezt Dugin elmélete sugallja. Ennek illusztrálására idézni szeretném Duginnak a pun háborúkkal kapcsolatos fejtegetéseit. „A római kultúra heroikus és férfias, alapértékei a hierarchikus rend tiszteletében gyökereznek. Továbbá a kötelező katonai szolgálatban, a térnek a rendi társadalom struktúrájához kapcsolódó kiépítésében. Róma a kemény, katonai civilizáció egyértelmű stílusát testesíti meg, amely kizárólag a vertikálisra irányul, ezzel szemben Karthágó nyilvánvalóan kereskedelmi civilizációnak tekinti magát.”⁸ A Dugin-féle historizálás célja világos: az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság lett az új Karthágó, Oroszország pedig az új Róma. S csakúgy, mint egykoron Rómának el kellett pusztítania az egykori Karthágót (*Carthago delenda est*), ugyanígy napjainkban hasonló feladatot kell teljesítenie az új eurázsiai birodalom magjának tekinthető Oroszországnak.

⁷ Alexander Höllwerth: *Das sakralische Imperium des Alexanders Dugin: Eine Diskursanalyse zum postsowjetischen russischen Rechtsextremismus*. Stuttgart, Ibidem, 2007. 231. Véleményem szerint Schmitt protestantizmusértelmezése nem nélkülözi a tendenciózusságot. Tudniillik fő tézise úgy hangzik, hogy a szárazföldi „nomosznak” a katolicizmus felel meg, ellenben a tengeri „nomosznak” a protestantizmus. Csakhogy Németország lakosságának egyik fele evangélikus, maga Luther Márton pedig nemcsak a protestantizmus „ősatyja”, hanem egyúttal megkerülhetetlen alakja a modern német identitás kiformálódásának. Ilyenformán Schmittnek minimum azt a következtést kellene levonnia, hogy a németek egyszerre tartoznak mindkét „nomosz uralma alá”. Schmitt úgy próbálja feloldani ezt az ellentmondást, hogy egy elegáns mozdulattal az evangélikusokat – legalábbis geopolitikai szempontból – a „jó oldalra”, azaz a katolikusok közé (!) sorolja, és igazából csak a kálvinistákat (kiváltképpen a hollandokat), továbbá a kálvinizmusból táplálkozó francia hugenottákat, a brit puritanizmust (és természetesen az amerikai új protestánsokat) sorolja a „rossz oldalra”. Csakhogy a kálvinizmus nemcsak az egykor valóban tengeri világhatalomra törő Hollandiában, de Svájcban és a tipikusan szárazföldi Magyarország keleti részén is meghatározó felekezeti

⁸ Alekszandr Dugin [Александр Дугин]: *Геополитика*. Москва, Академический Проект, 2011. 56.

Létezik egy másik értelmezési lehetősége is Carl Schmitt életművének, amely különös módon napjaink neomarxista és radikális baloldali politikafileozófusainak nevéhez köthető. A baloldal és az új baloldal aktuálpolitikai kilátásai jelenleg, vagyis a harmadik évezred küszöbén meglehetősen siralmasak, S ennek következtében számukra leginkább a vesztes pozíció feldolgozása az elsődleges cél.⁹ Jelen helyzetből adódóan szempontjaik egyszerre intellektuálisak és „haszonelvűek”, továbbá azt is érdemes megemlíteni, hogy az új baloldali szerzők által kidolgozott elméletek egy része – talán az általános elkeseredettségéből fakadóan – a provokatív hangnemet sem nélkülözi. Nagyon valószínű, hogy mindez az első pillantásra eléggé meghökkentőnek tűnhet. Miként lehetséges – adódik önkéntelenül is a kérdés –, hogy egy – a náciizmussal legalábbis „nem ellenséges viszonyban lévő” – német konzervatív gondolkodó elméleti teljesítménye, legalábbis némely szegmentumában, nem egyszerűen csak eszmetörténeti érdekesség, hanem egyenesen követendő példa lehet egy radikális marxista számára. Mi lehet a magyarázata annak, hogy Giorgio Agamben, Antonio Negri, Étienne Balibar, Slavoj Žižek egyaránt inspiratív ötletekre bukkanak Schmitt munkáiban, S végső soron a 20. század egyik legjelentősebb gondolkodóját látják benne?¹⁰ A dolog persze korántsem annyira rejtelmes, mint amilyennek az első pillantásra tűnik. Többek között a Giorgio Agamben *Rendkívüli állapot* című könyvében foglaltak megismerése hozzájárulhat a szóban forgó zavar és érthetetlenség legalább részbeni tisztázásához.¹¹ Agamben mellett elsősorban Chantal Mouffe és Étienne Balibar Schmitt-értelmezését szeretném összefoglalni, illetve szükségesnek látom azt is, hogy a baloldali Schmitt-recepciót az írásom utolsó részében röviden kiegészítsem a kivételes állapot (amely voltaképpen az *arcana imperii* eminens formája) kora újkori „elméleteinek” bemutatásával, ami persze nem könnyű feladat, hiszen itt egy meglehetősen diffúz „hagyományról” van szó.

A baloldali álláspont bemutatását azzal érdemes kezdeni, hogy az ehhez a körhöz tartozó szerzőket elsősorban az a különleges alakzat ejtette rabul, amelyet a politikai „eksztatikus” formájának nevezhetünk. S ha az említett szerzők olykor nyíltan nem is mondják ki, de némi nyomozás után nyilvánvaló, hogy

⁹ Ehhez lásd pl. Slavoj Žižek: *Auf verlorenem Posten*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2009.

¹⁰ Néhány mondat erejéig Techet Péter egyik írása már érintette ezt a jelenséget. Vö. Techet Péter: Carl Schmitt à la française. *Világosság*, 51. (2010), ősz. 58.

¹¹ Jelen írásomban még vázaltszerűen sem utalhatok Jacques Derrida *A törvény ereje* című munkájára, amely ugyancsak fontos adalékokkal szolgál Carl Schmitt francia recepciójához. Egy másik írásomban viszonylag részletesen foglalkozom Agamben és Derrida könyveivel. Lásd Kiss Lajos András: *Haladásparadoxonok. Bevezetés az extrém korok filozófiájába*. Budapest, Liget Műhely, 2009. 23–66.

mindannyian a kivételes állapot Carl Schmitt-féle definícióját kódolják újra – mindegyikük a maga módján. A kivételes állapot és az alkotmányozó hatalom a politikai olyan *létmódját* jelenítik meg, amely kicsúszik a jogrendszer hatálya alól, mivel mindkét változat képes megteremteni vagy felfüggeszteni egy addig természetesnek tekintett gyakorlatot, és ezáltal a politikai kreatív képességének *teljesen új lehetőségeit* nyitják meg „a döntési hatalom abszolút meghatározhatatlanságában, a konstituáló hatalom olyan megteremtésében vagy restaurálásában, amely még nem »dermedt meg« egy normarendszerben. Röviden: itt egy forradalmi gesztusról van szó, [...] és persze nem szabad megengedni, hogy ez a lehetőség az ellenforradalmi erők kezébe jusson, miként az Carl Schmitt esetében történt.”¹² Vagyis éppen azt kell Carl Schmitt ellen fordítani, aminek felismerése és megfogalmazása jórészt az ő nevéhez kötődik.

Korunk egyik legismertebb gondolkodója, Giorgio Agamben számos munkájában foglalkozik a kivételes állapot problematikájával, amelyet leggyakrabban a Michel Foucault-féle biopolitikai nézőpont felől igyekszik értelmezni. Az olasz filozófus *Homo sacer* című könyve az utóbbi két évtized legtöbbet dicsért és vitatott politikafilozófiai munkái közé tartozik.¹³ Foucault álláspontját korrigálva Agamben úgy véli, hogy a biopolitika születését nem a 18. századra kell datálni, mert a szuverén hatalom valódi funkciója már a nyugati történelem hajnalán is biopolitikai jelleget öltött; igazi feladata a *homines sacri*, a „szent emberek” létrehozásában állt. Agamben szerint a *homo sacer* *meg lehet ölni, de nem lehet feláldozni*.

„Agamben a *homo sacer* fogalmának megvilágítására olyan kategóriapárt vezet be, amely eredetibb, mint a Carl Schmitt-féle barát/ellenség-megkülönböztetés. Agamben abból az aszimmetrikus különbségből indul ki, amely egy élőlény természeti élete és politikai élete között feszül. Amikor az ember belép a társadalomba (Arisztotelész kifejezésével élve: *oikoszba*), domesztikált szférában találja magát, vagyis egy megfelelően szabályozott kozmosz tagjává válik. Az emberi közösség tagjának azt tekintjük, aki nyelvileg is artikulálható politikai egzisztenciával (Agamben szóhasználatával: *biosszal*) rendelkezik. Ennek ellentétje a csupasz életre redukált létezés, a *zoé*.”¹⁴

Az olasz filozófus szerint ezek egymásra nem visszavezethető minőségek. Mind-
ezt azzal kell kiegészíteni, hogy a *biosz* minőségével rendelkező lényt mint
különféle vallási liturgiák áldozatát vagy jogi procedúrák vádlottját továbbra
is a politikai közösség részének lehet tekinteni, hiszen – ha mással nem is –

¹² Jean-Claude Monod: *Penser l'ennemi, affronter l'exception. Réflexions critiques sur l'actualité de Carl Schmitt*. Paris, Les Éditions La Découverte, 2006. 97–98.

¹³ Giorgio Agamben: *Homo sacer. Die souveräne Macht und das nackte Leben*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2002. Lásd még Kiss (2009): i. m. 25–33.

¹⁴ Kiss (2009): i. m. 25.

legalább a szakralizálható és pedagogizálható halálával hozzájárul a közösség identitásának megerősítéséhez, illetve a jogszolgáltatás dicsfényének fokozásához, viszont a *zoé*-létre kényszerített *homo sacer* a megnevezhetetlen, az emberi közösségből száműzött helyzetébe taszított valaki, pontosabban: senki. A *homo sacer* azonban nem eredendően adott fizikai vagy biológiai fakticitás, hanem a szuverén hatalom megosztó logikájának terméke: a *homo sacer* a társadalmon túl létező „társadalmi lény”. A *homo sacer* nem áll eleve jogon kívül, sokkal inkább jogi-politikai eszközökkel kell őt létrehozni, hogy aztán, mint a törvény védelméből kizártat, perszifikálni lehessen. „Agamben szerint a szuverén hatalom valódi helyét és erejét ott kell keresnünk, ahol képesnek mutatkozik a *homo sacer* létrehozására. A mezítelen élet (olaszul: *nuda vita*) és az őt létrehozó szuverén hatalom a kivétel helyén található. Bizonyos szempontból létük egymás által feltételezett.”¹⁵ A szuverén hatalom igazi arca nem a jogalanyok feletti hatalomgyakorlás látható homlokzatán jelenik meg, ugyanis a hatalom valódi ereje titkos: a pusztá élet feletti döntés misztikus képességében rejlik. Agamben a következőképpen fogalmaz: „A szuverén nem a megengedhetőről és a nem megengedhetőről dönt, hanem az élőlények bevonása a jog nyelvébe, illetve – Schmitt szavával élve – »az életviszonyok normális formájába«, amelyhez törvény szükségeltetik.”¹⁶ A *homo sacer* státusz vagy szerepkör időről időre újratermelődik a történelem során, a római kor száműzöttjeitől a középkori Vogelfreicken át a nemzetiszocialista koncentrációs táborokig szinte minden korban ismétlődik ez a megosztó különbségtétel. Amíg Foucault analitikusan elválasztja a biopolitika működéstechnikáit a szuverén hatalom problémájának elméleti kérdéseitől, addig Agamben logikus kapcsolatot lát e két szféra között. Tudniillik akárcsak a *homo sacer*, a kivételes állapot jogi definíciója is szinte reménytelen vállalkozás. Könyve egyik helyén az olasz filozófus mégis megpróbálja a szuverén hatalom és a kivételes állapot jogi definícióját megfogalmazni. „A jogrenden kívül állni, és mégis hozzátartozni: ez a kivételes állapot topologikus struktúrája.”¹⁷ A szuverén hatalom léte így egyfajta logikai ellentmondáson nyugszik: a szuverént csak a jogrendből való *kilépés-hozzá tartozás* oximoronjával lehet jellemezni. Világos: a biopolitika által teremtett kivétel és a szuverén hatalom kivételessége egy töről fakadnak. De Agamben még tovább megy ennél a megállapításnál, és azt állítja: a modern állam a racionális kalkuláció részévé tette a biopolitikát, és ezzel a kivételt a politika periferiájából annak centrumába helyezte.

¹⁵ Kiss (2009): i. m. 26–27.

¹⁶ Agamben (2002): i. m. 36.

¹⁷ Giorgio Agamben: *Ausnahmezustand. Homo sacer II. 1.* Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2004. 45.

„A modern politikát – mondja Agamben –, nem is a *zoé* bevonása a politikai életbe (értsd: a *poliszba*) különbözteti meg, ez ugyanis már ősrégi belátás, és nem is az a tény, hogy az államhatalom az életet mint olyat a tervezés, a kalkuláció kitüntetett tárgyává tette; a döntő sokkal inkább az, hogy a folyamattal párhuzamosan mindenütt a *kivétel lett a szabályszerű*. Hogy a mezítelen élet, amely eredetileg a politikai élet perifériáján helyezkedik el, együtt halad a folyamattal, amelyen keresztül a kivétel lett szabályszerű, és a politikai térben a bevonás és a kizárás, a belső és a külső, a *zoé* és a *biosz* egyre inkább fedte egymást, vagyis a jog és a tény irreduktábilis eldönthetlenségébe zuhant.”¹⁸

A biopolitika által teremtett kivételek emblemikus példái a náci koncentrációs táborok és a szovjet Gulag. De ennél sokkal többről van szó! Ugyanis, mondja Agamben, a modern demokráciák már születésük pillanatától kezdve igyekeztek átpolitizálni a meztelen életet, és ez a folyamat napjainkban látszik kiteljesedni. A tábor egyúttal *modell* vagy *mátrix*, amely a jelenkori liberális demokráciákban a bi hatalom mindenütt-jelenválóságára utal. Agamben gyakorta a legkorszerűbb orvostudományban megjelenő orvosi hatalmat hozza fel tézise igazolásául. Ugyanis a modern orvostudomány számára egyre nagyobb gondot jelent az élet és a halál megkülönböztetése. „A szerv-transzplantáció és az agyhalál kérdése körül zajló viták napjainkra nyilvánvalóvá tették, hogy a halál helye kivételes hely, *atopikus toposz*, amelyen megtelepedve az orvostudomány a kivételes állapot logikáját érvényesítve építi ki a maga korlátlan hatalmát.”¹⁹ Az olasz filozófus azt állítja, hogy a náci biopolitika – ugyan a háttérben rejtőzködve –, de szinte mindenütt ott van a nemzetállamok gyakorlatában. Például a nagy nemzetközi repülőterek tranzitváróiban, ahol migránsok várakoznak arra, hogy menekültstátuszt kapjanak (amit vagy megkapnak, vagy nem), illetve napjainkban a koronavírus terjedésének megakadályozására hozott rendkívüli intézkedésekben.²⁰ Már több mint egy évtizede annak, hogy *Haladásparadoxonok* című könyvemben – a kötelező udvariasság szabályait betartva – hangot adtam a bennem megfogalmazódott szkepszisnek is a kivételes állapot Agamben-féle korlátlan kiterjesztésével kapcsolatban.

¹⁸ Agamben (2002): i. m. 19

¹⁹ Kiss (2009): i. m. 32.

²⁰ Miközben ezeket a sorokat írom, több német városban fiatalok ezrei tüntetnek a koronavírus-járvány (Covid-19) terjedését megakadályozó (vagy legalábbis azt lassítani szándékozó) intézkedések ellen. Ezek a járványügyi intézkedések „brutális” változásokat kényszerítenek ki a korábban megszokott és természetesnek tekintett interperszonális kapcsolatokban (szociális távolságtartás, maszkviselés-kényszer, nézőszám korlátozása a tömegrendezvényeken stb.). A tüntető fiatalok szerint a mindennapi emberi kapcsolatokba történő állami beavatkozás távlatában sokkal több kárt okozhat, mint maga a vírus. Az utóbbi hónapokban megjelent publicisztikai írásaiban Agamben a kivételes állapot „normává válásának” újabb bizonyítékát látja ezekben a járványügyi intézkedésekben.

„Ha kivételes állapot normává válása itt-ott ténylegesen is megfigyelhető (gondoljunk az Al-Kaida terroristáit őrző afganisztáni táborokra vagy a mindenféle bírósági ítéletek nélkül fogva tartott »terrorista gyanús« személyekre az USA Guantánamo nevű támaszpontján stb.), mégis: nem túlzás-e a náci koncentrációs táborokban történteket és a kórházi műtőasztalon, a repülőtéri terminálokon, S más kivételes helyeken zajló eseményeket egyazon logika alapján értelmezni? Nem kellene-e különbséget tenni a különböző helyek kivételességei között?»²¹

A kivételes állapot Agamben-féle „normalizálását” Antonio Negri is elutasítja, mert az effajta „indifferentizmus” lehetetlenné teszi a kivételes állapot és az alkotmányozó hatalom megkülönböztetését.

„A kivételes állapot effajta értelmezése – hangzik Negri találó megjegyzése – egy olyan indifferens alapként jelenik meg, amely neutralizálja és elhalványítja a horizontokat, és egy olyan ontológiára redukálja őket, amelyből nem következik semmilyen értelem – legfeljebb destruktív értelem [...] Ezen álláspont szerint manapság a világban történő események úgy jönnek létre, mintha azok egy totalitárius és statikus horizonthoz lennének szögezve, mintha minden a »náciizmusból« eredne.»²²

Ugyanakkor Negri azt is mondja, hogy voltaképpen két Agamben létezik „egymás mellett”. Az egyik a biopolitika és a „megfagyott terror” horizontjához szögez minket, a másik – egy spinozista/deleuziánus Agamben –, aki egy utópisztikus jövő képét villantja fel, amelyben a kivételes állapot a világkapitalizmus felett aratott győzelem formájaként jelenik meg. Ez a radikális baloldaliság, mondja Monod, az sugallja, hogy a jog csak az egyenlőtlenség és az antipolitika világát képes működtetni, és a jogállamot meghaladó (kiiktató) munkás-önigazgatás és a közvetlen demokrácia kivételes állapota jelenthet megoldást. (Monod számára ez meglehetősen riasztó alternatívának tűnik. A szerzőnek minderről a hajdani kínai kulturális forradalom „népi igazságszolgáltatása” jut az eszébe.)

Az egyik könyvében Alain de Benoist is reflektál a rendkívüli állapot Agamben-féle „kiterjesztésére”. A francia filozófus azt mondja, hogy a kivételes állapot doktrínáját számos gondolkodó úgy értelmezi, hogy abban a politikai-jogi „normalitás” a hosszan tartó kivétel egyik változataként jelenik meg (például Agamben és Balibar). Csakhogy ez félreértés, mivel

„a kivételes állapot azt mutatja meg, hogy a törvény eredetileg nem rendelkezik normatív jelleggel. A kivételes állapotban nem a jog az, ami hatályát veszti, hanem csak a jog normatív eleme. És éppen ezen keresztül lesz látható a törvény egzisztenciális karaktere. A kivétel nem azért esszenciális, mert ritkán fordul elő, hanem azért, mert előre nem látható [azaz nem kalkulálható – K. L. A.]. Miképpen az ellenséget sem lehet

²¹ Kiss (2009): i. m. 33.

²² Idézi Monod (2006): i. m. 110–111.

egy a priori érvényes norma alapján meghatározni – mivel az ellenségesség a pillanat konkrét kontextusához kötött – ebből következően nem is lehet előre kodifikálni. [...] Schmitt továbbá azt is hangsúlyozza, hogy a kivétel per definitionem a nem megszo-kottat jelenti, azaz másként megfogalmazva: a kivétel nem állhat fenn hosszú ideig.”²³

Mindezt azzal egészíti ki, hogy „a kivétel mint tartós állapot – azaz a *kivétel nélküli kivétel* – nem schmittianus értelmezés”.²⁴ Ezt a kritikát természetesen nem úgy kell érteni – mondja Benoist –, mintha a kortárs neoliberais kapitaliz-musban a kivételes állapot ne veszíthetné el kivételes jellegét! Nagyon is elveszíti, amire elsősorban az USA által újabban a terrorizmus ellen meghirdetett intéz-kedéssorozat, illetve az ezt követő „magánháborúk” a legjobb példák. A 2001. szeptember 11-ét követő napokban Bush kihirdette a rendkívüli állapotot, és az amerikai Kongresszus olyan határozatot hozott, amely felhatalmazta az elnö-köt „minden szükséges és alkalmas erőszakos intézkedés életbe léptetésére azon államok, szervezetek és magánszemélyek ellen, akikről valószínűsíthető, hogy kitervelték, irányították, kezdeményezték vagy támogatták a 2001. szeptember 11-i terrortámadást, vagy menedéket adtak az abban részt vevő személyeknek”.²⁵ Egy hónappal később a képviselőház nagy többséggel elfogadta az U. S. A. Patriot Act nevű törvényt, amely felhatalmazta az amerikai titkosszolgálatokat (elsősor-ban az FBI-t), hogy – az érintettek tudomása nélkül – totális kontroll alá vonják a megfigyeltek magánéletét (telefonlehallgatás, a magánszemélyek számítógép-jeiről megszerzett adatok korlátlan ideig történő tárolása stb.). A letartóztatott gyanúsítottakat korlátlan ideig fogva tarthatták, illetve deportálhatták, továbbá engedély nélküli házkutatásokat folytathattak. A terrorizmus elleni háború szük-ségességére hivatkozva, egyfajta – az USA által vezetett „Szent Szövetség” jött létre, amely a „Jó” nevében hirdetett háborút a „Gonosz” ellen. Vagyis lényegében az a folyamat látszik kiteljesedni, amelyet Carl Schmitt a következőképpen írt le még a múlt század 60-as éveiben:

„Az ilyen eszközök alkalmazása érdekében természetesen kifejlődött egy új, lényegi-leg pacifista szótár, amely már nem ismeri a háborút, hanem csak az egzekúciókat, szankciókat, büntető expedíciókat, pacifikálásokat, szerződések védelmét, nemzetközi rendőrséget, a béke biztosításának érdekében fogatosított intézkedéseket. Az ellen-felet már nem ellenségnek hívják, ám azért mint béketörőt és a béke megzavaróját mégis *hors-la loi*-vá és *hors l’humanité*-vé nyilvánítják, és a gazdasági hatalmi pozíciók megőrzése vagy kiterjesztése érdekében folytatott háborút a propaganda mozgósításá-val »kereszties hadjáratrá« és »az emberiség végső háborújává« teszik.”²⁶

²³ Benoist (2007): i. m. 70.

²⁴ Uo. 81.

²⁵ Idézi Benoist (2007): i. m. 73.

²⁶ Schmitt (2002a): i. m. 55.

S éppen az ilyen morális és ideológiai alapokra hivatkozó háborúk ellen lépett fel egykor Schmitt.

Az igazság az, hogy a „radikálisan jobboldali” Alain de Benoist és a „szélső-baloldali” Giorgio Agamben *unisono* állítják: a modern (vagy posztmodern) liberális demokráciákban mindenütt általánossá vált a kivételes állapot „normává válása”. Csak abban van különbség köztük, hogy Benoist fontosnak tekinti annak a ténynek a rögzítését, hogy a normává lett kivételes állapotnak már nem sok köze van ahhoz a kivételes állapothoz, amiről Carl Schmitt beszél. Sokkal célravezetőbb, mondja Benoist, ha a Zygmunt Bauman által bevezetett „cseppfolyós társadalom” metaforáját használjuk a jelenlegi világunk leírására.

„Egy ilyen társadalomban minden elmosódott, mozgásban lévő, folyékony és átmeneti. A hagyományos jelzések eltűntek, a hosszan tartó stabil kapcsolatokról megszabadították a méhecske-embereket, akik virágról virágra szállnak. A fogyasztásra berendezkedett emberek veszik át a termelőemberek helyét, az élet- és munkafeltételek egyre bizonytalanabbá válnak. Az alkalmazottak által elvégzendő feladatok és munkakörök csak átmenetiek, és mivel a »visszamaradott emberek« többsége nem képes saját tapasztalatából okulni, csak annyit érzékel, hogy mindig minden megváltozik körülötte.”²⁷

* * *

Amíg Agamben számára Schmitt politikafilozófiája általában, illetve a kivételes állapotra vonatkozó konkrét elképzelései inkább csak periférikus jelentőséggel bírnak, addig a belga származású filozófus, Chantal Mouffe már alapvető fontosságúnak tekinti a Schmitt-féle gondolatjavak beépítését egy hatékony és radikálisan baloldali politikaelméletbe. A Chantal Mouffe, illetve a néhány évvel ezelőtt elhunyt férje, Ernesto Laclau által kidolgozott *politikai agonisztika* napjaink radikális baloldali gondolkodásának egyik legfontosabb teljesítménye, illetve modellszerű érvényességű invenciója. Magam úgy látom, hogy meglehetősen nehéz feladatra vállalkozott a közismerten elkötelezett baloldali szerzőpáros, S kiváltképpen Mouffe, amikor éppen Carl Schmitt politikafilozófiájának „gondolatjavaival” próbálja a vesztes baloldal elméleti pozícióját újrarendezni. Talán mégsem tűnik lehetetlen vállalkozásnak az *ellenfél* (vagy rivális) és az *ellen-ség* megkülönböztetése a politikai és szűkebb értelemben véve a nyelvpolitikai küzdelemben. (Ugyanis Schmitt barát-ellenség megkülönböztetését Mouffe mintha a *barát-ellenfél* megkülönböztetésre cserélné fel, S ezzel jelentősen enyhíti a Schmitt-féle „agresszív szemantikát”.) Ilyenformán mégis lehet olyan megoldást találni, amelyben megőrződne a politika harcos „küzdőszelleme” anélkül, hogy

²⁷ Alain de Benoist: *Carl Schmitts „Land und Meer”*. Schnellroda, Antaios, 2019. 74.

mindez együtt járna a felek kölcsönös és végleges elpusztításának szándékával. Chantal Mouffe, aki többek között azért utasítja el a liberálisok vagy a harmadikutas szociáldemokraták *posztpolitikáját*, mert a harmadikutasok mindenképpen ki akarják iktatni a politika (jobban mondva a *politikai*) *antagonisztikus* és *agonális* természetét, S ennek helyébe valamilyen lágy, *kompromisszumos* és *konszenzusos* áldiszkussziót javasolnak: egyfajta aszeptikus és érzéstelenített politikát, amely természetszerűen inkább csak a valódi politika szimulákrumaként, illetve depolitizált formájaként létezne.²⁸ (E felfogás ideáltipikus képviselőit leginkább Jürgen Habermas és John Rawls személyében, illetve az általuk képviselt *deliberatív* demokráciaértelmezésben találja meg Mouffe.) Meglehetősen bizarr ötletnek tűnhet sokak szemében, de valóság, hogy a radikálisan baloldali Mouffe a liberálisokkal szemben a szélsőjobbhoz sorolt Carl Schmitt azon megjegyzését idézi, miszerint:

„A liberális gondolkodás – mondja Schmitt – felettébb szisztematikus módon kerüli meg vagy hagyja figyelmen kívül az államot és a politikát, S helyett az etika és gazdaság, a szellem és üzlet, a művelődés és tulajdon különmemű szféráinak tipikus ellentétességében mozog. Az állammal és a politikával szembeni kritikai bizalmatlanság könnyen magyarázható annak a rendszernek az elveiből, melynek számára az egyes ember *terminus a quo* és *terminus ad quem* kell, hogy maradjon.”²⁹

Egyébként Alain de Benoist is azért „dicséri meg” a belga filozófusnőt, mert – Schmitthez csatlakozva – az antagonizmusokat a társadalmi tér olyan inherens részeinek tekinti, amelyek nélkül elképzelhetetlen a társadalom strukturálódása és restrukturálódása.³⁰

Ha ez így van, akkor merre keressük a megoldást? Hogyan lehet egy vállaltan konfliktusos, de mégsem a kölcsönös (akár fizikai, akár verbális) megsemmisítést célzó politizálási formát megteremteni? Kiutat az jelenthet, mondja Mouffe, ha egy lépéssel továbbmegyünk, vagyis a schmitti gondolatvezetést még inkább radikalizáljuk. Ez konkrétan azt jelenti, hogy Mouffe immáron Carl Schmitt mellett Heidegger fogalomrendszerét is beépíti az érvelésébe. Mint köztudott,

²⁸ Schmitt a „politikai” semlegesítésének, illetve a depolitizálás folyamatának négy szakaszát írja le *A politikai fogalma* című írásában. Erről nagyon alapos elemzés olvasható Cs. Kiss Lajos utószavában. Lásd Cs. Kiss Lajos: *Egy keresztény Epiméhusz*. In Carl Schmitt: *A politikai fogalma*. Ford. Cs. Kiss Lajos. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002a. 257–265.

²⁹ Schmitt (2002a): i. m. 48. Idézi Chantal Mouffe: *Über das Politische: Wider die kosmopolitische Illusion*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2007. 18. A *terminus a quo* jelentése: az az időpont, amelytől kiindulva valami elkezdődik, míg a *terminus ad quem* jelentése: az az időpont vagy időtartam, amíg valaminek végbe kellett mennie. Vagyis a liberálisok számára az individuum mindennek a kezdete és a vége.

³⁰ Alain de Benoist: *Le moment populiste. Droite-Gauche c'est fini!* Paris, Pierre-Guillaume de Roux, 2017. 202.

Heidegger megkülönbözteti egymástól a lét- és világértelmezés *ontikus* és *ontologikus* szintjét. Ez a megkülönböztetés a politika világára alkalmazva a következőket jelenti: ontikus szinten a politika mint „pártok és intézmények aktuális küzdelmei, harcai” jelenik meg. Voltaképpen ebben érhető tetten a politikum *felsőszíni struktúrája* (hogyan magam Chomsky fogalomhasználatával bővítem Mouffe argumentációját), míg ontologikus szinten a Schmitt-féle barát-ellenség megkülönböztetés jól ismert szocioantropológiai faktuma teszi ki a politikai lényegét, illetve ebben lelhető fel a politika *mélystruktúrája*. Ilyenformán – mondja Mouffe – az úgynevezett „antagonisztikus pluralizmus” mint a demokratikus politika adekvát formája lehetővé teszi az ellenség és az ellenfél egymástól való elhatárolását is. Mouffe a következőképpen foglalja össze ennek a demarkációs eljárásnak a lényegét:

„[É]rvelésem első lépését az a feltevés jelenti, miszerint a barát-ellenség megkülönböztetés nem az egyedüli formája az antagonizmusnak, mert az antagonizmus különbözőképpen manifesztálódhat. Ebből a feltételezésből kiindulva azt javaslom, hogy különböztessük meg az antagonizmus két formáját: a tulajdonképpeni értelemben vett antagonizmust, amely két ellenség között áll fenn, tehát olyan személyek között, akik nem osztoznak semmilyen szimbolikus térben. A másfajta antagonizmus az, amit én »agonizmusnak« nevezek. Ilyenformán itt a szembenállás másfajta megjelenésformájáról van szó, mivel az agonizmus esetén már nem ellenségekről, hanem »ellenfelekről« beszélhetünk. Őket – paradox módon – barátságos »ellenségként« definiálhatnánk, tehát olyan személyeknek tekinthetjük őket, akik egy kölcsönösen érvényes szimbolikus térben mozognak, de ezzel együtt ellenségek is, mivel mindegyikük másféleképpen akarja szervezni a rendelkezésére álló közös szimbolikus teret.”³¹

Mouffe egy másik fontos, a baloldal számára megfontolandó ötlete az Antonio Gramscitól jól ismert hegemoniafogalom „új életre keltésével” van kapcsolatban. Sajnos jelen írásomban nincs arra lehetőség, hogy részletesebben is fejtegessem ezt a jelenséget, de mint érdekességet mégis szeretném megemlíteni, hogy Gramsci hegemoniafogalmának politikaelméleti (és gyakorlati) jelentőségét hamarabb felismerte az új jobboldal (például Alain de Benoist), mint az úgynevezett baloldal.³² Nevezetesen arról van szó, hogy a hegemoniaprobléma egyértelműen

³¹ Chantal Mouffe: *Das demokratische Paradox*. Wien–Berlin, Turia + Kant, 2013. 29–30. Eredetileg: Chantal Mouffe: *The democratic paradox*. London – New York, Verso, 2000. Nem áll szándékomban a politológusokat megbántani, de itt kénytelen vagyok Mouffe-ra hivatkozni, aki ragaszkodik ahhoz a meggyőződéséhez, hogy amíg a politika világának ontologikus rétege, vagyis a *lényege* (a *politikai*), elsősorban a filozófusok terepuma, addig az ontikus felszín (azaz a *politika*) a politológusok játszadozásának terepe.

³² „Az állam [...] nem csak erőszakszervezet. A közvetlen uralom mellett, amelyet az állam a politikai hatalom birtoklásán keresztül gyakorol, a kulturális hatalmának hatékonyságából fakadóan »ideológiai hegemoniával« is rendelkezik, vagyis az általa képviselt ideológiát osztja

a politika(i) mélyrétegét érinti, tudniillik a hegemonia megszerzésére irányuló törekvés nem a kisszerű és felszínes politikai csatározások szintjén jelenik meg, hanem a politika hosszú távú lényegével áll kapcsolatban: ki az, illetve melyik politikai oldal szerez döntő befolyást a világnézeti, ideológiai és kulturális térben; továbbá az, hogy miféle víziók és közösségelvű identitások tesznek szert vezető szerepre a közgondolkodásban.

Éppen csak megemlítem azt a tényt is, hogy a Mouffe-féle *agonisztikában* kitüntetett szerepet tölt be az esztétikai képzelőerő mozgósításában rejlő lehetőség is, mivel szerinte a különféle nyilvános művészi manifesztációk (performanszok, akciók stb.) egyfajta „ellenhegemoniális” funkciót hordozhatnak magukban. Könyvében Mouffe egy egész alfejezetet szentel a dél-amerikai származású akcióművész, Alfredo Jaar művészi/politikai projektjeinek, többek között utal a művész azon ismert akciójára, amikor Jaar 2008 őszén Milánóban a Berlusconi plakátjaival teleragasztott tömegközlekedési eszközökre ráragasztotta a saját plakátjait, amelyeken a következő kérdések voltak: „Szüksége van-e a politikának a kultúrára?”, „Tényleg haszontalan lények az értelmiségiek?” Jőmagam nehezen tudnám megjósolni, hogy mennyire produktívak vagy éppen kontraproduktívak ezek az akciók, mindenesetre tény, hogy a politika és az esztétikai képzelőerő kölcsönhatása tanulmányozásának egy vaskos könyvet szentelt Rudolf Ankersmit is, akit személy szerint korunk egyik legnagyobb történészének és politika-filozófusának tartok.

* * * *

Amíg Claude Lefort és Jacques Rancière inkább csak Schmitt szellemében érvelnek, midőn a politikai transzgresszióját elemzik, addig velük ellentétben Balibar – Agambenhez hasonlóan – kifejezetten Carl Schmitt munkáit felhasználva igyekszik igazolni a politikai eksztatikusságának tételét és ebből következően a forradalmi erőszak szükségzerűségét. Amint azt Agamben esetén már láttuk, Balibar szerint is az a különleges erő fejezi ki a politikai lényegét, amely képes felfüggeszteni a normális jogrendet, azaz a politikai tényleges „kreativitása” éppen a döntési hatalom abszolút meghatározatlanságában válik nyilvánvalóvá/nyílik meg. A törvényhozói hatalmat Balibar szerint sem lehet egy rögzített és „megfagyott” normarendszerrel azonosítani, röviden „itt egy forradalmi gesztusról van szó”. Miként Jean-Claude Monod írja, a schmittiánus marxisták központi

a társadalom többsége, ami még tovább erősíti és igazolja az államot.” Lásd Alain de Benoist: *Aus rechter Sicht. Eine kritische Anthologie zeitgenössischer Ideen*. Band 2. Tübingen – Buenos Aires – Montevideo, Grabert, 1984. 384.

tézise azon a találkozási ponton jelenik meg a legvilágosabban, amelyen a *radikalitás* mind Schmitt, mind a marxisták számára valamiféle okkult *forrásként*, egyszersmind látens *normalitásként* értelmeződik. Ráadásul a marxisták jogkritikai érvelése többdimenziós.

„A marxisták először is úgy tekintenek a »normalitásra«, mint folyamatos rendkívüli állapotra. Az Agamben-féle paradigmában ez lenne a rendkívüli állapot tengelye. Ez a dimenzió egyúttal igyekszik érzékelhetővé tenni a politika ama kreativitását is, amelyet a jog konzervatív víziói és a »szuverenitás köre« elfojtanak – ez lesz a Negri által kidolgozott törvényhozói hatalom tengelye. A harmadik dimenzióban lehetővé válik a jog határainak és felségterületeinek szondázása, amely a Schmitt-féle jog *nomoszként* történő felfogásában artikulálódik (Étienne Balibar).”³³

Miként fentebb már magam is utaltam rá, első pillantásra meglehetősen rejtélyes, hogy a francia szélsőbal teoretikusai éppen Carl Schmitt jobboldali radikalizmusában találtak eszmei muníciót kapitalizmuskritikájuk megújításához. Monod azt állítja, hogy voltaképpen nincs ebben semmi érthetetlen. Először is a liberális demokrácia iránt érzett kölcsönös gyűlölet teremt alapot ehhez a bizzar szövetséghez. Etienne Balibar Schmitt *Leviatán* című könyvének francia fordításához írott előszavában meglehetősen egyértelműséggel beszél arról, hogy szerinte nincs abban semmi rendkívüli, ha a „szélsőségek olykor találkoznak” (*les extrêmes se touchent*), vagyis hogy a marxista-leninista, illetve a fasiszta diskurzus némely „sajátossága” némelykor csereszabatosnak tűnik.³⁴ Ezenkívül Balibar Lenint is idézi, aki a *Materializmus és empiriokriticizmus* című munkájában, Goethét parafrazálva, a következőképpen érvel: „Aki meg akarja érteni ellenségét, annak el kell mennie annak országába.”³⁵ Mindezt Balibar azzal a megjegyzéssel is kiegészíti, hogy Carl Schmitt „retrospektív bojkottja csak a gyenge szellemek” passziója lehet. Nem több ez, mint egyszerű moralizálás, amely voltaképpen nem vállalja a tudományos diskurzusok kötelező univerzalitását.³⁶ Pedig „az ellenség megismerésének szükségessége egyfajta stratégiai szabályként jelenik meg az intellektuális

³³ Monod (2006): i. m. 98.

³⁴ Uo. 99. Carl Schmitt *Leviathan in der Staatslehre des Thomas Hobbes* című munkájának francia fordítása 2002-ben jelent meg. Vö. Carl Schmitt: *Le Léviathan dans la doctrine de l'État de Thomas Hobbes. Sens et échec d'un symbole politique*. Ford. Daniel Trierweiler. Paris, Éditions du Seuil, 2002b. A munkához Étienne Balibar írt egy nagyon terjedelmes előszót, amely alig rövidebb, mint a schmitti munka törzsszövege. Az előszó egyébként újra megjelent Balibar *Violence et civilité* című kötetében. Vö. Étienne Balibar: *Violence et civilité*. Welles Library Lectures et autres essais de philosophie politique. Paris, Éditions Galiée, 2010. Jómagam a továbbiakban erre a kötetre hivatkozom.

³⁵ „Wer den Feind will verstehen, muss im Feindes Lande gehen.” Idézi Balibar (2010): i. m. 325.

³⁶ Uo. 326.

térben”.³⁷ Mert bármit is tett és írt Schmitt, nem tehetjük meg, hogy munkásságát egyszerűen kidobjuk az ablakon vagy csendben elhallgatjuk; éppen ellenkezőleg: „Olvasni kell és megint újraolvasni, analizálni és vitatkozni vele.”³⁸

Továbbá azt a tényt sem szabad szem elől téveszteni – jegyzi meg Jean-Claude Monod –, hogy Schmitt és Balibar egyaránt élénken érdeklődnek a diktatúrák működése iránt, mivel ezek mindkettőjük szerint kiváló lehetőséget biztosítanak a rendkívüli állapot történeti formáinak elemzésére. A különféle diktatúrákat összekötő „kapocs” elemzése során Schmitt például arra hívja fel a figyelmünket, hogy az olyan konzervatív katolikus gondolkodók, mint Louis Bonald és Juan Donoso Cortés „az abszolutizmus és a jakobinusok által megteremtett centralizációban, azaz a modern államban és az annak szívét jelentő diktatúrában magát a racionalizmust látják megjeleníteni, amelyet csak egy (másik) diktatúra tud meghaladni. Vagyis ezek a nagy katolikus gondolkodók, ugyan a maguk módján, de ugyanahhoz az argumentációhoz csatlakoznak, mint a proletárdiktatúra hívei.”³⁹

Amíg a szélsőbal és a szélsőjobb teóriái a politikait a szélsőséges, az extrém és a rendkívüli állapot felől értelmezik, sőt kifejezetten heurisztikus értéket látnak a politikai szélsőségekben, addig a liberálisok – mondja Balibar (és Schmitt) – szinte tudomást sem vesznek róla. Pedig immáron a szélsőségség – állítja Balibar – beköltözött a demokratikus rendszerek működésének centrumába, és a „hegemón rend” alapjaként jelenik meg. Az extremitás effajta értelmezése nem különbözik lényegesen az Agamben-féle felfogástól, minként felismerhető benne Louis Althussernek a „strukturális erőszakra”, illetve Michel Foucault-nak a „fegyelmező hatalomra” vonatkozó tézise is. Vagyis – mondja Monod – Balibar úgy jár el, hogy szinte észrevétlenül ráilleszti Schmitt „ellenforradalmi kategóriáira” a koercitív nemzetállami gépezet „balos kritikáját”, tehát annak az államnak a kritikáját, amely természetesen mindig normálisnak maszkírozza magát, mégpedig a kizárás, az elzárás, a rendőri erőszak, a margóra szorítás változatos eszköztárának mozgósításával. Balibar szerint a demokratikus jogállam ezért meglehetősen Janus-arcú képződmény, kicsit olyan, mint a Gabriel Naudé emlegette „eretnek” pénzérme (lásd lentebb): ha egy meghatározott szögből nézzük, akkor jogállam, de ha egy kicsit

³⁷ Balibar (2010): i. m.

³⁸ Uo. 325.

³⁹ Carl Schmitt: *La Dictature*. Paris, Éditions du Seuil, 2000. 308. Idézi Monod (2006): i. m. 99. Az úgynevezett proletárdiktatúrák kérdését illetően Carl Schmitt mégis azon az állásponton volt az 1920-as évek elején, hogy ezeket inkább az irracionális hatalomgyakorlás jellemzi. Vö. Carl Schmitt: *Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus*. Berlin, Duncker & Humblot, 1923. 63–90. Idézi Jan C. Behrends: *Diktatur: Moderne Gewaltherrschaft zwischen Leviathan und Behemoth. Docupedia – Zeitgeschichte*, (2012), 6.

változtatunk a megfigyelői pozíción, rögtön a rendkívüli állapot logikáját érvényesítő rendőrállammá alakul át.⁴⁰ Napjaink „turbókapitalizmusában” egyaránt megjelennek az ultraobjektív és az ultraszubjektív erőszak legszélsőségebb formái. A francia elővárosok migránsainak ultraszubjektív erőszakja csak válasz a jogállam törvényekkel garantált strukturális vagy ultraobjektív erőszakjára. De Balibar erőszakelméletében egy másfajta osztályozási renddel is találkozunk, amely már közvetlenül összefügg a rendkívüli állapot problematikájával. Ez a tipológia egyfajta diakronikus megközelítést érvényesít, amely szerint létezik a „természetes erőszakra” adott tagadó válasz, azaz a pacifista nem erőszak (*non-violence*), aztán a természetes erőszakra adott állami válasz, az ellenerőszak (*contre-violence*) S végül a minden erőszakot megszüntető vagy legalábbis domesztikálni képes antierőszak (*anti-violence*). Számunkra igazából ez a harmadik erőszakfajta az igazán érdekes, mert néha úgy tűnik, mint a Balibar számára ez a proletárforradalom által megteremtett rendkívüli állapottal lenne azonosítható. Máskor viszont úgy érvel Balibar, hogy minden tisztességes politika célja csakis az erőszak kiiktatása vagy „domesztikálása”, tehát az éppen még elviselhető szintre történő visszaszorítása lehet.⁴¹ Ezen a ponton tehát vitatkoznom kell Monod ama interpretációjával, miszerint Balibar egyszerűen csak Schmitt baloldali klónja lenne. Végso soron Balibar nem ontologizálja a barát-ellenség politikai megkülönböztetését. Véleménye szerint egy igazán baloldali politikai programot – legalábbis távlatában – egy olyan „emancipatorikus telosznak” kell mozgatnia, amely bíz a radikális ellentétek eliminálásának lehetőségében.

* * * * *

Érdekes, hogy Schmitt a rendkívüli állapotról (*Ernstfall, Ausnahmezustand*) szóló eszmefuttatásaiban – Jean Bodin kivételével – nem találunk kifejezett utalást (legalábbis én nem találtam) a kora újkori francia politikai filozófia történeti előzményeire, de meggyőződésem, hogy a háttérben ott sejlik Gabriel Naudé alakja, aki a 16. század francia libertinizmusának kiemelkedő

⁴⁰ Žižek a parallaxis fogalmát vezette be a jelenség megnevezésére, amely „a szemlélt tárgy lát-szólágos eltolódása a megfigyelő elmozdulása, azaz a látószög megváltozása következtében”. Bakos Ferenc (szerk.): *Idegen szavak és kifejezések kézikönyve*. Budapest, Akadémiai, 2006. 490. A parallaxis-fenomen elemzéséhez lásd Slavoj Žižek: *Parallaxe*. Ford. Frank Born. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2006.

⁴¹ Balibar erőszakelméletéről részletesen lásd Kiss Lajos András: Étienne Balibar és a civilizált erőszak opciója. In Pabiz Eszter (szerk.): *Az erőszak reprezentációi*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015. 87–99.

gondolkodója volt.⁴² Igaz ugyan, hogy Naudé nevét ma csak kevesen ismerik – ellentétben a nagyjából két nemzedékkel korábban élt és alkotott Jean Bodin névével –, azonban Naudé *Politikai észrevételek az államcsínyekről* címmel írott munkája megkerülhetetlen, ha az *arcana imperii* és a rendkívüli állapot problematikájának kora újkori eredetét nyomozzuk. Franklin Ankersmit is hasonlóan gondolkodik minderről, amit az is bizonyít, hogy a *Politikai reprezentáció* című könyvében Machiavelli mellett Gabriel Naudét és Louis Machont tekinti a szóban forgó kérdéskör első számú kora újkori a szakértőjének.⁴³

Naudé az államcsíny vagy rendkívüli állapot (*le coup d'État*)⁴⁴ elemzése során egyszerre érvényesít erkölcsi, jogi és politikafilozófiai szempontot. A fejelelem – mondja Naudé – olykor kénytelen olyan tetteket is elkövetni, amelyek ugyan sajnálatosak, mint például a hadifoglyok kivégzése, ha túl sokan vannak és veszélyt jelentenek, vagy éppen a kémkedés, mindazonáltal az efféle „excesszusokra” racionális magyarázatot lehet adni, illetve valamiképpen be lehet őket illeszteni a jogrendszer „normális működésének” logikájába. De a rendkívüli állapotok esetében egészen más helyzettel kell szembesülnünk, amit Naudé a következőképpen ír le:

„Végül az utolsó dolog, amiről fentebb már szóltunk, és amit a politikában kötelező vizsgálat tárgyává kell tenni, az az államcsínyek és a rendkívüli állapot kérdésével áll kapcsolatban. A rendkívüli állapotok ugyanazon definíció alá tartoznak, mint amelyet a maximák és az államérdek kapcsán már megadtunk, S amelynek lényege: *a közjog határainak áthágása a közjó megvalósítása érdekében* vagy – hogy a jobb érthetőség kedvéért franciásan fejezzem ki magamat – *merész és rendkívüli tettek megtétele az uralkodók részéről. Ezekre a cselekedetekre a fejedelmek úgyszólván rákényszerülnek, nehéz és reménytelennek tűnő helyzetekben, amikor is a közjog (le droit commun) ellen kell fellépniük, akár még a közrend és az igazságosság ellenében is, vagyis partikuláris érdekeket kell feláldozniuk az ezeknél általánosabb közjó érdekében.* Hogy a rendkívüli állapotokat pontosabban el tudjuk különíteni a cselekvésmaximáktól, az eddig mondottakat még azzal is ki kell egészíteni, hogy míg a maximák esetében az okok, az indokok, a manifestumok, a deklarációk, illetve a cselekvéseket legitimáló minden egyéb formák megelőzik a következményeket és a hatásokat, addig a rendkívüli állapotok esetében inkább villámot látunk lesújtani. Mielőtt hallottuk volna a felhőkből kiinduló mennydörgést, a villám már lecsapott, miként a hajnali imádság is megelőzi a harangszózt; illetve olyan ez, mint amikor a kivégzés hamarabb következik be, mint az ítélet kihirdetése –, vagyis

⁴² Naudé politikai filozófiájáról lásd még Kiss Lajos András: A „politikai” és a „kivétel” kategóriája Claude Lefort politikafilozófiájában. *Erdélyi Múzeum*, 81. (2019), 4. 32–44.

⁴³ Vö. Franklin Ankersmit [Франклин Р. Анкерсмит]: *Политическая репрезентация*. Москва, Издательский дом НИУ ВШЭ, 2012. 23–48. Az eredeti megjelenést lásd Franklin Ankersmit: *Political representation*. Redwood City (US-CA), Stanford University Press, 2002.

⁴⁴ A francia *le coup d'État* kifejezést egyaránt használhatjuk az államcsíny, a kivételes vagy rendkívüli állapot megnevezésére.

úgy történik itt minden, mintha *à la judaïque* menne végbe. De franciásan is meg lehet mindezt fogalmazni: a rendkívüli állapot olyan, mintha valakinek már azelőtt behúznak egyet, mielőtt ő maga ütésre emelhetne volna a kezét. Vagy amikor éppen akkor hal meg valaki, amikor azt hiszi, hogy a legjobban megy sora.”⁴⁵

Nyilvánvaló, hogy a rendkívüli állapot valamilyen rés, szakadás az állam és a társadalom működésének normális rendjében. Naudé iménti gondolatait kommentálva Ankersmit még arra is felhívja figyelmünket, hogy a kora újkor politikai gondolkodásának ez a kulcscategóriája mintegy „átmentődik” a klasszikus felvilágosodás *fenséges* fogalmába, amelyet mind Kant, mind pedig Burke, jóllehet eltérő hangsúllyal, de az esztétikai szférán kívül, azaz a politikai filozófiában alkalmazhatónak véltek.⁴⁶ Kétség sem férhet hozzá: a rendkívüli állapotban, pontosabban a rendkívüli állapot kihirdetésének performatív aktusában van valami borzongatóan fenséges, amely a vulkánkitöréssel, a szököárral vagy éppen a földrengéssel rokonítható. Naudé és Machon nem hagynak kétséget afelől, hogy az emberek abszolút többsége számára az erkölcsi normáknak és jogszabályoknak kell vezérfonalul szolgálniuk ahhoz, hogy a mindennapi élet kisebb-nagyobb ügyeiben helyesen döntsenek. A politikával viszont más a helyzet! A politikai tudás nagy titka (*arcana imperii*) éppen abban áll, hogy benne a morális és az amorális viszonya másfajta rendnek engedelmeskedik, és ennek a rendnek a szabályai rejtve vannak az átlagemberek előtt. Persze joggal vethető fel a kérdés, hogy Machiavelli, Naudé vagy Machon, akik valószínűleg mindannyian átlagembereknek tekintették magukat, miként szerezhettek pozitív tudást a csak kevés „beavatott” és „kiválasztott” számára hozzáférhető titokról? Valahogy úgy, mint Krisztus szenvedéséről – mondja Ankersmit. S valóban, ennek a nagy paradoxonnak a megértésében az *imitatio dei* tradíciója lehet segítségünkre. „A hagyományban az *imitatio dei* elve olykor különös érveléshez vezetett: a fejedelem midőn a Machiavelli-féle gonosz cselekedet megtételére szánta el magát, ez a tette voltaképpen a mi erkölcsi javunkat szolgálta, amennyiben a fejedelem kész volt feláldozni önmagát azért, hogy megmenthesse népe erkölcsi üdvét.”⁴⁷ Louis Machon, aki alapos biblikus műveltségét is mozgósította a machiavellizmus igazolására, a következőképpen érvelt: tulajdonképpen Mózes kénytelen volt

⁴⁵ Gabriel Naudé: *Considérations politiques sur les coups d'État*. Paris, Le Promeneur, 2004. 104–105. (Gabriel Naudé kiemelése.) Megjegyzendő, hogy a könyv eredetileg Rómában jelent meg 1639-ben, és mindössze 12 példányt nyomtak belőle.

⁴⁶ Kant esetében még a lelkesültség (entuziazmus) fogalma is politikai relevanciával rendelkezik, amelyet a francia forradalomban – jórészt a jakobinusok által elkövetett – szélsőséges és erőszakos cselekedetek történefilozófiai „racionalizálására” vezetett be.

⁴⁷ Ankersmit (2012): i. m. 37. Naudé és Machon sajátos machiavellizmusáról lásd még Jean-Pierre Cavaillé két írását, amelyek az interneten is hozzáférhetők: *Une réhabilitation de Machiavel*, továbbá Naudé, *la prudence extraordinaire du coup d'État* (linkek a felhasznált irodalomban).

becsapni a fáraót, hogy kihozza népét a fogságból. Ábrahám is hazudott, amikor azt állította, hogy Sára a nővére, nem pedig a felesége. Vagy nem tekinthető-e tudatos csalásnak, amikor József csak tette, hogy nem ismeri fel testvéreit? De végső soron még maga Krisztus is csalt, amikor emberi külsőt öltött, holott valójában Isten volt.

Fogalmazhatunk úgy is: Naudé és Machon belátták, hogy az embernek, de talán még az Istennek is, egy tökéletlenül működő világban kell cselekednie, ahol kivételes helyzetekben a „magasabb rendű cél érdekében” kénytelenek fel-függeszteni az átlagos viszonyokra szabott erkölcsi és jogi normákat. Persze azt, hogy a rendkívüli állapot kihirdetésének megvoltak-e a jó okai, vagy pedig nem, az átlagemberek nem ítélik meg. Mi csak azt tudhatjuk, hogy olykor lehetnek ilyen okok. Egy másik hasonlatában Naudé a Nílusban élő élőlények helyzetével példálódzik: a halak, a krokodilok, a békák elég jó kiismerik magukat szűkre szabott életterükből. De az, hogy honnan ered a folyó, miféle törvényeknek engedelmeskedik a Nílus áradása, mindezek már ismeretlenek előttük. Ezért is vagyunk annyira zavarban, amikor a rendkívüli állapot milyenségét szeretnénk pontosan meghatározni. Ugyanis folyamatosan paradoxonokkal találjuk magunkat szemben. Erre utal Naudé munkájának egy másik passzusa is.

„A rendkívüli állapot olyan, mint a kard, amelyet jóra és a rosszra egyaránt lehet használni, mint Télephosz lándzsája, amellyel mind sebet ejteni, mind pedig gyógyítani lehetett, vagy mint ephészoszi Diana, akinek két arca volt: az egyik szomorú, a másik mosolygós; vagy mint az eretnekek által vert pénzérmék, amelyeken hol a római pápa, hol pedig az ördög arcvonása jelenik meg. Vagy pedig mint azok a képek, amelyek hol a halált, hol pedig az életet mutatják, attól függően, hogy éppen milyen szögben tartja őket az ember.”⁴⁸

Mintha csak Naudé gondolatait folytatná korunk egyik legismertebb francia marxista filozófusa, Jacques Rancière is, amikor azt írja: „Ígaz ugyan, hogy a politikai kormányzatnak van alapja. Valójában ez az alap nagyon ellentmondásos természetű: a politika nem más, mint a kormányzás képességének alapja, amely éppen ennek az alapnak a hiányában jelenik meg. Az államok kormányzásának csak politikai legitímációja lehet. De a politika csak önmaga alapjának hiányára támaszkodhat.”⁴⁹

⁴⁸ Naudé (2004): i. m. 111.

⁴⁹ Jacques Rancière: *La haine de la démocratie*. Paris, La fabrique éditions, 2005. 56.

Felhasznált irodalom

- Agamben, Giorgio: *Homo sacer. Die souveräne Macht und das nackte Leben*. Ford. Hubert Thüring. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2002.
- Agamben, Giorgio: *Ausnahmezustand. Homo sacer II. 1*. Ford. Ulrich Müller-Schörr. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2004.
- Ankersmit, Franklin: *Political representation*. Redwood City (US-CA), Stanford University Press, 2002.
- Ankersmit, Franklin [Франклин Р. Анкерсмит]: *Политическая репрезентация*. Москва, Издательский дом НИУ ВШЭ, 2012.
- Balibar, Étienne: *Violence et civilité*. Wellek Library Lectures et autres essais de philosophie politique. Paris, Éditions Galilée, 2010.
- Behrends, Jan C.: Diktatur: Moderne Gewaltherrschaft zwischen Leviathan und Behemoth. *Docupedia – Zeitgeschichte*, (2012), 6. Online: <https://docupedia.de/zg/Diktatur?oldid=82277>
- Benoist, Alain de: *Aus rechter Sicht. Eine kritische Anthologie zeitgenössischen Ideen*. Band 2. Ford. Patrick Treivillert. Tübingen – Buenos Aires – Montevideo, Grabert, 1984.
- Benoist, Alain de: *Carl Schmitt und der Krieg*. Berlin, Junge Freiheit, 2007. [Eredetileg Benoist, Alain de: *Carl Schmitt actuel. Guerre „juste”, terrorisme état d’urgence „nomos de la terre”*. Paris, Éditions Krisis, 2007.]
- Benoist, Alain de: *Le moment populiste. Droite-gauche c’est fini!* Paris, Pierre Guillaume de Roux, 2017.
- Benoist, Alain de: *Carl Schmitts „Land und Meer”*. Schnellroda, Antaios, 2019.
- Cavaillé, Jean-Pierre: Naudé, la prudence extraordinaire du coup d’État. *Les Dossiers du Grihl*, (2006). Online: <http://dossiersgrihl.revus.org/4807>
- Cavaillé, Jean-Pierre: Une réhabilitation naturaliste de Machiavel. *Les Dossiers du Grihl*, (2016). Online: <https://doi.org/10.4000/dossiersgrihl.6153>
- Cs. Kiss Lajos: Egy keresztény Epimétheusz. In Carl Schmitt: *A politikai fogalma*. Ford. Cs. Kiss Lajos. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002a. 241–279.
- Dugin, Alekszandr [Douguine, Alexandre]: *Pour une théorie du monde multipolaire*. Paris, Ars Magna Éditions, 2008.
- Dugin, Alekszandr [Александр Дугин]: *Социология воображения*. Москва, Академический Проект, 2010.
- Dugin, Alekszandr [Александр Дугин]: *Геополитика*. Москва, Академический Проект, 2011.
- Höllerwerth, Alexander: *Das sakralische Imperium des Alexanders Dugin: Eine Diskursanalyse zum postsowjetischen russischen Rechtsextremismus*. Stuttgart, Ibidem, 2007.
- Kaiser, Benedikt: *Querfront*. Schnellroda, Antaios, 2017.
- Kantorowicz, Ernst: Les Deux Corps du Roi. In Ernst Kantorowicz: *Œuvres*. Paris, Quarto Gallimard, 2000. 643–999.
- Kiss Lajos András: *Haladásparadoxonok. Bevezetés az extrém korok filozófiájába*. Budapest, Liget Műhely 2009.
- Kiss Lajos András: Kicsoda Ön, Alekszandr Dugin? *Korunk*, (2013), 5. 90–97. Online: http://epa.oszk.hu/00400/00458/00592/pdf/EPA00458_korunk_2013_05_090-109.pdf
- Kiss Lajos András: *Értelmiség az ezredfordulón. Hatalom és erkölcs*. Budapest, Liget, 2014.
- Kiss Lajos András: A civilizált erőszak opciója. In Pabis Eszter (szerk.): *Az erőszak reprezentációi*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015. 87–99.
- Kiss Lajos András: A geopolitika misztikus megalapozása Alekszandr Dugin politika- és államelméletében. *Jog, Állam, Politika*, 10. (2018a), 1. 73–134. Online: www.epa.hu/03000/03010/00009/pdf/EPA03010_jap_2018_1_073-133.pdf

- Kiss Lajos András: Alekszandr Dugin politika- és államelmélete – egy multipoláris világrend víziója. *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás*, 6. (2018b), 3. 22–55. Online: <https://folyoirat.ludovika.hu/index.php/ppbmk/issue/view/85>
- Kiss Lajos András: A „politikai” és a „kivétel” kategóriája Claude Lefort politikafilozófiájában. *Erdélyi Múzeum*, 81. (2019), 4. 32–44. Online: <https://bit.ly/33l8GIt>
- Lefort, Claude: *L'invention démocratique*. Paris, Librairie Athème Fayard, 1994.
- Monod, Jean-Claude: *Penser l'ennemi, affronter l'exception. Réflexion critiques sur actualité de Carl Schmitt*. Paris, La Découverte, 2007.
- Mouffe, Chantal: *Über das Politische: Wider die kosmopolitische Illusion*. Ford. Niels Neumeier. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2007.
- Mouffe, Chantal: *Das demokratische Paradox*. Ford. Marchart, Oliver. Wien, Turia + Kant, 2013.
- Naudé, Gabriel: *Considérations politiques sur les coups d'État*. Paris, Le Promeneur, 2004.
- Pabis Eszter (szerk.): *Az erőszak reprezentációi*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015.
- Poltier, Hugues: *Claude Lefort. La découverte du politique*. Paris, Édition Michalon, 1997. Online: <https://doi.org/10.3917/micha.polti.1997.01>
- Rancière, Jacques: *La haine de la démocratie*. Paris, La fabrique éditions, 2005. Online: <https://doi.org/10.3917/lafab.ranci.2005.01>
- Schmitt, Carl: *Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus*. Berlin, Duncker & Humblot, 1923. Online: www.duncker-humblot.de/_files_media/leseproben/9783428550302.pdf
- Schmitt, Carl: *Der Leviathan in der Staatslehre des Thomas Hobbes. Sinn und Fehlschlag eines politischen Symbols*. Stuttgart, Klett-Cotta, 1982.
- Schmitt, Carl: *Politikai teológia*. Ford., szerk., bev. Paczolay Péter. Budapest, ELTE ÁJK, 1992.
- Schmitt, Carl: *Staat, Großraum, Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1916–1969*. Berlin, Duncker & Humblot, 1995.
- Schmitt, Carl: *Der Nomos der Erde – im Völkerrecht des Jus Publicum Europaeum*. Berlin, Duncker & Humblot, 1997.
- Schmitt, Carl: *La Dictature*. Ford. Dominique Séglaud. Paris, Éditions du Seuil, 2000.
- Schmitt, Carl: *A politikai fogalma*. Fordította és az utószót írta Cs. Kiss Lajos. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002a.
- Schmitt, Carl: *Le Léviathan dans la doctrine de l'État de Thomas Hobbes. Sens et échec d'un symbole politique*. Ford. Daniel Trierweiler. Paris, Éditions du Seuil, 2002b.
- Techet Péter: Carl Schmitt à la française. *Világosság*, 51. (2010), ősz. 53–63. Online: www.eltereader.hu/media/2013/05/Vilagossag_2010_osz.pdf
- Weber, Dominique: Hobbes, les pirates et les corsaires. Le „Léviathan échoué” selon Carl Schmitt. *Asterion*, (2004), 2. Online: <https://doi.org/10.4000/asterion.94>
- Weber, Dominique: Le pirate et le partisan. *Esprit*, (2009), 7. 1–10. Online: <https://doi.org/10.3917/espri.0907.0124>
- Zagrebelsky, Gustavo: *Gegen die Diktatur des Jetzt*. Mit einer Rede von Carl Schmitt. Berlin, Matthes & Seitz, 2017.
- Žižek, Slavoj: *Auf verlorenem Posten*. Ford. Frank Born. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2009.
- [Eredetileg: Žižek, Slavoj: *In defence of lost causes*. London – New York, Verso, 2008.]

Koi Gyula¹

**A „prikulicsnak nézett” Brassai,
a „törpe termetű Dávid” Gyulai,
az „antiracionalista” Szarvas –
Concha Győző munkásságának fejlődésvonala
egy kortársairól írott alkalmi megemlékezés villámfényében**

„Szabadság, egyenlőség, testvériség.
Két ábránd közt egy hazugság.”
(Francia mondás)

Az ELTE ÁJK jogászképzésének 1996-ban indított (és 1997-ben még egy évfolyamot kibocsátó), kísérletileg létező nulladik évfolyamán találkoztam először Cs. Kiss Lajos professzorral a filozófia tantárgy oktatójaként. Magam egy jogász, illetve egy filozófia szakos felvételi vizsgával a hátam mögött nagyra értékeltem az előadásait. Az 1997-es „normál” jogászképzésben ismét a filozófiai előadásait hallgathattam (7200 ELTE ÁJK aspiráns közül 360-an lettünk nappali tagozatos joghallgatókká), és a szemináriumot is nála vettem fel, ahol kellemes, gondolkodtató időszakot tölthettem el. Harmadik féléven a tanulmányok mellett teljes állást kellett vállalnom összes többi egyetemi (és PhD-) stúdiumom idejére kiterjedően. Később engem az igazgatásszervezői tanulmányok elvégzése, illetve az ELTE bölcsészkarai kínai vendéghallgatói sors felé vitt az élet, mire a régi curriculum felé visszakanyarodtam, a jogot is abszolválva. A győri Széchenyi Egyetem ÁJDI PhD-hallgatójaként szerettem volna ismét tanítványod lenni, de akkoriban e doktori tárgyak nem indultak. Viszont nagyon örülök, hogy az NKE-n kollégák lettünk (más-más tanszéken, más-más tudományszakot művelve). Köszönöm a közös munkákat, a tartalmas beszélgetéseket, és az életteli, nem sablonos konferenciát is. Jubileumod alkalmával e talán helyenként szórakoztató tanulmánnyal kívánom a legjobbakat számodra ad multos annos gloriosque!

¹ Tudományos főmunkatárs, Nemzeti Közszerológati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Lőrincz Lajos Közigazgatási Jogi Tanszék. Kapcsolat: koi.gyula@uni-nke.hu.

Concha Brassairól

Concha Győző (1846–1933), a neves, iskolateremtő hazai római katolikus² államtudós, filozófus és közigazgatási jogász akadémikus, az MTA másod-elnöke (1922–1925) szerepe ismeretes az erdélyi Brassai Sámuel³ (1797/1800⁴–1897) unitárius erdélyi polihisztor⁵ életművének ismertetésében. Kiemelendő, hogy a *Politika I. Alkotmánytanban*⁶ olvasható (de a kétkötetes mű egészére

² A tanulmányban szóba kerülő főbb személyek esetében a Szerző azért jelzi a vallási hovatartozást, mert a korban ez számos olyan előismeret feltárását feleslegessé teszi, amelyek közismertek, különös tekintettel műveltségbeli meggyőződésre, hitbéli sajátosságokra, egyes elméleti alapigazságokra nézvést. Ez a hazai társadalomtudományokban (különösen a művelődéstörténetben és az eszmétörténetben) bevett gyakorlat. Ennek révén a szerzők esetleges nézetei is érthetőbbé válnak, még-hozzá külön magyarázat nélkül. E gyakorlatot a nemzeti biobibliográfiai alaplum, Szinnyi József (1830–1913) *Magyar írók élete és munkái* (1891–1914) című 14 kötetes szerzői életrajzi lexikonja is követte.

³ Az életére alább következő adatok forrása: Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái I. Aachs–Bzenszki*. Budapest, Hornyánszky Viktor – Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete, 1980–1981a [1891]. 1321–1322. h. (életrajz); 1322–1327. h. (művei); 1327. h. (források).

⁴ „Valóban megérte-e a száz évet, avagy sírba szálltakor csak 97 éves volt, előtttem, és mások előtt is annyiszor ismételt mondása szerint, hogy az évszámmal jár, hogy 1800-ban született, nem tudom, fog-e valaha kiderítenni?” Concha Győző: *Brassai Sámuel emlékezete*. Budapest, Franklin, 1904. 5. (Olcso könyvtár 1357–1358. kötet). Mint a továbbiakban látni fogjuk, a születési dátum kérdése ma sem eldöntött vita.

⁵ Ma már a polihisztor tudományos körökben aggodalmat keltő szó. Nyilván az esetek többségében nem azt jelenti, hogy az adott tudós több tudományát azonos szinten művelt, sőt adott esetben az effajta tudományművelés a mai kor szigorúbb standardjait ki sem állná. A társadalomtudományokban bizonyos az, hogy Max Weber (1864–1920) alappal tartják polihisztornak, aki a filozófia, a szociológia, a politológia, a jogtudomány, a gazdaságtörténet, a vallástudomány és a sinológia területén egyaránt jelentőset alkotott. Azonban e kivétel ellenére a polihisztor szónak tudományos körökben ma (főleg időben a modernitás felé közeledve) van egy obskúrus, illetőleg riasztó jellege. Max Weber életművének értékelésére a hazai irodalomból: Cs. Kiss Lajos: Az értékracionális uralom típusa lehetősége Max Weber uralomszociológiájában. In Szoboszlai György (szerk.): *Váltók és utak*. Budapest, Mozgáskorlátozottak Piremon Kisvállalata, 1990. 160–173; Cs. Kiss Lajos: A filozófus Max Weber. In Erdélyi Ágnes et al.: *Max Weber és a 20. század társadalomtudományi gondolkodása*. Budapest, Napvilág, 1999a. 32–67; Cs. Kiss Lajos: A világ varázstanlanodása és az abszurd keletkezése: Max Weber racionalitáselméletének egzisztenciafilozófiai vonatkozásai. In Erdélyi Ágnes et al.: *Max Weber és a 20. század társadalomtudományi gondolkodása*. Budapest, Napvilág, 1999b. 93–118; Cs. Kiss Lajos: Max Weber tudományfelfogása és a protestáns etika. In Molnár Attila Károly (szerk.): *Szellem és etika. A „100 éves a Protestáns etika” konferencia előadásai*. Budapest, Századvég, 2005. 148–173; Cs. Kiss Lajos: Max Weber filozófiai hagyatéka. *Szociológiai Szemle*, 21. (2011), 2. 47–75. Vö. továbbá: Molnár Attila Károly: *Max Weber olvasókönyv*. Budapest, Novissima, 1999. 242.

⁶ Concha Győző: *Politika I. Alkotmánytan*. II. (első fele) *Közigazgatástan*. Budapest, Eggenberger–Grill, 1895–1905. XII, 619; VII, 447. (Az első kötetet az Eggenberger-féle kiadvállalat, a második kötet első felét Grill Károly jelentette meg.)

vonatkoztatható) mű ajánlása Brassai Sámuel akadémikusnak, „az utolsó erdélyi polihisztornak” szól, aki a művei tanúsága szerint leginkább nyelvész, matematikus és közgazdász volt. Nyelvészként magyar nyelv- és irodalomtörténettel, germanisztikával, romanisztikával (itt elsősorban francia nyelvvel), latin és ógörög filológiával foglalkozott, de ismerte a héber, valamint a szanszkrit nyelvet is. (Utóbbit tanította Kolozsvárott, 1884-es nyugdíjazását követően, a nyelvfilozófiával együtt).⁷ Az orosz nyelvű szépirodalom első olyan hazai tolmácsolója volt, aki orosz eredetiből fordított.⁸ A magyar mondatn terén korát megelőző kutatási eredményei voltak.⁹ Szerzteágazó, 65 évre terjedő (1832–1867) volt filozófiai munkássága, amelyben sok eredetit nem alkotott, munkássága első-

⁷ Markó László: Brassai Sámuel. In Markó László et al.: *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai I. A–H*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ – Tudománytár, 2003. 182–183. Érdekes, hogy Markó Brassai 1797. június 15-i születése mellett teszi le a voksot, ellentétben a Szinnyei által képviselt 1800. február 13-i dátummal. Burucs Kornélia: Király Tibor. In Markó László et al.: *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai II. I–P*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ – Tudománytár, 2003a. 673–674; Burucs Kornélia: Wolsky Sándor. In Markó László et al.: *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai III. R–Zs*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ – Tudománytár, 2003b. 1412–1413.

⁸ Brassai 1856-ban adja ki első originárius fordítását, amelyen már feltünteti, hogy orosz eredetiből fordított. A Csengery Antal és Kemény Zsigmond szerkesztésében megjelenő *A magyar nép könyvtára* 1856. évi első füzetében közli *A macska* című elbeszélést. Szerzőjét nem említi, csak annyit jegyez meg, hogy „orosz beszély”, és orosz eredetiből fordította Brassai Sámuel. Tehát Bérczy Károly kitűnő Anyegin-fordítása (1866) előtt már 10 évvel Brassai elsőnek fordított orosz eredetiből egy kétségtelenül kisebb értékű irodalmi munkát. A mű szüzséje szerint Zernuskin, a kistisztviselő szereti a macskát, a macskákat; de amikor azt hallja, hogy a macska csak annak sugdos a fülebe, akinek varangyos béka van a fejében, megbetegszik. Ivanovics Bogdan orvos pedig hajlandó kioperálni a varangyos békát betege fejéből, és ezzel a csodálatos műtéttel szándékszik megalapozni a karrierjét. Az elbeszélést legjobban a mottója jellemzi: „Kritikus: Mit akar ön ezzel a beszéllyel? Szerző (alázatos főhajtással): Semmit, csak el akarom beszélni.” Brassai Kolozsvárra való visszatérése után is munkatársa marad a pesti folyóiratoknak. Arany János *Szépirodalmi Figyelője* a 60-as évek kezdetén több orosz elbeszélést közölt. Az 1860/61. évi kötetben jelenik meg Gogoltól *A köpenyeg*, gróf Szollogubtól *az Előkelő világ*, valamint *A gyógyszerészné*. Utóbbi fordítója szintén Brassai (mégpedig oroszból), az első kettőé Arany János, aki szégyellte a nevét feltüntetni, mivel nem orosz eredetiből, hanem német közvetítő nyelvből dolgozott. *A gyógyszerészné* – mit tesz Isten – pont Gyulai Pál *Olcsó könyvtár* című sorozata 1877. évi 23. számában is megjelent, egyértelműen feltüntetve, hogy Brassai fordította, és orosz eredetiből („Oroszból fordította Brassai Sámuel”). Vlagyimir Alekszandrovics Szollogub (1813–1883) orosz írónak *A gyógyszerészné* egyik fiataalkori elbeszélése (1841–1842), amelyet realista és szatirikus vonásaiért Belinszkij is sokra értékelt. Mikó Imre [Miklós István]: Az orosz irodalom első magyar tolmácsolói Erdélyben. In Gazda István (szerk.): *Brassai Sámuel (1800–1897) akadémikus, unitárius tudós, a kolozsvári egyetem professzora, nyelvész, matematikus, botanikus, irodalmár, zenetudós, fordító munkásságának és az életében róla megjelent írásoknak a kronológiája*. Budapest, Neumann, 2004 [1958]. 1–6.

⁹ Fontos megállapítás, hogy gyakorlatilag Brassai ismerte fel elsőnek a topik-fókusz típusú szöveg- és mondattagolást. Valamint a nyelvújításban mind az ortológusok, mind a neológusok álláspontját elutasította, ideértve a kampányszerű szóalkotásokat is. Ellenben felhívta a figyelmet

sorban a logikára, másodszorban az esztétikára terjedt ki, és emellett valamennyi hazai filozófiai vitához hozzászólt.¹⁰ 1848-ban a Ludovika tanárává nevezték ki, de állását elfoglalni nem tudta. Bár matematikában kevesebb nagy eredmény fűződik a nevéhez,¹¹ a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen az Elemi Mennyiségtan Tanszéket vezette, később az egyetem dékánja (1875–1876), majd rektora lett (1879–1880). Közgazdaságtanból bankismerettel foglalkozott. Mai ismereteink szerint Brassai volt legtovább a Magyar Tudományos Akadémia tagja, kerek 60 esztendeig (1837. szeptember 7-én választották levelező, 1865. december 10-én rendes, 1887. május 13-án pedig igazgatósági taggá), és jelenleg ő a harmadik leghosszabb ideig élt akadémikusunk, csupán Wolsky Sándor (1902–2004) rovarantudósunk (1946. július 24., levelező; 1946. december 19., rendes tag – tagsága 1949-ben külföldi tartózkodás miatt megszűnt, 1989. májusában rehabilitálták), illetve a 100. születésnapját folyó évben ünneplő Király Tibor (1920. július 11.) büntetőeljárás-jogásznak (1979. május 11., levelező, 1987. május 8., rendes tag) adatott hosszabb élet.¹² A második legmagasabb kort megélt jogász akadémikus egyébiránt Polner Ödön (1865–1961) közjogász volt. Brassai akadémiai tagsága több figyelemre méltó vonást mutat, részben erősítve (a kor színvonalán polihisztorságnak vett), de egy adott korszak után már gyengítve tevékenységét. Erre mutat az a folyamat is, amely tudományos tevékenységének akadémiai tudományos osztályba sorolása körül forgott. Ugyanis 1837-ben a Matematikai és Természettudományi Osztály választotta levelező taggá, illetve 1864-ben átsorolták a Filozófiai Osztályba, és rendes taggá 1865-ben a Történettudományi és Filozófiai Osztályba választották.¹³

a hazai paraszti népnyelv szerepére mint a hazai köznyelv forrására. É. Kiss Katalin: Brassai Sámuel nyelvészeti munkássága. In Németh G. Béla (szerk.): *Forradalom után – kiegyezés előtt*. Budapest, Akadémiai, 1988. 175–194.

¹⁰ Gál Kelemen: *Brassai mint filozófus*. Kolozsvár, Ajtai K. Albert Könyvnyomda, 1899. 105; Gaal György: Gál Kelemen, a Brassai-kutató. *Keresztény Magvető*, 120. (2014), 2. 164–176.

¹¹ Oláhné Erdélyi Mária: Brassai Sámuel a matematikai műveltségért. In Gazda István (szerk.): *Brassai Sámuel (1800–1897) akadémikus, unitárius tudós, a kolozsvári egyetem professzora, nyelvész, matematikus, botanikus, irodalmár, zenetudós, fordító munkásságának és az életében róla megjelent írásoknak a kronológiája*. Budapest, Neumann Kht., 2004. 75–80.

¹² Tigyi József: Hol teremnek az akadémikusok? Az MTA tagjai számokban. *Magyar Tudomány*, 206. (2006), 3. 344–355.

¹³ „Nálunk a nyolcvanas évek voltak a műkedvelő tudományosság és polihisztorság alkonya. A Brassai-féle tudóstípus ekkor vált végképp múzeumi S panoptikumi emlékké és látványossággá. Erre az ötvenes, hatvanas évek fordulóján kezdődő folyamatra, S egyben ennek vontatottságára jellemző (s mulatságos) illusztráció az a hosszú és végül sikertelen küzdelem, melyet az Akadémia különböző osztályainak szaktudósai folytattak egymás ellen, hogy elhárítsák, illetőleg egymás osztályára hárítsák Brassai tagságát.” Németh G. Béla: A folyóiratok és hírlapok, és irodalmi társaságok az utolsó századnegyedben. In Sötér István (szerk.): *A magyar*

Brassai és Concha életműve között több párhuzam is adódik. Először is külső hasonlóságuk a fennmaradt ábrázolások alapján ténykérdés. Mindketten 40 évesen lettek akadémikusok, Brassai erdélyi (torockói vagy torockó-szentgyörgyi) születésű; a Veszprém megyei (marcaltói születésű) Concha sokat élt kolozsvári egyetemi oktatóként Erdélyben, és életműve (többek között a *Budapesti Szemlé*be 1910-ben Brassairól írott megemlékezés) mutat transzszilván vonásokat. Brassai – vitatottan – egyes egykorú, valamint mai források szerint 100¹⁴ (más források szerint 97) évet, Concha 87 esztendő-t élt meg. Brassai maga is nagyjában-egészében vezető tudós volt a maga korában, míg Concha esetében a társadalomtudományi vezető akadémikusi poszt nem vitatható el: a Ferenc József-i kortól az 1930-as évekig, nagyjából 45 éven keresztül a kor egyik vezető társadalomtudósa, legkiemelkedőbb állambölcseleje volt. Brassai szellemi hatásának mértéke Conchára nem kellően ismert, de a dedikáció szövege mély szellemi kapcsolatra enged következtetni. Dolgozatunk részben e hatásokra óhajt világot vetni kevésbé ismert források alapján. Brassairól Concha két nekrológot is írt.¹⁵ Ezek egyikéből tudjuk, hogy Brassai maga mondta el életét Conchának,¹⁶ aki ezt lejegyezte, és azt is, hogy Brassai „atyai barátságot” tanúsított mind maga Concha, mind pedig Concha „háza népe iránt”.¹⁷ Államtudományi érdekesség, hogy Brassai Concha szerint az első és 1904-ig az egyetlen, aki behatóbb bírálatot írt Eötvös József (1813–1871) 19. század uralkodó eszméiről¹⁸ írott fő

irodalom története IV. 1949-től 1905-ig. Budapest, Akadémiai, 1965. 565–590. A szerző téved abban, hogy Brassai tagságának helyes tudományszakba történő sorolása megfeneklett volna, hiszen ez ügyben döntés született.

¹⁴ Köváry László: *A száz évet megért Brassai Sámuel pályafutása és munkái (1797–1897)*. Kolozsvár, Ajtai K. Albert Könyvnyomda, 1897. 5–74.

¹⁵ Concha (1904): i. m. 3–43. (A 44–60. oldalak a sorozat reklámját, illetve a megjelent kötetek felsorolását foglalják magukban). Concha Győző: Emlékezés Brassai Sámuelről. *Budapesti Szemle*, 38. (1910), 407. 293–306. Megjegyzendő, hogy Brassai maga is a *Budapesti Szemle* szerzője volt.

¹⁶ Concha (1904): i. m. 12. „Brassai, ki életének első részéből az adatokat maga beszélte el nekem [...]”. Megjegyzendő, hogy a forrásidézetek helyesírását a jelenkor ortográfiájához alkalmaztuk.

¹⁷ Concha (1904): i. m. 7.

¹⁸ Első magyar kiadása 1851–1854-ben jelent meg, művét a szerző eredetileg német nyelven írta. Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalmra I–II*. Bécs–Pest, Jasper Hügel Manz – Emich Gusztáv, 1851–1854a; Eötvös József: *Der Einfluss der herrschenden Ideen des XIX. Jahrhunderts auf den Staat I–II*. Wien–Leipzig, Jasper Hügel Manz – Brockhaus, 1851–1854b. XIV, 448, 740. Általában hivatkozott kiadása: Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra I–II*. Pest, Ráth Mór. 1870–1871. 538; 744. A javított magyar kiadás: Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra I–II*. Budapest, Magyar Helikon, 1981 [1851–1854]. 477, 646. A magyar kiadás első kötete 1851. július 1-jén, a német kiadás 1851 augusztusában jelent meg. A német második kötet

művéről.¹⁹ Ami azonban bennünket jobban érdekel, az a második, a *Buda-pesti Szemle*ben megjelent 1910-es utólagos megemlékezés, amely nemrég került a kezünkbe. Legnagyobb meglepetésünkre nem mutat különösebb átfedést az 1904-es emlékező, feszesebb, „akadémikusabb” életrajzzal. Sokkal inkább anekdotázó gondolatfolyam az 1910-es szöveg. Ezen anekdotákból, illetve tudományos érdekességekből, valamint Brassai Conchára gyakorolt tudományos hatásaiból próbálunk néhány eleddig ismeretlen tükörcserepet összeszedni.

az 1854. május 1-jei előszóval 1854 júniusában; az 1854-es évszámot feltüntető magyar nyelvű második kötet csupán 1855 februárjában jelent meg. A magyar fordítás az első kötet tekintetében Szalay László jogász akadémikus történetstől (1813–1864) és kisebb részben másoktól (be nem azonosítható fordítóktól) származik, míg a második kötet magyar fordítása az újabb kutatások szerint Csengery Antal (1822–1880) munkája. (A német kötet élén álló „Verfasser selbst aus dem Ungarischen übersetzt” – „Magyarból fordította a szerző maga” közlés nem valóságazonos.) A második kiadásban Eötvös nem vette figyelembe a német eredetit, így a főleg a második kötetet jellemző téves fordításokat, illetve archaizmusokat nem korrigálta, ezeket az 1981-es kiadás végezte el (amelyet tévesen tartanak kritikai kiadásnak, ugyanis kritikái jegyzetapparátusa nincs, ellenben a sajtó alá rendező rendkívül kitűnő művelődéstörténész és germanista, Oltványi Ambrus, aki utószavában tisztázza a fordítástörténetet, fordítási stílus- és szóhasználat-vizsgálatot közöl [Szalay fordítói voltát erősítendő], példákat ad a fordítási hibákra, illetve egyes német szavak régi rossz, illetve új, jó fordításait is közli). Az írást névmutató és névmagyarázat zárja. Nagyon jelentős Eötvös 1851-i német kiadáshoz írt, korábban meg nem jelent előszava fordításának és egy hiányzó résznek függelékénti közlése. Az utószó: Eötvös (1981): i. m. II. 595–622. A függelék: Eötvös (1981): i. m. II. 585–591. Névmagyarázatok – névmutató: Eötvös (1981): i. m. II. 623–647. (Oltványi Ambrus [1932–1983], aki gyermekparalízis miatti mozgáskorlátozottságban élte életét, nem keverendő a szintén kiváló germanista Böll-fordítóval, Bor Ambrussal [1921–1995], aki látássérült volt.) A mű (véltetően a német eredetiből készült) angol fordítása: Eötvös József: *The dominant ideas of the nineteenth century and their impact on the state*. Ford., szerk., bev. tan. D. Mervyn Jones. Boulder (US-CO) – Highland Lakes (US-NJ), Columbia University Press, 1996. 400 (East European Monographs). Concha Eötvössel kapcsolatos, egyébként Eötvös munkásságának megítélését alapvetően befolyásoló munkái: Concha Győző: Bárány Eötvös József és a külföldi kritika I–III. *Buda-pesti Szemle*, 36. (1908a), 377–379. 187–212, 374–391, 91–113; Concha Győző: Concha Győző felolvasása Eötvös József báró és a külföldi kritika című tanulmányából I–II. *Századok*, 40. (1908b), 3. 276–277; 5. 461–462; Concha Győző: Montalembert és Eötvös barátsága a harmincas években. *Buda-pesti Szemle*, 44. (1916), 472. 1–27; Concha Győző: *Eötvös és Montalembert barátsága. Adalék a magyar katolikusok autonómiájának kezdetéhez*. Budapest, Szent István Társulat, 1918. II., 333. (3).

¹⁹ Brassai Sámuel: Bíráló Eötvös a XIX. század uralkodó eszméi című művéről. *Magyar Hírlap*, 3. (1851), 10. 1–5.

Brassai és Gyulai felemás barátsága

Az 1910-es emlékező tanulmány apropója részben Brassai Sámuel síremlékének (kissé megkésett) felavatása, illetve nagyváradi Gyulai Pál (1826–1909) halála (egészen pontosan annak egyéves) évfordulója volt. Gyulai elsősorban irodalomtörténészként és regényíróként ismeretes.²⁰ Concha írásában utal arra, hogy Brassait és Gyulait „éltök végéig belső rokonszenv fűzte össze”, ezzel együtt (vagy ennek ellenére) „késhegyig menő vitákat folytattak, és berzenkedés nélkül érintkezni nem tudtak”. Szerinte helytelen is a két barát folytonos „ellenkedésében” [ellenségeskedésében] barátságuk akadályát látni, „ingerkedő hajlamuk” mindezt barátsággá transzformálta. Az „ingerkedés,” az ugratások, a szellemi

²⁰ Gyulai Pál református irodalomtörténész, kritikus, egyetemi tanár, az MTA igazgatósági (igazgatótanács) tagja. 1826. január 25-én született Kolozsvárott, és 1909. november 9-én hunyt el Budapesten. A korszak irodalmi életét befolyásoló Kisfaludy Társaság másodelnöke (1873–1879), majd elnöke volt (1879–1909). A kolozsvári unitárius kollégium gimnáziumi, bölcséleti, jogi (1843–1845) és hittani osztályait és (mai szóval felsőoktatási képzési jellegű) tanfolyamait végezte el 1846-ig „kitűnő sikerrel”. Az 1848-as mozgalmak kezdetéig végezte iskoláit (véltetően egyetemen bölcsészetet, azaz filozófiát tanult, de – a forrás hallgatásából kitűnően – nem szerzett egyetemi diplomát). Pesten különféle lapokba dolgozott az unió kiáltása után. 1844–1846-ban a forrás tanúsága szerint „mint jogász” (valójában kollégiumi jogi tanfolyamot végzett személy) a párbajt, a nyelvi pluralizmust, illetve az erdélyi irodalomtörténetet dolgozta fel különféle pályázatokban. Szépirodalom terén Vörösmarty tett rá nagy hatást. Francia és német nyelvekről számos művet fordított. 1855-től Kemény Zsigmond mellett a *Pesti Napló* munkatársa volt. 1858-ban nőül vette Petőfiné hűgát, Szendrey Máriát. A kolozsvári református kollégiumban a magyar és a latin irodalom tanára lett. Emblemikus regénye volt az *Egy régi udvarház utolsó gazdája* (1857). 1858-ban a 10 éves tetszhalál után feléledő Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta. Kriza János *Vadrózsák* című híres néprajzi gyűjteményét Gyulai adta ki 1863-ban. 1863-tól 1864-ig a pesti református gimnázium tanára. 1870-től a Magyar Tudományos Akadémia titkárává választották. Nejét 1866. szeptember 10-én a kolera elragadta az élők sorából. Az MTA 1867. január 30-án rendes taggá választotta; míg 1870. január 17-én a nyelv- és széptudományi (esztétikai) osztály titkára lett; 1883. május 17-én az MTA igazgatósági (igazgatótanács) tagja lett. 50. születésnapja alkalmából a kolozsvári egyetem (tiszteletbeli) bölcsészdoktori oklevéllel tisztelte meg. 1876-ban Toldy Ferenc (1805–1875) utódként a magyar irodalomtörténet professzora lett a budapesti tudományegyetemen, ahol irodalomtörténészek nemzedékeit nevelte. Szinnye József: *Magyar írók élete és munkái IV. Gyalay–Hyrtl*. Budapest, Hornyánszky Viktor – Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete, 1980–1981b [1896]. 147–156. h. (életrajz); 156–159. h. (művei); 159–160. h. (források). Irodalomtörténeti helyének kérdéséhez: Somogyi Sándor: Gyulai Pál. In Sötér István (szerk.): *A magyar irodalom története IV. 1949-től 1905-ig*. Budapest, Akadémiai, 1965. 197–227. Érdekes, hogy korábban e sorok írójának gyűjteményében megvolt az alábbi mű (a Borda Antikvárium jóvoltából): Ludwig Aigner [Abafi Aigner Lajos]: *Ungarische Volksdichtungen*. Pest–Stuttgart, Aigner-Guttenberg, 1873. XL., 227. Abafi Aigner e példányt Gyulainak ajánlotta kézírásos dedikációjában. Később Gyulai egy nőrokona Szász Károly (1829–1905) költő, drámaíró, műfordítónak adta ajándékozó sorok kíséretében.

„vívóiskola” az intellektuális eltunyulás ellen szolgált játékszerül az azonos szellemi súlyú két barát között. A „Góliát magasságú” Brassai „a törpe természetű Dávidot”, Gyulait egy négyszemközti (*in camera*) vita hevében zsebbe dugással fenyegette. (Eötvös Károly szerint 155 centiméter magas lehetett), „a franciák bevennék katonának, a poroszok nem”.²¹ Egyik nyilvános, erős érzelmi töltettel környezett vitájuk során Concha szerint Brassai Gyulai felé irányozott alábbi szavakkal zárta a polemizálást: „Nem szeretem Önt magammal szemben, jöjjön, üljön inkább mellém.” Ez a megállapítás egy erős, tropikus szókép, a szembenállás (szemben ülés); azaz az ellentét helyett a mellérendeltségi szemlélet szép kifejeződése.²² Concha mind Brassai, mind Gyulai észjárását „inkább analitikus, mint intuitív” foglalatosságként jellemzi. „Intuitív szintézisképpen” a részletekben tobzódó („okoskodó”) „értelmi bajvívásként” láttatja tehát a két barát vitáját. Utal még mindennek keretében arra is, hogy Brassai maga mondta, hogy barátaitól nem érzelmi, hanem értelmi rokonszenvet kíván.²³ Concha szavainak tanúsága szerint Gyulai nagyon szerette Brassait hergelni, valóságos gyönyörűséggel ismételte a jelenetet, amikor Brassai Bartalus István zenetudóssal, zenetörténésszel (1821–1899) muzsikáról beszélgetve utóbbi szóba hozta a történetet, amely szerint a botanikával is foglalkozó Brassait, amikor egy mezősi úton egy vízinövényért egy helyi tóba gázolt, és a hosszú szakállja miatt a mezősi oláhok őt prikulicsnak nézték, agyon akarták verni. A kérdés a tudóst olyan indulatba hozta, hogy nemcsak Bartalusra, hanem az őt mentetgetni kívánó Gyulaira is nagyon megharagudott, és mindkettejüknek nehezen bocsátott meg. Fontos, hogy ez a kis történet a prikulics néprajztudományi feldolgozása vonatkozásában is új elemeket hoz. [Példának okáért nincsen arra adat, hogy a prikulics (vámpr vagy vérfarkas) öregemberkénti attribútuma lenne a szakáll.]²⁴

²¹ Eötvös Károly: Gyulai Pál Úr. In Eötvös Károly: *Utazás a Balaton körül II.* Budapest, Révai, 1900. 100–105.

²² Ismét csak a transzszilván szílat erősítve: „[E] két erős egyéniség, kiket a magyar haza az ő lelkivilágának erdélyi részéből kapott, nemcsak származási helyüknél, de bizonyos jellembeli rokonságuknál, barátságuknál fogva is mint egybetartozók jelennek meg a rájuk emlékező kegyelet előtt.” Concha (1910): i. m. 293.

²³ Concha (1910): i. m. 293–294.

²⁴ Concha (1910): i. m. 294. Az erdélyi nyelvben a *prikulics/prikolics* (továbbá *pirikulics, pir-korics, purkulics, trikolics*) román kölcsönszó (rom. *pricolici, priculici, pricorici, tricolici*). Szláv párhuzamai (talán eredetszava) a *vircolác* ‘küldött farkas, vámpír’. Sajátosan erdélyi, alakváltoztató, antropozoomorf hiedelem. A magyar etimológiai irodalom 1796-os legkorábbi előfordulását regisztrálja. A farkasember vagy werwolf/loup garou alakja a görög–római, a szláv és a germán mitológiában, valamint a legtöbb európai és balkáni mitológiában ismert. *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai körében* a következő jelentéseket tartják számon: (1) kísértet, fantom, rossz szellem; (2) boszorkány, akinek hatalmában áll valamely állattá (rendszerint farkassá vagy kutyává) átváltoznia; (3) mesebeli szörnyszülött, küldött farkas; (4) keresztleletlen ember; (5) alacsony, rendszerint csúnya gyermek vagy ember; (6) kicsi,

Szarvas szerepe

A fentebb említett értelmi és érzelmi rokonszenv szembeállításának értelmi rokonszenv felé történő eltolódását jelzi a Szarvas Gáborra²⁵ vonatkozó, legkevésbé sem hízélgő megállapítás. Brassai Szarvas Gábor iránti értelmi ellenkezése

fürge ember, csintalan gyermek. A román nyelvterületen általánosan, változatos formában ismert a prikolics mitológiája. Mítikus lényként (1) bosszúálló, nyugtalan halott, (2) rontás következtében végleg állattá változott ember, (3) szándékosan, átmeneti jelleggel állattá változó ember. Ugyanabban a hónapban született kilencedik, holdkóros testvér; képességét más prikolicstól veszi, át vagy születése után olyanképpen rontják meg, hogy testét állati zsírból készült kenőccsel kenik be; állatalakban nyári és őszi éjszakákon a határon és az utcákon kóborol, embereket támad meg, állatokat öl meg, tönkreteszi a termést; átváltozva nem ismeri meg hozzátartozóit, ők is áldozataivá válhatnak. A sírból állat (farkas, kutya, hiéna) alakjában előjövő, emberekre támadó halott; kilencedik holdkóros testvér. Démon által megszállt, éjszaka támadó, pusztákon, erdőkben, keresztutakban tanyázó ember; ha a démont kiűzik belőle, hosszú életet él. A romániai magyar hiedelemkutatás az 1970–1990-es években az erdélyi Mezőség területéről azonosította alakját, a következő gyűjtőpontokról: Tordatúr, Detrehemtelep, Felsődetrehem, Magyarfráta, Mezőszopor, Magyarszová, Mezőkeszü, Andrászi-telep, Ecken, Mezőbodon, Magyarborzás, Mezőveresegyháza, Nagysármás, Tóhát, Magyardecse. Az állattartás és az ezzel kapcsolatos hiedelmek visszaszorulása következtében a leírások beteg emberként jelenítik meg. A prikulics elrendeltetésszerűen betegséggel születik, vagy átok (különösen szülői átok) miatt válik azzá. Elsődleges alakban labilis idegrendszerű, holdérzékeny, magányos, emberkerülő személy. Gyalogosan jár, arca, keze tövises nyomát viseli, öltözete zilált. Általában férfi, ritkán nő; ha családós, családját gyakran elhanyagolja. Legfőbb tulajdonsága alakváltoztató képessége. Bukfencet vetve változik át. Állatalakban kutya (sosem farkas; ritkán szamár vagy macska), bundája fehér, nyakánál fekete sál tarkítja. Vagy rendszertelenül változik át, vagy periodikusan, sajátos időpontban (éjszaka, újhold, holdfogyta, ködös, borús idő; egy, három, hat, kilenc, tizenkét hónaponként). Keszeg Vilmos: Prikulics. In *Romániai magyar lexikon. Vallásosság, népelet*. 2020; Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára III. Ö–Zs*. Budapest, Akadémiai, 1976. 285; Artur Gorovei: *Credinții și superstiții ale poporului român*. București, Editura Grai și Suflet, 2003. 100–102; N. L. Kostaki: Pricolicii. Studiu de mitologie română. *Viața românească*, 3. (2003), 1. 389–391; Romulus Vulcanescu: *Mitologie română*. București, Editura Academiei Republicii Socialiste Române, 1987. 200–202.

²⁵ Szarvas Gábor délvidéki, adai születésű (1832. március 22.) nyelvész. Középiskoláit Baján végezte, ekkor belépett a bencés szerzetesek közé, ahonnan maturálását követően kilépett. Ezt követően öt és fél évig jogot hallgatott, de tanulmányait nem fejezte be, mivel betegség miatt a stúdiumokat két évre megszakította. 1857 és 1877 között Baján, Pozsonyban és Pesten tanított különféle gimnáziumokban. Időközben 1869-ben letette a tanári vizsgát. 1871-ben az MTA levelező, 1887-ben rendes tagja lett. 1872-ben ő hozta létre a *Magyar Nyelvőr* című folyóiratot, ő lett a hazai nyelvművelés egyik legjelentősebb szószólója. 1877-ben gerincvelőbaj, majd 1879-ben szembetegség támadta meg, 1881-ben elvesztette a szeme világát. Szobra az MTA Széchenyi téri épülete előtt áll, kezében a *Magyar Nyelvőr* egy kötetét tartja. Színnyei József: *Magyar írók élete és munkái XIII. Steiner–Télly*. Budapest, Hornyánszky Viktor – Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete, 1980–1981c [1909]. 405–406. h. (életrajz); 406–407. h. (művei); 407. h. (források).

abban fejeződött ki, hogy a nyelvújítás, illetve a magyar nyelvhelyességgel kapcsolatos ellentétek miatt Brassai fejében Szarvas vált (nem forrásszerű kifejezéssel élve) az antiracionalizmus mintaképévé. Mondhatnánk akár úgy is a Leninnek²⁶ tulajdonított (általa – művei tükrében legalábbis – valójában soha ki nem mondott) kifejezést parafrázálva, hogy Brassai szemében Szarvas volt a kortárs szellemi kör kevésbé „hasznos hülyéje”. Ebben persze szerepet játszott az ellen-szenv diktálta túlzás, mindenestre „indulattá fokozódott benne Szarvas Gábor [nyelvészeti – K. Gy.] álláspontjának értelmi ellenzése”. Ez olyan cselekvésekben is megnyilvánult, mint hogy Brassai az aggregények korabeli szokása szerint elfogadott gazdasszonya téves szellemi megnyilvánulásait, felelőtlen cselekedeteit bírálva („hibáin, mulasztásain felindulva”) a „Maga Szarvas Gábor!” kiszólással („zokszóval”) illette.²⁷

Brassai hatása Conchára

A *Politika I. Alkotmánytan* kötet standard változata 1895-ben jelent meg. Concha utal rá, hogy Brassai ajánlkozott a kézirat (pontosabban a kiszedett kefelevonat) magyar nyelvi (nyelvhelyességi) hibáinak kijavítására. A munka első kiadását a 300. lapig látta el észrevételekkel (a kiszedett kötet 619 oldal). Concha említi, hogy soknak hasznát vette, de többet nem fogadhatott el (például a „merev tekintet”; „a viszony merev” helyett Brassai a „mereven tekintet” kifejezést javasolta. Hasonlóan idegenkedett az „ismérv” szótól (mint a karakterisztika magyarításától). Ugyanígy a munkamegosztás helyett a munkaosztást javasolta Brassai, de Concha „javíthatatlan neológusként” ettől berzenkedett. Brassai ízlésének a felelőtlen és a közület sem felelt meg (utóbbi 1867-ben Halász Imre alkotása volt egy Henry Carey-kötet fordítása során Concha szerint), de Brassai új szó-nak vélte. A merev szó kapcsán írta Brassai Conchának: „Ha nattsád [!] szereti a v végű szavakat, egészségére kívánom, de azt nem látom át, hogy Kazinczy majmai miért vágták le a »mereven«-nek a farkát.”²⁸

²⁶ Lenin, Vlagyimir Iljics [Владимир Ильич Ленин]: *Сочинения. Издание 2-е, исправленное и дополненное*. I–LV. köt. Szerk. Nyikolaj Ivanovics Buharin [Николай Иванович Бухарин] – Vjacseszlav Mihajlovics Molotov [Вячеслав Михайлович Молотов] – Ivan Ivanovics Szkvorcov-Sztyerpanov [Иван Иванович Скворцов-Степанов]. Ленинград, Государственное издательство, 1935 [1893–1921]. 5–33682.

²⁷ Concha (1910): i. m. 294.

²⁸ Uo. 302–304.

Egy ismeretlen Concha-levél forrásközlése

Concha Győző életműve esetében ritkák a magánkézben lévő levelek. A rendelkezésre álló adatok alapján 1945 után (az 1970 óta megkezdődött) magánárveréseken csupán jelen levél került kalapács alá (Abaúj Antikvárium 94. árverés, 152. tétel; 2019. szeptember 25.). A levél 160 × 120 mm, krémszínű, magyar vízjeles, jó minőségű, vastag, drága levélpapírra íródott, a szerző saját kézírásával, a boríték hiányzik. A tételt e sorok írója vásárolta meg. Az irat feltehetőleg csekei Varju Elemér (1873–1945) muzeológus, művészettörténész, a harmadik legrégebbi magyar nyelvemlék, a gyulafehérvári glosszák (14. század) felfedezője. 1913 és 1934 a Magyar Nemzeti Múzeum Régiségtárának igazgatója, az MTA levelező tagja (1915). Átírásunk az eredetit követi.

Concha levele az alábbi:

„Budapest, 1917. aug.[usztus] 31-én

Nagyságos igazgató úr!

Cselédem visz egy családi, régi rézmozsarat az osztályba.²⁹ Kérem, méltóztassék e mozsár régiségét hivatalosan megállapíttatni, hogy a fémbeváltó hivatalba való beszolgáltatás alól mentesíttessék. Azt hiszem nem tévedek³⁰ a mozsár régisége³¹ iránti véleményemmel S mély tisztelettel maradok igazgatóm kész szolgája Dr. Concha Győző.”

Ezzel zárjuk munkánkat.

²⁹ Nyilván az MTA valamelyik osztályáról lehet szó, vélhetően a Bölcsleleti, Társadalmi és Történeti Tudományok Osztálya Bölcsleleti és Társadalmi Tudományok Alosztályáról, amelynek mindkettő tagjai voltak.

³⁰ A kéziratban tollhiba miatt „tevédek” szerepel, a levél teljes szövege javítás nélküli.

³¹ A rézmozsár lehetett a spanyol eredetű olasz Concha család 18. század végi Milánóból Nagyszombatba történő bevándorlása előtti olasz, esetleg régi magyar műalkotás.

Felhasznált irodalom

- Aigner, Ludwig [Abafi Aigner Lajos]: *Ungarische Volksdichtungen*. Pest–Stuttgart, Aigner–Gutenberg, 1873.
- Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára III. Ö–Zs*. Budapest, Akadémiai, 1976.
- Brassai Sámuel: Bírálát Eötvös a XIX. század uralkodó eszméi című művéről. *Magyar Hírlap*, 3. (1851), 10. 1–5.
- Burucs Kornélia: Király Tibor. In Markó László et alii: *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai II. I–P*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ – Tudománytár, 2003a.
- Burucs Kornélia: Wolsky Sándor. In Markó László et al.: *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai III. R–Zs*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ – Tudománytár, 2003b.
- Concha Győző: *Politika I. Alkotmánytan. II. (első fele). Közigazgatástan*. Budapest, Eggenberger–Grill, 1895–1905.
- Concha Győző: *Brassai Sámuel emlékezete*. Budapest, Franklin, 1904. (Olcsó könyvtár 1357–1358. kötet.) Online: <http://real-eod.mtak.hu/852/1/brassaismuelem00conc.pdf>
- Concha Győző: Báró Eötvös József és a külföldi kritika I–III. *Budaepesi Szemle*, 36. (1908a), 377–379, 187–212, 374–391, 91–113.
- Concha Győző: Concha Győző felolvasása Eötvös József báró és a külföldi kritika című tanulmányából I–II. *Századok*, 40. (1908b), 3. 276–277; 5. 461–462.
- Concha Győző: Emlékezés Brassai Sámuelről. *Budaepesi Szemle*, 38. (1910), 407. 293–306.
- Concha Győző: Montalembert és Eötvös barátsága a harmincas években. *Budaepesi Szemle*, 44. (1916), 472. 1–27.
- Concha Győző: *Eötvös és Montalembert barátsága. Adalék a magyar katolikusok autonómiájának kezdeteihez*. Budapest, Szent István Társulat, 1918.
- Cs. Kiss Lajos: Az értékracionális uralomtípus lehetősége Max Weber uralomszociológiájában. In Szoboszlai György (szerk.): *Váltók és utak*. Budapest, Mozgáskorlátozottak Piremon Kiszállalata, 1990. 160–173.
- Cs. Kiss Lajos: A filozófus Max Weber. In Erdélyi Ágnes – Cs. Kiss Lajos – Erényi Tibor – Szigeti Péter – Somlai Péter: *Max Weber és a 20. század társadalomtudományi gondolkodása*. Budapest, Napvilág, 1999a. 32–67.
- Cs. Kiss Lajos: A világ varázstalanodása és az abszurd keletkezése: Max Weber racionalitáselméletének egzisztenciafilozófiai vonatkozásai. In Erdélyi Ágnes – Cs. Kiss Lajos – Erényi Tibor – Szigeti Péter – Somlai Péter: *Max Weber és a 20. század társadalomtudományi gondolkodása*. Budapest, Napvilág, 1999b. 93–118.
- Cs. Kiss Lajos: Max Weber tudományfelfogása és a protestáns etika. In Molnár Attila Károly (szerk.): *Szellem és etika. A „100 éves a Protestáns etika” konferencia előadásai*. Budapest, Századvég, 2005. 148–173.
- Cs. Kiss Lajos: Max Weber filozófiai hagyatéka. *Szociológiai Szemle*, 21. (2011), 2. 47–75. Online: https://szociologia.hu/dynamic/szocszemle_2011_2_47_75_cskiss.pdf
- Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra I–II*. Bécs–Pest, Jasper Hügel Manz – Emich Gusztáv, 1851–1854a.
- Eötvös József: *Der Einfluss der herrschenden Ideen des XIX. Jahrhunderts auf den Staat I–II*. Wien–Leipzig, Jasper Hügel Manz – Brockhaus, 1851–1854b.
- Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra I–II*. Pest, Ráth Mór, 1870–1871.
- Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra I–II*. Budapest, Magyar Helikon, 1981 [1851–1854].

- Eötvös, József: *The dominant ideas of the nineteenth century and their impact on the state*. Ford., szerk., bev. tan. D. Mervyn Jones. Boulder (US-CO) – Highland Lakes (US-NJ), Columbia University Press, 1996. (East European Monographs.)
- Eötvös Károly: Gyulai Pál Úr. In Eötvös Károly: *Utazás a Balaton körül II*. Budapest, Révai, 1900. 100–105.
- É. Kiss Katalin: Brassai Sámuel nyelvészeti munkássága. In Németh G. Béla (szerk.): *Forradalom után – kiegyezés előtt*. Budapest, Akadémiai, 1988. 175–194.
- Gaal György: Gál Kelemen, a Brassai-kutató. *Keresztény Magvető*, 120. (2014), 2. 164–176. Online: http://epa.oszk.hu/02100/02190/00541/pdf/EPA02190_KM_2014_2_164-176.pdf
- Gál Kelemen: *Brassai mint filozófus*. Kolozsvár, Ajtai K. Albert Könyvnyomda, 1899.
- Gorovei, Artur: *Credinți și superstiții ale poporului român*. București, Editura Grai și Sufler, 2003. 100–102. Online: <https://1lib.eu/book/2603258/2bdc82?regionChanged=&redirect=145471812>
- Keszeg Vilmos: Prikulics. In *Romániai magyar lexikon. Vallásosság, népelet*. 2020. Online: <http://lexikon.adatbank.transindex.ro/tematikus/szocikk.php?id=88>.
- Kostaki, N. L.: Pricolicii. Studiu de mitologie română. *Viața românească*, 3. (2003), 1. 389–391.
- Kőváry László: *A száz évet megért Brassai Sámuel pályafutása és munkái (1797–1897)*. Kolozsvár, Ajtai K. Albert Könyvnyomda, 1897.
- Lenin, Vlagyimir Iljics [Владимир Ильич Ленин]: *Сочинения. Издание 2-е, исправленное и дополненное*. I–LV. köt. Szerk. Nyikolaj Ivanovics Buharin [Николай Иванович Бухарин] – Vjacseszlav Mihajlovics Molotov [Вячеслав Михайлович Молотов] – Ivan Ivanovics Szkvorcov-Sztyerpanov [Иван Иванович Скворцов-Степанов]. Ленинград, Государственное издательство, 1935 [1893–1921].
- Markó László: Brassai Sámuel. In Markó László et al.: *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai I. A–H*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ – Tudománytár, 2003. 182–183.
- Mikó Imre [Miklós István]: Az orosz irodalom első magyar tolmácsolói Erdélyben. In Gazda István (szerk.): *Brassai Sámuel (1800–1897) akadémikus, unitárius tudós, a kolozsvári egyetem professzora, nyelvész, matematikus, botanikus, irodalmár, zenetudós, fordító munkásságának és az életében róla megjelent írásoknak a kronológiája*. Budapest, Neumann, 2004 [1958].
- Molnár Attila Károly: *Max Weber olvasókönyv*. Budapest, Novissima, 1999.
- Németh G. Béla: A folyóiratok és hírlapok, és irodalmi társaságok az utolsó századnegyedben. In Sötér István (szerk.): *A magyar irodalom története IV. 1949-től 1905-ig*. Budapest, Akadémiai, 1965. 565–590.
- Oláhné Erdélyi Mária: Brassai Sámuel a matematikai műveltségért. In Gazda István (szerk.): *Brassai Sámuel (1800–1897) akadémikus, unitárius tudós, a kolozsvári egyetem professzora, nyelvész, matematikus, botanikus, irodalmár, zenetudós, fordító munkásságának és az életében róla megjelent írásoknak a kronológiája*. Budapest, Neumann, 2004. 75–80.
- Somogyi Sándor: Gyulai Pál. In Sötér István (szerk.): *A magyar irodalom története IV. 1949-től 1905-ig*. Budapest, Akadémiai, 1965. 197–227.
- Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái I. Aachs–Bzenszki*. Budapest, Hornyánszky Viktor – Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete, 1980–1981a [1891]. 1440.
- Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái IV. Gyalay–Hyrtl*. Budapest, Hornyánszky Viktor – Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete, 1980–1981b [1896]. 1491.
- Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái XIII. Steiner–Télffy*. Budapest, Hornyánszky Viktor – Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete, 1980–1981c [1909]. 1439.
- Tigyi József: Hol teremnek az akadémikusok? Az MTA tagjai számokban. *Magyar Tudomány*, 206. (2006), 3. 344–355. Online: www.matud.iif.hu/06mar/tigyi.pdf
- Vulcanescu, Romulus: *Mitologie română*. București, Editura Academiei Republicii Socialiste Române, 1987. 200–202.

Könczöl Miklós¹

Epiktétosz a politikai hatalomról

Epiktétosz alakját gyakran állítják Marcus Aureliusé mellé, kiemelendő, hogy a sztoikus tanítás egyaránt vonzó lehet a rabszolga és a császár számára.² Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy Epiktétosz nem egy római átlagpolgárnak, hanem a Nero-kor egyik befolyásos tisztviselőjének, Epaphroditusnak volt a szolgája, és már azelőtt lehetősége nyílt filozófiát tanulni Musonius Rufusnál, hogy elnyerte volna szabadságát.³ A politikai hatalom témája nem szükségképpen idegen tehát a gondolkodásától, még ha életfilozófiájának általános elveiből az következik is, hogy az efféle tényezők a jó élet szempontjából nem bírnak jelentőséggel.

Az alábbiakban a *Beszélgetések* néhány darabja (az I. könyv 1., 2. és 19. fejezete)⁴ segítségével igyekszem bemutatni a politikai hatalom Epiktétoszra jellemző megközelítését. Úgy látszik, hogy legalább két különböző perspektíva jelenik meg ezekben a szövegekben: egy *külső* nézőpont, ahonnan tekintve a politikai hatalom olyasvalami, ami nem tartozik a hatalmunkba, S ezért a legbölcsebb, ha figyelmen kívül hagyjuk, másfelől pedig egy *belső*, az egyén saját hatalmára reflektáló, amely utóbbi része azoknak a körülményeknek, amelyek befolyásolhatják a cselekedetek erkölcsi helyességét.

Először sorban áttekintem a három fejezetet, kiemelve az Epiktétosz politikai hatalommal kapcsolatos nézetei szempontjából fontos állításokat, majd összegezem a hatalom két aspektusát illető megfigyeléseket.

¹ Egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar Jogbölcseleti Tanszék; tudományos munkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet. Kapcsolat: konczol.miklos@jak.ppke.hu.

² Így például Sándor István: A sztoikus állam- és politikaelméletek áttekintése. *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae*, 37. (2000), 47–48.

³ Epiktétosz életét és pozícióját illetően lásd Fergus Millar: Epictetus and the Imperial Court. *Journal of Roman Studies*, 55. (1965), 1–2. 141–148. áttekintését.

⁴ Az idézetekben szereplő magyar szöveg Steiger Kornél fordítása: *Beszélgetések*. In *Epiktétosz összes művei*. 2. javított kiadás. Budapest, Gondolat, 2016. 9–281.

A politikai hatalom mint „külső tényező”

Az első beszélgetés középpontjában „képzeink helyes kezelésének” (I, 1, 7.) kérdése áll. Ezt állítja aztán szembe az emberi lények azon tulajdonságaival, amelyekre nincsen befolyásuk, S általában mindazokkal a körülményekkel, amelyek kívül esnek az emberi értelmén (I, 1, 14.). Ebben az összefüggésben kerül szóba a hatalom problémája is. Az első példa a természeti erőké: jóllehet az embernek szüksége van a szél erejére ahhoz, hogy hajózhasson, irányítani nem tudja (I, 1, 16.). A további példák már a politika világából származnak, és az uralkodónak az alattvalók élete feletti hatalmához kapcsolódnak.

Az egyén a bemutatott esetek mindegyikében külső – természeti vagy társadalmi – erőnek van kitéve, a kérdés pedig az, hogy hogyan kell ezekre a helyzetekre tekinteni. A széllal kapcsolatban megfogalmazott általános tanács – tudniillik hogy „[a]bban kell a legjobban kiképeznünk magunkat, ami hatalmunkban áll, a többi dolgot úgy kell vennünk, amint természet szerint van” (I, 1, 17.) – követése nem minden esetben látszik könnyűnek, legalábbis amikor az embert a kivégzés veszélye fenyegeti.

Az elsőként megfogalmazott meglátás arra mutat rá, hogy abszurd volna megpróbálnunk megváltoztatni azt, ami adott számunkra, S hasonlóan áll a dolog a panaszkodással is.⁵ Ezt követi, már komolyabb tónusban, Plautius Laternus példája, aki „odanyújtva a nyakát fogadta a csapást, majd – mivel a vágás gyengére sikeredett – egy pillanatra behúzta a nyakát, majd ismét odanyújtotta” (I, 1, 19.). Ezt a példát az kapcsolja az előző passzushoz, hogy Laternus nem panaszkodik helyzetének igazságtalan voltára, jóllehet hóhérja szintén részese volt a Piso-összeesküvésnek.⁶ Ami magatartásának példaértékét illeti, annak lényege, hogy megjelenik benne a külső hatásra adott ösztönös reakció („behúzta a nyakát”), amelyen azonban nyomban úrrá is lesz („egy pillanatra”), majd az akarat vezérelte

⁵ Vö. I, 1, 18.: „Egyedül engem kell lenyakazni? – Miért? Azt akarod, mindenkit nyakazzanak le csak azért, hogy vigaszt leljél?” Az akasztófahumort sem nélkülöző kérdés-felelet előzményei közül érdemes megemlítenünk Xenophón Szókratészét, aki a következőképpen válaszol barátja, Apollodórosz sopánkodására, amiért „igazságtalanul hal meg”: „Talán jobb szeretnéd látni, kedves Apollodóroszom, hogy igazságosan hurcolnak halálba, mint hogy igazságtalanul?” (*Apologia*, 28.) Az idézett fordítás: Szókratész védőbeszéde bírái előtt. Ford. Németh György. In Németh György (szerk.): *Xenophón filozófiai és egyéb írásai*. Budapest, Osiris, 2003. 253.

⁶ Vö. Tacitus: *Annales* XV, 60: „A rabszolgák kivégzésére fenntartott helyre hurcolják, Statius tribunus kezétől kapja a döfést, miközben állhatatosan hallgatott és egyetlen szóval sem vetette a tribunus szemére ugyanabban való részességét.” Laternusnak ráadásul nem adták meg „még a halál rövid megválasztását sem” (azaz a lehetőséget, hogy öngyilkosságot kövessen el, uo.), ami miatt az őt ért szerencsétlenség még inkább hasonlít egy természeti csapásra. Az *Annales* szövegét Borzsák István fordításában idézem: Évkönyvek. In Publius Cornelius Tacitus: *Tacitus összes művei*. Szeged, Szukits, 2001. 385.

cselekvés, amelynek forrása annak az észszerű megfontolása, hogy mi a helyes az adott helyzetben („odanyújtva a nyakát [...], majd ismét odanyújtotta”).⁷

Kevésbé egyértelmű az ezt követő utalás egy személyre, aki Epaphroditusnak adott válaszában rámutatott, hogy nem tartozik számadással a hivatalnoknak (I, 1, 20.). Ennek oka részben a szöveg némiképp homályos fogalmazása.⁸ Ám akár kapcsolódik a történet Laternuséhoz (vagy általánosabban a Piso-féle összeesküvéshez),⁹ akár nem, a tanulság egyrészt a félelem leküzdése, másrészt pedig az, hogy tudatában kell lennünk, mi tartozik ránk, és mi nem. A Nero nagy hatalmú szabadosának adott tiszteletlen válasza a félelemnélküliség példája, Epaphroditus viszont híján van annak a belátásnak, hogy a kérdés túlmegy kompetenciája határain. Ez utóbbi pedig átvezet az Epiktétosz által hamarosan levont tanulsághoz (I, 1, 21.), valamint az ezt követő elmélkedéshez (I, 1, 22–25.).

A következő példa Thræsa Paetus és Musonius Rufus párbeszédét idézi fel. Az előbbi hajlamos volna az azonnal bekövetkező halált választani a jövőendő száműzetés helyett, az utóbbi azonban rámutat, hogy inkább azt kellene gyakorolnia, hogy „elégedett légy azzal, amit kaptál” (I, 1, 27.), ezzel zárójelbe téve az egyén jövőjét illető preferenciákat.

Végül a fejezet utolsó példája Paconius Agrippinus figyelemre méltó egykedvűsége, amellyel az ellene folytatott senatusi eljárás híreit fogadja. Epiktétosz itt meglehetősen egyértelműen fogalmaz következtetésében: „amit gyakorolnia kellett”, nem más, mint hogy törekvése „akadályozhatatlan legyen”, ugyanakkor „ne botoljék bele semmibe, amit háritani kíván” (I, 1, 31.). A zárómondatok ismét a halálra készülés gyakorlatát mutatják be, egyszersmind fölvetik a „hogyan?” kérdését. A nem a saját tulajdonunkba tartozó dolog visszaszolgáltatásának gondolata a halál jellegzetes sztoikus megközelítése, a megfelelés fogalma („ahogyan ahhoz illik, aki [...]”: I, 1, 32.) pedig már a második értekezés központi témáját előlegezi.

⁷ Vö. Robert F. Dobbin: *Epictetus, Discourses: Book I*. Oxford, Clarendon, 1998. 74, aki a visszahúzódás momentumát *propathéiá*ként azonosítja, azaz „az elme és az értelem sajátos feladatát akadályozó hirtelen és megfontolás nélkül támadt lélekmozgások” (fr. 9. = Gellius: *Attikai éjszakák* XIX, 1, 17.) közé sorolja.

⁸ Vö. Dobbin (1998): i. m. 75, aki szerint az illető maga Laternus lehetett. Lásd még Steiger (2016): i. m. 13, 11. j.

⁹ Hasonló jeleneteket (az összeesküvőt cselekedetének indokáról kérdezik, később pedig előre nyújtja nyakát, de csak két csapással végzik ki) találunk az *Annales*-ben (XV, 67.); ezek főszereplője Subrius Flavus. Elképzelhető, hogy Epiktétosz szövegében egybeolvasztja Flavus és Laternus történetét.

A politikai hatalom mint lehetőség

Epiktétosz második értekezése annak hangsúlyozásával kezdődik, hogy a kellemetlen élményeket a megértésük teheti elviselhetővé (I, 2, 1–4.). A szöveghelyen említett példák rámutatnak, hogy egyfelől egy bizonyos fajta esemény észszerűsége állandó lehet, noha ennek ismerete az egyén részéről korántsem az („a spártaiak elviselték, hogy megkorbácsolják őket, miután megtanulták, hogy ez észszerű dolog”). Másfelől azonban ez utóbbi, személyes tudás vagy vélemény az, amely az emberi cselekvést irányítja („[h]a valaki úgy érzi, hogy ez észszerű dolog, akkor megy, és felakasztja magát”).

Epiktétosz ennek nyomán három fontos állítást fogalmaz meg. Először, hogy az események személyes megítélése eltérő lehet (I, 2, 5.); másodsor, hogy a nevelés segíthet abban, hogy „megtanuljuk a természettel összhangban alkalmazni az észszerű és az észszerűtlen fogalmát a részleges dolgokra” (I, 2, 6.); harmadszor pedig, hogy legalább két tényező játszik mindebben szerepet: egy általános (a „külső dolgok értékelése...”), és egy személyhez kötött, „[...] amely kinek-kinek a saját életszerepének megfelelő dolgokra vonatkozik” (I, 2, 7.). Az első és második állítást egy további példával illusztrálja: itt a kérdés, vállalkozzék-e az ember arra, hogy tartja az uralkodó éjjeliedényét olyan helyzetben, amelyben a feladat elutasítása büntetést vonna maga után (I, 2, 8–11.). Különböző személyek különbözőképpen dönthetnek attól függően, hogy hogyan ítélik meg döntésük hasznait és kárait. Külső szempontból a helyzet megítélése és az útmutatás szükségszerűen az általános értéksorrend meghatározására korlátozódik. Az egyén személyisége és önértékelése mindenki más számára hozzáférhetetlen;¹⁰ ugyanakkor ezek látszanak a döntő tényezőknek. Ezt a meglátást négy további példa hivatott megerősíteni: két történeti és két személyes.

Az első történeti példa egy bizonyos Florus és Agrippinus párbeszéde. Az előbbi azt fontolgatja, hogy részt vegyen-e Nero ünnepélyén (nehogy az uralkodó bosszút álljon rajta), az utóbbi pedig támogatja a részvételét, de leszögezi: ő maga „még csak nem is gondolkozott ezen” (I, 2, 12–13.). Itt a kétféle megítélés között erkölcsi szempontú különbség mutatkozik: Epiktétosz figyelmeztet, hogy az adottságokra fordított figyelem akadálya lehet annak, hogy az ember életszerepének (*proszópon*, I, 2, 14.) megfelelően viselkedjék. A következőkben ezt a szerepet úgy határozza meg, mint amelyet az egyén saját maga számára választott. A köpeny szövetének metaforája azt sugallja, hogy a kezdeti döntés határozza meg, hogy milyen tényezőket kell figyelembe vennünk, amikor különböző cselekedetek között kell döntenünk. Noha a bíborszínű szál többet ér a fehéréknél,

¹⁰ Lásd majd I, 2, 11.: „Csakhogy ez nem méltó hozzám. – Ezt a további szempontot neked kell bevezetned a vizsgálatba, nem nekem.”

amennyiben ennek „köszönhetően a szöveg többi részét is illendőnek és szépnek látjuk” (I, 2, 18.), az is világos, hogy nem a bíbor szálak alkotják a többséget a szövegben („kicsi és ragyogó rész”, uo.).

Ezt a képet magyarázza a következő példa is, amelynek főszereplője Helvidius Priscus (I, 2, 19–21.). Amikor Vespasianus felszólítja, hogy ne kérjen szót a senatusban, Priscus elhárítja a kérést, az uralkodó fenyegetéseire pedig a szerepeik közti különbségre hivatkozva válaszol. Az előző példához hasonlóan, noha Vespasianus szerepe egyértelműen negatív, Priscus nem ítéli el őt. Csak Epiktétosz hangsúlyozza kettejük morális különbségét azzal, hogy elmeséli a történetet, és hogy rámutat: mások talán nem mondtak volna ellent a *princeps*nek (I, 2, 23–24.). Ami a metaforát illeti, itt egy újabb elemmel gazdagodik a „bíbor szál” leírása: nem csupán különbözik a szöveg nagyobb részétől, de „helyes példát állít a többi elé” (I, 2, 22.). Azon túl tehát, hogy a közösség egészét jobbra teszi, az erényes ember polgártársainak jellemét is fejleszti, így lehetséges, hogy egyes személyek fejlődéséhez is hozzájárul.

A két következő példa az egyén életszerepéhez kötődő erkölcsi megfontolások súlyára hívja fel a figyelmet – mint azt Epiktétosz maga is hangsúlyozza (I, 2, 28.). Az atléta, aki nem engedi nemi szerveit amputálni, noha ez annyit jelent, hogy kezelés híján meg fog halni (I, 2, 25–26.), és Epiktétosz, aki nem vágja le szakállát akkor sem, ha ez az életébe kerül (I, 2, 29.), egyaránt azt példázza, hogy a politikai megfontolásoktól függetlenül az egyén korábbi életútja meghatározza azt, hogy milyen döntéseket hozhat, ha egyszersmind meg kívánja őrizni integritását.

A nevelés kérdése, amely a szöveg elején mintegy zárójelbe került, a következőkben (I, 2, 30–32.) kerül elő ismét. A szövegrész elején azzal a kérdéssel szembesül az olvasó, hogy honnan lehet tudni, vajon mi felel meg az egyén jellemének. Epiktétosz ezúttal a képességekhez köti az életszerepet, és úgy fogalmaz, hogy „[a]ki közülünk ilyen erőnek van birtokában, annak számára ez nem marad észrevétlen” (I, 2, 31). A csorda védelmében az oroszlánnal is szembeszálló bika képe mutatja, hogy a képességekkel együtt jár az a kötelesség, hogy a közösség érdekében használjuk őket. Amíg a képességek tudata a jelek szerint azok pusztá létezéséből következik, maguknak a képességeknek először ki kell fejlődniük (I, 2, 32.).

A záró részben Epiktétosz a morális képességek fejlesztésére koncentrál. Ez a lehetőség állítása szerint minden racionális élőlény számára nyitva áll, még ha a végeredmény nem is lesz kiemelkedő. A kiemelkedő képességek hiánya mindazonáltal nem szabad, hogy eltántorítson az önnevelés céljának követésétől. Ilyenformán az egyén befolyási körén kívül eső körülmények értékének mérlegelése a döntéshozatal erkölcsileg elfogadható módja, hogyha azt tudatos és észszerű szerepválasztás előzte meg. Ha ez a választás az egyén képességeinek ismeretén

alapszik, a képességeket pedig kellő fegyelemmel fejlesztjük, az Epiktétosz által kínált perspektíva nem egyéb, mint az erkölcsi előrehaladás felfelé tartó spirálja.

Racionalitás és téves meggyőződés

Az előző két szöveggel ellentétben a 19. fejezet kevésbé mély megfigyeléssel kezdődik: akik felsőbbrendűnek érzik magukat, kérdőkékké válhatnak, hacsak nem kaptak megfelelő nevelést (I, 19, 1.). Epiktétosz ezt a hatalmával hivatkozó zsarnok példáján mutatja be (I, 19, 2–10.). A tanulság, hogy az efféle hatalom nem egyéb, mint látszat, valamint hogy a bölccsel folytatott képzeletbeli beszélgetésben említett jelenségek („mindenki gondoskodik rólam”; „hatalmamban áll [...]”, hogy lenyakasztassalak”) nem kizárólag a zsarnok személyével kapcsolatosak. A vele való foglalkozás (*therapeuein*) nem különbözik attól, ahogyan az ember a számára hasznos dolgokkal törődik. Másrészt az ártani tudás sem haladja meg egy betegség erejét. Így hát a zsarnok alattvalói szemében mutatkozó értéke még csak nem is kifejezetten emberi érték. A zsarnok életszerpe ugyanakkor – a példa alapján – racionálisnak sem tekinthető, ami azt mutatja, hogy nem valósította meg, és nem fejlesztette sajátos emberi képességeit („képzetlen”). Ugyanezért csakis a hozzá hasonlóan műveletlen emberek számára aggasztó az a gondolat, hogy a zsarnok esetleg árthat nekik (I, 19, 7–8.).

Az értekezés következő része az alattvalók már említett szempontját fejti ki, amelyet Epiktétosz igyekszik az önzés látszatával szemben megvédeni (I, 19, 11–15.). Azzal érvel, hogy az önmagunk jóllétére fordított gond nem zárja ki, hogy egyszersmind a közösség javát is szem előtt tartsuk. Epiktétosz mindezt Zeusz példájával támasztja alá (I, 19, 12.). A látszólag önző cél, hogy mindenhatóan tekintsék, elkerülhetetlenné teszi, hogy az isten kielégítse mindazoknak a szükségleteit, akik hatalma alatt állnak. Ebből pedig világosan látszik, hogy az önérték szolgálata is csak önzetlen cselekedetek révén lehetséges. Ez utóbbiak viszont önzetlen megfontolásokat igényelnek: Zeusz csak akkor érheti el célját, ha nem egyszerűen azt teszi meg, amit az emberek kérnek tőle, hanem azt, ami valójában a javukat szolgálja. Minthogy pedig az emberiség is részesedik Zeusz racionális természetében, az isten jóindulatának jele az, hogy „az értelmes élőlény természetét [...] úgy alkotta meg, hogy a saját javára szolgáló dolgok közt nem akad egy sem, amelyik ne hajtana valami hasznot a közérdek számára is” (I, 19, 13.). Ennek fényében tehát az önmagunk érdekével való törődést nem önzésként kell értékelnünk, hanem úgy, mint ami megfelel az *oikeiósizis* egyetemes elvének (I, 19, 14–15.).

A fejezet harmadik, utolsó részében Epiktétosz visszatér a politikai hatalmat övező tévhitekhez. Ha valaki úgy gondolja, hogy az adottságok erkölcsi értékkel

bírhathatnak, az szerinte szükségszerűen vezet a zsarnok iránti nagybecsüléshez (és hízélgéshez) (I, 19, 16.), ami pedig a kegyenceikre is kiterjed. „Hogyan is válhatna egy csapásra bölcsé valaki attól, hogy a császár az éjjeliedénye felügyeletével bízta meg?” – kérdezi, felidézve Feliciónak, Epaphroditus cipészének (tehát egy felszabadított rabszolga rabszolgájának) a példáját. Feliciót haszontalansága miatt eladták, utóbb azonban Nero háztartásába került, S onnantól kezdve még korábbi gazdája is tisztelettel volt iránta (I, 19, 17–19.). Ez nemcsak azért helytelen, mert ellentmond a szolgálval kapcsolatos korábbi rossz tapasztalatoknak, hanem azért is, mert alapja egy téves következtetés abból a tényből, hogy a rabszolga most már közeli kapcsolatban áll a legnagyobb hatalmú emberekkel.

A szerencsés rabszolga esetét két másik példa is követi, mindkettő a közhivatalokkal kapcsolatosan. Az első egy tribunusé: Epiktétosz elmondja, hogy mások milyen jelét adják tiszteletüknek (I, 19, 24.), és hogy a tisztviselő maga hogyan ad hálát az isteneknek hivataláért (I, 19, 25.). Mindkét fajta magatartás a műveletlenség jele szerinte, hiszen máskülönben nem tekintenék az illetőt értékesebbnek, mint annak előtte, és ő maga sem tartaná hivatalát értékesebbnek, mint a megfelelő erkölcsi jellemet. A második példában Epiktétosz maga ad tanácsot valakinek, aki egy városi Augustus-pap tisztére pályázik (azaz a császárkultusszal kapcsolatos hivatalra). A leendő pap által említett előnyök sztoikus szemmel nem túlságosan meggyőzőek, hiszen egy adott helyhez és időhöz kötődnek. Ráadásul, amint Epiktétosz utolsó mondatából is kitűnik, még aki a külsőségekre összpontosít, az is találhatna magának szerencsésebb megoldást: „Ha mindenáron koszorúra vágyasz, fonj egyet rózsából, és rakd a fejedre, az jobban fog állni” (I, 19, 29.).

A politikai hatalom két aspektusa

Epiktétosz *Beszélgéseinek* fent áttekintett fejezetei alapján úgy látszik, hogy a kettő közül a fontosabbik, de legalábbis gyakrabban előkerülő megközelítés szerint a politikai hatalom kívül esik az egyén cselekvésének hatókörén, és mint ilyet leghelyesebb figyelmen kívül hagyni. Nevezhetjük ezt az *apolitikus* álláspontnak. Ebből egyfelől az következik, hogy a politikai vezető hatalma csupán a külső körülményekre terjed ki, S ezért nem árthat az értelmes emberi lényeknek, már amennyiben valóban azok. Az észszerűség éppenséggel azt diktálja, hogy ne ijedjünk meg a zsarnok fenyegetéseitől, és ne is igyekezzünk politikai hatalomra szert tenni. A másik folyomány, hogy jóval lényegesebb dolgok is vannak, amelyekkel foglalkozhatunk, S ezek – legalább részben – a hatalmunkban is állnak. Mindezek alapján tehát fontosabb, hogy ne higgyük el, hogy a zsarnok valódi hatalommal rendelkezik, mint hogy magunk igyekezzünk hatalmasokká válni.

Ez a nézőpont Epiktétosz számos példájában is megjelenik. A senatori rend, „a sztoikus ellenzék” egyes alakjaihoz kapcsolódó történetek is olyan példaképeket kínálnak, akik nem rettennek meg mindattól, ami az uralkodó ellenszenve vagy bosszúja nyomán érheti őket. A fiktív párbeszédekben többször is elhangzik a zsarnoknak szóló figyelmeztetés, amely rámutat állítólagos „mindenhatóságának” korlátjaira. A tanulság, hogy csakis a filozófia iránt érzéketlenek csodálják vagy irigylik koruk politikai hatalommal bíró személyiségeit.

A senatorok, mint Agrippinus vagy Priscus, de akár a saját erejének tudatára ébredő, és azt a közössége védelmére fordító bika példája is arra mutat azonban, hogy más aspektusból is tekinthetünk a politikai befolyásra. Ezt tekinthetjük a *politikai* nézőpontnak. A senatorok hatalma adottságként, nem pedig kívánatos dologként jelenik meg itt, egyfajta kvázi természeti képességként, amelyet birtokosa saját jellemével összhangban használhat, és kell is hogy használjon. A jellem összetevői közé tartozik az egyén erkölcsi választásainak sora, valamint a társadalomban elfoglalt helye is. Ez utóbbit a politikai közösség többi tagja érzékeli, és csak részben áll az egyén hatalmában, ugyanakkor olyan tényező lehet, amely kiemelt jelentőséget ad a cselekvő által mutatott példának.

Ennek megfelelően a társadalmi pozíciót is kétféleképpen közelíthetjük meg. Egyfelől nyilván nem azonos az erkölcsi kiválósággal. Másfelől azonban lehet az egyén közösség iránti szolgálatának az eredménye. Látunk olyan példákat, amelyekben valaki alacsony sorból jut szédítő magasságba, mint Epaphroditus cipésze, és olyanokat, amelyekben valaki tudatára ébred saját hatalmának, és a politikai közösség szolgálatába igyekszik azt állítani, mint a 2. fejezet *senatorai*.¹¹ Az előbbiből a tanulság, hogy a pozíció megváltozása nem javítja az illető képességeit, az utóbbiak pedig felvetik a kérdést, hogy a példamutatás lehetősége pusztán olyan adottságoknak köszönhető-e, mint a család vagy az osztály-hovatartozás, vagy a személyes döntések és szerepválasztások is alakíthatják. Erre talán az lehet a válasz, hogy a társadalmi háttér és az erkölcsi választás is szükséges, ám önmagában nem elégséges feltétele annak, hogy az egyén hatással lehessen azokra, akiknek példát szeretne mutatni.

A politikus nézőpontnak eszerint ki kell egészülnie apolitikus megfelelőjével is, mert csak így kerülhető el, hogy a (politikai) hatalom birtokosai a zsarnokhoz hasonlóan önteltekké vagy kiábrándultakká váljanak. Míg az utóbbi, az apolitikus perspektíva univerzális abban az értelemben, hogy csupán észszerű gondolkodást igényel annak a belátása, hogy a politikai hatalom kívül esik döntéseink hatókörén, a politikus megközelítés minden esetben az egyén konkrét helyzetéhez kötődik. A politikai befolyásukat felismerő személyeknek elsőként végig

¹¹ Ebben az értelemben pedig a politikai szerepvállalás erkölcsi értékkel bírhat. Vö. Hendrik Nikoletta: A bölcs politikai szerepe a sztoicizmusban. *Különbőség* 16. (2016), 1. 37.

kell gondolniuk a saját helyzetüket, ehhez azonban az is kell, hogy ez a helyzet valóban befolyást jelentsen. Úgy látszik tehát, hogy végső soron ennek is feltétele bizonyos külső körülmények megléte. Epiktétosz semmit sem mond arról, hogy Agrippinus vagy Priscus hogyan jutott el arra a pontra, amikor célul tűzhetette ki a maga számára, hogy ő legyen a szőttes „bíbor szála”. Azt azonban fontosnak tartja elmagyarázni, hogy az egyébként nyilvánvalóan megmutatkozó képességeket szükséges fejleszteni. Bőven van hát tere az önnevelésnek, ugyanakkor valamiféle „politikai képzésnek” is, amelynek során a politikai képességek jeleit mutató személyek tanácsokat kaphatnak a bölcsektől – Epiktétosz párbeszédvázlatai azt érzékeltetik, hogy ez utóbbi hogyan működhet.

Felhasznált irodalom

- Dobbin, Robert F.: *Epictetus, Discourses: Book I*. Oxford, Clarendon, 1998.
- Epiktétosz: Beszélgetések. In *Epiktétosz összes művei*. 2. javított kiadás. Ford. Setiger Kornél. Budapest, Gondolat, 2016. 9–281.
- Hendrik Nikoletta: A bölcs politikai szerepe a sztoicizmusban. *Különbség*, 16. (2016), 1. 23–45.
Online: <https://doi.org/10.14232/kulonbseg.2016.16.1.199>
- Millar, Fergus: Epictetus and the Imperial Court. *Journal of Roman Studies*, 55. (1965), 1–2. 141–148. Online: <https://doi.org/10.2307/297436>
- Németh György (szerk.): *Xenophón filozófiai és egyéb írásai*. Budapest, Osiris, 2003.
- Sándor István: A sztoikus állam- és politikaelméletek áttekintése. *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae*, 37. (2000), 27–54.
Online: <https://bit.ly/3aCftk1>
- Tacitus, Publius Cornelius: *Tacitus összes művei*. Ford. Borzsák István. Szeged, Szukits, 2001.

Laczó József¹

Egy férfi, aki nem volt ott²

„A vizsgálódás nélküli élet
nem emberhez méltó élet.”³

Kérdésfelvetés

Az alábbi tanulmányban Platón *Euthüphrón* című dialógusának kerettörténetét tekintem kiindulópontnak; azt vizsgálom a Szókratész perére vonatkozó szabályok alapján, hogy a benne foglalt találkozóval kapcsolatosan, a jogi metszetben minden harmonizál-e. Szókratész szokásával ellentétes, hogy nem válaszol a neki feltett kérdésre, mivel a beszélgetés a „filozófusi létezés terét”, egyben életmódját is jelenti. Vajon mi lehet az oka a szókratészi válasz elmaradásának? Feltételezésem szerint Platón „feladatot ad” a részünkre, hogy nézzünk utána ennek a kérdésnek, és kutassuk ki az okokat. Erre a „feladatra” való tekintettel fogalmaztam meg a tanulmány alaptézisét is, amely szerint Szókratész és Euthüphrón a dialógusban megjelölt helyen és formában nem lehettek együttesen jelen, mivel Szókratész folyamatban lévő ügye ezt a szabályok miatt nem teszi lehetővé, mert a „szent helyekről kitiltás” hatálya alatt áll. Euthüphrón kísérek és iratok nélküli jelenléte meglátásom szerint ugyancsak aggályosnak tekinthető. Ezért feltételezem azt, hogy legalább egy férfi, de lehet, hogy kettő sem volt ott a találkozón. Volt ott ugyan két férfi: Platón és Szókratész, de ők is csak gondolatban. A dialógusban olvasatom szerint a törvényi tényállás megfogalmazási kísérletén túl egyéb rétegeket is feltárhatunk. Feltevéseim sikeres bizonyítása azzal az eredménnyel kecsegtet, hogy sikerül közelebb kerülnünk Szókratész perének értelmezéséhez. Hogyan is szól a kérdés?

¹ Jogász, a Magyar Jog- és Államtudományi Társaság tagja. Kapcsolat: dr.laczo.jozsef55@gmail.com.

² Az írás Cs. Kiss Lajost köszönti 65. születésnapja alkalmából, S egyúttal emlékeztet a témával kapcsolatos közös fáradozásainkra.

³ Platón: *Szókratész védőbeszéde*. 38a 7–8. Ford. Mogyoródi Emese. Budapest, Atlantisz, 2005b. 103–104.

Kérdés, válasz nélkül

Euthüphrón kérdése a dialógusban így hangzik: „*Euthüphrón*: Mi történt, Szókratész, hogy otthagytad a Lükeiont, (1) S most itt időzöl a királyi csarnok körül? Nyilván nem valami peres ügy miatt igyekszel a királyhoz, (2) mint jómagam. *Szókratész*: Az én ügyemet, Euthüphrón, nem egyszerűen peres ügynek nevezik az athéniak, hanem nyilvános vádnak. (3)⁴ Úgy tűnik, hogy Szókratész nem válaszol a kérdésnek arra a részére, hogy miért hagyta ott a nevezetes Lükeiont. Tudjuk, hogy a Lükeion Szókratész kedvenc helye és beszélgetéseinek gyakori helyszíne. „Apollón Lükeiosz (»Farkasölő Apollón«) szent ligete Athéntól északkeletre, ahol az egyik híres athéni Gümnaszion (az athéni ifjak testedzésére és művelődésére szolgáló intézmény) működött. Platón tanúsága szerint Szókratész ifjakkal való beszélgetéseinek kedvelt színtere volt.”⁵ Ezen kívül még három szöveghelyről tudunk, amely Szókratész magatartását és szokását alátámasztja ebben a vonatkozásban. (1) Platón *Euthüdémosz* című dialógusa, amely a következőképpen szól: „I. *Kritón*: Ki volt az, Szókratész, akivel tegnap a (1) Lükeionban beszélgettél? Jókora tömeg állt körül benneteket, így aztán bár közel mentem, mert meg akartam hallgatni, nem hallottam tisztán semmit. Felágaskodva azonban láttam, kivel beszélgettél, és idegennek tűnt. Ki volt az?”⁶ (2) A következő szöveghely Platón *A lakoma* című dialógusában található: „Szókratész pedig, miután így elaltatta őket, felkelt és eltávozott; Arisztodémosz szokása szerint követte. A Lükeionba (134) ment, megmosakodott, a napot úgy töltötte, mint máskor, S miután eltöltötte, estefelé hazament, hogy nyugovóra térjen.”⁷ (3) A harmadik szöveghely Platón *Lüszisz* című dialógusában lelhető fel:

„I. Az Akadémiáról egyenest a Lükeion (1)⁸ felé igyekeztem a városfalon kívüli úton, amely a fal mentén vezetett. Amikor odaértem ahhoz a kapucskához, ahol a Panópsz-nak szentelt forrás ered, összetalálkoztam Hippothalésszal, Hierónümosz fiával, meg a paianeiai Ktészipposzal, és még néhány ifjúval, akik csoportokba verődve álldogáltak. Ahogy a közelükbe értem, Hippothalész észrevett és odakiáltott: – Hová mégy, Szókratész? És honnan jössz? – Az Akadémiáról jövök és egyenest a Lükeionba igyekeztem – feleltem.”⁹

⁴ Platón: *Euthüphrón*. 2a 1–7. Ford. Mogyoródi Emese. Budapest, Atlantisz, 2005a. 15.

⁵ Uo.

⁶ Platón: *Euthüdémosz*. 271a 1–5. Ford. Horváth Judit, Steiger Kornél. Budapest, Atlantisz, 2006. 57.

⁷ Platón: *A lakoma*. 223d 10–14. Ford. Horváth Judit, Steiger Kornél. Budapest, Atlantisz, 2005d. 97.

⁸ Platón: *Lüszisz*. Ford. Mészáros Tamás, Steiger Kornél. Budapest, Atlantisz, 2003. 129. 1. lj.

⁹ Uo. 203a–203b.

Mindezek a szöveghelyek kiemelik, megerősítik és bizonyítják, hogy a megnevezett szent hely és közösségi tér, a Lükéion, milyen fontos szerepet töltött be Szókratész életében. Nap nap után ott találta meg az értelmes elfoglaltságot magának, amely élete értelmét jelentette, és többször is kész volt meghalni érte, amennyiben ez szükséges. Nem hagyná akkor sem abba ezt a tevékenységét, ha ez lenne a feltétele a szabadságának.¹⁰

Arisztotelész szövegkorpusza alapján olvasatom szerint Szókratész nem ott hagyta a Lükéiont az *arkhón baszileusz* idézése miatt, hanem a jogszabályi rendelkezés miatt nem mehet oda, amíg az eljárás folyik ellene. A vádirat átvételétől kezdődően ki van tiltva a szent helyekről az eljárást vezető arkhón jogszabályon alapuló rendelkezése és „végzése” szerint. Ha az *arkhón baszileusz* döntése ellenére tiltott helyre menne, istentelenséget követne el, amely súlyosbítaná az amúgy sem könnyű helyzetét, mivel a tiltott helyeken való tartózkodás is megvalósítja az *aszebeia* bűncselekményét, és beszennyezi mind a helyet, mind pedig az embereket, akikkel ott érintkezik. A görögök *miaszmának* nevezik ezt a „fertőzőnek” minősített állapotot és tevékenységet. „*Aszebeia*t követett el [...] Andokidész is, aki a tilalom ellenére részt vett szent cselekményekben.”¹¹ Ezért Szókratész/Platón Euthüphrón kérdése vonatkozásban mintegy „visszatartja a tudását”.¹² Ennek szerepe van a beszélgetés megtörténte, annak feltételes volta, tartalma és a teljes peres eljárás megítélésében is. Álláspontom szerint ezen túlmenően kihatással van Szókratész védekezésére és magatartására is. A szent helyekről való kitiltása az egyik túlsúlyos mozzanat az ellene folyó eljárásban, és úgy tűnik, hogy ez a perrel kapcsolatos megoldások és kombinációk eredményességének is az egyik lehetséges kulcsa.

A dialógus olvasatai

Feltételezésem szerint Platón *Euthüphrón* című dialógusának több narrációja is lehetséges, és több „síkja” is feltárható. (1) Az első egy „irodalmi sík”, amely szerint ez egy dialógus, és a műfaját tekintve dráma, méghozzá az előírás szerinti cselekménnyel, párbeszéddel és történettel. Elbeszél egy hipotetikus történetet, amelyben az *aszebeia* eljárás hatálya alatt álló Szókratész az *arkhón baszileusz* székhelye előtti szent ligetben találkozik Euthüphrónnal, a jóssal. A jós az apja ellen akar gyilkosság miatt istentelenségi pert indítani, mivel

¹⁰ Platón (2005b): i. m. 29d. 84.

¹¹ Horváth Barna: *A géniusz pere. Szókratész – Johanna*. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2003 [1942]. 23.

¹² Thomas Alexander Szlezák: *Hogyan olvassunk Platón?* Ford. Lautner Péter. Budapest, Atlantisz, 2000. 26.

az istenes dolgokban szakértőnek vallja magát. A gyilkosság azonban az ógörög jog szerint közügynek számít. A kitiltás hatálya alatt álló Szókratész kéri, hogy tanítsa ki őt az istenes dolgok lényegéről, mert az istentelenségi perében az igazság kiderítése érdekében nagy szüksége lenne erre a tudásra. Euthüphrón elfogadja a felkérést, és többször is kísérletet tesz az „istenes dolgok” fogalmának meghatározására, de kudarcot vall, és a fontosabb elfoglaltságára hivatkozással eláll a beszélgetéstől – és lehet, hogy az apja elleni eljárás megindításának szándékától is. Így a dráma apóriában végződik, mert nem találják meg a keresett fogalmat. (2) A második olvasat a „jogi sík”, amely egy „törvényi tényállás” meghatározására, megfogalmazására és megértésére tett kísérletként is értelmezhető. Ez a kísérlet az *aszebeia* bűncselekményének megragadására tett erőfeszítés. Azért mondhatjuk, hogy kísérlet, mert Euthüphrón nem tud minden követelménynek megfelelő fogalmi meghatározást adni a bűncselekmény központi eleméről, annak fogalmáról, így az istentelenség bűncselekményének és fogalmának meghatározására tett gondolat kísérlet eredménytelen. A levonható jogi következtetés az, hogy még azok sem tudják, hogy mi az istentelenség bűncselekménye, akiknek ezt hivatalból, a közfelfogás szerint minden nehézség nélkül kellene prezentálniuk. (3) A harmadik lehetséges olvasat a filozófiai-logikai sík, amely egy fogalom meghatározási módjának és menetének mintájaként is olvasható. A dialógust olvasva kapunk ugyan bizonyos fogalmakat, de ezek nem kielégítőek, illetve más fogalmi meghatározást kapunk az eredeti céltól eltérően, amely szerint az államunk törvényeinek maradéktalan betartásával kerülünk közel az istenesség fogalmának a lényegéhez. Mogyoródi Emese, a dialógus legújabb fordítója szerint „[u]gyanakkor, amennyiben mégis kivonható belőle valamilyen univerzális definíciós kísérlet az istenesre vonatkozóan, az nagyjából a következő: az istenes a(z isteni) törvény feltétlen betartása”.¹³ (4) A negyedik olvasat Szókratésznek a szofistáktól különböző módszerének demonstrálása, az *elenkhosz*. Ebben az esetben a beszélgetőpartner tudása/nem tudása, vélt tudása és a közösségben elfogadott megítélésének vizsgálata is történik, tehát a társadalomban elfoglalt helye, timéje is a beszélgetés tétje. A partner esetleges vélt tudása, tudatlansága, a legszegényetesebb tudatlanság az *amathia*. Szókratész nem tudja, de kérdezi. Euthüphrón tudni véli, de mégsem tudja, pedig a tudása társadalmi és közösségi elvárás – már csak a státusza miatt is. Tovább fokozva ezzel szegényetes nem tudását: aki az apját készül emberölés miatt bíróság elé vonni, annak a kérdésben biztos tudásra van szüksége, mint annak a közösségnek, amely az apai korban lévő Szókratészt citálja bíróság elé tudatlanságában.

¹³ Platón (2005a): i. m. 22. lj. 26.

Az Euthüphrón drámai időpontja

A dialógusban rögzített beszélgetés Kr. e. 399-ben, Munükhión¹⁴ havában történik; az ógörög athéni naptár szerinti idő mai megfelelője az április–május hónap, de annak is inkább az eleje, mert a rendelkezésünkre álló adatokra való tekintettel hosszabb *anakriszisz* eljárással kell számolnunk az *arkhón baszileusz* előtt. A jelzett drámai időpont Horváth Barna szerint a déloszi hajó útjának feltételezett idejére alapozott kombináció, mert a *thargélia* aratási ünnep. A hónap neve Thargélión, amely a naptár szerint május–június hónapnak felel meg. A Thargelosz pedig az edényt és a benne sült első szent kenyeret és a zsenge áldozatot is jelképezte.¹⁵ A déloszi hajó útja – amely a mítosz szerint Thészeusz hajója volt – fogadalom alapján történt: eszerint Apollónnak és Artemisznek, amennyiben az athéniaiak megszabadulnak a perzsáktól, hálából minden évben zsenge áldozatot visznek Déloszra, a két istenség születési helyére. Ennek az ünnepnek a folytatását, felújítását is feltételezem a 11. alkotmányreform utáni időre.¹⁶ Úgy tűnik, hogy ez egy szakrális aratási ünnep; ezért is szünetelnek a kivégzések a városban, mert ebben az időszakban tilos embert ölni annak érdekében, hogy a város vallási értelemben vett tisztaságát megőrizték. Szókratész ítélete alapján a kivégzését az ünnep végére, a hajó visszaérkezését követő napra tesszük, Platón *Kritón* című dialógusára is hivatkozással. „Szókratész: Megmondom. A hajó érkezését követő napon kell ugyanis meghalnom.”¹⁷ A szent hajó „felkoszorúzását”¹⁸ Apollón papja a Szókratész tárgyalását megelőző napon cselekedte.

A vallással kapcsolatos ügyek az *arkhón baszileusz* hatáskörébe tartoztak. Ez a köztisztviselő folytatta le az *anakriszisz* eljárást, és ő tűzte ki a tárgyalás határnapját a fent említett felkoszorúzási ünnepséget követő határnapra. Az arkhón mutatta be a per előtti füstáldozatot, elnökölt a tárgyaláson, ő mondta ki a határozatokat, írásba foglalta az ítéletet, valamint dönthetett az óvadék kérdésében. A vádirat átadásával egy időben ő közölte Szókratészsel, hogy nem látogathatja a szent helyeket, és előírta, hogy kötelező írásban benyújtani a védekező iratát.¹⁹ Feltételezésem szerint a szent és szakrális ünnepen – amely „a hajó felkoszorúzásának” ünnepségét jelentette – Szókratész a kitiltása miatt nem lehetett jelen. A filozófus nélkül hangozhattak el a „szép

¹⁴ Horváth (2003): i. m. 12.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Laczó József: Az athéni állam a tizenegyedik alkotmánymódosítás után. *Szakmai Szemle*, 15. (2017a), 4. 128–148.

¹⁷ Platón: *Kritón*. 44a. Ford. Gelenczey-Mihály Alirán. Budapest, Atlantisz, 2005c. 158.

¹⁸ Horváth (2003): i. m. 13.

¹⁹ Szoboszlai-Kiss Katalin: *Alvó demokrácia. Kormányzásról, törvényről, erkölcsről Homérosztól Szókratészig*. Győr, Universitas-Győr, 2018. 117.

politikusi beszédek” Délosszal, a hajóúttal és a megújulással kapcsolatosan is. A közösség Szókratész nélkül ünnepelt, és tartott közösséget építő, szakrális cselekedetet. Nem jó előjel a per kimenetével kapcsolatosan az eljárás alá vont személy nézőpontjából.

A beszélgetés helyszíne

A korabeli Athénban a Baszileusz sztoa körüli hely minden valószínűség szerint egy liget. Maga a „hivatal” Pauszaniász szerint jobbra az első épület, amennyiben a Kerameikosz felől lépünk az Agorára.²⁰ Szókratészt Platón írásának tanúsága szerint már az arkhón idézte meghallgatásra. Ez a felek, valamint az arkhón legalább második találkozása volt, hiszen az első alkalomra Melétosz idézte meg őket, az ógörög jog szerint a kívánt határnapot minimálisan négy nappal megelőzően. Az *arkhón baszileusz* a kilenc arkhón közül a három „kiemelt” köztisztviselő egyike, mégpedig a kultuszért felelős. Az *arkhón epónümoszról* nevezték el az évet, a hatásköri leosztás szerint pedig ő felügyelte a bel- és külpolitikát. Az *arkhón polemarkhosz* a hadvezérek, a sztratégoszok testületét irányította; tulajdonképpen a hadsereg „fővezérének” vagy „vezérkari főnöknek” titulálhatjuk. A maradék hat arkhónt ebben az időben együttes névvel illették: ők voltak a theszmothetészek, akiknek fontos szerep jutott az igazságszolgáltatásban, illetve az eljárások biztosításában, valamint a bíróságok felállításában, hogy csak a joggal kapcsolatos tevékenységük lényegét említsem. Az *arkhón baszileusz* hatásköre és illetékessége a szentélyek és kultuszok felügyeletén túl a vallással kapcsolatos peres ügyekre, az áldozatbemutató kötelezettségének elmulasztása miatti eljárásra, a misztériumok profanizálására és a gyilkossági perekre terjedt ki. Ezek közül néhány kiemelkedő ügyben elnökölt is a bíróságon, de az *anakriszisz* eljárás lefolytatása a szabályok szerint mindenképpen az ő hatáskörébe és illetékessége alá tartozott mind Szókratész, mind pedig Euthüphrón ügye esetében.

Ki volt Euthüphrón?

Euthüphrón személye vitatott, mert Platón dialógusain kívül máshol nem találkozunk vele. Ott is csak két alkalommal említi a szöveg, mégis történelmileg valós személynek kell gondolnunk. Érdekes, hogy az alábbi idézetekben

²⁰ Pauszaniász: *Görögország leírása I.* Ford. Muraközi Gyula. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2008. 3. 1; Platón (2005a): i. m. 1. lj. 15.

Szókratész csak azt említi, hogy találkozott a jóssal, de azt nem, hogy az arkhónnál volt, mert az szíveskedett megidézni őt.²¹ Platón a *Kratülosz*ban így ír Euthüphrónról:

„XV. Szókratész: Én, kedves Hermogenész, a proszpaltéi Euthüphrón (40) hibáztatom, tőle ragadhatott rám, miután ma reggel sokáig együtt voltam vele és hallgattam őt. Megszállottságában, úgy látszik, nemcsak a fülemet töltötte meg ezzel a nagyszerű bölcsességgel, hanem a lelkemre is hatott. Úgy gondolom tehát, az volna a helyes eljárás, ha ma kihasználnánk ezt a megszállottságot, és áttekintenénk a nevekre vonatkozó többi kérdést is; aztán majd holnap, ha ti is jónak látjátok, megszabadulhatunk ettől a bölcsességtől, és utána meg is tisztulunk, ha találunk egy olyan papot vagy akár szofistát, aki ért az ilyesfajta megtisztításhoz.”²²

Platón athéni polgárként és a Proszpalté démosz tagjaként említi.²³ Euthüphrón apja „élemedett korú aggastyán”.²⁴ Így Euthüphrón Szókratésznál fiatalabb, valószínűleg az akméján már túljuthatott, amely mint tudjuk, a 40. életévét jelenti. Ezt erősíti az is, hogy rendszeres szereplője az athéni közéletnek, valamint a népgyűlésnek. A gyakori felszólalásból következik, hogy elmúlt 40 éves. Szókratész – mint tudjuk – éppen 70 esztendő. A kitiltás intézményét biztosan ismernie kellett a peres gyakorlatban gyakori közszereplései miatt, valamint a *dokimaszia* eljárás miatt is, amelyben a jogszabályok tanulása és ismerete előírás. A *dokimaszia* eljárás lényege, hogy a serdült ifjakat sikeres vizsga esetén az eljárás végén a férfiak közé emelik.²⁵ Ebben az esetben pedig Euthüphrón kérdése költői is lehet Szókratész felé, de a „beszennyeződés”, a *miaszma* lehetősége miatt azt gondolom, hogy ezt Platón nem említi, és „ránk bízsa”, hogy értelmezzük. Amennyiben valóban olyan rögeszmésen félt Euthüphrón a *miaszmától*, az ő szakértői álláspontját kellő súllyal kell kezelni, és úgy tűnik, hogy a találkozó hipotetikus voltát is el kell fogadnunk. Platón így ír Euthüphrón vonatkozásában: „Hisz engem is hányszor kinevetnek, ha az istenekre tartozó dolgokkal kapcsolatban nyilatkozom a népgyűlésen, és megjósolom nekik a jövőndőt – csak gúnyolódnak rajtam, hogy örült vagyok.”²⁶ Platón mantisznak, jósnak állítja, és az etimológia, az isteni elragadtatottság, valamint a bölcsesség szakértőjeként mutatja be.²⁷

²¹ Platón (2005a): i. m. 6. lj. 17.

²² Platón: *Kratülosz*. 396d 4 – 397a 1. Ford. Horváth Judit, Böröczki Tamás. Budapest, Atlantisz, 2008. 39–40.

²³ Platón (2005a): i. m. 7. lj. 15.

²⁴ Uo. 4a 5. 18.

²⁵ Platón (2005c): i. m. 47. lj. 200–201.

²⁶ Platón (2005a): i. m. 3c 1–5. 17.

²⁷ Uo. 7. lj. 17.

Euthüphrón narrációja a jogesetről

Euthüphrón gondja, amellyel az *arkhón baszileusz*t felkereste, így szól:

„Különben a megölt ember bérmunkásom volt, és amikor Naxoszon műveltük a földet, ott dolgozott napszámban nálunk. (10) Mármost egyszer jól lerészegeedett, aztán fel-dühödött az egyik szolgánkra, és elvágta a torkát. Erre az apám kezét-lábát összekötözve belökte egy gödörbe, és ide küldetett valakit a vallási tanácsadóhoz, hogy megtudakolja tőle, mi a teendő. Eközben a megkötözöttel egyáltalán nem törődött, gondolván, hogy mivel gyilkos, mit sem számít, ha akár meghalna is – ami be is következett. Mert az éhségtől, a hidegtől és a körelékeitől elgyötörve elpusztult, mielőtt a hírnök visszaérkezett volna a tanácsadótól. Nos, persze hogy haragszik rám az apám az egész rokonsággal egyetemben, hiszen egy gyilkos miatt vádolom gyilkossággal az apámat, pedig szerintük nem is ő ölte meg őt, de ha megölte volna is, akkor is, mivel az elhunyt maga is gyilkos volt, az ilyenekkel nem kell törődni – hiszen istentelen dolog, hogy egy fiú gyilkossággal vádolja az apját.”²⁸

Mogyoródi Emese fontos dologra hívja fel a figyelmünket:

„Naxosz a Küklaszok legnagyobb szigete, Parosztól keletre fekszik. Euthüphrón és apja feltehetőleg telespeként (*klérukhosz*) éltek itt, és művelték a földet. Komoly fejtrésre adott okot a tény, hogy Athén Naxoszt 404-ben (tehát az Euthüphrón drámai ideje, azaz 399 előtt öt évvel) elvesztette. Platón tehát vagy szándékosan él az anakronizmussal, hogy jelezze, a dialógus fikatív, vagy azt kell feltételeznünk, hogy Euthüphrón öt évet várt apja beperlésével. Úgy tűnik azonban, hogy a dialógus nem lehet fikatív, mert a történet ehhez túlságosan komplikált és különleges. Euthüphrón késlekedését viszont nem okozhatták a Burnet által említett történeti, ill. törvénykezési körülmények. [...] Hoeber szerint a késlekedés megvilágítja Euthüphrón jellemét (és jól illik apja idős korához): az évek múlásával az orphikus szektákhoz közel álló fiúban növekszik az aggodalom apja és a maga túlvilági sorsával kapcsolatban, ezért minden óvintézkedést megtesz, hogy mielőtt még késő lenne, megtisztítsa magát és az apját minden megelőzőleg elkövetett vétektől.”²⁹

Érdekes, hogy más vallási szakértő segítségét kéri az ügyben annak ellenére, hogy Euthüphrón is szakértőnek számít. Egyéb vonatkozásban azonban úgy tűnik, hogy Szókratész feltételezett szent helyekről való kitiltása és *miaszmá*ja, a válassz hiánya, illetve elhallgatása, valamint Euthüphrón és Szókratész idézési szabályoknak meg nem felelő jelenléte, továbbá a békeszerződés tiltó passzusa értelmében ezt a kérdést a találkozó szempontjából érdemes újragondolni. Tekintettel arra, hogy a Kr. e. 404-ben bekövetkezett tragédia, amelyet Aigoszpotamoi jelentett Athénnek, egyértelmű volt a peloponnészoszi háború elvesztésével. A béke-

²⁸ Platón (2005a): i. m. 4c–4e. 18–21.

²⁹ Uo. 10. lj. 20.

szerződés szerint Athén minden hódítását feladja, nem vásárolhat földet a területén kívül, és a *klérukhoszok* sem bérelhetnek földet a városállam területén kívül.³⁰ A szövegkorpuszok alapján Euthüphrón Naxosz szigetén csak Kr. e. 404 előtt lehetett *klérukhosz*. Az ötéves várakozási idő annak érdekében, hogy az ügyet bíróság elé vigye idős édesapja vonatkozásában, valamint hogy a *miaszma* alól megtisztuljon, most hirtelen annyira sürgős lett, hogy egy másik sürgős ügy miatt ismét halasztana; talán újabb öt évet, kockáztatva egy másik beszennyeződést, amely esetben az istentelenségi vád alatt lévő Szókratészszel kedélyesen elbeszélget egy szent helyen, miközben az a kitiltás hatálya alatt áll. Euthüphrónnak ezt biztosan tudni kellett. A státuszából következő jogismerete és a Szókratész elleni vádirat kivonatának a hivatalos táblákon való kifüggesztése miatt is értesülnie kellett az esetről. Az, hogy túlságosan bonyolult és komplikált a történet, inkább Platón fantáziáját dicséri, semmint Euthüphrón eltökéltségét. Az ELTE ÁJK bármelyik büntetőjogi jogesetgyűjteménye hasonló mintázatot mutathat a jogesetek területén, mind a fantázia, mind a bonyolultság és az életszerűség vonatkozásában, pedig nem mindegyik történt meg, vagy nem úgy, ahogyan az a jegyzetben leírásra került. Még az is lehetséges, hogy Szókratész a gondját teszi jobban láthatóvá. Ő idős emberként az apja is lehetne Euthüphrónnak, az athéniek pedig istentelenül és tisztelenül indítottak ellene pert az *aszebeia* vádjá miatt. Szókratész azonban az *elenkhosz* keretén belül veszi „tisztító” eljárás alá Euthüphrón, Melétoszt, Anütoszt, Lükónt, a bírakat, az arkhónt és a városállam közösségét, amint azt Platón *Szókratész védőbeszéde* című művéből is kikövetkeztethetjük. Az eddig előadottak miatt is fontos áttekintenünk a kitiltás jogintézményét, amely Szókratész esetében előrehozott büntetésként is felfogható.

A kitiltás jogintézménye

Arisztotelész *Az athéni állam* című munkájában található egy szöveghely, amely Szókratészre vonatkozik, és lehetőséget nyújt perének jobb értelmezéséhez. Az alább hivatkozott szöveghely a kitiltás jogintézményét tartalmazza az *arkhón baszileusz* hatásköre és illetékessége vonatkozásában:

„2. Hozzá kell benyújtani a keresetet istentelenségi ügyben. [...] 4. Ezekben az ügyekben, kivéve, amelyek az Areiospagos elé kerülnek, a sorshúzással kiválasztottak mondanak ítéletet. A betérjesztést a basileus teszi, S egy szent helyen szabad ég alatt ítélik. A basileus, mikor törvénykezik, *leveszi*³¹ a koszorúját. A vádlott egyébként ki van tiltva a szent helyekről, sőt még a piacra sem szabad betennie a lábát; ekkor

³⁰ Horváth (2003): i. m. 39–45.

³¹ Kiemelés tőlem, mert a másik fordításban ebben a vonatkozásban eltérés tapasztalható.

azonban szent helyre belépve védekezik. Ha a basileus a tettest nem ismeri, ismeretlen tettes ellen emel vádat. A basileus és a phylobasileusok ítélkeznek az élettelen tárgyak és ezen kívül az állatok elleni gyilkossági perekben is.”³²

A másik szövegekörpusz így szól:

„4. Ezekben az ügyekben, kivéve, amelyek az areioszpagosz elé kerültek, a sors-húzással kiválasztottak mondanak ítéletet. A beterjesztést a baszileusz teszi, S egy szent helyen, szabad ég alatt ítélkeznek. A baszileusz, amikor ítéletet mond, *felteszi*³³ a koszorúját. A vádlott egyébként ki van tiltva a szent helyekről, sőt még a piacra sem szabad betennie a lábát, ekkor azonban szent helyre belépve védekezik. Ha a baszileusz a tettest nem ismeri, ismeretlen tettes ellen emel vádat. A baszileusz és a phylobaszileuszok ítélkeznek az élettelen tárgyak és ezen belül az állatok elleni gyilkossági perekben.”³⁴

Az imént ismertetett két fordítás egyértelműen mutatja, hogy a kitiltás intézményét tekintve nincs tartalmi különbség a koszorú le- vagy feltétele között. A különbség okát egyelőre nem ismerem. Nagyobb valószínűségűnek tartom, hogy mivel a koszorú egy jelvény, az ítélet kimondásánál inkább a közhivatalnok fején van. A levétel akkor esetleg csak elírás lehet? A szöveghely alapján feltételezem, hogy az *aszebeia* eljárás alá vont személy szintén nem léphet be a szent helyekre, és istentelenségi pert von maga után az, amennyiben ezt mégis megteszi, megszegi.

Ilyen volt Andokidész ügye is, aki a tiltás ellenére részt vett a szent cselekményben, és tiltott helyen tartózkodott.³⁵ Gondolatmenetem szerint ezzel a szöveghellyel közelebb kerülhetünk néhány kérdés megoldásához mind az *Euthüphrón* című dialógus értelmezésében, mind pedig Szókratész pere jobb és megközelítőbb feltárásában.

„2. Hozzá kell benyújtani a keresetet istentelenségi ügyben, és ha valaki papi méltóság ügyében támaszt igényt valakivel szemben. Ő dönt mind a nemzetségek, mind a polgárok közötti vallási kérdésekben támadt összes viszályokban. Hozzá kell benyújtani az emberölés ügyében is a vádat, S ő hirdeti ki a törvényes jogokból való kizárást. 3. Az emberölési vagy megsebesítési perek, ha a gyilkosság vagy megsebzés előre megfontolt szándékkal történt, az Areioszpagosz elé tartoznak, úgyszintén a mérgezés, ha halált okoz, továbbá a gyújtogatás, egyedül ezekben ítélkezik az Areioszpagosz

³² Arisztotelész: *Az athéni állam*. LVII. 2. 4. In *Államéletrajzok. Arisztotelész, Hérakleidész Lembos, Pseudo-Xenophón, Kritias és Héródész Attikos*. Ford. Ritoók Zsigmond, Németh György. Budapest, Osiris–Századvég, 1994. 49.

³³ Kiemelés tőlem, mert a két idézett szöveghely ebben a vonatkozásban eltér egymástól.

³⁴ Arisztotelész: *Az athéni állam*. LVII. 4. Ford. Ritoók Zsigmond. Budapest, Akadémiai, 1954. 117.

³⁵ Horváth (2003): i. m. 23.

tanácsa. A véletlen gyilkolás és gyilkossági szándék felett, továbbá olyan ügyben, ha valaki rabszolgát, metoikoszt vagy idegent öl meg, a Palladion bírái ítélik meg. Ha valaki elismeri, hogy ölt, de azt állítja, hogy eljárása nem ütközik törvénybe, mint például, ha felesége elcsábítóját tetten érte, vagy ha harcban nem ismert fel valakit, vagy a versenyen küzdelem közben történt – az ilyen felett a Delphinionban ítélik meg; aki száműzetésben van megbocsátható gyilkosságért, és megvádolják, hogy valakit megsebzett, a felett Phreatosz csarnokban ítélik meg, ő pedig egy lehorgonyzott hajóban védekezik.”³⁶

Nem lenne helyes, ha Euthüphrón jogesete ügyében az egyenes és az eshetőleges szándék vonatkozásában a mai fogalmak szerinti megkülönböztetést alkalmaznánk, mert a görögök ezeket a megkülönböztető fogalmakat nem használták, és semmiképpen sem szeretnék túlterjeszkedni az akkori fogalmaik valóságos tartalmán. Az egyértelműnek tűnik, hogy a napszámos által megölt rabszolga esete az *arkhón baszileusz* elé tartozik az *anakriszisz* eljárás szempontjából. A bírósági eljárásra azonban nem a *héliaia dikasztérionjának* van hatásköre és illetékessége az idézett szöveghely szerint. Ha Euthüphrón apja nyilvánvalóan egyenes szándékkal ölte volna meg a napszámost, akkor az Areioszpagosz elé kerülne, de Platón gondosan állította össze a jogesetet ebben a vonatkozásban is. Ebben az esetben a hatáskör és illetékesség tekintetében nincsenek aggályaink. Az *anakriszisz* eljárás tartozik az *arkhón baszileusz* elé, míg attól függően, hogy szándékos, gondatlan, esetleg megbocsátható esete áll-e fenn az emberölésnek/gyilkosságnak, más-más fórumon ítélik meg felőle. Mogyoródi Emese meglátása, miszerint az ógörög jog nem tesz különbséget a szándékos és gondatlan emberölés között, úgy tűnik, nem tartható, mert az Arisztotelészről idézett szövegkorpusz szerint más-más hatáskör és illetékesség alá tartozik a szándékos és a gondatlan emberölés tényállása. Ebben az esetben pedig van értelme a megkülönböztetésnek. További megkülönböztetésnek számít az, hogy kinek a sérelmére követték el a bűncselekményt, és ki volt az elkövető, valamint az is, hogy a megbocsátható emberölés megkülönböztetésének esete fennáll-e. Arisztotelész tehát mind a kitiltás intézményében, mind pedig az emberölés alakzatai és alanyi köre vonatkozásában eligazít minket az ógörög athéni jogban. Megjegyzem, hogy Euthüphrón esetében nem egy, hanem két emberölés esetéről van szó. A római jog szerint számítana csak dologrongálásnak a rabszolga megölése, és kártérítési összeg fizetésére lenne kötelezhető az elkövető. A napszámos részegen megöli a rabszolgát, amely ebben az esetben dologrongálást jelentett. Az apa pedig „eshetőleges szándékkal” megöli a napszámost, aki a rabszolgáját ölte meg ittasan. Térjünk azonban vissza a választott dialógus narrációjához!

³⁶ Arisztotelész (1994): i. m. LVII. 2. 3. 48–49.

Jelentkezzen, aki nem volt ott!

Euthüphrónnak az apja perbe vonásához a találkozói napján nyilvános helyen, két tanú jelenlétében meg kellett volna idéznie az édesapját. Még ezen a napon meg kell jelennie az arkhón előtt a vádirat leadása és az idézés szabályszerűségének tanúsítása végett az alkalomra felkért személyek társaságában.

„Az attikai perjog értelmében az idézés úgy történt, hogy a felperes, illetőleg a vádló egy vagy két tanú kíséretében felkereste ellenfelét, és őt a kereset, illetőleg a vád jogalapjának megjelölése mellett felhívta arra, hogy meghatározott napon az illetékes hatóság előtt jelenjen meg, (11) a keresetlevél, illetőleg a vádindítvány átvétele végett. Az idézésnek legalább négy nappal kellett ezt az utóbbi napot megelőznie. Az idézést követte a keresetlevélnek, illetőleg a vádindítványnak az illetékes hatóságnál való benyújtása. (12) Ezt a hatóság előzetes vizsgálatnak veti alá, esetleg a megjelent perbeli ellenfél előterjesztésére.”³⁷

Mivel Euthüphrón az istenes dolgok szakértőjének mondja magát, és a közössége is annak tételezi őt, nem kell felvilágosítást kérnie az arkhontól, hanem a tudása alapján is cselekedhet, tehát az idézés napján az irattal és az apja idézésénél jelen lévő két tanúval kell megjelennie az arkhón előtt az eljárás megindítása céljából. A két tanú igazolja az idézés szabályszerűségét a beszélgetés napján, az iratot pedig szintén ezen a napon kell leadnia. A Szókratésszal való beszélgetésre tehát két tanúval és irattal kellene megjelennie. Amint azt a dialógusból tudjuk, ez nem így történt. Nehezíti a jó helyzetét, hogy az idézés nem történhetett az édesapja lakóhelyén, még akkor sem, ha együtt laktak, mert a lakóhely ebből a szempontból is szent és sérthetetlen. „A per a törvénybe idézéssel kezdődött. Az eljárást kezdeményező maga keresett alkalmat arra, hogy kettő tanú előtt felszólíthassa az ellenérdekű felet a hatáskörrel rendelkező állami szerv előtti megjelenésre. Az idézés nem történhetett a perbe vont lakásában, mert a családi hajlék szent és sérthetetlen volt.”³⁸ Ebben az esetben pedig Euthüphrón irattal a kezében, két tanú kíséretében kellett volna, hogy a helyszínre érkezzen, de nem ez a helyzet állt fenn. Olybá tűnik, hogy Euthüphrón volt az a férfi, aki „nem volt ott”. Szókratész helyzete sem könnyű azonban az írott formában és módon való megjelenés kérdésében.

Szókratész esetében pedig az a helyzet, hogy őt már az arkhón idézte, ez pedig az *anakriszisz* eljárás megindítását jelentette. Nem lehetett a vádlói perbevonásra való első megjelenése a dialógusban írt alkalom, amelyet a határnap előtt Melétosznak és két tanúnak a kíséretében kellett cselekednie, mert őt már nem

³⁷ Horváth (2003): i. m. 14.

³⁸ Horváth Pál (szerk.): *Egyetemes jogtörténet I.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001. 53.

az ellenfelei, hanem az arkhón idézte meg. Ebben az esetben ez a második vagy harmadik megjelenése az *anakisziisz* eljárás során az arkhón előtt. A Melétosz általi határnapon megkapja, és közlik vele a vád tartalmát, és felhívást kap a saját apológiája írásban való benyújtására. Ha arra az idézésre megy, hogy a felhívásnak eleget tegyen, és leadja az apológiát, akkor ennek az iratnak kell nála lennie, tehát Euthüphrónhoz hasonlóan ő sem mehetett üres kézzel a találkozóra. Ha pedig az *anakisziisz* eljárás során ez már korábban megtörtént, és leadta az írásbeli apológiáját, akkor a felek közös kikérdezése történik, mert az *anakisziisz* eljárás kontradiktórius. Ebben az esetben pedig ő sem lehetett volna egyedül, mert Melétosznak ott kell lennie, hiszen az idézésen neki is meg kell jelennie. Euthüphrón kérdésére tehát, hogy ki az illető, csak rá kellett volna mutatnia a vádlójára, Melétoszra. Ebben az esetben Szókratész az a férfi, aki „nem volt ott”. A fentiek szerint, a dialógusban megjelölt formában és módon sem Euthüphrón, sem pedig Szókratész nem volt ott. Ekkor pedig ez a „két férfi – egy eset” módozatának fennállása. Ekkor csak Platón és Szókratész volt ott, de ők is csak gondolatban, hogy ez a szép irodalmi/filozófiai alkotás megszülethessen.

Az elmaradt válasz adóssága

Euthüphrón kérdésére a következő válasz lenne adható, Szókratészt mintegy „megidézve”:

„Drága barátom, amint azt te is tudod, nyilvános magánvád miatt istentelenségi pert indított ellenem a Pitthosz démoszból származó Melétosz fia, Melétosz. Mint láthatod, a vádirat kivonata kifüggesztésre került a táblákra. Államunk törvénye szerint az eljárás alatt, a vádirat átvételétől kezdődően ki vagyok tiltva a szent helyekről. Nem otthagytam a Lúkeiont, hanem nem mehetek oda. Bölcsességeddel sem érintkezhetnék így ezen a szent helyen és módon, mert hol van az iratod és hol vannak a tanúid? Az elmondásod szerinti formában te sem lehettél ott jogesetteddel, Naxosz távollágával egyetemben. Egyébként is csak a »Hattyúmadár« gondolta el a beszélgetésünket jól megfontolt szándékkal.”³⁹

Összegezés

(1) Szókratész a kitiltás jogintézményére mint előrehozott büntetésre tekintettel sem a szent helyeket nem látogathatja, sem a cserzővargák boltjába és a fazekasok üzleteibe mint zárt térbe nem mehet be, illetve nem fogadnák jó szívvel az esetleges *miaszma* miatt sem. Úgy tűnik, hogy nem lehetett szívesen látott

³⁹ Szókratész elképzelt hipotetikus válasza.

beszélgetőtárs; az eljárás kezdetétől különösen nem. A tárgyalását megelőző napon a Déloszba induló hajó felkoszorúzásán – mint szent cselekményen – sem vehetett részt. Ezt az eseményt az *anakriszisz* eljárást végző és a kultuszért felelős arkhón is valószínűleg meglátogatta, amikor Apollón papja a szertartást elvégezte. Nem otthagyta tehát, hanem nem mehetett a Lükeionba sem. (2) Szókratész előrehozott büntetése abban is állt, hogy nem élhetett vizsgálódással teli és teljes életet, hiszen önmaga és mások vizsgálata az *elenkhosz* módszerével gátlás alá került. Kitiltása és *miaszmája* megakadályozta őt a háborítatlan életben, mivel az tartalma szerint előrehozott büntetésnek minősült. A vele szemben meglévő előítélet, a „régí vádak” tartalma miatt voltak olyan személyek, akik Arisztophanészra figyelemmel a szofistákhoz hasonlónak gondolhatták el őt – illetve még azoknál is rosszabbnak, hiszen athéni polgár volt, és az előítéletek szerint a második szofista generációhoz tartozna: a tanítók tanítványa státuszába, aki maga is tanít, aminek az eredménye is látszik szerintük. (3) Az elmondottak miatt gátlássá vált Szókratész filozófusi élete, mert nem élhette az általa választott elfoglaltságát, a vizsgálattal teli életet, azaz nem gyakorolhatta választott életformáját és életmódját. Számára az értelmes lét egyetlen módja, hogy filozófusként az erény kutatásának szentelt életet él. Ennek ellehetetlenülése az étellel való „eltelést” jelenti számára. Az életben neki már nincs más dolga. (4) Az istennek tett szolgálat, a jóslat teljesítése is gátlás alá került. Az istentől kapott értelmezett és levezetett feladata számára az istenesség tartalma volt. Ha az isteni parancsnak nem engedelmeskedik – akár mert nem akarja, akár mert nem teheti – az élete morális szempontból értelmetlenné, értéktelenné válik számára. Felfogása szerint azzal járhatunk az istenek kedvében, ha betartjuk a hazánk törvényeit. Az istennek előírt szolgálat is törvényerejű. Más módja így nincs az életnek Szókratész számára, mint a törvény szabta úton haladni továbbra is; erről letérnie nem szabad, hiszen számára egyedül ez az istenes lét az egyedüli, morálisan is követhető életforma. (5) Euthüphrón ebben a formában és módon nem találkozhatott Szókratészszel a dialógus helyszínének választott térben, mert azt a törvény nem engedélyezi számukra. Tanúk és iratok nélkül, az idézési szabályok Euthüphrón általi megszégésével csak „alkalmatlan kísérletnek” számít peres eljárást kezdeményezni az *arkhón baszileusz* előtt. Az öt évvel ezelőtti esemény újragondolása is szükséges, tekintettel arra, hogy az ógörög jog ismerte az elévülés jogintézményét. Szókratész vonatkozásában a kitiltás akadálya a beszélgetésnek, valamint az eljárási szabályok szabta keret is gátolja a dialógusban leírt formát. Valószínűnek tartom, hogy Platón ebből a megfontolásból nem a Baszileusz sztoába helyezi el az elgondolt beszélgetést, hanem a hivatal előtti ligetbe. (6) A dialógusnak több olvasata is van. Ezeken túl egy teljes és kifejtett *elenkhosz* keretében teszi próbára Euthüphrón szakmai hozzáértését és státuszát Szókratész. Ehhez kapcsolódóan a várost is próbára teszi, amely felruházta a jóst a *timével*, mivel a város csak azt hiszi, hogy

tudja, mi számít istenesnek és jámbornak. Ebben a beszélgetésben nem csupán Euthüphrón becsülete és státusza a tét, hanem a városé is, amely tudatlanságban van abban a kérdésben, amelyben ítéletet és igazságot kíván kimondani, pedig csak jogot szolgáltat, nem pedig igazságot. Így az igazságszolgáltatás és a jogszolgáltatás nem áll egymással fedésben. (7) Miután Szókratész a szent helyekről való kitiltás miatt nem élhet teljes életet, csak a felmentés lenne elfogadható számára az istentelenségi eljárásban. Ma úgy mondanánk, hogy a bűncselekmény hiányában való felmentése. Semmilyen más büntetést nem fogadhat el, mert a teljes filozófusi és az ennek megfelelő istenes élete is csak így lehetséges. Ezért kell az „életből való kigyógyulást” választania, és ajándékot küldenie Aszklépiosznak, amiről Platón *Phaidón* című dialógusa tudósít. A kitiltás és az ezen alapuló eljárási stratégia és taktika szolgáltatja a Szókratész két beszéde közötti törésvonalakat, valamint azok mintázatát. Az úgynevezett harmadik „beszéd” pedig inkább beszélgetés lesz, mert nem a *bémán* (szónoki emelvényen) történt, és az egyéb feltételek is hiányoztak. A „Bögöly” saját döntése alapján nem repül tovább, mivel röpte már a kitiltáskor lehetetlenné vált.

Felhasznált irodalom

- Arisztotelész: *Az athéni állam*. Ford. Ritoók Zsigmond. Budapest, Akadémiai, 1954.
- Arisztotelész: Az athéni állam. In *Államéletrajzok. Aristotelész, Hérakleidész Lembos, Pseudo-Xenophón, Kritias és Héródész Attikos*. Ford. Ritoók Zsigmond, Németh György. Budapest, Osiris–Századvég, 1994.
- Horváth Barna: *A géniusz pere. Szókratész – Johanna*. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2003 [1942].
- Horváth Pál (szerk.): *Egyetemes jogtörténet I*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001.
- Laczó József: Az athéni állam a tizenegyedik alkotmánymódosítás után. *Szakmai Szemle*, 15. (2017a), 4. 128–148.
- Laczó József: Szókratész pere szinoptikus olvasatban. In Révész Béla (szerk.): *Horváth Barna emlékkönyv*. Szeged, Iurisperitus, 2017b. 118–137.
- Laczó József: Az aszebeia – istentelenség bűncselekménye. *Jog – Állam – Politika*, 10. (2018), 1. 135–166. Online: http://epa.oszk.hu/03000/03010/00009/pdf/EPA03010_jap_2018_1_135-166.pdf
- Pauszaniász: *Görögország leírása I–II*. Ford. Muraközi Gyula. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2008.
- Platón: *Phaidón*. Ford. Kerényi Grácia. Budapest, Európa, 1984.
- Platón: *Lüszisz*. Ford. Mészáros Tamás, Steiger Kornél. Budapest, Atlantisz, 2003.
- Platón: *Euthüphrón*. Ford. Mogyoródi Emese. Budapest, Atlantisz, 2005a.
- Platón: *Szókratész védőbeszéde*. Ford. Mogyoródi Emese. Budapest, Atlantisz, 2005b.
- Platón: *Kritón*. Ford. Gelenczey-Miháltz Alirán. Budapest, Atlantisz, 2005c.
- Platón: *A lakoma*. Ford. Horváth Judit, Steiger Kornél. Budapest, Atlantisz, 2005d.
- Platón: *Euthüdémosz*. Ford. Horváth Judit, Steiger Kornél. Budapest, Atlantisz, 2006.
- Platón: *Kratülosz*. Ford. Horváth Judit, Böröczki Tamás. Budapest, Atlantisz, 2008.
- Szoboszlai-Kiss Katalin: *Alvó demokrácia. Kormányzásról, törvényről, erkölcsről Homérosztól Szókratészig*. Győr, Universitas-Győr, 2018.
- Szlezák, Thomas Alexander: *Hogyan olvassunk Platón-t?* Ford. Lautner Péter. Budapest, Atlantisz, 2000.

Nagy J. Endre¹

Jászi Oszkár államtana

Bevezetés

Mint azt más helyen már kifejtettük,² Magyarország 1830 és 1989 között öt forradalommal igyekezett felzárkózni a nyugati főáramú politikai, gazdasági és kulturális fejlődéshez (1848, 1918, 1944, 1956). A forradalmak mind elbuktak (kivéve az 1989-eset), S mindig külső fegyveres erőszak következében. Valamennyi forradalmat reformkorszakok előzték meg, amikor is új gondolatok, politikai, gazdasági és kulturális elképzelések és reformtervek születtek, S mindegyik reformkorszaknak volt egy értelmiségi krémje, amely elvezette az országot a forradalmakig. Az első reformkorszakot olyan nevek fémjelzik, mint Széchenyi, Eötvös és Kossuth, S utóbbi kettő szembe is került egymással a reformalternatívák vitájában: egyikük (Eötvös) a centralisták, a másikuk (Kossuth) pedig a municipalisták vezéréként.³ Ezzel megvetették egy egészen a rendszerváltásig, sőt azon túl is egy olyan, egyébként termékeny ellentmondás alapjait, amely akörül forgott és forog, hogy vajon Magyarországnak mennél gyorsabban kell-e felzárkóznia a Nyugathoz, vagy pedig óvatosabban, a nemzeti sajátosságra tekintettel kell-e ugyanazt az utat követni. Ez később mint népies-urbánus vita vált ismertté, és hírhedetté.⁴ Az 1918-as polgári forradalom második reformnemzedékének⁵ magvát az 1990-ban megindult Huszadik Század és az 1901-ben megalapított Társadalomtudományi

¹ Professor emeritus, Semmelweis Egyetem Mentálhigiéné Intézet Egészségügyi Közszolgálati Kar. Kapcsolat: nagy.endre@public.semmelweis-univ.hu.

² Lásd Nagy J. Endre: *Keserűdes testvérség: Polányi Károly és Polányi Mihály*. Szombathely, Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete – Savaria University Press, 2018a. 12–17.

³ Lásd Nagy Endre: A centralisták és a municipalisták vitája: adalékok a magyar értelmiség történetéhez. *Magyar Közigazgatás*, 41. (1991a), 11. 988–1002.

⁴ Lásd Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom: A harmadik reformnemzedék*. Budapest, Püski, 1989. 190–196; Lackó Miklós: *Népiek tegnap és ma*. In Lackó Miklós: *Sziget és külvilág*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1996. 165–190.

⁵ Lásd Horváth Zoltán: *Magyar századforduló: a második reformnemzedék története 1896–1914*. Budapest, Gondolat, 1961.

Társaság⁶ jórészen zsidó származású⁷ polgári radikális⁸ szociológusai alkották. Az alábbiakban röviden felidézzük a zsidó származású értelmiségiek helyzetét Magyarországon és a világban.

A centralisták és municipalisták vitájában a fő kérdés az volt: vajon a Nyugatot kell-e követnünk (Eötvös), vagy a nemzeti irányzatot (Kossuth). Az utak e ponton válnak el. Az értelmiség egyik része szilárdan ragaszkodik ahhoz az elképzeléséhez, hogy az előrehaladásnak nyugati irányban kell megtörténnie, S ez minél gyorsabban megy ez végbe, annál jobb. A másik rész viszont éppen ettől az úttól, a gyorsaságtól félti a társadalomintegrációt, a kulturális identitást, retteg a „nemzethaláltól”, S úgy akarja a jólét és a kultúra fényébe emelni az országát, hogy elkerülje az identitásvesztést és a társadalomintegráció szétesését. Mióta a modernizáció bárhol a világban napirendre kerül – egészen napjainkig –, mindenütt ugyanezt a hasadást találjuk.⁹ Míg az első reformnemzedékben a centralisták képviselték a nyugatos irányt, a másodikban, ami 1900-ban kezdődött, és az 1918-as őszi forradalomig tartott, ugyanezt az irányzatot nem kizárólag, de főként a zsidó származású értelmiségiek képviselték.

Max Weber vallásszociológiájában a gazdag, járadékos értelmiségiek mellett említ egy másikfajta vallásosságot is. Ez a negatív privilegizált értelmiségiek vallásossága, amelyet Weber a páriahelyzetűek intellektualizmusának nevez. Mindenekelőtt a negatívan privilegizált rétegek autodidakta értelmisége sorolható ebbe a típusba. Ennek a *páriaintellektualizmusnak*, folytatja Weber:

„[A]nnyiban azon alapul az intenzitása, hogy a társadalmi hierarchián kívül vagy a hierarchia legalján álló rétegek úgyszólván az archimédeszi ponton – mind a külső rendet, mind a szokásos véleményeket illetően a társadalmi konvenciókkal szemben – vetik meg a lábukat. Mivelhogy őket a társadalmi konvenciók nem kötik, *eredeti álláspontot tudnak kialakítani a kozmosz »értelméről«*, és mivel anyagi szem-

⁶ Lásd Litván György – Szűcs László: Bevezetés. In Litván György – Szűcs László (szerk.): *A szociológia első magyar műhelye*. I. kötet. Budapest, Gondolat, 1972. 5–46.

⁷ Lásd Litván György: *Szabad gondolat – magyar gondolat: Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon*. Budapest, Magvető, 1978. 64–66; Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, Osiris, 2001.

⁸ Lásd Mucsi Ferenc: A polgári radikalizmus Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 20. (1977), 2. 11–35; Pók Attila: *A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása*. Budapest, Akadémiai, 1990.

⁹ Példa erre Indonéziából: Clifford Geertz: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Ford. Andor Eszter et al. Budapest, Századvég, 1994. 391; valamint a szakadás eredete: szlavofilek és zapadnyikok Oroszországban: Köves Erzsébet: *Kelet és Nyugat. Orosz eszmék I. Miklós korában*. Budapest, Magvető, 1982.

pontokra sem kell tekintettel lenniük, képesek az anyagi megfontolásokon felül-emelkedő, *erős etikai és vallási pátozra*.”¹⁰

Európában az emancipálódó zsidóság van ilyen páriahelyzetben. Ők azok, akik kívül állnak az adott nemzeti társadalmakon, S amikor az emancipáció kinyitja előttük a teret, új és eredeti nézetekkel jelennek meg az intellektualizmus és a művészetek színpadán.¹¹

Az utóbbi csoportba sorolt zsidók többnyire baloldali forradalmárok voltak, és volt közöttük, aki kifejezetten csatlakozott a kommunistákhoz, mint Lukács György. A zsidó vallásos tradícióban a messiás érkezését katasztrófa jelzi: „A zsidó messianizmus eredetében és természetében – nem lehet eléggé hangsúlyozni – katasztrófaelmélet.”¹² Max Weber vallásszociológiájában pontosan leírja ennek a beállítódásnak a társadalmi kontextusát: A zsidóság a száműzetéstől kezdve páriánép volt, értve ezen azt, hogy a zsidók a világban politikailag és társadalmilag hátrányos helyzetben voltak, akik Istennel szövetséget kötöttek, mégpedig kölcsönös kikötésekkel.¹³ „Jahve és népe között annál elszakíthatatlanabb lett a kötelék, minél gyilkosabb megvetés sújtotta a zsidókat, és minél vérengzőbb üldözéseknek voltak kitéve.”¹⁴ Ebből a helyzetből vár megváltást a zsidó nép mint egész. Kétségtelen, hogy a zsidó értelmiség nagyobb része a szocialista és kommunista internacionalista tanokban találta meg a nemzeti identitás kikerülésének az útját.

A magyar zsidóság,¹⁵ ezen belül különösen a zsidó értelmiség a magyar társadalom (nem gazdasági, hanem politikai) rendjében „páriahelyzetben”, proletárhelyzetben volt. Sőt széles zsidó rétegeknek nemcsak a politikai, hanem a gazdasági státusuk is alacsony volt. Nemhiába hangsúlyozza Jászi öregkori önéletírásában, hogy a fiatal zsidó intellektuelek radikalizálódásában az egyik tényező az a meggyőződés volt, hogy a dolgozó zsidó kispolgárság és értelmiség nem kapja meg azt a helyet a magyar társadalomban, amely őt joggal megilletné.¹⁶ A zsidó értelmiség három szervezetben tömörült a 20. század elején.

¹⁰ Max Weber: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. 2/1. Ford. Erdélyi Ágnes. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992. 210. (Kiemelés – N. J. E.)

¹¹ Lásd Michael Löwy: Zsidó messianizmus és anarchista utópiák Közép-Európában (1905–1923). In Mészlivetz Ferenc – Simon Róbert (szerk.): *Zsidó kérdés Kelet- és Közép-Európában*. Budapest, ELTE ÁJK Tudományos Szocializmus Tanszék, 1986. 213–244.

¹² Löwy (1986): i. m. 214. (Kiemelés – N. J. E.)

¹³ Charles S. McCoy – J. Wayne Baker: *Fountainhead of federalism: Heinrich Bullinger and the covenantal tradition*. Louisville (US-KY), Westminster John Knox Press, 1991. 11–29.

¹⁴ Weber (1992): i. m. 197.

¹⁵ Lásd Gyurgyák (2001): i. m.

¹⁶ Jászi Oszkár: *Jászi Oszkár publicisztikája*. Szerk. Litván György, Varga F. János. Budapest, Magvető, 1982. 567.

Az első kör a társadalomtudósok és szociológusok köre, akik a *Huszádi Század* című folyóirat körül, illetve a Társadalomtudományi Társaságban gyülekeztek. Belőlük kerültek ki az őszirózsás forradalom szellemi előkészítői: Pikler Gyula, Somló Bódog és Jászi Oszkár voltak az alapítók, akik jelen írásunk főszereplői, de mögöttük ott állt a magyar szociológusok derékhada: Rácz Gyula, Ágoston Péter, Braun Róbert és sokan mások. Nos, ebben a társaságban Litván György számításai szerint a tagság körülbelül 50%-ban zsidó származású volt. Litván György *Előszavából* idézünk:

„A magyar szociológia, csaknem születése pillanatában, társadalmi, politikai *küldetést* vállalt: nem érte be a társadalom egyetemes mozgástörvényeinek kutatásával és a társadalmi jelenségek rendszerező leírásával, hanem eszköznek, fegyvernek tekintette önmagát a modern Magyarországért vívott küzdelemben. Művelői szenvedélyesen hittek a gondolat, a tudomány megváltó erejében. Meggyőződésük volt, hogy minden elolvasott könyvvel, minden elsajátított újabb nyelvvel, minden megismert szociológiai iskolával és kritikailag feldolgozott társadalmi tanítással közelebb jutnak a társadalom megértéséhez és megváltoztatásához. A kettő számukra lényegében egyet jelentett: a megértés a változtatás eszköze volt, a változtatást viszont pontos, tudományos megértés alapján tartották elképzelhetőnek.”¹⁷

Különösen 1906 után lett a Társaság polgári radikális irányultságú, amikor is kettészakadt, s a magyar orientációjú tagok, a konzervatívok (Concha Győző) és a balra tolódással elégedetlen liberálisok (Gratz Gusztáv, Heller Farkas) kiléptek, és létrehozták Apáthy István vezetése alatt a Magyar Társadalomtudományi Egyesületet, és annak folyóiratát, a *Magyar Társadalomtudományi Szemlét*. Ez egyenes folytatása volt a korábbi centralista-municipalista vitának, és anticipálta a későbbi népies-urbánus ellentétet.¹⁸

A másik kör, ahol a harcos szabadgondolkodó ifjúság tömörült, az 1908-ban alakult Galilei Kör volt. A Galilei Körben a 80–90%-ban zsidó származású egyetemi ifjak gyülekeztek, akik képesek voltak új módon tekinteni Magyarországra.¹⁹ A Galilei Kör fiataljai közül többen kommunisták lettek 1918-ban, és csatlakoztak a Tanácsköztársasághoz (például Polányi Károly későbbi felesége, Duczynska Ilona, aki magyar nemesi családból származott, Sugár Vilmos, Lékai János, Mosolygó Antal). Polányi Károly és Polányi

¹⁷ Litván (1973): i. m. 8–9.

¹⁸ Lásd Litván–Szűcs (1973): i. m. 19–22; Huszár Tibor: *A magyar szociológia története*. Budapest, Osiris, 2015.

¹⁹ Lásd Kende Zsigmond: *A Galilei Kör megalakulása*. Budapest, Akadémiai, 1974. Ezzel kapcsolatos tanulmányom: Nagy Endre: *Eszme és valóság: Magyar szociológiatörténeti tanulmányok*. Szombathely–Budapest, Pesti Szalon – Savaria University Press, 1993. 190–196.

Mihály is tagja volt a Galilei Körnek, ők azonban később más fejlődési pályát jártak be.²⁰

Egy harmadik csoportot is meg kell néznünk, amelynek tagjai közül – bár egy részük a későbbiekben megmaradt polgári demokratának, vagy liberális lett – számosan kommunisták lettek. Ez volt a Vasárnap Kör,²¹ amelynek a vezéralakja az akkor még az úgynevezett progresszív idealista állásponton álló Lukács György volt. Ez egy filozófusi kör volt, ami a *Szellem* című folyóiratból nőtt ki. Ennek Lukács György és Fülöp Lajos voltak a szerkesztői. Az alapítók (Balázs Béla, Ritoók Emma, Antal Frigyes, Fogarasi Béla, majd Hauser Arnold és Mannheim Károly, Lesznai Anna) szinte kivétel nélkül zsidók voltak. A Tanácsköztársaság idején többen cselekvő részt vállaltak a forradalomból, S közülük jó néhányan 1945 után is kommunisták maradtak, sőt aktívan részt vettek a Rákosi-diktatúra előkészítésében, és fontos szerepet játszottak a kultúrpolitikában (Fogarasi Béla, Révai József).

Mint látható, a zsidó értelmiség legalább háromféle pálya felé orientálódott. A Társadalomtudományi Társaság köre jórészt megmaradt „oktobristának” (Jászi Oszkár), vagyis a polgári demokratikus forradalom talaján. Már a Galilei Körből többen lettek kommunisták, akárcsak a Vasárnap Körből, amire a legjobb példa Lukács György útja a progresszív idealizmustól a kommunizmusig. A zsidó értelmiség szociológiai munkásságából Pikler Gyula, Somló Bódog és Jászi Oszkár államelméleti szempontból releváns munkásságát emeljük ki, akik mindannyian igazolják Max Weber megfigyelését: új és érdekes elméleteket alkottak a társadalomról és az államról.²² Mivel tudomásunk szerint a magyar államelmélet szerves részeként még nem volt bemutatva a munkásságuk, az alábbi írásunk nem annyira kritikai, mint inkább magyarázó interpretáció lesz. Meg kell említenünk, hogy a múlt században több marxista szellemű írás is megjelent az alább tárgyalandó

²⁰ Ezzel kapcsolatban lásd J. Endre Nagy: The Hungarian context of Michael Polanyi's thought. In R. T. Allen – Jacobs Struan: *Emotion, reason and tradition. Essays on the social, political and economic thought of Michael Polanyi*. Burlington, Ashgate, 2005. 7–20.

²¹ Lásd Novák Zoltán: A Vasárnap Társaság. In Kiss Endre – Nyíri János Kristóf (szerk.): *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn*. Budapest, Kossuth, 1977. 300–376; Karádi Éva – Vezér Erzsébet: Bevezető tanulmány. In Karádi Éva – Vezér Erzsébet (szerk.): *A Vasárnapi Kör: Dokumentumok*. Budapest, Gondolat, 1974. 7–41.

²² Lásd Nagy Endre: Az állami beavatkozás Jászi politikai ideológiájában. *A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve*. Budapest, Magyar Politikatudományi Társaság, 1983. 119–126; Nagy Endre: A Durkheim-sokk. *Világosság*, 23. (1982), 7. 414–418; Nagy Endre: Erény és tudomány. Vázlat Somló Bódog gondolkodói pályájáról. *Világosság*, 22. (1989), 12. 764–772; Nagy Endre: Pikler Gyula értékmentes jogszociológiája: lehet-e tudományos világnézet? *Világosság*, 32. (1991b), 2. 81–92; Nagy (1993): i. m. 33–101.

szerzőkről,²³ de úgy gondoljuk, nem árt, ha friss és elfogulatlan szemmel tekintünk a munkásságukra.

Jászi Oszkár (1875–1957) Magyarországon az úgynevezett polgári radikalizmus legtisztább képviselője volt. A polgári radikalizmus Franciaországban keletkezett, de Magyarországon a megkésített országok liberalizmusa lett. Jászi Oszkár már 1907 elején kifejtette a lehetséges Polgári Radikális Párt programját, de magát a pártot csak 1914-ben alakította meg.²⁴ A párt programjával beleillett az 1918-as őszirozsás forradalomba. Jászi Oszkár tagja a Nemzeti Tanácsnak az őszirozsás forradalom után, majd nemzetiségi miniszter a Károlyi-kormányban, vezeti a végül is kudarcba fulladt tárgyalásokat Aradon a román nemzetiségi vezetőikkel. 1919 májusában – jórészt a diktatórikus módszerek miatt, meg azért, mert félt a bekövetkező bukás utáni fehérterrortól – a Tanácsköztársaság alatt emigrál. Először Bécsben tartózkodik, majd 1926-tól az Egyesült Államokban az oberlini egyetemen tanár.²⁵

Jászi Oszkár életével és munkásságával ez idáig jórészt csak történészek és filozófusok²⁶ foglalkoztak, ám államelméletét, valamint politikaelméletét – amennyire meg lehet állapítani – szaktudományos, azaz állam- és politikatudományi szempontból még senki sem vizsgálta. Alábbi írásunk szerény kísérlet egy majdani Jászi Oszkárrol szóló állam- és politikaelméleti monográfia megírásához.

Jászi Oszkár államtana

Munkásságában államelméleti szempontból első fontos munkája *A történelmi materializmus állambölcselete* (1903), majd az *Eötvös József állambölcselete és politikája* (1913), továbbá a *Magyar kálvária – magyar feltámadás* (1920), a két forradalmat oknyomozó munkája, valamint fontos a kéziratban maradt munkája (1920), amelyet később *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja* címmel, 1989-ben jelentettek meg. Fontos megemlíteni *A Habsburg Monarchia felbomlása* című nagy oknyomozó munkáját, amely először angolul jelent meg

²³ Lásd Szabó Imre: *Burzsoá állam- és jogelmélet Magyarországon*. Budapest, Akadémiai, 1955; Sándor Pál: *A magyar filozófia története 1900–1945*. I. kötet. Budapest, Magvető, 1973; Fukász György: *A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez 1900–1918*. Budapest, Gondolat, 1960; Mucsi (1977): i. m.

²⁴ Lásd Pók (1990): i. m.; Pók Attila (szerk.): *A Huszadik Század körének történetfeldfogása*. Budapest, Gondolat, 1982. 5–17; Mucsi (1977): i. m. 29–35.

²⁵ Jászi Oszkár életéről lásd Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, Osiris, 2003.

²⁶ Lásd 22. és 23. l. Mucsi (1977): i. m.; Pelle János: *Jászi Oszkár: Életrajzi, eszme- és kortörténeti esszé*. Szentendre, XX. Század Intézet – Kairosz, 2001.

(1929),²⁷ S történetiszociológiai megközelítéssel igyekszik feltárni a Monarchia szétbomlásának folyamatát.²⁸

Még *A történelmi materializmus állambölcsélete* előtt írt egy könyvet *Művészet és erkölcs* címmel, amiben már érintette az állam egy fő funkcióját: azt tudniillik, hogy az állam mennyire és miben avatkozhat be a művészeti élet területébe. Nos, Jászi két szempontból közelíti meg a kérdést. Egyfelől azt vizsgálja, hogy mit tehet az állam az erkölcstelen művészettel szemben, erkölcstelen művészet alatt értve a rémregényt (kb. „krimi”) és a pornográfiát. Elvileg ellenzi az állami beavatkozást ezen a területen is, mivel ha az embereket parancsszóval tiltanak el az ilyen típusú munkáktól, ezzel nem lehetne megváltoztatni a pszichikumukat, továbbá az is előfordulhat, hogy azokat, aki az ilyen műveket élvezik, megzavarná a tiltás, és az ártalmatlan képzelgés területéről a tettek mezejére lépnének, S végül pedig ez az alacsony műélvezet is előnyös, ha ezzel az embereket meg lehet óvni a részegeskedéstől, a szerencsejátékoktól és a hedonika alacsonyabb formáitól. De a fő probléma az állami beavatkozás számára az, hogy eldönthetetlen a kérdés: mi az erkölcsös, és mi nem. Ugyanis vannak műalkotások, amelyek az alacsony műveltségi fokon álló emberek számára a pornográfia benyomását keltik, míg a magas műveltségű emberek számára a legmagasabb erkölcsi és esztétikai tanulsággal szolgálnak. Nevetséges volna az állami adminisztrációra bízni, hogy eldöntse azt a kérdést, hogy például erkölcstelen-e Zola vagy Ibsen, amikor erről a szakemberek tudnak dönteni. Vannak persze, akik javasolnának, mondjuk, egy írókból és művészekből álló vegyes bizottságot, akik úgy örködnének a művek erkölcsössége felett, mint ahogy az ételmisszer-vizsgáló bizottságok; ám Jászi véleménye szerint egy ilyen bürokratikus rendszabály szörnyűség lenne, arról nem is beszélve, hogy egy valamirevaló művész ilyesmire nem is lenne kapható (Jászi ekkor persze még nem ismerhette a totalitáriánus rendszerek módszereit). A másik szempont azt a kérdést veti fel, hogy be szabad-e avatkozni az államnak abban az esetben, amennyiben a műalkotásokban egyfajta új erkölcsi rend (politikai,

²⁷ Oszkar Jaszi: *The dissolution of the Habsburg Monarchy*. Chicago, Chicago University Press, 1929.

²⁸ Lásd Jászi Oszkár: *A Habsburg Monarchia felbomlása*. Budapest, Gondolat, 1983. Nem témánk Jászi Oszkár nemzetiségi munkásságának tárgyalása (Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, A Nap Nyomdája, 1912). Ehhez lásd Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*. Budapest, Magvető, 1985; Nagy J. Endre: Jászi keresztútja. *Szatmári Műhely*, 3. (2017), 2. 33–48. Hanák Péter a Monarchia felomlásához írott előszavában azt írja Jászinak idevonatkozó munkássága összegzéseként: „A saját nemzete iránti töretlen hűség és egy átfogóbb regionális közösségtudat, a Duna-táji hazafiság összeegyeztetése: ez Jászi legmagasabb rendű szellemi és morális teljesítménye, munkásságának legbecsesebb eszmei öröksége.” Hanák Péter: A kelet-közép-európai nyomorúság okairól. Egy dunatáji hazafi testamentuma. In Jászi Oszkár: *A Habsburg Monarchia felbomlása*. Budapest, Gondolat, 1983. 53. Ezt magam is megerősítem a hivatkozott cikkemben, lásd 44. lj.

eszméi, gondolati) fogalmazódik meg. De itt sem kell beavatkozni az államnak, mert az emberek akár egy részének a lelkében már megszilárdultak az új eszmék, és akkor már hiába lép fel ellene az állam; ha pedig még nem szilárdultak meg, akkor felesleges beavatkozni. Ha tehát egyik esetben sem avatkozhat be az állam közvetlenül, felmerül a kérdés, van-e egyáltalán valami teendője az államnak a művészet területén. Nos, Jászi ekkoriban már úgy látja, hogy szakadék van a magas és az alacsony műveltségi kultúra között, és ezt kellene megszüntetni. Ehhez pedig egy jó szociálpolitikára van szükség. „A nyolc óras munkaidő [...] nemcsak minden progresszív szociálpolitikának, de a helyes művészetpolitikának is alapkövetelménye. [...] A művészet erkölcsi színvonala csak [az] azt élvező emberek szellemi és erkölcsi színvonalának fejlesztése által érhető el.”²⁹

E munka megjelenése után Jászi a marxizmus befolyása alá került azzal párhuzamosan, hogy Szabó Ervin belépett a Huszadik Század szerkesztőségébe, és ez Jászit a marxizmussal való alaposabb foglalkozásra ösztönözte. Ennek eredménye lett *A történelmi materializmus állambölcselete* című munkája (1903). E munkájában Jászi olyan álláspontot foglal el, amit később majd liberális szocializmusnak nevez el, amennyiben a kapitalista társadalom elleni fellépés egybefonódik a forradalmi szociáldemokrácia (vagyis a később bolsevik marxizmusnak nevezett forradalmi megoldás) elutasításával. Jászi a marxizmussal való foglalkozás után elméletét először mint polgári radikalizmust fogja kidolgozni, s majd csak az öszirózsás polgári demokratikus forradalom bukása és az első magyar totalitáriánus rendszerben, a Tanácsköztársaságban szerzett tapasztalatok nyomán fog megszilárdulni ez a harmadikutas, se nem kapitalista, sem (mindegy, hogy náci vagy bolsevik variánsa) kommunista útja közötti sajátos szocializmuskoncepció, és egy ennek megfelelő liberális szocializmus.

A történelmi materializmus állambölcselete öt nagy részre oszlik. Az első részben általában jellemzi a történelmi materializmust. Jászi elismeri a marxizmusnak azt az eredményét, hogy a gazdasági erők a társadalom valamennyi életnyilvánításának az alapja, és módszertanilag csak akkor szabad a vallás, az erkölcs és a filozófia eszméi rugóihoz fordulni a társadalmi jelenségek magyarázatánál, ha a gazdasági erők önmagukban képtelenek azt megmagyarázni. Ugyanakkor felrója neki, hogy a túlzó materializmus végletébe esett, amennyiben semmit nem akar tudni az emberek lelki életéről, vágyairól, eszményeiről, és főként azt, hogy nem tudja megmagyarázni, hogy mi okozza a gazdasági erők változását. Ebben az ellenvetésben felismerhető Pikler belátásos elméletének hatása. Holott Jászi szerint nyilvánvaló, hogy a szociális élet minden változását csak a kültermészet, a gazdaság meg az emberi idegrendszer

²⁹ Jászi Oszkár: *Művészet és erkölcs*. Budapest, Grill, 1908; Nagy (1983): i. m. 119–126.

együttes munkája hozhatja létre. Egy másik tévedése a marxizmus ama tanításában rejlik, hogy a társadalom vallási, erkölcsi, jogi, bölcséleti és művészeti erőit csak felépítménynek tartja, amelynek semmilyen önálló szerepet sem tulajdonít. Jászi az etnográfia eredményeire támaszkodva kifejti, hogy nem ismerünk olyan társadalmakat, amelyekben csak gazdasági motívumok hatottak volna. A jog és erkölcs, a művészet maguk is befolyásolták és módosították a szorosan vett életfenntartási és gazdasági tevékenységeket. Sőt ezek az erők szembeszállhatnak a domináns gazdasági erőkkel is.

A második rész a marxizmus államkeletkezési elméletét bírálja. Itt Jászi meglepődve értesül arról, hogy a kor általános meggyőződésével szemben, amely szerint a szocializmus nagyobb állami beavatkozással és a szabadságjogok korlátozásával fog járni, az eredeti marxizmus tanítása szerint, mint Engels megfogalmazta, az állam a szocializmusban el fog halni. Itt főként Engelsnek *A család, a magántulajdon és az állam eredete* című munkáját követi. Mint ismeretes, e műben Engels az állam keletkezését az irokéz társadalom Morgan által adott leírásából fejleszti ki, mégpedig az athéni állam példáján. A nemzeti alkotmány elpusztult, mert megjelent a magántulajdon, a kereskedelem, a tengeri hajózás és az egyre erősebb munkamegosztás. Így kialakult a gazdaságok és szegények osztálya, és a magántulajdont garantálandó kell egy berendezés, ami az osztályokra szakadás következménye, S ez volt az állam. Ezt három dolog jellemzi: (1) az alattvalók területi beosztása a nemzeti helyett; (2) a közhatalom létesítése a népességgel szemben; (3) az adók, a hatalom fenntartása. Az állam tehát az osztályokra szakadás eredménye, és meg is fog szűnni, mihelyst az osztályellentétek megszűnnek.

Jászi helyesli Engels megfigyelését, ami az államot mint a néptől elkülönült közhatalmat fogalmazza meg. Ám kimutatja, hogy elkülönült közhatalom ott is előfordul, ahol Engels azt gondolja, hogy nincsen: nevezetesen az irokézeknél. Igaz, hogy ez tisztán erkölcsi, atyai természetű volt, de a *gens*ek egyesülése fratriákba, majd ezek egyesülése törzsekbe létrehozta a háború és béke kérdésében döntő tanácsokat, amelyek szintén elkülönültek a népességtől. Igaz, hogy szankciókra alig volt szükség, mivel ezt a vallási előírások és az atyai hatalom tekintélye többnyire biztosították, de külső veszélyeztetés esetén – mint amilyen a háború vagy vérbosszú – mindig működött. Állam tehát mindig volt. Ezért értelmetlen a kérdés, hogy hogyan keletkezett az állam. Figyelemre méltó Jászi ama okfejtése is, amellyel elutasítja az állam keletkezését az erőszakra visszavezető elméleteket, mégpedig Engelsre hivatkozva, aki kimutatta, hogy a rablás csak olyasmit tud elrabolni, amit már mások legalább megtermeltek. De ha ez sem magyarázza az állam keletkezését, akkor mi? – veti fel a kérdést Jászi. A marxizmus gyökerénél ugyanis van egy hiátus, nevezetesen: mi okozza a társadalom

alapját képező gazdasági viszonyok átalakulását³⁰ Jászi itt a Pikler-féle belátásos elmélethez fordul:

„Az a meggyőződésünk, hogy Pikler Gyulának a jog keletkezéséről és fejlődéséről írott könyve a történelmi materializmusnak hiányzó vagy ingatag lélektani fundamentumát újjal és erőssel cserélte ki, melynek segítségével az iskola ellentmondásai, következtetlenségei sok tekintetben eloszthatók volnának. Ami ebben a könyvben a legfontosabb, az annak a felismerése, hogy a belátás a haladás egyedüli dinamikai faktora. Ez az a tényező, mely az emberiséget intézményről-intézményre előre viszi szükségleteinek mind jobb és jobb kielégítése érdekében.”³¹

Ennek az elméletnek csak az a hibája, hogy nem veszi figyelembe a bonyolult pszichikai folyamatot, ami a belátástól a tettig vezet, továbbá hogy a belátás millió és millió egyéni belátás eredménye lehet, amit a tömegek homályos szükséglet-érzései és vágyai befolyásolnak, S ez olyan eredményre vezet, amit a legtisztábban látók sem láthatnak előre.

A harmadik fejezet az állam lényegét taglalja. A marxizmus szerint az állam lényege annak osztálymeghatározottsága. Ezzel szemben Jászi arra mutat rá, hogy nemcsak két-három osztály létezik, amivel a marxizmus többnyire számol, sőt az osztályok magukon belül is több érdekirányra oszlanak. Továbbá egyetlen osztály sem érvényesítheti kizárólag a saját érdekét az államban, mivel vannak osztályszociális igények is (például katasztrófavédelem, nemzetközi védelem), S még a rossz állam is jobb, mint a semmiféle állam. Ebből következik, hogy az államnak a lényege nem az osztályharc, hanem „az állam ősi, fundamentális szerepe, a tervszerű vezetés melletti kikényszeríthető kooperáció”.³² De mivel az osztályok egyre jobban képesek magukat megszervezni, az a paradox helyzet áll elő, hogy „mentől kifejtettebb egy társadalomban az osztályszellem és az osztályérdek, annál jobban kopik magának az államnak az osztályjellege”.³³

A negyedik fejezet foglalkozik az államcéllal, az állami hatáskörrel és az állameszménnyel. A marxista állameszmény – ami magában foglalja célját is – az, hogy az állam az emberek igazgatásából a dolgok igazgatása felé közeledjék, míg végül elvesztvén elnyomó funkcióját – Engels szerint – az állam el fog halni. Ez meglepi Jászit, aki a korban nagyon elterjedt felfogás szerint azt gondolta, hogy az állami beavatkozások kiterjesztésével fog bekövetkezni a szocializmus. A kérdés azonban Jászi számára az, hogy mi lesz az állammal, ha megszűnik az osztályok harca. Engels szerint ekkor megszűnik az állam.

³⁰ Jászi Oszkár: *A történelmi materializmus állambölcselete*. Budapest, Politzer Zsigmond és Fia Kiadása, 1903. 47.

³¹ Uo. 53.

³² Uo. 69.

³³ Uo. 74.

Jászi azonban egy újfajta osztálymeghatározást ad a marxizmushoz képest. Nála az osztályképződés alapja nem a tulajdonhoz való viszony, hanem az egyes elkülönült társadalmi funkciók. Márpedig a társadalmi fejlődés nem állhat meg, mert új meg új funkciók alakulnak majd ki. Így például a vezetési szerepkör ki fog terjedni, mivel a termelés és elosztás vezetése és irányítása egyre nagyobb apparátust igényel. Ugyanakkor ki fognak bővülni a tanítási, gyógyítási, szórakoztatási funkciók, s ennek következtében az ezekkel foglalkozó részint vezetési, részint irányítási intézmények is. Ez új ellentéteket fog szülni a vezetők és vezetettek, a testi és fizikai munkát végzők között. Nyilván fel fog oszlani a népesség törvényhozókra és alkalmazókra stb. A társadalom közigazgatási szervezete is ki fog bővülni. Ez számtalan egymástól eltérő érdekcsoportra osztja a társadalmat, akik között, ha egyenlően megszervezik is magukat, megszűnik a kizsákmányolás minden lehetősége. De az állam akkor is megmarad államnak, mivel a kooperációnak kikényszeríthetőnek kell lennie. A formula, hogy az emberek igazgatását a dolgok igazgatása váltaná fel, nem küszöbölheti ki a társadalom tagjainak tervszerű beosztását, szervezését, kötelességeik és jogaik megállapítását, ami mindenesetre emberek igazgatását jelenti. Nem is beszélve az értelmi, erkölcsi nevelés feladatairól, megmarad a küzdelem a bűntettek, a betegség és a természet kártékony erői ellen. Nos, miközben tehát az állami feladatok nőnek majd a jövő (szocialista) társadalmában, tehát a *laissez faire* elve, vagyis a liberális felfogás, mint Spenceré, téves, azonban kérdés, hogy a kooperáció egyre teljesebb kifejlődésének együtt kell-e járnia az állami hatáskör tágulásával, a bürokrácia szertelen térfoglalásával. Jászi erre azt a választ adja, hogy a tervszerű központosítás csak az irányítás, a vezetés és az ellenőrzés központosítását teszi szükségessé, mivel párhuzamosan nőhet a végrehajtás önállósága, és ennek fő szervezete az önkormányzat. Így lehet elkerülni, hogy a kooperáció állama ne vezessen újabb osztályuralomhoz és kizsákmányoló bürokráciához. Jászi azt is nyomatékosan kiemeli, hogy miközben növekszik az állami funkciók köre, ez főként az anyagi termelés viszonyaira korlátozódik. Ugyanis a gondolat- és szólásszabadságot, beleértve a politikai agitációt és a művészeti szabadságot is, a legteljesebb mértékben biztosítani kell. Ezért száll szembe a Pikler elméletéből következő állameszménnyel, amely szerint az állam fő célja az emberek boldogsága, és ennek érdekében a mindenkori célszerűségi szempontok szerint meghatározhatja a szabadságnak azt a mértékét, amelyet jónak tart. Pikler azon érvére, hogy nincsen gondolatszabadság, mert a bűntetteket nem szabad ajánlani, illetve bizonyos intézmények megszüntetésére nem szabad izgatni, Jászi kifejti, hogy különbség van a gondolatszabadság és aközött, amikor valaki tette izgat. De a gondolatszabadság, még a korabeli Magyarországon is, szabadabb, mint bármely korábbi korban.

A történelmi materializmus politikájával foglalkozó utolsó részben Jászi a forradalom versus demokratikus átmenet problémáját tárgyalja meg. Akkoriban a marxizmuson belül volt egy nagy vita. Az ortodox marxista álláspontot Karl Kautsky képviselte, míg a reformista elképzelés Eduard Bernstein nevéhez fűződött. Jászi ebben a vitában úgy látja, hogy a demokratikus módszereknek van értelme. Ki kell ugyanis alakítani a kollektív termelés új alakzatait, a munkásságot ahhoz a megfelelő műveltségi szintre kell hozni, megszervezni, minél teljesebben ki kell fejleszteni az önkormányzati és demokratikus intézményeket, a nép erkölcsi és szellemi képességeit fejleszteni, tervszerűbbé tenni a gazdasági életet: nos, ezt nem lehet a politikai hatalom pusztá megszerzésével megteremteni. Az csak „a politikai életben való aktív és egyre fokozódó részvétellel lehetséges, tehát a parlamentarizmus kompromisszumos technikájával”.³⁴

Nos, ebből már látható, hogy Jászi csak ellensége lehet majd a későbbi bolsevizmusnak, ami pont az ellenkezőjét tanította: a forradalom győzelmével lehet megteremteni a szocializmus alapjait. Mint majd később látni fogjuk, Jászi élete végéig megmaradt a polgári forradalom talaján, azon, amit 1918 októberében végrehajtottak Magyarországon, és ehhez haláláig, emigrációjában is, sőt 1945 után is hű maradt, megmaradva a Kun Béla-i és a sztálini proletárdiktatúra örök ellenfelének. Mindebben természetesen segítették őt az 1918–1919-es évek tapasztalatai.

Az előbb elemzett művekben előforduló tendenciák: az anyagi erők és az eszmék szerepének kiegyensúlyozott felfogása, a gondolatszabadságnak mint szabadságjognak a fontossága, a demokratikus átalakulás elsőbbsége a forradalmi úttal szemben, továbbá az önkormányzatiság fontossága, erősödnek az *Eötvös József állambölcselete és politikája* című írásában. E munka először 1913 szeptemberében egy előadás formájában hangzott el a Társadalomtudományi Társaság 1913. szeptember 27-i ülésén. Miután Eötvös fő műve, a *XIX. század uralkodói eszméinek befolyása az álladalomra* címet viselte, Jászi kézenfekvő módon az eszmék szerepével kezdi az elemzést. Semmilyen társadalmi magyarázat nem nélkülözheti az egyéni lélektan tényeit, amelyek az ember társadalmi mozgalmait befolyásolják – állapítja meg kissé módosítva korábbi álláspontját, amely főként Pikler egyéni lélektani belátásos elméletével szigorúbban bánt. Itt elismeri, hogy még a legortodoxabb marxista magyarázat sem nélkülözheti az eszmék létezését és realitását, csak meg kell vizsgálni, hogy az egyéni léleknek milyen szükségletei lappanganak mögötte. Ezután az ideológiákkal foglalkozik, és Mannheim ideológiatanát megelőlegezve kétféle ideológia között tesz különbséget. Az egyik az, amely „a társadalmi történetet tényleg meghatározza”. A másik pedig az, amelyben másnemű törekvést lepleznek, de ezek is „oly motórikus

³⁴ Jászi (1903): i. m. 179.

erővel bírnak, amilyenre a pontos, valódi ideológiák nem képesek”.³⁵ Ugyanis „tényleg minden nagy világtörténelmi korszakban azt találjuk, hogy az emberek konkrét, reális, a viszonyokban gyökerező törekvései erkölcsi és vallási képleteket vesznek fel, S győzelmi erejük hitbeli intenzitásuktól függ”, noha az is igaz, hogy „egy merőben gazdasági, erkölcsi és vallási ideológiáktól támogatott mozgalom sosem válhatik a kor alapvető törekvésévé”.³⁶ Ezenkívül Eötvös világosan látja a társadalom osztály- és érdekharcainak jelentőségét, és Montesquieu államhatalmak elválasztási tanának realizmusát abban, hogy e tan csak ott hatékony, ahol a különböző hatalmi ágakban tevékenykedők ugyanazon osztályból származnak. Kiemeli Eötvös ellenszenvét azokkal a felfogásokkal szemben, amelyek a néplélekkel akarják magyarázni a különböző népek különböző fejlődési fokon lévő állapotát, és azt, hogy a Eötvös felállítja a haladás kritériumait (amelyeket már korábban Eötvös tárgyalásánál megismertettünk).³⁷ Ami a három uralkodó eszme (szabadság, egyenlőség, nemzetiség) tárgyalását illeti, itt Jászi, mivel ezt az előadást Concha Győző korábbi munkájával szemben tartotta – aki főként a politikai jogok egyenlősítésére, valamint a kommunizmusellenességre helyezte a hangsúlyt –, kifogásolja Eötvösnél a magántulajdon túlzott védelmét. Bár megállapítja, hogy minden a kommunizmus felé fejlődik, ennek csak azt a mozzanatát emeli ki, amely fokozódó központosításhoz és nyomasztó despotizmushoz vezet. Jászi ekkor még nem látja a proletárdiktatúra később meg tapasztalt despotizmusát; most még csak azt látja, hogy Eötvös indokolatlanul szemléli a politikai egyenlőség doktriner túlzásaiban azt, hogy ezen elv diadalra jutása a szabadság és nemzetiség elnyomásához vezet. De maga is elismeri, hogy „a túlhajtott központosításban, meg a műveletlen és szervezetlen többségi uralomban igenis nagy mértékben megvan a veszély az egyéni szabadságnak jogtalan korlátozására, mely a nemzet többségére nézve szabadsága megnyirbálását jelenti új szabadságjogok nyerése nélkül”.³⁸ Még nem tudja, de ebben már vizionálta a Tanácsköztársaság majd hat év múlva bekövetkezett politikáját. Eötvös a szabadság hamis eltorzítását abban látta, hogy mindenki kormányozni akar. Jászi ezzel szemben arra mutat rá, hogy a mai rend bizonytalanságának az az oka, hogy ez a munka nélküli jövedelemszerzésen alapszik, és a politikai egyenlőség csak azt jelenti, hogy „mindenki számára ugyanazokat a lehetőségeket [biztosítja] az alkotmány módosítására és a végrehajtásának ellenőrzése körül”.³⁹ Jászi ekkor már túl van az általános választójogi liga harcain, és természetesen Eötvösből

³⁵ Jászi Oszkár: Eötvös József állambölcselete és politikája. *Huszedik Század*, (1913), 2. 316.

³⁶ Uo. 317.

³⁷ Lásd Nagy J. Endre: Magyar államélet a XIX. században: Európai perspektíva a forradalom után: Eötvös József (1813–1871). *Jogtörténeti Szemle*, (2019), 2. 63–71.

³⁸ Jászi (1913): i. m. 336.

³⁹ Uo. 337.

azt a mozzanatot emeli ki, amikor hangsúlyozza, hogy a census követelése nem biztosíték a magasabb adófizetők politikai képességének garantálására sem. Jászi sokkal pozitívabb Eötvösnek az önkormányzat szerepéről elmondott nézeteivel kapcsolatban, ami nem meglepő, ha visszagondolunk a *Történelmi materializmus állambölcséletében* mondottakra. Itt legfeljebb az az újdonság, hogy Jászi rámutat a községi önállóság jelentőségére szemben a vármegyei önkormányzattal, aminek bőséges alátámasztását idézi fel Eötvös *Reform* című munkájából. Arra is súlyt helyez, hogy kiemelve Eötvös gondolatát az egyes osztályok és foglalkozási ágak szabad szervezéséről, mert látenszen gondol a korabeli munkásszakszervezetek szervezkedésére (amiben távolról Szabó Ervin hatását lehet felfedezni).

Eötvös gyakorlati politikáját is elemzi három területen: a közoktatásban, az államszervezési területen, valamint a nemzetiségi kérdésben. Utóbbi területen tartja legkiválóbbnak politikáját, mivel Jászi – ekkor már megírta *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés* című nagy munkáját – itt főként e kérdésről közzétett írásából idéz. Kimutatja, hogy Eötvös ellenzi az erőszak alkalmazását, rámutatva arra, hogy hazánk sohasem lehet centralizált állam a jelenlegi nemzetiségi mozgalmak mellett. Csak az a helyes politika, ami az egyes nemzetiségek szabad kifejlődését biztosítja, beleértve az anyanyelv használatát az iskolázásban, és a közélet területén is. Jászi ekkor már érzékelte a nemzetiségi mozgalmak elszabadulását annak következtében, hogy még az Eötvös-féle nemzetiségi törvény sem lett betartva, miközben „nem a nyugati civilizáció zászlaját hordjuk, hanem azzal takargatjuk ázsiai sebeinket, nemzetiségi egyenjogósítást kommunikézunk kifelé és faji elnyomást gyakorolunk befelé”.⁴⁰ A zsidóság pedig – említi meg a nemzetiségi politika végén – „engedelmes eszköze lett ő is a mai faji és osztályuralomnak”.⁴¹

Végül kitér arra, hogy Eötvöséket az ő idejükben mint centralistákat „zavarosban halászó demagógoknak” csúfolták, meg Nyugat-majmolóknak, manapság pedig „nyugati eszmék hirdetőinek és naiv könyvmolyoknak” gúnyolják azokat, akik elméletileg komolyan foglalkoznak a politika problémáival. Eötvös egy bírálójával szemben – aki felrótta neki a költészettel való foglalkozását, mint ami nem jár a politikai pályához szükséges tapasztalatszerzéssel – csak arra mutat rá, hogy például az angol whig minisztérium majdnem kizárólag költőkből állott, S egész jól elkörmányoztak egy világbirodalmat, nem beszélve olyan politikusokról, mint Machiavelli, Richelieu, Nagy Frigyes vagy Canning, akik szintén költők is voltak. Jászi felidézve ezt a régi polémiát, keserűen panaszkodik fel, hogy „azóta a regálébérlők forradalma az egész vonalon diadalmaskodott, S parcellázó, bankdirektor és fiskális politikusok országában, és megvetett, egyedülálló és hitelvesztett az,

⁴⁰ Jászi (1913): i. m. 347.

⁴¹ Uo.

aki a politikai kérdéseket nem klubok és előszobák, hanem a történet, a lélektan és a szociológia szempontjából tekinti”⁴²

Mindezek alapján felvázolhatjuk Jászi államelméletét. Ő maga ezt a felfogást először polgári radikalizmusnak, majd az 1920-as években liberális szocializmusnak nevezte. Úgy gondolta, hogy a konzervatív keresztényszocializmus és a katedraszocializmus között lehetséges egy harmadik út is. A szocializmustól-kommunizmustól személyi területen abban különbözik, hogy hordozói a dolgozó szellemi középosztályból kerülnek ki, akik az anyagi és szellemi termelés tulajdonképpen irányítói. Feladatuk nem más, mint az ország két produktív erejével, a parasztsággal meg az ipari munkássággal minél intenzívebb termelést folytatni, ezenkívül minél felvilágosodottabb népkultúrára, minél teljesebb erkölcsi szabadságra és minél szervezettebb erő kifejtésre törekszik. A forradalmi szociáldemokráciával szemben, amely egy osztály uralmára törekszik, és a gyűlölködés meg a forradalom eszközével operál, a polgári radikalizmus a tudományos előrelátásra támaszkodva lehetőleg kevés megrázkódtatással, vérrel és fájdalommal, sőt a még életképes polgári értékek lehető konzerválásával törekszik céljai megvalósítására. Négy fő célja van: (1) felszabadítani az elméket és a lelkiismeretet a klerikális és a sovíniszta nevelés béklyóiból olyan iskolapolitikával, amely a gondolat- és vallásszabadságra épül; (2) felszabadítani a nemzetiségeket, hogy ne tartsák őket gyámság alatt, ami őket az ellenségeinkké teszi; (3) felszabadítani a termelőerőket és minden érték forrását, a földet a monopóliumok és adók igája alól; (4) felszabadítani a forgalmat a vámok alól, amelyek csak a nemzeti monopolistákat gazdagítják.⁴³ Jászi a polgári radikalizmust a liberalizmus jogosult örökösének tekinti, S ezen irányzat fő hivatása az, hogy tegyen egy elszánt kísérletet a kapitalizmus túlhaladására. De ha a munka nélküli jövedelemszerzés kiküszöbölését, az emberi test és lélek ezernyi kizsákmányolását nem lehet másképp, mint egy falanszteres kommunizmus állami mindenhatóságával leküzdeni, akkor ettől a radikális lépéstől sem riadna vissza, noha az emberi haladás eddig békés erővel akarná is azt elérni.

Jászi mindezt 1918-ban írta, még az őszi 1918-as forradalom előtt. A forradalom győzelme után politikai teendői voltak, többek között nemzetiségi miniszterként ő tárgyalta 1918 novemberében a román értelmiségiekkel az aradi találkozón. Jászi Erdélyt a „kelet Svájcává” akarta alakítani, de a románoknak ez már nem volt elegendő: ők Erdélyt Romániához kívánták csatolni, miként ezt december 1-jén a gyulafehérvári nagy román nemzetgyűlés ki is mondta. A polgári forradalom bukását végül is az pecsételte meg, hogy miután Károlynak átnyújtották a Vix-jegyzéket, ami Magyarország területének kétharmadát szándékozott

⁴² Jászi (1913): i. m. 349.

⁴³ Lásd Jászi Oszkár: *Mi a radikalizmus?* Budapest, Országos Radikális Párt, 1918.

elcsatolni az úgynevezett utódállamokhoz (ami aztán be is következett a trianoni békediktátummal), Károlyiék nem merték mindezt vállalni. Azt csak a szociáldemokraták és a kommunisták vállalták fel: 1919. március 21-én kikiáltották a Tanácsköztársaságot.

Jászi, aki a Radikális Párt részéről 1918 decemberében még azt képviselte, hogy „nem vallja a magántulajdon szentségét”, mert az csak a munka nélküli jövedelemszerzés álcája, a proletárdiktatúra körülményei között csupán 1919. április 30-áig bírta elviselni a diktatúrát.⁴⁴

Később többször összefoglalta nézeteit a polgári forradalom elbukásának okairól, a vörösterorról és a keresztény kurzusról – először az 1920-ban megjelent *Magyar kálvária – magyar feltámadás* című kötetben.⁴⁵ Nincs most tér a rendkívüli elemzőkészségről tanúságot tevő írásmű taglalására, csak három fő szempontból emeljük ki egynéhány megállapítását. Először is a polgári forradalom bukásához vezető okok közül kiemeli a „doktrína nélküli bolsevizmus állandó fenyegetését”, amely „a pusztta rablás és anarchia bolsevizmusa”,⁴⁶ továbbá a katonai anarchiát, amely a frontról hazaözlő katonák egyes csoportjainak magánvállalkozásaként mindenféle címen igyekezett benyújtani számláit a kormánynak; a harmadik ok a köztársaság kikiáltása körüli bonyodalmak; a külpolitikai helyzet, amelyben az antanttól „a szomszéd államok megkapták a teljes jogot, hogy fegyveresen foglalják el – a demarkációs vonalak ürügye alatt – a nekik már előzetesen odaígért határokat, S kényük-kedvük szerint rendezhették be S dobhatták ki a magyar hivatalnokokat”,⁴⁷ a földosztás elmulasztása, végül a Károlyi-kormány „belső tökéletlensége”.⁴⁸ Ami a bolsevik forradalom kudarcát illeti, Jászi itt három okot emelt ki: (1) olyan militarizmus és túltengő állami bürokrácia kell a forradalom győzelméhez, hogy „a kapitalizmusnak ezek a bajai valóságos gyermekbetegségek voltak”;⁴⁹ (2) a magyar társadalmi-gazdasági szerkezet (gyenge ipar, primitív mezőgazdaság, a proletariátus rendkívül alacsony erkölcsi és értelmi színvonala); (3) az orosz események: „tizenkét órára felemelt munkaidő, a Taylor-rendszer, a munkaüzemek katonai vasfegyelme, S mindenek előtt a munkásság költözködési jogának elkobzása [...] a sajtó- és propagandaszabadság teljes megszűnése, de illegális formái: a csempész- és lánckereskedelem soha nem látott teljességre jutottak”, S a kapitalista kizsákmányolók helyett „vörös militarizmus, bürokrácia

⁴⁴ Lásd Litván (2003): i. m. 167–168.

⁴⁵ Jászi Oszkár: *Magyar kálvária – magyar feltámadás: A két forradalom értelme, jelentősége és tanulmányai*. Budapest, Magyar Hírlap, 1989a.

⁴⁶ Uo. 58.

⁴⁷ Uo. 68–69.

⁴⁸ Uo. 74–77.

⁴⁹ Uo. 121.

és propagandaszervezet – az új arisztokrácia”.⁵⁰ Ennek a következménye lett a „Szamuely-féle vérdiktatúra”, S azon elv gyakorlatba való átültetése, hogy „a kommunizmus megvalósítására és a világforradalom kiküzdésére minden eszköz meg van engedve”.⁵¹ Végül érinti azt a kényes kérdést is, hogy „miért került ki a kommunista vezérkarnak legalábbis 95%-a a zsidóságból”.⁵² Jászi e nehéz kérdés megválaszolásának többször nekifut ebben a könyvben,⁵³ amelynek részleteire nem tudunk kitérni. Mindenesetre megállapítja, hogy a zsidóság először a világtörténelemben „szabadon fejthette ki a benne évszázadokon át szunnyadó erőket és tendenciákat”, de mégis hibás az a „gyakran hallható reakciós vélemény, hogy a bolsevizmust egyszerűen a zsidók csinálták. Igaz csakannyi, hogy a fölosztás, a forradalom és a kommunista istenországnak lelki szintézise iránt a zsidóság különös hajlamot tanúsított.” Ugyanis a zsidóság „nemcsak a bolsevizmusban játszott ilyen jelentékeny szerepet, hanem minden gazdasági és ideológiai mozgalomban, még olyan tereken is, melyek évszázadokon keresztül el voltak zárva előlük”. Úgyhogy „az ember azt benyomást nyerte, mintha ennek az országnak a 90%-a zsidó volna, nem pedig a népességnek elenyésző töredéke”.⁵⁴ Később, a Horthy-rendszer kezdeti antiszemitizmusát tárgyalva azonban rámutat arra is, hogy „zsidókérdés létezik Magyarországon”, mégpedig azáltal, hogy „a nyegle urizáló, felszínes, dologtalan dzsentri szellem” összevegyült „a Lipótváros amoralizmusával, cinizmusával és élvező nihilizmusával”. S egy „jóhiszemű és becsületes” antiszemita mozgalom „ésszerű tartalma nem állhat másban, mint a nép megerősítésében és fölemelésében, a zsidóság paraziter képződményeinek visszaszorításában, ellenben a munkás és kulturális zsidóság fokozott megbecsülésében.” Azonban „a keresztény nemzetihez címzett betyáruralom” „éppen a zsidóság ama legkomolyabb és legértelmesebb része ellen fordulnak, amely valóban úttörő munkát végzett Magyarországon, akiknek részvétele nélkül a magyar kultúra ázsiai színvonalra süllyedne”.⁵⁵

⁵⁰ Jászi (1989a): i. m. 122.

⁵¹ Uo. 126, 128.

⁵² Uo. 129.

⁵³ Uo. 156–161.

⁵⁴ Uo. 130–131.

⁵⁵ Uo. 161. Egyébként azok, akik nem írták alá 1938-ban az első zsidótörvény után a tiltakozó okmányt (Babits Mihály, Illyés Gyula, Sárközi György, Erdei Ferenc, Bibó István, Móricz Zsigmond, Kassák Lajos), többen, bár feltehetőleg nem olvasták, de ezt a Jászi-nézetet vallották, így Bibó és Erdei, S aztán 1944-ben változtatták meg álláspontjukat, amikor a zsidóüldözés totálissá vált függetlenül attól, hogy valaki „zsidómunkás” volt-e, vagy lipótvárosi gazdag polgár. Lásd Nagy Endre: *Antiszemitizmus a falukutatásban: Bibó és Erdei korai „osztályharcos” antiszemitizmusa*. 2015; Nagy Endre: A népi-urbánus ellentét Vas István ábrázolásában. *Vigília*, 81. (2016), 1. 32–43; Löwy (1986): i. m. 213–244.

Ami pedig Jászi 1920-as felfogását illeti a keresztény kurzus első idejéről, nos, azt mondhatjuk, hogy ekkor még a trianoni béke aláírása után vagyunk, S Jászi még mindig az 1919. őszi fehérterror hatása alatt állt. Jászi erősen túlbecsülte az áldozatok számát (kb. 5000), S Horthy bandavezéreiről beszélt,⁵⁶ holott Horthy 1920 végére felszámolta a különítményesek terrorját, S decemberben amnesztiát hirdetett nemcsak a fehér-, de a vörösteror elkövetőinek is. Figyelemre méltó Gratz Gusztáv könyve,⁵⁷ amelyről nem nagyon látszik tudomást venni a mai történettársadalom. Gratz Gusztáv először tagja volta Társadalomtudományi Társaságnak, később kilépett, majd 1919 novemberétől 1921 januárjáig bécsi követ, 1919-ben a bécsi ellenforradalmi komité egyik tagja lett, majd a Teleki-kormány külügyminisztere. Könyvét 1935-ben írta. Beszámol nemcsak a vörösterorról, de a fehérterorról is, sőt a zsidóüldözések kérdését is érinti.⁵⁸ Elmondja, hogy a Szamuely-féle vérbíróságokhoz hasonlóan végeztek Kaposváron, Siófokon stb., és hány emberrel, és elismeri azt, hogy ártatlan áldozatok is voltak. Ugyanakkor arról is tudósít, hogy ezeket a cselekedeteket a „hivatalos tényezők nem rendelték el, még csak nem is pártolták vagy mentegették, hanem állandóan és minden módon küzdöttek ellenük”.⁵⁹ Azt is elmondja, hogy voltak, akik a vörösterorban vettek részt, majd később felbukkantak az Ébredő Magyarok Egyesületének szélsőjobboldali erőszakosai között.⁶⁰ Aztán arról is beszámol, hogy milyen aljas módon végeztek Somogyival és Bacsóval,⁶¹ ami után Apponyi Albert is írt egy levelet 1920. március 14-én, hangsúlyozva, hogy „felekezeti szempontokból a polgároknak a köztörvényekben biztosított szabadságát és az egyének életét veszélyeztető módon erőszakoskodnak”,⁶² S felkéri a kormányt, hogy minden vonalon állítsa vissza a törvényességet. Sőt Simonyi-Semadam miniszterelnök „a hazafiaság kérdésének mondotta a zsidók bántalmazásának megszüntetését. Nem hősi dolog az, mondotta, ha az utcán vagy kávéházban felpofozzák azokat, akiket zsidónak néznek”.⁶³

Hanák Péter is elismerte, hogy Jászinak a Horthy-korszakra vonatkozó felfogása legalábbis elhamarkodott:

⁵⁶ Jászi (1989a): i. m. 157.

⁵⁷ Lásd Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1935.

⁵⁸ Lásd Gratz (1935): i. m. 125–154, 252–254.

⁵⁹ Uo. 263.

⁶⁰ Uo. 267.

⁶¹ Uo. 317.

⁶² Uo. 319. Meg kell mondani, hogy Apponyi tisztességességét Jászi is elismeri: Jászi (1989a): i. m. 153.

⁶³ Gratz (1935): i. m. 319.

„Jászi és társai nem jól mérték fel a felbomlott régió perspektíváit és az újjáalakulás mozgatóerőit. Nehezen és megkésve ismerték el, hogy a Horthy-rendszer konszolidálódott, és az autoritatív jellegét megőrizve, a törvényesség és a liberalizálódás elemeit is visszafogadta. Jászi másik tévedése az volt, hogy ő, a nacionalizmus természetének bűvára, naiv bizalommal hitt az uralomra került hajdani kisebbségek ígéreteinek, hitt a messianisztikus kelet-európai nacionalizmusok méltányosságában és toleranciájában. Túl későre járt, amikor felismerte a benesi reszpublika hamisságát és a szerb impérium nemzetiségelnyomó politikáját.”⁶⁴

Egészében véve Jászi most röviden bemutatott könyve – a Horthy-korszak ábrázolásának hibáival együtt is – figyelemre méltó elemzését adja a két forradalomnak. Még inkább érdekes kéziratban maradt nagy munkája, amelyet csak 1989-ban jelentettek meg⁶⁵ főként Gyurgyák János gondozói munkájának eredményeképpen.⁶⁶ Terjedelmi okokból nem tudunk foglalkozni ezzel a nagyobb lélegzetvételű művel, S csak Jászi egy 1949-es rádióbeszédéből (Amerika Hangja, 1949. március 21.) idézünk, mivel akkor már a Rákosi-korszakról is volt tapasztalata.

A Tanácsköztársaság következményei: (1) A kommunista kísérlet hosszú időre diszkreditálta a demokratikus törekvéseket. (2) Az ország túlnyomó többsége ellen irányított kormányzat ellenforradalmi áramlatot hozott létre, ám a vörösterroret fehérterrorral váltotta fel; miközben képtelen volt megoldani a földkérdést és a szomszédos országokkal való őszinte kooperáció kérdését. (3) Kun Béla diktatúrája egy nagyon éles antiszemita demagógiát váltott ki, mivel a diktatúrában a zsidó értelmiség aránytalanul nagy része játszott szerepet, akik könyv nélkül fújták a marxi formulákat; így nem volt nehéz elhitetni az ellenforradalmi propagandának, hogy a kommunizmus voltaképpen a zsidóság diktatúrája. (4) Mivel nem osztottak a parasztoknak földet, hanem csak állami tulajdonba vették a nagybirtokot, így hozzájárultak a két világháború közötti aránytalan földbirtokviszonyok fenntartásához. (5) A diktatúra materialista és relativista erkölce is hozzájárult a bukáshoz, holott a demokrata kultúra részben a kereszténységen, részben a természetjogon nyugszik, amely hirdeti, hogy az osztály- és a hatalmi érdekek felett létezik egy magasabb igazság és szolidaritás, ami végeredményben a lelkiismeret szava.⁶⁷

⁶⁴ Hanák Péter: Magyarország alternatívái – Trianon után. In Litván György (szerk.): *Jászi Oszkár Közép-Európája: Jászi Oszkár hazatérése*. Budapest, TT, 1996.

⁶⁵ Jászi Oszkár: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja: Válogatás politikai-elméleti írásaiból*. Budapest, Héttorony, 1989b. (Századvég Füzetek 1.)

⁶⁶ Lásd Gyurgyák János: Utószó. Lehetséges-e liberális szocializmus? (Jászi Oszkár ideológiája). In Jászi Oszkár: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja: Válogatás politikai-elméleti írásaiból*. Budapest, Héttorony, 1989. (Századvég Füzetek 1.) 334–339.

⁶⁷ Lásd Jászi (1989b): i. m. 188–189.

A harmadikutas elméletét *A szocializmus reformációja* címmel közzétett írásában adja meg, amelynek legfontosabb elemei a következők. (1) A liberális szocializmus a társadalom organikus felfogásán alapszik: a közgazdaság millió és millió ember termelőtevékenységéből áll elő, ami egy, az egyéni akaratoktól nagymértékben független egyensúlyrendszert alkot. (2) A liberális szocializmus egy optimista társadalmi rendszer, mert a haladásban, az emberi együttműködés spontán érvényesülésében a végtelen haladás és fokozódó harmónia útját látja. (3) Elveti a kommunizmus vakmerő operatív beavatkozását és a forradalmat a társadalomban. (4) A liberális szocializmus nem az iparban látja a társadalom fő mozgatóját, hanem a földmonopólium megszüntetésében, ezért (5) a kapitalizmus megszüntetését, amit maga is kívánatosnak tart, a földmonopólium megszüntetésétől várja. (6) A centralizációval szemben a szabad egyének szabad kooperációja a legfőbb politikai célkitűzése. (7) A liberális szocializmus antimilitarista és pacifista. (8) Az osztályharcra szemben a szolidaritást hangsúlyozza. (9) Hisz a természetjogi viszonylatok érvényességében, az igazságosságban, a kötelezettségek teljesítésben. (10) A szellemi munka nagyobb hatékonyságát, a munka kvalitásának és intenzitásának biztosítását hirdeti, s a haladás irányát a gazdaságilag erősödő és függetlenedő egyszemélyek egyre növekvő számában látja.

Végül számba veszi a teendőket, kiemelve a demokrácia végigvitelét a konzekvenciáig. „Decentralizáció, önkormányzat és szövetkezés: ez az új szocializmus programjának az alapja.”⁶⁸ Az állam csak a közrend és közbiztonság szerve, valamint a gazdasági monopóliumok ellenőrzője és irányítója. A társadalomban szervezett versenyre fog törekedni, arra, hogy a társadalom összes körei életképes szövetkezetekbe tömörülhessenek. „Hadd tömörüljenek a rokon gondolkodásúak, a rokon ízlésűek a nevelési, tudományos, vallási és művészeti szükségleteik szövetkezeti kielégítésére.”⁶⁹

Jászi a Tanácsköztársaság alatt emigrált, évekig Bécsben élt, s reménykedett a Horthy-rendszer bukásában, valamint a szomszéd országok nemzetiségi vezetőiben. Amikor azonban a Bethlen-kormány 1924 januárjában megkapta a Népszövetségtől a rendszermentő kölcsönt, ebből Jászi kénytelen volt belátni: Európa támogatja a Horthy-rezsimet. Érezte, hogy nem sikerül megvalósítani a dunai konföderációt, nemzetiségi barátai (Beneš, Masaryk, Maniu) cserbenhagyták, és a nemzetközi helyzet sem kedvezett: a tory kormány Nagy-Britanniában, fasiszta diktatúra Olaszországban és bolsevizmus Oroszországban. Meg kellett állapítania: „Tökéletesen tisztában vagyok azzal a ténnyel, hogy a mai körülmények között az én ügyem elveszett, [...] nincs

⁶⁸ Jászi (1989b): i. m. 91.

⁶⁹ Uo.

hely ama demokratikus, liberális és konföderatív politika számára, amelyért három évtizeden át harcoltam.”⁷⁰

Nem látván értelmét Európában maradni, Jászi 1925-ben az Egyesült Államokba távozott, és Oberlinben lett egyetemi tanár. Amerikai munkásságáról nem áll rendelkezésre tudományos munka, csak Litván György szép könyve számol be az itthoni és amerikai életéről. Jászi elborult elmével érte meg 1956-ot, S arra már nem tudott reagálni. 1957 februárjában halt meg.

⁷⁰ Idézi Litván (1984): i. m. 67.

Felhasznált irodalom

- Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom: A harmadik reformnemzedék*. Budapest, Püski, 1989.
- Fukász György: *A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez 1900–1918*. Budapest, Gondolat, 1960.
- Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Ford. Andor Eszter et al. Budapest, Századvég, 1994.
- Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1935.
- Gyurgyák János: Utószó. Lehetséges-e liberális szocializmus? (Jászi Oszkár ideológiája). In Jászi Oszkár: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja: Válogatás politikai-elméleti írásaiból*. Budapest, Héttorony, 1989. 334–339. (Századvég Füzetek 1.)
- Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, Osiris, 2001.
- Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*. Budapest, Magvető, 1985.
- Horváth Zoltán: *Magyar századforduló: a második reformnemzedék története 1896–1914*. Budapest, Gondolat, 1961.
- Huszár Tibor: *A magyar szociológia története*. Budapest, Osiris, 2015.
- Jászi Oszkár: *A történelmi materializmus állambölcsélete*. Budapest, Politzer Zsigmond és Fia Kiadása, 1903.
- Jászi Oszkár: *Művészet és erkölcs*. Budapest, Grill, 1908.
- Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, A Nap Nyomdája, 1912.
- Jászi Oszkár: Eötvös József állambölcsélete és politikája. *Husadik Század*, (1913), 2. 313–349.
- Jászi Oszkár: *Mi a radikalizmus? Budapest*, Országos Radikális Párt, 1918.
- Jaszi, Oskar: *The dissolution of the Habsburg Monarchy*. Chicago, Chicago University Press, 1929.
- Jászi Oszkár: *Jászi Oszkár publicisztikája*. Szerk. Litván György, Varga F. János. Budapest, Magvető, 1982.
- Jászi Oszkár: *A Habsburg Monarchia felbomlása*. Budapest, Gondolat, 1983.
- Jászi Oszkár: *Magyar kálvária – magyar feltámadás: A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai*. Budapest, Magyar Hírlap, 1989a.
- Jászi Oszkár: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja: Válogatás politikai-elméleti írásaiból*. Budapest, Héttorony, 1989b. (Századvég Füzetek 1.)
- Karádi Éva – Vezér Erzsébet: Bevezető tanulmány. In Karádi Éva – Vezér Erzsébet (szerk.): *A Vasárnapi Kör: Dokumentumok*. Budapest, Gondolat, 1974. 7–41.
- Kende Zsigmond: *A Galilei Kör megalakulása*. Budapest, Akadémiai, 1974.
- Köves Erzsébet: *Kelet és Nyugat. Orosz eszmék I. Miklós korában*. Budapest, Magvető, 1982.
- Lackó Miklós: Népiek tegnap és ma. In Lackó Miklós: *Sziget és külvilág*. Budapest, MTA TTI, 1996. 165–190.
- Litván György: *Szabad gondolat – magyar gondolat: Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon*. Budapest, Magvető, 1978.
- Litván György (szerk.): *Jászi Oszkár Közép-Európája: Jászi Oszkár hazatérése*. Budapest, TT, 1996.
- Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, Osiris, 2003.
- Litván György – Szűcs László: Bevezetés. In Litván György – Szűcs László (szerk.): *A szociológia első magyar műhelye*. I. kötet. Budapest, Gondolat, 1972. 5–46.
- Löwy, Michael: Zsidó messianizmus és anarchista utópiák Közép-Európában (1905–1923). In Miszlivetz Ferenc – Simon Róbert (szerk.): *Zsidó kérdés Kelet- és Közép-Európában*. Budapest, ELTE ÁJK Tudományos Szocializmus Tanszék, 1986. 213–244.

- McCoy, Charles S. – J. Wayne Baker: *Fountainhead of federalism: Heinrich Bullinger and the covenantal tradition*. Louisville (US-KY), Westminster John Knox Press, 1991.
- Mucsi Ferenc: A polgári radikalizmus Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 20. (1977), 2. 11–35.
Online: https://tti.btk.mta.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1977_2/mucsi.pdf
- Nagy Endre: A Durkheim-sokk. *Világosság*, 23. (1982), 7. 414–418.
- Nagy Endre: Az állami beavatkozás Jászi politikai ideológiájában. In *A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve*. Budapest, Magyar Politikatudományi Társaság, 1983. 119–126.
- Nagy Endre: Erény és tudomány. Vázlat Somló Bódog gondolkodói pályájáról. *Világosság*, 22. (1989), 12. 764–772.
- Nagy Endre: A centralisták és a municipalisták vitája: adalékok a magyar értelmiség történetéhez. *Magyar Közigazgatás*, 41. (1991a), 11. 988–1002.
- Nagy Endre: Pikler Gyula értékméltos jogszociológiája: lehet-e tudományos világnézet? *Világosság*, 32. (1991b), 2. 81–92.
- Nagy Endre: *Eszme és valóság: Magyar szociológiatörténeti tanulmányok*. Szombathely–Budapest, Pesti Szalon – Savaria University Press, 1993.
- Nagy, J. Endre: The Hungarian context of Michael Polanyi's thought. In R. T. Allen – Jacobs Struan: *Emotion, reason and tradition. Essays on the social, political and economic thought of Michael Polanyi*. Burlington, Ashgate, 2005. 7–20.
- Nagy Endre: *Antiszemizmus a falukutatásban: Bibó és Erdei korai „osztályharcos” antiszemizmus*. 2015. Online: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.2.39>
- Nagy Endre: A népi-urbánus ellentét Vas István ábrázolásában. *Vigilia*, 81. (2016), 1. 32–43.
Online: http://epa.oszk.hu/02900/02970/00905/pdf/EPA02970_vigilia_2016_01.pdf
- Nagy J. Endre: Jászi keresztútja. *Szatmári Műhely*, 3. (2017), 2. 33–48.
- Nagy J. Endre: *Keserés testvérség: Polányi Károly és Polányi Mihály*. Szombathely, Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete – Savaria University Press, 2018a.
- Nagy J. Endre: Magyar államélet a XIX. században: Európai perspektíva a forradalom után: Eötvös József (1813–1871). *Jogtörténeti Szemle*, (2018b), 2. 63–71. Online: <https://bit.ly/36MyeQV>
- Novák Zoltán: A Vasárnap Társaság. In Kiss Endre – Nyíri János Kristóf (szerk.): *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn*. Budapest, Kossuth, 1977. 300–376.
- Pelle János: *Jászi Oszkár: Életrajzi, eszme- és kortörténeti esszé*. Szentendre, XX. Század Intézet – Kairosz, 2000.
- Pók Attila (szerk.): *A Huszadik Század körének történetfelfogása*. Budapest, Gondolat, 1982.
- Pók Attila: *A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása*. Budapest, Akadémiai, 1990.
- Sándor Pál: *A magyar filozófia története 1900–1945*. I. kötet. Budapest, Magvető, 1973.
- Szabó Imre: *Burzsoá állam- és jogelmélet Magyarországon*. Budapest, Akadémiai, 1955.
- Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. 2/1. Ford. Erdélyi Ágnes. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992.

Paczolay Péter¹

Ahol Machiavelli és Carl Schmitt élt

Cs. Kiss Lajosnak tisztelettel, barátsággal és hálával ajánlom az alábbi rövid írást, amely sajátos módon kapcsolja össze Carl Schmittet, akinek hazai recepciójában az ünnepeltnek kiemelkedő szerepe volt, és Machiavellit, akivel legtöbbet foglalkoztam eszmetörténeti munkásságomban.

Toscana

Niccolò Machiavelli 1469-ben született Firenzében, nemesi eredetű családban, amely számos vezető tisztségviselőt adott a városnak. Machiavelli ifjúsága Lorenzo il Magnifico „aranykorának” idejére esett, majd már felnőttként érte meg Savonarola kísérletét Firenze megreformálására. 1498-ban, öt nappal Savonarola máglyahalála után kinevezték a külügyekkel foglalkozó II. kancellária titkárának, nem sokkal később pedig az úgynevezett Tízek Tanácsának is titkára lett. A köztársaság 1512-ben bekövetkezett bukása után hivatalát elvesztette. A spanyol csapatok segítségével hatalomra került Medici-párt nemcsak megfosztotta hivatalától – bár reménykedett ennek ellenkezőjében –, hanem zaklatták, letartóztatták, majd egyfajta belső száműzetésbe kényszerítették. Nem hagyhatta el a firenzei területet, és 1000 aranyforint óvadékot is kellett adnia, amit nyilván barátai segítségével tudott csak fizetni – saját állítása szerint évi 90 forint jövedelme volt ekkor. Ez azonban csak a kezdete volt a bajoknak. Két jó családból származó fiatalember, Agostino di Pier Capponi és Pier Paolo Boscoli meg voltak győződve arról, hogy Firenze boldogulásának ára a Mediciek elűzése. Egyikük azonban óvatlanul elhagyott egy listát az összeesküvők nevével. Éjszaka hurcolták el a két fiatalembert, bebörtönözték és megkínozták, majd kivégezték őket. Ugyanezen a napon, 1513. február 18-án elfogták Machiavellit is, mert neve szerepelt az összeesküvők listáján. Ő azonban nem volt összeesküvő, a fiatalok csak reménykedtek abban, hogy hivatala elvesztése miatt számíthatnak rá. Sokkal

¹ Egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Politikológiai Tanszék. Kapcsolat: paczy56@gmail.com.

inkább azon mesterkedett, hogy a Mediciek bizalmába férközzön. A kínzásokat hősiiesen tűrte; igaz, nem is volt mit bevallania.² Hamarosan szabadulhatott, mert Giovanni de' Medici bíborost pápának választották, és amikor X. Leó néven trónra lépett, a firenzei ünneplésnek – pénzek szórása és hordók csapra verése mellett – része lett az általános amnesztia is. Még néhány napot a városban tölthetett, azután vidéki házába vonult vissza.

Ezzel megkezdődött Machiavelli életének az a szakasza, amit úgy határozott meg, mint *post res perditas*, miután minden elveszett...

Mindenekelőtt firenzei házából, amely mintegy 150 lépésnyire volt a Palazzo della Signoria épületétől az Arno folyó túlsó partján, vidéki „villájába” költözött.³ Az *Albergaccio* néven ismert háza *Sant'Andrea in Percussina* helységben volt, amely *San Casciano in Val di Pesa* községhez tartozott.

Machiavelli levelezése a visszavonulása után indult meg a Vettori fivérekkel, különösen Francescóval, aki Firenze szentszéki nagykövete volt Rómában. Reménye az volt, hogy segítenek neki a belső száműzetésből való kiszabadulásban és esetleg valamilyen állás elnyerésében. A jelek szerint erre Francescónak vagy nem volt módja, vagy nem akarta lejártni magát ilyen kéréssel, ezért a levelezés elakadt. Aztán egyszer csak, 1513. november 23-án Francesco Vettori újra írt Machiavellinek, és elmesélte, hogy milyen mozgalmas és haszontalan⁴ az élete Rómában mint nagyköveté.⁵ Machiavelli erre válaszként az alábbi, sokat idézett, különösen szép levélben bemutatta saját életét.⁶ Érdemes közelebbről megismerni e levéllel.⁷

„Nagyrabecsült Nagykövet! »De elnyerni az isteni kegyelmet / sosem késő, ebben bízom«. Mindezt azért írom, mert egy pillanatra úgy tűnt, hogy jöllehet el nem vesztetem irányomban tanúsított kegyelmét, de mintha megkopott volna, mivel jó ideje nem írt nekem. A legutóbbi, 23-án kelt levelétől azonban visszanyertem némiképp nyugodalmam, midőn igen nagy megelégedéssel láttam, mily szervezetten és nyugodtan

² Giuseppe Prezzolini: *Vita di Niccolò Machiavelli fiorentino*. Milano, Mondadori, 1927. 151–155.

³ A *villa* ekkoriban jelentette a földterületet, a házat, de a környező házakból álló kisebb települést is. Sebastian De Grazia: *Machiavelli in Hell*. Princeton (US-NJ), Princeton University Press, 1989. 245.

⁴ Roberto Ridolfi: *Vita di Niccolò Machiavelli*. Roma, Castelvechi, 2014 [1953]. 260.

⁵ E levelet saját fordításomban közöltem. Paczolay Péter: Machiavelli és Róma. In Juhász Krisztina (szerk.): *Az első 25 év. A szegedi Politológiai Tanszék jubileumi kötete*. Szeged, Iurispetus, 2018. 197–198.

⁶ Niccolò Machiavelli levele Francesco Vettorinak, Firenze, 1513. december 10. Tiszteletre méltó Francesco Vettorinak, Firenze szentszéki követének, az én pártfogómnak és jótevőmnak. Róma.

⁷ Annál is inkább, mert nemrég jelent meg Sztupkai Benjámin magyar fordításában. Niccolò Machiavelli: Niccolò Machiavelli levele Francesco Vettorinak. Firenze, 1513. december 10. Ford. Sztupkai Benjámin. *Különbség*, 12. (2012), 1. 35–39.

tölti be diplomáciai hivatalát, és bátorítom arra, hogy továbbra is így tegyen, mert ki hátra hagyja a maga nyugalma mások nyugalma érdekében, csak a maga nyugalmatól válik meg, a másokéiból viszont hála sem marad vissza. És mivelhogy Fortuna mindent meghozhat, Ön hagyni akarja, hadd tegye dolgát. Nyugton marad, nem fáradozik, hanem várja, hogy idővel az cselekedjék valamit az emberekért. Elég lesz akkor fáradoznia majd, jobban örködni a dolgok felett, nekem pedig elég lesz akkor elhagyni a vidéket, S mondani: »íme, itt vagyok«. De mert szeretném viszonzni kegyelmét, válaszolok Önnek, ugyanakkor nem tudok másról beszámolni, mint hogy milyen életet élek...”

Ezekben a kezdő sorokban tapintatosan jelzi, hogy tudomásul vette a sors akaratát, mármint hogy Vettori nem segített neki. Ezután bemutatja, hogy milyen az élet a vidéki tanyán:

„Vidéki házamba visszahúzódva élek (*Io mi sto in villa*), S mert legutóbbi ügyeim idáig következtek, az utóbbi időben – ha mindent egybevetek – nem töltöttem húsz napnál többet Firenzében. Mostanáig magamban vadásztam rigóra. Még hajnal előtt felkeltem, szétkentem a lépet, aztán körbejártam a terepet hátamon egy köreg kalitkával: teljesen úgy festettem, mint Geta, mikor a kikötőből Amphitruon könyveivel megrakodva visszatért. Legalább kettő, legfeljebb hat rigót minden alkalommal fogtam így. Az egész szeptembert ezzel töltöttem. Azt követően azonban eme időtöltésem – bár milyen sajnálatra méltó és ellenszenves legyen is – nagy bánatomra elmaradt... S hogy milyen is most az életem, elmesélem rögvest. Reggelente napkeltekor ébredek, majd kimegyek az egyik erdőmbe, amelyet épp kivágtak, ahol úgy két órát eltöltök, hogy megtekintsem az elmúlt napi munka eredményét, és hogy a favágókkal eltöltsék némi időt, akik valamin mindig perlekednek és viszálykodnak vagy egymás között, vagy a szomszédjaikkal... Hátrahagyva az erdőt, egy forráshoz, majd a madárcsalitosba megyek. Mindig van könyv nálam, Dante, vagy Petrarca, vagy más, kisebb költők egyike, mint Tibullus, Ovidius és hasonlók. Olvasgatok szerelmi szenvedélyeikről, és szerelmeik eszembe idézik az enyémet, miközben jólesően elmerengek e gondolon. Aztán a vendéglő felé veszem az utam, beszélgetésbe elegyedik az éppen arra járókkal, érdeklődöm falujuk hírei felől. Sok érdekes dolgot megtudok, megismerem az emberek különféle ízléseit és különböző gondolatait. Mindeközben elérkezik az ebédidő, amikor a családommal együtt közösen elfogyasztom az étket, melyet szegény birtokom és csekély kis vagyonom enged. Miután megettem, mim van, visszatérek a vendéglőbe, ahol ott találom a fogadóst, rendszerint a hentes, a molnár és két sütőmester társaságában. Egész nap velük bandázom kártyázgatva és kockázva, ezerszer is civakodásokba és véget nem érő sértegetésekbe keveredve a legtöbbször egyetlen fillér miatt. Sokszor még San Casciano távolságából is lehet hallani a kiabálásunkat...”

A nem túl épületes napközbeni időtöltés mellett azért komolyabb foglalatossága is volt, mert mint más leveleiből vagy 1522-ben kelt végrendeletéből látható, bár birtokai, ingatlanai kisebbek voltak, jó pár volt belőlük, és egymáshoz közel. A végrendelet 16 házat, földet, erdőt és olajültetvényt sorol fel. Fia egyik hozzá intézett leveléből az tűnik ki, hogy elég szép mennyiségű saját boruk és olajuk volt. Mindemellett természetesen állatokat is tartottak. Erre szükség is

volt, mert állása elvesztése után – az óvadéktól függetlenül is – komoly anyagi gondokkal küzdött.⁸ „[...] lassan pénzem véget ér, S nem tudnék soká élni anélkül, hogy a szegénységem miatt meg ne vessenek [...]” – kesereg ugyan-
ebben a levélben.

Érdemi és tartalmas tevékenységéhez este érkezett el, amelyet e híres és szép sorokkal ír le.

„Az este beköszöntével hazatérek, és a dolgozószobámba sietek. Az ajtóban levetem sár és mocsok lepte hétköznapi öltözékemet, majd felöltöm királyi és udvari ruhámat, S így, méltón felöltözve lépek az antik nagy elődök antik udvarába, ahol elkölthetem szeretettel vett étüküket, amely egyedül az enyém, és amelyért születtem. Nem szégyellek beszélgetni velük, faggatom őket tetteik okairól; ők pedig emberségből készségesen válaszolnak is nekem. Jó négy órán át nem fog rajtam az unalom, megfedlek minden gondról, nem félek a szegénységtől S nem nyugtalanít a halál: egész valómmal beléjük költözöm. És mert Dante azt mondja, hogy [a] tudás gyümölcsét a megértés csak jól őrizve termi – ezért leírtam mindent, amit e beszélgetésekből magam számára kamatoztathattam, S összeállítottam egy kisebbfajta gyűjteményt *De principatibus* címmel, melyben – amennyire csak tudok – elmélyülök az ilyen témájú elmélkedésekben. Megvizsgálom, mi a fejedelemség, milyen fajtái vannak, hogyan alakulnak ki, hogyan maradnak fenn, és miért enyésznek el. Ha Ön valaha is kedvelte ilyesfajta szeszélyeimet, ez is bizonyára tetszésére lesz, egy fejedelem, különösen egy új fejedelem részéről pedig jó fogadtatásra találhat. Épp ezért a nagyméltóságú Giulianónak ajánlom az irományt.”⁹

Ebből a levélből derül ki, hogy a boldogság és boldogtalanság, az álmodozás és az élet váltakozásában¹⁰ dolgozik egy, az egyeduralkodókról szóló művön, amelynek megszületését épp ezért 1513-ra tesszük. Vettori 1513 karácsonykor kelt válasza is megerősíti ezt. A levél végén világossá teszi, hogy az elszenvedett sérelmeknél sokkal jobban bántja a kényszerű tétlenség, és mindent megpróbál azért, hogy Firenze új uraitól valamilyen megbízást nyerjen el. A reneszánsz ismert dilemmájában a szemlélődő élet és a tevékeny élet (*vita contemplativa* – *vita activa*), illetve az *otium-negotium* modelljei közül egyértelműen az utóbbit választja. Paradox módon viszont a kényszerű szemlélődés nélkül nem születtek volna meg nagy művei, *A fejedelem*, *A beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről* vagy *A háború művészete*, és talán irodalmi munkái, például a *Mandragóra* sem. Megfigyeléseinek és elméleti téziseinek egy része kisebb írásaiban és diplomáciai jelentéseiben

⁸ De Grazia (1989): i. m. 246–248.

⁹ A levél fordítója szó szerint vette át Babits Mihály Dante-fordítását: Dante Alighieri: *Isteni színjáték*. Ford. Babits Mihály. Budapest, Szent István Társulat, 2002. („Tárd föl elmédet, S zárd beléje el mi / ajkamról árad: mert tudás gyümölcsét / a megértés csak jól őrizve termi.”)

¹⁰ Ridolfi (2014): i. m. 261.

is olvasható, de valószínűleg nem született volna meg olyan – töretlenül – nagy hatású mű, mint *A fejedelem*.¹¹

„Aztán meg arra vágnék, hogy ezek a Medici urak végre igénybe vegyék a szolgáltatást, még ha egy kő tovagördítésével kellene is kezdenem; ha aztán mégsem sikerül jóindulatukat megszereznem, csak magamon siránkozhatok. Ha tehát elolvasnák a könyvecskét, láthatnák, hogy a 15 év alatt, melyet a kormányzás művészetének tanulmányozásával töltöttem, nem tétlenkedtem, és nem játszottam, és bizony bárki szívesen venne szolgálatába olyan valakit, aki mások költségén ennyi tapasztalatra szert tett. A hűségem felől senki semmilyen kétséget nem támaszthatna, mert mindig is betartottam a hűség parancsát, S nem most lesz, hogy megtanuljam, miként szegjem meg azt. Aki hűséges és jó volt 43 évig, amilyen idős most én vagyok, annak nem kell természetét megváltoztatnia; az én hűségemnek és jószágomnak pedig a szegénységem a tanúja. Szeretném tehát, hogy írja meg véleményét e dolgokat illetően. Ajánlom magamat. Legyen boldog. 1513. december 10. napján Niccolò Machiavelli Firenzéből.”

Firenzébe és a társasági életbe történő fokozatos visszatérésére még néhány évet várnia kell. Addig azonban megírja két főművét, *A fejedelmet* és a *Beszélgetések* *Titus Livius első tíz könyvéről*.

Sauerland

De – mint tudjuk – nemcsak Machiavelli menedéke volt San Casciano. Több mint 430 év múlva egy másik politikai gondolkodó is – átvitt értelemben – San Cascianóba vonul vissza élete második részére. Carl Schmitt életét ebben a kötetben bemutatni aligha kell. Ami itt érdekes, hogy a Köln közelében fekvő kisvárosban, Plettenbergben született, és ott is halt meg. Ahogy Karácsony András, az ünnepelttel közös barátunk szellemesen írja, „azt hihetnénk, hogy ez az igencsak hosszú életpálya nem lehetett különösen izgalmas, talán Schmitt el sem hagyta Plettenberget, miként Kant Königsberget”.¹²

Carl Schmittet 1945-ben, berlini otthonában először szovjet katonák tartóztatták le, majd szeptember 25-én az amerikaiak, és 1946 októberéig internálótáborban fogva tartották, és kihallgatták. 1947 márciusában az amerikaiak újra letartóztatták, magánzárkában őrizték, és Nürnbergben hallgatták ki.¹³ 1947. május 6-án engedték szabadon a magánzárkából, végül néhány héttel később

¹¹ Határozottan képviseli ezt az álláspontot többek között Bausi. Lásd Francesco Bausi: *Machiavelli*. Roma, Salerno Editrice, 2016. 76.

¹² Karácsony András: Schmitt Weimarban. In Karácsony András: *Mozaikok. Politika – értelmiség – konzervativizmus*. Máriabesnyő, Attraktor, 2014. 93.

¹³ Carl Schmitt: *Antworten in Nürnberg*. Berlin, Duncker & Humblot, 2000.

visszatérhetett Plettenbergbe, szülőhelyére.¹⁴ Az úgynevezett „nácitlanítási” eljárásnak nem volt hajlandó alávetni magát, így egyetemi állást sem kaphatott. Kénytelen volt eladni néhány összegyűjtött festményt, ráadásul 1945 októberében az amerikaiak „ellenségesen lefoglalták” 3000 kötetből álló könyvtárát. Második feleségével, Dutschkával és Anima lányukkal a szülei által 1937-ben épített ház (Brockhauser Weg 10. szám alatt) tetőtérében élt, miközben két nővére, Augusta és Anna Margarete a földszinten lakott. 1972-ben Paselbe költözött, Plettenberg városán kívül, a Steimel 7. szám alatti házba, házvezetőnője, Anny Stand társaságában. Sétái során köveket gyűjtött, amiket a ház körül és a kertben helyezett el. Schmitt Plettenberget „San Cascianójának” tekintette átvitt értelemben, arra a városra hivatkozva, amelyben Machiavelli Firenzéből elmenekülve élt. De Paselben csak magát a házat nevezte „San Cascianónak”.¹⁵ 1956-ban Alexandre Kojève-nek írt levelében utal először Machiavelli San Casciano-beli menedékére.¹⁶

De Carl Schmitt 1982. november 9-én, a Fulco Lanchester olasz professzornak adott interjúbán elárulta, hogy nemcsak Machiavelli tiszteletére nevezte el így házat, hanem azért is, mert San Casciano a tanítványaik által megölt tanítók védőszentje. Ez az interjú adja a címet – *Egy jogász ön maga előtt* – Carl Schmitt írásai gyűjteményének, amelyet Giorgio Agamben szerkesztett.¹⁷

Szent Cassianus 9. századi legendája szerint az észak-itáliai Forum Corneli (ma Imola) városkában a gyorsírás tanítója volt. A Diocletianus-féle üldözés alatt felfedezték, hogy keresztény, és mert megtagadta a bálványáldozatot, halálra ítélték. Tanítványainak kellett íróvesszőikkel halálra szurkálniuk 303. augusztus 13-án. A vértanúval való analógia egyébként Schmitt levelezésében 1974-ben bukkan fel először.¹⁸ Schmitt is úgy érezte, hogy némely tanítványa elárulta őt, bár csak egyet nevezett meg közülük az interjúbán. Idézzük:

„Lanchaster: Professzor úr, beszéljünk most a tanítványairól.

Schmitt: Tudja, miért hívják ezt a házat San Cascianónak?

Lanchaster: Elsőre azt mondanám, hogy utalás a Firenze közeli vidéki házra, ahová Machiavelli visszavonult műveit megírni.

Schmitt: Igen, ez az exoterikus (közérthető) magyarázat. Azért említettem, mert exoterikus szemszögből Machiavellire utalok, a helyre, ahol leveleit írta. Azonban

¹⁴ Christian Linder: Carl Schmitt in Plettenberg. In Jens Meierhenrich – Oliver Simons (szerk.): *The Oxford handbook of Carl Schmitt*. Oxford, Oxford University Press, 2017. 149.

¹⁵ Linder (2017): i. m. 160.

¹⁶ Lásd Carlo Galli: *Janus's gaze. Essays on Carl Schmitt*. Durham (US-NC) – London, Duke University Press, 2015. 120.

¹⁷ Carl Schmitt: *Un giurista davanti a se stesso. Saggi e interviste*. Vicenza, Neri Pozza, 2005. 151–183.

¹⁸ Galli (2015): i. m. 120.

az ezoterikus (rejtett) értelemben arra a szentre utalok, akinek augusztus 13-án van az ünnepe. Szent Cassianus a tanítványaik által meggyilkolt tanárok védőszentje. Így döftek le engem is a tanítványaim.

Lanchaster: Nagyon kifejező és szellemes. Például Otto Kirchheimerre utal?

Schmitt: Igen, igen, ő is rossz volt, de mennyire! Gonosz, ellenséges és buta...¹⁹

Említik még Waldemar Gurian nevét, aki a bonni egyetemen volt Schmitt tanítványa, de már ott sem értett egyet professzora nézeteivel a politikai teológiáról.²⁰ A zsidó származású, elkötelezett katolikus Gurian 1934-ben Svájcba, majd 1937-ben az Egyesült Államokba emigrált, az University of Notre Dame professzora lett, és ott alapította meg a *The Review of Politics* folyóiratot. Schmittet azzal vádolta, hogy eladta magát a náci rendszernek.²¹

Természetesen nemcsak San Casciano köti össze a két, majd fél évezred távlatában élt gondolkodót. Machiavelli politikai gondolkodása jelentősen hatott a 20. századi német politikaelméletre, és Carl Schmittre is. Elég a kor német eszmetörténetének olyan szereplőire gondolni, mint Friedrich Meinecke, Max Horkheimer, Hans Freyer, Gerhard Ritter vagy a svájci René König.

Schmitt esetében ez a hatás – a téma legelmélyültebb kutatója, Carlo Galli szerint – legalábbis hullámmzó volt. Schmitt munkásságának egyes korszakaiiban másként viszonyult Machiavellihez, de sosem játszott nála olyan központi szerepet, mint Hobbes vagy az egyébként jóval kevésbé ismert Donoso Cortés. Schmitt utalásaiban Machiavelli műveinek, elsősorban *A fejedelemnek* hagyományos olvasatát használta, de eszmetörténeti aktualizáló módszerének megfelelően, 20. századi problémákra alkalmazva.²²

1914. június 26-ai naplóbejegyzésében szerepel az a gondolat, amelyhez később is többször visszatér, és amely így emberképének egyik alapvetése lesz: „Semmi sem érthetőbb és rokonszenvesebb számomra, mint Machiavelli véleménye: ha az emberek mind jók lennének, gonoszság lenne hazudni és becsapni őket. Ha azonban az egész egy gyülevész csőcselék, butaság lenne nemesnek és nagylelkűnek lenni.”²³ A gondolat több helyen szerepel Machiavellinél, a legismertebb talán *A fejedelem* XVIII. fejezetének gondolatmenete: „A bölcs uralkodó tehát ne legyen szótartó, ha ez a magatartás kárára válik, S ha az okok, melyek miatt ígéretet tett, megszűntek. Ha az emberek jók lennének, ez az elv kárt okozna; de mert gonosz indulatúak, nem tartanak meg adott szavukat veled

¹⁹ Schmitt (2005): i. m. 178.

²⁰ Lásd erről Theresa Cooney: Merely political: Waldemar Gurian and Carl Schmitt's early political-theological divide. In Allen C. Speight – Michael Zank (szerk.): *Politics, religion and political theology*. Dordrecht (NL), Springer, 2017. 177–193.

²¹ Galli (2015): i. m. 120.

²² Galli (2015): i. m. 63.

²³ Carl Schmitt: *Tagebücher: Oktober 1912 bis Februar 1915*. Berlin, Akademie, 2003. 163.

szemben; így hát neked sem kell megtartanod velük szemben.”²⁴ Machiavelli szerint az ember általában rossz, sőt megromlott, ami a bűnbeesés szekularizált, de homályos párhuzama.²⁵

1927-ben, Machiavelli halálának 400. évfordulóján Schmitt a *Kölnische Volkszeitung*-ban publikált egy cikket, amelyben áttekintette a firenzei számára érdekes gondolatait.²⁶ Ebben keresi annak a paradoxonnak a magyarázatát, hogy miből ered Machiavelli minden politikai írói felülmúló híre, mikor nem volt se jelentős politikus, se nagy gondolkodó, politikai választásai mindig hibásak voltak, írásaiban nem volt se mélység, se elegancia, se politikai vagy filozófiai újdonság. Amit Machiavelliben legjobban értéktelt, hogy megértette és megragadta a „politikai” legyőzhetetlen erejét, politikailag értelmezte a Politikait. Ezzel Schmitt feltehetően előképet keresett ahhoz a központi teóriájához, amit *A politikai fogalma* című munkájában fejtett ki.²⁷ Nagyságának titka pedig az, hogy nem volt „machiavellista”, vagyis politikai megfigyeléseit nem öltöztette képmutató módon eszmények álruhájába, így azzal nem lehetett visszaélni. A cikk fiatalkori naplóbejegyzéséhez hasonlóan azzal ér véget, hogy „eszméim károsak lennének, ha az emberek jók volnának, de nem azok”.

Schmitt kettős analógiájától függetlenül a két belső száműzetés körülményei és tartalma eltérő volt. Machiavelli mindenáron szeretett volna a gyakorlati politikában működni, számára a kényszerű tétlenség büntetés volt, ami nemcsak a tevékeny élettől fosztotta meg, hanem anyagilag is nehéz helyzetbe hozta és megszégyenítette. Ezért mindent meg is tett, hogy visszatérhessen politikai hivatalába.

Schmitt ezzel szemben nem volt hajlandó részt venni abban az eljárásban, amely révén mentesülhetett volna az alkalmazási tilalom (*Berufsverbot*) alól, az egyetemről való eltávolítása pedig saját szavai szerint mély sebet ejtett rajta. Sokkal inkább tartotta őt száműzetésben intellektuális elégedetlensége és provokációra való hajlama.

Julien Freund, Carl Schmitt halálakor írt nekrológja végén így kapcsolta össze Machiavellit és Schmittet:

²⁴ Niccolò Machiavelli: *A Fejedelem*. Ford. Lutter Éva. In *Művei. I. kötet*. Budapest, Európa, 1978. 18.

²⁵ Paczolay Péter: *Államelmélet. Machiavelli és az államfogalom születése*. Budapest, Korona, 1998. 94.

²⁶ Carl Schmitt: Machiavelli. In Günter Maschke (szerk.): *Staat, Grossraum, Nomos: Arbeiten aus den Jahren 1916–1969*. Berlin, Duncker & Humblot, 1995. 102–105.

²⁷ Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Vál., ford., szerk. Cs. Kiss Lajos. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002.

„Milyen helyet foglal el [Schmitt] a gondolkodás történetében? Ha figyelmen kívül hagyjuk azokat az írókat, akik tudnak alkalmazkodni a napi ízléshez, a többiek két típusba sorolhatjuk. Az elsőbe tartoznak azok a szerzők, akik kellemetlenek anélkül, hogy ijesztőek lennének. Nekik, annak ellenére, hogy többé-kevésbé hosszú ideig nem hajlandók meghallgatni őket, R. Aronhoz hasonlóan hosszú távon sikerül megtörniük az ellenállást. Ezek általában olyan szerzők, akik más választ adnak, mint amit egy adott időszakban szívesen hallunk. Aztán vannak olyanok, mint Machiavelli, akik zavaró, sőt ijesztő kérdéseket tesznek fel, így mind a válasz, mind a kérdés nyugtalanságot, sőt aggodalmat kelt. Átkozott írókká válnak, vagy legalábbis megpróbálják kiközösíteni őket, mert szeretnék elűzni a gondolataikat. C. Schmitt ez utóbbi kategóriába tartozik. Tisztában volt vele. Nem a Paselben lakott háznak adta-e a San Casciano nevet, annak a helynek az emlékére, ahová Machiavellit száműzték, és ahol A fejedelmet és a Discorsit írta? Ez a típusú szerző nemcsak életében kínos, hanem a továbbiakban is az eszmetörténet zavaró tényezője marad.”²⁸

²⁸ Julien Freund: Mon ami Carl Schmitt. *Éléments*, (1985), 54–55.

Felhasznált irodalom

- Bausi, Francesco: *Machiavelli*. Roma, Salerno Editrice, 2016.
- Cooney, Theresa: Merely political: Waldemar Gurian and Carl Schmitt's early political-theological divide. In C. Allen Speight – Michael Zank (szerk.): *Politics, religion and political theology*. Dordrecht (NL), Springer, 2017. 177–193. Online: https://doi.org/10.1007/978-94-024-1082-2_12
- Dante Alighieri: *Isteni színjáték*. Ford. Babits Mihály. Budapest. Szent István Társulat, 2002.
- De Grazia, Sebastian: *Machiavelli in Hell*. Princeton (US-NJ), Princeton University Press, 1989.
- Freund, Julien: Mon ami Carl Schmitt. *Éléments*, (1985), 54–55.
- Galli, Carlo: *Janus's gaze. Essays on Carl Schmitt*. Durham (US-NC) – London, Duke University Press, 2015. Online: <https://doi.org/10.1515/9780822374855>
- Karácsony András: Schmitt Weimarban. In Karácsony András: *Mozaikok. Politika – értelmiség – konzervativizmus*. Máriabesnyő, Attraktor, 2014. 93–103.
- Linder, Christian: Carl Schmitt in Plettenberg. In Jens Meierhenrich – Oliver Simons (szerk.): *The Oxford handbook of Carl Schmitt*. Oxford, Oxford University Press, 2017. 147–167.
- Machiavelli, Niccolò: A fejedelem. Ford. Lutter Éva. In *Művei. I. kötet*. Budapest, Európa, 1978. 5–86.
- Machiavelli, Niccolò: Niccolò Machiavelli levele Francesco Vettorinak. Firenze, 1513. december 10. Ford. Sztupkai Benjámin. *Különbség*, 12. (2012), 1. 35–39. Online: <https://doi.org/10.14232/kulonbseg.2012.12.1.111>
- Paczolay Péter: *Államelmélet. Machiavelli és az államfogalom születése*. Budapest, Korona, 1998.
- Paczolay Péter: Machiavelli és Róma. In Juhász Krisztina (szerk.): *Az első 25 év. A szegedi Politológiai Tanszék jubileumi kötete*. Szeged, Iurispetus, 2018. 193–202.
- Prezzolini, Giuseppe: *Vita di Niccolò Machiavelli fiorentino*. Milano, Mondadori, 1927.
- Ridolfi, Roberto: *Vita di Niccolò Machiavelli*. Roma, Castelvécchi, 2014 [1953].
- Schmitt, Carl: Machiavelli. *Kölnische Volkszeitung*, 1927. június 21.
- Schmitt, Carl: Machiavelli. In Günter Maschke (szerk.): *Staat, Grossraum, Nomos: Arbeiten aus den Jahren 1916–1969*. Berlin, Duncker & Humblot, 1995. 102–105.
- Schmitt, Carl: *Antworten in Nürnberg*. Berlin, Duncker & Humblot, 2000.
- Schmitt, Carl: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Vál., ford., szerk. Cs. Kiss Lajos. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002.
- Schmitt, Carl: *Tagebücher: Oktober 1912 bis Februar 1915*. Berlin, Akademie, 2003.
- Schmitt, Carl: *Un giurista davanti a se stesso. Saggi e interviste*. Vicenza, Neri Pozza, 2005.

Patyi András¹

A jogegységi panasz bevezetésének és továbbfejlesztésének néhány kérdése²

Néhány gondolat a jogegységi panasz karakteréről

Az Országgyűlés 2019 decemberében a bíróságok szervezetéről és igazgatásáról szóló 2011. évi CLXI. törvény (a továbbiakban: Bszi.) módosításával³ egy új jogorvoslati eszközt intézményesített: bevezette a Kúriánál előterjeszthető jogegységi panasz lehetőségét magával a Kúria határozataival szemben.⁴ A szabályozás szokatlanságát nemcsak az jelöli, hogy önálló jogorvoslati kérelem intézményesítése és egyben annak elbírálására vonatkozó eljárési szabályok egy szervezeti és igazgatási karakterű törvényben jelennek meg, hiszen az önkormányzati rendeletek feletti törvényességi kontroll (normakontroll) eljárési szabályai is sokáig a Bszi.-ben kaptak helyet,⁵ hanem az is, hogy ezek a sajátos felülvizsgálati eljárési szabályok nem jelennek meg az egyes perrendekben.⁶ Az, hogy a jogegységi

¹ Egyetemi tanár, tanszékvezető, Nemzeti Közszerológiai Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Lőrincz Lajos Közigazgatási Jogi Tanszék; kúriai tanácselnök bírósági; a Nemzeti Közszerológiai Egyetem prorektora. Kapcsolat: patyi.andras@uni-nke.hu.

² Ez a tanulmány a Kúria elnökének felkérésére készített, a jogegységi panasz bevezetését előkészítő modellezési eljárás során Zödi Zsolttal közösen készített módszertani feljegyzés Szerző által írt részének rövidített és átdolgozott változata. A tanulmányban a Szerző felhasználta a szabályozás kiegészítésére készített javaslatát. A kézirat lezárása után az Országgyűlés a 2020. évi CLXV. törvénnyel, 2021. január 1-jei hatállyal módosította a Bszi.-t.

³ Az egyes törvényeknek az egyfokú bírósági eljárások megteremtésével összefüggő módosításáról szóló 2019. évi CXXVII. törvény (a továbbiakban: Efjt.) 72. §-a.

⁴ Osztovcics András és Varga Zs. András a *Magyar Jogban* év elején frissen megjelent cikkei már egyfajta elemzést tartalmaznak az új eljárásrendről, részben a precedensrendszer kérdéseit elemelve. Lásd Osztovcics András: Törvénymódosítás a bírósági joggyakorlat egységesítése érdekében – jó irányba tett rossz lépés? *Magyar Jog*, 67. (2020), 2. 72–80; Varga Zs. András: Tíz gondolat a jogegységről és a precedenshatásról. *Magyar Jog*, 67. (2020), 2. 81–87.

⁵ Az eredetileg a Bszi. 46–61. §-aiban található normakontroll-eljárési szabályok (ideértve a helyi jogalkotó mulasztása esetén lefolytatható eljárásokat is) lényegében „átkerültek” a közigazgatási perrendtartásról szóló 2017. évi I. törvény XXV. Fejezetébe (139–150. §).

⁶ Az egyes perrendtartások említik, de nem szabályozzák magát az eljárást.

panaszt jogorvoslati eszköznek tekintem, szinte magától értetődő is lehet. Részben az elnevezése miatt is (panasz), de sokkal inkább a panasz eljárás lehetséges eredményei okán teszem így. A sikeres panasz vezethet arra is, hogy a Kúria jogegységipanasz-tanácsa hatályon kívül helyezi a Kúria panasszal támadott határozatát, mert az valamely korábbi, közzétett kúriai határozattól jogkérdésben eltért. De itt rögtön meg is kell állni, mert a jogegységipanasz-eljárás másik lehetséges eredménye éppen az lehet, hogy a panasszal támadott határozatot annak ellenére nem helyezi hatályon kívül, hogy az korábbi, közzétett határozattól jogkérdésben eltért, mert úgy találja, hogy az eltérés indokolt volt.⁷ Más szavakkal, az eredményes jogegységi panasz (amely tehát igazolja, hogy a panaszos esetében jogkérdésben eltérés történt) egyéni szempontból sikertelen lesz. Éppen ezért nevezhetjük ezt a jogintézményt Janus-arcú jogorvoslati eszköznek.

Azon – megítélésem szerint – még hosszabb ideig dilemmázni fog a magyar jogtudomány, hogy a panasz eljárás inkább jogorvoslat-e, vagy inkább a jogegység biztosítása az elsődleges célja, és ez utóbbi kiemeli az egyéni jogsérelmek orvoslására szolgáló jogi eszközök közül, de sose feledjük, hogy a jogorvoslati eszközöknek nem az a rendeltetése, hogy mindig a kérelmezőnek teremtsenek igazat, hanem hogy korrigálják a nem megfelelő, nem teljesen jogszerű állami döntést. Itt azonban nem erről van szó, hanem arról, hogy az eljárás elsődleges célja a jogegység biztosítása, és nem az egyéni jogsérelem orvoslása, amelyre szintén sor kerülhet, de nem feltétlenül. A Bszi. 41/C. § (1) bekezdés szerint amennyiben a jogegységipanasz-tanács megállapítja a Kúria közzétett határozatától jogkérdésben való eltérést, mindenképpen döntenie kell a bíróságokra kötelező értelmezésről, és ennek megfelelően kell határozatában a támadott új határozat sorsáról rendelkeznie.

Miközben a panasz beadásának feltétele, hogy a fél ügyében hozott (új) kúriai döntés egy közzétett korábbi kúriai döntéstől jogkérdésben (állítólag) eltért, az eljárás eredményeként éppen az eltérő új határozat, amelyet a panaszos a jogkérdésben való eltérés miatt sérelmesnek tart, lehet az, amely a bíróságokra kötelező helyes jogértelmezést tartalmazza. Ezt úgy fogalmazhatnánk meg másként, hogy a jogegységi panasz nem akkor sikeres, ha az eljárás során igazolható a jogkérdésben való eltérés a két határozat között, hanem akkor, ha a Kúria jogegységipanasz-tanácsa szerint az új határozat a jogkérdés helyes megítélésétől, azaz a helyes jogértelmezéstől tért el. Hiszen ha az eltérő új határozat tartalmazza azt a jogértelmezést, amelyet a Kúria jogegységipanasz-tanácsa is helyesnek tart, akkor a panasz nem lesz sikeres.

A jogegységi panasz és a panasz eljárás jellemzőinek, karakterének megragadásakor még egy fontos jellemzőjét ki kell emelni. Ez pedig a rendkívül

⁷ Bszi. 41/C. § (1) bekezdés a) pont.

erős alapjogi, mondhatni alkotmányjogi karaktere. Az eljárás magja lényegében a törvény előtti egyenlőség alaptörvényi követelményének konkrét ügyben való érvényre juttatása az egységes bírói értelmezés kereteinek megteremtése mellett. Ez egyfajta alkotmányjogi bírászkodást jelent. Ugyanezt a jellemzőt erősíti az is, hogy az Alaptörvény 28. cikke meghatározza a bíróságok számára a jog értelmezésének alkotmányos kereteit, korlátait. Ez azt jelenti, hogy a jogegységipanasz-eljárásnak a jogszabályok kötelező értelmezésére írt alaptörvényi kereteknek megfelelő bírói jogértelmezés megállapítására kell vezetnie, hiszen a 28. cikk előírásai a panaszeljárásban hozott kúriai határozatokra is kiterjednek. E körülmények okán is érdemes az alkotmánybírói gyakorlat figyelembevétele, de más miatt is. Az Alkotmánybíróság több mint 30 évnyi tapasztalatot halmozott fel a korábbi esetek kezelését, azaz a megelőző döntések újabb döntések meghozatala során való figyelembevételét és felhasználását illetően, és ezek közül a tapasztalatok közül több is jól használható vagy éppen iránymutató lehet a Kúria jogegységipanasz-eljárásai lefolytatása során.

Jelen írás elkészítésekor ugyanis mindössze két panaszügyben született döntés (mindkettő visszautasító határozat volt), és egy harmadik van éppen folyamatban, vagyis jelenleg még nem áll rendelkezésre komolyabb tapasztalat.

Az AB gyakorlata használható közvetlen példaként a jogegységipanasz-eljárások lefolytatása, és közvetett példaként a kúriai ítélkezés számára is. Alkotmánybíróágunk gyakorlata is az úgynevezett kartális precedensrendszerek közé tartozik, azaz a különböző hatáskörei ellátása során elsődleges feladata egy meghatározott alapvető dokumentum, az Alaptörvény (korábban: az Alkotmány) adott rendelkezéseinek értelmezése. Ugyanakkor az egymást követő döntésekben a korábbi értelmezések már mint az éppen meghozandó döntések alapjai jelennek meg, egyszerre igazolva azt, hogy az Alkotmánybíróság a saját döntéseit maga is követi, másrészt azt, hogy ezzel döntései kiszámíthatók, előre megjósolhatók.

A magyar alkotmánybírói gyakorlat sajátos felfogást képvisel a korábbi alkotmánybírói határozat precedensként való kezelését illetően. (Érdemes megjegyezni egyébként, hogy az Alaptörvény hatálybalépése után hozott döntésekben maga a „precedens” szó használata csak az Emberi Jogok Európai Bírósága döntéseire való hivatkozás során kerül elő.) Nyilvánvaló, hogy az absztrakt alkotmányi és alaptörvényi szabályok a jogállam-klauzula integráns alkotóelemét jelentő jogbiztonság követelménye, és az annak részét képező kiszámíthatóság megköveteli, hogy az egyes ügyekben az adott rendelkezésre nézve lefektetett alaptörvényi értelmezéseket és érveléseket a későbbi ügyekben is kövesse az Alkotmánybíróság. Ráadásul a korábbi Abtv. (1989. évi XXXII. törvény) 27. §-a és az új Abtv. (2011. évi CLI. törvény) 39. §-a értelmében az Alkotmánybíróság határozatai mindenkre nézve kötelezőek, amit nem lehet másként érteni, mint hogy az Alkotmánybíróságra magára nézve is kötelező minden általa meghozott

határozat. A jog kiszámíthatósága iránti alapvető igény a jogkérdésekben hozott döntések kiszámíthatóságát is magában hordozza, ezért az alkotmánybírószági döntések kiszámíthatóságának egyik alapvető feltétele a korábbi döntések felhasználása az újabbak meghozatalánál.

A precedensek és a „tesztek” szerepe az Alkotmánybíróság gyakorlatában

Az Alkotmánybíróság az ugyanazon kérdés eldöntésével foglalkozó korábbi döntések sorozatával így fokozatosan (de adott esetben akár egyetlen döntés meghozatalával) úgynevezett tesztek alakít ki, és a „precedenseknek” e tesztek lefolytatása során van alapvető szerepük. A tesztek nemcsak egy-egy alkotmányos jog tartalmának vagy éppen az abba való ütközés megállapításának, hanem eljárásjogi kérdések eldöntésének is alapjául szolgálnak. Így beszélhetünk befogadási és visszautasítási tesztéről, ezen belül az indítvány megfelelőségének tesztjéről, de természetesen a legfontosabbak az érdemi kérdésekre kialakított tesztek. A tesztek elvégzése során az Alkotmánybíróság mindannyiszor rendre felsorolja (vagy felemlíti) a korábbi döntéseket, és kiemeli azok lényegét. Ez olykor egy-egy mondat, gyakran azonban egész bekezdések felidézését jelenti az autoritásként hivatkozott korábbi határozatból, majd az azt megerősítő további határozatok felsorolása következik. Ilyen érdemi teszt például a hátrányos megkülönböztetés tesztje, az alapjogok ütközésének tesztje, az alapjog korlátozásának tesztje (az úgynevezett alapjogi tesztek), a jogállamiság egyes alkotóelemeinek kibontását elvégző teszt, vagy éppen a vívmányteszt, amely annak kiszűrését, kibontását jelenti, hogy mi tekinthető a történeti alkotmány vívmányának, és így kötelező alkotmányos értelmezési keretnek.⁸

Nemcsak az egyes tesztek belső szerkezete (amely gyakran többretegű), hanem a korábbi döntések felhasználása is sajátos, de figyelemre méltó mintázatot mutat az Alkotmánybíróság döntéshozatali rendjében. Mielőtt a legfontosabb teszt (az alapjog-korlátozás ellenőrzése) belső logikáját vázlatosan áttekintenénk, érdemes a magyar kartális precedensrendszer árnyoldalára is felhívni a figyelmet.

Az egyes alkotmányi rendelkezésekhez kapcsolt értelmezések nem önálló normák, ezek természetükből fakadóan csak érvelések és értelmezések, és emiatt elvileg mindig csak az adott alaptörvényi rendelkezésekkel együtt, azok kiegészítéseként lehetnének kezelhetők. A hazai alkotmánybírószági gyakorlat azonban

⁸ Az alkotmánybírószági döntéshozatali rendszer és az egyes tesztek (mércek) kialakulására átfogó jelleggel lásd Sólyom László: *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*. Budapest, Osiris, 2001. 19–250.

az 1990-es évek elejétől úgy alakította magát, hogy miután egy alkotmányossági probléma kapcsán egy-egy alkotmányi rendelkezésből kiolvastott és az adott rendelkezéshez rögzített egy döntési formulát vagy egy értelmezést, a későbbiekben általában csak megidézte az adott alkotmányi rendelkezést (esetleg nem is idézte, csak általánosságban utalt rá), és az indokolásában kialakított saját döntési formuláját tekintette az alkotmányosság megítélésének alapjaként.

Ez egy olyan sajátos precedenstechnikához vezetett, amelyben a döntés alapjául szolgáló alkotmányi szöveg helyett az alkotmánybíróvási határozatok által létrehozott döntési formulákat és normatívákat, vagyis az Alkotmánybíróság saját mondatait, az azokban megfogalmazott tételeket használta fel az alkotmányossági kérdés megítélésének alapjaként, azaz kanonizált, önálló életre kelő indokolásszövegek normaként való használatáról beszélhetünk. A problémát maga az Alkotmánybíróság is elismerte, hiszen maga is hangsúlyozta, hogy az „Alkotmánybíróság bár a döntéseiben felhasználta a korábbi határozataiban tett okfejtéseket és megállapításokat, a döntéseinek jogalapja mindig a hatályos alkotmány adott rendelkezése volt”.⁹ A korábbi okfejtések és megállapítások felhasználása éppen azt jelenti, hogy a döntéseket azok alapján hozták meg, és természetesen, hogy végső jogalként az Alkotmány rendelkezése szolgált.

Ez a helyzet nem sokat változott az Alaptörvény hatálybalépése óta sem, egyrészt a régi alkotmánybíróvási határozatok átvétele miatt is, másrészt az Alaptörvény hatálybalépése után hozott újabb, precedensként lefektetett indokolási értelmezések is ugyanezt a módszert követik.¹⁰ Mindennek példaként érdemes az Alaptörvény hatálybalépése előtti, az Alaptörvény negyedik módosítása által hatályon kívül helyezett határozatok további felhasználásának tesztjét röviden ideidézni.

Magyarország Alaptörvényének negyedik módosítása (2013. március 25.) 19. cikk (2) bekezdése 2013. április 1-jei hatállyal megváltoztatta az Alaptörvény Záró és vegyes rendelkezéseinek 5. pontját, és annak szövegét úgy állapította meg, hogy „[a]z Alaptörvény hatálybalépése előtt meghozott alkotmánybíróvási határozatok hatályukat veszítik. E rendelkezés nem érinti az ezen határozatok által kifejtett joghatásokat.” A normaszöveg tehát a korábbi határozatok hatályvesztését mondta ki, rögzítve, hogy a joghatások nem változnak, azaz például a megsemmisített jogszabályi rendelkezés ezzel nem kel újra életre. Kérdésként vetődött fel ezek után, hogy az Alkotmánybíróság felhasználhatja-e a korábbi (az Alaptörvény előtt hozott) határozatait, alapíthatja-e arra egy-egy alkotmányos

⁹ 13/2013. (VI. 17.) AB határozat, Indokolás [29].

¹⁰ Ez a kritika többször megjelenik Pokol Béla párhuzamos vagy különvéleményeiben, lásd még pl. Blutman László: Az alapjogi teszt a nyelv fogságában. *Jogtudományi Közlöny*, 67. (2012), 2. 145–156; Pozsár-Szentmiklósy Zoltán: Érvelés alapjogi jogvitákban. *Iustum Aequum Salutare*, 13. (2017), 2. 105–119.

jog értelmezése, egy-egy teszt elvégzése során az érvelését. Az idézett alaptörvényi rendelkezés szerint világos, hogy nem.

Az Alkotmánybíróság által rögzített új teszt ennek az ellenkezőjét vezette le. Egyrészt rögzítette, hogy már az Alaptörvény hatálybalépése után kimondta, hogy az újabb ügyekben felhasználhatja az Alaptörvény hatálybalépése előtt hozott határozataiban szereplő érveket, ha „az Alaptörvény konkrét – az előző Alkotmányban foglaltakkal azonos vagy hasonló tartalmú – rendelkezései és értelmezési szabályai alapján ez lehetséges”.¹¹ Az Alaptörvény hatálybalépése utáni korai időszakban sem tette félre korábbi gyakorlatát az Alkotmánybíróság, de a korábbi Alkotmányon alapuló határozatokban kifejtett elvi jellegű megállapítások felhasználása során megkívánta az előző Alkotmány és az Alaptörvény megfelelő szabályainak tartalmi összevetését és mérlegelését, immár az Alaptörvény új értelmezési szabályaira is tekintettel.

Ehhez képest kellett volna változást előidéznie az Alaptörvény negyedik módosításának, de mindössze annyi történt, hogy az Alkotmánybíróság megszigorította a korábbi döntés felhasználásának tesztjét. Mindenekelőtt rögzítette, hogy a Záró rendelkezések 5. pontja alapján a fentiekben ismertetett összevetés eredményeképpen az Alaptörvény hatálybalépése előtt meghozott határozataiban foglalt érvek felhasználását kellő részletességgel indokolni kell, viszont a korábbi alkotmánybíróvási döntésben megjelenő jogelvek figyelmen kívül hagyása az előző Alkotmány és az Alaptörvény egyes rendelkezései tartalmi egyezősége esetén is lehetségessé vált, a szabályozás változása a felvetett alkotmányjogi probléma újraértékelését hordozhatja. Vagyis a korábbi határozatok hatályon kívül helyezése nem akadályozza a felhasználást, csak azt részletesebben meg kell indokolni, viszont a mellőzést megalapozhatja.

A jogegységipanasz-eljárások lefolytatása, a korábbi és az új határozat közötti jogkérdésben való eltérés megítélése szempontjából fontos lehet, hogy miként fest ez az újfajta precedensfelhasználási teszt. A korábbi határozatokban kidolgozott érvek, jogelvek és alkotmányossági összefüggések felhasználásának feltétele (1) egyrészt, hogy az Alaptörvény adott szakasza tartalmilag egyezik az Alkotmánnyal, (2) kimutatható az Alaptörvény egészét illető kontextuális egyezősége, (3) megtörténik az Alaptörvény értelmezési szabályainak figyelembevétele, (4) a konkrét ügy alapján a megállapítások alkalmazhatóságának nincs akadálya, továbbá (5) szükségesnek mutatkozik azoknak a meghozandó döntése indoklásába történő beillesztése. Ebből az öt lépésből áll tehát az a teszt, amely a korábban meghozott, de az alkotmányozó által hatályon kívül helyezett (azaz már nem is létező) határozatainak a figyelembevételét vizsgálja. Az alapjog-korlátozási teszthez hasonlóan tehát itt is többlépcsős műveletről van szó, ahol az első kérdés

¹¹ 22/2012. (V. 11.) AB határozat, Indokolás [40].

eredménye (konklúziója) a következő lépés premisszájává (kiindulópontjává) válik, vagyis a teszt alapján a korábbi lépéseknek a felhasználhatóság melletti eredménye ellenére bármelyik lépés vezethet oda, hogy végül a felhasználásnak akadálya van, vagyis a korábbi döntés nem használható fel, nem szolgálhat hivatkozási alapként. Az Alkotmánybíróság ugyanakkor azt is egyértelművé tette, hogy nem egyszerű érvként kezeli ezeket a döntéseket, hanem a hatályát vesztett alkotmánybírósági határozatokat forrásként jelöli meg, és „a lényegi, az adott ügyben felmerülő alkotmányossági kérdés eldöntéséhez szükséges mértékű és terjedelmű tartalmi vagy szövegszerű megjelenítéssel hivatkozhatja vagy idézheti a korábbi határozataiban kidolgozott érveket, jogelveket”.¹²

Az alkotmányozó kifejezett akarától és az alaptörvényi normaszövegtől eltérően a korábbi döntések felhasználásának és hivatkozásának a végső jogalapjaként a döntések indokolásával, valamint azok alkotmányjogi forrásaival szemben a demokratikus jogállamban érvényesülő alapvető követelmények jelennek meg. Az Alkotmánybíróság fő érve az volt, hogy ezeknek „mindenki számára megismerhetőnek, ellenőrizhetőnek kell lennie, a jogbiztonság igénye az, hogy a döntési megfontolások átláthatóak, követhetőek legyenek. A nyilvános érvelés a döntés indoklásának létalapja.”¹³

Ennek a tesztnek a részletes említése azért is fontos, mert ugyan az Alkotmánybíróság megfelelő indok esetén módosíthat korábbi gyakorlatán, el tud térni korábbi döntéseitől más tesztek során is, de ez a teszt kifejezetten az eltérés-fenntartás kérdéskörét kezeli, hasonlóan ahhoz, ahogyan a Kúria a jogegységipanasz-eljárásokban szembesül majd a jogkérdésben eltérő döntés fenntartása vagy fenn nem tartása problémájával. Kérdés továbbá az, hogy lehet-e az alapjog-korlátozási teszt a jogegységipanasz-eljárás egyik mintája.

A jogkérdésben való eltérés megléte vagy hiánya, illetve az eltérés indokolt-sága vagy indokolatlansága (pontosabban ezek megítélése) egyfajta állandóságot (persze nem merevséget) mutató, kiszámítható eljárásrendet, azaz teszteket igényel. Az alaptörvényi szabály és egy más jogszabályi rendelkezés közötti (az indítványban állított) normakonfliktus elbírálása az alapjogsérelem megállapításától (azaz annak eldöntésétől, hogy a jogszabály alkotmányosan megengedett módon korlátozza-e az alaptörvényi rendelkezést) az alapjog-korlátozás szükségességének, majd végül az arányosságának vizsgálatáig, elbírálásig tart, ez az alapjog-korlátozási teszt záró mozzanata. Az alapjog-korlátozási teszt kapcsán talán a legfontosabb annak többretegűsége, a kiindulási alapok (*premisszák*) és következtetések (*konklúziók*) szerepe, amelyben nemcsak ezek egymásra épüléséről van szó, hanem arról is, hogy a premisszák alapját és a konklúziók levonásának

¹² 13/2013. (VI. 17.) AB határozat, Indokolás [32].

¹³ 13/2013. (VI. 17.) AB határozat, Indokolás [30]–[33].

kereteit az Alkotmánybíróság határozataiban kidolgozott formulák szolgálják. A többretegűség tehát azt jelenti, hogy a teszt vizsgálati szempontjai egymással szorosan összekapcsolódnak, az egyes vizsgálati lépések eredményei a következő lépések premisszáinak tekinthetők.¹⁴ Mindez nemcsak azt jelenti, hogy a vizsgálat egy korábbi szakaszban történő kérdésfeltevés szintjén is fennakadhat már, hanem azt is, hogy egy-egy lépés kihagyása a következő lépés premisszájának érvényességét és ezzel a végső érvelés koherenciáját ingathatja meg.

A jogegységipanasz-eljárás egyes kérdései és a „jogkérdésben való eltérés” lehetséges tesztje

Az előzőek is arra utalnak, hogy a jogegységi ítélkezés mintázata nem teljesen új, nem teljesen ismeretlen vagy nem előzmények nélküli a magyar közjogban. Az alapjogi teszt logikai menete – megítélésem szerint – mintaként szolgálhat a jogkérdésben való eltérés tárgyában történő döntéshozatal számára. Nemcsak azért, mert az is vizsgálati (döntési) lépcsőkből áll, amelyekben egyik konklúzió a következő premisszája lehet, hanem azért is, mert a jogegységipanasz-eljárások kezdetén várható módon kialakul (pontosabban: rögzül) az alaptörvényileg is releváns általános fogalmak egy lényeges köre, amelyek rendre előkerülnek, így fokozatosan az eljárások alapjául szolgálnak. Másként megfogalmazva, az Alaptörvény 28. cikkének érvényesítése meghatározóvá válik az adott jogszabályi rendelkezés értelmezésekor (a kötelező értelmezés megállapítása során).

Ez az alaptörvényi cikk ugyanis a bírói jogértelmezés általános és elsődleges zsínórmértékeit (értelmezési kereteit) határozza meg egy adott jogszabályi rendelkezés értelmezésekor. Így annak megítélésekor, hogy két vagy több ítéleti jogértelmezés közül melyiket kell helyesnek elfogadni (és kötelezővé tenni), feltétlenül követni kell őket. Eszerint (1) a bíróságok a jogalkalmazás során a jogszabályok szövegét elsősorban azok céljával összhangban kell hogy értelmezzék, így alapvető jelentőségű lesz a jogalkotói cél vizsgálata és értékelése, ennek során elsősorban (1a) a jogszabály preambulumát, (1b) a jogszabály megalkotására vagy módosítására irányuló javaslat indokolását kell figyelembe venni. (Az Alaptörvény „elsősorban” fordulat használatával nem teszi kizárólagossá az itt felsorolt értelmezéseket, csak minden mást megelőző alkalmazásukat követeli meg.) (2) A bíróságok a jogszabályok szövegét (szintén „elsősorban”) az Alaptörvénnyel összhangban értelmezik, így elengedhetetlen lesz az Alaptörvény releváns rendelkezéseinek az alkotmánybírósági értelmezést követő bírói értelmezése vagy legalábbis figyelembevétele. További értelmezési

¹⁴ Pozsár-Szentmiklósi (2017): i. m. 110.

premissza, hogy az Alaptörvény és a jogszabályok értelmezésekor azt kell feltételezni, hogy (3) a józan észnek és a közjónak megfelelő, (4) erkölcsös célt és egyben (5) gazdaságos célt szolgálnak.

A jogegységipanasz-eljárásokban így nem egyszerűen csak két vagy több eltérő jogértelmezés összevetése és a leginkább megfelelő kiválasztása kell hogy megtörténjen, hanem meggyőződés szerint a Kúria arra kapott eszközt az új hatásköreivel, hogy az alaptörvényi értelmezési paradigmák érvényesítését elvégezze.

Miképpen alakítható ki a jogkérdésben való „eltérés” lehetséges vizsgálati tesztje, azaz melyek lehetnek a kiinduló premisszák, mik a konklúziók, és ezek vezethetnek-e újabb premisszához? Szükséges-e az azonos tényállás vagy legalább a tényállási elemek egy részének azonossága? A jogegységi panasz a benne rejlő döntési lehetőséget tekintve jogorvoslati kérelem, az eljárás részben jogorvoslati eljárás, és csak az érintett és jogosult kérelmére indulhat meg.¹⁵ Ebből kifolyólag a panasztanács elsősorban a beadott és kellően indokolt panaszokból indul ki, vagyis a jogi érvelés alapjait a jogi képviselők fektetik le minden ügyben. A panaszban kell a félnek (jogi képviselőnek) megjelölni azokat a döntéseket, amelyekben a jogkérdésben való eltérés felfedezhető. Ebből nyilván az egyik az ő ügyében hozott új döntés, a másik a korábbi(ak), és meg kell indokolnia, hogy miben látja az eltérést.

A befogadási teszt és továbbfejlesztési irányai

A Bszi.-ben intézményesített eljárásrend első lépése a befogadás tárgyában való döntéshozatal, azaz a jogegységipanasz-tanácsnak döntenie kell, hogy a panaszt befogadja-e, vagy nem fogadja be, hanem visszautasítja azt. A Bszi. alapján formalizált döntést a visszautasítás tárgyában kell hozni és kiadni, de a nem visszautasítás lényegében befogadást jelent. Ha a tanács a panaszt visszautasítja, nem történik érdemi vizsgálat. A jogegységipanasz-eljárás saját befogadási tesztet igényel, illetve ilyen teszt nyilvánvalóan ki fog alakulni. A látszólag egyszerű eljárási kérdések is választ érdemelnek, amelyekre a formálódóban lévő kúriai álláspont az alábbiak szerint alakul.

(1) Az első kérdés az eltéréssel érintett kúriai határozatok körének meghatározása, vagyis annak a több ezer döntésből álló halmaznak a kijelölése, amely a „Kúria közzétett határozata” fordulat alatt értendő, hiszen az ezektől jogkérdésben való eltérés lehet a panasz beadásának alapja. A jogegységipanasz-

¹⁵ Bszi 41/B. § (4) bekezdése szerint a jogegységi panaszt a Kúriánál az terjesztheti elő, aki az eljárási törvények alapján felülvizsgálati kérelem – vagy a közigazgatási perrendtartásról szóló törvény alapján fellebbezés – előterjesztésére jogosult.

eljárás szabályozása során e fogalmat a Bszi. 2020. április 1-jétől hatályos szövege több helyen is használja. Így a jogegységi panasz benyújtásának alapja körében (lásd „a felülvizsgálati kérelemben a Kúria közzétett határozatától jogkérdésben való eltérésre hivatkoztak”, illetve „a Kúria ítélező tanácsa jogkérdésben [...] úgy tér el a Kúria közzétett határozatától”), másrészt a jogegységi panaszban – a beadványra vonatkozó általános szabályokon túl – meg kell jelölni azt a közzétett kúriai határozatot, amelytől jogkérdésben való eltérést a fél állítja. Amennyiben ilyen határozatot nem jelölnek meg, az a panasz visszautasítását vonja maga után.

A Bszi. a jogegységi eljárás szabályai között rögzíti, hogy a „Kúria közzétett határozata” alatt a Kúria Bírószági Határozatok Gyűjteményében közzétett határozatát kell érteni.¹⁶ Mivel a Kúria 2012. január 1-jén került nevesítésre („tétélezésre”) az Alaptörvényben, és – bár a Bszi. 188. §-a alapján a Kúria szervezeti értelemben és az ítélezési tevékenység tekintetében a Legfelsőbb Bíróság jogutódja, azonban – a Kúria Bírószági Határozatok Gyűjteményében közzétett határozata alatt értelemszerűen csak a 2012. január 1-jét követően közzétett határozatok értendők. Mindennek hangsúlyozása azért is fontos, mert a Bszi.-t megelőzően hatályban volt, az elektronikus információszabadságról szóló 2005. évi XC. törvényből (a továbbiakban: Eitv.), amely a Bírószági Határozatok Gyűjteményéről már rendelkezett, így a jogutódlási szabályok alapján az is felvethető, hogy a korábbi Legfelsőbb Bíróság határozatai is beletartoznának a „közzétett kúriai határozat” fogalmi körébe. Az Eitv. 2007. július 1-jétől hatályba lépett 16. §-a vezette be egyes bírósági határozatokra nézve az elektronikus közzététel, vagyis internetes honlapon, digitális formában, bárki számára, személyazonosítás nélkül, korlátozástól mentesen, díjmentesen történő hozzáférhetővé tétel kötelezettségét a Bírószági Határozatok Gyűjteményében, az ezt követően meghozott határozatokra vonatkozóan, a gyűjtemény vezetését az Országos Igazságszolgáltatási Tanács (OIT) Hivatalához telepítette. A Kúria azonban ítélező tevékenységében, és nem a közzétételi tevékenységében számít az LB jogutódjának, így a Kúria előtti legfőbb bírói szerv határozataitól való eltérés nem kifogásolható, és annak megjelölése a panasz visszautasításához vezethet.

(2) A befogadási teszt másik kardinális, de csak időlegesen fennálló kérdése, hogy az április 1-je után benyújtott jogegységi panaszok visszautasítása miként indokolható meg, azaz a visszautasítás milyen jogalapra állítható. A Bszi. átmeneti szabályok körében [197/B. § (5) bekezdés] rögzíti, hogy jogegységipanasz-eljárásnak a 2020. július 1-jén és az azt követően meghozott jogerős ítélet vagy az ügy érdemében hozott jogerős végzés ellen van helye. Mivel a jogegységi panaszban – egyebek mellett – meg kell jelölni azt a határozatot, amellyel szemben a fél a panaszt előterjeszti, 2020. július 1-je előtt

¹⁶ 2020. április 1-jétől hatályos 32. § (1) bekezdés *b*) pont.

ilyen határozat fogalmilag nem jelölhető meg. A panasz kizárólag akkor felel meg a Bszi. rendelkezéseinek, így csak akkor fogadható be, ha abban a fél jogegységi panasszal támadható határozatot jelöl meg. Ennek hiányában a jogegységi panaszt a Bszi. 41/B. § (9) bekezdés *f)* pontja alapján mint tartalmilag hiányos panaszt érdemes visszautasítani. További lényeges kérdés a panasz beadhatóságának kezdő időpontja. Noha a jogegységi panaszra (és a normál jogegységi eljárásra) vonatkozó szabályok 2020. április 1-jén hatályba léptek,¹⁷ a Bszi. 197/B. § (5) bekezdése egy július 1-jére vonatkozó rendelkezést tartalmaz, rögzítve, hogy jogegységipanasz-eljárásnak a 2020. július 1-jén és az azt követően meghozott jogerős ítélet vagy az ügy érdemében hozott jogerős végzés ellen van helye. Felvetődik, hogy a „jogerős ítélet vagy ügy érdemében hozott jogerős végzés” fordulat a Kúria határozatára vagy a Kúria eljárását megelőzően született, az alsóbb fokú bíróság által hozott jogerős határozatra vonatkozik-e. Másként megfogalmazva: a Bszi. 197/B. § (5) bekezdése jogosultsági feltételt vagy kizárólag időbeli meghatározást tartalmaz? Megítélésem szerint a jogegységi panasz benyújtásának feltételei a Bszi. 41/B. § (1) és (2) bekezdésében nyertek megfogalmazást, az „Egyéb átmeneti rendelkezések” között megfogalmazott Bszi. 197/B. § időpont-meghatározást tartalmaz. Mivel a 41/B. § csak a Kúria határozata ellen teszi lehetővé a panasz előterjesztését, így az átmeneti rendelkezések közötti fordulat is csak erre, a Kúria jogerős határozatára utalhat, hiszen azok a fellebbezés hiánya miatt eleve jogerősek az egyes perrendi szabályok miatt. Bár valóban kevésbé félreérthető és pontosabb lenne, ha az átmeneti rendelkezésekben ennél egyértelműbben fejtette volna ki a jogalkotó, hogy a július 1-ji határidő mit jelent, hiszen ha azt a Kúria alatti bírósági szintre értjük, akkor a panasz eljárás érdemi bevezetése hónapokkal vagy egyes esetekben jó egy évvel is elhúzódhat (meg kell várni, míg a 2020. július 1-je után alsóbb fokon hozott jogerős határozat elleni kúriai felülvizsgálati eljárás befejeződik, és csak az azt követően hozott kúriai határozat lenne támadható.)

(3) Szintén lényeges kérdés a befogadási/visszautasítási tesztben annak értékelése, hogy a felülvizsgálati kérelem befogadását a közigazgatási perrendtartásról szóló törvény alapján megtagadó határozata elleni panasz esetén miként érdemes eljárni. Ilyenkor a panasz benyújtásának feltétele, hogy a felülvizsgálati kérelemben a Kúria közzétett határozatától jogkérdésben való eltérésre hivatkoztak. Kérdéses, hogy ezt a felülvizsgálati kérelemben megtett korábbi hivatkozást magában a jogegységi panaszban is meg kell-e ismételni. Másként, visszautasítható-e a panasz, ha abban ez a hivatkozás nem található meg. Ez még önmagában nem alapozza meg a jogegységi panasz visszautasítását, hiszen ennek csak akkor van helye, ha a felülvizsgálati kérelemben vagy a közigazgatási perrendtartásról szóló

¹⁷ Az Eftj. 72. §-át hatályba léptető 242. § (4) bekezdése.

törvény szerinti fellebbezésben nem hivatkozott az előterjesztő a Kúria közzétett határozatától jogkérdésben való eltérésre.

(4) A fenti érvelések azonban megmutatják azt is, hogy a befogadási feltételek nem minden esetre alkalmazhatók egyértelműen, különösebb értelmezési és érvelési levezetések nélkül. Különösen igaz ez az illeték megfizetésének kérdésére, főleg a külön törvényekben biztosított kedvezmények figyelembevétele vagy figyelembe nem vétele témakörében. A Bszi. 41/B. § (9) bekezdés c) pontja alapján ugyanis a jogegységipanasz-tanács – hiánypótlási felhívás kiadását mellőzve – a jogegységi panaszt visszautasítja, ha az eljárási illetéket nem, vagy hiányosan fizették meg. Ebből következően a jogegységipanasz-eljárás illetékköteles eljárás. A jogegységipanasz-eljárásban alkalmazandó illeték mértékére az illetékről szóló 1990. évi XCIII. törvény (a továbbiakban: Itv.) egyes 2020. április 1-jétől hatályos rendelkezései vonatkoznak. Mint már többször leszögeztem, a jogegységipanasz-eljárást a Bszi. valamennyi szakágra kiterjedően egységesen, *sui generis* jelleggel szabályozza anélkül, hogy utaló szabályt tartalmazna a Pp. költségkedvezményekre vonatkozó rendelkezéseinek alkalmazására, ugyanakkor az Itv. bírósági eljárási illetékekre vonatkozó fejezete az illetékmentesség körében kifejezetten rögzíti, hogy nem kötelezhető illeték fizetésére az, aki külön jogszabály szerint költségmentességet vagy e törvény szerint illetékmentességet élvez.¹⁸

A fentiekre figyelemmel a jelenlegi szabályozás alapján nem egyértelmű, hogy a jogegységipanasz-eljárásban mint perorvoslati eljárásban az Itv. rendelkezésein túl is biztosítható költségkedvezmény, vagy olyan sajátos eljárásról van szó, amelyben – kifejezett utaló szabály hiányában – nem alkalmazhatók egyéb költségkedvezményt biztosító jogszabályok rendelkezései. Mivel a jogegységipanasz-eljárás az adott bírósági eljáráshoz kapcsolódó – az ott előállt jogsérelem orvoslására is hivatott – külön jogvédelmi eszközként sajátos perorvoslatnak tekinthető, arra nézve a fél jogainak érvényesítését megkönnyítő, az eljárás korábbi szakaszában érvényesülő költségkedvezmények jogpolitikai indokai változatlanul megfogalmazhatók. Ezért érdemes lenne a polgári perrendtartásról szóló törvény egyes rendelkezéseire utaló szabályt¹⁹ kiegészíteni azzal, hogy a jogegységipanasz-eljárásban a Pp.-nek a költségkedvezményekre, illetve a meg nem fizetett illeték és az állam által előlegezett költség viselésére vonatkozó szabályait is megfelelően alkalmazni kell.

(5) Mint említettem már, a Bszi.-nek a jogegységipanasz-eljárásra vonatkozó rendelkezései 2020. április 1-jén léptek hatályba, azonban a Bszi. 197/B. § (5) bekezdése rögzíti, hogy jogegységipanasz-eljárásnak a 2020. július 1-jén és az azt követően meghozott jogerős ítélet vagy az ügy érdemében hozott

¹⁸ Itv. 56. § (1) bekezdés.

¹⁹ A Bszi. 41/B. § (5) bekezdésében.

jogerős végzés ellen van helye. A Bszi. 41/B. § (1) bekezdésének módosításában szövetszerűen is egyértelművé kellene tenni, hogy jogegységi panasznak a Kúria 2012. január 1-je után hozott és a Bírósági Határozatok Gyűjteményében közzétett határozatától való eltérésre hivatkozással van helye. Mivel a feltételek hiánya a jelenlegi szabályozásban szereplő visszautasítási okok egyikeként sem feleltethető meg, egy újabb visszautasítási ok bevezetésével szükséges lenne annak egyértelművé tétele, hogy a nem 2020. július 1-jén vagy azt követően meghozott jogerős ítélet vagy az ügy érdemében hozott végzés ellen előterjesztett, vagy nem a Kúria 2012. január 1. után hozott és a Bírósági Határozatok Gyűjteményében közzétett határozatától való eltérésre hivatkozással előterjesztett jogegységi panaszt vissza kell utasítani.

(6) Végül az eljárási kérdések. Igaz, nem a visszautasítási okok között, de azokhoz szorosan kapcsolódva szükséges lenne, hogy a Bszi. a jelenleg még nem szabályozott eljárásmegszüntetési rendelkezéseket is tartalmazza, valahogy úgy, hogy a jogegységipanasz-tanács az eljárást – annak bármely szakaszában – megszünteti, ha bármely okból a jogegységi panasz visszautasításának lett volna helye, illetve – nem feledkezve meg arról, hogy az eljárás kizárólag kérelemre indulhat meg – ha a panasz előterjesztője a panaszt visszavonta. Megfontolandó lehet még a megszüntetés lehetőségének megteremtése, ha a panasz előterjesztője a megszünt jogi képviselőtől pótlásáról felhívás ellenére a tanács elnöke által megállapított határidő alatt nem gondoskodik, vagy a panasszal támadott határozatot, illetve azt a határozatot, amelytől jogkérdésben való eltérésre hivatkozik a panasz előterjesztője, az Alkotmánybíróság megsemmisíti (hiszen ez nem zárható ki), figyelemmel arra, hogy ebben az esetben a megsemmisített határozattól való eltérés fogalmilag kizárt, vagy a panasz előterjesztése egyébként okafogyottá vált.

A jogkérdésben eltérés érdemi vizsgálatának néhány szempontja

Befogadott panasz esetén az érdemi vizsgálat lefolytatása kezdődik meg. Az érdemi vizsgálat első fázisában az állítások validálása történik meg, vagyis az első mozzanat a korábbi és a panasszal érintett határozat döntési tartalmának (*ratio decidendi*jének) megállapítása. Ez lényegében annak értékelése, hogy milyen jellegű ügyben (ezen belül milyen tényállás mellett) született, és mit jelent a korábbi ítéleti állásfoglalás (amelytől az eltérést a panasz állítja). A korábbi, eltéréssel érintett döntésben szereplő állásfoglalás pontos tartalmának megállapítása is értelmezést igényel, amelynek során az értelmezett jogszabály pontos szövege és az értelmezési helyzet (az a jogi helyzet, amelyre nézve értelmezték) is bemutatást igényel. Ugyanilyen értelmezéssel kell megállapítani a panasszal érintett („bepanaszolt”) határozat ítéleti (vagy végzésbe írt) állásfoglalását. Jog-

kérdésben való eltérésről ugyanis alapesetben akkor beszélhetünk, ha a Kúria hasonló ügyben ugyanazt a jogszabályi rendelkezést (jogfogalmat) nem ugyanazzal a jelentéssel értelmezte (nem ugyanazt a tartalmat tulajdonította neki, nem ugyanazzal a tartalommal használta). Ebbe az is beletartozik, ha ugyanazt a jogfogalmat (rendelkezést) alkalmazta, de az eltérő eredményre vezetett, azaz ellentétes jogkövetkezményt állapított meg, vagy éppen a korábbi döntéshez képest nem állapított meg jogkövetkezményt.

Csak ezután kezdhető meg az eltérés fennállásának vagy fenn nem állásának vizsgálata. Elsőként érdemes áttekinteni azokat az egyszerű megítélésű helyzeteket, amelyekben *szinte* biztosan nem beszélhetünk eltérésről, vagyis hogy melyek azok a helyzetek, amikor az eltérés szinte automatikusan kizárható. Kizárható a jogkérdésben való eltérés, ha a két döntésben másik jogszabály másféle (más természetű, jelentésű, jellegű) rendelkezését értelmezte a Kúria (például a Ptk. és az építési törvény eltérő rendelkezéseiről volt szó, vagy a polgári jogi semmisség és a közigazgatási eljárásjogi semmisség szerepelt). Természetesen ez az összevetés csak igen ritkán lehet teljesen automatikus, hiszen eltérő jogszabályok használnak azonos vagy hasonló néven bevezetett jogfogalmakat. Szintén nehéz jogkérdésben való eltérésről beszélni, ha azonos jogszabály másféle rendelkezését értelmezi a két döntés. (A Ptk. egymástól teljesen eltérő rendelkezései, így például a semmisség és a dolog fogalma.)

Nem vezethet a jogkérdésben való eltérés automatikus elvetésére, vagyis az eltérés kérdésében érdemi vizsgálat teljes lefolytatása indokolt ugyanakkor az alábbi néhány helyzetben, amelyek súlya vagy nehézsége természetesen nem azonos. Ilyen eset, ha azonos jogfogalmat (rendelkezést) részben vagy egészben eltérő tényállás esetében alkalmazott a Kúria. Alapvető kérdéssé válik ilyenkor az eltérő tényállási elemek vizsgálata, hiszen a jogfogalmak ítéleti alkalmazásuk során mindig meghatározott tényekhez (adott ítéleti tényálláshoz) kapcsolódnak. A tényállások közötti eltérések nem minden esetben hatnak ki a jogkérdésben való eltérés megállapítására, hiszen lehetnek olyan tények, amelyek az adott jogszabályi rendelkezés alkalmazásához nem szükségesek, azaz az adott rendelkezés mikénti alkalmazása nem azon a tényállási elemen múlik, például valamely eljárásban érintett életkora egyes rendelkezések esetén döntő jelentőségű, más esetben lényegtelen. Ha a panaszban megjelölt, kérdéses (mindkét jogesetben alkalmazott, értelmezett) jogfogalom alkalmazásához nem szükséges tényállási elem tért csak el a két esetben, ez az eltérő, nem szükségszerű tényállási elem nem akadályozhatja a jogkérdésben való eltérés megállapítását. Ilyenkor a kisebb részében (a norma értelmezése szempontjából nem releváns elemében) különböző tényállás nem vezethet a jogkérdésben való eltérés hiányának megállapításához, azaz a tényállás eltérése nem akadályozza a jogkérdésben való eltérés megállapítását.

Az előzőtől különböző eset lehet az, ha az adott azonos (a korábbi és a panaszszal támadott új döntésben is felhasznált) jogfogalom (jogintézmény) alkalmazása szempontjából releváns (vagyis az adott jogi norma hipotézisében szereplő) tényállási elem tért el. Ilyenkor a jogkérdésben való eltérés nem, vagy csak rendkívül indokolt esetben állapítható meg, hiszen a Kúria nem jogkérdésben tért el a két döntés meghozatala során, hanem ténykérdésben, és ennek az eltérő lényeges (releváns) ténykérdésnek a következménye az eltérő jogértelmezési eredmény. Az előzőek speciális esete az, ha különböző jogszabály hasonló fogalmának, azaz azonos természetű rendelkezésének eltérő értelmezését állítja a panasz (például a jogvesztés fogalma, eljárási vagy anyagi jogi határidő jelentése stb.), hiszen a másik jogszabály alkalmazása okán a tényállás is más lesz. De ilyenkor is érdemi összevetést kell végezni, és annak alapján kizárni vagy megállapítani az eltérést. Természetesen ilyen esetekben is juthat arra a következtetésre a panasztanács, hogy a jogfogalmak azonos jellege ellenére nem azonos jogkérdés eltérő megítéléséről van szó, és a panasz elutasításának van helye.

A fentiek alapján nagy valószínűséggel eltér egymástól a két jogkérdés megítélése (azaz a Kúria korábban közzétett határozatától jogkérdésben eltért), ha egyrészt azonos jogfogalom azonos tényállás esetére való alkalmazása tér el úgy, hogy a két döntés más értelmet tulajdonított a jogszabály jelentésének. Másik esetkör lehet, ha azonos jogfogalom azonos tényállás esetére való alkalmazása tér el úgy, hogy a két döntés azonos jelentést tulajdonít a jogszabály értelmezett rendelkezésének, de abból más következtetést vont le (más jogkövetkezményt rendelt el). Harmadrészt pedig azonos jogfogalomnak, jogintézménynek csak részben azonos tényállás esetére való alkalmazása tér el úgy, hogy a két döntés más értelmet tulajdonított a jogszabály jelentésének, de a tényállásbeli eltérés nem releváns.

Néhány módszertani dilemma és a továbbfejlesztés további irányai

(1) Az új jogegységipanasz-eljárás bevezetése, és főként a jogkérdésben a Kúria közzétett határozatától való eltérésnek a perrendekben önálló felülvizsgálati jogalkapként való megjelenése miatt a Kúriának és az alsóbíróságoknak is változtatniuk kell gyakorlatuk bizonyos vonásain, más szóval a szokásaikon. Röviden áttekintem, hogy melyek ezek a szokások, illetve milyen problémákkal kell szembenéznie ezeknek a bíróságoknak, és milyen megoldások javasolhatók. Az eddigi gyakorlattal ellentétben, amikor a bíró megtehetette, hogy az adott területen vezető jogeseteket még a fél hivatkozása ellenére is ignorálta, ezt a továbbiakban nem teheti meg. Ha a fél valamilyen jogesetre hivatkozik, a bírónak érdemben reflektálnia kell erre. Az érdemi reflexió nem merülhet ki abban, hogy

csak annyit mond, hogy „eltérő tényállás mellett született” a hivatkozott eset, azt is ki kell fejtenie, hogy milyen tényállási elemek, és az ezekhez kapcsolódó milyen jogi minősítés miatt tér el a két eset.

(2) Fel fog vetődni az a kérdés, hogy van-e „erőssorrend” az egyes határozatfajták között. A bírósági hierarchiából következik, hogy a kúriai ítéletek privilegizált helyzetet élveznek, amely főként amiatt vethet fel problémákat, hogy a tábláknak saját jogesetközli fórumaik vannak, amelyekben ráadásul szerkesztett, fejléccel ellátott ítéleteket tesznek közzé. (Ezek a széles körben hivatkozott BDT-k). A szerkesztett kúriai ítéletek státusza is kérdéses lehet a jövőben. A BH-k nyilván nem fognak kevesebbet érni, mint a nem szerkesztett ítéletek, de a jogalkotói szándék egyértelmű abban a tekintetben, hogy többet sem.

A közzétett esetek szerkesztői összefoglalója, a „fejrész” megítélése többféle formában is jelentkezni fog. A fejrészek (de még a Kúria ítélkező tanácsa által a döntésben megállapított elvi tartalmak sem) nem jogszabályi rendelkezések, segíthetik ugyan a megértést, a jogeset *ratió*jának meghatározását, de nincsen kitüntetett normatív szerepük sem abban a tekintetben, hogy a jogesetből ne lehetne más elvi magot megfogalmazni, sem abban, hogy a kiemelt rész nagyobb kötőerővel bír. A Kúria határozatai egyenrangúak, és a „fejrészesekből” ugyanolyan gondossággal kell a teljes ítélet tényállását megérteni és a szabály megkonstruálásakor figyelembe venni, mint a fejrészrel nem ellátottakból.

(3) Feladatként jelentkezik az absztrakt eszközök (absztrakt jogegységi döntés, kollégiumi vélemény, kollégiumvezetői értekezleti állásfoglalások) státusza. De talán ennél is komolyabb kihívás a „normál” jogegységi határozatok és a jogegységipanasz-határozatok viszonyának egyértelmű rendezése. Nemcsak amiatt, mert a panaszhatározat mindenkor szükségszerűen vegyes tanácsban születik meg, hiszen az adott ügy szakágától különböző, „külső” tagok száma elég alacsony (egy-egy fő), ami persze nem jelenti azt, hogy ne lehetne a tanácsokat teljesen, akár paritásos alapon vegyessé tenni. Hanem azért, mert a Kúria közzétett határozatától való eltérést megállapító érdemi jogegységipanasz-határozatban a panasztanács a Bszi. értelmében mindig dönt a bíróságokra kötelező értelmezésről is (ez lehet a korábbi, eltéréssel érintett, de lehet az új, az eltérő értelmezés), döntése azonban csak meghatározott esetben „jogegységi határozat hatályú”, és csak ilyenkor kell közzétenni a *Magyar Közlöny*ben.²⁰ Az természetesen nem kérdés, hogy egy normál jogegységi határozatot csak újabb jogegységi határozattal lehet

²⁰ Akkor, ha a panasszal támadott határozatot hatályában fenntartja, mert a megállapított eltérés indokolt volt, illetve akkor, ha megállapítja ugyan „az eltéréssel okozott jogsértést”, de a panasszal támadott határozatot hatályában fenntartja. Ez utóbbinak Bszi.-ben írt esete az, amikor a panaszt olyan ügyben nyújtották be, amelyben törvény a bíróság eljárására legfeljebb ötnapos határidőt állapít meg (például választási ügyben) vagy más törvény így rendelkezik.

formálisan hatályon kívül helyezni vagy megváltoztatni,²¹ de vajon a materiális, tartalmi „hatályon kívül helyezés” megtörténhet-e egy jogegységi határozat hatályú panaszhatározatban azzal, hogy abban a panasztanács másféle értelmezést erősít meg, mint amely egy jogegységi határozatban szerepel?

Megítélésem szerint a Bszi. néhány szabálya eligazít bennünket ebben a kérdésben, így azt a választ kell adnunk, hogy ilyen, materiális hatályon kívül helyezés nem történhet meg, a jogegységi határozatot a panasztanács nem, csak a megfelelő összetételű jogegységi tanács helyezheti hatályon kívül vagy módosíthatja. Egyrészt jogegységi indítványnak van helye, ha a joggyakorlat továbbfejlesztése vagy az egységes ítélkezési gyakorlat biztosítása érdekében elvi kérdésben jogegységi határozat meghozatala, korábban meghozott jogegységi határozat megváltoztatása vagy hatályon kívül helyezése szükséges.²² Másrészt ennél is jelentősebb érv az, hogy az Alaptörvény 25. cikk (3) bekezdése értelmében a Kúria által hozott jogegységi határozat a bíróságokra, így magára a Kúriára és annak jogegységi panasz ügyében ítélkező tanácsára is kötelező. Igaz, hogy a jogegységipanasz-tanács említett határozatai jogegységi határozat hatályúak, de az Alaptörvény rendelkezése alapján a normál jogegységi határozat kötelező jellege ezt megelőzi. Így panaszügyben hozott, bár jogegységi határozat hatályú döntés nem lehet ellentétes korábbi jogegységi határozattal.

(4) Lényeges viszont, hogy a Bszi.-be illesztett autonóm, nem perrendi szabályozás néhány alapvető működési kérdést nem rendez jelenleg. Így a már megfogalmazott javaslatok mellett érdemes lenne annak kifejezett szabályozása, hogy a jogegységipanasz-tanács a határozatát zárt tanácskozás után szavazással hozza meg, méghozzá – a választási eljárásából ismert megoldással – tartózkodó szavazat nélkül, egyszerű szótöbbséggel. A határozathozatalra vonatkozó részletszabályokat a jogbiztonság elvének érvényesülése érdekében szükséges elsősorban rögzíteni, míg annak rögzítése is, hogy a tanács a határozatát egyszerű szótöbbséggel hozza meg, elsősorban a tisztességes eljáráshoz való joggal szoros összefüggésben álló társasbíráskodás követelményére figyelemmel indokolt. Az eljárásrend és az alkotmányossági döntéshozatalhoz részben közelítő karaktere miatt, továbbá az Alaptörvényben deklarált bírói függetlenség elvével összhangban meg lehetne fontolni annak lehetőségét, hogy a tanács tagja eltérő álláspontját (azaz eltérő

²¹ Legalábbis erre következtethetünk a Bszi. 34. § (4) és (5) bekezdése rendelkezéseiből, illetve ebből is, hiszen e szabályok külön rendelkeznek arról, hogy a jogegységi tanács elnöke a Kúria elnöke vagy elnökhelyettese és a tanács maga a Kúria teljes kollégiuma, ha a jogegységi eljárás célja korábban meghozott jogegységi határozat megváltoztatása vagy hatályon kívül helyezése.

²² Bszi. 32. § (1) bekezdés *a)* pont. A *b)* pont szerinti eset (a Kúria valamely ítélkező tanácsa jogkérdésben el kíván térni a Kúria Bírósági Határozatok Gyűjteményében közzétett határozattól) itt nem jöhet szóba, mert bár a jogegységipanasz-tanács is ítélkező tanács, az eltérés nem közzétett eseti határozattól, hanem jogegységi határozattól történne.

véleményét és annak indokait) az indokoláshoz csatolhassa. Ez nem jelentené feltétlenül az alkotmánybíráskodásban ismert különvélemény vagy párhuzamos indokolás elnevezéseket, hiszen nem a formának van elsősorban jelentősége, hanem annak, hogy a tanácskozásban felmerült és kialakult eltérő jogi érvelés a nyilvánosság számára is megismerhető legyen, és ezzel hozzájáruljon a jogi gondolkodás fejlesztéséhez.

(5) Egyáltalán nem lényegtelen kérdés a tanács munkájának előkészítésére, szervezésére vonatkozó – jelenleg hiányzó – hatáskör egyértelmű szabályozása. Az eljárás *sui generis* természetére tekintettel (azaz nem valamely perrendben szabályozott, autonóm karaktere okán) szükséges annak a Bszi.-ben való külön rögzítése, hogy a tanács elnöke jogosult a tanács vezetésével és munkájának szervezésével összefüggő valamennyi kérdés önálló eldöntésére, illetve intézkedések önálló megtételére. Az lehet a jó megoldás, ha az elnök (és ez alatt nem a Kúria elnökét, hanem az adott panasztanácsot vezető elnököt kellene érteni) ennek keretében minden olyan intézkedést megtehet, és minden olyan végzést meghozhat, amit a jogegységi panasz alapjául szolgáló eljárás szabályai nem utalnak kifejezetten a tanács hatáskörébe.

(6) A jogegységi panasz alapjául szolgáló határozat számos okból tartalmazhat több különböző, egymástól egyébként jól elkülöníthető döntést az azokhoz tartozó indokolásokkal együtt. A jelenlegi szabályozás nem kezeli egyértelműen, hogy abban az esetben, ha a jogegységi panasz csak a támadott határozat egy részét érinti, akkor a határozatot egészében hatályon kívül kell helyezni, vagy a „többben a kevesebb” jogelv alapján lehetőség van annak részbeni hatályon kívül helyezésére is. A jogalkotás alapvető követelménye, hogy a jogszabálynak a címzettek számára egyértelműen értelmezhetőnek kell lennie, ezért szükséges lenne rögzíteni azt, hogy ha a jogegységi panasz csak a támadott határozat egy részét érinti, lehetőség van a határozat részbeni hatályon kívül helyezésére is. További finomítást érdemlő része a szabályozásnak a jelenlegi csonka indokolás kérdése. Ha a jogegységipanasz-tanács megállapítja, hogy a Kúria közzétett határozatától jogkérdésben nem történt eltérés, a jogegységi panaszt elutasítja, és a határozat indokolásának az alkalmazott jogszabályok feltüntetésével elegendő csak erre a körülményre utalnia.²³ A határozatok indokolásának kötelezettsége a tisztességes eljáráshoz való alkotmányos alapjogból eredő követelmény az eljáró bírósággal szemben. A jogállamelv és annak integráns részét alkotó jogbiztonság követelményéből is levezethető, hogy valamennyi félnek és jogkereső állampolgárnak joga van tudni, hogy a közhatalmat gyakorló szervek – így a bíróság is – milyen indokok alapján hozzák meg döntésüket. Erre figyelemmel, amennyiben a Kúria megállapítja, hogy a jogegységi panasszal támadott határozatban a Kúria közzé-

²³ Bszi. 41/C. § (3) bekezdés.

tett határozatától jogkérdésben nem történt eltérés, és ezért a jogegységi panaszt elutasítja, a határozat indokolásában bizonyosan nem elegendő – az alkalmazott jogszabályok feltüntetése mellett – erre a körülményre utalnia, hanem annak okát röviden ki kell fejtenie. A jogbiztonság és a tisztességes eljáráshoz való jog érvényesülése érdekében tehát az elutasító határozat indokolásából ki kellene derülnie, hogy az adott jogkérdés vonatkozásában a megtámadott határozat és a hivatkozott közzétett határozat között miért nem volt eltérés.

*

Hogy aztán e fent előhozott kérdéseket a gyakorlat miként dönti el, mind az elméleti, mind a tételes jogi jogtudomány művelői számára elegendő kutatni-, értelmezni-, megválaszolni- adnak majd. E kérdésfeltevésekben és a válaszok keresésében bizonyára komoly szerepe lesz majd Cs. Kiss Lajos professzor úrnak, az elméleti jogtudomány kiváló művelőjének, akit 65. születésnapja alkalmából ezzel a tanulmánnyal köszönt a szerző.

Felhasznált irodalom

- Blutman László: Az alapjogi teszt a nyelv fogságában. *Jogtudományi Közöny*, 67. (2012), 2. 145–156. Online: <http://juris.oldportal.u-szeged.hu/download.php?docID=15129>
- Osztovits András: Törvénymódosítás a bírósági joggyakorlat egységesítése érdekében – jó irányba tett rossz lépés? *Magyar Jog*, 67. (2020), 2. 72–80. Online: https://hvgorac.hu/Osztovits_Andras_Torvenymodositas_a_birosagi_joggyakorlat_egysegesítése_erdekeben_jo_iranyba_tett_rossz_lepes
- Pozsár-Szentmiklósy Zoltán: Érvelés alapjogi jogvitákban. *Iustum Aequum Salutare*, 13. (2017), 2. 105–119. Online: http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20172sz/09_PozsarSzentmiklosy_IAS_2017_2.pdf
- Sólyom László: *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*. Budapest, Osiris, 2001.
- Varga Zs. András (2020): Tíz gondolat a jogegységről és a precedenshatásról. *Magyar Jog*, 67. (2020), 2. 81–87. Online: https://hvgorac.hu/Varga_Zs_Andras_Tiz_gondolat_a_jogegysegről_es_a_precedens_hatasról

Béla Pokol¹

Legitimacy Problems of the EU Juristocracy

The European Union is an international legal formation that was created by an international treaty and not as a state, but its permanent existence over the member states united by the treaty means a superior machine of power that in many ways determines the exercise of power and decisions within states. In particular, by including EU citizenship in the Basic Treaty in addition to the citizenship of each country, the EU made a big step towards transforming it into a real state and it is increasingly becoming a semi-federal state. This has been the most important issue of power struggle within the political elites of the member states from the beginning. This raises the question of what arguments justify and legitimise this machinery of power over the Member States. Are there any such arguments in the ongoing debates about the functioning of the EU, and in theoretical considerations about the nature of the Union? The answers can determine the direction in which the EU must change its organisational structure in order to be legitimate in front of more than half a billion citizens.

Theoretical considerations regarding the necessity of legitimising states and their exercise of power did not emerge with some authors of state theory until the beginning of the 20th century, but justifications can be found, for example, in the early Roman Republic without explicit theoretical considerations. At that time, Agrippa's famous story attempted to justify the structure of rule, including the dominance of the patricians, in the withdrawal of plebeians who were dissatisfied with patrician rule, and explained the role of certain Roman social groups in this regard before the plebeians, and justified this with an analogy to the functions of important parts of the body. In the same way, many more stable state powers in the course of civilisations had a way of justifying the assumption of power, such as the assertion of the divine nature of the pharaoh, of the emperor, or the justification of the power delegated by the gods as can be seen in the ceremony of papal anointing of the earthly ruler in the Christian Middle Ages. In the same way, Lenin's theory at the beginning of communist

¹ Professor, Eötvös Loránd University Faculty of Law Institute of Political Sciences. Contact: pokolb@ajk.elte.hu.

rule of the Soviet empire presented the legitimacy of the avant-garde that led to communism as a fulfilment of historical necessity.²

However, the question arises as to why this EU formation, which was created through international treaties and continually modified through treaty changes, has to be justified by special legitimacy efforts at all? It was created by democratic states so that its democratic legitimation also radiates this formation. This was certainly not a problem for the European Economic Community after it was founded in 1957, since after the Treaty of Rome was created by the Member States, all decision-making powers were in the hands of the Council of Ministers, which represented the governments of the Member States. Although the Commission has been chosen independently by the heads of state or government of the Member States, this body only has the right of initiative over the actual decisions of the Council of Ministers, and does not take decisions, although it has a monopoly in this regard and the Council can only decide what the Commission proposed. In principle, however, the Commission and the EU power machinery do not have their own decision-making powers over the intergovernmental mechanism, so they did not have to be legitimised separately. The liberation of the EC and then the EU from full competence of the Member States was only achieved through a series of rulings by the European Court of Justice; the ECJ proclaimed in 1962, then in 1964, the decisions of *Van Gend en Loos* and *Costa v. Ennel* the direct effect of Community law in the Member States in addition to their national law and its precedence over national law in the event of a conflict between them. Since the Treaty of Rome did not include an accountability mechanism for the Court of Justice and there was no lifting mechanism against this ‘judicial coup’, the Community and then the European Union that replaced it began to act as an independent decision-maker.

It quickly became clear that the European community and then the EU power structure, which exercised considerable decision-making autonomy, freed itself and deviated from the democratic legitimacy of the governments of the member states. Since the modern form of legitimation developed in Europe and it became widespread in many parts of the world, that is, justification of state power can only be achieved through the election of millions of citizens, the debate on this topic has been termed a ‘democratic deficit’. This debate, of course, too benevolently obscures the fact that no democratic deficit should have arisen in the power structure created by the Treaty of Rome, since it was originally driven by the interstate machinery of the Member States and was legitimised ‘from

² For a more detailed analysis of the question of the legitimation of states, see Béla Pokol, *Politikaelmélet. Társadalomtudományi trilógia III* [Political Theory. Trilogy of Social Sciences. Vol. III] (Budapest: Századvég, 2006), 91–102.

home". The deliberate wording of the democratic deficit in the debate on the European Community, however, was more to transform the parliamentary assembly, which was originally referred to as a delegate from the national parliaments, from a mere consultative to a real parliament. In the 1960s, MEPs confidently renamed themselves here and also achieved direct elections and the name of the European Parliament in the new founding treaties. However, this has not changed the fact that, beyond the peoples and national identities of individual countries, there is no single European people and no single European identity and, therefore, parties at European level that gradually emerge from national parties are only loose formations.

The debates on the democratic deficit, therefore, only mask the deeper struggle, since a significant proportion of the political elites in the Member States believe that there is no deficit here, but only those power groups should be pushed back that want to transform the EU into a federal state and restore the original Treaty of Rome, namely to put the exclusivity of the intergovernmental structure created by the Treaty in the centre of the EU. In contrast, the federalist supporters want to make the European Parliament the main power and convert today's Commission into a government or make it dependent on the majority of the EP. The long-term processes that have led to Euroscepticism show that the power of intergovernmental forces will increase in both the EP and the Commission, depending in part on how the balance of power changes after the EP elections in May 2024, but the ECJ will remain intact and the standoff is unlikely to be resolved. (It is, therefore, worth mentioning in brackets that due to the existence of this supreme judicial power, it is right to call the EU's power structure a juristocracy!) Therefore, in addition to call attention to the democratic deficit, let us also consider the other theoretical considerations regarding the legitimacy of the EU.

The answers to this question can be divided into four main trends. According to one answer, the EU institutions themselves largely create an abstract EU law, which is interpreted by the European Court of Justice, but the application of state sanctions is carried out by the member states and their courts, so that no legitimation at EU level is required (1). The other admits the need for legitimacy because of the legal power of EU institutions, but gives legitimacy to EU institutions as a neutral arbiter over selfish power struggles between member states, who deserves recognition as the defender of neutral justice over the member states. The highest power of the ECJ also protects individual EU citizens from their own state, and, in this way, this juristocracy is legitimised as an administrator of justice (2). A third line of legitimation reinterprets the justification for democratic elections and extends it as a mere input legitimation with output legitimation. The content of the output legitimation relates to the welfare growth created by

the Union, to legal solutions and to disputes between European countries instead of war, and so on, and instead of a democratic deficit, it emphasises the output side as justification (3). Finally, the fourth argument for legitimising the power of the EU institutions projects the future vision at the beginning of European integration, which has shown European integration as the land of promise for European citizens (4).

A juristocratic confederation together with a number of democratic member states as a solution to the problem of legitimation

In a critical study, *William Scheuerman* examined the idea of *Hauke Brunkhorst* and *Jürgen Habermas*, which arose after the failure of the European Constitution in 2003 and which dealt with the possibility of global governance without a global state, taking into account the possible legitimation of the EU.³ After Scheuerman's reconstruction, Habermas basically only followed Brunkhorst's analyses of the EU, which, in turn, was based on Kelsen's theory of the world legal revolution from the early 1950s. Scheuerman's reconstruction creates a specific EU legitimation basis for Habermas and Brunkhorst, from which he distances himself, but the structure of this issue of legitimation is clearly visible in his explanation.

The essence of this legitimation is that Brunkhorst and Habermas separate the individual government functions, and while the state administration and law enforcement function remains at the level of the member states (which must be legitimised!), only the legislative function will take place without direct compulsion at the EU level transfer. The latter essentially means that the fundamental treaties are specified by the European Court of Justice and, based on this specification, only the abstract EU law is created by the Commission, the Council and the co-decision EP. In this way, the EU is only an abstract legal apparatus, the law of which is applied in practice at the level of the member states and ultimately enforced under state pressure.

In this presentation, legitimation only requires the constitutional judgments of the European Court of Justice as the centre of legal machinery at EU level, while the executive decisions and ultimately the coercive measures of the Member States, which are subject to EU law, require democratic legitimacy and they undoubtedly have this legitimation. Brunkhorst and, in his footsteps, Habermas even readily recognise that the creation of EU law, which is shaped by the consensus of the

³ William E Scheuerman, *Frankfurt School Perspectives on Globalization, Democracy, and the Law* (New York – London: Routledge, 2011), 75–104.

member states at EU level, does not constitute statehood. In his opinion, the search for a federal state should be a misguided adherence to an old tradition of thought.⁴ In today's intertwined globalised world, world government or regional governance like the EU no longer require statehood and sovereignty because, at their discretion, these concepts are only partially valid, which is no longer appropriate in a fully globalised world. These concepts have been partially reinterpreted and partially rejected by them, and, in recent years, at the discretion of the Western world, three-tier governance has been established that radiates from there around the world.⁵ The world government is regulated by the United Nations and specialised world organisations, such as the WTO or the World Labour Organization, the ILO, and so on, which bring about comprehensive human rights standards and their industry-specific standards. In this context, regional organisations like the EU form additional standards, which means that the human rights standards are specified at this level. However, in addition to the Member States (at least in the EU), individual citizens and legal entities are recipients of EU standards and EU rights, about which they can hold their nation states also accountable. At this level, however, this does not require an organisation with statehood, but a 'confederation of states' that has been known in the past is sufficient. Ultimately, the lowest level belongs to the (nation) states and they have the remaining elements of sovereignty, but this level is under the control of the higher levels.

In William Scheuerman's criticism, however, it is clear that this picture is idealised and a number of tensions are hidden. The assumption that a constitution without a state (only in a loose confederation) is possible, contradicts the obvious tendency that if the member states disobey, the entire EU system can be put into question without a coercive apparatus.⁶ Ultimately, this type of liberation of the EU from statehood (= monopoly-forced use) and thus from legitimation means nothing more than the uncertain floating of decades in the state of semi-statehood and this is presented here as a final solution. But if past prosperity and peaceful global economic conditions disappear (as they now appear), this could drag the bottom out from under it. So this explanation only shifts the answer to the problem of legitimation.

⁴ Scheuerman ironically points out that even before the fall of the draft European Constitution to implement federalisation in 2005, Habermas was the main proponent of EU statehood in referenda. (Scheuerman, *Frankfurt School Perspectives*, 88)

⁵ See Hauke Brunkhorst, 'Die Legitimationskrise der Weltgesellschaft. Global Rule of Law, Global Constitutionalism und Weltstaatlichkeit', in *Weltstaat und Weltstaatlichkeit. Beobachtungen globaler politischer Strukturbildung*, ed. by Mathias Albert and Rudolf Stichweh (Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2007), 63–107; Jürgen Habermas, *The Divided West* (Cambridge: Polity Press, 2006).

⁶ Scheuerman, *Frankfurt School Perspectives*, 82–96.

Exposing and justifying the EU's juristocratic character

Jürgen Neyer follows Brunkhorst and Habermas in that he also regards the search for the EU's democratic legitimation as a bad question and answer, but he does not claim that the EU does not need legitimation without a violent apparatus, but only the member states that use coercive means. In his view, the EU has a high level of legitimacy, but has so far been searched in the wrong direction. The title of a study on the subject, *Justice not Democracy*, summarises its position.⁷ In this context, he argues that ensuring justice in the relations between Member States and beyond guarantees the rights of individual EU citizens against their own state through EU courts and this is a specific basis for the legitimacy of the EU. Neyer is not concerned with the parliamentary elections in relation to the legitimacy of the EU, which must be debated here, because there is no such thing as European people; instead, there are at least twenty national communities, represented by national parliaments in a way that is never accessible to the European Parliament, but the abolition of dominance between weaker and stronger Member States and the decision of the European Court of Justice in their disputes turn power disputes into legal justifications. The arguments under the EU treaties and secondary EU law and in the EU replace the earlier power decisions with legal justice decisions. Likewise, the fact that EU law entitles citizens to legal protection against their own state means that the citizens of the Member States can demand a justification for the EU member state measures that restrict their freedom. And if this justification is insufficient, the EU court enforces the right of EU citizens to actual justification by annulling the state measure.

This is the basis for the legitimation of the EU, which Jürgen Neyer describes with a basic formula as 'right to justification': 'It is justice, not democracy, which is the appropriate concept for questioning and explaining the legitimacy of the EU. [...] In contrast to democracy, the notion of justice is not tied to the nation-state, but can be applied in all contexts and to all political situations, be the global economic structures, domestic election procedures or the EU. [...] It relaxes the national-state focus inherent in the language of democracy and opens the way for reflecting about new means to facilitate legitimate governance. It is a critique of methodological nationalism and asks for new solutions to new problems.'⁸ The right to justification as a legitimising principle essentially means

⁷ See Jürgen Neyer, 'Justice, Not Democracy. Legitimacy in the European Union', *Journal of Common Market Studies* 48, no 4 (2010), 905–923.

⁸ Neyer, 'Justice, Not Democracy'. 906. The articulation of the democratic deficit as a manifestation of 'methodological nationalism' sounds innocent to the Hungarian ears, but it should be pointed out that the adjective of nationalism among Germans (especially in German intellectual

that any measure restricting an individual or a private organisation in the EU (both at Member State and EU level) must be justified and that justification can be challenged before an EU court. And if the Court considers this to be insufficient, it declares it to be incompatible with EU law and ultimately imposes it by imposing a penalty (in the final stage of the infringement procedure).⁹

With this shift in focus, Neyer places the European Court of Justice at the centre of the EU's power structure, and this is in line with the real power structure that we have examined so far. Accordingly, effective EU law results from the case law of the European Court of Justice, in which the treaties are freely and fundamentally interpreted against the will of the founding states, which is essentially the constitutional adjudication of this Court. As a further effect of its case law, the Commission largely codifies the case law of the Court of Justice with its monopoly on the proposal of regulations and directives and submits it to the Council for adoption. The Member States could only act unanimously to amend the Court's decisions on the interpretation of the treaties, which is practically impossible due to conflicts of interest. Not only for this practical reason, but also formally, Luxembourg judges are insured against the questioning of this decision-making structure, which secures their highest power position, since the existing situation is also formally anchored in the basic contracts. Under Article 281 TFEU, the Council and the EP have the right to rule on an amendment to the Statute of the Court of Justice of the European Union under the co-decision procedure, but they can do so on a proposal from the Commission if the Court agrees.¹⁰ Otherwise, they can rule on a proposal from the Court in this area, in which case the approval of the Commission is required before a decision can be made. In other words, the Court of Justice is indispensable for changing its

life!) has been synonymous with 'Nazi' for decades. Although all topics are saturated with emphasis, this is above average in Jürgen Neyer's German intellectual environment, and the assessment as 'methodological nationalism' essentially implicitly expresses the need for a moral judgment regarding the opposing debaters.

⁹ See in the wording of Neyers: 'The idea of justice as a right to justification has the important strength that it is both empirically and normatively sound. It is established on the assumption that we have a human right to demand and receive justification from all those individuals or organizations, that restrict our freedom. This does not necessarily imply that no limitations of our freedom are legitimate, but only holds that the legitimacy of any such intervention depends on the reasons that are given to explain it.' (Neyer, 'Justice, Not Democracy', 910)

¹⁰ Article 281 TFEU: 'The provisions of the Statute for a Court of Justice of the European Union, with the exception of Title I and Article 64, may be amended by the European Parliament and the Council in accordance with the ordinary legislative procedure. The European Parliament and the Council act either at the request of the Court of Justice and after consulting the Commission, or on a proposal from the Commission and after consulting the Court of Justice.' The text does write a consultation that leaves open whether the involvement of the Court of Justice means a right of consent or just a simple request for comment, but if at least once would result

decision-making mechanism, and, in this way, it is formally elevated to the role of the highest EU power because it is essentially free as it has been in the EU's founding treaties for over sixty years of uncontrolled interpretation. That is why the EU, at its deepest foundation, is not based on the principle of democracy but on juristocracy. This means that the functioning of European societies and the changing of details in power struggles with legal or disguised arguments will ultimately always be decided by the Court.

Thus, with regard to the main power role of the Court of Justice, one has to agree with Neyer, but it has to be critically asked whether this structure of juristocracy is actually the embodiment of justice or whether it is just a disguise of power struggles in which the dominant power groups fight while the masses of millions of Europeans are pushed back. This brings to the fore the dominant social groups, which may not have been in power through the elections, but have the resources of the intellectual and media sectors, and can, therefore, assert their interests behind juristocracy. I do not want to repeat the analysis of previous thoughts on NGO networks established by some wealthy global foundations behind the ECHR and the EU institutions, so I will only refer to them. The narrative taken seriously by Neyer, according to which EU citizens have only been given the right and freedom to act against their own states by the Court of Justice and the ECHR, is already evident in the above-mentioned decisions of the 'judicial coup' of 1962–1964 (*van Gend and Costa v. Ennel*) in which this emerged as an argument. In this narrative, Member States' rights were granted directly to citizens, and this was portrayed as a radical extension of rights. However, this obscures the much more important point that, instead of a system of Member State leadership that has been created and cyclically replaced by citizens in their parliamentary elections, an elite of judges not elected by them begins to make decisions about them, as well as the fact that their centuries-old National communities and nation states have started going down on the path of putrefaction.

For me, this one-sided, wrong argument gives rise to the argument that is often heard, and which has defended the trend within states in recent decades for constitutional courts to extend constitutional rights at the expense of legal rights, that constitutional judges only give new fundamental rights to citizens, and whoever goes against it can only be bad! In fact, what elevates an activist constitutional court from a simple level of legislative law to a constitutional jurisdiction by referring to a constitutional principle has once been removed from the

from an internal shift in power – for example after the EP elections in 2024 – a binding interpretation by the Court of Justice to rule on the case, then the Commission and a majority of the EP would confront the Court of Justice over its interpretation.

scope of legally changing rights and the legislature will no longer have it from now on. In other words, it empties the scope of citizens' democracy and gives them a constitutional right, while, at the same time, takes away the democratic stipulation. Of course, this essential moment is missing in the narrative, and Neyer uses this narrative even if he legitimises juristocracy rather than democracy.

Democratic but relativised legitimization: Input legitimization versus output legitimization

In addition to the suppression of the legitimization principle of democracy mentioned above, there were lines of argument that wanted to keep this legitimization, but only in a weakened form.

In addition to the democratic legitimization in the member states, in which the state power depends on millions of citizens, the leaders of the highest power of the EU, the European Court of Justice and the Commission do not depend in any way (as the former) or only indirectly (as the latter) on elected bodies. Although the Council has democratic legitimacy with the ministers of the Member States, its decision-making powers are limited because the Commission has a monopoly on proposals before taking a decision. The problem of EU legitimacy was, therefore, primarily raised as a democratic deficit.¹¹ This was changed for the first time by Fritz Scharpf's distinction from the conceptual apparatus of systems theory in the 1990s, which reformulated the concept of democratic legitimization as input legitimization and also considered output legitimization possible.¹² With this enlargement, it has become possible that the EU's power decisions can only be linked in a fragmentary way to democratic legitimacy, but that its arguments for prosperity and economic growth can be justified in front of millions of people. This expansion was already evident in the 1970s in analyses of the legitimacy of today's western democracies as a supplement to true legitimization, which was represented with the category of *diffuse mass loyalty*, which is, however, only brainwashing and distraction from public affairs in the consumer society. This is to say that only a lower level of satisfaction and acceptance is created, but not the level of recognition that legitimization requires. But in this reformulation, this

¹¹ An exception to this is Andrew Moravcsik, who despite a dozen critical studies describes the structure of the EU as a model of democratic empowerment. See Andrew Moravcsik, 'In Defense of the "Democratic Deficit": Reassessing Legitimacy in the European Union', *JCMS* 40, no 4 (2002), 603–624.

¹² See after several explanations, for example Fritz W Scharpf, 'Problem-Solving Effectiveness and Democratic Accountability in the EU', *MPIfG Working Papers*, no 1 (2003).

negativity has already disappeared here and, as two members of an equivalent pair, the input and output legitimization stand side by side.¹³

In this way, however, they not only extended the proof of the legitimacy and worthiness of the recognition of the existing state power to the achievements created by power (welfare, consumption, and so on), but also limited the question of legitimization to the legitimization of the current state power. This narrowing becomes visible only if we focus on the fact that the legitimization debate originally dealt with whether the divine origin of state power and the consecration of the current new king through papal anointing or another Christian rite of the ruling dynasty were sufficient to do so to justify. Or, as it spread after Rousseau in the late 1700s and especially in the 1800s, only state power derived from the people can be considered legitimate. The elections were only a technical means of doing this, but in Hungary, for example, this democratic legitimization was literally not accepted by Margit Schlachta's Legitimacy Party even after 1945. (In contrast to the two, the legitimacy of the Communist–Leninist avant-garde for the legitimate leadership of society proclaimed the power of a state leadership that understood and applied the scientific laws of society and did not require popular elections!)

Since the turn of the millennium, the explanation of the power structure of the EU with this dual legitimization concept – input/output – has become common practice, and even if there are problems with democratic legitimization on the input side, this can be corrected accordingly with the performance legitimization on the output side. This was refined by a study by *Vivien Schmidt* from 2013, which introduced the *throughput legitimization* in addition to the two – by dividing the output side into two. These are indicators of the quality of the governance process – efficiency, accountability, openness, transparency, inclusion of the ruled people, and so on – and it summarises these indicators as a third side of

¹³ Claus Offe started criticising diffuse mass loyalty instead of legitimization in the early 1970s and for me it was key in Eastern Europe to formulate that in the early 1980s, in the Kádár Hungary ('Goulash Communism') after the former tougher Stalinism, in which legitimization by the future of communism had already been given up, *legitimation by consumption* formed the basis of legitimacy. Even if the level of domestic consumption did not reach the level of the West, but its continued small increases since the 1960s – and especially with reference to the plight of the other surrounding socialist countries – was widely recognised. Since this part was removed from my first article in *Valóság* in Hungarian on this subject in 1981, I could only publish it as an article in the university magazine in German. See in Hungarian: Béla Pokol, 'Stabilitás és legitimáció' [Stability and Legitimation], *Valóság* 26, no 1 (1983), 13–22; and in German: 'Stability and legitimization. The reinterpretation of legitimization in Western sociology', *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Section iuridica* 26 (1984), 173–179. But in my analysis it was clear that it is not legitimization, but an addition to its lack.

legitimation.¹⁴ In my opinion, however, this only answers the success of a particular EU government (Commission) in front of hundreds of millions of people as a subordinate question, but it does not answer the way in which the Union is managed and how it is identified. This superficial nature comes to the fore when a major global economic crisis or other global catastrophe suddenly pulls the soil out of the previously appropriate level of economic governance and welfare. It then becomes clear to what extent the masses regard the power over them as worthy of recognition in addition to everyday problem solving, and to what extent they feel strong in their identity with them so that they themselves can endure great difficulties. On the other hand, their tolerance was previously only for everyday comfort and what they thought about a state power worthy of recognition was suppressed.

The global economic crisis that began in 2008 and has yet to be seen to end – and economic analyses are constantly predicting even more serious phases in this area – as well as the already visible outlines of Europe’s demographic breakdown and the EU’s sluggishness against the influx of millions of Muslims, the previous level of diffuse mass loyalty to the EU has been resolved in recent years. Especially since the governments of the member states have already started to tackle these problems due to increasing mass dissatisfaction, and it is the EU elite in Brussels and Luxembourg that is blocking this due to their previous political practice and case law. This raises the question of legitimacy and the question is: ‘Who authorised them to paralyse the governments that we have elected with a parliamentary majority?!’ On the one hand, the positive results of the Union will disappear and on the other hand, it will be irrelevant that the Brussels elite will otherwise discuss the plans with thousands of self-created NGOs and that the expenditure of the Commission and some of its Directorates-General will be transparent. As was the case with Kadarism in Hungary, it only lasted while this one-party system without real elections managed to make itself bearable by a so-called legitimation through consumption.

The legitimation of the EU ‘by’ the future and its eventual decay

Joseph Weiler was not satisfied with the reinterpretation of democratic legitimation as the devalued input legitimation and the expansion of output legitimation

¹⁴ ‘Throughput legitimacy builds upon yet another term from systems theory, and is judged in terms of the efficacy, accountability and transparency of the EU’s governance processes along with their inclusiveness and openness to consultations *with* the people.’ Vivien A Schmidt, ‘Democracy and Legitimacy in the European Union Revisited. Input, Output and “Throughput”’, *Political Studies* 61, nos 1–2 (2013), 2–22.

did not meet his theoretical needs. Although he had been a star professor of the Brussels–Luxembourg lawyer-elite working towards a federal Europe since the early 1980s, and he had been a key player in the academic backing of the tandem between the Court and the Commission, and for several decades he had been moving towards a pan-European federation, following the failures that the EU suffered in this area, he pointed out with utmost sincerity the internal contradictions and the baselessness of the entire project, which he had previously helped. After the failure of the draft European Constitution of 2005, in which Weiler had played an important role before the failure with the EUI lawyers in Florence, and the impact of the global financial crisis of 2008 on Europe, he considered the cause of the failure in several studies. As a young EUI researcher, he was involved in the creation, support and research of an increasing level of European integration with this institute from the second half of the 1970s, and he found that in the years after the millennium, the entire milieu of the EU aspirations had changed. The earlier milieu, which characterised the founding of the French and Italian associations for European law in the mid-1950s (mainly with members who had been socialist and communist partisans against the German occupation in the Second World War), was filled with the belief of a united Europe as a Promised Land. He saw this milieu as gone and this change has shown him that this is not just about the ‘democratic deficit’ and that the output legitimacy that has been developed to cure it and express the EU’s welfare benefits was more like the ‘circus and bread’ method to please the crowds in dying Rome.

Except for a few smaller groups and countries, an ever closer European integration has not been called into question up till then. What caused this change and what has changed so far that the original ideal is no longer effective? – asked Weiler. His answer arose from the fact that post-World War II European integration promised to end the gruelling war between peoples and the highest level of hostility and hatred that had lasted for many years, and it proclaimed a prosperity perspective instead of deprivation and hunger. For the European elites, this was the land of promise, and everything that was wrong in their daily lives meant exceeding it and reaching almost earthly paradise. With a view to Soviet ideology, Weiler saw the power of the Bolshevik avant-garde, which was legitimised by the future of communism, but also in the fascist Italian and German states he saw the legitimisation with the visions of the future in front of enchanted masses.¹⁵ In a vision of a wonderful future state, he even demonstrated

¹⁵ Naturally, he emphasises that, in contrast to the visions of communism and fascism, which led to terrible consequences, the vision of European integration was incomparably nobler and he did not want to exempt the two terrible systems. (Weiler, ‘Europe in Crisis’, 256)

legitimacy in the great European states of the 19th century. With this justification through future visions, these states have achieved widespread recognition. Against this background, in his opinion, democratic legitimacy was accepted for states only from the middle of the 20th century, but was only accepted by the European economic community, which was created without a state organisation and whose goals found the greatest support among the peoples and elites of the then Western European member states and the legitimisation was spontaneously restored through future visions. Legitimation through the future ensured that the broad masses regarded the march towards ever closer integration as commendable. But when the goals were largely achieved, the hatred between the French and the Germans disappeared and the prosperity rose to unimaginable heights and the needy were also granted social benefits and so on, this condition was obvious to the new generations, and the legitimisation through visions of the future have lost their appeal. In addition, the discrepancy between the promised ideal state and the distortions of everyday reality leaves only feelings of disillusionment and deception. The global crisis of 2008 and the stagnation of prosperity that had plagued the masses for years had completed the reversal of earlier positive relations with the EU. The rapid rise in Euroscepticism is only a superficial sign that it is really the deeper legitimisation crisis of the entire integration project.

What way out does Weiler see in his diagnosis? We have to stop here because he has two writings for this problem from 2011 and 2012, and there is a big shift in the latter compared to the previous one. The first was given by him as a guest professor at the *Herti School of Governance* in a lecture and is available online as a study. The second was published a year later, which, in addition to an important insert, means the earlier one. The first lecture ends with a pessimistic statement that future legitimisations always are like this, and that the land of promise is necessarily only fragmentary, and is, therefore, always followed by a sober disillusionment. If it could, democratic legitimacy would help, but it has been lacking in the EU's historical past. In Weiler's words: 'Democracy was not part of the original DNA of European integration.'¹⁶

However, in his 2012 publication, there was a major change that put the issue of legitimacy from Weiler in a completely different perspective. In the insertion here, he emphasises the role of the European Court of Justice in the constitutionalisation of the originally international community law and the institutions of the community (and later the EU). He points out that he does not want to criticise this and has pushed integration in the right direction, but that it has led to the overestimation of the unsuitable EU institutions (the Commission,

¹⁶ Joseph H H Weiler, 'The Political and Legal Culture of European Integration: An Exploratory Essay', *The International Journal of Constitutional Law* 9, nos 3–4 (2011), 694.

the Council, COREPER and the EP). These organisations are only caricatures of true democracy, but the Luxembourg decisions of 1962–1964 on the direct effect and the primacy of Community law over the law of the member states have constitutionally constituted these bodies for which task they were actually not suitable: ‘But can that level of democratic representation and accountability, seen through the lens of normative political theory, truly justify the immense power of direct governance which the combined doctrines of direct effect and supremacy placed in the hands of the then Community institutions? Surely posing the question is to give the answer. In some deep unintended sense, the Court was giving its normative imprimatur to a caricature of democracy, not the thing itself.’¹⁷

Although Weiler expresses himself vaguely – he half criticises, half defends the Luxembourg judges – he sees the causes of the lack of legitimacy and the current fate of the EU as well as the growing scepticism about European integration in the decisions of the European Court of Justice in 1962–1964, which started the constitutionalisation and the federalisation of European integration. The EU cannot do justice to this, and even the global crisis and other crises (for example millions of migrants) question its successes so far, not to mention the future increase in wealth and security in question. The suffocation of legitimisation by the future has given us no chance for decades to restore the old belief. This raises the question of how Weiler sees a way out after genuinely acknowledging the failure of the EU’s constitutionalisation and federalisation project. Taken into consideration that for decades, he was the chief professor and then director of the EUI, which helped the lawyers in Brussels and the judges in Luxembourg, and acted as editor-in-chief of several European legal journals, one could almost regard his proposals as expressions of genuine repentance. In comparison, he now sees a way back to the return to nation states: ‘It will be national parliaments, national judiciaries, national media and, yes, national governments, who will have to lend their ‘legitimacy’ to a solution which inevitably involve yet a higher degree of integration. It will be an entirely European phenomenon at what will have to be a decisive moment in the evolution of the European construct, the importance, even primacy of the national communities as the deepest source of ‘legitimacy’ in the integration project will be affirmed yet again.’¹⁸

Weiler’s recognition that the ‘revolution’ of the European Court of Justice in 1962 and the over-stretching of the entire institutional system of the EU towards federalisation have caused the entire legitimacy crisis to be clarified by

¹⁷ Joseph H H Weiler, ‘Europe in Crisis – On Political “Messianism”, “Legitimacy” and the “Rule of Law”’, *Singapore Journal of Legal Studies*, December 2012, 265.

¹⁸ Weiler, ‘Europe in Crisis’, 268.

the fact that today's dead end means an intermediate phase, that is, the EU is a mixture of the semi-federation and the half-blocked, partially oppressed nation state member states, and the dead end can only be removed by an eruption in either direction. Fragmented national identities and the lack of a single European people and identity only make this a realistic direction for the restoration of the sovereign nation state, and the last sentences of Weiler's writings suggest this. He wants to achieve this by returning to nation states and letting them be the main protagonists who sincerely determine the creation of a federal Europe instead of only the Courts doing this. In contrast, it should be emphasised that if we have truly learned from the EU's failure to date, we must use the return to the 1962 situation and to European integration at the level of a European Economic Community. This is the only way to ensure that the EU will be fully functional again through intergovernmental mechanisms, and thus the democratic legitimacy that the member states are realising 'from home' will also eliminate the crisis of legitimacy here.

References

- Brunkhorst, Hauke, 'Die Legitimationskrise der Weltgesellschaft. Global Rule of Law, Global Constitutionalism und Weltstaatlichkeit', in *Weltstaat und Weltstaatlichkeit. Beobachtungen globaler politischer Strukturbildung*, ed. by Mathias Albert and Rudolf Stichweh. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2007, 63–107. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-531-90636-2_4
- Habermas, Jürgen, *The Divided West*. Cambridge: Polity Press, 2006.
- Moravcsik, Andrew, 'In Defense of the "Democratic Deficit": Reassessing Legitimacy in the European Union'. *JCMS* 40, no 4 (2002), 603–624. Online: <https://doi.org/10.1111/j.1468-5965.00390>
- Neyer, Jürgen, 'Justice, Not Democracy. Legitimacy in the European Union'. *Journal of Common Market Studies* 48, no 4 (2010), 905–923. Online: <https://doi.org/10.1111/j.1468-5965.2010.02079.x>
- Pokol Béla, 'Stabilitás és legitimitáció' [Stability and Legitimation]. *Valóság* 26, no 1 (1983), 13–22.
- Pokol Béla, 'Stability and Legitimation. The Reinterpretation of Legitimation in Western Sociology'. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Section iuridica* 26 (1984), 173–179.
- Pokol Béla, *Politikaelmélet. Társadalomtudományi trilógia III* [Political Theory. Trilogy of Social Sciences. Vol. III]. Budapest: Századvég, 2006.
- Scharpf, Fritz W, 'Problem-Solving Effectiveness and Democratic Accountability in the EU'. *MPIfG Working Papers*, no 1 (2003). Online: www.econstor.eu/bitstream/10419/41664/1/639580440.pdf
- Scheuerman, William E, *Frankfurt School Perspectives on Globalization, Democracy, and the Law*. New York–London: Routledge, 2011, 75–104. Online: <https://doi.org/10.4324/9780203932377>
- Schmidt, Vivien A, 'Democracy and Legitimacy in the European Union Revisited. Input, Output and "Throughput"'. *Political Studies* 61, nos 1–2 (2013), 2–22. Online: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.2012.00962.x>
- Weiler, Joseph H H, 'The Political and Legal Culture of European Integration: An Exploratory Essay'. *The International Journal of Constitutional Law* 9, nos 3–4 (2011), 678–694. Online: <https://doi.org/10.1093/icon/mor054>
- Weiler, Joseph H H, 'Europe in Crisis – On "Political Messianism", "Legitimacy" and the "Rule of Law"'. *Singapore Journal of Legal Studies*, December 2012, 248–268. Online: <https://doi.org/10.2139/ssrn.2255263>

Pongrácz Alex¹

Az állam és a szexualitás kapcsolódási pontjai

Az alábbi, az Ünnevelt előtt tisztelgő írás sok szempontból számít formabontó – avagy egy mostanság divatos fordulattal élve: a „fősodortól”, a mainstreamtől elütő – karakterűnek. A Szerző deklaráltan vállalja tanulmányának szokatlan jellegét, ugyanakkor felhívja a figyelmet, hogy témaválasztása során az Ünnevelt szigorúan vett tudományos-szakmai érdeklődésén kétségtelenül kívül eső, ám az Ő személyiségével, habitusával mégis összeférő kérdéskört igyekezett feldolgozni. A Szerző ezúton szeretné megköszönni az Ünnepeltnek azt a felbecsülhetetlen és fáradhatatlan segítséget, amelyet immáron közel egy évtizedes szakmai ismeretségük során nyújtott a számára. A Szerző reményét fejezi ki, hogy az Ünnevelt ugyanolyan barátsággal fogja fogadni a jelen tanulmányt, amilyen barátsággal a Szerző igyekezett formába önteni azt.

A honi közéletben nem ritka, hogy időnként családvédelmi, demográfiai, *nota bene* a szexuális identitással összefüggő kérdésekkel igyekeznek tematizálni a közbeszédet. Ezt persze értékelhetjük a hazai politikai erőtér privát szféránkba történő benyomulásaként is, de a helyzet tulajdonképpen Nyugaton is változatlan: a belpolitikával paralel ugyanis a nemzetközi diskurzusban is feltűnnek az említett tematikus csomópontok. 2019 tavaszán például egy veronai családvédelmi konferencia apropóján feszültek egymásnak a különböző szekértáborok hívei. Míg Novák Katalin, család- és ifjúságügyért felelős magyar államtitkár az összejövetelen azt hangsúlyozta, hogy „Európa lassú öngyilkosságot követ el, ha lemond a keresztény kultúráról, és arról, hogy támogassa a fiatalokat a gyermekvállalásban, a családalapításban, majd a gyermeknevelésben”, az IKEA replikája szerint „nem kell ahhoz konferencia, hogy tudjuk, mi a család. A család az, akivel megosztod az ágyadat, az asztalodat, a fogkefetartódat. A család az, aki ismeri a wifi-jelszót, aki nem csinál problémát abból, hogy a vécédet használja, és a vécékefédet is.

¹ Adjunktus, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Kormányzástani és Közpolitikai Tanszék; főszerkesztő, *Magyar Bűnüldöző*. Kapcsolat: pongracz.alex@uni-nke.hu.

A család, aki megjön, anélkül, hogy előtte szólna; aki azt mondja, ma este én főzök; a család, akitől otthon érzed magad.”²

Ez a már-már diszkrétre hangolt diskurzus egyébként nem adja vissza hűen azt a jelenséget, amelynek során a rivális „törzsek” a „posztmodernbe lépnek”, és szinte csak nyomokban reprodukálják a hagyományos konzervatív és szabadelvű vitákat. Az új típusú korszellemhez alkalmazkodva a szekértáborok tagjai egyre inkább radikalizálják a közbeszédet, illiberális és genderhívó táborokra osztva a vitatereket. Emitt pszichológusok ontanak monoton bútkonokon és fájón, amiért a „Tinder-generáció” jobbra-balra húzogatva válogat ahelyett, hogy gyermekeket vállalna,³ majd fennén éltetik Milo Yiannopoulost, az *alt right* mozgalom befolyásos hangadóját, aki egyebek között *white privilege grant* néven írt ki pályázatot az elnyomott fehér férfiak számára, és Trump-szexuálisként határozta meg magát.⁴ Amott komolyan elgondolkodnak azon, hogy írásbeli vagy szóbeli megállapodáshoz kössék az intim együttlétet⁵ (bár ezt nyomban cáfolják is), és a „gendermély szerelem” propagálása mellett elkötelezett, immáron demokrata szenátori minőségben tevékenykedő Alexandria Ocasio-Cortez annak a meggyőződésének ad hangot, miszerint a gyermekek növelik a károsanyag-kibocsátást, ezzel veszélyeztetve a globális klímaváltozás hatásainak egyébként is kitett világot, illetve az emberiség jövőjét. A honanya pozitív példaként említette továbbá a Kínai Népköztársaságot, hiszen a rezsim egykepolitikája következtében sokkal kisebb lett a kommunista ország emissziója.⁶ Legújabbban pedig a Black Lives Matter mozgalmának önjelölt prófétái igyekeznek arról meggyőzni a nagyérdeműt, hogy a nukleáris családot egyszerűen S mindenkorra fel kell számolni.⁷

Az alábbiakban nem kívánunk az egyre inkább eszkalálódó vitában igazságot tenni. A fenti, a 2019-es és 2020-as hírfolyamból véletlenszerűen kiemelt hírek ugyanis arra sarkallták a Szerzőt, hogy az államelméleti narratíva már említett főszórától eltérve, a hazai tudományos szférában szokatlan módon, az állam és a szexualitás közötti kapcsolódási pontok elméleti aspektusait vizsgálja meg.

² Medvegy Gábor: Az Ikea sem hagyta szó nélkül a „családvédő” konferenciát. *24.hu*, 2019. március 31.

³ Horváth Zsófia: Csináljunk gyereket. *Origo.hu*, 2018. május 13.

⁴ Tbg: A botrányhős szélsőjobboldali homoszexuális megmondóember, Milo Yiannopoulos nyitja az Európa jövője konferenciát Budapesten. *444.hu*, 2017. december 28.

⁵ Mandiner: Lepapíroznak a szexet Svédországban. *Mandiner.hu*, 2017. december 21.

⁶ Ying Ma: Alexandria Ocasio-Cortez’s latest climate fix – No children for You. *Fox News*, 2019. február 26.

⁷ *Black Lives Matter: What we believe* (link a felhasznált irodalomban).

Hatalom, állam és szexualitás – a történeti fejlődés íve a kezdetektől a jogi forradalmakig

Takács Péter a számos kiadást megért *Államtan* című tankönyvében úgy fogalmazott, hogy „[a] hatalom édes gyümölcs, sőt sokak számára talán a legédesebb: olyasmi, amivel – legalábbis ezt hiszik (néha okkal, néha ok nélkül) – megszerezhetnek más dolgokat, vagy aminek birtoklása már önmagában is örömet jelent nekik. Vagyis olyan, mint a pénz és a szex: az egyiket azért akarjuk, mert megszerezhetünk vele jó dolgokat, a másikat meg azért, mert önmagában véve is jó. A hatalomban benne van mind a kettő, ámde mégis különbözik tőlük.”⁸ Hasonló szellemben nyilatkozott Nye is, aki a következő frappáns hasonlattal élt a hatalmat vizsgálva: „A hatalom olyan, mint a szerelem: könnyebb megtapasztalni, mint meghatározni.”⁹ Stephen M. Walt, a nemzetközi kapcsolatok elismert tudósa a 2009-es esztendő Bálint-napján tette közzé a *Foreign Policy* hasábjain a *Nemzetközi kapcsolatok szerelmeseknek* című írását, amelyben amellet érvelt, hogy „mindenféle romantikus kapcsolat lényegében egy szövetség, és a szövetségek a nemzetközi kapcsolatok egy alapkoncepcióját jelentik”.¹⁰ Michel Foucault szerint társadalmunkban a hatalom, a tudás és az élvezet hármas rendszere képezi a szexualitásról való beszéd alapját.¹¹

E megállapításokat olvasván leszögezhetjük, hogy a hatalom és a szexualitás kapcsolódási pontjai már régóta foglalkoztatják az államot tanulmányozó szerzők fantáziáját. *A család, a magántulajdon és az állam eredetét* elemezve Friedrich Engels egészen az emberiség őstörténetéig hatolt, hogy aztán arra jusson, miszerint az egykori matriarchátus – az anyajogú társadalom – megdöntésével a női nem „világtörténelmi jelentőségű vereséget” szenvedett. Meglátása szerint ugyanis „[a] férfi lett az úr a házban is, a nőt leigázta, megalázta, élvezetének rabszolgájává és gyermekszülő eszközzé tette. A nőnek ezt a lealacsonyított helyzetét, amely különösen a hőskori, és még inkább a klasszikus kori görögöknél nyíltan szembetűnik, lassan-lassan szépítették és leplezték, helyenként enyhébb formába burkolták, de mind a mai napig [1884-ig] korántsem szüntették meg.”¹² Engels ebben

⁸ Takács Péter: *Államtan. Az állam általános sajátosságai*. Budapest, Nemzeti Köszolgálati Egyetem, 2013. 132.

⁹ Joseph S. Nye Jr.: *Power in the global information age: From realism to globalization*. London – New York, Routledge, 2004. 53.

¹⁰ Stephen M. Walt: IR theory for lovers: a Valentine’s guide. *Foreign Policy*, 2009. február 13.

¹¹ Michel Foucault: *A szexualitás története. I. kötet. A tudás akarása*. Ford. Ádám Péter. Budapest, Atlantisz, 2014 [1976]. 16.

¹² Friedrich Engels: *A család, a magántulajdon és az állam eredete*. In *Marx–Engels. Válogatott művek két kötetben. Második kötet*. Budapest, Szikra, 1949 [1884]. 212.

a munkájában tulajdonképpen a marxizmust ötvözte a feminizmussal, ezzel válva a genderideológia egyik korai előfutárává.

Ismert, hogy Platón utópiaelmélete szerint az ideális állam a tulajdoni viszonyok mellett a magánéletbe is önkényes módon avatkozik be. *Az állam* ötödik könyve a nő- és gyermekközösség szükségessége mellett érvel. „[...] ezek a nők valamennyi férfi ör közös tulajdonává lesznek, külön egy nő sem élhet együtt egy férfival, a gyerekek is mind közösek, tehát sem a szülő nem ismerheti a maga gyermekét, sem a gyermek a szülőjét” – mondhatja Szókratészsal a Glaukónnal folytatott dialógus menetében. Ezután leszögezi, hogy – amennyiben egyáltalán lehetséges ennek a kivitelezése – „a nők és a gyerekek közös birtoklása mindennél jobb”.¹³

A törvényszerző szemeli ki öröknek a férfiakat, és a „lehető leghasonlóbb természetű” nőket rendeli melléjük; „így aztán közös szállásukon és étkezőhelyükön – saját lakása senkinek sem lesz! – folyton együtt élnek, és minthogy a tornacsarnokokon és életük egyéb pillanataiban is folyton közösködnek, gondolom, a bennük lakozó ösztön szükségyszerűen űzi őket egybekelésre”. Ám a „rendetlen, összevissza közösülést vagy bármi más üzelmet” – azaz a szabad nemi érintkezést – sem a vallás, sem a vezetők nem fogják tolerálni „a boldogok államában”, és csak a lehető legszentebb házasságot engedélyezik. Ráadásul csak a „kiválók utódait” szükséges felnevelni, a „gyarlókékat nem, ha azt akarjuk, hogy a nyáj a legvirulóbb legyen”. Platón a fenti célok elérése érdekében törvényt hozna olyan ünnepekről, amelyeken „összeboronálják a menyasszonyokat és a vőlegényeket”, áldozatokat mutatna be, és a költőkkel „méltó himnuszokat” fogalmaztatna a nászhoz. A nászok számának engedélyezését a vezetőkre bízna, hogy a háború, betegségek és egyéb nem várt eshetőségek miatt ne csökkenjen a férfiak száma. Ha szükséges, még egy sorsolási trükköt is bevetnének, hogy „párosításkor a gyarlóbb a sorsot okolja, és ne a vezetőket”. Platón részletesen előírna, hogy milyen korban, és milyen feltételek mellett lehet gyermeket nemzeni („A nők húszéves koruktól negyvenéves korukig szüljenek az államnak, a férfi pedig attól fogva, hogy a vad száguldozásban már lehiggadt, ötvenöt éves korig nemzhet.”), és a megszületett utódok nevelését a külön erre a célra létesített hivatalokra bízna.¹⁴ Az eugenika, a népesség különböző szelekciós elvek alapján történő „megjavításának” eszméje Platón elméletével kezdhette meg hosszú, ám annál kétesebb karrierjét.

A híres görög filozófus másik munkája, *Az államférfi* lapjain amellet érvelt, hogy a király a férfias, bátor és dinamikus, valamint a szelíd, józan, megfontolt jellemeket egyesíti a vallási hagyományok révén, valamint egy sajátos „házasság-

¹³ Platón: *Az állam. (Politeia)*. Ford. Jánosy István. Szeged, Lazi, 2001. 161.

¹⁴ Platón (2001): i. m. 162–165.

közvetítői politika” segítségével, „amely a különböző erényeket képviselő családokat, nemzetségeket oly módon vegyíti, hogy a legoptimálisabb utódok származzanak belőlük”.¹⁵ Az államtudomány, „az igazi államtudomány” pedig

„szándékosan szintén nem fogja a várost vegyesen jó és rossz emberekből összeállítani. Nyilvánvaló, hogy gyermekkorukban játékokkal próbálgatja őket, utána pedig olyan személyek kezébe adja, akik értenek a neveléshez, és alkalmasak erre a szolgálatra. A rendelkezés és a felügyelet jogát azonban fenntartja magának, ahogyan a szövőmesterség is ott áll a kártolók és [...] a többi munkás mellett, rendelkezik felettük, felügyel rájuk, mindegyiket utasításokkal látja el, hogy a munkájuk eredménye olyan legyen, amelyet ő a maga szövőmunkája számára alkalmasnak tart.”

A királyi mesterség része, hogy felügyeletet gyakoroljon a tanítók és a nevelők felett, és ügyel rá, hogy miközben a mesterségüket gyakorolják, csakis az ő „vegyületébe” illő jellemeket dolgozzanak ki a nevelés folyamán. „Aki azután nem képesek a bátor, illetve a mértékletes jellemben és egyéb erényes jellemvonásokban részesülni, hanem a rossz természetüktől leigázva az istentelenség, a féktelenség és az igazságtalanság felé sodródnak, azokat halállal, száműzetéssel és a legsúlyosabb jogvesztéssel bünteti, hogy megszabadítsa tőlük a várost.”¹⁶

A másik nagy hellén filozófus, Arisztotelész a törvény uralma mellett érvelve hozott egy témánk szempontjából sem érdektelen hasonlatot. „Aki tehát azt kívánja, hogy a törvény legyen a vezető, az szerintem azt kívánja, hogy egyedül az Isten és az ész kormányozzák az államot; aki pedig az embert kívánja vezetőül, az az állatot is hozzájuk veszi, mert a vágy ilyen, és az indulat megrontja még a kiváló férfiakat is, ha vezetőik. Szóval a törvény olyan, mint a gerjedelem nélküli tiszta ész.”¹⁷

A római kor kulturális históriájából a magam részéről most csak egyetlen momentumot emelnék ki: Ovidius *Metamorphoses* című művének Pygmalion és Galatea-története szerint a ciprusi király elefántcsontból faragott ki egy tökéletes női szépséget, akibe beleszeret, majd kéri az isteneket, hogy feleségül vehesse az elefántcsont szüzet – miután pedig megkapja az égi jóváhagyást, a mester csókkal kelti életre a szobrot. (Sashalmi Endre hívta fel rá a figyelmet, hogy Ovidius történetét a cári Oroszországban is adaptálták, amikor 1714-ben Nagy Péter személyes pecsétjén a cárt térdelő pozícióban, koronával és vésővel a kezében ábrázolták, amint egy kötömbből női alakot farag ki. A nőalak szintén koronával a fején, jogart és országalmát tart a kezében – ez az alak

¹⁵ Bayer József: *A politikai gondolkodás története*. Budapest, Osiris, 2003. 47.

¹⁶ Platón: *Az államférfi*. Ford. Horváth Judit. Budapest, Atlantisz, 2007. 101–102.

¹⁷ Arisztotelész: *Politika*. 1287a. Ford. Szabó Miklós. Budapest, Gondolat, 1969. 192.

pedig Oroszország allegóriája, amely a mitológiai történet okán királynőként jelenik meg.)¹⁸

A középkor sokáig uralkodó katolikus kánonja egységes diskurzust hozott létre a testiség és a bűnbánat kérdései körül. Foucault kutatásai szerint évszázadokon keresztül egységesnek és virulensnek bizonyult az a diskurzus, amelyet a katolikus lelkipásztorkodás és a bűnbocsánat szentségének tridenti zsinatot követő fejlődése kondicionált. Ismert *A rózsza neve* című, 1379-ben játszódó film szerelmi dialógust tartalmazó jelenete, amelyben a Sean Connery által megformált Baskerville-i Vilmos ferences szerzetes előtt fiatal tanítványa, a Christian Slater által játszott Melki Adso töredelmes vallomást tesz arról, hogy pajzán motívumoktól sem mentes szerelembe esett egy nővel, majd Vilmos felteszi neki a kérdést, hogy véletlenül nem téveszti-e össze a szerelmet a bujasággal. „Én csak jót akartam neki. Azt akartam, hogy boldog legyen, és szeretném megmenteni a szegénységtől” – védekezik az ifjú szerzetesnövendék, de Vilmos arról prédikál neki, hogy egy szerzetes számára nagy gondot jelent, ha szerelmes lesz. A nő ugyanis a Szentírás szerint hatalmába keríti a férfi lelkét, és az asszony kegyetlenebb a halálnál is. A dialógus végül a megengedőbb álláspontra helyezkedő „milyen békés lenne az élet szerelem nélkül, Adson, milyen nyugodt, milyen biztonságos, és milyen unalmas” sokatmondó fordulatával zárul.¹⁹ Az idő múlásával az említett gyónási szertartások ugyan egyre tartózkodóbbakká váltak a bujálkodás bűnével szemben, de a katolikus kurzus az ellenreformáció során tett még egy arra irányuló kísérletet, hogy helyreállítsa kissé megtépázott reputációját. Az évi gyónás ritmusának felgyorsítása azonban már nem rendelkezett átütő erővel, miként az sem, ahogyan megpróbálták rákényszeríteni a hívekre az „aprólékoskodó önvizsgálat szabályait”, egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítva „mindannak, ami bujálkodásra ösztönözheti a híveket”. Ezzel a manőverrel csak annyit sikerült elérni, hogy minden a gyónás, illetve a spirituális érdeklődés homlokterébe került – hiszen az új lelkipásztorkodás szerint a gyónás alkalmával minden gondolatot, vágyat, kéjes fantáziát, gyönyörérzést, a „test és a lélek együttes rezdülését” be kellett vallani –, de ez a fejlemény csak átmenetileg tudott érvényesülni. A nemiség a 17–18. századtól kezdődően végül fokozatosan kivonta magát az egyházi intézmény hatálya alól.²⁰

A reneszánsz államutópiák – így Tommaso Campanella (1568–1639) dominikánus szerzetes *Napállama* (más fordításban: *Napvárosa*) – a platóni előképhez

¹⁸ Sashalmi Endre: Politikai teológia és Oroszország női megszemélyesítésének kezdetei a képi ábrázolások tükrében, európai perspektívából. Nagy Péter uralkodása mint vízvázlat. *Világ-történet*, 39. (2017), 3. 388–389.

¹⁹ *A rózsza neve* (*The name of the rose*, rendezte Jean-Jacques Annaud, 1986) című film – szerelmi dialógus.

²⁰ Foucault (2014): i. m. 20–21, 36, 118.

hasonlóan szintén érintették a nemiség kérdéseit. A szerzetes a legmesszebbmenő életközösség: a nők és gyermekek közösségének hirdetője, egyben – Platónhoz hasonlóan – a nemi viszonyok szabályozásának és a fajfenntartás állami szervezésének propagálója. A 19. életév betöltése előtt egyetlen nő sem vetheti alá magát férfinak, „és a férfiaknak sem engedik meg a nemzést huszonegy éves koron alul, vagy ha törekeny alkatú”. Aki 21 éves koráig teljesen tartózkodik a közösüléstől, azt „énekekkel és kitüntetésekkel ünneplik”. Az utódok nemzését vallásos tisztelet övezi, „nem egyéni szempontokból, hanem a köz javáért, és mert végre kell hajtani a tisztviselők utasítását”.²¹ A Napállamban a tulajdonjogi és családjogi viszonyok egyfajta kommunizmusa, valamint a (napi négy órát kitevő) egyenlő munkakötelezettség mellett az élvezetek egyenlő jogát és a szabad szerelem „uralmát” is intézményesítik.²² Érdekesség, hogy a Napállamban a hazugság számít a legnagyobb bűnnek, és akit hazugságon kapnak, azt büntetésből kizárják a nőkkel való érintkezésből. Akit pedig a szodómia vádjában találunk bűnösnek, az „közmegvetés tárgya lesz, és hét napon át cipőt kell hordania nyakában, jeléül annak, hogy felborította a dolgok rendjét, S lábát a fején viseli”.²³

Campanella tanait a későbbiekben a szocialista-kommunista eszmekör képviselői kamatoztatták. A szabad szerelem uralta atmoszféra lengi át például a magyarországi Tanácsköztársaság fennállása alatt publikált pamfletet – a *Kommunizáljuk-e Zsófit*?²⁴ – is. Paul Janet szerint a kommunista eszme felfogását a szenvedély szabadsága hatja át, a házasságot pedig azért nem pártolják, mert az korlátot szab a csapongó szenvedélyeknek; tehát azért akarják eltörölni a házasságot, hogy felszabadítsák a szerelmet és a kéjvágyat.²⁵ Campanella gondolatait a későbbiek folyamán egy bencés szerzetes, a deklaráltan kommunista Léger Marie („Dom”) Deschamps (1716–1774) is visszhangozta: ő filozófiája foglalataként nem kevesebbet állított, mint hogy az erkölcsi egyenlőség magában foglalja „minden javak közösségét, ideértve az asszonyok közösségét is”. Deschamps azt vallotta, hogy az asszonyok közössége csak első tekintetre visszataszító; szerinte ugyanis ez éppenséggel az erkölcsi állapot esszenciáját képezi. „Ha szörnyű nagy ellene az előítélet, ez onnan van, mivel csak a törvényes állapotban, a tulajdon állapotában képzeljük el, ahelyett, hogy az erkölcsi állapotban fognánk fel azt, hol minden baj nélkül fennállhatna.” Javaslatára szerint valamelyik gyarmaton

²¹ Tommaso Campanella: *A Napváros*. Ford. Sallay Géza. Szeged, Lazi, 2002 [1602]. 22, 26.

²² Dános Árpád – Kovács Gábor: *A szocializmus története. A szociális eszmék fejlődése a modern szocializmusig*. Budapest, Pantheon Irodalmi Intézet, 1925. 202–203.

²³ Campanella (2002): i. m. 15, 22.

²⁴ *Kommunizáljuk-e Zsófit? Oktató írás a szabad szerelemről és egyről-másról, amit tudni illik és muszáj is az asszonynépnek*. Budapest, A közoktatásügyi népbiztosság kiadása, 1919.

²⁵ Paul Janet: *A politikai tudomány története az erkölcsstanhoz való viszonyában*. I. kötet. Ford. Lőrincz Béla. Budapest, MTA, 1891. 194.

kísérletet lehetne tenni az asszonyközösség intézményesítésére: „Egy igaz elvektől áthatott ember szedjen össze tízezer egyént, férfit és asszonyt, keljen át velük a tengereken, és alapítson gyarmatot valamely lakatlan földön. [...] Ha partra szállása után mindjárt megalapítja az erkölcsi egyenlőséget és a közösséget, felelek róla, hogy kevés idő múlva az emberek vágyaikat követve fognak élni, anélkül, hogy elfajulnának.”²⁶ Nos, úgy hiszem, egy ilyen kommunisztikus kolónia legfeljebb annyira járult volna hozzá az emberiség fejlődéséhez, mint Pinochet Colonia Dignidadja – azaz a legkevésbé sem.

A késő középkor és a korai reneszánsz idejére egyébként Norbert Elias szerint az emberek affektusháztartása fokozatosan az erőteljesebb és szabályozottabb kontroll irányába változott meg. Elias *A civilizáció folyamata* lapjain amellet érvel, hogy az emberi affektus- és kontrollstruktúra nemzedékek egész során át változott meg, az ellenőrzés szorosabbá válását és differenciálódását eredményezve. Az affektuskontroll szilárdabbá és differenciáltabbá válásának köszönhetően az önkontroll mechanizmusa a kívülről jövő ellenőrzésektől és behatásoktól függetlenül, „öntevékeny automatizmusként” épült be az emberek tudatába, ez pedig a szegyen- és feszélyezettségi küszöb folyamatos emelkedéséhez vezetett. A „racionális gondolkodás” és a „morális lelkiismeret” mechanizmusai minden korábbinál erőteljesebben furakodtak be az ösztön- és érzésimpulzusok közé, így a távolságtartás nagyobbá, az affektus irányította cselekvés spontaneitása pedig kisebb mérvűvé vált.²⁷ A két nem közötti viszony fokozatosan finomodott és gátlásosabbá vált; a civilizálódás folyamatában számottevően megerősödött az emberek szexuális kapcsolatait kísérő szegyenérzet, a szexuális ösztönt pedig egyre szigorúbb szabályozásnak és átalakításnak vetették alá.

A prűdantéria – a fentebb már ismertetett katolikus álláspont dacára – nem igazán volt a középkori társadalom sajátja; a megvásárolható nőknek például „teljesen meghatározott helyük” volt a középkori városokban, és itt most nem a türelmi zónák lokalizálására kell gondolnunk. Egyes városokban az örömlányok versenyt futottak az ünnepnapokon, máshol pedig gyakran őket „delegálták” az illusztris vendégek üdvözlésére, de az sem volt precedens nélküli, hogy a polgármester és a városi tanács ingyen látta vendégül a magas rangú vendégeket a bordélyházban. Elias még Zsigmond király esetét is felidézte, aki 1434-ben nyilvános köszönetet mondott a berni városi előljárásnak, amiért három nap erejéig ellenszolgáltatás nélkül a rendelkezésükre bocsátották a bordélyházat. A „szépasszonyok” éppúgy bizonyos jogokkal és kötelezettségekkel rendelkeztek, mint a többi szakmai csoport, sőt még a „tisztességtelen verseny”

²⁶ Idézi: Paul Janet: *A politikai tudomány története az erkölcsstanhoz való viszonyában*. III. kötet. Ford. Angyal Dávid. Budapest, MTA, 1892. 446–448.

²⁷ Norbert Elias: *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*. Ford. Berényi Gábor. Budapest, Gondolat, 1987 [1939]. 29–30, 35, 77–78.

ellen is védekeztek. Szociális helyzetük nagyjából hasonlatos volt a hóhérokéval: „alantas és megvetett, ám teljesen nyilvános, és nem titok övezte”.²⁸ A 17. század elején még teljesen megszokott dolog volt, hogy nem kellett rejtegetni a szexualitás gyakorlatát, „nem kellett elhallgatni bizonyos szavakat, nem kellett szégyenlősen takargatni egyet S más; akkoriban még elnéző meghittség övezte a tiltott dolgokat. [...] Akkoriban még gyakoriak voltak az egyértelmű mozdulatok, a szemérmetlen szavak, a nyilvános tilalomszegések, a testrészeket szabadon mutogatták, S tetszés szerint összegabalyították.”²⁹

Már az udvari élet is bizonyos változásokat eredményezett a középkorhoz képest, amennyiben a szexuális élet sokkalta rejtettebbé vált. Az udvari társadalom „frivolitása” gyakorlatilag a bűntudatra, a szexualitás zárójelbe tételére tett kísérletet a társas érintkezésben, még ha nem is a polgári társadalmat jellemző ösztönszabályozás vehemenciájával. (S bár a radikális feministák számára ez nem feltétlenül számít jó hírnek, az abszolutisztikus-udvari társadalomban törték meg első ízben a férfi uralmát a nő felett; Elias a nők udvari-abszolutisztikus társadalombéli hatalomnövekedését egyenesen az első nőemancipációnak nevezte.)³⁰ Az udvari társadalomban egyébként a test felfedésével kapcsolatos szégyenkezés – a társadalom szerkezetének megfelelően – még messzemenően rendhez kötött vagy hierarchikusan korlátozott volt. A magasabb rangú ember levetkőzése a „szociálisan alacsonyabban álló” jelenlétében – például a királyé minisztere jelenlétében – „itt még érthetően nem esik olyan szigorú társadalmi tilalom alá”.³¹

Ettől kezdődően változó dinamikájú mozgások kezdődtek meg a szexualitással kapcsolatos felfogás frontján. A hatalomgyakorlás terén a 17. századtól kezdődően folyamatos növekedésnek indult a szexualitással és nemiséggel kapcsolatos diskurzusok száma: a kollektív érdeket kifejezni hivatott hatalmi mechanizmusok működéséhez ugyanis nélkülözhetetlenné vált a szexualitásról való beszéd.³²

„A szexualitásról beszélni kell, mint olyan dologról, amelyet nem elítél vagy megtűr, hanem intéz, igazgat az ember, beilleszti a hasznossági rendszerekbe, szabályozza a köz javára, és a lehető lekedvezőbb körülmények között működteti. A nemiség immár nemcsak a morális ítéletnek a tárgya, hanem az ügyintézésé is. A szexualitást, amely a közhatalomnak van alárendelve, és a gazdaságirányítási eljárások alkalmazási területe, az elemző diskurzusok veszik birtokukba.”³³

²⁸ Elias (1987): i. m. 321, 332–333.

²⁹ Foucault (2014): i. m. 7.

³⁰ Elias (1987): i. m. 334, 341–342.

³¹ Uo. 759.

³² Foucault (2014): i. m. 20, 26.

³³ Foucault (2014): i. m. 27.

A nemiség a 18. században „igazgatási” (*police*) ügyévé vált, igazgatás alatt a „kollektív és egyéni erők sajátos rend szerinti megszervezését” értve. A szabályozás célja az volt, hogy „bölcs előírásokkal” növeljék és erősítsék az állam belső erejét, „s minthogy ez az erő [...] a társadalmat alkotó egyedek [...] tehetségében, képességeiben is megnyilatkozik, [...] a közigazgatásnak foglalkoznia kell mindezzel, és mindent fel kell használnia a köz boldogulása érdekében. Márpedig csak akkor valósítható meg ez a cél, ha a közigazgatásnak látható ismeretei vannak a rendelkezésre álló lehetőségekről.”³⁴

Ettől kezdve az vált relevánssá, hogy „hasznos és nyilvános diskurzusok” segítségével szabályozzák a szexualitást. A 18. századi hatalomtechnika számára a népesség immáron gazdasági és politikai problémaként lépett fel: a kormányzók számára realizálódott, hogy olyan népességgel van dolguk, „amelynek megvannak a maga sajátos jelenségei, a maga változói: születési és halálozási arányszám, élettartam, termékenység, egészségügyi állapot, a betegségek gyakorisága, táplálkozási- és lakásvizonyok. Ezek a változók mintegy metszéspontját alkotják az életfolyamatoknak és az intézmények hatásfokának.”³⁵

A születési arány, a házasságot kötők átlagos életkora, a törvényes és törvénytelen születések száma, a szexuális élet koraisága és gyakorisága, a nőtlenség és a különböző tilalmak következményei, a fogamzásgátló technikák kérdései tehát az új szituáció közepette mind elemzésre szorultak – a népesség szexuális magatartása ekként a különböző analízisek tárgyává vált. „Az állam és az egyén között a szexualitás tét lett, mégpedig a közélet tétje, amelyet a diskurzusok, tudások, elemzések és parancsok valóságos hálózata sző át.”³⁶

A felvilágosodás mozgalmait azután a szexualitással kapcsolatos közbeszéd szükségességének hangsúlyozásán³⁷ túl a szabályozás legalább valamilyen szintű liberalizációját is a zászlajukra tűzték. A kiterjedt állami hatásköröktől egyébként is berzenkedő Wilhelm von Humboldt (1767–1835) például a házassággal kapcsolatos szabályozás állami törvényhozástól való elvonását sürgette. Érvelése szerint:

„A házasság hatásai olyan változatosak, mint az egyének jellege; a leghátrányosabb következményekkel jár tehát, ha az állam az egyének minémiségével oly szoros testvéri viszonyban lévő összeköttetést törvényekkel próbálja meghatározni, S más

³⁴ Von Justi szavait idézi: Foucault (2014): i. m. 27.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo. 28–29.

³⁷ Denis Diderot formabontó regényében, a *Fecsegő csecsebecsékben* például a Cucufo névre hallgató szellem talál a zsebében egy olyan apró ezüstgyűrűt, amelynek pecsétlap-megfordításával sikerül szóra bírni minden nemi szervet. A gyűrűt a szellem a kíváncsi szultánnak adja ajándékba, ami akár annak a jelképe is lehetne, hogy a közhatalom nemi ügyek feletti diszponálási kedvéért meglehetősen nagy.

dolgoktól, mint csupán a hajlamtól tenni függővé. [...] Egy férfiúnak egy nővel való el nem választott, önálló összeköttetését a népességre legüdvösebbnek találták, S kétségkívül minden más nem az igazi, természetes, el nem homályosult szerelemből keletkezik. A hiba, úgy látszik, csak ott van, hogy a törvény rendelkezik, pedig ilyen viszony csak hajlamból, nem külső rendeletből eredhet, mert ahol kényszer és vezetés a hajlammal ellenkezésben állanak, a hajlam annál kevésbé térhet a helyes útra. Ezért jó lenne, ha az állam nemcsak a kötelekeket tenné erősebbé, hanem a házasságot illetőleg általában minden tevékenységével felhagyna, S azt inkább az egyének szabad önkényének, S az általuk kötött különféle szerződéseknek egészen átengedné.³⁸

Humboldt szemmel láthatóan még férfi és nő közötti nexusról beszél, de a felvilágosodás áramában a homoszexualitás tolerálásához vezető első lépéseket is megtették. A felvilágosodás képviselői ugyanis kétségbe vonták a „zsigeri ösztönökön és vallási dogmákon alapuló” tantételek érvényességét. Montesquieu és Voltaire egyaránt felvetette a homoszexualitás büntetlenségét, bár odáig még nem merészkedtek, hogy az azonos neműek iránti vonzódást erkölcsileg is elfogadhatónak titulálják. Ennek kimondása egészen Jeremy Bentham munkásságáig váratott magára, aki utilitarista logikával próbált a morális elfogadhatóság mellett érvelni: tudniillik ha az tekinthető erkölcsösnek, ami a lehető legtöbb embernek a legtöbb jót hozza, akkor a homoszexuális cselekedetek nem minősülhetnek erkölcstelennek, mert senki sem kerül tőlük rosszabb helyzetbe.³⁹

A 19–20. századra, a polgári társadalom kibontakozásának korára azonban a felnőttek szinte mindent eltitkoltak és a színpalak mögé száműztek, ami a szexuális életre vonatkozott; Foucault ezt a viktoriánus rendszer hatásának tudta be, tudniillik „szexualitásunk címerén még ma is a tartózkodó, szótlan, álszent királynő áll”. A viktoriánus polgárság hermetikusan bezárkózott, és az otthon falai között zajló „egyhangú éjszakák” leple mögé bújt, a kis család „kizárólagos és egyedül legitim enklávéjába” száműzve a szexualitást. Az emberi élet eme szféráit ettől kezdve a „feszélyezettség aurája, szociogén szorongás” lengte körül. A polgári hivatásrendi társadalomban a szexualitást egy férfi és egy nő monogám kapcsolatára korlátozták. A polgári házasság égisze alatt megnőtt a pénzügyi és kereskedelmi összefonódás szerepe, és a közvélemény szigorúan elítélte a nemek „bármifajta házasságon kívüli kapcsolatát”.⁴⁰ A család végső soron azoknak a nagy „manővereknek” a támaszául szegődött, „amely[ek]nek az volt a céljuk, hogy malthusiánus szellemű ellenőrzést gyakoroljanak a népszaporulat

³⁸ Az *Eszmék az állami tevékenység hatásainak megjelölésére irányuló kísérlethez* című, 1791-ben írt munkát idézi: Johann Caspar Bluntschli: *Az általános államjog és a politika története*. II. kötet. Ford. Acsády Ignác. Budapest, MTA, 1876. 75.

³⁹ Steven Pinker: *Az erőszak alkonya. Hogyan szelídült meg az ember?* Ford. Gyárfás Vera. Budapest, Typotex, 2018 [2011]. 506.

⁴⁰ Elias (1987): i. m. 333, 336–337; 341, 344–345, 348; Foucault (2014): i. m. 7.

felett, hogy a népszaporulat növelésére buzdítsanak, hogy medikalizálják a nemiséget, S pszichiatrizálják a nemiség nemzésen kívüli formáit”.⁴¹

A népszaporulat felett gyakorolt diszponálás kísérletei egyébként néha egészen extrém helyzeteket is teremtettek. Ekként eshetett meg, hogy Li Hszen Lung szingapúri miniszterelnök vezényletével 1987-ben a népszaporulat-növelés elősegítése érdekében a kormány partnerközvetítő szolgálatot állított fel, és azóta is állami támogatásban részesítenek olyan magántárskeresőket, mint a *Heart-2-Heart Connect*, a *gomoviedate.com* vagy a *Club2040*. Hasonlóan szokatlan körülményként értékelhető, hogy a kismamák pénzbeli támogatásának bevezetésekor az ausztrál kormányzat kommunikációja az „Egy a mamának, egy a Papának, egy pedig a Hazának” kissé infantilis szlogenjével próbálta fokozni a reprodukció iránti állampolgári hevületet.⁴²

Visszatérve témánk kronologikus feldolgozásához: a fentiekben ismertetett, lényegében hagyományossá nemesedett polgári felfogást kezdték ki a 20. század második felétől kezdődően meglehetősen intenzívvé váló „jogi forradalmak”. Az etnikai kisebbségek, a nők, a gyermekek, a homoszexuálisok, illetve az állatok jogainak védelmére verbuválódott mozgalmak ettől kezdve igazán hangsúlyossá és hatásossá váltak; olyannyira, hogy „a jogi forradalmak nyomán ránk hagyományozott illemkódex elég elterjedt[té vált] ahhoz, hogy nevet is kapjon. Politikai korrektségnek hívják.”⁴³ A jogi forradalmak aktivistái azt kívánták bizonyítani, hogy „az erkölcsös életmódhoz sokszor véglegesen el kell utasítani az ösztönt, a kultúrát, a vallást és a bevett gyakorlatot”. A helyükbe egy olyan etikát léptetnek, „amely a jogok nyelvén fejezi ki magát, S amelyet az empátia és a józan ész ihletett”. Más érző lények helyébe kényszerítik magukat, és figyelembe veszik az érdekeiket (mindenekelőtt a sértetlenséghez fűződőeket), nem foglalkozva az olyan szembetűnő, de felületes tulajdonságokkal, mint a rassz, etnikum, nem, életkor vagy szexuális irányultság. Ez eredendően a humanizmus, felvilágosodás és a liberalizmus képviselőinek álláspontja volt, mára azonban teljesen a *mainstream* felfogás részévé vált: „a mozgalmak minden esetben olyan túlzó illemszabályokkal és tabukkal hagyták el a nyugati kultúrákat, amelyeket megérdemelten gúnyolnak politikai korrektségként.”⁴⁴

⁴¹ Foucault (2014): i. m. 102.

⁴² Ennek részleteire nézve lásd Fred Pearce: *Népcszuszamlás. Tömegvándorlás, előregezés és fenyegető demográfiai katasztrófa*. Ford. Magyar László András. Budapest, Gondolat, 2016 [2010]. 170–182.

⁴³ Pinker (2018): i. m. 430.

⁴⁴ Uo. 535.

Intermezzo – a „politikai test” és az állam nőként történő megszemélyesítése

Az államelméleti berkekben köztudomású, miszerint az organikus államfelfogás vonulatának középpontjában az az elképzelés áll(t), hogy a biológiai organizmusok között strukturális hasonlóságok állapíthatók meg, így a társadalmi jelenségek elgondolhatók az élő szervezetek mintájára. Például ami az „ember” esetében a fej, az az „állam” esetében az uralkodó; „a lélek a papság, a szív a fejedelmi tanács, a gyomor a pénzügyi vezetés, a kéz a hadsereg, a szem, száj és fül a különböző hivatalok, a láb pedig a földművesek és iparosok serege”.⁴⁵

A „szerves társadalomtani elméletek” és az állam személyiségének teóriája végül is elég kiterjedt karriert futottak be; Tegze Gyula a 19–20. század fordulóján még egy önálló monográfiát is szentelt az említett elméletek vizsgálatának.⁴⁶ Tegze kiemelte, hogy a „szerves felfogást” sok szerző „szoros, antropomorfikus értelemben” kamatoztatta, és az organizmus fogalmát az emberre alkalmazva a társadalmat egy „nagy ember” analógiájára képzelték el, így az embernél megfigyelhető tulajdonságokat fűrkészték a társadalom – és az állam – esetén is. Welcker például az egyes népek életének korszakait az emberi létszakaszokkal azonosította; eszerint a gyermekkort az érzékiség joga, törvénye és állama (a zsarnokság) reprezentálja; az ifjúkort a hit törvényei, joga és állama (teokrácia) határozza meg, míg a férfikor az értelemmel jellemezhető jogállam által kondicionált. A francia Louis de Bonald a társadalom korszakait szintén a gyermekkor, a fiatalság, majd a tökéletesség állapotaival azonosította.⁴⁷

A leginkább kidolgozott elméletet talán Bluntschli hagyományozta az utókorra. Tézise szerint a nemi eltérések az állam és az egyház intézményeire is adaptálhatók: az állam eszerint a férfiasság, míg az egyház a nőiesség „princípiumaival” jellemezhető. Kettejük viszonya koronként eltérően alakult: az ókorban – az emberiség gyermekkorában – nyugodtan, testvérként tudtak egymás mellett élni; a középkorban – az ifjúság állapotában, avagy a fiú és a leány közötti viszony keretei között – merültek már fel ugyan különböző viszállyok, de azok nem eszkalálódtak a szakításig; végül a férfikorban – az egyesítés szakában – az egyesülés képviseli az eszményt. Bluntschli szerint a törvényhozást a „politikai test akarataként” kell meghatározni; a kormányzati hatalmat a férfias értelmet képviselő fejvel azonosította. A bírói hatalomról úgy gondolkodott, hogy az a „férfias kedéllyel” azonos, míg a népműveltség „a nőies jellegű

⁴⁵ Takács Péter (szerk.): *Államelmélet I. A modern állam elméletének előzményei és történeti alapvonalai*. Budapest, Szent István Társulat, 2007. 281.

⁴⁶ Tegze Gyula: *Szerves társadalomtani elméletek és az állam személyiségének teóriája*. Budapest, Eggenberger-féle könyvkereskedés, 1990.

⁴⁷ Uo. 215.

értelmi erők” folyamánya. Az államgazdaság intézményei meglátása szerint „nőies kedélytulajdonságokkal” felruháztak. Az államformákat lélektani szempontból tipizálva kijelentette, hogy ha egy „női szellemi tulajdonság” tesz szert dominanciára, akkor ideokráciával, ha egy „férfias észbeli képesség”, akkor monarchiával (szellemuralommal), ha egy „férfias kedélyi tulajdonság”, akkor arisztokráciával (jellem- vagy nemzetségi állam), végül, ha egy „női kedélytulajdonság”, akkor demokráciával van dolgunk.⁴⁸

A Tegze által vizsgált sort Ludwig Stein „megidézésével” zárjuk, aki Ferdinand Tönnies kategóriáit használva a közösséget (*Gemeinschaft*) a leszármazáson, a helyi közösségen és a nemi ösztönön alapuló önkéntelen vagy ösztönszerű egyezésként, míg a társadalmat (*Gemeinschaft*) értelmi kapcsolatként és olyan kölcsönhatásként határozta meg, amely a családi összeköttetések és hagyományok alapján támad, és felöleli a foglalkozásokat, valamint az érdekegyesüléseket.⁴⁹

Témánk szempontjából releváns még az *allegorikus testek és az állam (női) megszemélyesítésének jelensége*. Edward Muir kutatásaiból megtudhatjuk, hogy a középkori keresztény teológiai megközelítés miként is interpretálta az emberi testet. A kor embere úgy képzelte el, hogy Krisztus isteni és emberi természete megoszlanak Krisztus testében; „az öv feletti rész volt az isteni, míg az alatta lévő az emberi helye. [...] A kegyes keresztényeknek Krisztus példáját kell követniük, hogy az isteni dolgokat a szívében és a fejükben keressék, és elnyomják az »állati« késztetéseket, amelyek az öv alól jönnek.” A középkori felfogás szerint tehát a szellem a felsőtestben lakik, és általa önfegyelmet lehet gyakorolni, legyőzve az alsótest vágyait, az ételben és a szexualitásban manifesztálódó testi örömeket.⁵⁰

Ugyancsak a középkorból származik a „király két teste” koncepció, amely szerint a királynak létezik egy természetes, „halandó teste” (*body nature*; ez az egyes uralkodók vonatkozásában értelmezhető fogalom), valamint egy misztikus, láthatatlan és halhatatlan „politikai teste” (*body politic*), amely az adott politikai közösség felett érvényesülő kormányzati hatalmat reprezentálja, és tulajdonképpen az állammal azonosítható. E két test a koronázás alkalmával „olvad eggyé” – pontosabban: a politikai test ideiglenes jelleggel mintegy abszorbeálódik,

⁴⁸ A *Psychologische Studien über Staat und Kirche* megállapításait idézi: Tegze (1900): i. m. 215–219.

⁴⁹ *Die sociale Frage im Lichte der Philosophie* (1895). Az elméletet taglalja: Tegze (1900): i. m. 251.

⁵⁰ Edward Muir: *Ritual in early modern Europe. New approaches to European history*. Cambridge, Cambridge University Press, 1997. 118. Idézi: Sashalmi Endre: Ideológia és ikonográfia. In Böhm Gábor – Fedeles Tamás (szerk.): *Mesterek és tanítványok. Tanulmányok a bölcsészettudomány köréből*. Pécs, PTE BTK Tudományos Diákköri Tanács, 2014. 111.

„elnyelődik” a konkrét uralkodói testben, hogy aztán a király halálával újfent elváljon a biológiai testtől.⁵¹

Sashalmi Endre kutatásai során bőséges adalékkal járult hozzá a politikai közösség szimbolizálására és megismerésére szolgáló különböző metaforák előfordulásaihoz. Idézi Walzer alapigazságát, miszerint „[a]z állam láthatatlan. Meg kell személyesíteni, mielőtt láthatóvá válik, szimbolizálni kell, mielőtt szerethető lesz, el kell képzelni, mielőtt meg lehet fogni.”⁵²

S ha már a politikai közösséget a középkorban, valamint a kora újkorban az emberi test analógiájára működőként gondolták el, a vizualizáció egyik adekvát formájának tűnt, hogy női alakban személyesítsék meg az államot. A nyugati keresztény kultúrkörben a középkor és a kora újkor folyamán a *natiót*/államot jellemző módon nőalakban vizualizálták, illetve személyesítették meg. Ennek hátterében több ok is állt; egyrészt az az eszme, amely szerint a királyság (*regnum*) olyan, mint a király felesége (*sponsa regis*); másrészt a már említett organikus államszemlélet, amely az emberi test mintájára működő politikai testként azonosította a királyságot – illetve a későbbiek folyamán az államot.⁵³

Ennek gyakorlati manifesztumaként I. Jakab skót és angol király a parlamenthez szólva 1603-ban akként fogalmazott, hogy „[é]n vagyok a Férj és az egész teljes Sziget az én törvényes Feleségem; Én vagyok a Fej, és ez [a sziget] az én Testem”.⁵⁴ A királyságot tehát ugyanúgy nőalakban személyesítette meg, mint Francis Bacon, aki 1607-ben úgy érvelt: „jogosan vélekednek úgy, hogy a királyok a királyságaikkal, ahogy Jupiter is Junóval, mintegy a házasság kötelékével vannak összekapcsolva.”⁵⁵ A konkrét ábrázolásokat illetően pedig Sashalmi Michael Drayton *Poly-Olbion* című, 1612-ben megjelent munkájának fedőlapját említi, ahol Britanniát nőalakban, méghozzá szűz királynőként, kibontott hajjal és félig fedetlen kebelrel – tehát a szüzesség attribútumaival – ábrázolták. Cesare Ripa az *Iconologia*-ban ugyancsak női alakban személyesítette meg Itáliát, ami kifejezetten hatással volt az országok, sőt kontinensek ilyenén formában történő ábrázolására.⁵⁶ A szűzként történő ábrázolás az 1581-ben a függetlenségét deklaráló Egyesült Tartományok (a későbbi Hollandia) összefüggésében is megjelent: a szűz egy zárt kertben ült, és a területre jellemző polgári ruhát viselt,

⁵¹ Bővebben lásd Ernst H. Kantorowicz: *The king's two bodies. A study in mediaeval political theology*. Princeton (US-NJ), Princeton University Press, 1957.

⁵² Michael Walzer: On the role of symbolism in political thought. *Political Science Quarterly*, 87. (1997), 2. 194. Idézi: Sashalmi (2014): i. m. 112.

⁵³ Sashalmi (2017): i. m. 374.

⁵⁴ Uo. 374.

⁵⁵ Uo. 374.

⁵⁶ Uo. 374–375.

megjelenítve a szuverén politikai közösséget.⁵⁷ Talán nem véletlen, hogy a dán jogfilozófus, Alf Ross is a szüzesség és a szuverenitás között vont párhuzamot: a szuverenitás eszerint „az állam legfőbb díszé, drága ékszer, amelyet olyan féltő gonddal őriz minden állam, mint egy erényes nő [az] ártatlanságát”.⁵⁸

Egy recenziójában Sashalmi a késő középkori Franciaország példáján keresztül is bemutatja, hogy az ország allegorikus ábrázolása nőalakban, királynéként – egyben a francia nép anyjaként – történt meg. Ez a felfogás egyaránt erősítette a kollektív identitást, valamint a politikai hatalom férfinak: a királyság mint nő védelmezését innentől ugyanis könnyű volt tipikus férfira háruló feladatként feltüntetni. Daisy Delogu nem véletlenül állította, hogy ez (is) állhat Jeanne d’Arc bukásának hátterében: az orléans-i szűz ugyanis történetesen férfiruhát viselt, sőt kifejezetten megtagadta a női viseletben történő megjelenést, kilépve abból a genderszerepből, amelyet a késő középkor jelölt ki a nők számára: a női nemre nem a védelmező, hanem a védelmezett szerepkör hárult. A királyság mint a király feleségének elgondolása a segítség motívumát is magában foglalta: a királyné a korabeli felfogás szerint közvetítőnek számítottak a király és az alattvalók között.⁵⁹

Ha már Franciaországról esett szó, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a köztársasági berendezkedés híveinek is igencsak megfelelt az állam női formában való megszemélyesítésének megoldása. A köztársaság nőies megjelenítése ugyanis a nevezetes Marianne-ábrázolás formájában terjedt el; ehhez az elképzeléshez a későbbiek folyamán még rítusok egész sorát is kapcsolták. „A köztársaság a szabadság képére épülő, és hozzá kapcsolódó vizuális öndefiníciójának kialakításával [a] saját intellektuális önmeghatározásának kérdését vetette fel. A köztársaság-asszony nyugodt, nem harcos testtartása természetesen azt jelezte, hogy az ész békéltető erejére hagyatkoznak, szemben az állandó harcra szólító hévvel.”⁶⁰

Az állam női formában történő megszemélyesítését még hosszan taglalhatnánk (például a Magyarok Nagyasszonya, azaz a Patrona Hungariae kontextusában), de talán helyesebb, ha e hosszas elméleti eszmefuttatást követően az utolsó gondolatainkat vetjük papírra.

⁵⁷ Sashalmi (2017): i. m. 382–383.

⁵⁸ Idézi: Szabó József: *A szuverenitás. Nemzetközi jogi tanulmány. II. kötet. Szuverénitáselméletek.* Szeged, A M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Barátainak Egyesülete, 1936. 9.

⁵⁹ Daisy Delogu: *Allegorical bodies. Power and gender in late medieval France.* Toronto, University of Toronto Press, 2015. A recenzióért lásd Sashalmi Endre: Allegorikus testek: Hatalom és társadalmi nem a késő középkori Franciaországban. *Klió*, 24. (2015), 4. 46–49.

⁶⁰ Maurice Agulhon: *Marianne au combat. L’imagerie et la symbolique républicaines de 1789 à 1880.* Paris, Flammarion, 1979. 238. Idézi: Marc Abélès: *Az állam antropológiája.* Ford. Dévényi Levente. Budapest, Századvég, 2007 [1990]. 147.

Zárszó helyett

Ahogy az talán az eddigiekből is kitűnt, a 21. század forгатagában is rendkívűli aktualitással bír az állam és a szexualitás összefüggéseinek vizsgálata. E kissé provokatív jellegűnek szánt írás a napjainkban is zajló vitákat illetően sem az (ó)konzervatívok, sem a genderhívók mellé nem kívánt állni. Gondolataink zárásaként egy Adam Müller tollából származó, konszenzusképesnek tűnő gondolatot idézünk fel:

„Az emberiség gyengédebb és szebbik fele, azaz nem csupán a női nem, hanem a minden ember bensejében rejlő láthatatlan hatalmak minden erejükkel, és a cselekedetekre és az életre gyakorolt állandó befolyásukkal mindenkor kitörnek a béklyóból. Az eredmény: *hors de la loi* [törvényen kívül] állnak, aminek következtében az államot folyamatosan megfosztják attól, amire pedig elsődlegesen szüksége volna: odaadásra és szeretetre, polgárookra.”⁶¹

⁶¹ Adam Heinrich Müller: *Az államvezetés művészetének alapjai*. Ford. Zolán Péter. In Kontler László (szerk.): *Konzervativizmus. 1593–1872. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Osiris, 2000. 432.

Felhasznált irodalom

- Abélès, Marc: *Az állam antropológiája*. Ford. Dévényi Levente. Budapest, Századvég, 2007 [1990].
- Arisztotelész: *Politika*. Ford. Szabó Miklós. Budapest, Gondolat, 1969.
- Bayer József: *A politikai gondolkodás története*. Budapest, Osiris, 2003.
- Black Lives Matter: What We Believe*. Online: <https://blacklivesmatter.com/what-we-believe>
- Bluntschli, Johann Caspar: *Az általános államjog és a politika története*. II. kötet. Ford. Acsády Ignác. Budapest, MTA, 1876.
- Campanella, Tommaso: *A Napváros*. Ford. Sallay Géza. Szeged, Lazi, 2002 [1602].
- Horváth Zsófia: Csináljunk gyereket. *Origo.hu*, 2018. május 13. Online: www.origo.hu/itt-hon/20180512-csinaljunk-gyereket-hzs.html
- Dános Árpád – Kovács Gábor: *A szocializmus története. A szociális eszmék fejlődése a modern szocializmusig*. Budapest, Pantheon Irodalmi Intézet, 1925. Online: <http://real-eod.mtak.hu/id/eprint/8995>
- Elias, Norbert: *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*. Ford. Berényi Gábor. Budapest, Gondolat, 1987 [1939].
- Engels, Friedrich: *A család, a magántulajdon és az állam eredete*. In Marx–Engels. *Válogatott művek két kötetben. Második kötet*. Budapest, Szikra, 1949 [1884].
- Foucault, Michel: *A szexualitás története*. I. kötet. *A tudás akarása*. Ford. Ádám Péter. Budapest, Atlantisz, 2014 [1976].
- Janet, Paul: *A politikai tudomány története az erkölcsstanhoz való viszonyában*. I. kötet. Ford. Lőrincz Béla. Budapest, MTA, 1891.
- Janet, Paul: *A politikai tudomány története az erkölcsstanhoz való viszonyában*. III. kötet. Ford. Angyal Dávid. Budapest, MTA, 1892.
- Kantorowicz, Ernst H.: *The king's two bodies. A study in mediaeval political theology*. Princeton (US-NJ), Princeton University Press, 1957.
- Kommunizáljuk-e Zsófit? Oktató írás a szabad szerelemről és egyről-másról, amit tudni illik és muszáj is az asszony népnek*. Budapest, A közoktatásügyi népbiztosság kiadása, 1919.
- Ma, Ying: Alexandria Ocasio-Cortez's latest climate fix – No children for You. *Fox News*, 2019. február 26. Online: www.foxnews.com/opinion/alexandria-ocasio-cortezs-latest-climate-fix-no-children-for-you
- Mandiner: Lepapíroznak a szexet Svédországban. *Mandiner.hu*, 2017. december 21. Online: https://mandiner.hu/cikk/20171221_lepapiroznak_a_szexet_svedorszagban
- Medveggy Gábor: Az Ikea sem hagyta szó nélkül a „családvédő” konferenciát. *24.hu*, 2019. március 31. Online: <https://24.hu/kozelet/2019/03/31/az-ikea-sem-hagyta-szo-nelkul-a-csaladvedo-konferenciat>
- Müller, Adam Heinrich: Az államvezetés művészetének alapjai. Ford. Zolán Péter. In Kontler László (szerk.): *Konzervatívizmus. 1593–1872. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Osiris, 2000. 407–452.
- Nye, Joseph S. Jr.: *Power in the global information age: From realism to globalization*. London – New York, Routledge, 2004. Online: <https://doi.org/10.4324/9780203507292>
- Pearce, Fred: *Népcsuszamlás. Tömegvándorlás, elöregedés és fenyegető demográfiai katasztrófa*. Ford. Magyar László András. Budapest, Gondolat, 2016 [2010].
- Pinker, Steven: *Az erőszak alkonya. Hogyan szelídült meg az ember?* Ford. Gyárfás Vera. Budapest, Typotex, 2018 [2011].
- Plátón: *Az állam. (Politeia)*. Ford. Jánosy István. Szeged, Lazi, 2001.
- Plátón: *Az államférfi*. Ford. Horváth Judit. Budapest, Atlantisz, 2007.

- Sashalmi Endre: Ideológia és ikonográfia. In Böhm Gábor – Fedeles Tamás (szerk.): *Mesterek és tanítványok. Tanulmányok a bölcsészettudomány köréből*. Pécs, PTE BTK Tudományos Diákköri Tanács, 2014. 106–120. Online: https://ktdt.btk.pte.hu/sites/ktdt.btk.pte.hu/files/files/mesterek_ebook_9789636426002_1.pdf
- Sashalmi Endre: Allegorikus testek: Hatalom és társadalmi nem a késő középkori Franciaországban. *Klio*, 24. (2015), 4. 46–49. Online: www.c3.hu/~klio/klio154/klio046.pdf
- Sashalmi Endre: Politikai teológia és Oroszország női megszemélyesítésének kezdetei a képi ábrázolások tükrében, európai perspektívából. Nagy Péter uralkodása mint vízvázlat. *Világtörténet*, 39. (2017), 3. 373–394. Online: https://epa.oszk.hu/03500/03576/00010/pdf/EPA03576_vilagtoritenet_2017_03_373-394.pdf
- Szabó József: *A szuverénitás. Nemzetközi jogi tanulmány*. II. kötet. *Szuverénitáselméletek*. Szeged, A M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Barátainak Egyesülete, 1936.
- Takács Péter szerk.: *Államelmélet I. A modern állam elméletének előzményei és történeti alapvonalai*. Budapest, Szent István Társulat, 2007. Online: <https://bit.ly/3jkVWIY>
- Takács Péter: *Államtan. Az állam általános sajátosságai*. Budapest, Nemzeti Közszerzői Egyetem, 2013.
- Tbg: A botrányhős szélsőjobboldali homoszexuális megmondóember, Milo Yiannopoulos nyitja az Európa jövője konferenciát Budapesten. *444.hu*, 2017. december 28. Online: <https://444.hu/2017/12/28/a-botranyhos-szelsojobbaldali-homoszexualis-megmondember-milo-yiannopoulos-nyitja-az-europa-jovoje-konferenciat>
- Tegze Gyula: *Szerves társadalomtani elméletek és az állam személyiségének theóriája*. Budapest, Eggenberger, 1900.
- Walt, Stephen M.: IR theory for lovers: a Valentine's guide. *Foreign Policy*, 2009. február 13. Online: <https://foreignpolicy.com/2009/02/13/ir-theory-for-lovers-a-valentines-guide>

Révész Béla¹

Állambiztonsági reflexiók az alkotmányozás értékeire – 1989²

A politikai átalakulással, valamint a titkosszolgálatok változásaival kapcsolatban hosszabb ideje folyó kutatások az eddig összegyűjtött iratok, dokumentumok, illetve ezek részfeldolgozásai néhány általánosabb következtetés levonására is lehetőséget teremtenek. Az eddigi vizsgálat eredményei nyomán megerősíthető az a korábbi kutatási hipotézis,³ amely három, jobbára feltáratlan és feldolgozatlan területen vél új irányt kijelölhetőnek az ez irányú kutatások számára:

(1) A rendszerváltás politikai átalakulásának, valamint a titkosszolgálatok változásainak elemzései valóban jelentős eredményekkel jártak, de gyakorlatilag csupán egyik vagy másik szegmens vonatkozásában; a két folyamat kölcsönhatásának, kapcsolatuk valódi tartalmának feltárása eddig elmaradt.

(2) A jelenségcsoport vizsgálata szinte kizárólagos letéteményesének mindmáig a történeti megközelítések bizonyultak, hiszen a kutathatóság tartalmi és időbeli határait szigorúan kijelölték az iratok visszaminősítésének törvényi feltételei. Pedig a más természetű – jelen kutatásban elsősorban: politológiai, jogtudományi, szociológiai – megközelítések alkalmazása nem csak az egyes társadalmi, politikai, intézményi vonatkozások folytonosságát és/vagy megszakítottságát teheti egyértelműbbé, de jelezheti a társszaktudományok számára, hogy ezen az eddig általuk elhanyagolt területen megválaszolandó kérdések sorakoznak.

(3) A politika, a sajtó és a közvélekedés leegyszerűsített tematizációja folyamatosan hatással van a kutatások irányaira, témaköreire, ezért következtetései

¹ Habilitált egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Politológiai Tanszék. Kapcsolat: revesz@polit.u-szeged.hu.

² A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosítószámú „Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban” című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

³ Révész Béla: Adalékok az állami főhatalom és a titkosszolgálatok „jogállamosodásának” történetéhez. In Takács Péter (szerk.): *Az állam szuverenitása. Eszmény és/vagy valóság: Interdiszciplináris megközelítések*. Budapest–Győr, Gondolat – MTA TK JTI – SZE DFK, 2015. 486.

többszörre visszaigazolják a legkülönbözőbb ideológiai intenciókat. Pedig például a „tisztá” rendszerváltó politikai erők és a diktatúrát kiszolgáló „gonosz” állam-biztonság dichotómiája a valóságban így nem létezett, még ha ez a szemlélet meg is könnyítette a helyzet utólagos értelmezését. Mai ismereteink birtokában azonban már lehetőség nyílik a differenciáltabb és tárgyilagosabb értékelésre.

Ez utóbbi feltételezés melletti érvként kíván jelen vázlat néhány adalékkal szolgálni. A törvényesség és az alkotmány fogalmai alapkategóriái voltak nemcsak a rendszerváltás előtti politikai, jogpolitikai retorikának, a sajtó és propaganda nyelvének, de a szocialista állam- és jogtudomány is előszeretettel választotta kutatási témájának.⁴ Ugyanakkor a maga speciális titkosságánál fogva semmit nem lehet tudni az államszervezet egyik legkarakteresebb, egyben legrajzalkodóbb szervtípusának ezzel kapcsolatos felfogásáról, miközben ennek éppen az az alapfunkciója, hogy az állami berendezkedés mindenkor szuverenitását – annak idő- és térbeliségétől, sőt hatalomgyakorlási formáitól, módszereitől függetlenül – védelmezze. A titkosszolgálatok – természetesen róluk van szó – „rejtőzködéséről” csak akkor lebbenthető fel a fátyol, ha kellő információkhoz juthatunk az ezzel kapcsolatos véleményükről, elképzelésükről, esetleg a szabályozásra vagy a joggyakorlatra vonatkozó koncepciójukról. Egy különös időszak, a rendszerváltás környékéről származnak azok a dokumentumok, amelyek érzékeltetik azt, hogy maguk a titkosszolgálatok (az akkori megjelöléssel: az állambiztonsági főcsoportfőnökség) milyen fokozott érdeklődéssel követte a „tárgyalásos forradalom”⁵ menetét, benne a sarkalatos törvények meghozatalának, az alkotmányozásnak a folyamatával. Mivel az állambiztonság – a kül- és belpolitikai változások kényszerétől sürgetve – egyébként is önmaga strukturális és funkcionális átalakítására készült, így érthetően kereste a helyét az új alaptörvényhez való viszonyában is. A helyzet megértéséhez a kiindulópontot az átalakulás évének gyorsan változó pártállami és ellenzéki alkotmánykonceptiók nyújtják, amelyek közül az előbbi közvetlenül is befolyásolta az állambiztonsági főcsoportfőnökség álláspontjainak alakulását. Az ebből levont végső következtetésük pedig arra indította a szolgálatokat, hogy explicit alkotmánybeli megjelenésüket konkrét módosító javaslat kezdeményezésével is proponálják a törvényalkotónak. Ezen szándékuk azonban paradox módon mégsem került nyilvánosságra, így titkos maradt még a politikai élet szereplői

⁴ A szocialista állam- és jogelméleti irodalom forrásfeldolgozása során önálló fejezetet kaptak az ezzel a témakörrel foglalkozó munkák. Lásd Nagy Lajos – Papp Ignác (szerk.): *Magyar állam- és jogelméleti bibliográfia 1950–1980*. Szeged, JATE ÁJTK Állam- és Jogelméleti Tanszék, 1980.

⁵ A „tárgyalásos forradalom” kifejezés 1990-ben tűnt fel, és Rudolf L. Tőkés *Hungary's negotiated revolution*. (Cambridge University Press, 1996) című könyvének a címében is helyet kapott. Magyarul: Tőkés Rudolf: *A kialakult forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás 1957–1990*. Budapest, Kossuth, 1998.

előtt is, miközben az alapprobléma, a jogállamiságra való áttérés a legszélesebb nyilvánosságot igényelte.

Az állambiztonsági reformelképzelések alkotmányozási háttere

A rendszerváltás politika- és társadalomtörténeti leírása és feldolgozása előbbre jár, mint a korszak állambiztonsági jellegű változásainak feltárása. Magyarazatképpen megemlíthető, hogy utóbbiak esetében – titkosszolgálati természetük folytán – közel sem ismerhetők meg, tekinthetők át teljes mivoltukban a történetek, hamarabb elakad a mélybe hatolni kívánó kutatói kíváncsiság, sőt még a felszínre kerülő bizonyítékok hitelessége is – szintén az alkalmazott titkosszolgálati eszközök és módszerek sajátosságaiból következően – gyakran megkérdőjelezhető. A jelenség egészéből talán csak az alapvetés egyértelmű: a történetileg kialakult társadalmi-hatalmi struktúrák részeként létrejött, és szükségképpen azóta is működő titkosszolgálatok egyszerűbb vagy fejlettebb formában, de mindenkor rejtett intézményi keretek között, nem nyilvános szabályozással, titkos állománnyal, operatív módszerekkel és speciális technikákkal vesznek részt a legkülönbözőbb formájú államhatalmak szuverenitásának védelmében. Az információhiány a diktatúrákban nagyobb, a demokráciákban kisebb mértékben, misztikus homállyal övezi ezen szolgálatok tevékenységét. Az „ellenség” előli rejtőzés a „baráti” tekintet elől is elvonja az információt, és természetesen vesztese ennek a titkolózásnak az emberi megismerés legracionálisabb rendszere, a tudomány is. A történelmi tapasztalatok szerint annak, hogy e sajátos kutatási objektum vonatkozásában a sejtések, találgatások tudományos érvelés útján is igazolható ismeretökké szerveződhessenek, kedvező politikai kondícióknak is fenn kell állniuk. A titkosszolgálati struktúrák titkai ugyanis többnyire a hatalmi vezetők/vezetés cseréje, de nem ritkán politikai elitek, rezsimek, rendszerek váltása idején tűnnek elő, legalábbis az új hatalom vezetése által hasznosnak tűnő és ezért engedélyezett mértékben és módon. Ilyen időszakokban a nagy leleplezések közelíthetnek ugyan az objektív (rész)igazságok felé, de ahogyan az információk visszatartása, úgy „csepegtetésük” is kikezdheti a tudományos megismerés kritikai irányát, függetlenségét, egyben hitelességét is. A titkosszolgálatok kutatásának konjunktúrája ezért többnyire a nagy politikai, társadalmi megváltoztatásokhoz kötődik, amikor az új politikai rezsim a tudomány legitimációs hatását is fel kívánja használni a korábbi politikai vezetés bírálatára, illetve saját hatalma elfogadtatására, hitelesítésére. Ennek pedig a legalkalmasabb eszköze a korábbi vezetés gonosz, amorális, korrupt, arrogáns és kegyetlen vonásainak minél teljesebb és részletesebb bemutatása. E leleplezésekhez „örömmel” csatlakozik a közhangulat és -vélemény, amely mélyről jövő antipolitizációjánál fogva

erkölcstelennek tekint mindenféle hatalmi tevékenységet, másfelől a tudomány, amely számára viszont az a legfontosabb, hogy az eddig csak sejtett, de elrejtett politikai információk hirtelen felszínre kerülnek, így megismerhetővé, kritikailag feldolgozhatóvá válnak.

A kommunista rendszer összeomlása az 1980-as és 1990-es évtized fordulóján a titkosszolgálatok történetében is szakaszhatárt jelentett. Kelet-Európa korábbi politikai struktúráinak legfontosabb elemei az erőszakszervek, köztük a titkosszolgálatok voltak. A közvélemény a titkosszolgálatok továbbélését/átalakulását – már, amennyit látott belőle – fenntartásokkal szemlélte. A bizalmatlanság fő oka a titkosszolgálatok mindenkoritokzatossága volt. Kétségtelen, hogy nem lehet merev cezúrárt vonni a rendszerváltás előtti diktatúra állambiztonsági szolgálata és a frissen kialakult demokrácia jogállamiságának nemzetbiztonsági szolgálatai közé. Ugyanakkor a titkosszolgálatoknál tapasztalható folyamatosság jelei megkérdőjelezzik átalakulásuk mélységét, hitelességét. A szolgálatok hatalomközelsége rendszereken átívelő szerepeket, attitűdöket, gondolkodásformákat, szervezeti kultúrát is kialakít. A struktúrák és a belső szabályozás fennmaradása pedig még nagyobb állandóságot mutat, mint a személyi állomány folyamatossága. Valószínűleg semmiféle szabályozás nem zárja ki automatikusan a titkosszolgálatok politikaközeli, azt befolyásoló működésének lehetőségét és gyakorlatát. Ezért az alkotmányos garanciák és a jogi szabályozáson túl fokozott jelentősége van a politikai hatalmat korlátozó intézményi garanciák, a demokratikus politikai környezet és politikai kultúra kialakításának is.⁶ A titkosszolgálatokat politikai beágyazottságuk teszi a politológiai kutatások szükségképpeni tárgyává, amely paradigmát a jövőben remélhetően egyre szélesebb körben meginduló szakkutatások is figyelembe fognak venni.

De milyen alkotmánykép körvonalazódhatott 1988–1989 táján az állambiztonság előtt, amelyhez saját törvényességi és alkotmányossági koncepcióját is hozzáigazíthatónak vélhette? E vonatkozásban a háromoldalú tárgyalások hat politikai munkabizottsága közül az I/1. számú – hivatalosan: „Az alkotmánymódosítás időszerű tételei, a köztársasági elnöki intézmény és az alkotmánybírók kérdései” – bizottság végezte a legjelentősebb munkát. Bár a Nemzeti Kerekasztal résztvevőinek a politikai egyeztető tárgyalások témaköreivel és munkarendjével foglalkozó 1989. június 21-i megállapodása az alkotmánymódosítással, a pártok működésével, illetve a választásokkal kapcsolatos kérdésekben tartotta kiemelten indokoltnak a „gyorsított ütemű munka vállalását”, ezek sorából is kiemelkedik az alkotmányozással kapcsolatos diskurzus

⁶ Bozóki András: *Gördülő rendszerváltás: az értelmiség politikai szerepe Magyarországon. 1977–1994*. Budapest, L'Harmattan – Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány, 2019. 240–248.

fontossága.⁷ „Anyajogágként” a közjog egyébként is integrálja a többi jogág alkotmányos alapelveit, de az átmenet időszaka önmagában is joggal kapta az „alkotmányos forradalom” megjelölést. Mindez természetesen nem kisebíti a többi munkabizottságban folytatott munka jelentőségét, hiszen maga az I/1-es munkabizottság is gyakran utalt át különböző feladatokat más bizottság tevékenységi körébe, és a más bizottságokban kialakított javaslatokat kölcsönösen tudták saját munkájukban is hasznosítani. Mégis ha a korabeli sajtót vagy a rendszerváltás időszakával foglalkozó elemzéseket vesszük figyelembe, szembetűnő az I/1-es munkabizottság szerepének túlsúlya.

Mindezt az a tény is megerősíti, hogy éppen ebben az albizottságban formálódott a tárgyalások legfontosabb dokumentuma: a Magyar Köztársaság alkotmánya. Történelmi háttérét tekintve természetesen nem előzmények nélküli munkáról volt szó. Az alkotmány felülvizsgálatának folyamatában – a már korábban megindult tudományos kutatások elméleti eredményei mellett – az MSZMP 1988. májusi pártértekezlete tekinthető kiindulópontnak. Állásfoglalása megerősítette, hogy „a társadalmi, politikai fejlődés szükségessé teszi az alkotmány felülvizsgálatát”, majd részletezi ennek fő irányait.⁸ Ezt követően az MSZMP Politikai Bizottságának 1988. május 31-i határozata konkretizálta a teendőket:

„A Politikai Bizottság egyetért az alkotmány felülvizsgálatának megkezdésével; a munkálatok tartalmi kereteire, szervezeti rendjére vonatkozó javaslatot alapul elfogadja. A vitában elhangzott észrevételek figyelembevételével átdolgozott anyagot Fejti György⁹ elvtárs hagyja jóvá. Felkéri az Országgyűlés elnökét és a Minisztertanács elnökét, hogy az alkotmány vizsgálatával összefüggő állami feladatok végrehajtása érdekében tegyék meg a szükséges intézkedéseket. Megbízza a KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztályát, hogy a Központi Bizottság által kiküldendő bizottság összetételére tegyen javaslatot a Politikai Bizottságnak, melyet jóváhagyásra a Központi Bizottság soros ülése elé kell terjeszteni. A Közigazgatási és Adminisztratív

⁷ Tőkés (1998): i. m. 45.

⁸ *A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve. 1988. május 20–22.* Budapest, Kossuth, 1988. 262–263.

⁹ Fejti György 1987 júniusában került a párt központi apparátusába, amikor a KB Titkárságának tagja lett. Ekkor átvette a belügyminiszerré kinevezett Horváth Istvántól a Központi Bizottság Közigazgatási és Adminisztratív Osztályának felügyeletét, majd 1988 decemberében – a megszüntetett Koordinációs Bizottság helyébe lépett – KB Nemzetközi, Jogi és Közigazgatás-politikai Bizottságba is beválasztották. A Politikai Bizottság említett 1988. május 31-i határozata tehát kompetens személy kezébe adta az új feladatokat: a Közigazgatási és Adminisztratív Osztály irányítójaként a jogalkotása éppúgy rálátása volt, mint ahogyan a pártellenőrzést gyakorolta a fegyveres erők és az állambiztonsági szervek felett is. Révész Béla: A pártállami időszak ismeretlen hatalmi testülete: a Koordinációs Bizottság (1975–1988). In Jakab Éva – Pozsonyi Norbert (szerk.): *Ünnepi kötet Dr. Molnár Imre egyetemi tanár 80. születésnapjára*. Szeged, SZTE ÁJTK, 2014. 387–399.

Osztály folyamatosan gondoskodik az alkotmány felülvizsgálatával kapcsolatos politikai döntések előkészítéséről.”¹⁰

A Politikai Bizottság döntését követően hozta meg a Minisztertanács az alkotmány felülvizsgálatára irányuló munkáról szóló 2022/1988. (HT. 7.) MT határozatát. Ebben a testület jóváhagyólag tudomásul veszi az Igazságügyi Minisztériumnak az alkotmány felülvizsgálatának ütemtervéről, valamint a szakmai szervezeti keretekről szóló előterjesztését. Az 1988. június 29-én igazságügyi miniszterré kinevezett Kulcsár Kálmán 10 munkabizottságot hozott létre az alkotmány egyes szabályozási tárgyköreinek gondozására, majd augusztus elején egy előzetes koncepcióvázlatot terjesztett elő az alkotmány felülvizsgálatáról. E dokumentum szerint ekkor még nem született döntés arról – jóllehet a vitában felmerült –, hogy teljesen új alkotmány kidolgozására vagy az 1949-ben kelt alkotmány módosítására kerüljön-e sor; maga a PB-határozat is az „alkotmányról szóló” törvényjavaslatról beszél. Kulcsár Kálmán a további, eldöntendő kérdések körébe sorolta, hogy „utaljon-e az alkotmány maga az egypártrendszerre, mint a politikai rendszer sajátosságára, S ha igen, összekösse-e jelenlegi történeti helyzetünkkel, mintegy »átmeneti« jelleggel biztosítva úgy, hogy a történelmi feltételek változásával esetleg alkotmányváltoztatás nélkül, más pártok szerveződése is lehetséges legyen”. Az alkotmányozás jellegével kapcsolatban megállapította:

„A jelenleg hatályban lévő alkotmányunk – a módosítások ellenére – alapvetően a harmincas években, a Szovjetunióban kialakult politikai rendszert, illetőleg az ott 1936-ban elfogadott ún. »sztálini« alkotmányt tükrözi, és pedig bizonyos vonatkozásokban szinte »hívebben«, mint az 1977-ben a Szovjetunióban elfogadott új alkotmány. Ehhez való ragaszkodás politikailag felesleges teher továbbvitelét jelentené, és óhatatlanul is egy olyan politikai rendszerhez való kötődésre engedne következtetni, amelyet a társadalom fejlődése meghaladott, és amelyet egyébként sok összefüggésben magunk is elutasítunk. Kétségtelenül felmerül azonban a kontinuitás problémája, az ugyanis, hogy a szükséges változásokat tudomásul véve és érvényesítve, társadalmunkat és államunkat nem akarjuk saját korábbi fejlődési szakaszától elválasztani, e fejlődés eredményeit elutasítani.”

Végül arra a következtetésre jut, hogy a problémák megoldásához szükséges tartalmi és szerkezeti változások súlyára tekintettel „technikailag is indokolt teljesen új alkotmány elkészítése”.¹¹

Az MTA Államtudományi Kutatások Programiroda vezetőjeként Kilényi Géza 1988. szeptember közepére készített el egy, az alkotmányozás politikai szem-

¹⁰ Az MSZMP Politikai Bizottságának 1988. május 31-i határozata. MNL OL M – KS – 288. f. 5/1072. ő. e.

¹¹ Lásd Kilényi Géza (szerk.): *Egy alkotmányelőkészítés dokumentumai. (Kísérlet Magyarország új Alkotmányának megalkotására 1988–1990.)* I. kötet. Budapest, Államtudományi Kutatóközpont, 1991. 43–63.

pontból legfontosabb kérdéseit tartalmazó „munkaközi anyagot” a Minisztertanács számára, amely az MSZMP KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztálya mellett működő alkotmány-előkészítő bizottság elé is bekerült. Az új alkotmány mellett érvelve a külpolitikai vonatkozásokra is felhívja a figyelmet:

„A tapasztalatok szerint valamely szocialista ország új alkotmányának nemzetközi fogadtatása mindig két dologtól függ: az alkotmány tartalmától, illetőleg a hatalmat gyakorló »politikai hitelképességétől«, ami az alkotmányos rendelkezések aranyfedezete. E két dolog nehezen függetleníthető egymástól. A mi esetünkben aligha kell attól tartani, hogy az új alkotmány aggodalmat kelt barátaink körében, illetőleg csökkenti az ország nemzetközi presztízsét. Reálisan épp az várható, hogy stabil politikai célkitűzéseink megerősítése és a modern szocialista állam jellemvonásainak alaptörvényi szintű rögzítése, illetőleg az állampolgári jogoknak nemzetközi kötelezettségeinkkel összhangban álló szabályozása egyértelműen kedvező visszhangot vált ki.”¹²

1988. november 30-i dátummal készült el – az ekkorra az alkotmány-előkészítésért felelős igazságügyminiszter-helyettesé kinevezett Kilényi Géza irányításával – a Magyar Népköztársaság Alkotmányának szabályozási koncepciója, amelyet már szakmai vitára is bocsátottak.¹³ A koncepciónak a szabályozási mód alapkérdéseire vonatkozó megállapításai egyebek mellett az alkotmány „ideologikumáról” is szólnak:

„a) 1949 óta alapvetően megváltozott szocializmus-képünk a hatalomról és a hatalomgyakorlás módjáról, valamint az emberi jogokról vallott felfogásunk, emellett mélyreható változások következtek be a társadalom szerkezetében, a gazdaságban,

¹² Kilényi (1991): i. m. 71.

¹³ Kilényi Géza visszaemlékezése szerint: „November elején történt igazságügy miniszter-helyettesi kinevezésem után sorra hívogattam a tematikus bizottságok elnökeit, hogy könyörgöm, november vége a határidő, kérem a részanyagot a szabályozási koncepcióhoz. Ezek a kéréseim vagy meghallgatásra találtak, vagy nem. Lényeg az, hogy úgy november 23-a tájékára egyes albizottságoktól kaptam anyagot, háromtól nem. A három albizottság, amelyiktől egy sort sem kaptam, a társadalmi rend kérdéseivel, a gazdasági rend kérdéseivel, és a választójoggal foglalkozó albizottság volt. De volt munícióm a kutatási termékekből, tehát nem álltam ott kétségbe esve, hogy ezektől a bizottságoktól nem kaptam anyagot. Bementem Kulcsár Kálmánhoz, S mondtam neki, hogy »Te Kálmán, tudod, hogy november vége a szabályozási koncepció határideje. Én most elvonulok, úgyhogy Te sem fogod tudni, hogy hol vagyok, meg a feleségem se, és addig nem jövök elő, amíg nem hozom a szabályozási koncepciót.« [...] Felvonultam, a Normafa közelében volt egy szálló, akkoriban úgy hívták, hogy Hotel Agro. Egyedül a gépkocsivezetőm tudta, hogy hol vagyok, tényleg, a feleségem se tudta. Gépkocsivezetőm naponta kétszer jött kéziratokért. Nem napi nyolc órát dolgoztam, hanem valamikskével többet. A lényeg az, hogy november 30-án lejtöttem a hegyről, és közöltem Kulcsárral, hogy készen van a szabályozási koncepció.” Kilényi Gézával a Demokratikus Átalakulásért Intézet interjú-programja keretében készült hosszabb beszélgetés. A videófelvétel időpontja: 2006. március 21. Szerző tulajdonában.

a tulajdonviszonyokban és a politikai intézményrendszerben, még további jelentős változások most vannak kibontakozóban. Mindezt egy alkotmány képtelen nyomon követni, vagy ha igen, ez annak a bizonyítéka, hogy az általánosság igen magas szintjén mozog, S ezért a szó igazi értelmében véve nem is tudja betölteni alaptörvény szerepét. Az elmúlt évtizedekben nálunk annyi alkotmánymódosításra került sor, hogy a hatályos alkotmányszöveg teljesen eklektikussá vált: számos új rendelkezés került bele, amelyek nehezen férnek össze a hatalom túlzott koncentrációján alapuló eredeti alkotmány-konceptcióval. Új szerkezeti felépítésű Alkotmányra van tehát szükség, amely számot vet a XX. század végének társadalmi-gazdasági realitásaival, S a marxista társadalomtudomány legújabb eredményeit felhasználva új elméleti alapokon álló, korszerű, S egységes logikai rendszerbe illeszkedő szabályozást nyújt. [...]

d) [...] A kifejtettek értelemszerűen irányadók az Alkotmány ideológiai vonatkozásaira is. Joggal elvárható az Alkotmánytól, hogy a szocialista társadalmi berendezkedés modern, tudományosan megalapozott koncepcióját jelenítse meg, de nem kérhető számon az alaptörvénytől egy »naprakész« szocializmus-kép. Tudomásul kell ugyanis vennünk, hogy szocializmus-képünk számos vonatkozásban szüntelenül fejlődik, S e tekintetben éppoly kevésbé lehet számolni valamely statikus állapot tartós fennmaradásával, mint a politikai intézményrendszer vagy a gazdaság vonatkozásában.¹⁴

1989. január 30-i dátummal készült el a szabályozási koncepció második változata, amelyet eljuttattak az országgyűlési képviselőkhez. Kulcsár Kálmán igazságügyi miniszter kísérlőlevelében megjegyezte: „Ezt a javaslatot 1989. február elején a Politikai Bizottság, február végén pedig a Központi Bizottság megtárgyalja, és kialakítja róla álláspontját. A Központi Bizottság állásfoglalásáról valamennyi képviselő tájékoztatást fog kapni.”¹⁵

„Az új alkotmány szabályozási koncepciója alapvetően a felülvizsgálatra kért munkabizottságok javaslatain alapul – magyarázta az előzményeket a Politikai Bizottság nevében Fejtő György az 1989. február 20–21-i központi bizottsági ülés elé beterjesztett igazságügyi minisztériumi koncepció kísérlő levelében –, de tartalmazza az egyéb tudományos eredményeket, valamint az igazságügyi minisztériumi műhelymunka során kialakított gondolatokat is. Az így kimunkált koncepciót két alkalommal áttekintette a Központi Bizottság által az alkotmányozó munka elvi-politikai irányításának koordinálására kiküldött bizottság; megvitatta továbbá: a Minisztertanács és annak Tanácsi Kollégiuma, az Országgyűlés alkotmányozó bizottsága, az igazságügyminiszter által vezetett tudományos-szakmai bizottság, S véleményt nyilvánított róla több intézmény, társadalmi szervezet.”¹⁶

Így az Országgyűlés 1989. március 8–9-i ülése – már a KB megerősítő álláspontjának ismeretében – egyhangú szavazással elfogadta a további alkotmányozó munka tartalmát megszabó dokumentumot. Az Igazságügyi Minisztérium,

¹⁴ Kilényi (1991): i. m. 106–111.

¹⁵ Országgyűlési Irattár és Levéltár. Országgyűlési Irományok, 1985–1990. 141–200. jelzetű kötet.

¹⁶ *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei.* 1. kötet. 408.

annak érdekében, hogy „a társadalom megismerhesse a szabályozási elképzeléseket és véleményt alakíthasson ki róla”, nyilvánosságra hozta az alkotmány módosításáról szóló törvénytervezetet.¹⁷ Ennek szövegétől némileg eltér – a képviselők státusa, az elnöki jogkör vonatkozásában – az 1989. május 29-i dátummal az Országgyűlés elé terjesztett alkotmánymódosító javaslat.¹⁸ Az Országgyűlés elnökének 1989. május 27-én kiadott közleménye szerint a június 27-i ülésnapra napirendre tűzték az alkotmány módosítását, a köztársasági elnöki intézmény bevezetéséről, az Alkotmánybíróságról, a honvédelmi törvény módosításáról, az alternatív katonai szolgálat bevezetéséről, a büntető törvénykönyv módosításáról szóló törvényjavaslatokat. Innentől kezdve viszont a megkezdődött kerekasztal-tárgyalások új irányt szabtak az alkotmányozás folyamatának. Az Országgyűlés június 27-i ülésén Szűrös Mátyás elnök felolvasta Németh Miklós miniszterelnök levelét, amelyben a politikai egyeztető tárgyalások június 21-i plenáris ülésén született határozatra hivatkozva bejelentette, hogy a kormány visszavonja a benyújtott törvényjavaslatok azon részét, amelyeknek témáját érintik a tárgyalások.¹⁹

Mindeközben a nyilvánosság kizárásával különféle rejtett hatalmi szándékok is befolyásolták az eseményeket. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1989. április 19-i ülésén komolyan fontolóra vette egy novemberre előrehozott választás lehetőségét.²⁰ Az Igazságügyi Minisztérium azt a feladatot kapta, hogy készítse el a „korlátozott” átmenet törvényi kereteit, ennek során született meg az az alkotmánymódosítási javaslat, amely később az MSZMP kiindulópontja volt a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásai során.²¹ Ez a tervezet tartalmazta az állam-

¹⁷ *Magyar Hírlap*, 1989. május 10.

¹⁸ MNL OL P. 2117. 11. doboz, 272. i. sz.

¹⁹ Országgyűlési Napló. Az Országgyűlés 52. ülése, 1989. június 27. 4297–4298. h.

²⁰ A késedelem ugyanis azzal a veszéllyel járt, hogy az ellenzék alaposabban felkészülhet a választásokra. Ezzel kapcsolatban Fejti György a PB ülésén kifejtette: „Én azon a véleményen vagyok, hogy nyugodt, rugalmas, következetes tárgyalási gyakorlattal létrehozható ez a megbeszélés-sorozat, mert az ellenzéki kerekasztal nem stabil konstrukció. Tehát, ha időnk lenne arra, hogy türelmesen várjunk, felülkerekednének a nézetkülönbségek, hiszen máris látszik, hogy egy ilyen kerekasztal-megbeszélés a szervezeti szuverenitást és önálló álláspont kialakítását zavarja. Nagyon ügyelnünk kellene arra, hogy ne tegyünk olyan lépést, ami tömöríti az ellenzéki kerekasztalt, hanem inkább olyan gesztust, vagy olyan lépéseket tegyünk, ami lazítja ezt a blokkot.” Lásd Az MSZMP Politikai Bizottság 1989. április 19-i ülésének jegyzőkönyve. In *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei*. 1. kötet. 408.

²¹ Az alkotmány módosításáról szóló 1989. május 10-i keltezésű törvénytervezet bevezetője megállapította: „Politikai rendszerünk továbbfejlesztésének, a hatalmi ágak szétválasztásának és kiegyensúlyozásának nélkülözhetetlen eleme a testületi államfő intézményének megszüntetése és a köztársasági elnök intézményének újbóli beiktatása államrendszerünkbe. Ezért, továbbá a politikai pártokról szóló törvény, az Alkotmánybíróságról szóló törvény és az új választási törvény megalkotásával összefüggésben, valamint az Országgyűlés új típusú működésének megteremtése

párt alkotmányban rögzített monopóliumának lecserélését a többpártrendszerre való utalással és az ezzel kapcsolatos fékekkel, az Országgyűlés hatáskörének módosítását, amely szerint nem gyakorolhatja a népszuverenitásból eredő összes jogot, a képviselők visszahívhatóságának megszüntetését, valamint a köztársasági elnök tisztségének bevezetését. A „közepesen erős” elnök jogköre lényegében megfelelt a második alkotmánykoncepcióban leírtaknak, tehát jelentős szerepe lett volna a külpolitikában, a kormányt erősen alárendeltségében tarthatta volna, illetve gyakorlatilag bármikor rendkívüli állapotot vezethetett volna be – lényegében az MSZMP főtítkárának némileg legyengített hatáskörét gyakorolta volna az elnök. Az állampárt úgy vágott neki a tárgyalásoknak, hogy a földcsuszamlás-szerű hatalomvesztés elkerülésére meg kell szereznie még a szabad választások előtt egy minél erősebb államfői tisztséget, illetve a pártok ellenőrzésére fel kell állítania, és lojális jogászokkal fel kell töltenie az Alkotmánybíróságot. Ezért cserébe hajlandó volt a jogállamisággal legélesebben szemben álló néhány rendelkezést kiiktatni az alkotmányból.²²

Az Ellenzéki Kerekasztal elutasította, hogy a szabad választások előtt – a választások garanciáinak megteremtésén túl – bárki is alkotmányozzon, ezért értelemszerűen nem fogadta el a köztársasági elnöki intézmény bevezetését. Alapvető célként tekintette viszont, hogy kiiktassa az alkotmányból az ideologikus, sztálinista eredetű tételeket, nehogy később ezekre hivatkozva megakadályozhassa az állampárt a „jogállami forradalmat”. Az alkotmány első, ideologikus fejezetének lecserélésén túl az ellenzék elutasított minden további alkotmány-módosítást. A Harmadik Tárgyalófél szakértőit viszont inkább egyéni szakmai ambícióik vezették a tárgyalások során, átfogó állásponttal az alkotmányozást illetően nem rendelkeztek.

A hatályos alkotmány „osztályharcos” preambuluma az Ellenzéki Kerekasztal már a július 7-i albizottsági ülésen elhagyni javasolta, az MSZMP viszont azzal érvelt, hogy ennek a kérdésnek a megvitatása nem tartozik a békés

érdekében szükségessé vált az alkotmány módosítása. A javasolt módosító rendelkezések Magyarország új alkotmányának az Országgyűlés 1989. március 8-9-i ülésén megtárgyalt és elfogadott szabályozási elvein alapulnak, de nem teszik mellőzhetővé az új alkotmány megalkotását. Az Igazságügyi Minisztérium azért hozza nyilvánosságra a tervezetet, hogy a társadalom megismerhesse a szabályozási elképzeléseket, és véleményt alakíthasson ki róla. A tervezet alapul szolgálhat a politikai egyeztetésekhez is, ennek szervezése azonban nem az Igazságügyi Minisztérium feladata. A tervezet jelenleg államigazgatási véleményezés alatt áll, ezt követően fogja majd megtárgyalni a Minisztertanács, illetőleg az Országgyűlés illetékes bizottsága. A végső döntés az Országgyűlés feladata. Az állampolgárok, illetőleg szervezetek a tervezetről az általuk választott módon nyilváníthatnak véleményt.”

Országgyűlési Irrattár és Levéltár Országgyűlési Irományok, 1985–1990-es országgyűlési ciklus, 141–200. sz. kötet; közli a *Magyar Hírlap* 1989. május 10-i száma.

²² Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon: 1987–1990*. Budapest, Napvilág, 2006. 368.

átmenet problémaköréhez, a Harmadik Oldal pedig nem foglalt állást. Végül a középszintű politikai egyeztető bizottság elé utalták a kérdést, ez azonban nem tárgyalt az ügyről. Augusztusban az EKA úgy döntött, hogy a szocializmus szó nem szerepelhet az alkotmány normaszövegében, csak a preambulumban, az európai eszmei és politikai értékek között. Az MSZMP azonban ragaszkodott a normaszövegben való szerepeltetéshez, és végül olyan kompromisszumos javaslatot tudott előterjeszteni, ami az EKA számára is elfogadható volt. Így a preambulum végül elmaradt volna, de az őszi parlamenti vitában, képviselői indítvány nyomán kapott mégis preambulomot az alkotmány. Ez abból a szempontból lényeges módosításnak tekinthető, hogy bekerült az alaptörvénybe az új alkotmány későbbi elfogadásának szükségessége, amire – mint alkotmányos követelményre – gyakran hivatkoztak, hivatkoznak az új alaptörvény elfogadását sürgetők.²³

Döntően ideologikus elemeket tartalmazott az addigi alkotmány első fejezete is. Az EKA a szabad választások előfeltételének tekintette, hogy ne legyen az országnak államszocialista alapelveket tartalmazó alkotmánya – hiszen ebben az esetben alkotmányellenességre hivatkozva bármikor feloszthatja a hatalom az ellenzéki pártokat. Az államformát illetően az EKA javaslatát a jelző nélküli köztársaságról az MSZMP augusztus 17-én előterjesztett, kompromisszumos tervezetében fogadta el.²⁴ Az albizottság egyik legnagyobb vitája az állam jellegének meghatározása körül alakult ki. Az MSZMP a „szocialista jogállam” meghatározás mellett állt ki, és csak hosszú kompromisszumkeresés nyomán, középszinten jutottak konszenzusra a felek, miszerint a polgári demokráciára és a demokratikus szocializmusra való utalás egyaránt az alaptörvény normaszövegének része lett. Az első fejezetet illetően az EKA javaslataiból több kérdést a középszint elé kívánt utalni az MSZMP, de végül az augusztus 21-i kompromisszumos javaslat e kérdések nagy részét az albizottság szintjén rendezte.²⁵

A politikai átmenet alternatívái, ha explicite nem is részletezték az állampárt erőszakszervezeteinek, benne az államvédelmi szervek átalakításának elképzeléseit, a gyakorlatban minden hatalomértelmezés megkerülhetetlen kérdései voltak. Mégis a hivatalos pártdokumentumok, a szaktárcáknál, illetve

²³ A preambulum végleges szövege szerint: „A többpártrendszer, a parlamenti demokráciát és a szociális piacgazdaságot megvalósító jogállamba való békés politikai átmenet elősegítése érdekében az Országgyűlés – hazánk új Alkotmányának elfogadásáig – Magyarország Alkotmányának szövegét a következők szerint állapítja meg: [...]”. *Magyar Közlöny*, (1989), 74. sz.

²⁴ Bár az MSZMP/IM tervezet 1. §-a valóban jelző nélküli „köztársaságról” beszél, a 2. § (1) bekezdése szerint: „A Magyar Köztársaság független, demokratikus és szocialista jogállam.” Lásd Törvényjavaslat az Alkotmány módosításáról. 1989. augusztus 21. Somogyvári István megőrzésében.

²⁵ Lásd Az I/1. számú munkabizottság ülése 1989. augusztus 21. MNL OL P. 2117. 11. doboz. 263. i. sz.; Kerekasztal-tárgyalások 1989. i. m. 6. kötet 13. sz. dokumentum.

az Igazságügyi Minisztériumban készült tervezetek²⁶ 1989 nyaráig még a fegyveres erők, a rendőrségre vonatkozó konkrét, nyilvános szabályozási javaslatokat sem tartalmazták. (Nem tekinthető ilyennek az MSZMP KB 1988. decemberi határozata sem, amely „a kormányzati munka korszerűsítésével” foglalkozva a fegyveres erők vonatkozásában tulajdonképpen csak a nomenklatúra újraszabályozásával törődött.)²⁷

A Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások I/6-os – „Az erőszakos megoldásokat kizáró jogi garanciák megteremtés” elnevezésű – munkabizottságának MSZMP-s résztvevője (az Igazságügyi Minisztérium részéről Holló András) az 1989. augusztus 2-i ülésen először (és utoljára) tett átfogó javaslatot az Alkotmánynak a fegyveres erőkkel foglalkozó új, IV. fejezettel történő kiegészítésére. 1989. szeptember 1-jén a Politikai Intéző Bizottság javasolja a Központi Bizottságnak, hogy a békés politikai átmenet jogi kereteit alapvetően három törvénytervezet foglalja össze. Ezek az alkotmánymódosításról, a pártok működéséről és gazdálkodásról, valamint az országgyűlési képviselők választásáról szóló törvényjavaslatok. A törvénytervezetekhez több megjegyzést fűzött a Politikai Bizottság. Javasolta, hogy az alkotmánymódosítás során – még az új alaptörvény elfogadása előtt – a békés politikai átmenet szempontjából lényeges változtatásokat el kell végezni. Ezek közül – politikai jelentősége miatt – kiemelte:

²⁶ 1988–1989-ben az alkotmányozás vonatkozásában az alábbi fontosabb munkaanyagok készültek:

(1) A Magyar Népköztársaság alkotmányának szabályozási koncepciója. Igazságügyi Minisztérium, 1988. november 30. In Kilényi (1991): i. m.

(2) Magyarország alkotmánya – szabályozási koncepció. Igazságügyi Minisztérium, 1989. január 30. Az MSZMP Központi Bizottsága 1989. február 20–21-én megtartott ülése jegyzőkönyvének 2. sz. függeléke. In *Az MSZMP KB 1989. évi jegyzőkönyvei*. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1993. 1. kötet. 409–439; Országgyűlési Irrattár és Levéltár Országgyűlési Irományok, 1985–1990. országgyűlési ciklus, 141–200. jelzetű kötet.

(3) Törvénytervezet az alkotmány módosításáról. Igazságügyi Minisztérium. *Magyar Hírlap*, 1989. május 10., valamint Országgyűlési Irrattár és Levéltár Országgyűlési Irományok, 1985–1990. sz. országgyűlési ciklus, 141–200. jelzetű kötet.

(4) Törvényjavaslat az Alkotmány módosításáról. Igazságügyi Minisztérium, 1989. május 29. MNL OL P. 2117. 11. d., 272. i. sz.; Országgyűlési Irrattár és Levéltár Országgyűlési Irományok, 1985–1990. sz. országgyűlési ciklus, 201–250. jelzetű kötet.

Ezt követően majd egy 1989. augusztusi tervezetben bukkan fel a rendőrségre történő utalás: „Rendkívüli állapot idején a fegyveres erők és a rendőrség külföldi vagy országon belüli alkalmazásáról, valamint a külön törvényben meghatározott rendkívüli intézkedések bevezetéséről a Honvédelmi Tanács dönt.” Törvényjavaslat az Alkotmány módosításáról 1989. augusztus 21. 19/B. § (1) bekezdés. Géppel írt tisztázat fénymásolata. Somogyvári István megőrzésében. Lásd Révész Béla (szerk.): *Az alkotmányozás dokumentumai*. In *A rendszerváltás forгатókönyve*. Jogtár. CD-ROM. Budapest, Új Mandátum, 2000.

²⁷ Lásd T. Varga György – Szakadát István (szerk.): *Íme, a nomenklatúrák! Az MDP és a volt MSZMP hatásköri listái*. *Társadalmi Szemle*, 47. (1992), 3. 73–95.

„garanciális jelentősége van annak, hogy a fegyveres erők és a rendőrség alkotmányos szabályozást kapjanak.”²⁸

Az MSZMP Központi Bizottság tulajdonképpen csak utolsó,²⁹ az 1989. szeptember 12–13-i ülésén tűzte napirendre a fegyveres erők és testületek kérdését, akkor is a „pártstruktúra módosításának” vonatkozásában.³⁰ Ezt követően a Kulcsár Kálmán igazságügyi miniszter által szeptember 22-i kezdeménnyel benyújtott alkotmánymódosító javaslat csupán azt rögzítette³¹ – és végül ezt fogadta el 1989. október 18-án az Országgyűlés –, hogy „a rendőrséggel és az állam biztonságával összefüggő részletes szabályokat alkotmányerejű törvény határozza meg”.

Látható tehát, hogy a politikai hatalom nyilvánosan nem kívánt sem állást foglalni, sem tárgyalni az államvédelmi szervek további sorsát illetően, sem az állampárt politikai, sem pedig az államapparátus szakértői tevékenysége szintjén. Mindez egyáltalán nem azt jelentette, hogy sem koncepció, sem program, sem törvénytervezet ne született volna az egyik legfontosabb hatalmi kérdést illetően. Sokkal inkább arról volt szó, hogy a nyilvánosság tágabb, de még a tárgyalási folyamatok szűkebb résztvevői körét is ki kívánták rekeszteni az előkészítő munkákból, egyben meghatározatlan távlatokba helyezni „az állam biztonságával összefüggő részletes szabályok” meghozatalának időpontját. Kőszeg Ferenc nem zárta ki annak lehetőségét, hogy az 1989 nyarán nagy nyilvánosságot kapott munkásőrség-vita³² tulajdonképpen az állambiztonság átszervezésének elkerülhetetlenségéről volt hivatva elterelni a figyelmet:

„Abban az I/6-os bizottságban,³³ amelynek én is tagja voltam, az volt a fő cél, hogy megértessük, hogy márpedig a munkásőrséget jogutód nélkül fel kell számolni,

²⁸ Az MSZMP Központi Bizottsága 1989. szeptember 1-jén megtartott ülése jegyzőkönyvének 3. sz. függeléke. In *Az MSZMP KB 1989. évi jegyzőkönyvei*. 2. köt. 1544–1545.

²⁹ Ezt követően az MSZMP Központi Bizottsága már csak 1989. szeptember 25-én ült össze, amikor a pártszakadáshoz vezető, 1989. október 6–9-e között megtartott kongresszus előkészítésével foglalkozott.

³⁰ Lásd *Az MSZMP KB. 1989. évi jegyzőkönyvei*. 2. köt. 1696–1704.

³¹ Törvényjavaslat az Alkotmány módosításáról 1989. szeptember 22. MNL OL P. 2117. 11. d., 281. i. sz.; továbbá: Országgyűlési Irattár és Levéltár Országgyűlési Irományok, 1985–1990. sz. országgyűlési ciklus. 251–300. jelzetű kötet.

³² Sajtóhírek szerint a munkásőrség mint költségvetési üzem az alapítása óta kapott 9 milliárd 588 millió forintot folyamatosan különböző vállalkozásokba fektette, így például 1989. július 1-től a Club Tomajba vagy a Kelen Tours Kft.-be; illetve azt tervezte, hogy különböző vállalkozásokat hoz létre a járműjavítás, az oktatás, a szállítás, a lapterjesztés területén is, és tudni lehetett, hogy fontolgatja takarékbetétekkel foglalkozó cég alapítását, valamint egy magyar–osztrák vállalkozás keretében (vadász)fegyverek kereskedelmét is. Lásd A munkásőrség Club Tomaja. *Népszabadság*, 1989. szeptember 13.

³³ A Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások I/6-os számú munkabizottsága foglalkozott az erőszakos megoldásokat kizáró jogi garanciák megerősítésének kérdéseivel.

és nem szabad elfogadni azt a javaslatot, aminek az elfogadására az MDF akkoriban hajlott, azaz Pozsgay Imre javaslatait, hogy a munkásőrség alakuljon át nemzeti gárdává. Ez volt az érdeklődésünk homlokterében, és ennek következtében nagyon keveset foglalkoztunk az állambiztonsági szervezettel. Utólag azt mondom, hogy hibásan, tévesen.”³⁴

A Duna-gate-ügy³⁵ kirobbanása utáni egymásra mutogatás során kormányzati oldalról több ízben az ellenzékét kívánták felelőssé tenni azért, hogy a kérdés a háromoldalú tárgyalásokon szóba sem kerülhetett,³⁶ illetve hogy akadályokat gördítettek az állambiztonsági törvény megalkotása elé, hiszen kivették a sarkalatos törvények sorából.³⁷ A háromoldalú tárgyalásokról 1989. június 10-én aláírt megállapodás azonban a sarkalatos törvény körébe eredetileg sem vette fel az állambiztonság újraszabályozásának kérdését. Súlyosabb viszont az a bizonyíték, amely éppen a kormánypárt felelősségét támasztja alá a kérdés negligálásában. Kiderült ugyanis, hogy 1989. június elején, tehát még a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások előtt a Belügyminisztérium követelményként megfogalmazta: „egyrészt az állambiztonság működése, eszközei legyenek ellenőrizhetők, másrészt mint sarkalatos törvény az Alkotmány elfogadása utáni időszakban történjen tárgyalásuk”.³⁸ Ráadásul az ekkor készült törvényalkotási terv tanúsága szerint az ilyen jellegű tárgyalásokat még utólag sem ütemezte be a törvény-előkészítésért felelős Belügyminisztérium.³⁹ Ezért sem állja meg a helyét az a vád – amelyet pl. a Duna-gate-ügyben lebukott Horváth István lemondóbeszédében a parlamentben is hangsúlyozott⁴⁰ –, miszerint a minisztérium és az MSZMP ajánlataival szemben az ellenzék szorította volna ki a sarkalatos törvények köréből az állambiztonsági szervek átalakításának kérdését.

³⁴ Kőszeg Ferenc: A magyar átvilágítási törvény és a Történeti Hivatal tapasztalatai. In Halmai Gábor (szerk.): *Ügynökök és akták. Nemzetközi konferencia az átvilágításról és az állambiztonsági iratok sorsáról*. Budapest, Soros Alapítvány, 2003. 37.

³⁵ Révész Béla: A „Duna-gate” ügy jelentősége a rendszerváltás történelmében – politológiai értelmezési lehetőségek. *Acta Universitatis Szegediensis – Acta Juridica et Politica*, 68. (2006), 19.

³⁶ Pozsgay Imre: Nem lett sarkalatos törvény. *Népszabadság*, 1990. január 23. 2.

³⁷ Tőkés Rudolf: Magyarország útja a demokrácia felé. In Tőkés Rudolf: *Újragondolt történelem: válogatott tanulmányok 1967–2017*. Budapest, Kossuth, 2018. 293.

³⁸ Galambos Lajos: *A magyar polgári nemzetbiztonsági szolgálatok feladatrendszerének tartalmi módosulása a rendszerváltozás folyamatában*. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1997. 39.

³⁹ Bálint Tibor, a belügyminisztériumi jogalkotás szervezéséért felelős titkárság vezetője az állambiztonságról szóló törvénytervezet előkészítésének ütemezéséről. *Magyar Nemzet*, 1990. január 9.

⁴⁰ „Rajtam kívülálló politikai okok miatt, valamint a szervezet tehetetlenségének természetéből adódóan a biztonsági terület átalakítása maradt utoljára. Most utólag sajnálattal állapítom meg, elfogadtam azt a helyzetet, hogy a nemzetbiztonságról szóló törvényt majd a választások után kell az Országgyűlés elé terjeszteni. [...] De engedjék meg, hogy feltegyem a kérdést, vajon az ellenzék

Az alkotmányossá válás állambiztonsági igénye és valósága

A magyar rendszerváltás óta kevéssé alakultak ki azok a formák, módszerek, szabályozási megoldások és garanciák, amelyek a közvélemény, az állampolgárok, a kutatók, a politika, illetve a kollektív igazságérzet elvárásainak egyszerre tudnának megfelelni, és amelyek közmegnyugvást eredményezhettek volna ebben a rendkívül érzékeny kérdésben. Részben ebből adódott, adódik a témával kapcsolatos kutatási témák nagymértékű tagoltsága, szegmentáltsága. Önmagában nem a párhuzamos kutatások sokfélesége, „szóródása” feltűnő (ez még előny is lehet), sokkal inkább az, hogy ezek egymástól függetlenül, elszigetelten tárják fel résztémáik mikrotörténeteit anélkül, hogy az egymásra történő szükséges és indokolt reflexióknak a nyomai felfedezhetők lennének. Az is érthető, hogy szubjektíve mindenki számára a saját története a legfontosabb, és mindenki a maga találta dokumentumok feldolgozásában látja kutatásainak egyedüli célját. Ezzel viszont mintha olyan szigetvilág képe rajzolódna ki a térképen, amely kapcsolatok híján, átjárhatatlansága folytán nem teszi lehetővé a tenger igazi megismerhetőségét.

Hozzájárul a problémához a rendelkezésre álló források inkohere volt. Különbözőbb okok miatt egyes jelenségek, események körül megsokasodik, felduzzad az adatok halmaza, mások esetében viszont csak a hiány pusztá ténye regisztrálható. Ez természetesen következhet az aktuális operatív szemlélet és az utókor kutatói látásmódja közötti szükségképpen eltérésből, hiszen saját titkos szempontjaira tekintettel gyűjt adatot az állambiztonság embere, és más bizonyítékot vár az iratoktól a kutató. Gyakran valószínűsíthető az is, hogy utólag keletkezik az irathiany, ami miatt megszakad a történet folytonossága, vákuum keletkezik az események adataiban és azok értelmezésében. A rendszerváltás állambiztonsági változásaival foglalkozó eddigi munkák is többnyire az egyes különálló mozzanatok bemutatására fókuszáltak, amelyek jelentőségét időnként csak a vonatkozó iratanyag addigi ismeretlensége jelentette. A szintetizáló munkák elmaradásának azonban nyilván oka lehet az egyébként összetartozó iratok közötti tartalmi kapcsolat feltáratlansága is.⁴¹

Ugyanakkor látható, hogy a kutatások gyakorlatában jóval kisebb a jelentősége a vonatkozó iratállomány megsemmisítésére, megsemmisülésére, eltulajdonítására, illetve „kutathatatlanságára” vonatkozó vélt vagy valós igazság-

ma oly hangos szervezeteinek miért állt érdekében e téma tárgyalásának elhasztaltása, amit ma rajtam kérnek számon?” Felelősen végiggondolva! Horváth István belügyminiszter beszéde a Parlament 1990. január 23-ai ülésén. *Belügyi Szemle*, 28. (1990), 2. 3.

⁴¹ Révész Béla: A törvényesség és az alkotmány kategóriái az állambiztonság fogalomkörében – 1989. In Balogh Elemér – Homoki-Nagy Mária (szerk.): *Emlékkönyv Dr. Ruzsoly József egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Szeged, SZTE ÁJTK, 2010. 751–781.

tartalmú állításoknak, mint azt az elmúlt évtizedekben egyes politikusok, sajtómunkások, esetleg a „hivatásos ügynökvadászok” állítják. A Történeti Levéltár gyűjtőkörét meghatározó 2003. évi III. törvény végrehajtása során – a törvény számos paragrafusát okkal illető bíráló ellenére – nagy mennyiségű állambiztonsági irat került át az iratórző szervektől a levéltárba. A 2007-ben kormányrendelettel létrehozott Szakértői Bizottság („Kenedi-bizottság”)⁴² összesítése szerint ez az összes 205 374 irattétel 75,4%-át, 154 897 tételt jelentett. Ez mennyiségileg közel 4000 ifm mennyiségű iratanyagot jelent (nem is beszélve az Országos Levéltár, a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár vagy a Nyitott Társadalom Archívum iratállományairól).⁴³ Ez mind az információs kárpótlás, mind – és főleg – a tudományos kutatás, a kommunista múlt megismerése szempontjából nagy előrelépést jelent. Ugyancsak a Szakértői Bizottság jelentése cáfolta a teljes iratmegsemmisítés legendáját is: „valószínűsíthető, hogy az iratok nagyobb mennyisége maradt meg, mint amennyit a »totális megsemmisítés« szószólói holtta nyilvánítottak.”⁴⁴

Az MSZMP/MSZP 1989-es – fentiekben érintett – ideológiai alkalmazkodása a „törvényesség”, az „alkotmány”, illetve a „szocialista jogállamiság” kategóriákhoz volt tehát az igazodási pont az állambiztonsági szolgálatok számára is. Ezt a helyzetet jól illusztrálja az a belügyi dokumentum, amely az MSZMP Központi Bizottsága 1987. július 2-i gazdasági-politikai kibontakozási programjával kapcsolatos. A Belügyminisztérium értelmezése ugyanis kevésbé mutatkozott reformpártinak. Értelmezésük szerint a KB voltaképpen megerősítette a Politikai Bizottságnak a belügyi munkára vonatkozóan 1986-ban hozott határozatát – amely ráadásul az 1969-es párt döntés végrehajtásával foglalkozik⁴⁵ –, és amely szerint „az állam- és közbiztonság fenntartásához, védelmének szilárdításához minden eddiginél nagyobb politikai érdekek fűződnek”. Ezért „határozottabb fellépés szükséges a belső gondjainkat kihasználó ellenséges elemek, az állam és közbiztonságot veszélyeztető negatív jelenségek, tendenciák ellen.”⁴⁶

⁴² Kenedi János író, kritikus 2007-től volt az állambiztonsági irategyesítés törvényességét értékelő bizottság elnöke a bizottság 2010 decemberében történő megszűntetéséig.

⁴³ Időnként az is kiderül, hogy az ugyanazon jelenségre vonatkozó dokumentáció feldolgozása azért kaphatott eltérő, esetenként ellentétes értelmezést a különböző feldolgozásokban, mivel az egyes iratok eltérő környezete a legkülönbözőbb interpretációkat tette lehetővé. Ez teszi elengethetetlenné a forráskritikai módszer alkalmazását.

⁴⁴ A Szakértői Bizottság jelentése 2007–2008. Elérhető: www.meh.hu/misc/letoltheto/jelentes_1.pdf

⁴⁵ Az MSZMP Politikai Bizottsága 1986. szeptember 9-i ülése. A KB 1969. november 28-ai, a belügyi szervekre vonatkozó határozatának végrehajtása, a BM előtt álló feladatok. MNL OL M-KS 288. f. 5/977. ő. e.

⁴⁶ Az irattári anomáliák – a visszaminősítések felemás gyakorlatának – egyik jellegzetes példája, hogy a dokumentum a Magyar Országos Levéltár „Belügyminisztérium. Belső normák gyűjteménye” fondjában nem kutatható, ugyanez a Történeti Levéltárban visszaminősített irat.

Pedig az első fellelhető „reformjelzés” – Geller Sándor BM-titkárságvezető levele Harangozó Szilveszter miniszterhelyettesnek, állambiztonsági főcsoportfőnöknek – a belügyi munka alapjául szolgáló nyilvános szabályozás⁴⁷ felülvizsgálatának szükségességére vonatkozóan még 1988. februári keltezésű.⁴⁸ Az állam- és közbiztonságról szóló 1974. évi 17. sz. törvényerejű rendelet és a rendőrségről szóló 39/1974. (XI. 1.) MT számú rendelet felülvizsgálatának, a tanácsok irányításával kapcsolatos feladatoknak a belügybe való integrálódása megkívánta a belügyminiszeri feladatkörök újraszabályozását is. A kormányrendelet változatlanul megismételte a miniszternek az 1974-es törvényerejű rendeletből ismert állambiztonsági teendőit.⁴⁹ 1988 nyarán viszont az állambiztonság pártirányítását operatív ellátó szerv, az MSZMP KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztálya – miközben Tóth András osztályvezető-helyettes feladatává teszi az „ellenzéki, ellenséges csoportok tevékenységéről” szóló jelentés megtételét – féléves tervében javasolja a belügyi alosztály teendői közé felvenni a „belügyi szervek feladatainak továbbfejlesztésében” való közreműködést is.⁵⁰ Ugyanekkor készül – egy interpellációra adott válasz háttéranyagaként – az a feljegyzés, amely már az állam- és közbiztonságra és az államhatár őrzésére vonatkozó jogszabályoknak a felülvizsgálatára és teljes körű kodifikációjára utal „az állampolgárok alapvető jogainak törvényi szintű szabályozására tekintettel”. Annak a kérdéskörnek az áttekintését is javasolja a feljegyzés, hogy „az állampolgárok alapvető jogai közül melyek azok, amelyek a közrend, a közbiztonság védelme érdekében korlátozhatók”. Ezeket összhangba kell hozni a nemzetközi kötelezettségben vállalt feladatokkal, deklarálásukat pedig alkotmányi szinten tartják megoldhatónak. „Ténykérdésnek” tartja a mulasztást, hogy az „állam biztonsága érdekében végzendő államigazgatási feladatok jogrendszerünkben a felszabadulás óta nem kaptak semmiféle publicitást, de még az állami biztonságvédelmi koncepció

Lásd A Belügyminisztérium feladatterve a gazdasági-társadalmi kibontakozás elősegítésére. BM 10-252/88. 1988. március 9. 11. (1. o.) ÁBTL 1.11.1. 97. d.45-63/14/88.

⁴⁷ Az állambiztonsági szabályozás alapidokumentumai – Az állam biztonságának védelmében alkalmazható eszközökről és módszerekről. Minisztertanács Elnökhelyettesének 1/1975. sz. utasítása; Az állambiztonsági feladatokról. A Minisztertanács 6000/1975. sz. határozata, valamint A katonai hírszerző tevékenység szabályozásáról. A Minisztertanács 6001/1975. sz. határozata – mindvégig titkosak maradtak.

⁴⁸ Az állam- és közbiztonságról szóló 1974. évi 17. sz. törvényerejű rendelet és a rendőrségről szóló 39/1974. (XI. 1.) MT számú rendelet felülvizsgálatának kezdeményezése. BM Titkárság 1988. február 19. ÁBTL 1.11.1. 96. d. 10-293/88.

⁴⁹ A belügyminiszter feladat- és hatásköréről. Minisztertanács 20/1988. sz. rendelete 1988. április 8. *Magyar Közlöny*, 1988. április 8.

⁵⁰ Munkaterv 1988. július 1. – december 15. MSZMP Közigazgatási és Adminisztratív Osztály előterjesztése a Politikai Bizottság részére. MSZMP KAO tájékoztatása az MSZMP Csongrád Megyei Bizottsága első titkárnak. 1988. június 7. 8. o. CSML XXXIII. 3. f. 288. d. KAO 23/3/87-88.

kialakítása és ebből adódóan törvényi deklarálásuk is elmaradt”. Mivel pedig „az állampolgárok a »szigorúan titkos« minősítésű kvázi jogszabályokat nem ismerhették meg”, így „ezen normák érvényesülése is megkérdőjelezhető”. Szokatlan módon a Feljegyzés a titkos szervek között is különösen védett Koordinációs Bizottságra is utal. Ennek az ülésére készített ugyanis közös előterjesztést a belügyminiszter és az igazságügyi miniszter, amelyben „egységes elvek szerinti szabályozású biztonságpolitikai koncepció” kidolgozását tartják szükségesnek, majd ezt követően „eldöntendő, hogy a koncepció megvalósítása igényel-e további szabályozást, a szabályozás milyen szinten történjék, és az életviszonyok milyen körére terjedjen ki”. A Feljegyzés előzetes javaslata szerint ez törvényi szinten kapjon „szabályozást és publicitást”, és a jogszabály „konkrétan mondja ki, hogy az állami biztonság védelmét a BM mely szerve látja el”.⁵¹

Horváth István belügyminiszter ekkoriban adott interjújában is a „sokféleséggel”, a „másként gondolkodással” és az „esetleges ellenzékiességgel” foglalkozott az „elismert”, sőt a kialakítására ő maguk is törekvőnek mutakozó pluralizmus keretei között. Nem foglalkoznak „ellenséges címkék ragasztásával”; „a határ ott van – és ebben nem szabad félreértést hagyni a jövőben sem –, ahol társadalmunk, alkotmányos berendezkedésünk és a törvényesség határa húzódik”.⁵²

Helyi vonatkozású, de az országos helyzetet tükrözi a Csongrád Megyei Rendőr-főkapitányság állambiztonsági osztályának az 1989. évi munkaterve. Kiindulópontja immár az – ekkoriban beszámítási pontként számontartott – 1988. májusi országos pártértekezlet⁵³ állásfoglalása. Mivel az egyesülési és gyülekezési jogról szóló törvények közeli életbe lépésére lehet számítani,⁵⁴ ezért „az alternatív csoportok további szerveződése, tevékenységük élénkülése várható. Ennek megfelelően figyelmet fordítunk a szocialista társadalmi rendszerünk alapjait veszélyeztető, az egyesüléseket erre a célra felhasználni szándékozó személyekről mélységi információk beszerzésére. Operatív intézkedéseinket folyamatosan igazítjuk a politikai követelményekhez.”⁵⁵

Az említett „folyamatos igazításra” feltehetően nagy eséllyel rövidesen sor is kerülhetett. 10 nappal későbbi keltezésű az a (szerző megjelölése nélküli) Fel-

⁵¹ Az állam- és közbiztonságra, a rendőrségre és az államhatár őrzésére vonatkozó jogszabályokra, valamint az állampolgárok alapvető jogainak törvényi szintű szabályozására irányuló előzetes javaslatok. Feljegyzés országgyűlési képviselőnek adandó válaszhoz. III. Főcsoportfőnökség 1988. június 14. ÁBTL 1.11.1. 104. d. 45-63/33/88.

⁵² Mi szorul reformra a Belügyminisztériumban. Interjú Horváth István belügyminiszterrel. *Népszabadság*, 1988. augusztus 6.

⁵³ MSZMP 1988. május 21–22-i országos értekezlete. MNL OL M-KS 288. f. 4/237. ő. e.

⁵⁴ 1989. évi II. törvény az egyesülési jogról; 1989. évi III. törvény a gyülekezési jogról.

⁵⁵ 1989. évi munkaterv. A Csongrád Megyei Rendőr-főkapitányság III/III. Osztálya 1988. december 30. 13. o. ÁBTL 1.11.6. III/III. Csoportfőnökség és jogelődeinek iratai. 7. d. 99. 205-14/1989.

jegyzés, amely elsőként fogalmaz meg konkrétumokat az állambiztonság átalakításával kapcsolatban. Némi pártbírálatot is implikáló kiindulópontja szerint „a kialakult helyzet egyre erőteljesebben követeli, hogy a párt gondolja végig biztonságpolitikáját, és a biztonságpolitika konzekvens végrehajtásához szükséges szervezeti, intézményi rendszer, személyi, technikai és tárgyi feltételeit is”. A hatalomgyakorlás mechanizmusában meg kívánja különböztetni a hatalmi és a közfunkciót. Utóbbi a társadalmi közmegegyezés szintjén „politikai alku” tárgya lehetne. A közfunkció a hatalom „gyakorlásának” különböző politikai erők közötti megosztása, egyben a társadalom iránti felelősség megosztását is jelentené, és így a társadalmi erők közötti alku, az „új módon felfogott közmegegyezés kialakításának és folyamatos karbantartásának kohója is lenne”. A hatalmi funkció viszont „szégyenlősség nélkül” adna törvényi biztosítást, egyben monopolszerepet „a szocializmus elkötelezett erői számára”. A hatalmi pozíciót a miniszterelnöki, köztársasági elnöki és az Országgyűlés elnökének a pozíciója; az államminiszteri funkciót a BM, a HM, a KÜM és a parlament 60%-os, (a párt 51%-os, kétharmados) képviselői helye jelentené.⁵⁶ Felmerülhet az elképzelés, „a jogállamiság megteremtése, a demokrácia csomagterv, az új alkotmány és törvények életbe léptetése alapján a biztonsági szolgálat más irányú viszonyrendszerének kialakítása” is. Ilyen lehet például a miniszterelnök, parlamenti bizottság vagy más speciálisan erre a célra létrehozott szerv alá rendelés. A maga részéről azonban „a jelenlegi összállambiztonsági koncepciónak megfelelő tagozódás fenntartását, belső strukturális árnyalással, profiltisztítással, feladat átorientálással és prioritás kijelöléssel a megyei szervek centrális irányítás alá vonásával, szervezeti korszerűsítéssel, a központi és területi feladatok egyértelmű elhatárolásával” helyeselné a Feljegyzés, amely műfajilag „mozgásirányt, keretet” jelölőnek vallja magát.⁵⁷

Ugyanekkor, az 1988 decemberében létrehozott MSZMP Nemzetközi, Jogi és Közigazgatás-politikai Bizottság a tevékenységében kulcsszerepet játszó (és korábban az állambiztonság irányításáért is felelős) Fejti György KB-titkárnak a Bizottság számára készített elaborátuma szintén a „differenciált hatalommegőrzés” oldaláról elemezte a helyzetet. Elfogadja-e az MSZMP a hatalomgyakorlás megosztását, valamint az ezzel járó politikai, intézményi változásokat, vagy „meg tudja-e akadályozni az MSZMP az egyre erőteljesebben kibontakozó pluralizációs folyamatot?” – teszi fel a kérdést Fejti, és első válasza az, hogy

⁵⁶ A mandátumoknak a választások előtti, paritásos limitálása a Feljegyzés javasolta módon megelőzte a Lengyelországban 1989 júniusában alkalmazott „félíg szabad” választási technikát is. Lásd Andrzej Paczkowski: *Fél évszázad Lengyelország történetéből 1939–1989*. Budapest, 1956-os Intézet, 1997.

⁵⁷ Az állambiztonság feladat- és hatáskörének strukturális átalakításának terveiről. Feljegyzés. III/III. Csoportfőnökség Titkárság 1989. január 10. ÁBTL 1.11.6. 6. d.

„a jogállamiság keretei között erre nincs lehetőség”, tehát az MSZMP „elfogadja a hatalomgyakorlás fokozatos, kiszámítható keretek történő megosztását, egyben felvázolja ennek korlátait, kereteit, valamint a saját elgondolását a lebonyolítás menetrendjére, és időrendjére”. Majd „akszomatikus [sic!] tételként” leszögezi: „az MSZMP a hatalmat semmilyen körülmények között nem kívánja átadni (ma rajta kívül nincs is kormányképes erő) és a társadalom stabilitását, az anarchia elkerülését minden rendelkezésre álló törvényes eszközzel megvédi”. A politikai rendszer átfogó reformjának legfontosabb alapelve az, hogy „Magyarország a demokratikus szocializmus és a jogállamiság történelmi alternatívájának útját járja (a társadalmi és politikai rendszer ezzel összefüggő alapértékeit az új Alkotmány rögzíti majd)”. Második alapelveként Fejti megállapítja, hogy a politikai rendszer az Alkotmány és a törvényesség alapján álló politikai erők versenyén, együttműködésén és egyensúlyán alapul, amelyen belül „az MSZMP domináns szerepét politikai eszközökkel kívánja kivívni”. Mivel az MSZMP kisebbségbe kerülése „súlyos politikai válságot, sőt polgárháborúval fenyegető helyzetet teremtené”, ezért „ezt a lehetőséget egyszerűen ki kell zárni”. Ezért az 1990-es választásokon „átmenetileg” egy olyan választási technikát kellene kialakítani, amely „a feltételezett erőviszonyok alapján megállapodásos alapon elosztja a képviselői mandátumokat”, természetesen az együttműködésre kész politikai formációkkal közösen.⁵⁸ A velük folytatandó párbeszéd alapelvei: (1) a szocializmusnak mint történelmi alternatívának az elfogadása; (2) az ország katonai szövetségi rendszerhez tartozásának elfogadása; (3) „kölcsonös kinyilvánítási szándék, valamint elemi konstruktivitás a válság elmélyülésének megelőzésére, a társadalmi stabilitás megőrzésére”.⁵⁹

A Grósz Károly főtitkár, úgy is, mint a Nemzetközi, Jogi és Közigazgatás-politikai Bizottság elnöke megbízásából készült Fejti-féle „akszioma” természetesen

⁵⁸ Lásd az előbbi Feljegyzést.

⁵⁹ Gondolatok a politikai rendszer reformjáról, a hatalomgyakorlás megosztásáról. Fejti György előterjesztése a Nemzetközi, Jogi és Közigazgatási Bizottság 1989. február 3-i ülésére. 1989. január 19. MNL OL M-KS 288. f. 62/1. ő. e.; Az ülésen szintén részt vett Horváth István a miniszteri értekezleten a jegyzőkönyv szerint a következőket találta fontosnak megemlíteni a Bizottság munkájával kapcsolatban: „A múlt héten pénteken ülést tartott a Nemzetközi, Jogi és Közigazgatási Bizottsága a KB-nek, aminek Grósz et. az elnöke. Megjelent a közlemény is, hogy Szűrös, Horváth, Korom, Fock, Horn, Kótai, Várkonyi, Kárpáti, Fejti György, ezek a tagjai és a Thürmer Gyula et., aki a jegyzőkönyvet vezeti. Szó volt az alakuláson, hogy meghívást kap a miniszterelnök is az ülésre. El lett fogadva a menetrend, hogy mik ennek a bizottságnak a feladata, tehát a PB és a KB munkájának segítése. Ezzel kapcsolatban egy alapvető KB határozat is megjelent. Ennek a bizottságnak alakult egy munkacsoportja, most van alakulóban. Ezzel kapcsolatban azt felvettem, amiben egyetértés volt, hogy arra ügyelni kell, hogy ez a munkacsoport ez ne a KB megszűnt osztályainak az állami munkával kapcsolatos párhuzamos szerepkörét vegye át és vigye tovább, mert ugyanott vagyunk akkor, ahol abbahagytuk.” Horváth István belügyminiszter felszólalása. BM Miniszteri értekezletek 1989. január 23. 1989. MNL OL XIX-B-1-y. f. 49. d. 10-52/2/1989.

napirendre került a Bizottság ülésén. Fejti György szóbeli kiegészítésében feltette a kérdést: „Kezünkben vannak-e hatalmi eszközök? Hát a hadsereg, a Belügyminisztérium feltétlenül, és ez fontos dolog. A sajtó egyértelműen kicsúszott a kezünkől, és bizonyos belső hisztériáknak az okát én ebben látom.”⁶⁰ A Bizottságban megfogalmazott aggályok nem voltak alaptalanok. A Belügyminisztérium pártalapszervezeteiben például ekkoriban tartották a taggyűléseken azokat a pártvitákat, amelyeken a jelentések szerint hasonló kérdések foglalkoztatták a párttagokat, úgy is, mint BM-alkalmazottakat: „Alapszerveink egy jelentős részében jövőnket illetően komoly politikai viták alakultak ki – jelentették a Budapesti Rendőr-főkapitányság pártbizottságától –, így többek között a párt vezető szerepéről. A pártnak a társadalomban betöltött szerepéről, de a rendőrségen folytatott politikai munka jövőjéről is.”⁶¹

A probléma teoretikus feldolgozásának fontos állomása volt 1989 márciusában az a tudományos ülősszak, amely a Belügyminisztérium szerepét kívánta tisztázni az átalakuló politikai rendszerhez való viszonyában.⁶² A Belügyminisztérium állami és pártvezetői, a tudományos élet képviselői, egyetértettek abban, hogy olyan változások részesei, amikor a társadalmi és gazdasági fejlődés, a szélesedő demokratizmus alapvető változásokra kényszeríti a társadalom minden szféráját. Alapvető kérdésként merült fel, hogy e szervezetnek meg kell-e válni, amíg a társadalmi, az állami és a jogi életben a változások plasztikusan kirajzolódnak, hogy ehhez igazítsák hozzá a belügyi munka jogi, munkastílusbeli és szervezeti kereteit, vagy pedig maguk is részesei legyenek-e az új kibontakoztatásának. A többségi vélemény ez utóbbi mellett állt: „A BM párt-, szakmai és tudományos szerveinek fel kell vállalniuk annak a stratégiának a kimunkálását, amely választ ad a fontos kérdésekre, milyen szerepet kapjanak a BM szervei a társadalmi és gazdasági reformfolyamatokban és annak megvalósítása után.”⁶³ A fórumon az állambiztonsági munkával kapcsolatban a következő fontosabb problémák szerepeltek napirenden:

⁶⁰ A Nemzetközi, Jogi és Közigazgatási Bizottság alakuló ülése. Jegyzőkönyv 1989. február 3. MNL OL M-KS 288. f. 62/1. ő. e.

⁶¹ A BRFK PB területén lefolytatott pártvitákról. Jelentés. MSZMP BRFK Bizottsága. 1989. január 19. BFL XXXV. 30/1989. 1. ő. e. PB/4-4/1989.

⁶² A Belügyminisztérium helyéről, szerepéről a politikai intézményrendszer korszerűsítésének tükrében. A BM Tudományos Tanács által 1989. március 1-jén rendezett tudományos ülősszak vitája. A BM parancsnoki Tájékoztatója BM Tudományszervezési Osztály 1989 (a továbbiakban: A Belügyminisztérium helyéről, szerepéről a politikai intézményrendszer korszerűsítésének tükrében). 3. 38; ÁBTL 1.11.1. 103-a. d. 45-77/1/2/89.; vagy: ÁBTL 1.11.1. 206. d. 54/1989.; továbbá ÁBTL 4. 1. A-3285. ÁB-844.

⁶³ Diczig István, az ORFK I. csoportfőnök-helyettesének hozzászólása.

(1) A módosított Alkotmány előkészítésével összefüggésben:

Az elhangzott korreferátum szerint⁶⁴ az új Alkotmánynak az egyes jogokat és intézményeket, a feladat, jog- és hatásköröket oly mértékben kell meghatározni, hogy abból közvetlenül levezethetőek legyenek az állampolgári jogok és az állami tevékenység főbb szabályai, vagyis az Alkotmány alapja lehessen a törvényeknek, rendeleteknek.

Ebből az következik – állapították meg –, hogy az állam- és közbiztonsági feladatok végrehajtása során – az állampolgárok jogait érintő – olyan eszközöket és módszereket is alkalmaznak, amelyek hiányoznak a róla szóló törvényerejű rendeletekből, ezeket csupán alacsonyabb jogszabályok tartalmazzák. Ebből adódóan az állam- és közbiztonságról szóló 1974. évi 17. törvényerejű rendeletet, valamint az ehhez kapcsolódó más rendeleteket korszerűsíteni kell.

(2) A módosított Alkotmányból fakadóan milyen változást és feladatot jelent a jogállamiság erősítését szolgáló, a törvényesség szintjén álló, a megváltozott körülmények között folytatott tevékenység elérése?

A rendőrségnek és az állambiztonsági szerveknek a jövőben nem az egypárt-rendszeren alapuló politikai-hatalmi struktúra biztosítékaként kell működniük, hanem egy új közmegegyezést teremtő, alkotmányos rend védelmezőjeként kell fellépniük. A szervezet nem válhat a szükségképpen változó politikai áramlatok eszközévé. A történelmileg meghaladottnak bizonyult állammodelltől el kell jutnia egy demokratikus jogállam modelljéhez. Az államhatalmat gyakorló szervnek kell eldönteni, hogy mit vár a szervezetektől, és mire hatalmazza fel. Mint jogalkalmazó szerv számára félreérthetlenné kell tenni az elvárásokat. Ezzel összefüggésben elhangzott, hogy „ma úgy látjuk, hogy a múltban kívántak már sok tekintetben nem érvényesülnek, de az új követelmények sem alakultak még ki. Ez pedig szükségképpen konfliktusok, hibák forrásává válhat.”

(3) A személyi szabadságjogok korlátozásának – törvény helyett – kormányrendeleteken történő szabályozása összeférhetetlen a jogállamiság eszméjével, ezen jogok korlátozása belső utasításon alapul. Az állam belső rendjének, az állampolgárok biztonságának megóvása érdekében a világ valamennyi rendőrségének joga van olyan nyílt vagy titkos tevékenység folytatásához, amely a bűncselekmények megelőzése, megszakítása vagy felderítése érdekében a konkrét állampolgárok jogait sérti, tehát beavatkozást jelent az állampolgári jogokba. Ezért az úgynevezett operatív tevékenység törvénybe foglalására a munka törvényes garanciáinak megteremtésére van szükség. A rendészeti szervek csak az Alkotmánynak és a törvényeknek alárendelt szervekként működhetnek. Mentésíteni kell a politikai vitáktól, vagyis soha ne lehessen többé „belső politikai viták megoldásának” eszköze. Ez a szervezetek depolitizálását jelenti.

⁶⁴ Diczig István, az ORFK I. csoportfőnök-helyettesének hozzászólása.

Egy további referátum⁶⁵ a belügyi közigazgatás két nagy területe, a civil közigazgatás, illetve az állam- és közbiztonság közigazgatásának aránytalan „reformhelyzetbeliségét” állapította meg. Az előbbivel összefüggésben kiforrott koncepció állt rendelkezésre a terület nyitott voltának köszönhetően, míg az utóbbinál a működés zártágából adódó feldolgozatlanlás miatt nagy nehézségeket fogalmaztak meg. Utóbbival kapcsolatosan nemzetközi összehasonlításokat végeztek, ami a következőket bizonyította:

„Európai kitekintésben is osztott gondolkodás jellemzi az állambiztonsági szolgálatokat, amelyeknél két irányzat van. Az egyik: nem engedik monolit tömbbé összeverődni az állambiztonsági szolgálatokat, és különösen nem a Belügyminisztériumban, hanem több állambiztonsági szolgálat jön létre a feladatnak megfelelően. Egyrészt azért, mert ezek egymást is ellenőrzik, másrészt eltérőek a feladataik. Másrészt: nem gondolják, hogy a Belügyminisztériumnak kellene a honvédséget elhárítani, hanem a honvédségnek kell önmagát elhárítani. Az önelhárítás logikáját építi ki, tehát önmagát hárítja el a minisztérium [...]”⁶⁶

Az előadó azt is hangsúlyozta, hogy a rendészeti ágazatoknál Magyarországon erre vonatkozóan nem voltak elemzések, de a nyugati elemzések azt mutatják, hogy „a titkosság elfed bizonyos ésszerűtlenségeket. Ezt nem lenne szabad hagyni, az egész területet felül kellene vizsgálni.”

Az állambiztonsági szakterületet képviselte Horváth József, a belső biztonsági szolgálat csoportfőnöke. Verebélyi Imrével szemben azt az álláspontot képviselte, hogy bizonyos területeken éppen a centrális irányítás erősítésére van szükség az átmeneti időszak alatt is. A szolgálatok centrális irányításának szükségességét a szolgálatoknak a presztízsérdekek esetleges érvényesülésének, illetve a partikuláris érdekek megjelenésének káros befolyásolásával és az eltérő cselekményekkel indokolta. Egyetértett a szolgálatok szabályozásának jogi alapokra helyezésével.

„Egy önálló, felelősséggel, a törvényesség alapján működő, dinamikus szervezetet képezek el, mely mindenekelőtt a társadalomra, az alkotmányosságra veszélyeket hordozó csoportokat, személyeket kíséri folyamatosan figyelemmel, tehát gyakorlatilag információkat gyűjt, rendszerez, folyamatot elemez, konkrét tájékoztatást ad, feldolgozást és bizonyítást végez. Az állambiztonsági szervek neveit szükséges lenne megváltoztatni, épp azért, mert a történelem során sok különböző képzet tapadt ehhez a névhez.”⁶⁷

Szóvá tette a belső szabályzók nagy számát, a minisztériumnak mint rendszernek az anomáliáit. Az alkalmazható eszközökkel kapcsolatban kijelentette:

⁶⁵ Verebélyi Imre, az Államigazgatási Szervezési Intézet igazgatója.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ A Belügyminisztérium helyéről, szerepéről a politikai intézményrendszer korszerűsítésének tükrében, 54.

„A törvényben az alkalmazható eszközökről elég egyetlen mondat egyetlen törvényhelyen rögzítve: az, hogy a modern bűnüldözés eszközeit folyamatosan, törvényes keretek között alkalmazhatja.” A szervezetek előtt a probléma nagyságának, összetettségének veszélyére figyelmeztetett:

„Fontos, hogy hisztéria nélkül, de kellő ütemben cselekedjünk. A folyamatot a társadalom tájékoztatása mellett hajtsuk végre, mert ezzel a társadalmat orientáljuk, és a legitimitásunkat folyamatosan bizonyítjuk. A feladat nagy és felelősségteljes. Az önvizsgálat és megújulás igen nehéz. Önmagunkat kell mérlegre tenni, helyenként élve boncolgatni. Ezt nem mindenki tudja megtenni. Saját gyakorlatunkat kell alkalmazni a változó valószínűséghez, a társadalmi igényekhez. Türelem és partnerség kell tehát a jövő alakításában.”⁶⁸

Horváth István belügyminiszter szintén kitért a Verebélyi Imre által említett kettősségre, azzal indokolva, hogy ez a gondolkodás a „BM korábbi apparátusában is távolabbi időkre visszanyúló gyökerekkel rendelkezik”. A minisztérium előtt álló munka nagyságát a kiegyezést követő időszak feladataihoz hasonlította, hozzátéve, hogy a döntés nem a tanácskozás kezében van.

„Az utóbbi időben – mondjuk majd egy esztendő óta – egyre gyakrabban hallom, mikor lesz már, és mi lesz a BM szervezeti korszerűsítésével. Ami természetesen napirendre kerül, meg kell oldani. Erről most csak annyit tudok mondani, először világos kell legyen, hogy mi a biztonságpolitikánk, mi a politikánk a közbiztonságban, a rendőri igazgatásban, az önkormányzatok fejlesztésében, a közigazgatásban. Ehhez van kialakult koncepciónk, vagy ha a koncepciónk még nem is állt pontosan össze, de minden területen kialakultak a munkában a fő irányok, vagy a szükséges változások. És amikor ez számunkra összeáll, akkor meg kell nézni, hogy mi legyen a szervezettel. Mindezt azonban a jogszabályokban, a jogállamiság követelményeinek megfelelően kell majd megtenni, ami kb. 1990–1993-ig szóló munka lesz.”⁶⁹

A jog és a politika viszonyáról szóló referátumában Finszter Géza alezredes vetette fel e terület kimunkáltságának hiányát. A helyzettel kapcsolatban elmondta, hogy „jelenleg nem egészen világos előttünk a jog és a politika egymáshoz való viszonya, és az az igény sem, ami sok helyen, elsősorban az elméleti műhelyekben megfogalmazódik, hogy a jogot és a politikát el kell választani egymástól”. Szerinte ez a kérdés már 1956 után is felmerült, elismerve a politika közvetlen meghatározó szerepét. Később már ennél is direkter összefüggés fogalmazódott meg „a jog a politika szolgálóleánya lett” meghatározásban. Ma – jellemezte

⁶⁸ Horváth József mondatai különösen a kilenc hónappal később kirobbant Duna-gate-ügy egyik akkori főszereplőjeként tűnnek különösnek.

⁶⁹ A Belügyminisztérium helyéről, szerepéről a politikai intézményrendszer korszerűsítésének tükrében, 62.

a kialakult körülményeket Finszter Géza – még élesebb a társadalomtudósok megfogalmazása.

„Nem tisztázott egész világosan a dolog másik oldala, melyet a politikusoknak és a jogalkalmazóknak is végig kellett volna gondolni. Azt, hogy miért fonódhatott össze egy elég hosszú időszakban ilyen tragikus módon a jog és a politika. Nem minden politika tudja olyan formában magába olvasztani a jogot, ahogyan az nálunk történt. Erre csak a parancsuralmi rendszert megvalósító monolit politika képes. Ez a dolog tragikumuk. [...] A monolit politika viszont, ha akarna sem tudna eltekinteni attól, hogy a jogot teljes egészében a napi politikai megfontolásainak rendelve alá. Ha egy pluralista politikai hatalom formálódik, akkor annak automatikusan fel kell oldania ezt a tragikusnak is nevezhető összefonódást. [...] Mindez azért lényeges, mert azok a megközelítési módok, amelyeket az előadásokon többen hangoztattak – például, hogy a biztonsági és bűnüldöző szerveknek szakmai szervekké kell válniuk és szakmaként kell gyakorolni – csak a jog és a politika közötti helyes viszony létrehozása után válhatnak követelménnyé és valósulhatnak meg.”⁷⁰

Egy ilyen politikai időszak utáni időszak idején mindig fennáll a garanciális szabályok túlértékelésének a veszélye. Verebélyi Imre csatlakozott a vitában Finszter Géza megállapításához:

„A legizgalmasabb kérdés a pártirányítás és a depolitizálás. Az állománynak nemcsak kérdéseket kellene feltenni. Mindenképpen félelemérzetet érek vagy azt, hogy majd megmondják, hogy a Politikai Bizottság így dönt. Azt javasolnám, hogy az állomány tudományos elit garnitúrája gondolja át: vajon jó-e az, hogy várakozó helyzetben nem formálja ki a saját álláspontját, hanem el akar majd szavazni egy felső véleményt. A felsőbb vélemény is alsóbb politikai mozgásokra, hatásokra formálódik. Tehát azt javaslom, hogy fogalmazza meg a pártszervezet az ezzel kapcsolatos véleményét. Ebben nem szabad semmifajta politikai bizottsági, központi bizottsági döntésre vámi. Az embernek van véleménye, és ha olyan versenyhelyzetbe kerül, hogy mások elmondhatják véleményüket, mi pedig várunk valamilyen felső véleményre, akkor a versenyt elveszítettük. Az első kérdés, hogy mi a depolitizálás? Tévedés, hogy a közigazgatási szervezet, az államszervezet egyáltalán depolitikus tud lenni. Hisz épp azért államszervezet, mert egy politikát képvisel. Jogállamiságban olyan mértékben hiszek, hogy a jogszabályok és a jogszabályok által mérlegelési mezőben bizonyos politikai irányultságot képvisel, tehát ilyen szempontból nem hinnék a depolitizáltságban. Abban azonban igen, hogy mi az a politika, amit a jogszabály keretei között kell érvényesíteni. A mai helyzetben az a fajta struktúra nem tartható, hogy a jogállamiság keretén belül szabad politika, mérlegelési mezőt, vagy közvetlen, direkt pártutasítással betöltsék. Az állampolitikát, az állambiztonságot, a közbiztonságot kell védeni, az pedig nem más, mint [amit] a Parlamentben, az állam legfelsőbb szervében koalícióra jutott, koalícióképes erők kötelezően megszabnak minden közalkalmazottnak. Végezetül:

⁷⁰ A Belügyminisztérium helyéről, szerepéről a politikai intézményrendszer korszerűsítésének tükrében, 46.

el kell-e szenvedni ezeket a változásokat, vagy hasznot lehet-e húzni belőlük. Van, aki el fogja szenvedni, de az állomány többsége hasznot húz a változásokból. Miért? Azért, mert az egypártrendszer körülményei között a KB meghatározta a munkát, az állomány azt végrehajtja, közben a vezető szervek elmennek, és az állományon marad a végrehajtás ódiума. Egy instabil állapot üt vissza az állományra, mert nem a kongresszus, hanem a KB vezetői szabják meg a munkát, és itt már nem is ugyanazok vannak, akik egykor a feladatokat meghatározták, de Önök szenvedik el a következményt. Mert az a politikai bizottsági tag, aki nem vívta meg magának a parlamenti többséget és nem kapta meg az államjogi formát, már rég nyugdíjba van, élvezi a szabadságot, és ha jön a glasznoszty, akkor Önöket veszik elő és a légiót bántják, pedig a parancsnokaik már rég nincsenek sehol. A többpártrendszer körülményeiből az állambiztonsági szolgálat csak nyerhet, mert ebben az esetben olyan megfogható programokat kell végrehajtania, amelyeknek csak a végrehajtásáért felelősek.”⁷¹

A dokumentum viszonylag részletesebb bemutatására azért van szükség, mert így érzékeltethető a korábban hiányolt differenciáltabb megközelítés: a hónapokkal korábbi tudományos fórumon elhangzottak több alapvető kérdésben előremutatóan jelezték a fejlemények egy lehetséges másik irányát. Ennek ellenére e felismerésre nem épültek konkrét lépések olyan mértékben, ahogyan azt a körülmények indokolták volna. A szakmai vezetők által elmondottakból jól kiolvasható az a döntési mechanizmus is, amely – a politikai vezetés mintáján – a lassú, hatalomban történő megmaradás biztos tudatában tette meg bölcs kinyilatkoztatásait. Tulajdonképpen minden olyan kérdést érintettek, amelyek a következő év elején elementáris erővel feszítették szét az állambiztonsági szolgálatokat.

A gyakorlat oldaláról nézve ugyanekkor fogalmazza meg javaslatait az állambiztonsági munka korszerűsítésével kapcsolatban a kémelhárítás. A főbb elvek között az első helyen említik: „az állam biztonságának védelme, az ehhez szükséges funkcionális alaptevékenység és az azt ellátó szervezet az új alkotmányban kerüljön definiálásra, majd az ezt követő további szabályozás legyen legitim, valamint a szükséges és lehetséges mértékben nyilvános.” Témánk szempontjából a dokumentum különösen fontos, hiszen jelzi, hogy már 1989 tavaszán megjelent a szolgálatok alkotmányos intézménnyé válásának az igénye, sőt már az az elvárás is hangot kap, hogy „az állambiztonsági feladatokat ellátó szerv, vagy szervezet alkotmányos alapállása, a munka jellege, valamint a társadalomhoz való viszonya alapján önálló szervezetként, nem rendőri szolgálatként működjön”.⁷²

⁷¹ A Belügyminisztérium helyéről, szerepéről a politikai intézményrendszer korszerűsítésének tükrében, 71.

⁷² Az állambiztonság szervezeti korszerűsítése. Javaslat 1989. március 9. BM III/II. csoportfőnökség. ÁBTl 1.11.6. III/III. Csoportfőnökség és jogelődeinek iratai. Kémelhárítás, töredékanyagok III/II. Főcsoportfőnökség. 2. d. 344/k. 40-13/143-1/89.

Március végén a nem egyszerűen átalakítás, de valójában megszüntetés (az ORFK-ba integrálás) előtt álló állambiztonsági vizsgálati osztály kötelezte el magát a jogállami átalakulás mellett:

„A jogállamiság kialakításával összefüggő jelenlegi koncepciók – feltehetően – sok változáson mennek még keresztül, de fő tendenciáiban már kitapintható a folyamat. Ebből egyértelműen következtetni lehet, hogy törvényileg szükséges majd meghatározni az állambiztonsági szolgálatnak az államigazgatás rendszerében elfoglalt helyét, irányításának és ellenőrzésének módját, hatáskörét, a feladat végrehajtásához szükséges eszközök és ezek alkalmazásának feltételeit stb. Számos bizonytalansági tényező mellett határozottan körvonalazódik egy olyan társadalmi igény – nemzetközi tapasztalatokra is alapozva –, hogy az állambiztonság szervezetiileg teljesen elkülönüljön a rendőri szolgálattól, és önálló Nemzetbiztonsági Hivatalként jelenjen meg. Politikai irányultsága és működésének titkossága garanciális okokból igényli a legfelsőbb államhatalmi szerv külső ellenőrzését. Bizonyosra vehető, hogy a titkos operatív eszközök alkalmazását szolgálaton kívül elhelyezkedő bírósági vagy ügyészségi engedélyhez kötik.”⁷³

Ugyanakkor a minisztérium vezetése mintha nem érzékelne a szolgálatok részéről tapasztalható koncepciók sokaságát, legalábbis az április közepén tartott miniszteri értekezlet mintha még egy korábbi időszak ülése lenne:

„Az április végi országos értekezleten beszélt Horváth [István] elvtárs arról, hogy az állam- és közbiztonsági törvény koncepciójának kidolgozásához hozzá kell kezdenünk. Ehhez létre kell hozni egy jogpolitikai és jogi szempontból felkészült szakemberi gárdát. Ennek a koncepciónak és a későbbiekben majd együtt az IM-mel már a törvény formájában való kidolgozásához én Diczig elvtársat javasolnám a brigád elnökének. A koncepció kidolgozása miniszteri értekezletre, koordinációra, majd külsők⁷⁴ koordinációra kerül. Ez évi törvényalkotási programban nem szerepel ez a téma, de ki tudja, hogy az országgyűlés nem veszi elő, amikor a jövő évi programját alkotja.”⁷⁵

Napokkal később pedig már a minisztérium vezetői kezében lehetett az a terjedelmes szakértői anyag, amely az első átfogó elemzését nyújtotta az állambiztonság alkotmányos tevékenysége szabályozásának. Mivel az 1974. évi az állam- és közbiztonságról szóló 17. sz. törvényerejű rendelet felülvizsgálata minden átalakítási

⁷³ Az állambiztonsági tevékenység és a BM Vizsgálati Osztály szervezeti átalakítása. Feljegyzés. BM III/1. Osztály 1989. március 28. 6. o. ÁBTL 1.11.1. 136. d. 34-10/11/89.

⁷⁴ A „külsők” a Belügyminisztériumon kívüli külső szakértőkre vonatkozik.

⁷⁵ Földesi Jenő miniszterhelyettes hozzászólása. Az állam- és közbiztonsági tv. koncepciójának kidolgozásával kapcsolatos felszólalások. BM Miniszteri értekezletek 1989. április 17. 1989. MNL OL XIX-B-1-y. f. 49. d. 10-52/7-1090.

elképzelés kiindulópontja, ezért ennek a biztonsági szolgálatokat érintő problematikájával foglalkozik a tanulmány.

„A születő új magyar demokráciában parancsoló szükség van arra, hogy az állambiztonsági szervek működése feleljen meg az alkotmányos követelményeknek. A biztonsági szolgálat a társadalom számára legalább olyan mértékben legyen ellenőrizhető, hogy az a jövőben ne válhasson az önkény engedelmes eszközévé. Ezeknek a követelményeknek a megvalósítása a készülő biztonsági törvényre vár. [...] A megváltozott külső és belső körülmények kikényszerítették, hogy a szűken vett pártállami érdekeinek védelmét felváltsa az egész nemzet érdekeinek és biztonságának a védelme.”⁷⁶

A tanulmány részletes ismertetést és feldolgozást igényelne, itt csak két fontos szempontra hívjuk fel a figyelmet. (1) Az alapvetően jogdogmatikai megközelítés a Német Szövetségi Köztársaság szabályozásának nyomdokain halad, érezhetően mintaként elfogadva azt. (2) A jogi-technikai látásmód szinte teljesen eltávolítja a szöveget 1989 „forró nyarának” a légkörétől, semmi nyoma a politikai vezetés a rezignációtól a pánikhangulatig terjedő érzelmi megosztottságának. Inkább arra lehet rájönni, hogy ezek a koncepcionális anyagok nemcsak a különleges titkosszolgálati eszközök és módszerek engedélyezésének átmeneti szabályozásáról szóló törvényjavaslatban,⁷⁷ de a nemzetbiztonsági szolgálatokról szóló törvényben⁷⁸ is visszaköszönnek. Ez nem is lehet másképpen, hiszen a szolgálatok felépítésére, tevékenységükre, irányításuk-ellenőrzésükre, a titkosszolgálati eszközök és módszerek engedélyezésére stb. a jogállami szabályozás nem sok alternatívát ismer.

Hasonló álláspontot képviselt az a Belügyminisztérium miniszteri értekezletén is megvitatott anyag, amely 1989 júniusában a Nemzetközi, Jogi és Közigazgatás-politikai Bizottság elé is bekerült, de politikai-ideológiai értékmertességét már nem tudta megőrizni.⁷⁹ A nemzetközi viszonyokban és a Magyar Népköztársaság belső helyzetében végbement változások és ezeknek jelenleg megfigyelhető és prognosztizálható iránya igényli, hogy a nemzet, az állam belső biztonságának stabilitását, az intézményrendszer működését, az alkotmányos

⁷⁶ Az állambiztonsági tevékenység és a BM Vizsgálati Osztály szervezeti átalakítása. Feljegyzés. BM III/1. Osztály 1989. március 28. 6. o. ÁBTL 1.11.1. 136. d. 34-10/11/89. 52.

⁷⁷ Lásd A különleges titkos szolgálati eszközök és módszerek engedélyezésének átmeneti szabályozásáról szóló törvényjavaslat beterjesztése. Gál Zoltán belügyminisztériumi államtitkár expozéja. 1990. január 24., 6. Országgyűlés Naplója. V. kötet. 65–83. ülés (1989. XI. 21. – 1990. III. 14.). Bp. 1998. 6066.

⁷⁸ A nemzetbiztonsági szolgálatokról. Indoklás a nemzetbiztonsági szolgálatokról szóló törvényjavaslatához. T/420 – törvényjavaslat. Benyújtó: tárca nélküli miniszter, 1994. 12. 23.

⁷⁹ A bel- és állambiztonság kérdéseiről a jelenlegi belpolitikai helyzetben. Jelentés 1989. június (...) 20. o. A Nemzetközi, Jogi és Közigazgatási Bizottság 1989. június 9-i ülésének anyaga. MNL OL M-KS 288. f. 62/5. ő. e. 6-138/89.; MNL OL XIX-B-1-y. Miniszteri értekezletek iratai 1989. június 20. 50. d.; továbbá ÁBTL 1.11.1. 97. d. 6-138/89.

és demokratikus rend védelmét. A változásokkal összhangban hosszabb távon modellváltást kell végrehajtani, a biztonságot szolgáló állami tevékenység fő feladataiban, azok prioritásában, működési rendjében és szervezetében – írja bevezetőjében az anyag, majd a belső biztonsági helyzettel kapcsolatban megállapítja:

„A vezetés még nem találta meg az eredményes megoldást, lassan alakulnak az új szocialista modell kontúrjai. A többpártrendszer versenyhelyzetéhez való alkalmazkodás nem eléggé dinamikus. A kialakult helyzetben csak következetesen véghezvitt politikai és gazdasági reformfolyamat lehet a megoldás, amelynek eredőjeként kialakulhat hazánkban is egy »pluralista alapokon nyugvó, demokratikus szocializmus«. [...] A hatékony kormányzati tevékenységet segíteni kell. Emellett elengedhetetlen, hogy a belbiztonság védelmével kapcsolatos tevékenység a jövőben jogilag szabályozott keretek között folyó »legitim« állami, illetve kormányzati tevékenységgé váljon, amely a koalíciós viszonyok között is a szocialista célok realizálásának egyik fontos társadalmi garanciákat tartalmazó biztosítéka kell, hogy legyen. [...] Fontos tényező, hogy a többpártrendszer viszonyai között a szocialista pozíciók és az alkotmányos, törvényes rend védelmének biztosításához, a szolgálati egység megőrzéséhez a meglévő pártállás, párthoz tartozás feladása nélkül, pártszervek és szervezetek a biztonsági szolgálaton belül megfelelő átmeneti időszak közbeiktatásáig működhessenek. Ugyanakkor a jelenlegi helyzetet és a kibontakozás folyamatát figyelembe véve fontos, hogy az MSZMP kiemelt figyelmet fordítson a speciális szolgálatra. Véleményünk szerint az MSZMP-nek arra kell már most felkészülni, hogy a politikai szervező és nevelő munkát a testület területén kívül kell, hogy megoldja tagjai számára.”⁸⁰

Sokadszorra hangzik el a szolgálatok alkotmányos státusa iránti igény: „A pluralista politikai berendezkedést mutató várható igényeket figyelembe véve, a nemzetközi tapasztalataira támaszkodva, szükségesnek tartjuk az alkotmányban megalapozni és mellette nyílt törvényben is rögzíteni a speciális szolgálatok helyét és szerepét, mint a nemzet biztonságának egyik fontos szervét, ezzel is biztosítva legitimitását.” Az ennek érdekében javasolt jogalkotási menetrend a következő:

- az új Alkotmány elfogadása;
- a büntető törvénykönyv és a büntetőeljárás törvény módosítása, különös tekintettel az államellenes bűncselekményi kategóriák újrafogalmazására;
- az állam- és közbiztonság védelméről külön törvény megalkotása. Célszerű e törvénybe foglalni a BM biztonsági szolgálatának, a rendőrségnek és más belügyi hatóságoknak a feladatait, szervezetét, hatáskörét és működési rendjének alapvető szabályait.

A szakmai vonatkozású javaslatokhoz képest a Nemzetközi, Jogi és Közigazgatás-politikai Bizottság 1989. június 9-i ülése „A nemzetbiztonsági szolgálatok tartalmi és strukturális korszerűsítésére vonatkozó javaslatok” napirendi pontja ürügyén

⁸⁰ Uo. 87.

meglehetősen más kérdésekre kereste a választ. Grósz Károlynak például a hírszerzés és a COCOM-lista⁸¹ felőli érdeklődésére Pallagi Ferenc főcsoportfőnök egészen furcsa helyzetről számolt be:

„Grósz elvtárs jelentem, lényegileg a fő irány a tudományos technológiai értékek megszerzése. [...] Na most itt a lazulás, ha itt lazítunk vagy itt lazulna a világ, és visszavonulnánk a technológiai tudományos értékeknek a megszerzéséből, az népgazdaságilag nehezen, az gondot jelentene. Egyet hozzá kell tennem, hogy ezen még sokat kell dolgoznunk, többet mint eddig, valahogy a megrendelési és a tudományos-technikai intézetek produktumainak az összhangja nem jó. Tehát nekünk voltak olyan erőlködéseink, hogy konkrétabb megrendeléseket kapjunk, hogy ezt jobban ki tudjuk szolgálni. Néha olyan helyzetbe kerülünk, hogy kilincselünk a termékeinkkel, elnézést kérek, most nem ez a döntő – volt ez a vaskohászatból kezdve egyéb technológiáig. Amit jól meg kellett komponálni. [...]”

Fock Jenő ezzel kapcsolatban a szovjetunióbéli élményét idézte fel: „A szovjetek olyan bután bánnak azzal, amit átadunk nekik... Hát egy ilyen – mondjuk egy technológiai újításnál, mikroakármicsodánál – át kell egy kicsit érezni, ahogy szokták mondani, egyenesen, tiszta koppintás legyen. Annyi eszük sincs, hogy más színűre fessék be. Úgy, hogy ordít róla, hogy mi szereztük meg és mi adtuk át nekik [...]”

A szakmai-politikai vonalat leginkább Fejti György képviselte, aki felkarolta a jelentés lényegét: „Messzemenőleg támogatom, hogy jogilag rendezett viszonyok között kerüljön ez a munka, beleértve az új Alkotmány kidolgozását, (a) törvényekben szükséges szabályozást, nyílt szabályozást, és a parlamenti ellenőrzésnek a szükségességét, kérdését is azzal, hogy kb. azt a gyakorlatot kell megcéloznunk, ami Nyugat-Európában meghonosodott.” Ugyanakkor olyan összefoglaló jelentéseket hiányol a „szervezetektől”, amelyek alaposabban számolnak az időtényezővel. „Egy-egy hírnek az értékét az szabja meg, hogy az ember délelőtt tíz órakor vagy délután két órakor veszi a kezébe, tehát egy olyan mechanizmust, egy olyan jóváhagyási, engedélyezési mechanizmust kell kialakítani, ami az események ilyen felgyorsulására tekintettel van.”

Grósz Károly főtitkár összegezve jónak tartotta az anyagot, de politikai jelegű, hangsúlybeli változásokat javasolt:

„A társadalom belső ellentmondásai olyanok, hogy ezek felszínre hozhatják a belső ellenséges erők olyan tevékenységét, amely robbanáshoz vezethet. Sajnos, a helyzet

⁸¹ A COCOM-lista egy, a keleti blokk országait sújtó kereskedelmi embargó volt 1947-től. A listán szereplő, katonai felhasználásra is alkalmas csúcstechnológiai termékeket tilos volt az embargó alatt álló (főként a Varsói Szerződéshez tartozó) országokba exportálni. Magyarország vonatkozásában formálisan 1992-ig állt fenn.

bonyolultabb, mert ellenséges szándék nélkül is elvezethet a robbanáshoz a helyzet, amelyet semmilyen biztonsági szolgálat nem tud kiszűrni, vagy megelőzni. És nyilvánvaló, hogy a konzervatív visszarendeződésnek is vannak tényezői, vagy legalábbis magjai. De én nem hiszem, hogy a jobboldali külső erők is ne támadnák a Magyar Népköztársaságot. Erre van élményanyagunk. Tehát a két fő feladat közt tulajdonképpen azt hiányolom, hogy a kétlábbon állás marad meg, holott három lábon kellene, hogy álljon. Mert úgy érzem, hogy három irányból kellene tevékenykedni.”⁸²

Végül azt javasolta, hogy sem a Politikai Bizottság, sem a szolgálatok elé ebben a formában nem kellene bevinni az anyagot, arra ez ebben a formában nem alkalmas.

Az ezt követő két hónapban a jogi és politikai koncepciók változó hangsúlyokkal ugyan, de az év elején megfogalmazott álláspontokat, nézeteket fejlesztették tovább, eljutva a törvénytervezetek elkészítésének stádiumáig. Ezek közlésétől, elemzésétől eltekintve csak az alkotmánymódosítás elfogadása előtti utolsó javaslatra kívánjuk felhívni a figyelmet.

Az Alkotmány módosításáról szóló 1989. évi XXXI. törvény október 18-i elfogadása előtt két nappal datálódott az a Feljegyzés, amely az úgynevezett „sarkalatos törvények” – benne az Alkotmány módosításáról szóló – tervezetek koordinációja során keletkezett észrevételeket összegezte. A helyzet és az időpont meglehetősen bizarr. Miközben tavasz óta folyamatosan arra presszionálják a szolgálatok és a főcsoportfőnökség a belügyi és a pártvezetést, hogy mennyire szükségesnek tartják a szolgálatok alkotmányos megjelenítését, két nappal a vég-szavazás előtt öntik törvényjavaslat formájába elvárásaikat. A pártvezetés nem tekintette olyan fontosnak a kérdést, hogy az ígéreteknek megfelelően módosító javaslat szülessen belőle, esetleg éppen a Nemzeti Kerekasztal megkerülése miatt tartózkodott ettől. Az ellenzék szemlátomást nem érezte a probléma súlyát – még vagy három hónapig, a Duna-gate-ügy kirobbanásáig. De az is lehet, hogy a főcsoportfőnökség látva törekvéseik kudarcát, csak pontot téve erőfeszítéseik végére elvégezte azt a munkát, amelyet a Minisztertanácsnak, végül talán éppen az Igazságügyi Minisztériumnak kellett volna helyettük befejezni.

„Megítélésünk szerint az állambiztonsági szolgálat alkotmányos elismerését több szempont is indokolja” – kezdi a főcsoportfőnökség érvei felsorolását. „Egyfelől az állambiztonsági tevékenység kormányzati feladat, így annak elhelyezése az Alkotmányban a Minisztertanács feladatai között ennek deklarálását jelentené. Másfelől mert a jelenlegi törvényjavaslat fogalmilag a »Rendőrség« címszóba sorolja. A közeljövőben azonban várható, hogy az állambiztonsági szolgálat és a rendőrség szervezetiileg különválik és az állambiztonsági szolgálat nem fegyveres testületként fog működni, ezzel újabb alkotmánymódosítás válna szükségessé. Az Állambiztonsági

⁸² A bel- és állambiztonság kérdéseiről a jelenlegi belpolitikai helyzetben, 99.

szolgálat jellege törvényességi szempontból szükségessé teszi, hogy legalapvetőbb feladatai megfogalmazást nyerjenek a módosított Alkotmányban. Az Állambiztonsági szolgálat megnevezésével összességében úgy véljük, hogy olyan elnevezés szükséges, amely tartalmában és jellegében is megfelel a szervezet tevékenységének. Javaslatunkban fogalmilag – a döntésig – még a jelenlegi, hagyományos elnevezést használjuk.

Az előzőek alapján javasoljuk:

a törvényjavaslat 21. § (1) bekezdésével módosított, a Minisztertanács feladatait tartalmazó Alkotmány 35 § (1) bek. h.) pontjának kiegészítését a következőkben:

»h) irányítja a fegyveres erők, az állambiztonsági szolgálat, a rendőrség és a rendészeti szervek működését«.

az Alkotmány módosított VII. fejezete címének pontosítását az alábbiakban:

»VII. fejezet

A fegyveres erők és az állambiztonsági szolgálat alapvető feladatai«

az előző fejezet 40/A § (2) bek.-nek kiegészítését az állambiztonsági szolgálat alapvető feladatával:

»(2) Az állambiztonsági szolgálat alapvető feladata, hogy gondoskodik az alkotmányos rend védelméről, a nemzet biztonságát veszélyeztető törekvések megakadályozásáról és az államtitok megővéséről. A rendőrség alapvető feladata a közbiztonság⁸³ és a bűnözés elleni harc. Az állam biztonságával és (a) rendőrséggel összefüggő részletes szabályokat alkotmányerejű törvények határozzák meg.«;

ugyanezen Fejezet 40/B § (4) bek.-nek értelemszerű kiegészítését az állambiztonsági szolgálatra való utalással:

»(4) A fegyveres erők, az állambiztonsági szolgálat és a rendőrség tényleges állományú tagjának pártban való tevékenységére nézve alkotmányerejű törvény korlátokat állapít meg.«

A módosító javaslat emellett foglalkozik még a titkos operatív eszközök alkalmazása az állampolgári jogokkal összefüggő alkotmányos szabályozásának kérdéseivel is, majd kiegészítő megjegyzéseket fűz az Alkotmánybíróságról, a pártok működéséről és gazdálkodásáról, az országgyűlési képviselők választásáról szóló törvényjavaslatokhoz is.⁸⁴

Jövőkép

A rendszerváltást követően a szolgálatok alkotmányos, illetve Alkotmányon kívüli helyzete sokáig nem változott. Nagyobb szabályozásbéli átalakulás majd az Alaptörvény 2011-es elfogadásakor történik. Az viszont az eddigiekből is látható, hogy a titkosszolgálatok vonatkozásában a jogalkotás a szokásosnál fokozottabb jelentőségű értékválasztás elé kerül. Az ezzel kapcsolatos dilemma alapkérdése, hogy

⁸³ A „védelme” szó feltehetően kimaradt.

⁸⁴ Révész Béla: A politikai átalakulás és a titkosszolgálatok változásainak kapcsolata az újabb források tükrében. *De Iurisprudentia et Iure Publico*, 5. (2011), 4. 97–115.

a nyilvánosságtól elzárt, mélyen konspirált nemzetbiztonsági tevékenység jogi, szervezeti és működési feltételeinek a megteremtése nemzeti érdek, miközben mindazt a veszélyt is tudatosítani szükséges, amelyet az ilyen speciális szolgálatok fenntartása a demokratikus vívmányokra és a polgárok szabadságára jelent.⁸⁵

Az Alkotmány 1995. évi szabályozási koncepciója önálló „Alkotmányvédelem” címmel ugyan külön fejezetet javasolt létrehozni,⁸⁶ de semmiképpen sem a nemzetbiztonsági szolgálatokra gondolva. Ez ugyanis az Alkotmánybíróság funkciójának, hatásköreinek újraszabályozása mellett az alkotmánymódosítás rendjét, az alkotmányértelmezés elveit, valamint az állampolgári jogok országgyűlési biztosai intézményi alapvetéseit javasolja az új fejezetbe. Nem érintette a nemzetbiztonsági szolgálatok alkotmányos helyzetét az 1995. december 19-én elfogadott, még a Németh-kormány által beterjesztett 1990-es „átmeneti” szabályozást⁸⁷ kiváltó új törvény sem.⁸⁸ 12 év múltával viszont a törvényalkotó – a második Gyurcsány-kormány előterjesztését követően – a nemzetbiztonsági tevékenységgel összefüggő törvényi szabályozás kezdettől fogva kétharmados többséget igénylő körébe bevonta a titkosszolgálati eszközök és módszerek szabályozását is. A törvényjavaslat indoklása azonban – első látásra meglepő módon – egyáltalán nem a titkosszolgálatok által alkalmazott titkosszolgálati eszközökre és módszerekre utal, hanem a rendőrség, illetve az Alkotmányban nem nevesített egyéb állami szervek – például a vámhatóság – ilyen jellegű tevékenységére. Meggyőző viszont az az érvelés, amely szerint:

[A]lkotmányelméleti szempontból nehezen indokolható, hogy jelenleg a büntető-eljárás kezdete előtt alkalmazható titkos információgyűjtésre vonatkozó szabályokat kétharmados többséggel kell elfogadni, a büntetőeljárás során alkalmazható titkos adatszerzésre vonatkozó szabályokat azonban – noha mindkét fogalom a titkosszolgálati eszközök és módszerek alkalmazását foglalja magában – egyszerű többséggel elfogadható törvény tartalmazza.”⁸⁹

Ugyanekkor a korábban csak a polgári nemzetbiztonsági szolgálatok szabályozásának kétharmados többséget igénylő törvényhozását *kiterjesztette a katonai*

⁸⁵ Regényi Kund: Alkotmányvédelmi Hivatal, mint modern nemzetbiztonsági szolgálat. In Boda József – Parádi József (szerk.): *A XLX–XX. századi magyar állam nemzetbiztonsági szervezetei*. Budapest, Nemzetbiztonsági Szakszolgálat – Szemere Bertalan Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság, 2014. 287–294.

⁸⁶ A Magyar Köztársaság Alkotmányának szabályozási koncepciója (előzetes szakmai munkanyag). Igazságügyi Minisztérium, 1995. március; 100.

⁸⁷ 1990. évi X. törvény a különleges titkosszolgálati eszközök és módszerek engedélyezésének átmeneti szabályozásáról. Elfogadva: 1990. január 25.

⁸⁸ 1995. évi CXXV. törvény a nemzetbiztonsági szolgálatokról.

⁸⁹ Indokolás a Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény módosításáról szóló, T/2915. számon benyújtott törvényjavaslathoz. Budapest, 2007. május; 4.

szolgálatokra is.⁹⁰ Ezt megelőzően, 2006-ban született ugyan egy alkotmány-koncepció, amely először kívánt volna önálló fejezetben foglalkozni a nemzetbiztonsági szolgálatokkal – újdonságképpen megfogalmazva az alkotmányos rend védelme mellett a szolgálatoknak egyes bűncselekmények felderítésében és megakadályozásában játszott szerepét –, de a javaslat koalíciós viták és a közelgő választások miatt már nem került a Parlament elé.⁹¹ Mindenesetre az Alaptörvény elfogadásáig a VIII. fejezet címe és paragrafusai az Alkotmány *legtöbbször módosított* elemei közé tartoztak. Összesen 10 alkalommal módosították e fejezet – nagyobbbrészt a honvédségre vonatkozó – szabályait.

A titkosszolgálatok alaptörvényi szabályozására vonatkozó szakmai észrevételek nem annyira az új rendelkezésekkel, mint inkább a rendszerváltás óta elmaradt szabályozások hiányosságaival függenek össze. A 2011. december 31-ig hatályos Alkotmány VIII. fejezete – A Magyar Honvédség és a rendvédelmi szervek – szerint ezen összevont kategória alá tartozott „a Magyar Honvédség, a Határőrség, a Rendőrség és a polgári nemzetbiztonsági szolgálatok”. A felsorolás nem tért ki az 1990-ben létrehozott katonai nemzetbiztonsági szolgálatokra, amelyeket nyilván ugyanúgy a Magyar Honvédség részének tekintett, mint a rendszerváltás előtti katonai hírszerzést, a Vezérkari Főnökség 2. Csoportfőnökségét. Ezzel azonban eltűnt azt a lényeges körülmény, hogy *az új katonai nemzetbiztonsági szolgálatok nem a vezérkar alárendeltjei*, hanem a kormány irányítása alatt álló országos hatáskörű szervezetek. Ez pedig éppen úgy külön említést kívánt volna, mint a polgári nemzetbiztonsági szolgálatok. Ez utóbbiakat viszont – bár kikerültek a BM szervezetéből – 1990 után is a rendvédelmi ágazathoz sorolták, miközben az 1995-ös nemzetbiztonsági törvény kifejezetten megtiltotta, hogy a rendészetért felelős miniszter irányítsa őket.⁹²

További probléma, hogy az Alaptörvényben a „Rendőrség és a nemzetbiztonsági szolgálatok” című 46. cikk – címében és tartalmában is – azt a látszatot kelti, mintha az összes nemzetbiztonsági szolgálat *a rendvédelmi ágazathoz tartozna*, a katonai nemzetbiztonsági szolgálatokat is beleértve. A (6) bekezdés kimondja, hogy „a rendőrség és a nemzetbiztonsági szolgálatok szervezetére, működésére vonatkozó részletes szabályokat, a titkosszolgálati eszközök és módszerek

⁹⁰ 2007. évi LXXXVIII. törvény a Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény módosításáról.

⁹¹ A koncepció kidolgozását koordináló miniszter, Petrétai József szerint a második Gyurcsány-kormány azért nem vitte parlamenti vitára a tervezetet, mert a koalíciós partner, a Szabad Demokraták Szövetsége nem támogatta azt. A választások után nagy botrányt kavaro őszödi beszédet követő közhangulatban, 2006 őszétől pedig már szóba sem jöhetett a tervezet vitára bocsátása.

⁹² 1995. évi CXXV. törvény a nemzetbiztonsági szolgálatokról 10. § (2) bekezdés. A polgári nemzetbiztonsági szolgálatokat irányító kijelölt miniszter nem lehet a belügy-, a honvédelmi és az igazságügyminiszter.

alkalmazásának szabályait, valamint a nemzetbiztonsági tevékenységgel összefüggő szabályokat sarkalatos törvény határozza meg”. Ebben is érezhető az a szándék, hogy a rendőrségi és a nemzetbiztonsági tevékenység egy nevezőre hozható. Valóban, a nemzetbiztonsági szolgálatok új irányítási rendszerében a rendészetért felelős miniszter irányíthatja a két polgári szolgálatot, de mintha a jogalkotó nem is bánná, ha az Információs Hivatal, sőt akár a Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálat is belügyminiszteri irányítás alá kerülnének.⁹³

Az Alaptörvény fenti, kevésbé egyértelmű és hiányos megfogalmazásai, a kapcsolódó jogszabályok harmonizációjának elmaradása és az így keletkezett joghézagok több kutató véleménye szerint alkalmasak a nemzetbiztonsági szolgálatok *vezetési és irányítási rendszerének elbizonytalanítására*. Az Információs Hivatal 2007 és 2010 közötti főigazgatója doktori értekezésében a nemzetbiztonsági szolgálatok „elrendőrösödését” észrevételezi. Az értekezés szerint a 2010–2011-es intézkedések a bűnüldözési és a nemzetbiztonsági tevékenység összehangolása helyett az egyes feladatok átcímkezését, *bűnüldözési feladattá tétele*t célozták. Emellett egyfajta „lopakodó jogalkotással” megkezdődött az Alkotmányvédelmi Hivatal és a Nemzeti Biztonsági Szolgálat „rendészetesítése”.⁹⁴

Egy ellenkező irányú jelenségre hívja fel a figyelmet egy másik tanulmány. Eszerint éppen a rendőri szervek „eltitkoszolgáltatásodása” jelenti a valódi kockázatot. A tiszta képletek megteremtéséhez az is kell, hogy a nemzetbiztonsági felderítés határozottan különüljön el a bűnüldözéstől, bűncselekmény gyanúja esetén felderítést csak olyan rendvédelmi szerv végezhetne, amelynek van nyomozó hatósági jogköre. Ez még az állam elleni bűncselekmények gyanúja esetén is kivételt nem tűrő szabály lenne. Ezen igényeknek csak az a kodifikációs technika képes megfelelni, amelyik a titkos felderítés minden garanciális szabályát a büntetőeljárás törvénybe foglalja, megszüntetve a titkos információgyűjtésnek azokat az intézményeit, amelyeket jelenleg a rendvédelmi szervezeti törvények tartalmaznak. A titkos felderítésnek ilyen szellemű átalakítása a társadalomvédelemnek ezt az eszköztárát nemcsak törvényessé, hanem a jelenleginél lényegesen hatékonyabbá is teheti. A most létező megoldások nem csupán a jogállami normákat sértik, hanem célszerűtlenek is.⁹⁵ Mindenesetre a *titkos információgyűjtés újraszabályozásának* szükségessége égető. A hatályos jogszabályokkal szembeni

⁹³ Ez a szándék 2011 decemberében meg is fogalmazódott a kormány ún. „rendőrségi salátatörvény” javaslatában.

⁹⁴ „A „rendészetesítés» immár a külsőségekben is megjelenik. Az AH és az NBSZ tábornoki rendfokozatú állománytagjai számára az eddigi katonai tábornoki egyenruhát felváltotta a sötétkék, rendőrségi egyenruha.” Hetesy Zsolt: *A titkos felderítés*. PhD-értekezés. Pécs, PTE ÁJK Doktori Iskola, 2011. 33.

⁹⁵ Finszter Géza: Rendvédelemről szóló alkotmánybíróági határozatok elemzése. *Kriminológiai Tanulmányok*, 44. (2007), 13–14.

szakmai elégedetlenség köztudomású. A nemzetbiztonsági felderítést tehát határozottan el kell különíteni a bűnüldözéstől.⁹⁶

A felvetett problémák közös nevezője – a fenti kritikák szerint – az Alaptörvény fogalmi és szerkezeti ellentmondásaiban keresendők. Megoldásuk átmenetileg elképzelhető ugyan az alacsonyabb szintű jogszabályok korrekciós mechanizmusain keresztül is, de hosszabb távon az *alaptörvényi szabályozás újragondolása* jelentheti a megnyugtató megoldást.

⁹⁶ Bejczy Alexa: *Titkos információgyűjtés vs. jogállam*. PhD-értékezés. Budapest, ELTE ÁJK, 2011. 127.

Felhasznált irodalom

- A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve.* 1988. május 20–22. Budapest, Kossuth, 1988.
- Bejczy Alexa: *Titkos információgyűjtés vs. jogállam.* PhD-értekezés. Budapest, ELTE ÁJK, 2011.
- Bozóki András: *Gördülő rendszerváltás: az értelmiség politikai szerepe Magyarországon 1977–1994.* Budapest, L'Harmattan – Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány, 2019. 240–248.
- Finszter Géza: Rendvédelemről szóló alkotmánybíróági határozatok elemzése. *Kriminológiai Tanulmányok*, 44. (2007), 11–40. Online: www.okri.hu/images/stories/KT/kt44_2007_sec.pdf
- Galampos Lajos: *A magyar polgári nemzetbiztonsági szolgálatok feladatrendszerének tartalmi módosulása a rendszerváltás folyamatában.* Kandidátusi értekezés. Budapest, 1997.
- Hetesy Zsolt: *A titkos felderítés.* PhD-értekezés. Pécs, PTE ÁJK Doktori Iskola, 2011. Online: <https://bit.ly/3tp3lu8>
- Kilényi Géza (szerk.): *Egy alkotmányelőkészítés dokumentumai. (Kísérlet Magyarország új Alkotmányának megalkotására 1988–1990.)* I. kötet. Budapest, Államtudományi Kutatóközpont, 1991.
- Kőszeg Ferenc: A magyar átvilágítási törvény és a Történeti Hivatal tapasztalatai. In Halmi Gábor (szerk.): *Ügynökök és akták. Nemzetközi konferencia az átvilágításról és az állambiztonsági iratok sorsáról.* Budapest, Soros Alapítvány, 2003.
- Nagy Lajos – Papp Ignác (szerk.): *Magyar állam- és jogelméleti bibliográfia 1950–1980.* Szeged, JATE ÁJTK Állam- és Jogelméleti Tanszék, 1980.
- Paczkowski, Andrzej: *Fél évszázad Lengyelország történetéből 1939–1989.* Budapest, 1956-os Intézet, 1997.
- Regényi Kund: Alkotmányvédelmi Hivatal, mint modern nemzetbiztonsági szolgálat. In Boda József – Parádi József (szerk.): *A XIX–XX. századi magyar állam nemzetbiztonsági szervezetei.* Budapest, Nemzetbiztonsági Szakszolgálat – Szemere Bertalan Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság, 2014, 287–294.
- Révész Béla: A „Duna-gate” ügy jelentősége a rendszerváltás történelmében – politológiai értelmezési lehetőségek. *Acta Universitatis Szegediensis – Acta Juridica et Politica*, 68. (2006), 19. Online: <http://mek.oszk.hu/04900/04948/04948.pdf>
- Révész Béla: Egy volt miniszterelnök könyvének állambiztonsági olvasata 1985-ben. *Élet és Irodalom*, 52. (2008), 39. Online: <https://bit.ly/2YQinfA>
- Révész Béla: A törvényesség és az alkotmány kategóriái az állambiztonság fogalmkörében – 1989. In Balogh Elemér – Homoki-Nagy Mária (szerk.): *Emlékkönyv Dr. Ruszoly József egyetemi tanár 70. születésnapjára.* Szeged, SZTE ÁJTK, 2010. 751–781.
- Révész Béla: A politikai átalakulás és a titkosszolgálatok változásainak kapcsolata az újabb források tükrében. *De Iurisprudentia et Iure Publico*, 5. (2011), 4. 97–115. Online: <https://bit.ly/3eTXx6K>
- Révész Béla: A pártállami időszak ismeretlen hatalmi testülete: a Koordinációs Bizottság (1975–1988). In Jakab Éva – Pozsonyi Norbert (szerk.): *Ünnepi kötet Dr. Molnár Imre egyetemi tanár 80. születésnapjára.* Szeged, SZTE ÁJTK, 2014. 387–399. Online: <https://bit.ly/3xR71bs>
- Révész Béla: Adalékok az állami főhatalom és a titkosszolgálatok „jogállamosodásának” történetéhez. In Takács Péter (szerk.): *Az állam szuverenitása. Eszmény és/vagy valóság: Interdiszciplináris megközelítések.* Budapest–Győr, Gondolat – MTA TK JTI – SZE DFK, 2015. 486–500.
- Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon: 1987–1990.* Budapest, Napvilág, 2006.
- T. Varga György – Szakadát István: Íme, a nómenklatúrák! Az MDP és a volt MSZMP hatásköri listái. *Társadalmi Szemle*, 47. (1992), 3. 73–95.
- Tőkés Rudolf: *A kialakult forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás 1957–1990.* Budapest, Kossuth, 1998.
- Tőkés Rudolf: Magyarország útja a demokrácia felé. In Tőkés Rudolf: *Újragondolt történelem: válogatott tanulmányok 1967–2017.* Budapest, Kossuth, 2018. 293–298.

Sashalmi Endre¹

A zsarnokság (*tyiransztvo*) problematikája a dekabristák Pravoszláv Kátéjában és az orosz hatalomértelmezés mélyrétegei

Az orosz politikai gondolkodás
számos alapfogalma nem vagy nem egészen
szekularizált teológiai fogalom.
(Carl Schmitt után szabadon)

A dekabristákról általában

A dekabristák azok a liberális érzelmű orosz katonatisztek voltak, akik az 1810-es évektől az autokratikus politikai rendszer megváltoztatását célzó titkos összejövetelleket szerveztek, majd 1825 decemberében (innen az elnevezés: *gyekabr* – december) – kihasználva a cár, I. Sándor (1801–1825) november 19-ei halálát követő trónutódlás körüli bizonytalanságot – megkísérelték, hogy fegyveres fellépés útján valósítsák meg ez irányú elképzeléseiket. Simon Dixon (John Keep véleményét osztva) úgy definiálja a dekabristákat, hogy ők „sem tiszta intellektuelek, sem egyszerűen elégedetlen tisztek nem voltak, hanem sokkal inkább a kettő keverékének tekinthetők”.² Arról, hogy mik voltak a dekabristák elképzelései, e helyütt éppen csak érintőlegesen kívánok említést tenni, mivel bő történeti szakirodalom áll rendelkezésre arról a kérdéssel, hogy a dekabristák két ágának – az úgynevezett Északi Társaságnak és a Déli Társaságnak – milyen alkotmánytervezetei léteztek. Leegyszerűsítve a nézetkülönbségeket, azt mondhatjuk, hogy míg a Nyikita Muravjov vezette Északi Társaság liberális alkotmányos monarchiát akart, mégpedig egy laza föderatív struktúrában képzelve el a birodalmat (amit az USA alkotmánya inspirált), addig a Pavel Pesztyel vezette Déli Társaság (jakobinus ihletésű tervezete) a köztársasági államforma és egy erősen centralizált állam mellett foglalt állást, ahol kevesebb tere lett volna az egyéni

¹ Egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar Történettudományi Intézet Középkori és Koraújkori Történeti Tanszék. Kapcsolat: sashalmi.endre@pte.hu.

² Simon Dixon: *The modernisation of Russia 1676–1825*. Cambridge, Cambridge University Press, 1999. 209.

szabadságjogoknak, mint a Muravjov által elképzelt modellben.³ A két különböző alkotmánytervezet⁴ is mutatja, hogy „a dekabrista mozgalom nem volt egységes”, a két csoport közt „alapvető ideológiai szakadék húzódott”.⁵ Megjegyzendő azonban, hogy ez a felosztás bizonyos szempontból leegyszerűsítő, minthogy az Északi Társaságban is voltak olyanok, akik a köztársasági államforma hívei voltak.⁶

Számunkra a Déli Társasághoz tartozó, sőt abban majd az események hatására vezető szerepet játszó Szergej Muravjov-Aposztol személye fontos, akit az itt elemzendő káté szerzőjének tekinthetünk. A Déli Társaság központja Tulcsin volt, ahol Pesztyel állomásozott, de két másik városban is kialakult egy-egy dekabrista szervezet, amelyek közül a Muravjov-Aposztol vezetése alatt álló, Vaszilkovban működő kör tett szert egyre nagyobb jelentőségre – olyannyira, hogy létszámában túlnőtte magát a központot is, később pedig fontos szerepet játszott a felkelés idején.⁷

A *Pravoszláv Káté* (*Pravoszlavnij katyehizisz*) modelljéül a vele szinte teljesen azonos terjedelmű (és szintén a káté formáját követő) *Kíváncsiskodó beszélgetés* (*Ljubopitnij razgovor*) című írás szolgált – ez utóbbi szerzője szintén az Északi Társaság vezetője, Nyikita Muravjov volt, aki 1822-ben elküldte azt Muravjov-Aposztolnak.⁸ A *Pravoszláv Káté* érdekessége abban rejlik, hogy Muravjov-Aposztol felolvastatta azt az általa vezetett ezrednek, amikor a cári hatalom ellen irányuló katonai akcióra igyekezett rábírní az altiszteket és az egyszerű sorkatonákat, amit megelőzött egy rövid *Buzdítás* (*Vozzvanyije*) a felkelésben szintén alapvető szerepet játszó Mihail Besztuzsev-Rjumin részéről, aki magának a káténak a megírásában is közreműködött.

A *Pravoszláv Káté* említése természetesen nem maradhatott ki a dekabristákkal foglalkozó munkákból, azonban mélyebb elemzés nem nagyon készült róla ez idáig, két általam ismert munka kivételével. Az egyik ilyen szerző Richard Stites, aki összehasonlította a *Pravoszláv Kátét* a mintájául szolgáló 1808-as liberális spanyol katonatisztek kátéjával – részletesen bemutatva egyúttal azt is, hogy az 1812-es spanyol alkotmányos kísérlet és annak későbbi sorsa mennyire nagy hatást gyakorolt a dekabrista mozgalomra.⁹ A másik egy 2017-ben megjelent

³ Dixon (1999): i. m. 208.

⁴ Pesztyel írása Rabow-Edling szerint nem annyira alkotmánytervezet volt, hanem instrukció egy majdan felálló ideiglenes kormányzat számára. Susanna Rabow-Edling: *The Decembrist movement and the Spanish Constitution of 1812. Historia Constitucional*, (2012), 13. 146.

⁵ Dixon (1999): i. m. 208. A két csoport kezdetben egy kört alkotott, de a nézetkülönbségek miatt végül két nagy táborra vált szét.

⁶ Rabow-Edling (2012): i. m. 146.

⁷ Uo. 146.

⁸ I. V. Karacuba [И. В. Карацуба]: *Православный Катехизис декабриста С.И. Муравьева-Апостола* (2017. szeptember 12.). Link a felhasznált irodalomban.

⁹ Richard Stites: *Decembrists with a Spanish accent. Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 12. (2011), 1. 5–23; Richard Stites: *The four horsemen: Riding to liberty in post-Napoleonic Europe*. Oxford, Oxford University Press, 2014. 240–243, 307–310.

orosz nyelvű munka, amely a *Pravoszláv Káté* orosz nyelvű historiográfiájának kritikai áttekintését összekapcsolta a *Buzdítás* értelmezésével, továbbá elvégezte az ezekben szereplő bibliai ígehelyek azonosítását is.¹⁰

Az általam lefordított, teljes egészében közölt két forrás, a *Pravoszláv Káté* és a *Buzdítás* kapcsán egy olyan aspektusra szeretném felhívni a figyelmet jelen írásban, amely eddig nem kapott figyelmet, de amely az orosz hatalom-felfogás mélyrétegei felé vezet vissza bennünket. Ezt megelőzően viszont szükséges az 1825-ös felkeléshez vezető események felvázolása is, hogy lássuk, miként jutunk el a káté megírásához és annak felolvasásához. Magának a dekabrista felkelés kirobbanásának közvetlen előzményeit azonban nem érthetjük meg az orosz trónutódlás 19. századra áthúzódó problematikája nélkül.

Az 1825-ös trónutódlási krízis és a dekabrista felkelés

Az orosz trónutódlás bizonytalanságát a 18. század folyamán Nagy Péter 1722-es trónöröklésről szóló rendelete okozta, amelynek szelleme kihatással volt az 1825-ös trónutódlási krízisre is. A Péter által hozott szabályozás szerint ugyanis a trónt bárki örökölhette, akit az uralkodó arra alkalmasnak tartott: tehát (elvileg) felülírva a vér elvét, a mindenkori uralkodó kizárólagos jogává tette az örökös meghatározását.¹¹ Az utódlást azonban Péter halála után valójában a hatalmi elit egyes csoportjai döntötték el, mégpedig a szentpétervári gárdaezredek segítségével. Az orosz történelemben hagyományosan az 1725–1762 közti időszakot nevezik a „palotaforradalmak” korszakának, de semmi nem indokolja, hogy I. Pál (1796–1801) meggyilkolását vagy éppen a dekabrista felkelést kizárjuk a palotaforradalmak kérdésköréből.¹² Bár 1825-ben kétségtelenül újdonság volt az, hogy a gárdaezredek nyíltan cselekedtek, a dekabristák pedig az orosz társadalmi és politikai berendezkedés gyökeres átalakítását tűzték ki célul:¹³ azaz a dekabristák nem pusztán uralkodóváltást akartak, mint a 18. századi palotaforradalmak.

1797-ben I. Pál a koronázása alkalmával törvényt hozott a trónöröklésről, amelynek szövegét felolvasta a ceremónia végén, majd azt egy ezüsttokban a moszkvai Uszpenszkij-székesegyház oltárára helyezte.¹⁴ Pál az öröklési törvényt a Péter utáni

¹⁰ Karacuba (2017): i. m.

¹¹ Sashalmi Endre: *A hatalom és az állam problematikája Oroszországban 1462–1725 között európai perspektívából*. Budapest, Dialóg Campus, 2020. 89.

¹² Erre részletesen lásd Bodnár Erzsébet: *Oroszország a 18–19. században*. Budapest, Hungarovox, 2000. 11–27.

¹³ David Saunders: *Russia in the age of reaction and reform 1801–1881*. London, Longman, 1992. 113.

¹⁴ Richard S. Wortman: *Scenarios of power: Myth and ceremony in Russian monarchy from Peter the Great to Death of Nicholas I*. Princeton (US-NJ), Princeton University Press, 1995. 176–177.

időszak áthúzódo problémáját akarta megszüntetni, amiről a törvény szövege így nyilatkozott: „Lefektetvén az öröklés szabályait (*pravila*), kötelességünk megmagyarázni azok okait: Hogy az Állam ne legyen Örökös nélkül. Hogy az Örökös mindig maga a törvény által legyen megállapítva. Hogy ne legyen a legkisebb kétely sem afelől, hogy ki örököljön.”¹⁵ Mielőtt a szöveg számunkra fontos részét röviden idézném, szükséges megjegyezni, hogy a törvény nemcsak a fent említett kihirdetése miatt volt különleges, hanem formai szempontból is: „olyan formát öltött, amelyre addig nem volt precedens Oroszországban”, Pál ugyanis egy korábbi családi megállapodást emelt törvényerőre, amit még 1788-ban, a feleségével kötött.¹⁶ Világosan mutatja az aktus magánjogi jellegét, hogy az iraton nem egy, hanem két aláírás (Pál, Marija) áll, „amit az uralkodó akarata ruházott fel közjogi érvénnyel”.¹⁷ Az 1788-as dátumot fel is tüntették a szöveg végén, a másik furcsaság pedig az, hogy az intulációban Pál magát *Örökösként (Naszlednyik)*¹⁸ említi, hiszen 1788-ban még valóban csak az volt. A későbbi események megértéséhez szükséges releváns rész így hangzik: „a Haza iránti szeretettől vezettetve Örökösnek választjuk ki (*izbirajem*) a természetjog alapján az én halálom, tehát Pál után, Nagyobbik Fiunkat, Sándort, utána pedig az Ő egész férfinemzedékét. Az ő férfinemzedékének kihalása után pedig az én Második Fiamra száll át az öröklés, amelyben annak megfelelően kell következnie, ahogy azt az Idősebb Fiam nemzedékéről mondtam, és így tovább abban az esetben is, ha Nekem több Fiam lenne: ez [az öröklési rend] pedig az elsőszülöttség.”¹⁹

A szabályozás másik furcsasága, hogy 1788-ban Pálnak még valóban csak két fia volt: az idősebb Sándoron kívül Konstantin; 1797-ben viszont már három, mivel 1796-ban megszületett Miklós – a későbbi I. Miklós (1825–1855), aki a dekabrista felkelés felszámolója lett –, ezt azonban kifejezetten nem említette a forrás! A törvény ugyanakkor nem tette a férfi primogenitúrát kizárólagossá, hanem az úgynevezett osztrák örökösödési rendszert vezette be: azaz nem zárta ki a nőket a trónöröklésből, de a nők csak férfiorökös hiányában következhetnek.²⁰

Az 1797-es törvény iránti tiszteletet azonban részben már maga Pál aláasta azzal, hogy uralkodásának utolsó két évében olyan szándékának adott hangot, miszerint örököszt fog kinevezni – ennek hátterében a legidősebb fiával, Sándorral való rossz viszonya állt.²¹ 1801-ben Sándor került a trónra, ami összhangban volt

¹⁵ Полное собрание законов Российской империи I. No. 17910, 1797. április 5. 588.

¹⁶ Wortman (1995): i. m. 177.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Полное собрание..., 587.

¹⁹ Полное собрание..., 587–588.

²⁰ Wortman (1995): i. m. 177.

²¹ Richard S. Wortman: The Russian imperial family as symbol. In Jane Burbank – David R. Ransel (szerk.): *Imperial Russia. New histories for the Empire*. Bloomington–Indianapolis (US-IN), Indiana University Press, 1998. 63–64.

ugyan Pál törvényével, csakhogy ő apja hatalmát államcsínnyel döntötte meg, amelynek során Pált – minden bizonnyal Sándor tudtával – likvidálták.²² I. Sándor a Téli Palotából kiadott manifesztumában tudatta trónra lépéséről az alattvalókat, és úgy nyilatkozott, hogy *öröklés révén (naszledsztvanno)* nyerte el a trónt, apja halálát pedig az alattvalók felé hivatalosan isteni elrendelés következményeként találta.²³

Végso soron a választ arra a kérdésre, hogy vajon az uralkodó kizárólagos akarata, vagy az 1797-es törvény-e az irányadó a trónutódlásban, I. Sándor adta meg azzal, hogy 1823-ban „belenyúlt” a Pál által megállapított öröklési rendbe.

1823-ban a gyermektelen Sándor – negligálva Pál törvényét – fiatalabb öccsét, Miklóst jelölte ki örökösének, noha a trón idősebbik öccsét, Konstantin nagyherceget, az úgynevezett Kongresszusi Lengyelország helytartóját illette.

A cár döntésének oka az volt, hogy Konstantin rangon aluli házasságot kötött (1820) egy katolikus lengyel grófnővel: Sándor szerint ugyanis ezzel Konstantin elvesztette az orosz trónhoz való jogát²⁴ – annak ellenére, hogy nem létezett olyan törvény, ami miatt ez kizáró ok lett volna a trón öröklésében.²⁵ Sándor Filaret moszkvai metropolitát bízta meg azzal, hogy készítse el a döntéséről szóló manifesztumot, aki meggyőzte Sándort, hogy a manifesztum aláírása után annak példányait helyezze el az Államtanácsban, a Szenátusban és a Szent Szinódusban.²⁶ Sándor ezt meg is tette, és Konstantin két lemondólevelének kíséretében letétbe helyezte a példányokat az említett intézményeknél, valamint a moszkvai Uszpenszkij-székesegyházban, ahol az uralkodókat koronázták, de a manifesztum tartalma haláláig titokban maradt.²⁷ Csak néhányan tudtak róla Filareten kívül, akik a cár legszűkebb környezetéhez tartoztak, köztük valószínűleg a későbbi I. Miklós is.²⁸

Az imént említett helyek jelzésértékűek, ugyanis a kormányzat és jog szentpétervári csúcsszervei mellett az egyház irányító testületére, valamint az Uszpenszkij-székesegyházra esett a választás, ahol Pál 1797-es törvénye pihent az oltáron, mint afféle szent relikvia. Jogi szempontból azonban volt a manifesztumnak egy szépséghibája: nevezetesen az, hogy mivel nem hirdették ki, nem bírt jogerővel.²⁹ Másrészt Konstantin sem tett nyilvános lemondónyilatkozatot.³⁰ Szentpétervár főkormányzója a Sándor halála utáni bizonytalan helyzetben ki is jelentette, hogy egy olyan manifesztum, amelyet nem hirdettek ki, nem bírhat jogerővel, S megjegyezte, hogy Sándor

²² Saunders (1992): i. m. 9.

²³ Wortman (1995): i. m. 194.

²⁴ Saunders (1992): i. m. 87.

²⁵ Wortman (1998): i. m. 64.

²⁶ Saunders (1992): i. m. 87.

²⁷ Uo. 87; Wortman (1995): i. m. 266.

²⁸ Wortman (1995): i. m. 266.

²⁹ Uo. 266.

³⁰ Uo. 64.

nevezett manifesztuma egyébként is ellentétben állt Pál 1797-es törvényével.³¹ Jelzésértékű tény tehát, hogy a manifesztum a törvényesség elvének érvényesítését, a joguralom kérdését vetette fel néhány kortárs számára. Mindez óhatatlanul felértékelte a közjogi vonatkozással bíró intézmények szerepét a Sándor halálával támadt bizonytalanságban. Oroszországban azonban nem volt olyan, a tradícióból eredő presztízzsel és jogkörrel rendelkező közjogi szerv, mint 1789 előtt Franciaországban a párizsi parlament (*parlement*),³² vagy másutt a rendi gyűlés, amely az uralkodói akarat ellen-súlyát képezhette volna akár az uralkodó életében, akár halála után, és állásfoglalása mérvadó lehetett volna a trónöröklés kérdésében. Funkciójából eredően a Szenátus lett volna hivatott erre, de az autokrácia lényege éppen abban állt, hogy az uralkodó hatalmát nem korlátozta semmiféle intézmény és tételes jog.³³ A 18. századi palotaforradalmaknak az volt a jellemzője, hogy „az összeesküvők nem álltak kapcsolatban olyan állami intézménnyel, amely cselekedetüknek törvényes jelleget kölcsönzött volna, vagy az állami szükségesség látszatát keltve a fellépésüket törvényesnek ismerte volna el”.³⁴ II. Katalin, aki férjét megpuccsolva került hatalomra 1762-ben, próbálkozott a Szenátus ilyen jellegű felhasználásával, de aztán mégsem élt vele.³⁵ A palotaforradalmakat pedig hivatalosan az isteni gondviseléssel igazolták.³⁶

Miklós szándéka kezdetben az volt, hogy elfoglalja a trónt, de Szentpétervár főkormányzójának már említett állásfoglalása először eltántorította ettől, és hűséget esküdött Konstantinnak, csakúgy, mint az állami hivatalnokok és a pétérvári gárdaezredek.³⁷ Mivel azonban Konstantin nem volt hajlandó elfoglalni a trónt, de publikusan nem is mondott le róla, az események szövevényes sodrában a dekabristák Északi Társasága úgy látta, hogy elérkezett a cselekvés ideje: meg kell ragadni a lehetőséget, ezért vezetőket választottak a felkelés irányítására, hogy megakadályozzák Miklós utódlását.³⁸ A dekabrista tisztek december 14-ét, az új uralkodónak, Miklósnak teendő hűségeskü napját jelölték ki a felkelés időpontjául. A tervezett felkelésről Miklóshoz eljutott hírek azonban arra készítették Miklóst, hogy cselekedjen. A Konstantin által neki megküldött lemondónyilatkozat birtokában december 13-án bemutatta a trónra lépéséről szóló nyilatkozatát az Államtanácsnak, amelyet az még akkor el is fogadott, majd felesküdt rá; másnap reggel a Szenátus, a Szent

³¹ Saunders (1992): i. m. 87.

³² Ez Franciaországban nem a rendi gyűlés megnevezése volt, hanem bíróságot jelentett, amely egyúttal a törvényhozásnak is konstitutív elemét képezte a király mellett.

³³ Sashalmi (2020): i. m. 48–49.

³⁴ Bodnár (2000): i. m. 24.

³⁵ Uo.

³⁶ Konstantin D. Bugrov: *Moralism and monarchism: Visions of power in 18th-century Russia. Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 21. (2020), 2. 269–270.

³⁷ Wortman (1995): i. m. 266.

³⁸ Az események részleteit magyarul lásd Niederhauser Emiltől. Szvák Gyula – Niederhauser Emil: *A Romanovok*. Budapest, Pannonica, 2002. 206–208.

Szinódus és a hozzá lojális gárdaezredek vezetői is felesküdték Miklósrá.³⁹ Amikor december 14-én délelőtt a dekabrista tisztek vezette gárdaezredek egy része a Szenátus térre érkezett, hogy a Szenátus eskütételét megakadályozzák, és egy kiáltvány kihirdetésére kényszerítsék, amelynek alapján majd egy gyűlés véglegesíti az ország új politikai berendezkedését, már késő volt.⁴⁰ „Paradox módon a téren levő felkelt ezredek voltak az egyedüli védelmezői a trónöröklésről szóló törvény betűjének.”⁴¹

A dekabrista tisztek olyan utasítást adtak a katonáknak, hogy kiáltsák azt: „*Konsztantyin és konsztyitucija!*”⁴² Richard Stites szerint nem biztos, hogy városi legendának kell tartani a később lábra kapó véleményt, miszerint a katonák közül sokan azt hitték, hogy a *konsztyitucija* nem az alkotmányt jelenti, hanem Konstantin feleségét.⁴³ A gárda egy része tehát felsorakozott a téren, de igazából sem a felkelés vezetői, sem a felkelők ellen Miklós által odavezérelt egységek, sőt maga a cár sem tudták sokáig, hogy mit kezdenek a helyzettel, a főváros kíváncsi népe pedig csak kívülről állóként figyelte, hogy mi történik.⁴⁴ Miután nem tudták békés úton elvonulásra bírni a téren levő csapatokat, Miklós néhány óra után a tűzparancs mellett döntött, majd a letartóztatásokkal megkezdődött a szervezkedés felszámolása.

A fővárosban történt események híre két héttel később ért el a Déli Társasághoz, és ekkor tett szert kulcsszerepre Muravjov-Aposztol azt követően, hogy Pesztyelt már letartóztatták. Pesztyel kiválásával ő és Besztuzsev-Rjumin lettek a déli mozgalom logikus vezetői: Muravjov-Aposztol elhagyta állomáshelyét, hogy átvegye az irányítást, ennek során pedig híret vette, hogy ellene is letartóztatási parancsot adtak ki.⁴⁵ Maga mellé állítva egy egységet sikeresen visszatért Vaszilkovba, hogy onnan indítsák meg a felkelést: ennek során kapott jelentőséget a *Pravoszláv Káté* és a *Buzdítás*.⁴⁶

Az, hogy a *Pravoszláv Káté* szerzősége végső soron kit illet, ma már nehéz eldönteni, Muravjov-Aposztol és Besztuzsev-Rjumin a vallatások során ugyanis egymást menteni igyekezvén, kölcsönösen magukra vállalták a szerzőséget.⁴⁷ Stites szerint Muravjov-Aposztol december 30-án este egy valamikor korábban megírt szöveget reprodukált fejből Besztuzsev-Rjumin segítségével, mégpedig először francia nyelven, majd behívatva két tábori papot, ő és Besztuzsev-Rjumin diktálták le nekik a szöveget, immár oroszra fordítva.⁴⁸ Másnap délben Muravjov-Aposztol a kisváros főtemploma előtt felsorakoztatta csapatait, majd a templom papjával fel-

³⁹ Wortman (1995): i. m. 266–267.

⁴⁰ Szvák–Niederhauser (2002): i. m. 207.

⁴¹ Wortman (1995): i. m. 266.

⁴² Stites (2014): i. m. 292.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Uo. 290–292.

⁴⁵ Rabow-Edling (2012): i. m. 147.

⁴⁶ Karacuba (2017): i. m.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Stites (2014): i. m. 307.

olvastatta a kátét, azután, hogy Besztuzsev-Rjumin elmondta az általa írt *Buzdítást*.⁴⁹ A felkelés leverését követően mind Muravjov-Aposztol, mind Besztuzsev-Rjumin azon öt dekabrista vezető közt voltak, akiket 1826-ban akasztással kivégeztek.

A források

Buzdítás

„Isten megkönyörült Oroszországon – halált küldött a zsarnokunkra Krisztus, aki azt mondá: ne legyetek szolgálói embereknek, mert megváltattok a vérem által. A világ nem hallgatott e szent parancsra, és a bajok feneketlen mélységébe süllyedt. De szenvedéseink megérintették a Magasságost – most szabadságot és megváltást küld nekünk. Testvérek! Bánjuk meg hosszú szolgálai létünket, és esküdjünk, hogy nekünk csak egy királyunk legyen a Mennyben és a földön, Jézus Krisztus. Az orosz nép minden baja az önkényuralmi kormányzatból eredt. Ez azonban összeomlott.

A zsarnok halála által (*szmertuju tyirana*) fejezi ki Isten az ő akaratát, hogy rázzuk le magunkról a rabság béklyóját, mely ellentmond a keresztény törvénynek.

Mostantól Oroszország szabad. De mint az egyház igaz fiai, ne kövessünk el semmiféle gonosz tettet, és egymás közti viszálykodás nélkül olyan népi kormányzatot állítsunk fel, mely az isteni törvényen alapulva így hangzik: közületek az első szolgáljon majd nektek. Az orosz hadsereg helyre fogja állítani a keresztény törvényből merített népi kormányzatot, mely szent törvényen alapul. Semmiféle gaztett nem történik majd. Így legyen a mi hites népünk (*blagocesztijiv narod nas*) békében és nyugalomban, és imádkozzék a Magasságoshoz, hogy mihamarabb véghezvigyük szent dolgunkat.

Az oltárok szolgálói pedig, akiket eddig szegénységben tartott és lenézett gonosz-hitű zsarnokunk (*zlocsesztijivim tyiranom*), imádkozzanak Istenhez értünk, akik teljes pompájában helyreállítjuk az Úr templomait.”

*Pravoszláv Káté*⁵⁰

„Az Atya és a Fiú és a Szentlélek nevében.”⁵¹

Kérdés: Mivégre teremttette Isten az embert?

Válasz: Azért, hogy higgyen benne, hogy szabad és boldog legyen.

Kérdés: Mit jelent hinni Istenben?

⁴⁹ Stites (2014): i. m. 240; Karacuba (2017): i. m.

⁵⁰ A forrásban szereplő bibliai részeket Muravjov-Aposztol a Biblia egyházi szláv fordításából vette, „részleges és nem következetes oroszosítással”. Karacuba (2017): i. m. Az egyes igehelyek – döntően Karacuba alapján történt – azonosításán túl, azonban terjedelmi okokból az eredeti bibliai változatokat nem közlöm. Ugyancsak mellőztem mindkét forrás esetében a betűhív átirást. A szó szerinti bibliai idézetek magyar fordításánál az archaikus nyelvezet miatt a Károli-bibliát használtam.

⁵¹ Ez az invokáció hiányzott mind a spanyol kátéből, mind a káté műfaját követő *Kíváncsiskodó beszélgetés*ből. Karacuba (2017): i. m.

Válasz: A mi Istenünk, Jézus Krisztus megváltásunkért jött le a földre, ránk hagyta az ő szent evangéliumát. Istenben hinni annyit tesz, mint mindenben követni az igaz tanítását az abban lefektetett törvényeknek.

Kérdés: Mit jelent szabadnak és boldognak lenni?

Válasz: Szabadság nélkül nincs boldogság. Szent Pál apostol mondja: a vér árán lettetek megváltva, ne legyetek az embereknek szolgái (*rabi*).⁵²

Kérdés: Miért nem boldog az orosz nép és az orosz hadsereg?

Válasz: Azért, mert a cárok (*cari*)⁵³ ellopták tőlük a szabadságot.

Kérdés: Tehát a cárok Isten akarata ellen cselekszenek?

Válasz: Igen, persze. A mi Istenünk mondá: A legnagyobb köztetek legyen a szolgátok (*szluga*),⁵⁴ de a cárok csak zsarnokoskodnak (*tyiranyjajut*) a nép felett.

Kérdés: Kötelességünk-e engedelmeskedni a cároknak, ha ők Isten akarata ellen cselekszenek?

Válasz: Nem! Krisztus azt mondta: Nem szolgálhattok Istennek és a mammonnak;⁵⁵ az orosz nép és az orosz hadsereg éppen attól szenved, hogy aláveti magát a cároknak.

Kérdés: És mit parancsol a szent törvényünk, mit tegyen az orosz nép és az orosz hadsereg?

Válasz: Megbánni a hosszú szolgáló létet, és hadba szállni a zsarnokság és hitetlenség ellen (*protiv tyiransztva i nyecsesztija*) esküvést téve: legyen mindenki számára egyetlen király (*car*) a Mennyben és a földön – Jézus Krisztus.

Kérdés: Mi tarthat vissza ennek a szent hőstettnek a végrehajtásától?

Válasz: Semmi! Azok, akik ellene szegülnek ennek a szent hőstettnek, árulók, hitehagyottak (*bogoostzutupnyiki*), olyanok, akik eladták a lelküket a hitetlenségnek (*nyecsesztijju*), és jaj e képmutatóknak, mint eléri őket az isteni Utolsó Ítélet, mind e világban, mind a másvilágban.

Kérdés: Miként kell mindannyiunknak tiszta szívvel ellenállni?

Válasz: Fegyvert kell ragadni, és bátran követni azokat, akik az Úr nevében szólnak, emlékeztvén Megváltónk szavaira: Áldottak, akik éheznek és szomjúhozzák az igazságot (*pravdi*), mert ők megelégtettek;⁵⁶ és trónjától megfosztván a zsarnokság igazságtalanságát és hitetlenségét (*nyepravdu i nyecsesztije tyiransztva*), helyre kell állítani azt a kormányzatot (*pravlenyje*), amely az isteni törvénnyel összhangban van.

Kérdés: Milyen kormányzat az, amelyik összhangban van az isteni törvénnyel?

Válasz: Olyan, ahol nincsenek királyok/cárok (*nyet carej*). Isten mindannyiunkat egyenlőnek teremtett, leszállván a földre, az egyszerű népből választott apostolokat, nem pedig az előkelők és a királyok (*carej*) közül.

Kérdés: Tehát Isten nem szereti a királyokat/cárokat (*carej*)?

Válasz: Nem [szereti]! Megátkozta őket, mint a nép sanyargatóit, de Isten szereti az embereket. Mindenki, aki meg akarja ismerni, hogy mi Isten ítélete a királyokról (*o carjah*), olvassa el a Királyok könyvének 8. fejezetét:

⁵² Két különböző igehely összevonása: Pál apostol levele a rómaiakhoz 5,9., illetve Pál apostol levele a korinthusbeliekhez I. 7,23.

⁵³ Az orosz *car* szót a kontextustól függően egyaránt lehet és kell *cárnak*, illetve *királynak* fordítani, vagy éppen mindkét megnevezés helyénvaló.

⁵⁴ Máté 23,11; Karacuba (2017): i. m.

⁵⁵ Máté 6,24; Karacuba (2017): i. m.

⁵⁶ Máté 5,17. Ez a szó szerinti átvétel azért különösen fontos számukra, mert ahogy Karacuba rámutat, ez a sor minden ortodox liturgia alkalmával elhangzik. Karacuba (2017): i. m.

Összegyűltek azért Izráel férfúi és elmentek Sámuelhez, és azt mondták neki: állíts fölénk királyt, aki ítélkezik rajtunk. Sámuelnek szemében csalárd volt e beszéd, és Sámuel imádkozott az Úrhoz. Mondta az Úr Sámuelnek: fogadd meg az emberek szavát, amit mondanak neked, mert nem téged gyaláztak, hanem engem. Én pedig nem uralkodom felettük. És add tudtukra a király jogát (*pravdu*). És Sámuel elmondta az Úr minden beszédét a népnek, amely királyt kért tőle. És mondta nekik, hogy a királynak ez lesz a joga (*pravda careva*): elveszi fiaitokat, elveszi leányaitokat, megadóztatja a földjeiteket, a szolgái lesztek. És egy napon feljajdul [a nép] a király miatt, akit magatok választottatok, és az Úr nem fog meghallgatni titeket, mert ti magatok választottatok magatoknak királyt.⁵⁷ Ennélfogva a királyok választása Isten akarata ellen való, mivel egyetlen királyunk kell, hogy legyen: Jézus Krisztus.

Kérdés: Tehát a királyoknak/cároknak tett eskü(vés) Isten ellen való?

Válasz: Igen, Isten ellen való. A királyok/cárok azért írnak elő kikényszerített esküket a nép számára, hogy elnyomhassák azt, nem hiába hívják segítségül az Úr nevét; pedig a mi urunk és Megváltónk, Jézus Krisztus mondá: Én pedig azt mondom néktek, teljességgel ne esküdjete, ⁵⁸ mert minden embernek tett eskü ellenkezik Istennel, minthogy egyedül csak őt illeti meg.

Kérdés: Miért említik meg a királyokat/cárokat a templomokban?

Válasz: Az ő hitetlen parancsukból kifolyólag (*ot necsesztivogo prikazanyija*), a nép félrevezetésére,⁵⁹ és a királyi/cári nevek minduntalan ismétlésével megszentelténítik az istentiszteletet a Megváltó parancsa ellenére: az imádkozó nem beszél feleslegesen, mint a pogányok.⁶⁰

Kérdés: Akkor végül is mit kell tennie a Krisztus-szerető orosz hadseregeknek?

Válasz: Szenvedő családjaik és szülőföldjük felszabadítására és a szent keresztény törvény teljesítésére, forró reménnyel imádkozva Istenhez, az igazság (*po pravgye*) védelmezőjéhez, ahhoz, aki megvédi mindazokat, akik erősen bíznak benne, mindannyiunknak együtt kell a zsarnokság ellen (*protiv tyiransztva*) támadnunk, és visszaállítani a hitet és a szabadságot Oroszországban.

Aki pedig nem tart velünk, arra, mint az áruló Júdásra, sújtsa le a kiközösítés átká. Ámen.”

A zsarnokság fogalma a két forrásban és az orosz kultúra mélyrétegei

Ludmilla Trigossé ekképpen foglalta össze a dekabristák északi és déli csoportja közti különbséget a politikai válság megoldásának módját illetően: „Míg

⁵⁷ Sámuel I. 8,4–18 a forrása.

⁵⁸ Máté 5,34; Karacuba (2017): i. m.

⁵⁹ Ragyiscsevnél hasonló gondolat fogalmazódott meg az 1780-a években *A szabadság* című ódájában: „A cári hatalom a hitet védelmezi, | A cári hatamat pedig a hit erősíti. | Szövetségben nyomják el a társadalmat. | Az egyik az észre igyekszik bilincset tenni, | A másik, a szabadságot eltörölni, | Míközben a közjóra hivatkoznak.” Alekszandr Nyikolajevics Ragyiscsev [Александр Николаевич Радищев]: *Избранные философские сочинения*. Москва, Государственное издательство политической литературы, 1949. 425, 10. strófa.

⁶⁰ Máté 6,12.

a lázadók északon a csapatok Konstantin iránt érzett szimpátiájára apelláltak Miklóssal szemben [és tegyük hozzá: bár gyökeres politikai változást akarva, de az öröklési törvényt is védelmezték], addig a déli felkelők a vallási szimbólumokat manipulálták, hogy támogatást szerezzenek.”⁶¹ A két forrással az volt a célja a déli felkelés vezetőinek, hogy az „Isten-cár-tiszt hierarchiából” (tegyük hozzá a sorkatonákat is) kiiktassák a cárt – valóban, a cári hatalom szakralitásának, ezen keresztül pedig magának a cári hatalom létének a megkérdőjelezése állt az érvelés középpontjában,⁶² hogy igazolják az aktív ellenállást. Ez azonban igen merész kísérlet volt ott, ahol a cárt „Isten képmásának”, ikonjának (*obraz Boga*) tartották.⁶³ A káté kérdéseinek pedig szinte mindegyike kimerítette a felségárulás büntetét.⁶⁴

A fő történeti probléma számomra a források kapcsán nem egyszerűen a zsarnok elleni fellépés vallási értelmezése – ami evidens a szövegek elolvasása után –, hanem a zsarnokságnak az orosz hatalomfelfogás azon mélyrétegébe való beágyazottsága, amelynek gyökerei a 16. századra mennek vissza. A probléma kulcsa pedig alapvetően a *Pravoszláv Káté* ezen részében van kódolva: „Áldottak, akik éheznek és szomjúhozzák az igazságot (*pravdi*), mert ők megelégtettek; és trónjától megfosztván a zsarnokság igazságtalanságát és hitetlenségét (*nyepravdu i nyecsesztyije tyiransztva*) helyre kell állítani azt a kormányzatot, amely az isteni törvénnyel összhangban van.”

Amint arra egy korábbi lábjegyzetben utaltam Karacuba nyomán, az első sor *állandó eleme az ortodox liturgiának*, és éppen ez az, ami különleges jelentőséget adott neki, minthogy *minden hívő számára ismert volt*. Ez utóbbi megfontolás vezette Muravjov-Aposztolt abban is, hogy a kátében a bibliai idézeteket a Biblia egyházi szláv fordításából vegye („részleges és nem következetes oroszosítással”), és nem a Biblia 1819-ben publikált orosz változatából, hogy azok ismerősek legyenek a katonáknak.⁶⁵

Mindez átvezet bennünket a *pravda* szó szemantikájához, ami elengedhetetlen annak megértéséhez, hogy a *nyepravda* és a *nyecsesztyije* – ahogy arra a következőkben igyekszem rámutatni – igazából *nem a zsarnokság két különböző kategóriája, hanem szinonimák*. Nem véletlen került a *pravda* szót tartalmazó, imént említett állandó liturgiai sor mellé az az igehely (az idézet második sorában), amelynek szókapcsolata Pál apostol szavait veszi alapul

⁶¹ Ludmilla A. Trigos: *The Decembrist myth in Russian culture*. New York, Palgrave-MacMillan, 2009. XVIII.

⁶² Karacuba (2017): i. m.

⁶³ Az orosz *obraz* szó az ikon (*ikona*) szinonimája is egyben.

⁶⁴ Stites (2014): i. m. 292.

⁶⁵ Karacuba (2017): i. m.

(*nyecsesztyije i nyepravdu cselovekov*),⁶⁶ kicserélve a kifejezésben a „emberek” szót a zsarnokságra.

A *pravda* különleges szó az oroszban, egyike azoknak, amelyeket Richard Wortman „karizmatikus szavaknak” nevez. Wortman olyan szavakra alkalmazza a karizmatikus jelzőt, amelyek kvázi szakrális, transzcendens jelleget hordoznak, „a tekintély aurája lengi körül” őket, és az orosz politikai és eszmetörténeti retorika integráns részét képezik.⁶⁷ Ugyanakkor a *pravda* jelentéstartalmát – amint azt az alábbi magyarázat is mutatja – lehetetlen magyarul vagy más nyelven visszaadni egy szóval, és igen nehéz még körülírni is az orosz nyelvet és kultúrát behatóan nem ismerők számára. A *pravda* ugyanis jelentheti, és jelentette már a 19. században, sőt jóval azelőtt is, valamely dolog, állítás vagy személy *valós, igaz voltát* – nem véletlen volt a Szovjetunió idején a kommunista párt országos napilapjának neve *Pravda*. Ebben az értelemben a *pravda* a morális konnotációval is bíró orosz *isztjina* szó szinonimája. Ezenkívül azonban *jogi értelemben vett igazság* (azaz *pravoszugyije*, szó szerint: *igaz ítélet*) vagy éppen általános értelemben vett *igazságosság* (azaz *spravedlivosztyi*) jelentéssel is bír(t) a *pravda*.⁶⁸

Igen találóan jellemzi a helyzetet Wortman, akit érdemes hosszabban idézni, mert jól rámutat a *pravda* jelen szövegben betöltött jelentéseire is.

„Valójában a szó jelentésének határai képlekenyek és változók, alkalmazkodva a beszélő szükségleteihez, hogy jogi, filozófiai, politikai, sőt teológiai súlyt kölcsönözzenek egy adott nézetnek, és fennköltséget adjanak neki. Ilyeténképpen a *pravda* a tökéletes karizmatikus szó: homályos jelentései bármilyen jellegű felsőbb hatalomhoz fűződő asszociációkat biztosítanak bármely alkalommal, szakrális vonatkozásokat keltve a szó használója számára.”⁶⁹

A másik lényeges elem a *Buzdítás* és a *Pravoszláv Káté* értelmezésénél nem más, mint az, hogy a 16. századtól a *pravda* és a *vera*, tehát az *igazság(osság)* és a *hit* elválaszthatatlanul összekapcsolódtak. Ahogy arra Szvák Gyula is rámutatott: „a tradicionális pravoszláv felfogás a *pravda* és a *vera* egységét, a *pravda* vallási lényegét hangsúlyozta.”⁷⁰ Tegyük hozzá, hogy ezt az asszociációt nem utolsósorban maga a szavak közti áthallás is táplálta: *pravda* – *pravoszláv* (*igazhitű*).

⁶⁶ „Mert nyilván van az Istennek haragja az emberek minden *hitetlensége és hamissága* ellen, kik az igazságot hamissággal feltartóztatják.” Pál apostol levele a rómaiakhoz 1,18; Karacuba (2017): i. m.

⁶⁷ Richard S. Wortman: *The power of language and rhetoric in Russian political history: Charismatic words from the 18th to the 21st centuries*. London – New York, Bloomsbury, 2018. 2–3. A kérdésre részletesen lásd Wortman könyvének ismertetését tőlem: Sashalmi Endre: Richard S. Wortman: A nyelv és retorika hatalma az orosz politikatörténetben. *Klíó*, 22. (2018), 2. 51–55.

⁶⁸ Wortman (2018): i. m. 133.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Szvák Gyula [Дюла Свак]: *Опыт микроисториографии*. Москва, Аквилон, 2019. 38–39.

Most pedig nézzünk az imént elmondottakra egy 16. század elejéről vett példát attól a szerzőtől, aki a *pravda-vera* reláció propagálásában kulcsszerepet játszott, és vizsgáljuk meg, hogy mit ír a gonosz uralkodóról – akire ugyan nem a *tyiran* szót használja, az ugyanis akkor még ismeretlen volt Oroszországban, de megközelítése azonos. Arról a Jozsif Volockij apátról van szó, aki kulcsszerepet játszott a cári autokrácia ideológiájának megalapozásában, és aki 1514-ben ezt írta a novgorodi eretnekek elleni nagy hatású munkájában:

„De ha olyan cár uralkodik az emberek felett, akin magán is gonosz szenvedélyek és bűnök, kapzsiság és harag, csalárdság és igazságtalanság (*nyepravdu*), gőg és düh, és ami mindennél rosszabb, hitetlenség (*nyeverije*)⁷¹ és istenkáromlás uralkodik, az ilyen cár nem Isten szolgája, hanem ördög (*gyavol*), és nem cár, hanem sanyargató (*mucsityel*). És az ilyen cárt a csalárdsága okán Jézus Krisztus a mi urunk nem cárnak hívja, hanem rókának [...] A három ifjú, nemcsak, hogy nem engedelmeskedett Nabukodonozor cár parancsának, hanem törvénytelen ellenségnek és elvetemült *hitehagyottak* (*otsztupnyika*) nevezte, aki gonoszabb, mint az egész világ. Az ilyen cárnak vagy fejedelemnek pedig ne engedelmeskedj, aki *hitetlenségre/tisztátalanságra* (*nyecsesztyije*) és csalárdságra akar rávenni, még ha kínoz is, még ha halállal fenyeget is. Erről tanúskodnak a próféták és az apostolok és az összes *vértanú* (*mucsenyiki*), akiket a *hitetlen/tisztátalan cárok* (*nyecsesztyivije cari*) megöltek, mert a parancsuknak nem engedelmeskedtek. Ilyen módon kell tehát szolgálni a cárokat és fejedelmeket.”⁷²

A gonosz uralkodó valódi ismérve tehát a széles értelemben vett és nem definiált *hitetlenség*, amit a *nyeverije* és a vele szinonim a *nyecsesztyije* (*hitetlenség, tisztátalanság*) fejez ki, és ami nyilvánvalóan nem más, mint az ortodoxia igazságától való eltávolodás, illetve annak hiánya – csakis ez utóbbi értelemben lehetett ugyanis az Újbabiloni Birodalom uralkodója, Nabukodonozor *tisztátalan* és egyben *aposztata* is. Nem véletlenül szerepel a kátében ez a megfogalmazás: „Azok, akik ellene szegülnek ennek a szent hőstettnek, árulók, *hitehagyottak* (*bogootsztupnyiki*), olyanok, akik eladták a lelküket a *hitetlenségnek* (*nyecsesztyiju*)”, tehát eltávolodtak az ortodox hittől.

Továbbá a kátében található, „zsarnokság és hitetlenség ellen” (*protyiv tyiransztva i nyecsesztyija*) megfogalmazás is igazából megint csak egyazon dologra utal: arra, hogy a *zsarnokság* azonos a *hitetlenséggel*. Ugyanezt láthatjuk továbbá a *Buzdításban* szereplő „hites nép” és „gonoszhitű zsarnok” szembeállításban, ahol pedig a „gonoszhitű zsarnok” kifejezés valójában tautológia.

Egyetlen dolog szorul még magyarázatra, ez pedig a „gonosz uralkodó” megnevezése, illetve annak változása. A „gonosz uralkodó” Volockijnál alkalmazott megnevezése a *mucsityel*, ennek pedig legpontosabb jelentése a „mártírcsináló”

⁷¹ A *vera* szóból képezve.

⁷² Jozsif Volockij [Иосиф Волоцкий]: *Просветитель*. Казань, Типо-литография Императорскаго Университета, 1896. 287.

lenne, amit az általa adott példán kívül a mártír elnevezése, a *mucsényik* is alátámaszt. Mikor és miért történt meg a „gonosz uralkodó” általános megnevezésének változása *mucsityel*-ről *tyiranra*, azaz zsarnokra?

A *tyiran* szó már feltűnik a 17. század elején az orosz forrásokban, de tartalma továbbra is kizárólagosan vallási jellegű maradt.⁷³ Jogi színezetet a 18. században nyert a *tyiran*, legfőképpen nyugati munkák fordításának hatására, és maga a szó is a 18. század második felében válik általánossá a politikai irodalomban – éppen a fordításoknak köszönhetően. Sokatmondó azonban, hogy számos esetben még a nyugati eszméket jól ismerő értelmiségiek, mint például Ragyiscsev is, a *mucsityelsztvo* szót használta a *Szabadság* című ódájában a zsarnokságra az 1780-as években.⁷⁴ A dekabrista irodalomban aztán természetesen általános lett a *tyiran*, *tyiransztvo* jogi értelemben is, de éppen a *Pravoszláv Káté* mutatja, a zsarnok(ság) vallási determinációját.

Amikor még jóval a felkelés kitörése előtt Muravjov-Aposztol arról vitatkozott egyik dekabrista társával 1825 szeptemberében, hogy mennyit tudassanak az egyszerű katonákkal a dekabristák valódi céljairól, akkor Muravjov-Aposztol így nyilatkozott: „a köztársasági kormányzat, a rendek egyenlősége olyan lenne számukra, mint egy talányos szfinx”, amire rácsodálkoznak, de semmit nem értenének belőle.⁷⁵ Az alkotmányos eszmék helyett tehát a vallásra kell apellálni, mert „a vallás lesz mindig az emberi szív erős mozgatója”, és ez készítheti az orosz népet arra a hőstetre, amely majd kezükbe adja a „*sanyargató koronáját*” (*mucsényicseszkij venyec*).⁷⁶ A kátében ugyan a *tyiran* lett a gonosz uralkodó megnevezése, de a tartalom a régi maradt.

Mindazonáltal egyetértek Karacubával, hogy a káté alapvetően szembemegy a pravoszláv tradíciókkal: „A hit és a szabadság gyakorlati cselekvésben való egyesítése, ami az egyik legfontosabb Muravjov-Aposztol gondolatai közül, egyben a leginkább szokatlan is a pravoszláv egyházi tradíció nézőpontjából.”⁷⁷ Ez a hagyomány ugyanis alapvetően elvetette a gonosz uralkodó ellen való lázadást, a neki való aktív ellenállást⁷⁸ – ilyen legfeljebb a hivatalos egyházon kívül, olyan üldözött vallási kisebbségekben jelentkezett, mint amilyenek az óhitűek egyes csoportjai voltak.

⁷³ V. V. Valdenberg [В. Е. Вальденберг]: Понятие о тиране в древнерусской литературе в сравнении с западной. In *Известия отделения русского языка и словесности*. Санкт-Петербург, Академия наук, 1926. 214–236.

⁷⁴ Ragyiscsev (1949): i. m. 435, 42. strófa.

⁷⁵ Karacuba (2017): i. m.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Erre röviden lásd Sashalmi (2020): i. m. 45, 46, 109.

Felhasznált irodalom

Források

Biblia. Online: <http://biblia.biblia.hu/read.php>

Полное собрание законов Российской империи I. No. 17910, 1797. április 5.

Православный катихизис, Воззвание. In I. V. Karacuba [И. В. Карацуба]: *Православный Катехизис декабриста С.И. Муравьева-Апостола* (2017. szeptember 12.). Online: <https://bit.ly/3cRLTK2>

Ragyiscsev, Alekszandr Nyikolajevics [Александр Николаевич Радищев]: *Избранные философские сочинения*. Москва, Государственное издательство политической литературы, 1949. Online: <http://books.e-heritage.ru/book/10083809>

Volockij, Joszif [Иосиф Волоцкий]: *Просветитель*. Казань, Типо-литография Императорского Университета, 1896. Online: <https://bit.ly/3oSi5PV>

Szakirodalom

Bodnár Erzsébet: *Oroszország a 18–19. században*. Budapest, Hungarovox, 2000.

Bugrov, Konstantin D.: Moralism and monarchism: Visions of power in 18th-century Russia. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 21. (2020), 2. 267–292. Online: <https://doi.org/10.1353/kri.2020.0027>

Dixon, Simon: *The modernisation of Russia 1676–1825*. Cambridge, Cambridge University Press, 1999. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511818585>

Karacuba, I. V. [И. В. Карацуба]: *Православный Катехизис декабриста С.И. Муравьева-Апостола* (2017. szeptember 12.). Online: <https://bit.ly/3cRLTK2>

Rabow-Edling, Susanna: The Decembrist movement and the Spanish Constitution of 1812. *Historia Constitucional*, (2012), 13. 143–161. Online: www.redalyc.org/pdf/2590/259027585007.pdf

Sashalmi Endre: Richard S. Wortman: A nyelv és retorika hatalma az orosz politikatörténetben. *Klió*, 22. (2018), 2. 51–55.

Sashalmi Endre: *A hatalom és az állam problematikája Oroszországban 1462–1725 között európai perspektívából*. Budapest, Dialóg Campus, 2020. Online: <https://bit.ly/3tq7IL9>

Saunders, David: *Russia in the age of reaction and reform 1801–1881*. London, Longman, 1992.

Stites, Richard: Decembrists with a Spanish accent. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 12. (2011), 1. 5–23. Online: www.muse.jhu.edu/article/411658

Stites, Richard: *The four horsemen: Riding to liberty in post-Napoleonic Europe*. Oxford, Oxford University Press, 2014.

Szvák Gyula [Дюла Свак]: *Опыт микроисториографии*. Москва, Аквилон, 2019.

Szvák Gyula – Niederhauser Emil: *A Romanovok*. Budapest, Pannonica, 2002.

Trigos, Ludmilla A.: *The Decembrist myth in Russian culture*. New York, Palgrave-MacMillan, 2009. Online: <https://doi.org/10.1057/9780230104716>

Valdenberg, V. J. [В. Е. Вальденберг]: Понятие о тиране в древнерусской литературе в сравнении с западной. In *Известия отделения русского языка и словесности*. Санкт-Петербург, Академия наук, 1926. 214–236.

Wortman, Richard S.: *Scenarios of power: Myth and ceremony in Russian monarchy from Peter the Great to death of Nicholas I*. Princeton (US-NJ), Princeton University Press, 1995.

Wortman, Richard S.: The Russian imperial family as symbol. In Jane Burbank – David L. Ransel (szerk.): *Imperial Russia. New histories for the empire*. Bloomington–Indianapolis (US-IN), Indiana University Press, 1998. 60–86.

Wortman, Richard S.: *The power of language and rhetoric in Russian political history: Charismatic words from the 18th to the 21st centuries*. London – New York, Bloomsbury, 2018. Online: <https://doi.org/10.1353/imp.2018.0103>

Simon László¹

A fegyveres konfliktusokhoz kapcsolódó erőkiemelés kognitív hatásai és lehetséges állami reflexiója

„Ez vagy valami, vagy megy valahova.”²

Bevezetés

A különböző államformájú országok, a demokratikus államok kormányzatai eszmei meggyőződéstől függően igyekeznek környezetük (egyeduralmuk, szuverenitásuk, polgáraik, népük, nemzetük stb.) biztonságát, védelmét szavatolni. A társadalmak több ezer éves fejlődése kapcsán – minden pacifista célú törekvés ellenére – az országok és szövetségi rendszereik között kialakult konfliktusok rendre fegyveres összecsapásokban csúcsosodtak ki. Az államok fegyveres beavatkozásának és fegyverhasználatának joga a 20. században átélt borzalmakat követően – a háborúk viselésének közösségi legitimációja, illetve az illegitim cselekmények, agresszió szankciója ellenére is – fenyegetően aktuális kérdésként van jelen minden szempontból fejlettnak nevezett világunkban is.³ A különböző lokális és globális válságok megoldásakor, a fenyegetések megszüntetésekor, a terror közvetlen vagy közvetett hatásainak enyhítése során – az államokon belül és az államok között – gyakorta elkerülhetetlen a jogos fegyverhasználat. A modern kor tanúsága szerint nem a békés időszakok növekedése és a világ-

¹ Alezredes; a Nemzeti Közszerológiai Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar Hadtudományi Doktori Iskolájának végzett doktorandusza. Kapcsolat: simon.laszlo@uni-nke.hu.

² Többször hallhattuk már a szekely viccek egyik tréfás befejezéseként mottómat. Az eredeti idézet névtelen szerzőjének (vagy megalkotójának) eredeti szándékától talán nem nagyon került messzire az a felhasználás, amelyet a technikai fejlődés egyik korszakának hajnalán kevésbé lehetne humorosnak ítélni. A viccek több verziója lehet ismert, miszerint Áron bátyja és fia utazik a szekéren, és átsétál előttünk egy sündisznó (teknősbéka stb.). Az addig nem látott állat észlelése miatt a fiú megkérdezi, hogy vajon mi lehetett az, amit láttak. Áron bátyja hosszas „székelyes önmarcangolás és vívódás” után a lényt nem ismerve adta válaszában a talán tudományos értékelésnek is megfelelő, a mottóban szereplő reflexiót.

³ Lásd még Farkas Ádám (szerk.): *A honvédelem jogának elméleti, történeti és kortárs kérdései*. Budapest, Dialóg Campus, 2018.

béke közeledte valószínűsíthető. A globalizáció mellett akár fékként vagy ellensúlyként megjelenő hatalmi centralizáció, de a totalitárius államok kérdésköre is előtérbe helyezik a politikai szövetségek és eltérő szintű gazdasági hatalmak erőketvitésének történelmi, katonai hagyományait. A Covid-19 jelöléssel illetett pandémia idején felsejlik egy új, digitális technológiára és hálózatokra épülő kor képe, amikor az infokommunikációs rendszerek nyújtotta virtuális terek felhasználása sokkal jelentősebb szerepet fog kapni. Meghatározó helyet fognak követelni a számítógépes programok és az általuk támogatott eszközök, robotok, automata a konfliktusok kezelésében is. A humán erőforrás hiánya vagy a kockázatos emberi jelenlét sürgős kiváltása a hagyományos, politikai jellegű diskurzusok dogmatikus valóságától annyira távolra fog kerülni, hogy az egyéni és a közösségi elvárásoknak megfelelő, időszerű reflexiók elmaradása eredményezheti majd az újabb válságokat. Az időben logikusan elhúzódó, az elmúlt két évezredben megalapozott jogi és intézményi kereteihez „jogszabály-követően”⁴ ragaszkodó válságkezelés esetenként képtelen lesz a gyors és biztonságos válaszok egységes megadására. A problémák hálózatalapú megosztása, a közösségekben kiváltott

⁴ Elnézést kérek minden olvasótól és érdeklődőtől, de meg kell szakítanom a bevezetést egy személyes közbevetéssel. E mű születésének egyik céljaként határoztam meg, hogy a téma legkimerítőbben tudja tartalmazni mindazt a diszkurzív elemet, amely első pillanattól kezdve jellemezte a Cs. Kiss Lajossal folytatott, barátinak tekinthető beszélgetéseket. E találkozók helyszíne a Nemzeti Közszerzői Egyetem Szenátusának üléseit jelentette, és annak gyakorta nem csak a szüneteit. A Rektor Úr figyelmes és tiszteletteljes jelzései ellenére folytattuk eszmecsereinket. Ugyan a testület munkáját ez nem zavarta, de esetenként a szavazógomb lenyomásának elmulasztásával a szenátorok is megbizonyosodhattak, hogy a két intézet által delegált szenátusi tag nemcsak egymás mellett ül, hanem eddigi életükhöz híven magukat meghazudtolni nem tudva tárgyal. Bár akik ismerik Professzor Urat, Cs. Kiss Lajost, azok tudják, hogy én jó hallgatóként többnyire olyan kérdéseket fogalmaztam meg, vagy olyan felületes kijelentéseket tettem, amelyek mellett Ő nem tudott és nem is akart még udvariasan és diplomatikusan sem elmenni. Az első tudományos folyóiratba tervezett írásom leadása előtt épp arról beszélgettünk, hogy jómagam olyan területen kutatok (írok), ahol a jog kevésbé vagy abszolút nem alkalmazható. A válságok megelőzésében, kialakulásában, felszámolásában vagy a béke fenntartásában, kikényszerítésében a nem működő államok, akkori megfogalmazásom szerint a *nemzetközi és a nemzeti jog* ellenére áthidalhatatlan akadályt jelentenek, vagyis érvelésem szerint az addig fennálló jogrendszer a belső és külső környezeti hatásokra nem tud megfelelő jogi válaszokat adni. Most már tudom, hogy akkori alaptézisem nem volt helytálló. Cs. Kiss Lajos kezdeti verbális mentorálása kapcsán egyre inkább elfordultam az általános, a megszokott értelmezésű és dogmatikus megfogalmazásoktól. A különböző államok esetében az alapjogokból következő jogszabályok követése nem csupán az állam és polgárainak szerződése, így több, mint jogtudományi kérdés. A jog azon esetekben is jelen van, amikor az aktuális jogrendszer, jogértelmezés vagy szokásjog már társadalmi, szociális, katonai, környezeti vagy akár gazdasági szempontok alapján, továbbá ezen szektorokat érintő újszerű vagy annak tűnő folyamatok miatt nem alkalmazható. Az adott „intés” vagy inkább „intuición” az általam gyakorta elemzett válságokat megelőző, illetve a válság eskalációját követő időszak katonai nemzetbiztonsági jellegű kritikai vizsgálatát alapvetően határozta meg.

negatív hatások, valamint a lokális események globális támogatása, a szolidaritás növekedése mind-mind hálózatalapú szolgáltatásért kiáltanak. Az elkülönülő és egymásra ható klasszikus szegmensek, mint a társadalom, a gazdaság, a politika vagy a kultúra „tökéletesen virtuális” kialakítása egy teljesen új korszakot fog eredményezni mind az emberi kapcsolatokban, mind az élet egészét tekintve. Nemcsak a mérnökök és háziorvosok helyett fognak robotok tervezni, illetve diagnosztizálni, hanem robotkatonák fognak drónokkal összetűzni. A hálózatalapú megközelítéssel a jogos önvédelemre hivatkozva országrészeket vagy akár földrészeket lehet majd félelemben tartani, a fegyverek használata nélkül akár földrajzi tereket lehet majd annektálni. A hálózatokban alkalmazott információ-fegyver gazdaságilag, társadalmilag, kulturálisan is átalakíthat valóságos közösségeket, kognitív hatása az akaratuk ellenére is mássá formálja az egyéneket. A globalizációval világháluvá vált életterünk a „virtuális valósággal” kiegészülve az ott szerveződő közösségek számára az újszerű infokommunikációs képesség megszerzését teszi elengedhetetlenné. Ez a fizikai biztonságunkat is alapjaiban fogja befolyásolni, pozitív, illetve negatív értelemben egyaránt. Az új programok, alkalmazások és technológiák (az „okos” eszközök, robotok vagy a mesterséges intelligencia alkalmazása), azok párosítása, összekötése a régi, hagyományos eszközeinkkel az információs hálózatok olyan rendszerét alkotják, amely az agresszió közvetett és az erőikvetítés közvetlen meghatározó közege lesz. Ebből adódik, hogy a fegyveres konfliktusok esetében a fizikai és a logikai célpontok legitim vagy önvédelmi célú fegyveres támadása mellett a résztvevők szándékának befolyásolásával, a félelem fenntartásával folyamatossá válik az agresszió és a terror.

A fegyveres konfliktusokhoz kapcsolódó erőikvetés – a polarizált felek küzdelme

A „civilizációk harca a civilizációk ellen” örökre a múlté. Az aszimmetrikus hadviselés és az élettérháborúk⁵ is kilépnek a barát-ellenség ellentétpárjával azonosítható valóságos küzdelmekből, és kiegészülnek a kognitív szférában folytatott katonai jellegű műveletekkel, S mindez beláthatatlan pusztítást eredményezhet. A kibertérben elkövetett bűncselekményként azonosíthatatlan támadások ma még megoldhatatlannak tűnő bűnügyi és rendészeti problémái (az elkövető azonosítása vagy a kriminalisztika hét alapkérdésének hálózati felderítése) a közeljövőben a matematikának, az analitikának és az adatbázisok mesterséges intelligenciájával megvalósított feldolgozásának köszönhetően meggyőződésem szerint feloldhatóvá válnak. A számítógépes bűncselekmények szankcióinak rendszere

⁵ Vö. Az MHTT Konferenciája: Az aszimmetrikus hadviselés. *Hadtudomány*, 25. (2015), 1–2.

a „virtuális cselekmények” megkezdése előtt olyan következményekkel fognak fenyegetni, amelyek ismeretében csökkenhetnek a szándékos károkozások, illetve az erőszakos verbalításra épülő támadások. Ugyanakkor az információ mint fegyver alkalmazása – a fegyveres összecsapások alkalmával vagy azok mellett – a teljes erőfölény kialakításának alapelemévé válik. A jelenleg és a jövőben megjelenő fegyveres konfliktusok hibrid mibenlétük kapcsán bár nem sorolhatók be klasszikusan az államok közötti közvetlen konfliktusok közé⁶ – mint a mottóban említett folyamat, jelenség esetében –, az azonosítható jellemzők (indikátorok) segítségével mégis egyértelműen meghatározhatók a válság összetevői, de még a krízis rendezését szolgáló cselekmények irányvonalai is.⁷ A hadtudomány területén a bipoláris világrend átalakulása a „kis háborúk” felé fordította a szakértők figyelmét. A jogelmélet területén a nemzetközi válságkezelésben nemcsak az egyes ellenséges országokhoz köthető fegyveres összeütközések jogáról szükséges diskurzust folytatni, hanem a jól azonosítható ön- és honvédelem – az önrendelkezés, illetve az emberiség – jogáról is.

Az amerikai terrortámadás (9/11) eseményét követően a válságkezelésben az államok működése is a tudományos vizsgálatok tárgyává vált. Ennek kapcsán két alapvető megvilágítást különböztethetünk meg. (1) Az egyik Oszáma bin Ládén tevékenysége és az általa irányított terrorszervezet állami kapcsolata, amely egyértelműen köthető volt egy kevésbé jól működő országhoz, Afganisztánhoz. (2) A másik az Iszlám Állam elnevezésű terrorszervezet, az ISIS, amely Szíria kulcsfontosságú részein működtetett pseudoállamot. Az egészségügy megszervezésével, adók kivetésével, valamint az „önvédelmi” célú fegyveres küzdelem megszervezésével, továbbá a hozzá kapcsolódó infokommunikációs, közvetett hadműveletek és elektronikus propaganda terjesztésével⁸ az ISIS működése, de a felszámolása is olyan államelméleti kérdéseket vetnek fel, amelyek mellett

⁶ Az Ukrajnában jelenleg is zajló orosz–ukrán fegyveres konfliktus nem Ukrajna és az Oroszországi Föderáció közötti hagyományos értelmű háború, vagy csak az ukrán állami erők és az ukrániai orosz szakadárak államépítő kontra államromboló legitim harca.

⁷ Ez akkor is igaz, ha a cselekmények sorozata több együttműködést és ad hoc szövetségek kialakítását igényli. A szíriai válságban a harcoló felek polarizáltak, így a két szemben álló fél nem azonosítható. A fegyveres konfliktus még 2020-ban, több mint hat év elteltével is várat magára.

⁸ Leegyszerűsítve: az ISIS olyan állami funkciók megszervezésével lehetett kvázi államalkotó erő, kormányzat, amely az érintett területek lakosságának alapvető életvitelét és életbiztonságát szolgálta. Olyannyira lehetett „sikeres”, hogy nemcsak az érintett földrajzi területen élvezett támogatást, hanem a világ bármelyik pontján képes volt mozgósítani, akár terrorcselekmények elkövetésére is ösztönözni. A megvalósított politikai célú agressziót ebben az esetben sem lehet csak jogelméleti módon megítélni. Az elkövetők tetteit pedig bűncselekményként értékelni rendre hibának minősült, mivel újabb és újabb legitimációs alapot adott az ideológiai és kulturális értelemben másként gondolkodóknak: a szabadságharcosok nem bűnözők. Az ő támogatásuk nem bűnpártolás, hanem szolidaritás és lelkiismereti kötelesség. E felismerésem tárgyalása Cs. Kiss

nem mehetünk el szó nélkül. A következmények, a megtervezett események nem a hagyományos katonai célok és célpontok legitim „szabályozott rendszereként” azonosíthatók. Nincsenek törésvonalak, nincsenek jól körülhatárolható életterek. A lakosság támogatása mellett a fizikai értelemben is túlerőben lévő fél ellen bármilyen eszköz és módszer bevethetőnek minősült. A terror kiegészült a hagyományos fegyverek mellett a virtuális terekben is hirdetett információkkal. Az állam e „kis háborúk” esetében reflexióként rendre önkorlátozó és a legtöbb esetben a lakossága számára elfogadható, támogatható, a legkevésbé katonai eszközöknek adhat szerepet.

Az államok egymás között is rendelkezésre álló szövetségi, valamint alkotmányos érték- és érdekrendszerével szemben fellépő aszimmetrikus erők creveldi értelemben nem maradhatnak helyi szintű konfliktusok. A regionális térben folyó fegyveres erőszak az 1991 előtt fennálló bipoláris világrenden túlmutatva már nem az ellenség és barát összefüggéseit mutatja, hanem egy többszereplős hálózat – céljaiban és szövetségeiben folyamatosan változó – polarizált rendszerét. Sem a válság elmélyítésében, sem a válság kezelésében nem mutatható ki állandóság, csak valamiféle „érdek- és dacsövetség”. A fegyveres összeütközések során ugyanazok az erők (katonai alakulatok, fegyveres csoportok, terrorista sejtek stb.) egyik célkitűzésük alapján a kormányerőket támogatva, más célok esetében a kormányerőkkel szemben fellépőkkel együtt harcolnak, amint azt például Szíriában 2011 óta tapasztaljuk. A polarizált felek küzdelmében, az aszimmetrikus erők összeapadásában, a válság felszámolásában közvetlen és közvetett módon az információs műveletek kerültek a középpontba. A konfliktusok felszámolása a hadviselés hagyományos dimenzióiban (az erő, a tér, az idő és az információ szegmensében) a hadviselés kultúrájából eredően más és más reakciókat követelnek. A jogilag is szabályozott állami reflexiók puha (*soft power*) és kemény (*hard power*) módszerei mellett a közepes erőként (*medium power*ként) jellemezhető csoportokkal és örökvetítéssel (az államok szintje alatt jelentkező politikai, gazdasági és/vagy katonai terrorral szemben) is fel kell mutatni az ország szuverenitásának védelmét és a polgárok biztonságát szavatoló intézkedéseket. A közepes erők egyre növekedő jelentőségű reakciói kapcsán a háború, az erőszak már nem a politikai hatalommal bíró államok vagy szatellitországok között folyik, hanem egyéb polarizált felek részvételével. E csoportok fegyveres és információs cselekményeinek megítélésében nem minden esetben alkalmazható a büntetőjog. A terrorcselekmények esetében rendre előkerül a forradalmár és a partizán harca, amely a cselekményeik legitimációját tekintve nem bűnözők, hanem harcoló

Lajossal olyan kutatási részeredmény ígéretével kecsegtetett, amely a politikai elméletéhez kapcsolódva kulcsfontosságú lehet a kibernetikát is felhasználó fegyveres agresszió pontos és nem kevésbé fontos katonai és bűnügyi elkülönítéséhez.

felek küzdelme. Az erőszak monopóliumának kérdésköre már nem kapcsolódhat szorosan az egyes államokhoz.

A globalizáció átalakította az egyéni és az államok közötti kapcsolatokat. A születő világtársadalom és világkultúra nyitott gerinchálózata működik, de az információk a legcsekélyebb mértékben sem mutatnak nyíltságot. Értékelésem szerint minél nyíltabb információk jelennek meg e nyitott társadalmakban, annál inkább felértékelődik a személyes, gazdasági-pénzügyi, de a szolgálati titkok védelmének kérdése is. A „világpolgárok” biztonsági szempontból kiszolgáltatottakká válhatnak, az egyének és a közösségek önvédelmének monopóliumai pedig feloldódnak. A polarizált, ad hoc ellenség számára a nyitott társadalmak nyílt információi és a világkultúrában meg nem jeleníthető személyes értékek és érdekek könnyen elérhető, pusztítandó célpontokká válhatnak.⁹

A kibertérben jelen lévő agresszió és erőkivetítés lehetséges állami reflexiói

A kibertér és a hálózatalapú infokommunikációs terek fejlődése, valamint ezek közvetlen kapcsolata az emberek kognitív szférájával kihívást jelentenek a modern hadviselés, a modern jogalkotás és a jogalkalmazás számára is. A dolgok és az információk okos vagy intelligens hálózatán, a belső és a külső kibertér (a szoftverek és hardverek) mellett a rendszerben áramló információk és azok tartalmának hatásait is érteni kell. A modern államok szervezetei a társadalom alapvető lét-funkcióit biztosítják a kibertér támogatásával. Ez a változás jelentős hatást gyakorol az egyének és a közösség öntudatára; egyetértve Castellsszel: a hálózathoz való tartozás a létezés fokmérője.¹⁰ Mivel a technológia (így a digitális és a virtuális tér is) összefonódik a hagyományos tér folyamataival, a léttel összekapcsolódó feszültségek szintén visszatükröződnek, azok reflexiót igényelnek. Amikor a számítógép, a televízió vagy a mobiltelefon előtt ülünk, felértékelődnek azok az egyéni készségek, kompetenciák, amelyek az egyén részéről biztonságtudatos gondolkodást igényelnek. Ugyanakkor nem kell bizonygatni, hogy az erőszak és az erőkivetítés, a támadások természete ezen a szinten túlmutathat, vagyis nem állhat mindenki mellett az infokommunikációs térben egy matematikus, egy informatikus, egy rendőr, egy katona vagy egy olyan bármikor megjelenő

⁹ Vö. Kereki Ádám: A kritikus infrastruktúra meghatározásának módszerei, különös tekintettel a magyar honvédelmi infrastruktúrára. In Farkas Ádám (szerk.): *A honvédelem jogának elméleti, történeti és kortárs kérdései*. Budapest, Dialóg Campus, 2018. 151–166.

¹⁰ David Bell: *Cyberculture theorists – Manuel Castells and Donna Haraway*. London – New York, Routledge, 2007. 67.

intelligens megoldás, amely polihisztorként a bennünket érő támadásokat megelőzi, elhárítja vagy kezeli az egyes következményeket.

A kibertér sebezhetősége tehát nemcsak a hálózatban szereplő intézmények és felhasználók virtuális sérülékenységből fakad, hanem a természetes és a technológiai nyitottságukból, vagyis a hálózatos és hálózaton kívüli összeköttetéseikből. Az emberi erőszak kiterjesztése a digitális hálózatokban átformálta a humán biztonság jelentőségét. Felbecsülhetetlen értéként és az emberiség szempontjából mérhetetlen pusztításként is megmutatkozott az eltérő kultúrájú és felfogású államok, illetve államok szövetségének legitim és kevésbé legitim beavatkozása. Az egyes államokhoz jogilag nem köthető szereplők (bűnözői, illetve terrorista csoportok) alacsony intenzitású fegyveres küzdelme – azok katonai jellegű felszámolását követően is – fenntarthatónak és újrászervezhetőnek bizonyult. A fizikai terror hálózati megjelenése, annak kognitív túlsúlya hosszú távon biztosíthatja a terrrorszervezetek polgári támogatását a katonai erejük csökkenését követően is.

A katonai lehetőségek és a NATO fogadalma¹¹

Az információfegyver köztes hatalmi erőként (*medium power*) csekély anyagi ráfordítás mellett hatékony eszközzé fejlődött. A reflexió kialakításának hagyományos védelmi kérdései a három alapvető katonai dimenzióban (térben, időben, erőben) már nem kezelhető. Az információ (legyen az nyílt vagy titkos) mint a hatalmi aktivitás egyik folyamatosan jelenlévő eleme a közvetlen fizikai erőszak alkalmazása nélkül, pusztán az erőikvetítés révén mind a támadások, mind a támadások elleni állami fellépések, reflexiók jellemző, meghatározó része. A kiberműveletek az információfegyver alkalmazásának egyik legjelentősebb részét alkotják. A NATO által bevont szakértők által összeállított Tallinn Manual és a Tallinn Manual 2.0 elnevezésű dokumentumokban a kollektív védelmet már a kibertérben is értelmezik.¹² A NATO a kiberhadviseléssel kapcsolatos politikai nehézségek miatt, a már említett védelem legszélesebb körű biztosítása okán, olyan mechanizmusok és egyértelmű jogi normák kidolgozásának

¹¹ Vö. Farkas Ádám – Pongrácz Alex: Az állam fegyveres védelmének állam- és jogelméleti alapjai. In Farkas Ádám (szerk.): *A honvédelem jogának elméleti, történeti és kortárs kérdései*. Budapest, Dialóg Campus, 2018. 9–30; Kelemen Roland – Simon László: A kibertérben megjelenő fenyegetések és kihívások kezelésének egyes nemzetközi jogi problémái. In Farkas Ádám – Végh Károly (szerk.): *Új típusú hadviselés a 21. század második évtizedében és azon túl – intézményi és jogi kihívások*. Budapest, Zrínyi, 2020. 150–171.

¹² Michael N. Schmitt (szerk.): *Tallinn Manual 2.0 on the international law applicable to cyber operations – Prepared by the International Groups of Experts at the Invitation of the NATO Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence*. Cambridge, Cambridge University Press, 2017. 354.

szükségességéről nyilatkozik, amelyek egyértelmű iránymutatásul szolgálhatnak.¹³ A szervezet 2014-es walesi csúcsertekezletének záródokumentumában kimondta, hogy a NATO alapvető feladatainak teljesítéséhez továbbfejleszti a kibervédelmi politikát.

„A politika megerősíti a szövetségesek biztonságának, valamint a megelőzésnek, a felderítésnek, a rugalmasságnak, a helyreállításnak és a védelemnek a megosztására vonatkozó elveket. Emlékeztet arra, hogy a NATO alapvető kibervédelmi felelőssége, hogy megvédje saját hálózatait, és hogy a szövetségeseknek nyújtott segítséget a szolidaritás szellemében kell kezelni, hangsúlyozva a szövetségesek felelősségét a nemzeti hálózatok védelméhez megfelelő képességeik fejlesztése érdekében.”¹⁴

A NATO 2016-os varsói csúcstalálkozóján elfogadott dokumentumában (angolul: Cyber Defence Pledge) állami, nemzeti szintű reflexiókat vállaltak, miszerint fejlesztik és még inkább kiterjesztik a nemzeti kibervédelmet, a kialakult kibervédelmi gyakorlatokat, szisztémákat, a fenyegetésekkel kapcsolatos ismereteket, tapasztalatokat a „legjobb gyakorlat” kialakítása céljából a szövetségesek kicserélik, és támogatják a képzéseket, a tréningeket vagy a közös gyakorlatokat egy közös tudásbázis kialakításához.¹⁵

A kiberpartizán a kulcs¹⁶

A korábban megfogalmazott és vállalt védelmi kötelezettségek teljesítését, az állami reflexiók mindegyikét annak a tudásnak a birtokában javasolt megtenni, amely gátolja a terror spiráljának kialakulását. Ennek kulcsa egyértelműen az agressziót, a terrort jogosan alkalmazó harcos és a jogtalanul használó elkövető elkülönítése, a katonai és a bűnügyi jelleg alapvető elhatárolása. A nemzetközi jog elfogadott értelmezése szerint a partizánkatona cselekedetei jogosak. A partizán harcának, agressziójának a középpontjában mindig is a folyton fejlődő technikai eszközök fegyverként történő alkalmazása áll. A fegyveres konfliktusokhoz kapcsolódó erőikivetés kognitív hatásainak vizsgálata során a leghatékonyabb

¹³ Terence Check: Book review: Analyzing the effectiveness of the Tallinn Manual's Jus Ad Bellum Doctrine on cyberconflict: A NATO-centric approach. *Cleveland State Law Review*, 63. (2015), 2. 500–501.

¹⁴ Kelemen–Simon (2020): i. m. 167.

¹⁵ Cyber defence pledge. *NATO Press Release*, 2016. július 8.

¹⁶ Az itt használt partizánfogalmat a Cs. Kiss Lajossal folytatott „erőszak-félelem-biztonság” diskurzus alapozta meg. A hagyományos és nemzetközi jogi értelemben a harcoló és a fegyveres agressziót elkövető személyek fogalmi elhatárolására szolgáló elnevezésként javaslom a fogalom értelmezését. Vö. Carl Schmitt: *A politikai fogalma*. Ford. Cs. Kiss Lajos. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002.

technikai eszközöknek az infokommunikációs rendszerek bizonyulnak. A kibertérben megjelenő agresszor elkülönítése tehát akkor szolgálhatja az erőszak felszámolását, ha az a partizánelmélet alapján történik. Vagyis a cselekmények során kiemelt figyelmet kell fordítani az elkövető politikai céljaira és társadalmi jelentőségű célpontjaira. A már említett polarizált egyének és közösségek társadalmi és állami kötelezettségtől mentesen, akkor is partizán módjára kívánják befolyásoló küzdelmüket folytatni, ha törekvésük mögött más, társadalmilag inkább elítélhető bűnelkövetési szándék áll.

Az agresszió legkézzelfoghatóbb közege jelenleg a kibertér, és a fent említett logika alapján a biztonsági szegmensek fejlődése ellenére is az marad. Az infokommunikációs tér adta lehetőségek felmérése és felhasználása mind az elkövetők azonosítására, mind az ellenük szükséges fellépés megszervezésére alkalmasnak bizonyulhat. A fizikai és a földrajzi határokon túl- és átlépő terror ellen csak a tudatos és hiteles kommunikáció lehet az ellenszer – vagyis az információfegyver nemzeti szintű alkalmazása, amely a társadalom tagjainak legszélesebb támogatásával bír. Ez azt jelenti, hogy az „egyének valós idejű tájékozottságának növelése, illetve biztonságtudatosságuk fejlesztése elengedhetetlen közös érdek”.¹⁷ A kibertérben, a hadviselés legújabb hadszínterén olyan legitim információs műveletek hajthatók végre, amelyek egyéni és közösségi megítélése nem megosztó. A támadások elleni fellépés során az egyéni reflexiók sikeressége pontosan a kognitív hatások elmaradása miatt elhanyagolható. Az arctalan, etikus hacker támadása egy másik hacker ellen a „virtuális virtusok” szintjén értelmezhető. A társadalmi reflexiók esetében a NATO eddigi válaszai viszont elvezethetnek egy olyan egyensúlyi helyzethez, amelyben pontosan a virtuális térben felmutatott állami szintű erőikvetítés révén fejthető ki a szükséges kognitív hatás. Amennyiben tehát a NATO által is nemzeti szinten megvalósíthatónak vélt válaszok, állami reflexiók képesek lesznek azonosítani az információfegyver alkalmazóját, és bizonyítják az agresszió jogelméletileg legitim vagy illegitim voltát – a támadás katonai jellegét –, akkor az elkövető elleni ön- és honvédelmi (katonai) megalapozott fellépés meghozhatja a közösség támogatását. A kognitív szférában közvetetten megjelenő katonai cselekményekre adott legitim katonai válaszok rövid és hosszú távon is csökkenthetik a félelemérzetet, még akkor is, ha valóságos fegyveres konfliktusokhoz kapcsolódnak. A kibertérben kialakítandó védelem megszervezése során a kibertér fogalmának társadalmi elmélyítése valós biztonságérzetet eredményezhet. A fegyveres harcok a történelemben eddig is rendre az erősebb fél győzelmével zárultak. A kibertér, amely a valós fegyveres küzdelem kiegészítő, ugyanakkor akár egyenrangú és önálló hadszíntere is

¹⁷ Simon László – Magyar Sándor: A terrorizmus és indirekt hatása a kibertérben. *Nemzetbiztonsági Szemle*, 5. (2017), 3. 89–101.

lehet, az erőkitetés révén éri el értelmét. Amennyiben valamennyien megértjük Schmitt¹⁸ kiemelését, miszerint „a partizán problémája a reguláris és irreguláris harc viszonyának problémája”, akkor meggyőződéseem szerint nemcsak a hagyományos hadszíntereken és a kibertérben tudjuk az egyének és a közösségek szintjén elfogadhatóan megszervezni a védelem szempontjából fontos és szükséges intézkedéseket, de új értelmet tudunk adni azon társadalmi elvárásoknak is, amelyek államelméleti szempontból érzékelhető jelenségek és történések jogelméleti változását vagy megalkotását is eredményezhetik.¹⁹

¹⁸ Schmitt (2002): i. m.

¹⁹ Álljon itt tehát köszönetem is Cs. Kiss Lajos támogatásáért, hiszen az általam jogelméleti problémaként megfogalmazott kérdésre, miszerint „arra az ismeretlennek tűnő valamire, ami meggy valahova” arra lehet-e reagálni, bölcsen olyan tudományos inspirációval reflektált, amely eredményeiben meggyőződéseem szerint kiállja majd az idő próbáját, legalább olyannyira, mint a mottómban szereplő székely vicc.

Felhasznált irodalom

- Az MHTT Konferenciája: Az aszimmetrikus hadviselés. *Hadtudomány*, 25. (2015), 1–2. Online: http://mhtt.eu/hadtudomany/2015/1_2/2015_1_2_7_KONFERENCIA.pdf
- Bell, David: *Cyberculture theorists – Manuel Castells and Donna Haraway*. London – New York, Routledge, 2007. Online: <https://doi.org/10.4324/9780203357019>
- Check, Terence: Book Review: Analyzing the effectiveness of the Tallinn Manual’s Jus Ad Bellum Doctrine on cyberconflict: A NATO-centric approach. *Cleveland State Law Review*, 63. (2015), 2. 500–501. Online: <https://engagedscholarship.csuohio.edu/clevstlrev/vol63/iss2/12>
- Cyber defence pledge. *NATO Press Release*, 2016. július 8. Online: www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133177.htm
- Farkas Ádám (szerk.): *A honvédelem jogának elméleti, történeti és kortárs kérdései*. Budapest, Dialóg Campus, 2018. Online: <https://tudasportal.uni-nke.hu/tudastar-reszletek?id=123456789/12623>
- Farkas Ádám – Pongrácz Alex: Az állam fegyveres védelmének állam- és jogelméleti alapjai. In Farkas Ádám (szerk.): *A honvédelem jogának elméleti, történeti és kortárs kérdései*. Budapest, Dialóg Campus, 2018. 9–30. Online: <https://tudasportal.uni-nke.hu/tudastar-reszletek?id=123456789/12623>
- Kelemen Roland – Simon László: A kibertérben megjelenő fenyegetések és kihívások kezelésének egyes nemzetközi jogi problémái. In Farkas Ádám – Végh Károly (szerk.): *Új típusú hadviselés a 21. század második évtizedében és azon túl – intézményi és jogi kihívások*. Budapest, Zrínyi, 2020. 150–171. Online: <http://real.mtak.hu/113201/1/Bartk%C3%B3-Farkas.pdf>
- Kereki Ádám: A kritikus infrastruktúra meghatározásának módszerei, különös tekintettel a magyar honvédelmi infrastruktúrára. Farkas Ádám (szerk.): *A honvédelem jogának elméleti, történeti és kortárs kérdései*. Budapest, Dialóg Campus, 2018. 151–166. Online: <https://tudasportal.uni-nke.hu/tudastar-reszletek?id=123456789/12623>
- Schmitt, Carl: *A politikai fogalma*. Ford. Cs. Kiss Lajos. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002.
- Schmitt, Michael N. (szerk.): *Tallinn Manual 2.0 on the international law applicable to cyber operations – Prepared by the International Groups of Experts at the Invitation of the NATO Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence*. Cambridge, Cambridge University Press, 2017. Online: <https://doi.org/10.1017/9781316822524>
- Simon László – Magyar Sándor (2017): A terrorizmus és indirekt hatása a kiberterében. *Nemzetbiztonsági Szemle*, 5. (2017), 3. 89–101. Online: <https://folyoirat.ludovika.hu/index.php/nbsz/article/view/1685>

Smuk Péter¹

Militáns demokrácia – Elvi, történeti és alkotmányjogi alapok

Hallgatói éveimet is számításba véve több mint két évtizede ismerem Cs. Kiss Lajost, akivel a Győr–Budapest-tengelyen több fronton harcoltunk együtt. Mindazonáltal a politikai filozófia mint hivatás iránti kérlelhetetlen lelkesedése, a tudomány-szervezésben képviselt kíméletlen precizitása és igényessége, kifejezőmódjának választékossága és a szavak feletti hatalomgyakorlásának eleganciája miatt mindig is tanítványa maradok.

A „militáns demokrácia” (*streitbare Demokratie*) kifejezés alapja az önmagát megvédeni képes demokratikus intézményrendszer alkotmányos koncepciója,² ami gyakorlati megvalósulását³ tekintve a német Szövetségi Alkotmánybíróság döntéseiből, konkrétan a németországi Szocialista Birodalmi Párt (*Sozialistische Reichspartei*, SRP) 1952-es betiltásából⁴ eredeztethető. Jelentősége miatt pillantsunk bele az ügy alkotmányos problémájába! Németország 1949-ben elfogadott Alaptörvénye és a Szövetségi Alkotmánybíróság által védett alkotmányos rendje több tekintetben is a weimari demokrácia gyengeségének tapasztalataira épült.⁵ Ennek egyik kulcskérdése volt, hogy korlátozható-e a politikai pártok

¹ Dékán, Nemzeti Közszerzői Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar; egyetemi tanár, NKE ÁNTK Alkotmányjogi és Összehasonlító Közjogi Tanszék. Kapcsolat: smuk.peter@uni-nke.hu.

² Markus Thiel (szerk.): *The ‘militant democracy’ principle in modern democracies*. Farnham, Ashgate, 2009. 1–3. Lásd még Sajó András (szerk.): *Militant democracy*. Utrecht, Eleven, 2004; Paul Franz: Unconstitutional and outlawed political parties: A German-American comparison. *Boston College International and Comparative Law Review*, 5. (1982), 1. 51–89.

³ Megjegyzendő, hogy elméleti síkon Carl Schmitt már korai munkájában (*Legalitás és legitimitás*) explicit módon felemelte a szavát a náci és kommunista pártok ellen (lévén a liberális alkotmányfelfogás egyenlő esélyeket teremt a rendszerellenes pártok számára is, ezzel veszélyeztetve az alkotmány lényeges magját), és az elnök rendkívüli, a weimari alkotmány 48. cikkén alapuló beavatkozását látta megoldásként. Vö. Carlo Invernizzi Accetti – Ian Zuckerman: What’s wrong with Militant democracy? *Political Studies*, 65. (2017), 1. (suppl.) 185.

⁴ BVerfGE 2, 1 (1952), SRP-Verbot.

⁵ Vö. Donald P. Kommers – Russell A. Miller: *The constitutional jurisprudence of the Federal Republic of Germany*. Durham (US-NC) – London, Duke University Press, 2012. 285.

alapításának és versengésének szabadsága. Másképpen megfogalmazva a kérdést: az ellentétes vélemények ütközését megtűrő, sőt támogató liberális demokratikus politikai rendszer megtűrheti-e a nem demokratikus politikai szerveződések? Amennyiben ugyanis megtűri, és a demokrácia létét is megkérdőjelező erők kerülhetnek hatalomra, azok megszüntethetik a felemelkedésüket lehetővé tevő szabad politikai versenyt. A demokráciának tehát önmagát is meg kell tudnia védeni. E pártot paramilitáris tevékenysége és propagandája miatt a Szövetségi Alkotmánybíróság határozatával – a Grundgesetz 21. cikk (2) bekezdése alapján – 1952. október 23-án alkotmányellenesnek minősítette és betiltotta, egyben megfosztotta vagyónától és képviselői mandátumaitól.

Az SRP alkotmányosságának megtétele azért volt rendkívül kényes kérdés, mert az adott történelmi szituációban politikai szempontból a szélsőjobboldali, náci pártok feléledésének nem lehetett lehetőséget adni, ugyanakkor alkotmányjogilag a demokratikus politikai verseny semlegességét sem sérthette egy állami döntés. A politikai pártok a népakarat kinyilvánításában közreműködve, támogatottságuk révén demokratikus legitimitációt is nyernek. Egy párt diszkvalifikációja ebből a versenyből azt jelentheti, hogy egy demokratikus rendszerben a nép (egy részének) akarata nem érvényesülhet, így sérülhetnek a demokratikus rendszer elvi alapjai, és a pártok, politikai vélemények esélyegyenlősége. Kérdéses, hogy meddig terjed a liberális demokrácia türelme – el kell-e viselnie az antidemokratikus véleményeket hangoztató pártokat? Amennyiben adott a pártok betiltásának lehetősége, érzékeny kérdés annak jogalapja, mert lehetőséget adhat a kormányzat számára kényelmetlen pártok⁶ elhallgattatására. A Szövetségi Alkotmánybíróságnak választania kellett ama két felfogás közül, hogy a demokratikus politikai rendszer formális vagy tartalmi értelemben érdemes-e a védelemre. Ennek következményeképpen az aktuális politikai rendszert elvető vagy annak radikális átalakítását hirdető pártok léte a jövőre nézve is veszélybe kerülhetett.

A Szövetségi Alkotmánybíróság szerint a 21. cikk (2) bekezdése egy normatív, értékalapú rendről (*wertgebundene Ordnung*) szól. A szabad demokratikus rendszer nem egyszerűen az állami szervek bizonyos konstellációját jelenti, hanem alapvető tartalmi ismérvekkel írható le. Ezek pedig az alaptörvény szerint az emberi jogok, a népszuverenitás, a hatalommegosztás, a felelős kormányzat, a jog által korlátozott közigazgatás, az igazságszolgáltatás függetlensége és a többpártrendszer (beleértve a pártok esélyegyenlőségét és az ellenzék alkotmányos jogait is). Ezen tartalmi elemek legalább hallgatóságos elfogadása szükséges ahhoz, hogy egy párt alkotmányos jogot nyerjen a népakarat kialakításában való közreműködéshez. Mivel az SRP kifejezetten tagadta ezeket az alkotmányos értékeket,

⁶ Carl Schmitt 1932-ben kifejtett érvelése sem ad megoldást a visszaélészerű betiltás problémájára. Accetti–Zuckerman (2017): i. m. 185.

alkotmányellenességének kinyilvánítása logikus következménye volt a fentebb hivatkozott alkotmánybíróági érvelésnek.

Az alkotmánybíróság azt is kimondta, hogy az alaptörvény azon elvárását is megsértette az SRP, amelynek értelmében a pártoknak demokratikusan kell kialakítaniuk a belső szervezetüket. Ezeket az elveket az alulról felfelé építkező pártszervezet, a párttagok egyenlősége, a döntéshozatali folyamatokban való részvétele, valamint a szabad ki- és belépési joguk valósítja meg. A párttagok teljes alávetése a vezetőknek ezzel nyilvánvalóan szemben áll. A párt gyakorlata a párttagok önkényes kizárását illetően is teljes egyezőséget mutatott a náci párttal. Az alkotmánybíróság szerint a demokratikus versenyben részt vevő pártoktól azért várható el a belső szervezet demokratikus felépítése, mert ezek az „egyesületek” a hatalom megszerzésére törekednek – kormányra kerülve pedig joggal feltételezhető, hogy belső felépítésük elveit kívánják alkalmazni az államszervezeti kérdések esetén is. A Szövetségi Alkotmánybíróság ezen érvelése az alkotmányos berendezkedés védelmére annyiban volt aktivista, amennyiben az alkotmányos rendet tartalmi elvek, és nem pusztán az írott alkotmány által konstruált formális szabályok nyomán határozta meg. (A felsorolt tartalmi elvek betű szerint nem feltétlenül találhatók meg az alaptörvényben.)

Amennyiben – mondta ki továbbá az alkotmánybíróság – a párt tevékenysége a demokratikus berendezkedés alapvető értékeit tagadja, pusztán a párt betiltása nem segíti elő az erről szóló bíróági döntés érvényesülését. Mivel a népakarat kinyilvánításában csak az vehet részt, aki az alapvető demokratikus értékeket elfogadja, az ezzel ellentétesen működő, így alkotmányellenessé nyilvánított pártot nemcsak felosztatni szükséges, hanem az általa képviselt értékeket teljesen ki kell vonni a politikai akaratképzés folyamatából. Ez nem annyira egyes politikai vélemények betiltását jelenti, mint inkább azt, hogy ezek a nézetek nem élvezhetnek támogatást alkotmányos intézmények (mint például a parlament) részéről. Így aztán nem számít a társadalmi támogatottság: a választásokon elnyert szavazatok nem fedhetik el e pártok/nézetek belső romlottságát. Ebből kifolyóan az AB döntése értelmében az SRP minden képviselője elvesztette mandátumát.

A döntés utóéletéhez tartozik, hogy a Szövetségi Alkotmánybíróság hasonló érvelés alapján még egy pártot betiltott – a politikai paletta túlsó széléről a Német Kommunisták Pártját.⁷ Ebben a döntésben megerősítette az alkotmányos értékek mint az alkotmányos rend tartalmi elemeinek védelmét – különös tekintettel az emberi méltóságra –, így a pártok alkotmányellenes működése megítélésének ismervét. Mindmáig ezt a két pártot oszlatta fel a német alkotmánybíróság a *Grundgesetz* alapján, jóllehet a szélsőséges pártszerveződések nem példa nélküliek az ország politikai rendszerében.

⁷ BVerfG 5, 85, az ún. *KPD-Verbot* (1956. augusztus 17.).

Talán zavarba ejtő, hogy napjainkban a bíróság inkább óvatos álláspontot képvisel. Az egyik leghosszabb ideje működő neonáci Nemzeti Demokrata Pártot (NPD) arra hivatkozással nem oszlatta fel – noha a demokratikus működés és a neonáci eszmék létét bizonyítva látta –, hogy valójában semmi esélye sincs a pártnak a hatalom megszerzésére, és ezért nem jelent valós fenyegetést a demokráciára nézve.⁸

Sólyom László szerint a pártok feloszlátása mindig politikai döntés – hiszen annak megítélése, hogy a párt mikor és miért jelent veszélyt a demokráciára, a konkrét politikai helyzettől függ. A döntés ugyanis preventív intézkedés.⁹ Patrick Macklem az európai „militáns” fejlemények áttekintése során így fogalmaz:

„Történelmi eredete ellenére nagy politikai és jogi súlyt kaptak a militáns demokrácia természetére és kiterjedésére vonatkozó kérdések. A militáns demokrácia megújulása részben kétségtelenül válasz a terrorizmus és a vallási fundamentalizmus potenciálisan mélyreható destabilizáló hatására. A neonáci mozgalmak, amelyek vélhetően a gazdasági és kulturális globalizációval kapcsolatos félelmek sikeres kihasználásával erősödnek meg, szintén kiválthatták egyes államok militáns állásfoglalását, reagálva a demokratikus intézmények fenyegetettségére. A militáns demokratikus fellépés a közép- és kelet-európai posztkommunista demokráciákban emellett azt a szimbolikus funkciót is szolgálja, hogy kifejezi a totalitárius uralom történelmének elvetését. Bármi is legyen a kiváltó oka, a militáns demokrácia egyre inkább megjelenik, mint az államiság egyik új alaptípusa. Alapvető kihívást jelent az alkotmányos demokrácia hagyományos felfogásával szemben.”¹⁰

További gyakorlati példaként említhetők azok az esetek, amikor a strasbourgi bíróság nem elfogadhatónak minősített a pártok „rendszerre veszélyes” programja miatt hozott restriktciókat (vö. *Török Egyesült Kommunista Párt kontra Törökország; Szocialista Párt és társa kontra Törökország*), mert ezekben az esetekben a demokráciát magát nem látta veszélyeztetettnak. Ellenkezően érvelt viszont a *Refah Párt kontra Törökország* ügyben, kimondva, hogy „miután a modern európai történelemben vannak erre példák, egyáltalán nem valószínűtlen, hogy a totalitárius

⁸ NPD-ügy (2017. január 17-i ítélet, 2 BvB 1/13); *Kein Verbot der NPD wegen fehlender Anhaltspunkte für eine erfolgreiche Durchsetzung ihrer verfassungsfeindlichen Ziele*. Pressemitteilung Nr. 4/2017; illetve Russell A. Miller: How to kill an idea: An American’s observations on the NPD party-ban proceedings. *Verfassungsblog*, 2017. január 13. Lásd még a strasbourgi bíróság előtt a *Nationaldemokratische Partei Deutschlands (NPD) v. Germany (application no. 55977/13)* ügyet. A párt a Bundestagban nem, de az Európai Parlamentben szerzett mandátumot (a 2014–2019 közötti ciklusban, még hozzá egyet).

⁹ Sólyom László: *Pártok és érdekszervezetek az alkotmányban*. Budapest, Rejtjel, 2004. 94.

¹⁰ Patrick Macklem: A külső határok védelme. Militáns demokrácia és vallásszabadság Európában. *Fundamentum*, 14. (2010), 4. 28.

mozgalmak demokratikus pártként szerveződve felszámolják a demokráciát, miután a demokratikus rendszerben sikeresen szerepelnek”.¹¹

A *Refah Partisi (The Welfare Party) and others v. Turkey* ügy¹² áttekintése tanulságokkal szolgálhat számunkra. Ennek háttere, hogy az 1983 óta működő Refah Partisi (Jólét Pártja) nevű politikai párt felosztatását 1997-ben kezdeményezték, az állam világi (laikus) berendezkedésének alkotmányos elve elleni tevékenységére hivatkozva.¹³ Ezt alátámasztották a párt vezetőinek a párt célkitűzéseit meghatározó, nyilvánosan elmondott beszédjei és nyomtatásban megjelent nyilatkozatai. Ezek szerint a párt a teokratikus állam intézményesítésére és a saría (iszlám jogrend) törvények bevezetésére törekszik. A kezdeményező szerint e célkitűzések nem egyeztethetők össze a demokratikus államrend követelményeivel. Ezekkel az állításokkal szemben az alkotmánybíróság előtti eljárásban a párt vezetői arra hivatkoztak, hogy a Refah egy éve az országot kormányzó koalíció tagja; a párt rendre síkra szállt az állam világi jellege mellett, tiszteletben tartva mindenfajta vallásos meggyőződést; arról pedig, hogy a párt egyes vezetői a kifogásolt nyilatkozatot tették, közvetlen tudomásuk nem volt. A török alkotmánybíróság viszont elrendelte a párt felosztatását, valamint javainak elkobzását; megállapította, hogy a párt három vezetője közvetlenül felelős a párt alkotmányellenes tevékenységéért, ezért őket több évre eltiltotta a parlamenti tevékenységtől, és egyes politikai tisztségek betöltésétől is. A kérelmezők az egyesülési szabadságuk sérelmére hivatkozva fordultak a strasbourgi bírósághoz, amely nem támogatta az érvelésüket: a kérelmezők ellen alkalmazott szankciók a demokratikus berendezkedésű állam védelmét szolgálták. A panaszosok ugyanis nézeteikkel kinyilvánították abbéli szándékukat, hogy a vallási meggyőződésre alapított plurális jogrendszert hoznak létre, bevezetik az iszlám jogot, egy olyan jogrendszert, amely merően ellentétben áll Az emberi jogok európai egyezményébe foglalt értékekkel. A céljaikat firtató kérdésekről kialakult társadalmi vitákban rendre kerülték az állásfoglalást arról, hogy a hatalom megszerzése, megtartása érdekében folyamodnának-e erőszakhoz. A strasbourgi bíróság korábbi ügyekben is többször kinyilvánította: az államok mozgástere a politikai pártok felosztatásának elrendelése terén szűk, mert a nézetek és a pártok

¹¹ Refah Partisi (The Welfare Party) and Others v. Turkey 2001, 99. bek. Idézi Macklem (2010): i. m. 30. Az ügghöz lásd még Sajó András: Önvédő jogállam. *Fundamentum*, 6. (2002), 3–4. 59–61.

¹² CDL-AD (2010)024. [72.]

¹³ A török alkotmány 68. cikk (4) bekezdés értelmében „a politikai pártok szabályzata, programja és tevékenysége nem lehet ellentétes az állam függetlenségével, területi és nemzeti integritásának oszthatatlanságával, az emberi jogokkal, az egyenlőség és jogállam elveivel, a nemzeti szuverenitásával, a demokratikus és szekuláris köztársaság elveivel, nem lehet célja valamely osztály vagy csoport egyeduralmának vagy más típusú diktatúrának a hirdetése vagy megvalósítása, valamint nem uszítják a polgárokat gyűlöletre.” Elérhető: https://global.tbmm.gov.tr/docs/constitution_en.pdf

pluralizmusa a demokrácia nélkülözhetetlen velejárója. Az adott esetben azonban az állam okszerűen folyamodott a feloszlathoz olyan politikai program tettekre váltásának megelőzése érdekében, amely az egyezmény normáival össze nem egyeztethető, és amely, gyakorlati megvalósítása esetén, veszélybe sodorná a közrendet és az ország demokratikus berendezkedését: ezért Törökország nem sértette meg a kérelmezők egyesülési jogát.¹⁴

A *Népi Munkáspárt (HEP)* esetében (2002)¹⁵ a bíróság nem találta a demokráciára nézve veszélyesnek az olyan politikai pártot, amelynek programja mindössze azt állította, hogy „a kurd származású polgárok nem használhatták szabadon saját nyelvüket, és nem fogalmazhatták meg az önrendelkezés elvére alapuló politikai követeléseiket, valamint hogy a kurdpárti terrorista szervezetek ellen harcoló biztonsági erők illegális cselekményeket követnek el, és részben felelősséggel tartoznak a Törökország egyes részein élő kurd állampolgárok szenvedéseiért”.¹⁶ A török alkotmánybíróság úgy vélte a pártot feloszlató döntésében, hogy az a török nemzet megosztására (a törökök és a kurdok szembeállításával) és két külön állam létrehozására törekedett. Ezzel pedig az állam nemzeti és területi integritásának lerombolását célozta. A strasbourgi bíróság viszont kifejtette, hogy a politikai szervezeteknek egy demokratikus rendszerben az a szerepe, hogy akár a többségi vélekedéssel szembeni álláspontokat is a közügyekről folytatott viták részévé tegyenek. Egy politikai párt népszerűsítheti a jogrendszer és az állam jogi vagy alkotmányos berendezkedésének megváltoztatását, két feltétel megléte esetén. Egyrészt ennek a célnak az eléréséhez használt eszközöknek jogszerűeknek és demokratikusnak kell lenniük, másrészt maga a javasolt változás is meg kell, hogy feleljen az alapvető demokratikus elveknek. Ebből szükségszerűen fakad, hogy az a párt, amelynek vezetői erőszakra uszítanak, vagy olyan programot népszerűsítenek, amely nem tartja tiszteletben a demokráciát, vagy a demokrácia lerombolását, a demokratikus rendszerekben elismert jogok és szabadságok megsértését célozza, az ezekkel a törekvésekkel szemben alkalmazott szankciók miatt nem számíthat. Az emberi jogok európai egyezményében biztosított védelemre. Mivel a HEP és az egyes hasonló célokért küzdő, de terrorcselekményekkel megjelenő csoportosulások között nem találtak közvetlen kapcsolatot, az EJEB megállapította az egyezmény sérelmét.

¹⁴ *Refah Partisi (The Welfare Party) and others v. Turkey* (2003), 41340/98., 41342/98., 41343/98. indítványok. Magyar nyelvű összefoglaló forrása: Bán Tamás: Döntés után. *Fundamentum*, 6. (2002), 2. 114.

¹⁵ *Yazar, Karataş, Aksoy and the People's Labour Party (HEP) v. Turkey* (2002).

¹⁶ A magyar fordításhoz lásd Macklem (2010): i. m. 29.

Felhívhatjuk a figyelmet arra, hogy a militáns demokrácia eszközrendszere és gyakorlata nagyban múlik a demokráciafogalom¹⁷ aktualizálásán, fogalmi elemeinek mérlegelésén,¹⁸ egyben a jogilag szintén nem kevés bizonytalanságot jelentő alapjogi és hatásköri aktivizmuson.

A hatásos német példa ellenére, mint láttuk, nem minden állam alkotmánya tartalmaz hasonló rendelkezéseket a demokratikus rendet fenyegető pártok betiltásának lehetőségéről. A párttevékenységek alkotmányosságának vizsgálatára hatáskörrel bír az alkotmánybíróság a bolgár (149. cikk), a cseh (87. cikk), a horvát (129. cikk), a lengyel (188. cikk), a német (21. cikk), a portugál (223. cikk), a román (146. cikk), a szlovén (160. cikk) és a török (68–69. cikk) alkotmányban is; míg az észt alkotmány szerint a pártok betiltása csak bírósági határozattal lehetséges (48. cikk); a szlovák alkotmánybíróság hatásköre arra terjed ki, hogy a párt feloszlataáról szóló határozat alkotmányosságról döntsön (129. cikk). A párttörvények szintén megállapíthatják a pártok feloszlatajának eseteit, alkotmányos keretek között. Így tesz például a spanyol párttörvény 9–10. cikke,¹⁹ a cseh párttörvény 4. és 12. cikke, a román törvény 46. cikke.

A politikai párt tevékenységének megítélése nem csupán a jövőre nézvést tartalmaz mérlegelési kérdést (lévén preventív intézkedésről szól, ti. a szóban forgó tevékenység veszélyezteti-e a demokráciát), hanem abban a tekintetben

¹⁷ Az iskolai fejkendő viselésével és az állam szekularizmusával kapcsolatos *Dogru v. France* (2008) ítélet Macklem szerint felhatalmazást adott az olyan vallásszabadság gyakorlása elleni militáns intézkedésekre, amelyek a demokratikus rendszer szekuláris köztársaságként történő további működését veszélyeztetik. Ennek nyomán az EJEB szerinte „széles körű mérlegelési szabadságot biztosít olyan intézkedések kapcsán is, amelyek a demokrácia tartalmi koncepcióit kívánják védelmezni a vallásszabadság gyakorlásával szemben. Ennek eredménye, hogy az államok mentesülnek az EJEE felügyelete alól, amikor – a demokrácia nevében – intézkedéseket hoznak a vallásszabadság gyakorlásának megakadályozása érdekében. Az EJEB lehetővé tette ezt a folyamatot azáltal, hogy felhagyott azzal a felfogásával, mely szerint a vallásszabadság a demokrácia lényegi tulajdonsága, és ehelyett elkezdte azt úgy kezelni, mint a demokráciát fenyegető veszélyt.” Macklem (2010): i. m. 36., 38.

¹⁸ Idézhetjük a magyar Alkotmánybíróság egy „militáns” döntését a gyűlöletbeszéddel szemben: „A demokrácia fogalma rendkívül összetett. A vizsgált kérdés szempontjából azonban lényeges, hogy a tartalmilag jelenti a különbözőséghez való jogot, a kisebbségek védelmét, az erőszakról és az erőszakkal fenyegetésről mint a konfliktusmegoldás eszközeiről való lemondást. A gyűlöletkeltés a fenti tartalmi jegyek tagadása, az erőszak érzelmi előkészítése. Visszaélés a véleménynyilvánítás szabadságával, az emberek meghatározott csoportjának, egy kollektivitásnak olyan intoleráns minősítése, amely nem a demokrácia, hanem a diktatúra jellemzője.” [30/1992. (V. 26.) AB határozat.]

¹⁹ Az ETA-kötődései miatt feloszlott Batasuna-párt esetéhez, illetve a strasbourgi *Herri Batasuna and Batasuna v. Spain* (2009) ügy áttekintéséhez lásd Tim Bale: Will it all end in tears? What really happens when democracies use law to ban political parties. In Ingrid van Biezen – Hans-Martien ten Napel (szerk.): *Regulating political parties. European democracies in comparative perspective*. Leiden, Leiden University Press, 2014. 207–213.

is, hogy a párt egyes politikusainak vagy tagjainak cselekedetei miként tudhatóak be az adott pártnak. Míg a pártok bejegyzési eljárásában a párt célkitűzései és programja egyértelműen a párthoz mint létrehozni kívánt szervezethez köthető vizsgálódási szempont, addig a működő párt tevékenysége általában képviselőinek-tagjainak tetteit jelenti. A jogrendszerek szélesebb körben és jogdogmatikailag tisztább feltételekkel kínálnak eszközöket az egyes személyek által megvalósított, a közrendet és demokráciát, mások jogait sértő vagy veszélyeztető magatartásokkal szemben. A gyűlöletbeszéd, az önkényuralmi rendszerek (eszméinek) propagálása, az állam elleni bűncselekmények stb. elkövetőit a büntető törvénykönyv alapján szankcionálják a hatóságok. A pártok mint szervezetek felelősségének megállapításához a párt tagjai által megvalósított cselekményekkel való olyan közvetlen összefüggésre van szükség, amely alapján azok egyértelműen a pártnak is betudhatóvá válnak. A Velencei Bizottság szerint²⁰ egyes tagok partikuláris, nem a párt képviseletében vagy éppen az alapszabállyal ellentétesen megvalósított tevékenységéért a párt nem tehető felelőssé.

A török alkotmány – a bemutatott strasbourgi török esetek fényében – erre a szempontra is kínál rendelkezést [69. cikk (6) bekezdés]. Eszerint a tilos tevékenységek vizsgálatának és a velük kapcsolatos szankcióknak a középpontjába akkor kerül a párt, ha ezeket a tevékenységeket intenzíven a párt tagjai valósítják meg; vagy amikor azokban implicit vagy explicit módon a párt vezető testületei (taggyűlés, országos vezetőség, parlamenti frakció vagy frakció vezetése) osztoznak, illetve ezek a tevékenységek ezen pártszervek határozata alapján valósultak meg.

Hasonlóképpen közelíthetjük meg a magyar jogrendszer által kínált eszközöket a rendszerellenes pártok szankcionálását illetően.²¹ Tényként rögzíthetjük, hogy az egyébként a „világ legerősebb” bíróságaként titulált Alkotmánybíróságunk sem az 1989–1990-es rendszerváltó alkotmányozás nyomán, sem az Alaptörvény értelmében nem bír explicit hatáskörrel a „rendszerellenes” politikai pártok betiltására,²² jöllehet a bírósági eljárások az alkotmányjogi panasz révén eljuthatnak hozzá. Az antidemokratikus pártok képviselőivel szemben elsősorban „egyéb jogági” szankciók lehetnek relevánsak, így a büntető törvénykönyvbe foglalt gyűlöletre uszítás, önkényuralmi jelképek használata vagy más

²⁰ Guidelines on political party regulation. CDL-AD (2010)024. [94–95.]; CDL-INF (2000), 1.

²¹ Halmai Gábor: A gyülekezés és az egyesülés szabadsága. In Halmai Gábor – Tóth Gábor Attila (szerk.): *Emberi jogok*. Budapest, Osiris, 2003. 520–521; Sólyom (2004): i. m. 94–101; Renáta Uitz: Hungary. In Markus Thiel (szerk.): *The 'militant democracy' principle in modern democracies*. Farnham, Ashgate, 2009. 147–181.

²² Smuk Péter: Az európai alkotmányok mint a pártjog forrásai. In Chronowski Nóra – Pozsár-Szentmiklósy Zoltán – Smuk Péter – Szabó Zsolt (szerk.): *A szabadságszerető embernek: Liber amicorum István Kukorelli*. Budapest, Gondolat, 2017. 98–111.

gyűlölet-bűncselekmények elkövetése miatt léphetnek fel a hatóságok.²³ A bírói joggyakorlat viszont vajmi keveset tartalmaz az így felhívható jogszabályokra alapozott pártfeloszlatast tekintve.²⁴ A militáns demokrácia eszköztárát érintő jelenség, hogy szélsőséges csoportok képesek magukat jogi személyiség (egyesület vagy párt alapítása) nélkül is megszervezni; pénzt gyűjteni vagy eseményeket szervezni a közösségi médiában stb. A mások jogainak sérelmével járó tevékenység megítéléséhez az egyesülési joggyakorlatból adalékként szolgálhat a Magyar Gárda ügye, amelynek feloszlataásával a magyar és a strasbourgi bíróság egyrészt a gárda által megvalósított félelemkeltő felvonulásokat, másrészt pedig a társadalmi problémák rasszista megoldásának propagálását szankcionálta.²⁵

²³ A Világnemzeti és Népuralmista Pártot ugyan a bíróság feloszlatta, de a feloszlással és külföldre költözéssel a párt vezetője tulajdonképpen megelőzte a hatósági akciót. Lásd BH1997.165. és Uitz (2009): i. m. 166–167. A Vér és Becsület Egyesület feloszlataásához lásd BH2007. 146.

²⁴ További jogalap lehet(ne) az 1945. évi V. törvény, illetve az 1947. évi párizsi békeszerződést becikkelyező 1947. évi XVIII. törvény 4. cikk alapján: „Magyarország, amely a Fegyverszüneti Egyezmény értelmében intézkedett magyar területen minden fasiszta jellegű politikai, katonai avagy katonai színezetű szervezetnek, valamint minden olyan szervezetnek feloszlataása iránt, amely az Egyesült Nemzetekkel szemben ellenséges propagandát, ideértve a revizionista propagandát, fejt ki, a jövőben nem engedi meg olyan e fajta szervezeteknek fennállását és működését, amelyeknek célja az, hogy megfossza a népet demokratikus jogaitól.”

²⁵ Vona v. Hungary (2013).

Felhasznált irodalom

- Accetti, Carlo Invernizzi – Ian Zuckerman: What's wrong with militant democracy? *Political Studies*, 65. (2017), 1. (suppl.). 182–199. Online: <https://doi.org/10.1177/0032321715614849>
- Bale, Tim: Will it all end in tears? What really happens when democracies use law to ban political parties. In Ingrid van Biezen – Hans-Martien ten Napel (szerk.): *Regulating political parties. European democracies in comparative perspective*. Leiden, Leiden University Press, 2014. 207–213.
- Bán Tamás: Döntés után. *Fundamentum*, 6. (2002), 2. 105–115. Online: [https://doi.org/10.1016/S1471-4892\(02\)00130-3](https://doi.org/10.1016/S1471-4892(02)00130-3)
- Franz, Paul: Unconstitutional and outlawed political parties: A German-American comparison. *Boston College International and Comparative Law Review*, 5. (1982), 1. 51–89. Online: <https://lawdigitalcommons.bc.edu/iclr/vol5/iss1/3>
- Halmi Gábor: A gyűlekezés és az egyesülés szabadsága. In Halmi Gábor – Tóth Gábor Attila (szerk.): *Emberi jogok*. Budapest, Osiris, 2003. 489–527.
- Halmi Gábor – Tóth Gábor Attila (szerk.): *Emberi jogok*. Budapest, Osiris, 2003.
- Kommers, Donald P. – Russell A. Miller: *The constitutional jurisprudence of the Federal Republic of Germany*. Durham (US-NC) – London, Duke University Press, 2012. Online: <https://doi.org/10.2307/j.ctv125jqj0>
- Macklem, Patrick: A külső határok védelme. Militáns demokrácia és vallásszabadság Európában. *Fundamentum*, 14. (2010), 4. 27–42. Online: http://epa.oszk.hu/02300/02334/00042/pdf/EPA02334_Fundamentum_2010_04_027-042.pdf
- Miller, Russell A.: How to kill an idea: An American's observations on the NPD party-ban proceedings. *Verfassungsblog*, 2017. január 13. Online: <http://verfassungsblog.de/how-to-kill-an-idea-an-americans-observations-on-the-npd-party-ban-proceedings>
- Sajó András: Önvédő jogállam. *Fundamentum*, 6. (2002), 3–4. 55–68. Online: http://epa.oszk.hu/02300/02334/00011/pdf/EPA02334_Fundamentum_2002_03-04_055-068.pdf
- Sajó, András (szerk.): *Militant democracy*. Utrecht, Eleven, 2004.
- Smuk Péter: Az európai alkotmányok mint a pártjog forrásai. In Chronowski Nóra – Pozsár-Szentmiklósy Zoltán – Smuk Péter – Szabó Zsolt (szerk.): *A szabadságszerető embernek: Liber amicorum István Kukorelli*. Budapest, Gondolat, 2017. 98–111.
- Sólyom László: *Pártok és érdekszervezetek az alkotmányban*. Budapest, Rejtjel, 2004.
- Thiel, Markus (szerk.): *The 'militant democracy' principle in modern democracies*. Farnham, Ashgate, 2009.
- Uitz, Renáta: Hungary. In Markus Thiel (szerk.): *The 'militant democracy' principle in modern democracies*. Farnham, Ashgate, 2009. 147–181.

Stumpf István¹

Állam és alkotmányosság a járvány hálójában

A liberális világrend eróziója

A II. világháborút követően talán nem volt egyetlen esemény sem, amely olyan hatást gyakorolt a világ országaira, mint a koronavírus-járvány kirobbanása. A globalizált, hálózatokba szervezett világban az egyik legnagyobb értéknek számító mobilitást, utazást és közvetlen kommunikációval járó tevékenységet a nemzeti kormányok válságkezelő intézkedései befagyasztották. A máskor emberekkel zsúfolt utcák, terek, üdülőövezetek kiürültek, az emberek a lakásaikba kényszerültek, még a digitálisan írástudatlanok is megpróbáltak felcsatlakozni a világhálóra. A tömegkommunikáció és a közösségi média fókuszába a válságstábok napi jelentései kerültek, a tőzsdei hozamgörbék szerepét az egyes országok fertőzöttségi és halálozási mutatói vették át. A gyárakban leállt a termelés, munkahelyek milliói kerültek veszélybe, az iskolák átálltak a digitális oktatásra, szülők százezreinek kellett szerte a világban visszaülni a virtuális iskolapadba. A jövő még bizonytalanabbá, kiszámíthatatlanabbá vált, mint korábban, félelem költözött az emberek, különösen az idősebb generációk lelkébe. A Covid-19 által generált válság reflektorfénybe állította a korábbi liberális világrend összeomlását és a Pax Americana végórát. Egyesek szerint újra kétpólusú világ fog kialakulni: egy Amerika-központú és egy Kína-központú. Bár Kína gazdasági mérete elérte az amerikai gazdaság kétharmadát, a „kemény hatalom”, a katonai, pénzügyi és információs potenciál tekintetében Amerikának számottevő az előnye Kínával szemben.

A vírusválság felgyorsította a liberális világrend erózióját, kiélezte a nagyhatalmak, különösen az USA és Kína közötti ellentéteket, és rávilágított az olcsó munkaerő reményében Távol-Keletre kihelyezett termelési láncolatok sérülékenységére. Válságforgatókönyvek és prognózisok készültek, neves tudósok és kutatók fejtették ki véleményüket arról, hogy nincs visszatérés a vírus előtti

¹ Egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar Alkotmányjogi és Politikatudományi Tanszék; kutatóprofesszor, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpont Amerika Tanulmányok Kutatóintézet. Kapcsolat: stumpf.istvan@uni-nke.hu.

világba. Eric Klinberg,² a New York-i Institute for Public Knowledge professzora szerint a koronavírus-világjárvány a piaci társadalommal és a hiperindividualizmussal kapcsolatos romantika végét jelentheti. A tudósok prognózisa szerint a vírus hatására az emberek változtatni fognak a korábbi szokásaikon és viselkedésükön: kevesebbet fognak utazni, átalakítják a táplálkozási és fogyasztási szokásaikat, kevesebb erőforrást fognak elhasználni. A pénzhajhászás helyett előtérbe kerülhet az otthondolgozás, a tárgyaktól való függés helyett a személyes törődés, az improvizáció és a kreativitás kultúrája pedig a válság nyertese lehet. A családok és a nemzetek is nagyobb figyelmet fordítanak majd az önellátásra. Nagyobb megbecsülést kapnak a kutatók, az orvosok és a kórházi személyzet, felértékelődik a telemedicina, és fokozott támogatásra számíthat a családi gondozás intézménye is.

A vírusválság rávilágított arra is, hogy azok a kormányzatok, amelyek nem ruháztak be a közösségi infrastruktúrába, és elhanyagolták a közszolgálati tudást, kudarcra vannak ítélve. Az is kiderült, hogy a kormányzati intézményeknek szakértőkre és nem lojális mamelukokra van szükségük a válsághelyzetből fakadó közpolitikai gondok megoldása során. A koronavírus ennek az évszázadnak eddig a legsürgetőbb kihívása, amelynek megválaszolása során felértékelődik a lokalitás mint a szolidaritás és a problémamegoldás egyik meghatározó centruma. A prognózisok tartanak attól, hogy a növekvő egyenlőtlenségek és a családok megtakarításainak elapadása miatt minden korábbinál dühösebb és erőszakosabb politikai elégedetlenségi hullám indulhat el. Az emberek többsége különösoba és számítástechnikai infrastruktúra hiányában nem tudja megoldani a gyerekek digitális iskoláztatását és az otthoni munkavégzést, ezért erre a kormányoknak speciális programokat kell kidolgozni. Paradigmaváltás fog végbemenni a változás értelmezésében is, amely eddig jórészt a liberális demokrácia intézményeire koncentrált, most pedig előtérbe fog kerülni az emberek egészségi állapota és a közegészségügy teherbíró képessége.

Állam és alkotmányosság a válságban

A pandémiás válság újabb érvet adott azoknak a kezébe, akik az állam újrafelfedezése mellett érveltek,³ és a kormányzatok gyors cselekvőképességét rendkívül

² Eric Klinberg: Coronavirus will change the world permanently. Here's how. *Politico Magazine*, 2020. március 19.

³ Francis Fukuyama: *Államépítés. Kormányzás és világtrend a 21. században*. Ford. Kitta Gergely. Budapest, Századvég, 2005; Stumpf István: *Erős állam – alkotmányos korlátok*. Budapest, Századvég, 2014; John Micklethwait – Adrian Wooldridge: *The Fourth Revolution. The global race to reinvent the state*. New York, Penguin, 2014.

fontosnak tartották a természeti és gazdasági válságok hatékony kezelésében. Az elmúlt évtizedekben sokan temették már a nemzetállamot, mondván, hogy a globalizált világ globális problémáira nem lehet nemzetállami keretek között sikeres válaszokat találni.⁴ A Covid-19-válság megmutatta, hogy egy világméretű és példátlan sebességgel terjedő válság elleni eredményes fellépés elsődleges frontvonal a nemzetállam maradt. Az egyes országok eltérő válságkezelési stratégiáinak következményeként nagyon jelentős különbségek alakultak ki a fertőzőtségi mutatókban. A válság tehát felértékelte a nemzetállamok és határok szerepét,⁵ amelyek már a migrációs hullámok fogadása idején is fontos szerepet játszottak.

A parlamentáris demokráciákról szóló elemzések a válságokat megelőzően is a végrehajtó hatalom erőteljes prezidencializálódását⁶ jelezték. A parlamentekkel szemben a kormányoknak, de különösen a kormányfőknek fokozatosan nőtt a formális és informális hatalma a kormányzati döntések meghozatalában. A prezidencializálódási folyamatok elősegítették a gyors kormányzati döntések meghozatalát, ugyanakkor csökkent a kormányzatok parlament általi ellenőrizhetősége, és lehetővé vált a karizmatikus vezetők felemelkedése, egyfajta „vezérdemokrácia”⁷ kialakulása.

A globális válság átformálta az alkotmányos intézmények egymáshoz való viszonyát is. Az elmúlt évtizedek alapjogvédelmi fundamentalizmusának térnyerése számos szerzőt arra ösztönzött, hogy alapos kritikát gyakoroljon a nemzetközi *mainstream*-mé vált bírói aktivizmus felett. Külföldi és hazai szerzők egyaránt azt állították, hogy „jurisztokratikus hatalomgyakorlás”⁸ alakult ki, vagyis a bíróságok, de leginkább az alkotmánybíróságok kezébe került át a társadalom irányítása azáltal, hogy számos esetben a törvényhozás hatáskörébe tartozó kérdésekben hoztak döntéseket. Mindezen folyamatok mellett, erős globális támogatással felgyorsult az európai és a nemzetközi jog alkotmányosítása, amely a nemzetállamok feletti globális alkotmányjog megteremtést célozta. A globális alkotmányos oligarchia, empirikusan megalapozott víziójával fenyegető meg-

⁴ Pongrácz Alex: *Nemzetállamok és új szabályzó hatalmak a globális erőterben – avagy megszélesíthető-e globalizáció?* Budapest, Dialóg Campus, 2019. 77.

⁵ Thierry Baudet: *A határok jelentősége*. Ford. Lengyel Balikó Péter. Budapest, Századvég, 2012.

⁶ Thomas Poguntke – Paul Webb (szerk.): *The presidentialization of politics – A comparative study of modern democracies*. Oxford, Oxford University Press, 2005; Tanács-Mandák Fanni: *A politika prezidencializációja – Magyarország, Olaszország, Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás*, 2. (2014), 4. 110–119.

⁷ Körösenyi András: Max Weber és az Orbán-rezsim. Plebisziter vezérdemokrácia Magyarországon. In Körösenyi András – Illés Gábor – Gyulai Attila: *Manipuláció és demokrácia. Politikaelméleti tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 2019.

⁸ Ran Hirschl: *Towards juristocracy. The origins and consequences of the New Constitutionalism*. Boston, Harvard University Press, 2004; Pokol Béla: *A jurisztokratikus állam*. Budapest, Dialóg Campus, 2017.

közelítést többen kritizálták,⁹ egyebek mellett azzal érvelve, hogy az európai alkotmányos térség többszintűvé alakult, az európai és tagállami alkotmányos elvek fejlesztik és egyben korlátozzák egymást. Az alapjogvédelem és az alkotmánybíróságok szerepköréről folytatott vita azért érdekes, mert válsághelyzetekben a kormányzatoknak adott parlamenti felhatalmazás alkotmányos határainak átlépéséről az alkotmánybíróságok hivatottak dönten. A taláros testületek legitimitása meghatározó jelentőségű lehet a rendkívüli állapot idején hozott kormányzati lépéseket értékelő alkotmányos döntések elfogadásában.

Az elmúlt évtizedek alkotmányos gondolkodásának fősodrát a jogi konstitucionalizmus jelentette, amely a politikai közösség legfontosabb döntéseinek a kialakításában meghatározó szerepet biztosított az írott alkotmányra támaszkodó bírósági alapjogvédelemnek.¹⁰ Ezzel szemben a politikai konstitucionalizmus a törvényhozás és a bíráskodás viszonylatában a szuverenitás elsődleges letéteményeseként fellépő, a politikai döntéseket meghozó parlamentet tekinti a közösségi cselekvés elsődleges és a végső szó kimondására hivatott fórumának, korlátozottabb szerepkört szánva a bírói testületeknek a közösség életét alapvetően befolyásoló alkotmányos jelentőségű kérdések eldöntésében.¹¹ A hazai változások értékelését illetően két élesen szemben álló felfogás alakult ki. Az egyik képviselői szerint a magyar alkotmányosság elmozdult a jogi konstitucionalizmustól a politikai konstitucionalizmus irányába.¹² A másik megközelítés szerint ugyanakkor „a jelenlegi magyar gyakorlat nem a politikai konstitucionalizmus megnyilvánulása”.¹³ Újabb

⁹ Chronowski Nóra: Globális vagy lokális alkotmányosság? *Jogelméleti Szemle*, (2015), 4. 19–31; Drinóczi Tímea: Jurisztokrácia és az alkotmányoligarchia vagy a többszintű alkotmányosság és alapjogvédelem. Reflexiók Pokol Béla írására. *Jogelméleti Szemle*, (2015), 4. 32–45.

¹⁰ A jogi konstitucionalizmus átfogó bemutatását adja: András Sajó – Renáta Uitz: *The constitution of freedom. An introduction to legal constitutionalism*. Oxford, Oxford University Press, 2017.

¹¹ A politikai konstitucionalizmus egyik legátfogóbb kifejtését Richard Bellamy könyve adja. Richard Bellamy: *Political constitutionalism: A republican defence of the constitutionality of democracy*. Cambridge, Cambridge University Press, 2007. A két alkotmányos megközelítés összehasonlítására tesz kísérletet: Stephen Gardbaum: *The new Commonwealth model of constitutionalism: Theory and practice*. Cambridge, Cambridge University Press, 2013; Erdős Csaba: *Parlamenti autonómia. Akustani elemzések az Országgyűlés jogállásáról és hatásköréről*. Budapest, Gondolat, 2016.

¹² Pócsa Kálmán: Alkotmányozás Magyarországon és az Egyesült Királyságban. *Kommentár*, 7. (2012), 5. 35–50; Antal Artilla: Politikai és jogi alkotmányosság Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 22. (2013), 3. 48–70; Stumpf (2014): i. m. 244–249.

¹³ Kovács Ágnes álláspontja, hogy „a politikai konstitucionalizmus fogalma nem alkalmas annak a gyakorlatnak a leírására, amely a magyar politikai intézményrendszer és elsősorban az Alkotmánybíróság működéséből rajzolódik ki napjainkban. Így azt is állítom, hogy a magyar gyakorlat félreértésén alapulnak azok az álláspontok, amelyek a törvényhozás és az alkotmánybíráskodás kapcsolatában 2010 után bekövetkező változásokat olyan modellváltásként értékelik, amely szerint a korábban uralkodó jogi konstitucionalizmust felváltotta a politikai konstitucionalizmus

a politikai konstitucionalizmus kritikája az illiberális demokráciához kapcsolt „illiberális alkotmányosság” koncepciójában jelenik meg.¹⁴ Álláspontjuk szerint a populisták politikai többség az önkorlátozás nélküli magatartásával átalakítja a liberális alkotmányosságot illiberálissá, foglyul ejtve az alkotmányosságot és magát az alkotmányt is a formális és informális alkotmánymódosításokkal, az Alkotmánybíróság elfoglalásával. Az „illiberális alkotmányosságot” véleményük szerint a politikai alkotmányosság és az erősen érzelmi alapokon álló nemzeti identitás koncepciója támogatja. Annak ellenére, hogy a magyar és a lengyel jogrendszer is erősen be van kötve az Európai Unió jogrendszerébe, ezek a folyamatok a jogállam eróziójához és autoriter rezsimek kialakulásához vezetnek ezekben az országokban. Más szerzők¹⁵ ezt a politikát cezariánus politikának nevezték el, amely három pilléren nyugszik: (1) patronázspolitiká, (2) az állam foglyul ejtése, (3) identitáspolitika. A parlamenti többség a politikai kommunikációban barátokra és ellenségre osztja fel a társadalmat, és a gazdaság működtetésében kulcsszerepet kapnak a patronázshálózatok, amelyek foglyul ejtik az államot. Ezeknek a dominánsan liberális, alapjogvédő megközelítéseknek a legfontosabb állítása, hogy mind a politikai konstitucionalizmus, mind a nemzeti és alkotmányos identitás teóriája csupán álca a rezsimek autoriter természetének és működésének elrejtésére.

Ezzel a felfogással szemben a 2010-es magyarországi „fűlkeforradalom” a politikai alkotmányosság győzelmét jelentette. Az alkotmánybírói aktivizmust felváltotta a kétharmados többségen alapuló (*super majority*), parlamenti szupremáciára épülő aktivizmus. A Fidesz stratégiai döntéshozói már nagyon régóta készültek arra, hogy a status quo gazdasági, politikai, szellemi elitje által kialakított, kompromisszumokra épülő rendszert szétverjék, a „megalvadt poszt-kommunista struktúrát”¹⁶ erejét megtörjék. Úgy vélték, hogy az alkotmányos

konstrukciója.” Kovács Ágnes: A passzív nem puha, avagy miért nem igazolható az Alkotmánybíróság gyakorlata a politikai konstitucionalizmus alapján? In Gárdos-Orosz Fruzsina – Szente Zoltán (szerk.): *Jog és politika határán. Alkotmánybíráskodás Magyarországon 2010 után*. Budapest, HVG-ORAC, 2015. 213.

¹⁴ Tímea Drinóczi – Agnieszka Bień-Kacala: Illiberal constitutionalism: The case of Hungary and Poland. *German Law Journal*, 20. (2019), 8. 1140–1166; Tímea Drinóczi: Hungarian abuse of constitutional emergency regimes – Also in the light of the COVID-19 crisis. *MTA Law Working Papers*, (2020), 10.

¹⁵ Robert Sata – Ireneusz Pawel Karolewski: Cæsarian politics in Hungary and Poland. *East European Politics*, 36. (2019), 2. 206–225.

¹⁶ A fogalom bevezetése a politikai diskurzusba Tellér Gyulához köthető, aki így jellemezte az első szabadon választott kormányt leváltó szocialista-liberális koalíciót. „Az 1994-ben koalícióra lépő felek mögött hatalmas gazdasági és társadalmi erők álltak. Az egyik oldalon a pénzügyi-igazgatási apparátus a két évtized alatt a valutaalapi recept szerint felépített S a mindenkor kormányok mozgásterét megszabó gazdaságműködtető- és finanszírozó konstrukcióival, a három uzsorakörrel, a másikon az MSZP pártklientúrája a maga jelentős vagyoni és kapcsolati erőt

berendezkedésen belül súlyos torzulások történtek, jelentős mértékben korlátozva a kormányok cselekvőképességét. Ezért vissza kell metszeni a hatalommegosztás túlzásait, helyre kell állítani a választott parlament szupremáciáját, erős államot és hatékony közigazgatást kell építeni. Álláspontjuk szerint a Magyarországot ért európai támadások hátterében a kormány azon törekvése állt, hogy a politikai kérdéseket repolitizálja és a többségi választói felhatalmazást érvényesítse. Ez szembement az uniós politika legfőbb áramlatával, a politikai kérdések eljogiasításával. „Az emberi jogi gondolkodás extrém dominanciájával és a többségi elv érvényesítésének egyértelmű korlátozásával jellemezhető európai politika élesen szemben áll az egyetlen párt alkotta parlamenti többség teljes szuverenitásán alapuló elvvel.”¹⁷ Valójában tehát a politikai konstitucionalizmus fundamentális tartópillérét a parlamenti szupremácia adja. Az Alaptörvény és módosításai egyértelműen a korábbi alapjogi aktivizmus zsinórmértékéül szolgáló „láthatatlan alkotmány” leváltását, majd egyre inkább a végrehajtó hatalom (benne a miniszterelnök) hatáskörének kiszélesítését szolgálták. A válságkezelés és a rendkívüli helyzetekben alkalmazandó alapjog-korlátozás kormányzati filozófiája ezeken a megfontolásokon nyugodott.

A veszélyhelyzet mint politikai kihívás és játszma

A koronavírus-válság Magyarországon három egymást követő parlamenti választáson alkotmányozó többséget szerzett magabiztos kormánypártot (Fidesz–KDNP), és rendkívül erős politikai és alkotmányos felhatalmazással rendelkező kormányfőt talált, akit nem rendített meg az ellenzék sikere az önkormányzati választásokon. A kormányzó erők, a kezdeti bizonytalankodás után, a migrációs hullám kezelésében szerzett tapasztalatokat felhasználva vágtak bele a rendkívüli helyzet kezelésébe. Az önkormányzati választások eredményeként az ellenzék a fővárosban és számos nagyvárosban megszerezte a hatalmat, elérkezettnek látta az időt annak bizonyítására, hogy a kormány nem képes a válságot kezelni, csupán a saját hatalmát akarja tovább növelni a rendkívüli intézkedések bevezetésével. 2020. március 11-én a kormány Magyarország egész területére az Alaptörvény 53. §-a szerinti veszélyhelyzetet hirdetett ki „az élet- és vagyónbiztonságot veszélyeztető tömeges megbetegedést okozó humánjárvány következményeinek elhárítása, a magyar állampolgárok

koncentráló hálójával, a »megalvadt struktúrákkal«. A felszínen ezekből a mélyben működő S az egész mozgást meghatározó erőkből viszonylag kevés látszott.” Tellér Gyula: *Hatalomgyakorlás az MSZP–SZDSZ koalíció idején*. Budapest, Kairosz, 1999. 51.

¹⁷ Pócsa (2012): i. m.

egészségének és életének megóvása érdekében”.¹⁸ Ezáltal a kormány rendkívüli felhatalmazást teremtett arra, hogy a járvány által okozott veszélyhelyzetet rendeleti kormányzással hárítsa el, felfüggeszse egyes törvények alkalmazását vagy eltérjen bizonyos törvényi rendelkezésektől, illetve egyéb rendkívüli intézkedéseket léptessen hatályba. A világ számos országában a kormányok hasonló döntéseket hoztak, a rendkívüli felhatalmazások szükségességét pedig széles körű egyetértés övezte. A hazai politikai vitát az váltotta ki, hogy a törvény nem tartalmazott konkrét időbeni korlátot, csupán egy általános klauzulát, amely szerint a kormány a veszélyhelyzetet köteles megszüntetni, „ha kihirdetésének feltételei már nem állnak fenn”. Az ellenzék azzal vádolta a kormányt, hogy örök időkre be akarja betonozni a hatalmát, és fenn akarja tartani a rendeleti kormányzást, a miniszterelnök pedig – szolt az ellenzéki érvelés – politikai fegyverként akarja használni a pandémiás válságot az ellenzékkel és az őket támogató médiával szemben. A politikai játszma végül úgy alakult, hogy a kormány nem épített be konkrét időkorlátot, ezért az ellenzék nem szavazta meg a veszélyhelyzet kihirdetéséről szóló törvényt. A kooperáció, a nemzeti összefogás helyett maradt a konfrontáció és a politikai ellenfelek diabolizálása. A kormánypártok „lehazaárulózták” az ellenzéket, az ellenzéki pártok pedig azzal vádolták a kormányfőt, hogy diktatúrát akar bevezetni, és politikai karanténba akarja kényszeríteni Magyarországot. Nem zárható ki a politikai játszma olyan értelmezése, hogy a Fidesz csapdát állított az ellenzéknek, amelybe az ellenzék besétált, bizonyítva, hogy krízishelyzetekben sem lehet számítani az együttműködésére. A kormánypártok kétharmados parlamenti többsége és a kormányfő abszolút autoritása nem tette volna szükségessé a húrok feszítését, de a felhatalmazás vártnál korábbi visszaadásával világossá vált a politikai tőke begyűjtésének a szándéka, valamint az ellenzék és a hazai/külföldi kritikusok bocsánatkérésre való felszólítása.

A közvélemény-kutatások szerint nem volt még példa arra, hogy az emberek közel 90%-a ilyen aktívan foglalkozzon egy témával, mint most a koronavírus. A járvány alatt a Fidesz stabilizálni tudta a szavazótáborát, amiben szerepe lehetett annak, hogy támogatóinak 91%-a elégedett azzal, ahogyan a kormány a koronavírus-válságot kezelte. Egyértelműen növekedett az Orbán Viktor koronavírus-járvány menedzselésével elégedettek aránya, két hónappal a járvány kitörése után pedig a magyar társadalom 62%-a elégedett volt a miniszterelnök munkájával.

A válság lehetőséget teremtett a ciklus felénél tartó kormányzó pártok és a parlamenti választásokra közös stratégiával készülő ellenzéki pártok számára az erőfelmérésre. A kormányfő – élve a felhatalmazás adta lehetőséggel –

¹⁸ 40/2020. (III. 11.) Korm. rendelet.

további lépéseket tett a hatalom centralizálásának irányába, a válság terhei egy részének az önkormányzatokra történt áthárításával pedig növelte a települések függőségét a központi közigazgatástól. A polgármesteri jogköröket csorbító törvényjavaslat¹⁹ visszavonása viszont azt mutatta, hogy a miniszterelnök – érzékelve az ellenállást a saját pártján belül is – jobbnak látta nem erőltetni tovább a központosítási törekvéseket az önkormányzati önállóság rovására. Az ellenzék számára is egyértelművé vált, hogy a nemzetközi és hazai bírálatok ellenére a kormánypártok és a miniszterelnök lett a koronavírus-válság első fejezetének politikai nyertese. A relatíve alacsony fertőzöttségi és halálozási mutatók mellett a gazdaság működőképes maradt, még az EU is erőteljes gazdasági növekedést prognosztizál a következő évre. Mindezek a fejlemények arra késztették az ellenzék domináns erőit, hogy mielőbb megállapodjanak a választási együttműködés legfontosabb prioritásaiban, azt remélve, hogy az egységes fellépés révén megnyerhetik a 2022-es parlamenti választást, és leválthatják az Orbán-kormányt.

A válságkezelés alkotmányos problémái és az Alkotmánybíróság szerepe

A különleges jogrend bevezetése ritka, mint a fehér holló a modern alkotmányos demokráciákban (Franciaországban 1961-ben, Portugáliában 1975-ben, Spanyolországban 2010-ben, a párizsi merénylet után Franciaországban 2015-ben, a tömeges bevándorlás okozta válsághelyzet hazánkban 2015 óta). Magyarországon az Alaptörvény hatféle különleges jogrendet szabályoz nagy részletességgel, de a kritikusai szerint számos ponton elhibázottan, és nem elég átgondoltan.²⁰ A különleges jogrend alkotmányos jelentőségét az adja, hogy az alapjogok szokatlan és rendes körülmények között elfogadhatatlan mértékű korlátozásával jár. A közhatalmi jogosítványok erős központosításával újraszabályozza a hatalomgyakorlás rendjét, egyfajta „alkotmányos diktatúrát” vezet be. Mindezt az teszi indokolttá, hogy a minősített időszak társadalmi, gazdasági következményei rendkívül súlyosak, és ezek elhárítására a kormányzati szervek különleges hatásköröket kapnak, amelyeket alkotmányos ellenőrzés mellett, ideiglenesen, arányosan és célhoz kötötten gyakorolhatnak. Az Alaptörvény 54. §-a részletesen szól arról, hogy bizonyos alapjogokat (így az élethez és az emberi méltósághoz való jogot, a kínzás tilalmát, az ártatlanság vélelmét, a védelemhez való jogot, a visszaható hatályú büntető jogalkalmazás tilalmát, a *ne bis in idem* elvét) és az

¹⁹ A 2020. március 31-én benyújtott T/9934. számú törvényjavaslat 36. §-át a kormány április 1-jén visszavonta.

²⁰ Sente Zoltán: A 2020. március 11-én kihirdetett veszélyhelyzet alkotmányossági problémái. *MTA Law Working Papers*, (2020), 9. 12, 14.

Alaptörvény alkalmazását a különleges jogrend idején sem lehet felfüggeszteni. A veszélyhelyzet idején hozott rendkívüli intézkedések időbeli hatályának meghosszabbítása pedig parlamenti jóváhagyáshoz kötött. Az alkotmányos ellenőrzés legfontosabb szerve az Alkotmánybíróság, amelynek működése a különleges jogrend idején sem korlátozható, és amely megsemmisítheti az alkotmányos felhatalmazáson túllépő rendeleteket. A különleges jogrend alkotmányos rendszerünk része, olyan önvédelmi mechanizmus, amely az állam működőképességének fenntartásához és a lakosság megóvásához szükséges.

A kormány 2020. március 11-i rendeletében hirdette ki a veszélyhelyzetet, amelyet követően számos szükségrendeletet adott ki, esetenként felfüggesztve egyes törvényi rendelkezéseket. Már a veszélyhelyzet kihirdetését is éles szakmai bírálatok övezték, azt állítva, hogy a vészhelyzet kihirdetésére alaptörvény-ellenes módon került sor, ezért a veszélyhelyzet során kiadott valamennyi kormányrendelet alaptörvény-ellenes.²¹ Sente Zoltán elemzésében azért tekinti alaptörvény-ellenesnek a veszélyhelyzet rendeleti úton történt kihirdetését, mert azt a tömeges megbetegedést okozó humánjárványra hivatkozással hirdették ki, a magyar jogban azonban a humánjárvány nem tartozik az elemi (természeti) csapás fogalmi körébe, és ipari katasztrófaként sem értelmezhető. A katasztrófavédelmi törvény az említett tömeges megbetegedést egyértelműen olyan eseménynek tekinti, amely alapul szolgálhat a járványveszély kihirdetéséhez, de az alkotmányjogász szerint az Alaptörvényben meghatározott helyzetek önkényes kiterjesztésével sem a katasztrófavédelmi törvény, sem pedig a kormányrendelet nem írhatja felül az Alaptörvényt. A veszélyhelyzet kihirdetéséről szóló kormányrendelet ellen benyújtottak egy alkotmányjogi panaszt az Alkotmánybírósághoz,²² de a hiánypótlási határidő eredménytelen letele miatt eljárás nem indult.

Az Eötvös Károly Intézet is alkotmányjogi vizsgálat alá vonta a magyar kormány válságkezelési gyakorlatát, amelyet összefoglalóan „átmentett hatalomkoncentrációnak” nevezett.²³ Szerintük a kivételes jogrend bevezetése nélkül, a fennálló alkotmányos keretek között, lényegesen mérsékeltebb jogkorlátozó intézkedések révén is megoldható lett volna a járványhelyzet kezelése. Úgy vélik, hogy a szabadságjogokat radikálisan felfüggesztő rendeleti kormányzás a Nemzeti Együttműködés Rendszerének természetéből fakad, amellyel a NER az állandó offenzívára, folyamatos belső hódításra, az autonómia maradványainak karanténba szorítására, majd megsemmisítésre törekszik.

²¹ Sente (2020): i. m. 15.

²² IV/673/2020. A vészhelyzet kihirdetéséről szóló 40/2020. (III. 11.) Korm rendelet 1. §-a és a 4. §-a elleni alkotmányjogi panasz (vészhelyzet kihirdetése).

²³ Eötvös Károly Intézet: *Átmentett hatalomkoncentráció: koronavírus-leltár. A magyar kormány válságkezelésének alkotmányjogi értelmezése* (2020).

A koronavírus elleni védekezésről szóló 2020. évi XII. törvény (a továbbiakban: „vírustörvény”) célja az volt, hogy a kormány számára lehetővé tegye bármilyen rendkívüli intézkedés megtételét a tömeges megbetegedés megelőzése és a járvány következményeinek elhárítása érdekében. A szakmai kritikák szerint több sebből vérzik ez a törvény, bár garanciális elemeket is tartalmaz, úgymint az Országgyűlés folyamatos tájékoztatását és a parlament lehetőségét a törvény visszavonására, valamint az Alkotmánybíróság akadálymentes működésének a biztosítását. Mégis számos, az alkotmányos alapjogok radikális védelme mellett elkötelezett szerző szerint a „vírustörvény” több rendelkezése alaptörvény-ellenes.²⁴ Alaptörvény-ellenes az a rendelkezés, amely tartalmi értelemben korlátlan szükségrendeleti felhatalmazást ad a kormánynak arra, hogy a veszélyhelyzetben hozott kormányrendeletek hatályát – saját hatáskörben eljárva – a veszélyhelyzet végéig meghosszabbítsa. Olyan eszmefuttatással is találkozhatunk ebben a tanulmányban, amelyek azt vizionálja, hogy a magyar törvényhozás valóságos „öngyilkosságot” követett el, mert úgy mondott le az utólagos kontroll jogáról, hogy elvileg visszavonhatatlan folyamattá tette a kivételes felhatalmazást.

Halmi Gábor alkotmányjogász még ennél is erősebben fogalmaz, amikor a Hitlernek adott felhatalmazási törvényhez hasonlítja a koronavírus elleni védekezésről elfogadott törvényt.²⁵ A 2010 utáni alkotmányos berendezkedés legradikálisabb kritikusa egy másik blogbejegyzésében²⁶ azt állítja, hogy a rendes bíróságok működését felfüggesztették, büntető ügyszakban az ügyész teljes hatalmat kapott, az egészségügyi intézmények rendészeti irányításával egyfajta katonai hatalomátvétel előkészítése zajlik, és az alsóbb szintű bíróságok bezárása miatt az Alkotmánybíróság működése is értelmetlenné vált. Ezek a valóságot nélkülöző állítások még a korábban több nemzetközi perben a kormánnyal szembeni felet képviselő Karsai Dániel számára is túlmentek a tényszerű kritika határain.²⁷ Bár neki is számos alkotmányos aggálya akad a különleges jogrend szabályozásával kapcsolatban, de határozottan állítja, hogy a rendes bíróságok működnek, az ügyész csak járványügyi kockázat esetén halaszthat, a honvédség csupán a stratégiaiilag kiemelt ágazatokban jelent meg a szakmai koordináció

²⁴ Sente (2020): i. m. 18.

²⁵ „This was spectacularly proved on 30 March 2020, when the Orbán government introduced its Enabling Act similar to Hitler’s *Ermächtigungsgesetz* of 1933. The Act gives dictatorial powers under cover of declaring a state of emergency to fight COVID-19.” Gábor Halmi: How COVID-19 unveils the true autocrats: Viktor Orbán’s *Ermächtigungsgesetz*. *I-CONnect*, 2020. április 1.

²⁶ Gábor Halmi – Kim Lane Scheppele: Don’t be fooled by autocrats! Why Hungary’s emergency violates rule of law. *Verfassungsblog*, 2020. április 22.

²⁷ Dániel Karsai: Let’s not fool ourselves either! Some remarks on Professor Halmi’s and Professor Scheppele’s blogpost. *Verfassungsblog*, 2020. április 27.

elősegítése céljából, az Alkotmánybíróság pedig rendszeresen fogad beadványokat a veszélyhelyzet idején is.

A Velencei Bizottság 2020. májusi jelentésében foglalta össze azokat a szempontokat, amelyeket a különleges jogrend bevezetésével és működésével kapcsolatban figyelembe kell venni.²⁸ A magyar kormányzat úgy értékelte, hogy az ebben megfogalmazott jogállami követelményeknek a hazai szabályozás megfelel. A kormányoldali nézőpont szerint nem politikai okok, hanem a katasztrófa elhárítása miatt volt szükség a különleges jogrend kihirdetésére. Az emberi jogokra nem az állam, hanem a közegészségügyi veszély jelent fenyegetést, az államnak éppen az a feladata, hogy működésbe hozza a védelmi mechanizmusait, megvédje a polgárainak az élethez és az emberi méltósághoz való alapjogát. A járvány nem egyenlő mértékben sújtja a társadalom tagjait, az idősek és a betegek a legsérülékenyebb társadalmi csoportok, akikre az állam védelmi kötelezettsége leginkább kiterjed. Az állam tehát nem előidézője az emberi jogi sérelmeknek, hanem teljes arzenáljával arra törekszik, hogy polgárai életét és egészségét minél szélesebb körben megővje.

Az ellenzéki sajtó hosszú listákat közölt arról, hogy a kormányzat milyen módon élt vissza a rendkívüli felhatalmazással, hogyan használta fel a kínálkozó lehetőséget a saját klientúrájának gazdasági megerősítésre és a politikai rendszer további centralizálására. Az Eötvös Károly Intézet a már említett elemzésében vette számba azokat az alkotmányos problémákat, amelyek a koronavírus-válság kezelése kapcsán felmerültek. Számos ügy eljutott az Alkotmánybíróság (a továbbiakban: AB) elé, amelyek egy részében döntés is született (a gépjárműadó elvonása a helyi önkormányzatoktól, az önkormányzati tulajdonjog korlátozása veszélyhelyzetben, valamint a rémhírterjesztés).²⁹

Az AB-hoz 2020. július közepéig, a törvénykezési szünet kezdetéig összesen 20 darab, a járványügyi vészhelyzettel kapcsolatos beadvány érkezett, amelyekből kilenc az idegenrendészeti ügyben hozott határozat felülvizsgálatát érintette (kiutasítás járványügyi szabályszegés miatt). Érdemi döntés mindaddig csak az önkormányzati és a rémhírterjesztési ügyben született, az ügyek döntő többsége még folyamatban vagy hiánypótlás alatt áll. Az AB az önkormányzati gépjárműadó tekintetében, a hatásköri korlátok miatt érdemi vizsgálat nélkül visszautasította az indítványt, a nemzetközi szerződésbe ütközést tekintve pedig érdemi vizsgálat után elutasította azt. A határozatot soron kívül, több párhuzamos

²⁸ Elérhető: [www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI\(2020\)005rev-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI(2020)005rev-e).

²⁹ II/822/2020: Magyarország 2020. évi központi költségvetésének a veszélyhelyzettel összefüggő eltérő szabályairól szóló 92/2020. (IV. 6.) Korm. rendelet 4 §-a elleni utólagos normakontroll indítvány (gépjárműadó, önkorm. tulajdonjog). Döntés: 3234/2020. (VII. 1.) AB határozat. IV/699/2020: A Büntető Törvénykönyvről szóló 2012. évi C. törvény 337. § (2) bekezdése elleni alkotmányjogi panasz (rémhírterjesztés) döntés: 15/2020. (VII. 8.) AB határozat.

indokolással, különvélemény nélkül hozta meg a testület. Az utólagos norma-kontroll iránti kérelmet 54 ellenzéki képviselő nyújtotta be. A rémhírterjesztéssel kapcsolatos ügyben viszont személyes érintettségre hivatkozással egy ügyvéd adott be alkotmányjogi panaszt. Az AB ebben az esetben sem találta alkotmány-sértőnek a Büntető Törvénykönyvről szóló 2012. évi C. törvény 2020. március 31-től hatályos 337. § (2) bekezdését, de a későbbi bírói gyakorlat orientálására megfogalmazott egy alkotmányos követelményt.³⁰ További három alkotmányjogi panasszal támadott jelentősebb ügyben (különleges gazdasági övezetek kijelölése, vészhelyzeti kormányrendeletek hatályának meghosszabbítása és a közérdekű adatigénylés teljesítésének határideje különleges jogrend alatt) folyamatban van az eljárás az Alkotmánybíróság előtt.

A rendkívüli jogrend megszüntetését, a kabinet parlamenttől kapott fel-hatalmazásának visszaadását a kormánytöbbség nagy fegyvertényként ünnepelte. Úgy vélték, hogy ez az aktus látványos cáfolata a diktatórikus hatalomgyakorlás vádjának, bizonyítéka annak, hogy Magyarországon működik az alkotmányos jogállam. Az ellenzék a több mint 400 §-t tartalmazó a veszélyhelyzet meg-szűnésével összefüggő átmeneti szabályokról és a járványügyi készségről szóló 2020. évi LVIII. törvényben (a továbbiakban: „átmeneti törvény”) viszont a rendeleti kormányzás állandósítását, a rendkívüli jogrend idején kivételesen és ideiglenesen alkalmazott szabályok tartóssá tételét látta.

A liberális jogvédők kritikájának fókuszában az állt, hogy a járványügyi készség bevezetésével a kormány a rendkívüli jogrend elrendelése nélkül is hoz-hat rendkívüli intézkedéseket, a parlamenti ellenőrzés mellőzésével rendeletben korlátozhatja az egyéni szabadságot. A járványügyi veszélyhelyzet elrendeléséről az országos tisztí főorvos javaslatára, a miniszter előterjesztése alapján a kormány dönt. A járványügyi készség hat hónapig tart, de ennek hatályát a kormány meghosszabbíthatja, és így a rendeleti kormányzás minden parlamenti ellenőrzés nélkül hosszú ideig fenntartható.

Drinóczi Tímea szerint Magyarországon kialakult egy „illiberális alkotmá-nyosság”, ahol az alkotmányos demokrácia minden eleme, a jogállam, a demok-rácia, az emberi jogok megfigyelhetők, bár nem érvényesülnek maradéktala-nul. Az illiberális alkotmányosság nem ellentéte a liberális alkotmányosságnak, és nem egyenlő a tekintélyelvű hatalomgyakorlással.³¹ A kutató arra figyelmeztet,

³⁰ „Alkotmányos követelmény, hogy a szándékos bűncselekmény csak az olyan tényközlésre terjed ki, amelyről az elkövetőnek a cselekmény elkövetésekor tudnia kellett, hogy az hamis, vagy amelyet maga torzított el, és amely a különleges jogrend idején a védekezés akadályozására vagy meghiúsítására alkalmas. Az elkövetés idején vitatott, és csak a későbbiekben hamisnak bizonyuló tények közlése nem vonható a Btk. 337. § (2) bekezdésének hatálya alá.” 15/2020. (VII. 8.) AB határozat.

³¹ Drinóczi (2020): i. m. 2.

hogy a pandémiás válság kihívást jelent a világ bármely típusú alkotmányosságának és az alkotmányos gondolkodásnak egyaránt. Talán újra kellene gondolni az alkotmányos értelmezési kereteinket: a rendkívüli idők rendkívüli megoldásokat igényelnek, figyelve az egyes országok kulturális sajátosságaira, a szociális együttélés alapvető struktúráira és az alkotmányos demokrácia meghatározó értékeire. A magyar válságkezelés is arra emlékeztet minket, hogy a tényeket nem hagyhatjuk figyelmen kívül, és nyitottnak kell lennünk a szociális, politikai és jogi élet teljes spektrumára.

Quo vadis Magyarország?

A pandémiás válság, ha nem is tombol olyan erővel, mint a kitörésekor, velünk élő valóság maradt. A kormányok egy újabb hullám megelőzésére ismét a rendkívüli állapot bevezetését, szabadságkorlátozó intézkedések meglépését fontolgatják. A Covid ellenszerének kifejlesztése gőzerővel folyik, a készülő vakcinából a nemzeti kormányok és az Európai Unió is többmillióst tévelt rendelt előre. A koronavírus válságának árnyékában készülnek az amerikai választásokra, amelynek eredménye komoly hatással lesz a világpolitikai folyamatokra.

Az emberek szemében felértékelődött a biztonság és a stabilitás, a korlátozókat legnehezebben a fiatal generációk viselik, mert hozzá voltak szokva a mobilitáshoz és a fogyasztási hedonizmushoz. Bár az előrejelzések szerint a gazdasági növekedés jövőre beindulhat, még nagyon sokan nem találtak munkahelyet, és a családok jelentős része is felélte a tartalékjait.

A magyar kormány egyszerre készül a járvány terjedését megakadályozni szándékozó korlátozó intézkedésekre és a gazdaság újraindítását segítő ösztönző lépésekre. Úgy tűnik, hogy az ország nemzetközi összehasonlításban is az átlagnál kisebb sérülésekkel vészelt át a koronavírus-válság első szakaszát.

A vírusválság a politika stressztűrő képességének és az alkotmányos jogállam alapjogvédelmi rendszerének az eddigi legkomolyabb tesztje. Azok az országok tudják sikeresen kezelni a válságot, amelyekben az állam erős, és rendelkezik a problémák megoldásához szükséges kapacitásokkal, amelyekben a polgárok bíznak a közigazgatásban, és amelyekben hatékony és kompetens vezetés irányítja az országot.³² A történelmi tanulságok azt mutatják, hogy minden nagy válságot igen komoly társadalmi, gazdasági és politikai átrendeződés követett. Most sem lesz másként: változni fog a hatalom globális elosztása, a technológiai cégek tovább növelik a befolyásukat, a válság veszteségeinek körében fokozódik

³² Francis Fukuyama: *Political order and political decay. From the Industrial Revolution to the globalization of democracy*. New York, Farrar, Straus and Giroux, 2014. 658.

a feszültség, de ma még nem látni világosan, hogy ez az indulat ki ellen fog irányulni.

Ha elfogadjuk Fukuyama tételét, miszerint a válságkezelés sikerességét három tényező alapozza meg (kormányzati kapacitás, közbizalom és vezetőképesség), akkor differenciált kép alakul ki a magyar helyzetet illetően. Az Orbán-kormány elkötelezett az erős állam filozófiája mellett, és az elmúlt évtizedben a közigazgatás centralizációja irányába is határozott lépéseket tett. A kormányzati struktúrán belül a Belügyminisztérium rendelkezik a leghatékonyabb végrehajtási kapacitással, így nem véletlen, hogy a kórházparancsnoki rendszer és az Operatív Törzs működtetésében is kitüntetett szerepet kapott. Már a migrációs válság is megmutatta, hogy a miniszterelnök szívesen alkalmaz rendészeti eszközöket a problémák kezelése során, a hagyományos közigazgatási problémák megoldása viszont kevésbé kelti fel az érdeklődését. A nemzetstratégia szempontjából fontos, nagy átfogó elképzelések iránt vonzódik, a részrendszerek bürokratikus reformja pedig nem hozza lázba. Több esztendeje húzódik számos alrendszer, köztük az egészségügy és az oktatás átalakítása is. A koronavírus-válság éppen ezt a két rendszert érintette a legérzékenyebben, hiszen forrás- és feltételhiányos környezetben kellett válaszolni a váratlan kihívásokra. A vírusválság első hullámát az ágazat szereplőinek jelentős áldozatvállalása és rapid kormányzati beavatkozás révén sikerült kezelni. A kórházi ágyak felszabadítása és az oktatás otthoni digitalizációja igen súlyos társadalmi konfliktusokat is generált. Mindehhez társult még az önkormányzati szféra bevonása a közteherviselésbe (a gépjárműadó elvétele), amelyet még a kormánypárti önkormányzatok is komoly érdeksérelemként éltek meg. A közvélemény-kutatások szerint a kormány sikerrel kezelte a válság első hullámát, társadalmi alulnézetből viszont számos feszültség halmozódott fel, amelyet a nyári szünidő csak időlegesen tompított.

A kormányba és a közintézményekbe vetett bizalmat tekintve rendkívüli mértékben megosztott az ország. Az önkormányzati választás jól jelezte, hogy a főváros és még számos nagyváros lakosságának jelentős része elégedetlen a kormányzó erővel. Az ellenzéki győzelmek a kormánnyal való elégedetlenséget szimbolizáló morális lázadások voltak, amelyek, ha párosulnak szociális típusú elégedetlenséggel is, akkor leválthatják a hatalmon lévőket. A kormánypártoknak ugyanakkor nagyon stabil és elkötelezett szavazótáborra van, amely a közvélemény-kutatások szerint rendkívül elégedett a kormányfő válságmenedzselő munkájával. Amennyiben a vírusválság nem fordul át gazdasági és szociális válságba, és a kormány konszolidálni tudja a járványveszélyt, akkor talán még azok bizalmát is elnyerheti, akik pártpolitikai alapon nem szimpatizálnak a kormánypártokkal, de elismerik a válságkezelésben nyújtott teljesítményüket. Ha a növekedés jelentős, 7–9%-os visszaeséséhez, egyes kiskereskedelmi szektorok és ágazatok ellehetetlenüléséhez, az államháztartási hiány drasztikus megugrásához

párosul a vírusválság második hullámának gazdaságfékező és társadalmi feszültségeket generáló hatása, akkor igen nehéz hónapok elé néz az ország.

Azt talán senki nem vitatja Magyarországon, hogy olyan vezetője van a kormánynak, aki kézben tartja az adminisztráció működését, karizmatikus egyéniségevel uralja a hazai politikai erőteret, és az elmúlt években a nemzetközi politikában is meghatározó szereplővé vált. Kormányzati pozíciója és gazdasági háttérhatalma olyan gravitációs erőteret biztosít számára, amelyet a nagy multinacionális vállalatok is kénytelenek tudomásul venni. A liberális ellenforradalom meghirdetésével kiírta magát az európai mainstreamből, de olyan politikai pólust teremtett, amelyet nem lehet negligálni az európai porodon sem. Politikai erejét és legitimációját a háromszor egymás után elért kétharmados választási győzelem, a négyszeres miniszterelnökség és a több mint 30 éves élvonalbeli politikai tapasztalat adja. Mérhetetlenül nagy hatalom összpontosul a miniszterelnök kezében, és folyamatosan veszítenek kontrollszerépükből az erre rendelt alkotmányos intézmények és a korábban még fontos szerepet játszó informális visszacsatoló mechanizmusok. A rendszer egésze egyetlen személyre van felfűzve, akinek fizikai, mentális és intellektuális állapotától igen jelentős mértékben függ az ország kormányozhatósága. Válság idején nem csupán erőforrást jelent a rendszer ilyen mértékű függősége egyetlen személytől, hanem nagyon komoly rizikófaktort is függetlenül attól, hogy a politikai generációváltást reprezentáló fiatalabb politikusok egyre markánsabb szerepet vállalnak (Gulyás Gergely, Szijjártó Péter, Novák Katalin, Varga Judit).

Válság idején minden politikai rendszer kivételes felhatalmazást ad a végrehajtó hatalom számára, hiszen a hatályos törvények keretén belül nem lehetséges az új és gyorsan változó kihívásokkal szembenézni. Az amerikai alapító atyák egyike, Alexander Hamilton, aki nagyon félt a központi kormányzat túlzott hatalmától, úgy gondolta, hogy vészhelyzet idején fel kell függeszteni a fékek és ellensúlyok rendszerét. Az alkotmányos demokrácia akkor kerül veszélybe, ha a rendkívüli helyzet elmúltával sem áll helyre a jogállami rend. A kormányzati kapacitás, a közbizalom és a vezetőképeség tényezőit alapul véve azt mondhatjuk, hogy a rendszert ért hazai és külföldi kritikák ellenére van esély arra, hogy hazánk a válságot inkább sikeresen menedzselő országok sorába kerüljön.

A magyar alkotmányos jogállam működését illetően már komolyabb aggályok merülnek fel. Az alkotmányozó hatalom birtokában a kormányzó pártok igen ritkán vették maguknak a fáradságot arra, hogy a nyilvánosság előtt igazolják a jogi megoldásaik közjót szolgáló jellegét. A kétharmados kormányzás egyik markáns jellemzője az erőpolitika alkalmazása az élet minden területén, ekként a törvényhozásban is. A finoman hangolt jogi megoldások, netán a kompromisszumok nem Orbán kormányzásának a jellemzői. Így túl sok energiát nem pazaroltak annak igazolására sem, hogy a vészhelyzet bevezetésének meg-

voltak-e az alkotmányos alapjai, mondván: ott az Alkotmánybíróság, tessék normakontrollt kérni! A veszélyhelyzet kihirdetésével kapcsolatos beadvány pedig – amint azt korábban írtam – el sem jutott az érdemi tárgyalásig, így nem ismerhettük meg az Alkotmánybíróság álláspontját a kérdésben. Érdemes megfontolni, hogy miként lehetne a kormány túlhatalmát jelentő azon alkotmányos anomáliát megszüntetni, amely diszkrecionális jogot ad a veszélyhelyzet kihirdetésével, valamint tartamának meghatározásával kapcsolatban. *Egyrészt* a kormány veszélyhelyzeti rendeletalkotási jogkörének gyakorlását korlátok közé kell szorítani a tárgyi hatály alkotmányos követelményeket érvényre juttató pontos meghatározásával, amelyeket természetesen az Országgyűlés akár a veszélyhelyzet fennállása alatt is – sarkalatos törvényben – szükség esetén módosíthat. *Másrészt* a veszélyhelyzet kihirdetésével és az Alaptörvény 53. § (2) bekezdése alapján hozott rendeletekkel és intézkedésekkel kapcsolatos utólagos normakontroll esetében az Alkotmánybíróságnak sürgősen – a választási ügyekben alkalmazott határidőn belül – kelljen döntenie. Ha az utólagos alkotmányos felülvizsgálatra jogosultak közül bárkinek problémája van a rendeleti kormányzás fundamentumaival, akkor arra minél előbb szülessen alkotmánybírósági válasz a későbbi legitimációs viták elkerülése érdekében.

A napjainkban újra lendületet kapó koronavírus-járvány az alkotmányos demokráciák stressztűrő képességének a vizsgálója. Válsághelyzetekben mindig feszültség jön létre az polgárok alapjogainak védelme és a közösségi érdekek biztosítása között. Demokráciákban a veszélyhelyzet elmúltával a kormányzat lemond a különleges felhatalmazásáról, diktatúrákban marad a teljhatalom. A válság elmúltával kiállíthatjuk a bizonyítványt, hogy melyik ország milyen teljesítményt nyújtott a krízis kezelésében.

Felhasznált irodalom

- Antal Attila: Politikai és jogi alkotmányosság Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 22. (2013), 3. 48–70. Online: https://epa.oszk.hu/02500/02565/00075/pdf/EPA02565_poltud_szemle_2013_3_048-070.pdf
- Baudet, Thierry: *A határok jelentősége*. Ford. Lengyel Balikó Péter. Budapest, Századvég, 2012.
- Bellamy, Richard: *Political constitutionalism: A republican defence of the constitutionality of democracy*. Cambridge, Cambridge University Press, 2007. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511490187>
- Chronowski Nóra: Globális vagy lokális alkotmányosság? *Jogelméleti Szemle*, (2015), 4. 19–31. Online: http://jesz.ajk.elte.hu/2015_4.pdf
- Drinóczi Tímea: Jurisztokrácia és az alkotmányoligarchia vagy a többszintű alkotmányosság és alapjogvédelem. Reflexiók Pokol Béla írására. *Jogelméleti Szemle*, (2015), 4. 32–45. Online: http://jesz.ajk.elte.hu/2015_4.pdf
- Drinóczi, Tímea – Agnieszka Bień-Kacała: Illiberal constitutionalism: The case of Hungary and Poland. *German Law Journal*, 20. (2019), 8. 1140–1166. Online: <https://doi.org/10.1017/glj.2019.83>
- Drinóczi, Tímea: Hungarian abuse of constitutional emergency regimes – Also in the light of the COVID-19 crisis. *MTA Law Working Papers*, (2020), 10. Online: <https://jog.tk.hu/mtalwp/hungarian-abuse-of-constitutional-emergency-regimes-also-in-the-light-of-the-covid-19-crisis>
- Eötvös Károly Intézet: *Átmentett hatalomkoncentráció: koronavírus-leltár. A magyar kormány válságkezelésének alkotmányjogi értelmezése* (2020). Online: http://ekint.org/lib/document-s/1592554960-EKINT_Koronavirus-leltar_elemzes.pdf
- Erdős Csaba: *Parlamentari autonómia. Aktustani elemzések az Országgyűlés jogállásáról és hatásköréről*. Budapest, Gondolat, 2016.
- Fukuyama, Francis: *Államépítés. Kormányzás és világrend a 21. században*. Ford. Kitta Gergely. Budapest, Századvég, 2005.
- Fukuyama, Francis: *Political order and political decay. From the Industrial Revolution to the globalization of democracy*. New York, Farrar, Straus and Giroux, 2014.
- Gardbaum, Stephen: *The new Commonwealth model of constitutionalism: Theory and practice*. Cambridge, Cambridge University Press, 2013. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511920806>
- Halmi, Gábor: How COVID-19 Unveils the true autocrats: Viktor Orbán's Ermächtigungsgesetz. *I-CONnect*, 2020. április 1. Online: www.iconnectblog.com/2020/04/how-covid-19-unveils-the-true-autocrats-viktor-orbans-ermachtigungsgesetz
- Halmi, Gábor – Kim Lane Scheppele: Don't be fooled by autocrats! Why Hungary's emergency violates rule of law. *Verfassungsblog*, 2020. április 22. Online: <https://verfassungsblog.de/dont-be-fooled-by-autocrats>
- Hirschl, Ran: *Towards juristocracy. The origins and consequences of the New Constitutionalism*. Boston, Harvard University Press, 2004.
- Karsai, Dániel: Let's not fool ourselves either! Some remarks on Professor Halmi's and Professor Scheppele's blogpost. *Verfassungsblog*, 2020. április 27. Online: <https://verfassungsblog.de/lets-not-fool-ourselves-either>
- Klinberg, Eric: Coronavirus will change the world permanently. Here's how. *Politico Magazine*, 2020. március 19. Online: www.politico.com/news/magazine/2020/03/19/coronavirus-effect-economy-life-society-analysis-covid-135579
- Kovács Ágnes: A passzív nem puha, avagy miért nem igazolható az Alkotmánybíróság gyakorlata a politikai konstitucionalizmus alapján? In Gárdos-Orosz Fruzsina – Sente Zoltán (szerk.): *Jog és politika határán. Alkotmánybíráskodás Magyarországon 2010 után*. Budapest, HVG-ORAC, 2015. 213–259.

- Körösényi András: Max Weber és az Orbán-rezsim. Plebiszciter vezérdemokrácia Magyarországon. In Körösényi András – Illés Gábor – Gyulai Attila: *Manipuláció és demokrácia. Politikaelméleti tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 2019.
- Micklethwait, John – Adrian Wooldridge: *The Fourth Revolution. The global race to reinvent the state*. New York, Penguin, 2014.
- Pócza Kálmán: Alkotmányozás Magyarországon és az Egyesült Királyságban. *Kommentár*, 7. (2012), 5. 35–50.
- Poguntke, Thomas – Paul Webb (szerk.): *The presidentialization of politics – A comparative study of modern democracies*. Oxford, Oxford University Press, 2005.
- Pokol Béla: *A jurisztokratikus állam*. Budapest, Dialóg Campus, 2017. Online: <https://tudasportal.uni-nke.hu/tudastar-reszletek?id=123456789/6920>
- Pongrácz Alex: *Nemzetállamok és új szabályzó hatalmak a globális erőterben, avagy megszelídíthető-e globalizáció?* Budapest, Dialóg Campus, 2019. Online: <https://tudasportal.uni-nke.hu/tudastar-reszletek?id=123456789/14231>
- Sajó, András – Renáta Uitz: *The constitution of freedom. An introduction to legal constitutionalism*. Oxford, Oxford University Press, 2017. Online: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198732174.001.0001>
- Sata, Robert – Ireneusz Pawel Karolewski: Caesarian politics in Hungary and Poland. *East European Politics*, 36. (2019), 2. 206–225. Online: <https://doi.org/10.1080/21599165.2019.1703694>
- Stumpf István: *Erős állam – alkotmányos korlátok*. Budapest, Századvég, 2014.
- Szente Zoltán: A 2020. március 11-én kihirdetett veszélyhelyzet alkotmányossági problémái. *MTA Law Working Papers*, (2020), 9. Online: <https://jog.tk.hu/mtalwp/a-2020-marcus-11-en-ki-hirdetett-veszelyhelyzet-alkotmanyossagi-problemai>
- Tanács-Mandák Fanni: A politika prezidencializációja – Magyarország, Olaszország. *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás*, 2. (2014), 4. 110–119. Online: <https://folyoirat.ludovika.hu/index.php/ppbmk/article/view/2920>
- Tellér Gyula: *Hatalomgyakorlás az MSZP–SZDSZ koalíció idején*. Budapest, Kairosz, 1999.

Szabó Márton¹

A politikum fogalma

A politikai valóság *átfogó* azonosítására a politológiában három angol kulcskifejezés terjedt el: a *politics*, a *polity*, valamint a *policy*, vagyis a hatalmi, a szervezeti és a szakágazati politika. Nem problémamentes ezen kifejezések használata, hiszen a politikai valóság *egészét* is a *politics* fogalommal nevezzük meg, sugallva ezzel azt a leszűkített értelmezést, hogy a politika nem más, mint a *hatalom*, tevékenységként felfogva pedig a hatalomra törő egyének és a hatalmon lévők *érdekharc*a. Az utóbbi időben azonban a politikai valóság megnevezésére terjedőben van egy új kifejezés: ez a *politikum*. Ma még nem lehet tudni, hogy mi lesz az új fogalom sorsa; általánossá válik-e a használata, vagy csak tudománytörténeti epizód marad-e, de az bizonyos, hogy a kifejezés figyelemre méltóan a változás kifejeződése.

Az egyik változás a közgondolkodáshoz kötődik. Empirikus kutatások nélkül is tudható, hogy a közbeszédben a *politika* (*politics*) kifejezés szinte totálisan negatív tartalommal rendelkezik. Az állampolgárok sűrűn hangoztatják, hogy őket nem érdekli a politika, mert ahol politika van, ott a tisztességes ember által vállalhatatlan, „mocskos” dolgok történnek. A politika pénz- és pozíciószerezésről, hazugságról és manipulációról, mások „kinyírásáról” szól, és semmi másról. De ezt nemcsak az „átlagpolgár” gondolja és mondja, hanem gyakran az értelmiségiek és a politikusok is. Mindez a negatívum ma már rávetül – legalábbis hazánkban – a politológiára, sőt a politológusokra is. Úgy tűnik, hogy ezt helyettesítendő kezd elterjedni a politikum kifejezés, amely mintha lehetőséget adna arra, hogy az állampolgárok közös (nyilvános) valósága és a közösség ügyeinek az intézése mégiscsak vállalható legyen.

A másik változás történeti-társadalmi folyamatokhoz kötődik. A 20. században ugyanis a politikai valóságban radikális változások történtek, amit néhány tudós-kutató a politikum fogalmával igyekezett megragadni és kifejezni. Ennek kezdetei a század elejére nyúlnak vissza, amikor is Carl Schmitt a politika (*die Politik*) fogalmát a politikai (*das Politische*) fogalmával váltotta fel, ami egy jelző

¹ Külső kutató; Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet; professor emeritus. Kapcsolat: szabomarton42@gmail.com.

(*politisch*) új státusba helyezése.² Felfogását azóta is kommentárok sokasága igyekszik értelmezni.³ Egyesek a *das Politische* kifejezést politikumnak fordítják, mások maradnak a szó szerinti magyarításánál.

Ennek következtében a politikai valóság megnevezésére a *politics*, *polity* és a *policy* mellett jelenleg három kulcsfogalom áll a rendelkezésünkre: a *politika* (*politics*), a *politikai* (*political*), illetve a *politikum* (*politicum*). Az alábbi tanulmány kísérlet a politikum jelentésének kibontására, ám ehhez szükségesnek gondolom a politika és a politikai fogalmak értelmezését is, hiszen az új kifejezés ezekhez viszonyítva kapja meg a ma használatos, egyelőre enyhén bizonytalan jelentését. A tanulmány során először rekonstruálom a politika fogalmának definícióit a hazai politológiai egyetemi jegyzetek és kézikönyvek alapján, ami egyben megfelel a politika általánosan használt jelentésének is. Ezt követően vázolom Schmitt *das Politische* fogalmának karakterét, majd rátérek a politikum fogalma kapcsán felmerülő kérdések taglalására. Először a fogalom különböző felbukkanásait vizsgálom, majd mintegy példaként elemzem két kutató, jelesül Rosanvallon és Arendt meglátásait, hiszen ők a politikumra építették a kutatásaikat és a politikai valóságra vonatkozó elképzeléseiket. Végül igyekszem összegezni a kifejtetteket. Tézisem szerint a 20. században alapvetően megváltozott a politika valósága, amely a *politikai* szemlélete alapján átfogóan *politikumnak* értelmezhető. Nyelvtanilag kifejezve, a melléknév a politikai, a főnév a politikum, amelyet viszont a melléknév specifikál.

Mi a politika? A fogalom definíciói

Az egyetemi jegyzeteink, tankönyveink és a kézikönyveink szerzői már a munkáik elején igyekeznek tisztázni a politika fogalmát. Ez a definíciós kényszer nem terheli a szakmai tanulmányok és könyvek szerzőit, hiszen ők evidens módon a politikai valóság valamilyen részproblémáját dolgozzák ki, bár a szerzők politika

² Carl Schmitt: A politikai fogalma. In Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Ford. Cs. Kiss Lajos. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002 [1963]. 5–102.

³ Lásd erről Cs. Kiss Lajos: Egy keresztény Epimétheusz. In Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Ford. Cs. Kiss Lajos. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002. 241–286; Cs. Kiss Lajos: Találkozások Carl Schmitt-tel. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről*. Budapest, Gondolat, 2004a. 19–143; Szabó Márton (2004): A politikai fogalmának mélyítése: Carl Schmitt partizán-elméletéről. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről*. Budapest, Gondolat, 2004. 181–196; Szabó Márton: Politics versus the political: Interpreting 'das Politisch' in Carl Schmitt. *Distinktion: Scandinavian Journal of Social Theory*, 7. (2006), 12. 27–42.

felfogása implicit előfeltevésként ezekben is jelen van. A definíció a tankönyvekben talán azért is fontos, mert – amint Schmitt írja a *Politikai teológiában*⁴ – a definíciókat jól lehet tanítani és a diákokon számonkérni, valójában függetlenül attól, hogy mi is ezek igazságértéke és gyakorlati használhatósága. A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy a „forgalomban lévő” hazai tan- és kézikönyvek hogyan és milyen tartalommal definiálják a politika fogalmát.

Gombár Csaba 1983-ban publikált egy akkortájt sokat forgatott könyvet: ez volt a *Politika – címszavakban*, ami valójában egy politikatudományi kislexikon. A „Politika” címszóban Gombár először is hangsúlyozza a politika kifejezés összetettségét; ezt egyébként azóta is minden tankönyvíró megteszi. Azt írja, hogy a politika szóban „négy fogalom húzódik meg”: rendszer, hatalom, vezetés, igazgatás.⁵ Több mint 20 évvel később egy kézikönyvben Gombár ismét írt a politika fogalmáról, S ezt lényegében ugyanígy értelmezte, hangsúlyozva, hogy „a politika helyileg, országosan és nemzetközileg a hatalom tengelyén forog. A hatalom pedig harc a döntések tényleges birtoklásáért.”⁶

Bihari Mihály a társszerzője az úgynevezett „Bihari–Pokol”-nak. Ez a jegyzet először 1992-ben jelent meg, és azóta számtalan átdolgozott kiadása volt. Ez a leginkább használt politológiajegyzet a hazai felsőoktatásban. Ennek egyik, 2011. évi kiadását csak Bihari jegyzi, és e-book formában érhető el. Bihari is kiemeli a politikafogalom összetettségét, amelyben „egymással összekapcsolódó fogalmi elemeket” találunk. Ezek: közösségi létezés, hatalmi tevékenység, érdek-konfliktusok megjelenése, hatalomszerzésre irányulás, elkülönült alrendszer. De az erősen esetleges vonások felsorolása után fontosnak tartja, hogy külön is definiálja a politika úgymond lényegét: „A politika lényegét [...] akként határozhatjuk meg, hogy a politika érdek által meghatározott, célokat követő és akaratlagos tevékenység, amely a hatalom megszerzésére irányul.”⁷ Ugyanez az „alrendszer” felől: „A politikai rendszer központi elemét a hatalmi viszonyok (a hatalmat megtestesítő döntési pozíciók) alkotják.”⁸

Bayer József szerzőségében 1999-ben jelent meg *A politikatudomány alapjai* című egyetemi jegyzet. A politikai fogalom definíciójának nehézségét ő alapvetően a politikai valóság történeti változásában látja. A modern korban, írja, „a politika [kifejezés] két fő jelentésével találkozunk. [...] Az első szerint a politika

⁴ Carl Schmitt: *Politikai teológia*. Ford. Paczolay Péter. Budapest, ELTE ÁJK, 1992 [1922].

⁵ Gombár Csaba: *Politika – címszavakban. Elemi politikai fogalmak értelmezése*. Budapest, ELTE ÁJK, 1983. 129–130.

⁶ Gombár Csaba: Mi a politika? In Gyurgyák János (szerk.): *Mi a politika? Bevezetés a politika világába*. Második kiadás. Budapest, Osiris, 2004. 14.

⁷ Bihari Mihály: *Politológia*. Budapest, Nemzedékek Tudása, 2011.

⁸ Uo.

az, amit a hivatásos politikusok csinálnak.”⁹ „A másik felfogás szerint a politika közügyek optimális eldöntésére irányuló ésszerű tevékenység”, amely „az autonóm polgárok civil társadalmából emelkedik ki, és ennek ellenőrzése alatt és felhatalmazásával kell működnie”.¹⁰ Mindennek tengelyében azonban a hatalom van: végig ez érvényesült az egész európai történelmen át. Ennek megfelelően Bayer is ad egy lényegdefiníciót a politikáról. Azt írja: „a politika az egész közösség számára kötelező erejű döntések meghozatalának folyamata, a hatalmi (döntési) pozíciók elnyeréséért folyó, az érdekek ütközéséből fakadó társadalmi küzdelemmel együtt.”¹¹

Haskó Katalin és Hülvely István *Bevezetés a politikatudományba* című tankönyve is azzal indít, hogy felteszi a „Mi a politika?” kérdést.¹² Erre eddig többféle válasz született – írják – annak függvényében, hogy normatív, empirikus, funkcionalista vagy dialektikus elmélet alapján definiálta valaki a politikát.¹³ A szerzők úgy vélik, hogy „a maga szempontjai alapján mindegyik képes közölni valami fontosat a tárgyról, S így eltéréseik ellenére sem zárják ki egymást”.¹⁴ Van ugyanis egy közös magjuk vagy lényegük: „a politika tengelye a hatalom-érdek reláción helyezkedik el.”¹⁵ Ennek megfelelően „*politikai cselekvésnek* számít minden olyan cselekvés, amely (legalábbis szándéka szerint és potenciálisan) autoratív, azaz a társadalom minden tagjára nézve kötelező döntéseket hoz”.¹⁶

A Gallai Sándor és Török Gábor által szerkesztett *Politika és tudomány* című egyetemi jegyzetet 16 fő szerzői gárda jegyzi. A második fejezetet Láncki András írta, és az *A politika alapfogalmai* címet viseli. Ebben a fejezetben kerül sor a politika fogalmának meghatározására. A szerző nem hagy kétséget afelől, hogy a kifejezést egy objektivista és pozitivistá szemlélet alapján értelmezi. Azt írja: „A politikai jelenségek mindig megelőzik a politikai fogalmak kialakulását és használatuk elterjedését. A politika a politikatudományi fogalmak valóság-alapja. Ezért a politikatudomány legfontosabb fogalma a politika, melynek a jelentését akkor érthetjük meg, ha – a valóság teljes tiszteletben tartása mellett – analitikusan felbontjuk a politika fogalmát.”¹⁷ Ennek megfelelően Láncki a politikát a közösségre vonatkozó fogalomnak tekintí, amelyben közösségi célok

⁹ Bayer József: *A politikatudomány alapjai*. Budapest, Napvilág, 1999. 14.

¹⁰ Uo. 15.

¹¹ Uo. 13.

¹² Haskó Katalin – Hülvely István: *Bevezetés a politikatudományba*. Budapest, Villányi Úti Konferenciaközpont, 1996. 5.

¹³ Uo. 7–10.

¹⁴ Uo. 10–11.

¹⁵ Uo. 38.

¹⁶ Uo. 65.

¹⁷ Láncki András: A politika alapfogalmai. In Gallai Sándor – Török Gábor (szerk.): *Politika és politikatudomány*. Budapest, Aula, 2005. 17.

fogalmazódnak meg, S mindehhez (állami) szervezeti keretek és hatalmi intézmények társulnak. Bár jelzi ezek ellentmondásos természetét és történeti változását, szerinte is a politika lényege, szubsztanciája a *szervezett közhatalmi működés*.

Rövid áttekintésünk jól mutatja, hogy a politika fogalmát a jegyzetek és kézikönyvek szerzői miként értik és hogyan definiálják, ennek következtében hogyan tanítjuk ezt a politológus hallgatóknak, és miként terjesztjük a társadalomban. Ennek van egy sajátos *módja vagy logikája*. Egyrészt a tárgy összetett természete okán a szerzők felsorolják a politika alapvetőnek tartott vonásait, egyben jelzik, hogy ezekhez különböző elméletek kapcsolódhatnak. Másrészt ezt az eljárást nem tekintik a politika lényegét megadó definíciónak, ezért definitíve is megadják a politika szubsztanciális fogalmát, amely definíció a *per genus et differentiam* elvet követi. Vagyis a meghatározandó fajfogalomhoz hozzárendelik a saját legközelebbi nemfogalmat, és megadják azokat a vonásokat, amelyek megkülönböztetik az idesorolható többi fajfogalomtól. Jelen esetben: *A politika olyan célirányos tevékenység, amely érdeket érvényesít, és hatalomra irányul. A politika olyan nyilvános és közös (társadalmi) valóság, amely állami-szervezeti keretek között létezik.* Esetleg a kettő együtt: *A politika szervezett közhatalmi működés.*

Ezt azért fontos hangsúlyoznunk, mert minden ilyen definiálás az értelmezendő valóságot *hierarchikus és rögzült* valósággént írja le, amely valóságterületnek vannak érzékelhető felszíni vonásai, és van valami felszín alatti, a történeti változásokon átívelő *változatlan lényege*, ami vagy eszmei, vagy formai természetű, mint ezt egykoron már Platón és Arisztotelész is leírta.¹⁸ A definiálókban azonban fel sem merül, hogy a politika fogalmát milyen *általános világgép* vagy valóságfelfogás szerint határozzák meg. Evidenciának veszik, hogy ennek egyrészt nincs jelentősége, másrészt ez maga az *egyetlen* lehetséges meghatározási mód, holott nem az. Kérdezném: nekünk itt és most a politikának a valamiből származtatott változatlan, szubsztanciális és „örök lényegét” kellene megtalálnunk, felmutatnunk és átadnunk az új generációknak, és erre tanítani a társadalmat? A politikai valóság ugyanis már csak szegmenseiben ilyenféle, régóta „elmozdult” a politikai és a politikum felé, hazánkban csakúgy, mint Európában.

A politikai fogalma

Carl Schmitt elévülhetetlen tudományos érdeme, hogy már a 20. század második évtizedének végén, a *das Politische* (a politikai) fogalmának bevezetésével elsőként vetett számot azzal, hogy a 20. századra *új politikai valóság* formálódott ki Európában, amelyre megnevezésként már nem használható a politika

¹⁸ Lásd erről Eszes Boldizsár: A definíció. *Szabad Változók*, (2007), 4.

(*die Politik*) kifejezés. Ennek sem tartalma, sem elterjedt definiálási módja – főleg ennek szemlélete – nem adekvát az új történelmi helyzettel, amely inadekvációt egyébként a fentebb elemzett jegyzetek szerzői is képviselik mind a mai napig. Schmitt úgy vélte, hogy ezt csak a politikai jelző új státuszba helyezése képes jól megnevezni, mert az új politikai valóság egyrészt kifejezetten *nyitott* és *alakítható* valóság, másrészt létezésében az értelmezésnek és a *nyelvnek* kitüntetett szerepe van. Mondhatni a politikai valóság nincs zártan és készen, mint valamiféle fizikai-biológiai rendszer, amit aztán a fogalom visszatükröz és lefed, mint ezt az imént expressis verbis láthattuk például Lánczi definíciójában.

A *das Politische* által kifejezett schmitti újítást azonban sokan és szisztematikusan félreértik elsősorban annak radikalizmusa miatt. Ennek az a bevett módja, hogy a politikai fogalmát úgy próbálják értelmezni, mintha az még mindig a politika fogalma lenne, csak „újszerűen”. Holott Schmitt nemcsak mást ért politikai valóságon, mint sokan mások ölelte, hanem ennek adekvát fogalmát, a politikait, *más módon* is definiálta. Konkrétabban: Schmitt nem azt állítja, hogy a „politikai politika” szubsztanciája vagy lényege már nem a hatalom, hanem a barát-ellenség megkülönböztetés, sokkal inkább azt, hogy *a politikaiként értett politikai valóságnak nincs végső vagy örök lényege*, mert változó megkülönböztetések, döntések és értelmezések alakítják, természetesen nem önkényesen, és nem bármi módon, hanem adott keretek között és megismerhető szabályok szerint.

Schmitt szerint a politikai valóság alapja és letéteményese a 20. században már nem az államszervezet működése, és nem is az államot működtető szűk – alapvetően származási és kulturális – réteg tevékenysége; azaz nem az államból következik a politika, hanem a politikából az állam. Álláspontjának magyát a *Der Begriff des Politischen* (*A politikai fogalma*) első mondata már világosan kifejezi: „Az állam fogalma előfeltételezi a politikát.”¹⁹ Azaz felbomlott a politika hagyományos rendszer- és államközpontú valósága, s ez a helyzet új értelmezést kíván mind a politika, mind az állam vonatkozásában.²⁰ Schmitt azonban nem új „időtlen lényegmeghatározásokkal” kísérletezik, hanem a politika esetében „kritériumokat rögzít” – írja saját munkájáról.²¹

A megváltozott politikai valóság jellegzetes vonása, hogy a hatalmilag-államilag rögzült politikai valóságot egy *társadalom-központú* politikai valóság váltja fel, amit kompetitív és demokratikus politikai valóságnak is nevezünk. Itt

¹⁹ Schmitt (2002): i. m. 15.

²⁰ Egy új államelmélet szükségességéről és lehetőségéről lásd Cs. Kiss Lajos: Államelméleti helyzetkép. *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás*, 9. (2017), 2. 4–48; Cs. Kiss Lajos: Diszkurzív politikatudomány és reflexív államelmélet. In Horváth Szilvia – Gyulai Attila (szerk.): *Dialógus, vita, diskurzus. Tanulmányok a 75 éves Szabó Márton diszkurzív politikatudományáról*. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont – PTI – L'Harmattan, 2019. 49–71.

²¹ Schmitt (2002): i. m. 7.

azonban nemcsak arról van szó, hogy az állampolgárok maguk választhatják meg a vezetőiket, hanem arról is, hogy a civil társadalom is politikaalakító tényezővé vált, akár még a háborúk kivitelezésében is, amint ezt a *Theorie des Partisanen* (1963) könyv tanúsítja.²² Ennek következtében felértékelődik az értelmezve cselekvő *homo politicus*, ezzel együtt pedig a politika értelmezett valósága. Mindez feltűnően képlékennyé teszi az új politikai valóságot, amelynek nehéz „egyetlen” lényegét megadni, S aztán az „egészet” rendszerbe foglalni, lehetőleg „hézagmentesen”. „A rendszerek kora elmúlt. Amikor az európai államiság korszaka, háromszáz évvel ezelőtt, felfelé ívelt, pompás gondolatrendszerek keletkeztek. Ma már nem lehet ilyen építményeket alkotni” – írja Schmitt.²³

Akkor vajon hogyan lehet adekvátan gondolkodni és írni a politikai valóságról? Szisztematikusan, rendszerezetten természetesen lehet, és kell is, de egy-egy lényegű komplett rendszerek már nem hozhatók létre. A „hogyanhoz” Schmitt két megközelítést ad: egyrészt a *specifikum* megtalálását, másrészt a *kivétel* alapján történő értelmezést.

Először is a leírandó terület megragadásához ennek *jellegzetességeit vagy specifikumait* kell keresni, nem pedig a változatlan lényegét. Leo Strauss, aki már a megjelenés évében terjedelmes tanulmányban elemezte és kommentálta Schmitt munkáját, azt írta: „Schmitt kifejezetten lemond arról, hogy a politikairól »kimerítő definíciót« adjon. A »politikai lényegére« vonatkozó kérdést eleve a politikai *specifikumára* vonatkozó kérdésként értelmezi.”²⁴ A specifikum megtalálása pedig egy adott *kritérium* szerint történik, ami azt jelenti, hogy az ilyen módon értelmező személy a rivális specifikációs lehetőségek közül kiválasztja azt a *szempontot*, amely alapján az adott dolog érvényesen megragadható. A kritérium nem zárja ki más kritériumok (és specifikációk) lehetőségét, hiszen nézőpont és kritérium *elvileg több* is lehet, lényeg viszont csak *egy* van, a specifikum különböző tulajdonság lehet, a lényeg viszont változatlan szubsztancia.

A kritérium alapján definiáló személy, a lényegkeresővel szemben, felszabadul a politika teológiai szemlélete alól, mert a politikát már nemcsak tárgyában, hanem szemléletmódjában is szekularizálta. *Nem gondolja, hogy a politika jelenségeit égi vagy földi végső és külső okok determinálják, és felfedezésre váró „rejtett törvények” jelölik ki a határait*, és minden visszavezethető benne mondjuk a hatalomra. De nem lehet levezetni az erkölcsből, az esztétikából, a gazdaságból vagy bármely külső tényezőből sem. A kritérium olyan, mint egy reflektor az éjszakában: ennek segítségével az ember új és új területeket világít át, a dolgok új és új arca *világosodik meg* előtte. Ezzel együtt a kritérium expanzív jellegű.

²² Lásd Szabó (2004): i. m.

²³ Schmitt (2002): i. m. 13.

²⁴ Leo Strauss: Anmerkungen zu Carl Schmitts' Der Begriff des Politischen. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 67. (1932), 6. 732–749.

Lehet egyetlen szempont is, az viszont mindenre vonatkozhat, vagyis határtalan, mert nem átfogja és kimeríti a tárgyat, hanem *megérinti*. A *politikaiként* szemlélt politikai valóság egyik következménye, hogy a modern politika határtalannak és az élet egészét átható instanciának mutatkozik, annak minden jó és rossz következményével együtt. Ezért is van az, hogy a „hírhedt” barát-ellenség kritériumot sokan szisztematikusan félreértik. Schmitt maga azt írta könyve 1963-as kiadása előszavában, hogy munkája egy mérhetetlenül összetett új valóság első és óvatos elméleti körülhatárolása kívánt lenni, amiből aztán egyesek, mindenekelőtt a publicisztikában, „primitív közhelyet csináltak, egy úgynevezett barát-ellenség elméletet”.²⁵ A tudományban pedig a kritérium nyelviségét igyekeznek elvitatni, mondván, hogy a politika kapcsán nem a szó és a beszéd a fontos, hanem a realitás, az egzisztenciális súlyú létezés.

Schmitt másik értelmező kategóriája a *kivétel*. Röviden a következőről van szó. Egy dolog mint konkrét egész megismerhető olyan módon is, hogy nem az absztrakt és átfogó lényegét kutatjuk – alapvetően mennyiségi mutatók alapján –, mint ez általában szokásos, hanem azokat a konkrét egyedeit vagy részeit vizsgáljuk meg, amelyek magukban hordozzák az egész sajátosságait. Ezek a specifikus konkrétumok az egészhez képest *kivételek*, másképpen tipikus személyek, események és helyzetek, amelyek úgy egyesek, hogy közben általánosak is. Ez a különőség területe. A schmitti radikális elméletben a kritérium flexibilissé és nyitottá teszi a definiálás módját, a kivételes eset alapján történő értelmezés pedig rámutat az új definiálási mód *kitüntetett konkrétumára*. A kritérium, mert nézőpont, tárgyat tekintve mozog, határokat lép át és határokat épít, a kivételes eset viszont *fókuszál*, specifikus konkrétumokhoz köti a tekintetet, egyben a tárgya lehet érzéki-konkrét cselekedeteknek is. Így aztán a kivételes eset ugyanabban a vonatkozásban egyszerre lehet a résztvevők cselekvésének tárgya, valamint teoretikus magyarázó kategória.

Schmitt szerint a politikai kivételes esete a *háború*, a fegyveres harc, aminek egyben – mert kivételes esemény – értelmező-magyarázó ereje van. Vannak más kivételes helyzetek és események is: ilyen a bűn, a kaosz, az abnormalitás, az irracionalitás vagy a törvénytőlküliség. Vagy pozitív tartalommal: a bátorság, az önfeláldozás, a példamutatás, a döntés. Schmitt egyértelművé teszi, hogy a kivételes – S egyben tipikus – eseteknek nagy az ismeretelméleti terhelhetősége: ennek segítségével új módon lehet elrendezni mindazt, amihez viszonyítva a kivételesség megmutatkozik. Ez esetben az értelmezésnek határozott *iránya* van: az átlagosat a kivétel, a megszokottat a szokatlan, az általánosat a tipikus segítségével értelmezi. Mint a *Politikai teológiában* írja: „A kivétel fontosabb lehet, mint a szabály, és ennek oka [...], hogy egy komoly megfontolás mélyebbre hatol,

²⁵ Schmitt (2002): i. m. 12.

mint egy pusztá általánosítás, amely önmagát ismétli. A kivétel érdekesebb, mint a mindennapi esetek. A normális semmit, míg a kivétel mindent bizonyít, és nemcsak megerősíti a szabályt, hanem a szabály léte maga is a kivételből táplálkozik.”²⁶

A politikum felbukkanása

A terjedőben lévő „politikum” kifejezés használata három területen figyelhető meg, amint ezt a bevezetésben is jeleztem. (1) Az egyik a politikai *közbeszéd*. Itt a beszélők nem értenek rajta mást, mint amit a politikán általában érteni szoktunk, vagyis úgy tűnik, hogy különösebb megfontolás nélkül a *politika szinonimájaként* használják a politikumot. Ami többletet mégis kifejez a szó, sőt annak egyre sűrűbb felbukkanása, az nem más, mint az a tény, hogy a kifejezést használó személy a politikához való új viszonyát kívánja kifejezni a politikummal, mégpedig *pozitív* értelemben. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a politikum kifejezéshez nem tapad eleve negatív jelentés és elutasító érzelm, mint a politika szóhoz, lévén, hogy viszonylag új és ezért „ártatlan” kifejezésről van szó, még ha az kissé mesterkéltnek tűnik is. A politika helyett politikumot mondó személy egyszerűen azt fejezi ki, hogy őt igenis érdekli a politika, ő ezt fontosnak tartja, de nem a politika sok hozzáértett negatív vonása értelmében. Ehhez jól jön ez a kissé emelkedett kifejezés, amely úgy szól a politikáról, hogy eltávolítja a rátapadt elutasító attitűdöt.

(2) A politikum másik felbukkanása *egy tudományos vitához* kapcsolódik, nevezetesen Carl Schmitt *das Politische* fogalmának „magyarításához”, s itt sokan a schmitti kifejezés helyes magyar nyelvű kifejezését látják a politikum szóban. „A magyar Schmitt-recepcióban – írja Cs. Kiss Lajos, a *Der Begriffe des Politischen* magyar fordítója – mindenekelőtt a *das Politische* fordítása okoz gondot. A téma kutatói két megoldást használnak. Az egyik megoldás szerint a *das Politischét* az esztétikum, a logikum, etikum analógiájára *politikumnak* fordítják, a másik szerint, amely nemcsak alaktani, hanem nyelvtani értelemben is szó szerinti fordítást jelent, *politikainak*.”²⁷ Ebben a kérdésben a magyar tudományosság eléggé megosztott – írja.

Cs. Kiss Lajos hangsúlyozza, amennyiben a *das Politische* kifejezést – amit egyébként Schmitt teoretikus igénnyel vezetett be – nem *politikainak*, hanem *politikumnak* magyarítjuk, akkor – amennyiben következetesen járunk el – műveinek fordítása során más általa használt kifejezést is (k)um *szuffixummal* kellene

²⁶ Schmitt (1992): i. m. 6–7. A fordítást javítottam – Sz. M.

²⁷ Cs. Kiss Lajos: Carl Schmitt magyarul – a fordítás kérdőjelei. In Cs. Kiss Lajos: *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitttről*. Budapest, Gondolat, 2004b. 417.

használni, ami már-már mókás eredményre vezetne. „Tudomásunk szerint – írja Cs. Kiss – Schmitt egy alkalommal használja az újlatin eredetű »politikum« szót.”²⁸ Ez a tény azt jelzi, hogy Schmitt elköteleződése a *das Politische* fogalma mellett „átgondolt teoretikus döntés eredménye, nem pedig véletlen, egyfajta grammatikai-stilisztikai döntés műve”.²⁹ Ezért is egyet lehet érteni Cs. Kiss-sel, aki szerint az a döntő, hogy „a magyar változat hogyan és milyen mélységben képes visszaadni a fogalommal jelölt [...] tárgyi problémát, illetve hogyan és mennyiben közvetíti azt, amit Schmitt módszertani és elméletkonstrukciós szempontból lényegesnek tartott”.³⁰ Ennek pedig a magyar nyelvben a *politikai* fogalma felel meg.

(3) Harmadsorban a politikum kifejezés felbukkanása és használata a *politikai valóság egészének újragondolási igényét* is jelzi. Jelen írásban jómagam is ezt az álláspontot képviselem, és emellett érvelek. Nyilvánvaló, hogy ez az értelmezés összefügg az előbbivel: egy új és szokatlan szemlélet alapján ugyanis – ezt fejezi ki és hordozza a *politikai* fogalma – az eddigiektől eltérő politikai valóságot tudunk megragadni; ezt fejezi ki a politikum fogalma. Lehet persze valaki úgy a politikum használatának a híve, hogy mellőzi ezt az összefüggést. Tipikusan ilyen az a felfogás, amely a politikumban minden politikai cselekvés új *lényegét* igyekszik fellelni, mint teszi ezt Kende Péter.³¹ Lánczi András pedig, alig érthető módon, Schmitt munkáiban nem radikális újítást lát, hanem ókonzervativizmust: „a »politikai« fogalmának bevezetése kétségbeesett kísérlet a klasszikus politika felfogás megmentésére, ami akkor is igaz, ha ez nem volt Schmitt explicit célja.”³² Különösképpen szerencsétlen a *das Politische* kategóriát közvetlenül levezetni Schmitt ideológiai beállítódásából és politikai ambícióiból. Ennek megfelelően a bellicizmus „megalapozását” látni benne, mint például Mark Lilla tette ezt,³³ vagy az ész egyik trónfosztójaként kiátkozni, mint tette ezt Lukács György.³⁴

Figyelemre méltó viszont, hogy a „politikai politika”, vagyis a politikum értelmezése kapcsán megjelentek azok a munkák is, amelyek a kifejezést nem hatalmi törekvésekből és biográfiai adatokból próbálják magyarázni, hanem egy új társadalmi-politikai korszak megjelenését kísérlik meg az új fogalommal meg-

²⁸ Cs. Kiss (2004b): i. m. 418.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo. 419.

³¹ Kende Péter: Jegyzet Carl Schmitt egy francia követőjéről. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitttről*. Budapest, Gondolat, 2004. 223–226.

³² Lánczi (2004): i. m. 390.

³³ Mark Lilla: *A zabolátlan értelem. Értelmisségek a politikában*. Ford. Zsélyi Ferenc. Budapest, Európa, 2005 [2001]. 71–108.

³⁴ Lukács György: *Az ész trónfosztása. Az irracionalista filozófia kritikája*. Budapest, Akadémiai, 1954. 507–515.

ragadni. Ilyen Bence György³⁵ és Dinnyei Béla³⁶ egy-egy írása, akik – Schmitt *A politikai fogalma* című tanulmányát állítva vizsgálódásuk középpontjába – egyszerűen a politikai fogalma helyett a politikum fogalmát használják. Különbözőbb magyarázat nélkül ezt tekintik a *das Politische* helyes magyar ekvivalensének. Rekonstrukciójukban mindketten hangsúlyozzák azonban, hogy Schmitt felfogása egy új politikai valóság körvonalazása, de nem elemzik ennek átfogó szemléleti, módszertani sajátosságát. A politikum fogalmának lehetséges elterjedésére utal az a gyakorlat is, amelynek követője különböző elméleti megfontolás nélkül ugyan, de egy *tágan* értelmezett politikai gyakorlat és valóság megnevezésére használja a kifejezést, leginkább alkalmilag. Ilyen például Granasztói György esszéje³⁷ és Bíró András publicisztikája.³⁸

Vannak azonban olyan szerzők is, akik a politika *egész* valóságát a politikai-ból kiinduló politikum hatálya alá helyezik, és ennek megfelelően értelmezik a „politikai politikát”, mégpedig nem egy-egy írás erejéig, és nem is hatalomigazolási szándékkal. Ilyen a francia Pierre Rosanvallon, aki a politikum kifejezésnek *elméletképző* jelentőséget tulajdonítva megkísérli a *politika egész történelmét* a politikum történeteként feldolgozni és megírni. Ilyen továbbá Hannah Arendt is, aki ugyan nem használja a kifejezést, de a felfogása teljességgel megfelel a politikum itt jelzett fogalmának. Emellett a hazai diszkurzív politikatudomány is konveniól az így értett politikum fogalmával.³⁹

Pierre Rosanvallon politikuma

„Én a politikum történetével foglalkozom – nyilatkozta Rosanvallon egy 1995-ben megjelent interjúban –, nem a politika [...] történetével.”⁴⁰ Majd így folytatta: az utóbbit általában egyenlőnek veszik vagy összekeverik „a társadalom- vagy politikatörténettel, a kultúrtörténettel, az erőviszonyok, az ideológiák, a társadalmi

³⁵ Bence György: A politikum sajátossága. In Bence György: *Politikai-filozófiai tanulmányok 1990–2006*. Budapest, L'Harmattan, 2007. 13–25.

³⁶ Dinnyei Béla: Közelítések a politikum fogalmához. *Phronesis*, 1. (2007), 1. 17–30.

³⁷ Granasztói György: Mi történt itt? A politikum újraalkotása. *Magyar Szemle. Új folyam*, 19. (2010), 9–10.

³⁸ Bíró András: Politika – Politikum. *Élet és Irodalom*, 55. (2016), 19.

³⁹ Lásd Szabó Márton: *Diszkurzív politikatudomány. Bevezetés a politika interpretatív szemléletébe és kutatásába*. Budapest, Osiris, 2016; Kiss Lajos András: *Politika és diskurzus. Szabó Márton politikafilozófiai invenciója*. Budapest, L'Harmattan, 2015; Cs. Kiss (2019): i. m.; Horváth–Gyulai (2019): i. m.

⁴⁰ Pierre Rosanvallon: A politikum történetének művelése. Beszélgetés Pierre Rosanvallonnal. Ford. Lakatos Éva. In Pierre Rosanvallon: *Civil társadalom, demokrácia, politikum: történelmek és elméletek. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Napvilág, 2007a [1995]. 9.

gyakorlatok és a kultúrák történetével”.⁴¹ Tudható azonban, hogy miként a politikai fogalma, úgy a politikum fogalma is *szokatlan* kifejezés, amit jól mutat, hogy a kifejezés magyarázatra készítette Rosanvallon magyar fordítóját és recenzensét egyaránt. A fordító csak a schmitti kategória könnyebb kezelhetőségét látta benne, a recenzens pedig igen nehezen érthető kifejezésnek találta.⁴² Nem hiszem azonban, hogy csupán ennyiről van szó.

Rosanvallon ebben az interjúban – és máshol is – elég világosan elmondta, hogy felfogásában mi is lenne a politikum. Fogalmilag kifejezve: „a *politikait* [la politique] főnévként *politikumnak* [le politique] nevezem.”⁴³ Vagyis ha a politikailag értett politika valóságát akarjuk megnevezni, akkor ezt a politikum kifejezéssel tehetjük meg – mondja Rosanvallon. Ezzel nem érvényteleníti Schmitt *das Politische* (a politikai) fogalmát, mert nem azt javasolja, hogy a politikai *helyett* használjuk a politikum kifejezést, amint ezt a magyarországi vitában a politikum mellett kardoskodók javasolták. Rosanvallon azt mondja és írja, hogy amennyiben *a politikai fogalma felől értett politikai valóságot* akarjuk *átfogóan* léteiben megnevezni és leírni, akkor ezt a politikum kifejezéssel tehetjük meg.

Először is – hangsúlyozza Rosanvallon – „a politikumot [...] átfogó témaként próbálom felfogni”,⁴⁴ miközben „a klasszikus politológusok elsősorban a politikai viselkedésmódokat tanulmányozzák, a működő erőket elemzik, felméri a közvéleményt, értelmezik a választási eredményeket”,⁴⁵ és más részterületeket vizsgálnak. Ha pedig a politikumot történetileg fogjuk fel – Rosanvallon ugyanis elsősorban ezt tette –, akkor azt találjuk, hogy „a politikum átfogó történetének tárgya a politikai észérvek kialakulásának és fejlődésének megértése, azaz olyan reprezentációkból álló rendszereké, amelyek megszabják azt, hogy [egy] adott korszak, egy ország vagy adott társadalmi csoportok cselekedeteiket irányítják és jövőjüket tervezik”.⁴⁶ Vagyis nem mellőzhetők azok a *gondolati formák és értelmezési módok*, amelyek részesei az adott korszaknak. Ennek érdekében – írja – „először is meg kell írni annak a történetét, ahogy [egy] adott korszak, egy ország vagy bizonyos társadalmi csoportok megpróbálnak válaszolni arra, amit többnyire homályosan *problémának* érzékelnek, másodsorban pedig fel kell vázolni [...] a valóság és reprezentációja között zajló állandó kölcsönhatás történetét”.⁴⁷ Merthogy „a politikum szférája

⁴¹ Rosanvallon (2007a): i. m. 10.

⁴² Licskó György: A politikumról – kezdőknek és haladóknak. *Múltunk*, (2008) 2. 297–298.

⁴³ Pierre Rosanvallon: A politikum fogalmi történetéhez. Ford. Lakatos Éva. In Pierre Rosanvallon: *Civil társadalom, demokrácia, politikum: történelmek és elméletek. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Napvilág, 2007b [2003]. 173.

⁴⁴ Rosanvallon (2007a): i. m. 10.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Uo. 12.

⁴⁷ Uo.

a társadalmi jelenségek és azok reprezentációinak megjelenési helye”. Ugyanis „a helyzetek felismerése és aktivitásba fordítása fogalmak [...] körül kristályosodik ki és válik érzékelhetővé”.⁴⁸

Akár a társadalmi-politikai valóság egy adott részét nézzük, akár átfogóbban vizsgálódunk, a politikum feltárása Rosanvallon szerint azt jelenti, hogy az adott témát egyrészt a maga *konkrét totalitásában* próbáljuk megragadni, másrészt ezt a szereplők *értelmezéséhez* kapcsoljuk. Vagyis nem elégedhetünk meg valamely részterület önmagában vett vizsgálatával, hanem vizsgálni szükséges az adott dolog minden lényegesnek tartott összefüggését, továbbá rekonstruálni szükséges azt is, „hogyan alakították ki a [...] szereplők adott helyzetekről saját értelmezésüket”.⁴⁹ „Célom – mondja Rosanvallon – olyan csomópontok beazonosítása, amelyek köré új politikai és társadalmi észérvek szerveződnek, ahol az intézményi változások, irányítási technikák és a társadalmi kapcsolatok megjelenési formáival érintkezve módosulnak a társadalmi jelenségek reprezentációi.”⁵⁰ Itt utalnék arra, hogy a politikai *fogalomtörténet-írás* éppen ezt teszi: a kutatók azokat a kulcsfogalmakat vizsgálják, amelyekben egy-egy adott korszak és kultúra résztvevői elgondolják és „megcsinálják” saját valóságukat.⁵¹

Rosanvallon azt is világossá teszi, hogy ilyen módon eljárva nem fedez fel ismeretlen tartományokat, hiszen a politikum „eredetisége inkább módszerében, mint anyagában rejlik”⁵² – és természetesen szemléletében, teszem hozzá. Ennek megfelelően Rosanvallon tényanyagát interaktív és megértő módon kezeli. Interaktív módon, mert azt elemzi, „hogyan hatnak egymásra [a] politikai kultúra, az intézmények és az események, amikor többé-kevésbé szilárd alakzatot hoznak létre”.⁵³ Továbbá megértő módon, „amennyiben arra törekszik, hogy egy-egy kérdést visszaüllesszen a felmerüléskor érvényes szövetbe”.⁵⁴ Hangsúlyozza, hogy ez a tudás sem egyéni, sem társadalmi szinten nem a meglévő visszatükrözése, hanem *heurisztikus* jellegű, mert a tapasztalat változó tudása beleágyazódik a helyzet igényébe és változtatásába.

⁴⁸ Rosanvallon (2007a): i. m.

⁴⁹ Uo. 15.

⁵⁰ Uo. 12.

⁵¹ Lásd erről Szabó Márton: Az összehasonlító politikai fogalomtörténet-írás lehetőségei. In Szekeres András (szerk.): *A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa*. Budapest, L'Harmattan – Atelier, 2002. 159–172; Szabó Márton: The conceptual history of politics as the history of political conceptualisations. *European Journal of Political Theory*, 8. (2009), 2. 75–84; Szabó Márton – Szűcs Gábor Zoltán: Fogalomtörténeti perspektívák. *Múltunk*, 56. (2011), 2. 4–19.

⁵² Rosanvallon (2007a): i. m. 15.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo.

A politikum azonban elsősorban politikai tevékenység. Ilyen értelemben azt a folyamatot jelenti, „melynek során egy emberekből álló csoport, amely önmagában csak egy »populációt alkot«, fokozatosan valódi közösséggé válik. A politikum tehát ama szabályok kidolgozásának mindig vitákkal járó folyamata során alakul ki, amely viták kimondva vagy kimondatlanul a részvétel és az elosztás lehetőségeiről szólnak, és amelyek formát adnak a politikai közösség életének.”⁵⁵ Vagyis ha „a *politikait* főnévként *politikumnak* nevezem, akkor ezen egyszerre értem a közös élet meglétének egyik lehetséges módját és a közös cselekvés egyik lehetséges formáját, amely egyértelműen különbözik a *politika* gyakorlásától” azaz a hatalom működésétől.⁵⁶

Rosanvallon változatos területek és témák vizsgálatán demonstrálja szemlélete és módszere érvényességét. Ezek közül itt egyetlen témát mutatok be röviden, ez pedig a *demokrácia* értelmezése. Bizonyos történeti előzmények után – írja Rosanvallon – a politikum „kiteljesedett formáját a demokratikus társadalmakban nyeri el, ahol az együttélés szabályai nincsenek eleve meghatározva, hagyomány által megkötve, vagy valamilyen hatóság által kötelességgé előírva”.⁵⁷ Így kerül a politikum középpontjába a demokrácia fogalma, amely Rosanvallon szerint egyszerre biztos és bizonytalan természetű. Anélkül, hogy állást foglalna a kiterjedt demokráciavita egyik vagy másik képviselője és irányzata mellett, azt hangsúlyozza, hogy a demokrácia *nyitott és változó* politikai berendezkedés. Rosanvallon pozíciójának azért van különös jelentősége, mert a demokrácia-értelmezések valamilyen vonatkozásban rendre megkísérlik rögzíteni a demokrácia alapvetőnek vélt vonásait és definiálni úgymond a lényegét. Miközben ezek a viták és értelmezések nemhogy nyugvópontra nem jutottak még, de manapság is folyamatosan zajlanak.

Rosanvallon azonban ezt nem hibának tartja, hanem a demokrácia legfontosabb vonását látja benne, ugyanis a demokrácia a kezdetektől „kétértelműségek és feszültségek” rendszere.⁵⁸ Merthogy „a demokrácia az, ahol a politikum tágas, nyílt mezőként tűnik fel, éppen a benne rejlő feszültségektől és bizonytalanságokból fakadóan. [...] E fogalomban régóta egymáshoz kötődik a jóról szőtt álom és a bizonytalan valóság.” A politikum felől vizsgált demokrácia ugyanis „egy olyan rendszert idéz fel, amely mindig ellenállt a vitathatatlan kategorizálásnak. [...] A demokráciát kísérő csalódások és árulások érzete azért is erős, mivel meghatározása tökéletlen maradt.”⁵⁹ De nem azért, mert az értelmezők korlátoztak

⁵⁵ Rosanvallon (2007b): i. m. 172.

⁵⁶ Uo. 174.

⁵⁷ Uo. 174.

⁵⁸ Uo. 174.

⁵⁹ Uo.

voltak, hanem azért, mert természetéhez tartozik a definiálások töredékessége, kiegészíthetősége.

Rosanvallon ennek az antinomikus feszültségnek négy vonását mutatja be. (1) A demokrácia alanya a nép, miközben „a nép csak saját megközelítő és folytonos reprezentációja által létezik. A nép egyszerre határozott és megfoghatatlan. Valamilyen »mi« és »ők«, aminek mindig vitatott a megjelenítése.”⁶⁰ (2) Feszültség van „a számszerűség és az értelem, a tudomány és a vélemény között”. Ez azért van, mert a modern politika egyrésztől „az általános választójog intézményén keresztül létrehozta a politikai egyenlőséget, miközben egy racionális hatalom felemelkedését igényli, amelynek kérlelhetetlen objektivitásával együtt jár az elszemélytelenedés”.⁶¹ (3) Bizonytalan a társadalmi hatalom, „mivel a népszuverenitás bajosan juthat kifejezésre olyan képviseleti intézményeken keresztül, amelyek így vagy úgy, de ennek megkérdőjelezéséhez vezetnek”.⁶² (4) Feszültség van „a szabadság és a hatalom, avagy másként fogalmazva a liberalizmus és a demokrácia” között.⁶³ Másképpen fogalmazva, ez az emancipáció és a részvétel antinómiája.

Hajlamosak vagyunk azt gondolni, hogy van a történelem és jelen, van a társadalom és a demokrácia, holott demokrácia maga a politikai modernitás. Vagyis „nemcsak arról van szó, hogy a demokráciának *van története*”.⁶⁴ Sokkal inkább arról van szó, hogy „a demokrácia *maga »a« történelem*. Elválaszthatatlan ugyanis a saját magára irányuló felfedezések és kísérletezgetések, a megértés és a kidolgozás munkájától.”⁶⁵ (S ebben egyaránt részt vesz a „kis” állampolgár és a „nagy” politikus, az „okoskodó” értelmiségi és az „elmélyült” tudós. Már ha a demokráciát a politikum fogalma és nem a politika fogalma felől közelítjük meg.

Hannah Arendt „politikuma”

Hannah Arendt nem vezette be tanulmányaiba a politikum fogalmát, azonban van egy töredékben maradt munkája, amely a *Mi a politika?* címet viseli, és amelyben a politikai valóságot a politikum eddig bemutatott szemlélete alapján vizsgálja és írja le. Itt olvashatjuk a következőt: „Ha a mi időnkben politikáról akarunk beszélni, akkor azokkal az előítéletekkel kell kezdenünk, amelyekkel [...]”

⁶⁰ Rosanvallon (2007b): i. m. 175.

⁶¹ Uo.

⁶² Uo.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Uo.

a politikával szemben mindannyian viseltetünk.”⁶⁶ Három olyan előítéletet sorol fel, amelyek egyaránt jellemzik a közgondolkodást és a tudományos kutatásokat, és így alapvetően meghatározzák, hogy miként gondolkodunk a politikáról, és milyen módon cselekszünk a politikában. Ezek: a politika *uralmi viszony, erőszak, csalárdság*.⁶⁷

Az a gond ezekkel a közkeletű nézetekkel – írja –, hogy tévútra viszik a politika *egészének* szemléletét és a közéleti-politikai valóság gyakorlati alakítását. A probléma kettős, állítja. Először is: a jelzett előítéletes nézetek *tartalmilag implikálnak* olyan felfogásokat, amelyeket egyrészt nem gondolunk végig, másrészt talán már nem is vállalnánk, miközben, kimondatlanul ugyan, de ezeket is állítjuk. Másodszor pedig: ezek a téves felfogások és az ezzel járó tettek a politika helytelen *szemléletéből* fakadnak, S mert szemléleti kérdéstről van szó, nem lehet őket korrigálni a helytelen állítás pusztá tagadásával. A hibás szemlélet meghatározó vonása pedig az, hogy hangoztatói a politikát az emberekben és intézményekben lévő közös vonásokra építik, holott *a politika nem közös (common), hanem közösségi (public) valóság*, amely semmilyen módon nem értelmezhető a közös vonások keresésének és az így előálló lényeg definíciója alapján.

Az emberekre nézve mindazt valamilyen közös (*common*) valóságnak tekintetjük, ami jellemzően és általánosan emberi vonás, ezért minden emberben megtalálható, szemben azokkal a tulajdonságokkal, amelyek csak egyediek, individuálisak, azaz privát jellegűek. Az emberekben sok ilyen közös vonás van. Testi jegyeink, biológiai működésünk, továbbá cselekedeteink, gondolkodásunk és életmódunk számtalan olyan vonása, amely *közös minden emberben* vagy az emberek nagyobb csoportjában. Ilyenek a kulturális adottságaink is, amelyekbe belenövünk. Mindez szorosan összefügg ember voltunkkal, ezért a *common* világba a születésünkkel lépünk be, és a halálunkkal távozzunk belőle, *adottságaink* tehát.

Arendt szerint azonban az emberek *common* realitásában *nincs semmi politikai*. A tényleges politikai létezés és valóság ugyanis nem az emberekben van benne, mint valami általánosan közös tulajdonság, hanem *az emberek közötti térben* jön létre, ezért az egyes embereken *kívül* található, mint *viszonyainak* rendszere és ezek valamilyen állapota. Ennek megfelelően bírálja a híres görög kifejezést. „*Zoon politikon*: mintha az emberben lenne valami, ami az esszenciájához tartozik. S pontosan ez nem igaz: *az ember a-politikus*. A politika az emberek-közöttben jön létre, vagyis teljességgel az emberen kívül. Ezért aztán tulajdonképpen politikai szubsztancia nincs is.”⁶⁸ Márpedig „e köztes térben játszódik le

⁶⁶ Hannah Arendt: Mi a politika? Ford. Mesés Péter. In Hannah Arendt: *A sivatag és az oázisok*. Budapest, Gond–Palatinus, 2002 [1993]. 27.

⁶⁷ Uo. 28–30.

⁶⁸ Uo. 23.

minden emberi ügy”.⁶⁹ Bármilyen nemes eszme is az „Isten egyedülvalóságának képmására teremtetten ember”,⁷⁰ ez az ember nem gondolható el politikai lényként. Ugyanis „innen nézve csak az ember lehetséges, az emberek nem lehetnek mások, mint ugyanannak a többé-kevésbé ismétlődése”.⁷¹ Így lesz a politika alapvetően vagy elvont lényeg, vagy mennyiség kérdése.

Arendt megállapítását rendkívül figyelemreméltónak kell tartanunk, ugyanis radikálisan különbözik attól a módtól, ahogyan a politikáról általában gondolkodunk és beszélünk, alapvetően a politika fogalma felől közelítve. Amikor nem egyes konkrét személy vagy helyzet leírását akarjuk megadni, hanem *általánosítani* próbálunk, akkor pontosan az Arendt által bírált módon járunk el. Összehasonlítjuk egymással a konkrét dolgokat, és megadjuk azokat a vonásokat, amelyek közősek bennük, dedukálunk, ahogy a logikában mondják – vagyis keressük bennük a legkisebb közös többszöröst vagy a legnagyobb közös osztót, ahogy pedig a matematikában mondják. Ezek lesznek aztán a politikailag konkrét dolgok általános vonásai, és ezekből deriválódik a politika lényege. A tudomány feladatának pedig azt tekintjük, hogy a politikát ilyen módon írjuk le, azaz absztrakt vonások rendszereként. S közben szinte észre sem vesszük, hogy minél általánosabb, azaz „igazabb” az empirikus fogantatású tudományunk, annál életidegenebb, annál kevésbé bír érvényességgel arra a valóságra nézve, amelyből kivontuk, és amelyre egyébként vonatkozna. Ilyen szemlélettel ugyanis nem lehet megragadni a dinamikusan változó, cselekvően formált konkrét társadalmi-politikai valóságot, legfeljebb elméleteinket, modelljeinket illusztrálni a konkrétumokkal. Természetesen van némi heurisztikus értéke ennek a szemléletnek a társadalomra nézve is, de legfeljebb az elsődleges tájékozódásra szolgál. A politika, pontosabban a politikum azonban a *viszonyainkban* létezik, ebben él és mozog, nem pedig biológiai, pszichikai és tudati közös vonásainkban. A viszonyokban nyerhet csak realitást a kritérium és a kivétel is mint a politikai által értelmezett politikai valóság, azaz a politikum.

Ennek megfelelően indítja Arendt a *Mi a politika?* című munkáját ezzel a mondattal: „A politika az emberek pluralitásának a tényén nyugszik.”⁷² Majd később: „A politika a *különbözőek* együtt és egymással-létéről szól.”⁷³ Márpedig a különböző emberek együttléte és együtt cselekvése nem lehet csak az, ami minden emberben közös, így legfeljebb gondolkodhatunk egymásról, de nem cselekedhetünk együtt. Ennek alapja azokban a viszonyokban van, ami az embereket összefűzi S egyben elválasztja. Vagyis az ember tényleges *viszonyairól* van

⁶⁹ Arendt (2002): i. m. 40.

⁷⁰ Uo. 23.

⁷¹ Uo.

⁷² Uo. 21.

⁷³ Uo. 22.

szó, amit az érintettek valamilyen módon *együtt* alakítanak, hiszen csak azt lehet a cselekedetek közvetlen tárgyává tenni, ami *érzékelhető* módon létezik.

Annak következtében, hogy – szemben a tárgyakat és dolgokat létrehozó munkával – a politikai cselekedet határait elvileg nem lehet pontosan meghúzni és következményeit nehezen lehet kiszámítani, továbbá sem visszavonni, sem ismételni nem lehet őket, jól érzékelhető módon mulandóság, bizonytalanság és törekenység jellemzi a politikai tetteket és a politikai valóságot.⁷⁴ Mindennek a kiküszöbölése nem lehetséges lényegmegadással, aztán ebből vezetve le a realitásokat, hiszen így dogmatikussá tesszük a gondolkodásunkat, a politikai cselekvéseinket pedig a status quo őrzésére korlátozzuk. A helyzettel az az attitűd tudományosan adekvát, amely a politikum mentén gondolja végig a „politikai politika” természetét, és így próbál számot vetni közös életünk reális *lehetőségeivel*.

Összegzés

A *politika* (*politics*) fogalmát váltó politikai és *politikum* (*politicum*) felbukkanása annak köszönhető, hogy a 20. században alapvetően megváltozott az európai társadalmak közösségi szerveződése és működése. A modernitás nagy projektjét lassan elkezdte felváltani a modernitás utáni valóság, amely már nehezen volt megragadható a korábbi évszázadok leírására és értelmezésére született kifejezésekkel. 1900-ban halt meg Friedrich Nietzsche, a modernitás nagy kritikus, és ebben az évben jelentette meg Georg Jellinek az *Allgemeine Staatslehre* (*Általános államtan*) című munkáját, amelynek alaptézise így szól: „A *politika* nem más, mint alkalmazott vagy gyakorlati államtan.”⁷⁵ Ez az adott korban általános véleménynek és gyakorlatnak számított, S erre Jellinek is utalt az iménti állítás terjedelmes lábjegyzetében. Szűk három évtizeddel később viszont Carl Schmitt ennek a tételnek éppen az ellenkezőjét állította, vagyis azt, hogy az állam létezése épül a politikára, ezért ennek adekvát megnevezése már nem a politika, hanem a politikai, avagy a politikum fogalma. Érdekes, de mindkét állítás igaz. Csakhogy Jellineké visszafelé, a megelőző évszázadokra érvényes, Schmitté pedig előre felé, a 20. és a 21. századra.

A *társadalomra épülő politika* olyan radikális változás, hogy kifejezetten félre-értjük a saját valóságunkat, ha a hagyományos politika fogalmának próbálunk új

⁷⁴ Hannah Arendt: Munka, előállítás, cselekvés. Ford. Hogyinszki Éva. In Balogh László Levente – Bíró-Kaszás Éva (szerk.): *Fogódzók nélkül. Hannah Arendt olvasókönyv*. Pozsony, Kalligram, 2008 [1964]. 189–193. Arendt elméletének recepciójára lásd Balogh László Levente (2020): Politika a posztfaktikus korban. Hannah Arendt az igazságról és a hazugságról a politikában. *Politikatudományi Szemle*, 29. (2020), 2. 7–22.

⁷⁵ Georg Jellinek: *Allgemeine Staatslehre*. Berlin, O. Häring, 1900. 13.

jelentéseket adni, vagy megkíséreljük ennek differenciálását. A politikum fogalma új megközelítést, új szemléletet és egyben új valóságot involvál. Ezt az új politikai valóságot ma már sokan *tapasztalják* maguk körül, de nehezen tudnak szakítani a politikai valóság rögzült és hierarchikus szemléletével. Elfogadják azt a látens nyomást, ami a diadalmas természettudományok és a köznapi korlátoltság felől hat ránk, amely szerint van két külön valóság: a társadalom (a politika) objektív rendje és az ember szubjektuma. A tudomány dolga ezért semmi más, vélik, mint visszatükrözni a rajta kívüli objektív valóságot. Két példaként elemzett szerzőnk – Rosanvallon és Arendt – esetében láttuk, hogy a társadalomtudományok, jelesen a politikatudomány esetében egyáltalán nem tanácsos efféle radikális elválasztottságban gondolkodni, hiszen a politikum valósága folyamatosan formálódik közösségi (*public*) cselekedeteink, verbális megnyilatkozásaink közegeiben, amiben a társadalom minden tagja részt vesz valamilyen módon, még a hallgatásával és a tartózkodásával is.

Felhasznált irodalom

- Arendt, Hannah: Mi a politika? Ford. Mesés Péter. In Hannah Arendt: *A sivatag és az oázisok*. Budapest, Gond–Palatinus, 2002 [1993]. 21–158, 201–222.
- Arendt, Hannah: Munka, előállítás, cselekvés. Ford. Hogyinszki Éva. In Balogh László Levente – Bíró-Kaszás Éva (szerk.): *Fogódzók nélkül. Hannah Arendt olvasókönyv*. Pozsony, Kalligram, 2008 [1964]. 171–193.
- Balogh László Levente: Politika a posztfaktikus korban. Hannah Arendt az igazságról és a hazugságról a politikában. *Politikatudományi Szemle*, 29. (2020), 2. 7–22. Online: <https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2020.2.7>
- Bayer József: *A politikatudomány alapjai*. Budapest, Napvilág, 1999.
- Bence György: A politikum sajátossága. In Bence György: *Politikai-filozófiai tanulmányok 1990–2006*. Budapest, L'Harmattan, 2007. 13–25.
- Bihari Mihály: *Politológia*. Budapest, Nemzedékek Tudása, 2011. Online: https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_519_40137/adatok.html
- Bíró András: Politika – Politikum. *Élet és Irodalom*, 55. (2016), 19. Online: www.es.hu/cikk/2016-05-13/biro-andras/politika-8211-politikum.html
- Cs. Kiss Lajos: Egy keresztény Epimétheusz. In Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Ford. Cs. Kiss Lajos. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002. 241–286.
- Cs. Kiss Lajos: Találkozások Carl Schmitt-tel. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről*. Budapest, Gondolat, 2004a. 19–143.
- Cs. Kiss Lajos: Carl Schmitt magyarul – a fordítás kérdőjelei. In Cs. Kiss Lajos: *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről*. Budapest, Gondolat, 2004b. 417–419.
- Cs. Kiss Lajos: Államelméleti helyzetkép. *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás*, 9. (2017), 2. 4–48. Online: <https://folyoirat.ludovika.hu/index.php/ppbmk/article/view/1742>
- Cs. Kiss Lajos: Diszkurzív politikatudomány és reflexív államelmélet. In Horváth Szilvia – Gyulai Attila (szerk.): *Dialógus, vita, diskurzus. Tanulmányok a 75 éves Szabó Márton diszkurzív politikatudományáról*. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont – PTI – L'Harmattan, 2019. 49–71.
- Dinnyei Béla: Közelítések a politikum fogalmához. *Phronesis*, 1. (2007), 1. 17–30.
- Eszes Boldizsár: A definíció. *Szabad Válogatások*, (2007), 4. Online: www.szv.hu/cikkek/a-definicio
- Gombár Csaba: *Politika – címszavakban. Elemi politikai fogalmak értelmezése*. Budapest, ELTE ÁJK, 1983.
- Gombár Csaba: Mi a politika? In Gyurgyák János (szerk.): *Mi a politika? Bevezetés a politika világába*. Második kiadás. Budapest, Osiris, 2004. 7–16.
- Granasztói György: Mi történt itt? A politikum újraalkotása. *Magyar Szemle. Új folyam*, 19. (2010), 9–10. Online: www.magyszemle.hu/cikk/mi_tortent_itt_a_politikum_ujraalkotasa
- Haskó Katalin – Hülvely István: *Bevezetés a politikatudományba*. Budapest, Villányi Úti Konferenciaközpont, 1996.
- Horváth Szilvia – Gyulai Attila (szerk.): *Dialógus, vita, diskurzus. Tanulmányok a 75 éves Szabó Márton diszkurzív politikatudományáról*. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont – PTI / L'Harmattan, 2019.
- Jellinek, Georg: *Allgemeine Staatslehre*. Berlin, O. Häring, 1900.
- Kende Péter: Jegyzet Carl Schmitt egy francia követőjéről. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről*. Budapest, Gondolat, 2004. 223–226.

- Kiss Lajos András: *Politika és diskurzus. Szabó Márton politikafilozófiai invenciója*. Budapest, L'Harmattan, 2015.
- Lánczi András: Carl Schmitt és a liberalizmus. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről*. Budapest, Gondolat, 2004. 390–401.
- Lánczi András: A politika alapfogalmai. In Gallai Sándor – Török Gábor (szerk.): *Politika és politikatudomány*. Budapest, Aula, 2005. 14–29.
- Licskó György: A politikumról – kezdőknek és haladóknak. *Múltunk*, (2008), 2. 296–302. Online: www.multunk.hu/wp-content/uploads/2017/01/szemle08-2.pdf
- Lilla, Mark: *A zabolátlan értelem. Értelmiségiek a politikában*. Ford. Zsélyi Ferenc. Budapest, Európa, 2005 [2001].
- Lukács György: *Az ész trónfosztása. Az irracionista filozófia kritikája*. Budapest, Akadémiai, 1954.
- Pogonyi Szabolcs – Bodnár M. István – Borbély Gábor (szerk.): *A politikum filozófiája. Bence György- emlékkönyv*. Budapest, Gondolat, 2010.
- Rosanvallon, Pierre: A politikum történetének művelése. Beszélgetés Pierre Rosanvallonnal. Ford. Lakatos Éva. In Pierre Rosanvallon: *Civil társadalom, demokrácia, politikum: történelmek és elméletek. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Napvilág, 2007a [1995]. 7–30.
- Rosanvallon, Pierre: A politikum fogalmi történetéhez. Ford. Lakatos Éva. In Pierre Rosanvallon: *Civil társadalom, demokrácia, politikum: történelmek és elméletek. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Napvilág, 2007b [2003]. 169–196.
- Schmitt, Carl: A politikai fogalma. In Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Ford. Cs. Kiss Lajos. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002 [1963]. 5–102.
- Schmitt, Carl: *Politikai teológia*. Ford. Paczolay Péter. Budapest, ELTE ÁJK, 1992 [1922].
- Strauss, Leo: Anmerkungen zu Carl Schmitts' Der Begriff des Politischen. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 67. (1932), 6. 732–749.
- Szabó Márton: Az összehasonlító politikai fogalomtörténet-írás lehetőségei. In Szekeres András (szerk.): *A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa*. Budapest, L'Harmattan – Atelier, 2002. 159–172.
- Szabó Márton: A politikai fogalmának mélyítése: Carl Schmitt partizánelméletéről. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről*. Budapest, Gondolat, 2004. 181–196.
- Szabó, Márton: Politics versus the Political: Interpreting 'das Politisch' in Carl Schmitt. *Distinktion: Scandinavian Journal of Social Theory*, 7. (2006), 12. 27–42. Online: <https://doi.org/10.1080/1600910X.2006.9672920>
- Szabó, Márton: The conceptual history of politics as the history of political conceptualisations. *European Journal of Political Theory*, 8. (2009), 2. 75–84. Online: <https://doi.org/10.1177/1474885108100857>
- Szabó Márton: *Diszkurzív politikatudomány. Bevezetés a politika interpretatív szemléletébe és kutatásába*. Budapest, Osiris, 2016.
- Szabó Márton – Szűcs Gábor Zoltán: Fogalomtörténeti perspektívák. *Múltunk*, 56. (2011), 2. 4–19. Online: www.multunk.hu/wp-content/uploads/2017/01/szabomszucs2011-2.pdf

Szigeti Péter¹

Az önreproduktív-önépítő társadalmi lét és a jogrendszer kapcsolata

Az emberi praxisra épülő társadalmi-történelmi lét a létezők rendjében az egyetlen olyan, amelyben *az okság és a normativitás, az okság és az értékelés megszüntethetetlenül együtt van*. Nincs olyan emberi, amelyben ez elesne. Éppen ellentétben a neokantiánus módszerdualizmussal, amely bár lehet termékeny absztrakció, módszer, meghatározott jogi jelenségek átvilágítására, de nem adhat magyarázatot a jog mint emberi praxisforma létezésbeli alapjára. A neokantiánus módszerben elesik a jog ontológiájának kérdésfelvetése, amely ellenben megoldódik a létrétegek koncepciójával.

A *szervetlen* anyag mindenféle teleologikus meghatározottságot nélkülöző, vak kauzalitásra épülő mozgásformájához képest a *szerves* anyag, az élő már rendelkezik a „tudattalan célszerűség” mechanizmusával, végső soron evolúciós léptetőrugókkal (variációk – szelekció – alkalmazkodás – stabilizálódás), ami miatt nemcsak a le- és felépülés, hanem a környezethez való alkalmazkodás folyamatában a természetes szelekció is érvényesül. Itt már van fejlődés, azonban tudati aktivitás, tehát az emberi szubjektum fogalmi gondolkodása nélküli mozgásként. A szervetlen anyagiságot és az élő anyag evolúciós mechanizmusait *ontológiai előfeltételül kapja az emberi-társadalmi gyakorlat*, de az elsődleges (munka) és másodlagos, de nem másodrendű (jogi objektiváció) *teleologikus meghatározottságok kategoriális többletével építkezik*, tudati és cselekvési aktivitásával átformálja azokat. Finális determináció csak a tárgyteremtő emberi praxis számára adott. Ez a társadalmi lét specifikuma, amely önépítő és önmaga újratermelésére épül, és amelyben a tapasztalás és a fogalmi gondolkodás az emberi tevékenység együttes koordinálója mind a mindennapi életben, mind pedig a jog életében. A *finális determináció* a tudat aktivitása és a tudatos eszközhasználat révén eltér a *tudattalan célszerűség* mechanizmusától, azzal nem összekeverhető (noha ezt rendszeresen megteszik). Az ember az egyetlen olyan lény, amely a tényszerűség és a „legyen” jelleget, a kauzalitást és az értéket átformálva képes egyesíteni (mint ahogy gondolatilag elválasztani is). A társadalmi lét komplex szerkezetének

¹ Egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar Jogelméleti Tanszék. Kapcsolat: szigp51@gmail.com.

vagy a jogalkalmazás menetének megértéséhez az analízisre szükség van. De *magában az emberi tevékenységben a kauzalitás és az érték* – nagyon különböző módokon –, de *ontológiai egységet alkot*. Ezért az *analitikusan elválasztott és ily módon megértett mozzanatokot vissza kell illeszteni a komplexebb egészbe*, illetőleg az össz folyamatba. Ha tetszik, ember alatti, pusztán ösztönszerű lét volna az, amelyből hiányozna az eszmei, az értékmozzanat mint a tevékenység és cselekvés koordinátora, és emberfeletti, transzcendens lényt kell (kellene) feltételeznünk ahhoz, hogy az érték önmagában, emberi magatartás, a szubjektum befogadása nélkül befolyáshoz juthasson.

Az emberi-társadalmi praxis ontológiai egysége alapján nem ismerhetünk el a szubjektumtól független, transzcendentális, örök, időtlen, eszményi kellést, mint Lotze és tanítványa, Heinrich Rickert és az újkantiánusok. Az ilyen érték érvényessége csak léttelen lehet, a befogadó szubjektumtól és tapasztalattól független, *a priorisztikus* adottság.

A materialista lételméleti megfontolásból következően tehát nem követjük a neokantiánus módszerdualizmusból következő utat, amely a módszertisztaság jegyében utasítja el a kauzalitás és a normativitás bármilyen egységesítésének lehetőségét. Ez a paradigma valójában csak akkor áll elő, ha a kauzalitást (*Sein*) a természetre korlátozzák, a *normativitást (Sollen) pedig léttelen értéknek tekintik, amelynek a tapasztalattól (Faktizität) független az érvényessége (Geltung)*. A társadalmi cselekvésekben azonban, és csakis azokban, megszüntethetetlenül és együtt van jelen az oksági és az eszmei-erkölcsi értékmozzanat; ahogyan a jog emberi-társadalmi világában is. Ha az értékrendeknek és értékeknek közülük van az emberi magatartáshoz, akkor közülük kell hogy legyen a kauzalitáshoz is, akár a keletkezésüket, akár a funkcionálásukat nézzük. Más kérdés, hogy az okság a szellemi szférában persze nem a mechanikai vagy más természettudományos okság, hanem az okság általános formájának különös megnyilvánulása, mert motívumokként lesz jelen akár az individuális, akár a társadalmi tudatban. A *szellemi szférát a társadalmi létrétegen belül* elhelyezkedőként fogjuk fel, ahol az *átfogóbb létréteg* azért tartalmazza – módosítva – belső összetevőjét, mert saját feltételei közötti motivációs mozzanattá teszi. Még az emocionális cselekvésekben is jelen van a motívumok harca. Léteznek tehát szellemi, értelmi (a neokantiánusoknál *Sinngebilde*), pszichikai képződmények, amelyek analitikusan kiemelhetők a társadalmi létből, de ezek létszerűen, a valóságban – amely „inter- és multidiszciplináris” – a társadalmi képződmények (*Sozialgebilde*), cselekvések, folyamatok mozzanataiként hatnak.² Ezzel persze túlkerülünk a módszertanilag bár

² Szilágyi Péterhez kapcsolódó megoldásunkhoz lásd Szigeti Péter: Lételmélet és jogi objektíváció. Hommage à Peschka Vilmos. *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae*, LIII–LIV. (2017b), 101–109.

felvethető és bizonyos összefüggésekben – így a jogalkalmazás leírásának vagy az eszmei érvényesség és jogkövető/jogsértő cselekvés szociológiájának vonatkozásában termékeny módszerdualizmuson –, de társadalomontológiai nézőpontból mesterségesen posztulált egy ilyen elszigetelés.

Az újkantiánus tényfogalom – a tény tér- és időbeli, okozatos összefüggés, amelyet érzékszerveinkkel érzékelünk – szűkebb, mint a valóság fogalma, hiszen befejezett, zárt, szükségképpen *a posteriori* jellegű, és a létezők dologszerűségét sugallja. Eltérően *a valóság fogalmától, amely nemcsak fakticitásokat tartalmaz, hanem lehetőségeket, modalitásokat, ezért nyitott a jövőre, folyamatszerű és relacionista*. Jelenség és lényeg kifejlődő egysége között a látszat fokai ékelődhetnek be: *a még nem lényeges és a már nem az, mert elmúlt. A valóság – filozófiai értelemben – a jelenség, látszat és lényeg különbségének egysége*, amely a társadalmi létre vonatkozóan specifikusan feltételezi az objektum-szubjektum viszonyt. Ezért nem kell a hegeli objektív idealizmust követni, és az emberi praxist kikapcsolva „a lét mássá levésének önmagára vonatkoztatottságaként” magyaráznia a változást és a társadalom alakítását. Mert nem a természet és a társadalom előtt létező valaminő eszme a teremtő, hanem az önteremtő emberi praxis hozza létre, konstruálja meg a saját valóságát, részben a jogi objektiváción keresztül. *Az emberi tevékenységek, miközben megmunkálják anyagi és szellemi tárgyaikat, kettős folyamatot eredményeznek: a tárgy megformálásával egyidejűleg termelik ki képességeiket, készségeiket. Az emberi-társadalmi praxis önteremtő: adott ismeretei birtokában törekedhet jóra és gonoszra, jogszerűre és jogellenesre, de alkothat a szépség törvényei szerint is, a valóság szerkezetében meglévő lehetőségek közötti döntésekkel és tevékenységekkel formálja át a fennállót.*

Ábrázoljuk némiképp sematikusán a társadalmi valóság szerkezetét! A „szellemi szféra” és a „szellemi tárgy” megkülönböztetésével kell kezdenünk. A szféra eleve nem lehet egyedi, míg a szellemi tárgy létezhet elszigetelt egyediségként, individuális tudattartalomként. A szellem, a szellemi szféra mindig társadalmi tudatként a társadalmi lét egyik alkotója – eltérően a szellemi tárgytól. Ha *nem* a szellemi szférájáról van szó – amely eleve társadalmi produktumként létezik –, hanem kommunikáció- és tárgyiasság *nélküli, az egyénben in mente lejátszódó elszigetelt aktusokról*, akkor vagy *gondolat*ról (szellemi tárgyról), vagy *individuális pszichikai* jelenségről beszélhetünk. Ami a kétpólusú társadalmi létben – az ember reprodukciója a társadalomban és a társadalom mint totalitás reprodukciója – mindaddig az előző pólushoz, és csak ahhoz tartozik, ameddig az egyén gondolatát, lelkiállapotát, tudattartalmát nem rögzíti, vagy ezt egy más által rögzített valaki nem kommunikálja. Ha ez megtörténik, akkor az egyed kilép elszigeteltségéből, és a gondolatához mint szellemi tárgyhöz, mint objektumhoz kapcsolódik/kapcsolódhat egy másik egyén, befogadóként. Az elszigetelt gondolat – intellektuális, morális, lelki – személyközi viszonyná, az előállított szellemi objektum

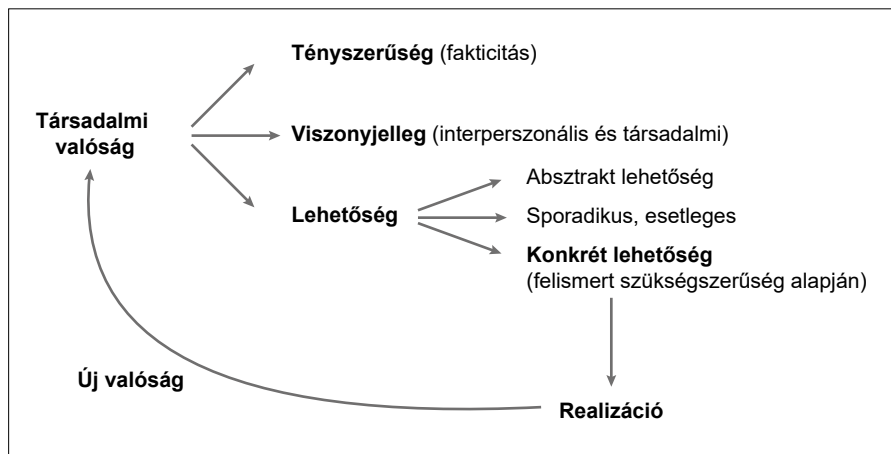
és a befogadó (megértő-félreértő) szubjektum közötti viszonyra válik. Az egyének közötti *közlendő – közlés* (nyelvi vagy szimbolikus tárgyiasság) és *befogadás interszónális kapcsolatokká szerveződik*. Ezek sokféleségén – *ad hoc* kapcsolatok, kisközösségek, barátság, szerelem, család, munkahely, lakóhely – keresztül rugaszkodik el az egyén saját közvetlenségétől, S válik közösségi és kommunikatív lényvé. Az egyéni létezés reprodukciója során, az individuum anyagi, szellemi és társas-közösségi szükségletei kielégítésére hozza létre *jogügyleteit*, amelyekkel jogalként autonóm módon alakítja életviszonyait, és pedig jogviszonyokként (ad-vesz; cserél; házasodik; elválík; örököl; örökbe fogad; lízingel; felhasználói engedélyt ad stb.).

Az egyes ember individuumként alkotóeleme e közösségeknek, jogügyleti jogviszonyainak, ezek fel-, le és átépülő dinamikájának, személyközi érintkezési formáinak, miközben egyidejűleg és megszüntethetetlenül az objektív társadalmi viszonyok strukturális körülményei és szabályozó intézményeinek feltételei közepette él. A mindennapi élet, annak privát és intim szférája a társadalmi lét egyéni pólusából kiindulva szerveződik és kapcsolódik az általánosabb, strukturálisan ható viszonylatokba.³ A társadalmi létben az egyént és a társadalmat nem különmemű entitásokként kell szembeállítani egymással, hanem éppen ellenkezőleg; a két pólus egymásra vonatkoztatott. Az össztársadalmi viszonyok reprodukciója jelöli ki az egyének számára fennálló *pozitív és negatív feltételeket hordozó mozgástereket* a különböző létszférákban, miközben az egyes embereknek mint egyedeknek a reprodukciója alkotja az összreprodukció létalapját. Egyed- és fajfenntartás nélkül nem lenne összreprodukció. Az össztársadalmi viszonyok reprodukciója pedig nemcsak anyagi és szellemi javak előállítását, tehát nemcsak gazdasági viszonyokat jelent, hanem mindenkor személyközi, kulturális és tudati viszonyok termelését és újratermelését.

A személyközi társadalmi viszonyokat a közvetlen érintkezés – barátság, szerelem, házasság, kis csoportok, együttélés stb. – behatárolt alanyi köre, a megszámolhatóság jellemzi. Míg az objektív társadalmi viszonyok (vagy éppen társadalmi tények) az egyéni akaratoktól függetlenül létező, mennyiségileg kevésbé behatárolható objektív viszonyrendszerek: ilyen a nemzeti és nemzetközi munkamegosztás adott foka, a tulajdonviszonyok jellege, a piaci kapcsolatok dologszerű, értéktörvény körül szerveződő sztochasztikus mozgása vagy a világpiac mértékviszonyai stb. Olyan, az individuális tudattól és akarattól függetlenül

³ Nem oszтанánk, hogy az egyes ember csak külső, közömbös környezete volna a rendszernek (mint Luhmannál). A társadalmi lét nem rendszerszerű, hanem az emberek által csinált történeti képződmény, *intenzív individuumként létező protagonistáival* (nagy történelmi személyiség, államférfi vagy *opinion leader*) és a sokaság osztály, réteg és csoport tagolta *extenzív individuumaival*. Ezért mi a társadalmi lét rész- vagy alrendszerének elemzésére használjuk a rendszerelméletet.

létező és ható viszonyokról van szó, amelyek Marx társadalmi formákról szóló magyarázataiban vagy Émile Durkheim társadalmi tény⁴ fogalmában (és nem az ismeretelméleti szempontú neokantiánus tényfogalomban) nyertek elméleti kifejezést.

A társadalmi valóság önreproduktív szerkezete

Forrás: saját szerkesztés

Ebben a felfogásban a társadalmi valóság önreproduktív képződmény, mert ágensként magába foglalja a cselekvő szubjektumokat, akik belépnek a vak oksági összefüggésekbe. Az alkotó szubjektivitás az önmagát mozgató státuszába kerül. A célokat kitűző vagy éppen értékrendet követő realizáció sikere döntően az adott feltételek közötti adekvát eszközhasználaton múlik. A realizáció, a *megvalósulás* a természeti folyamatokban nem létezik: ez kizárólag az emberi-társadalmi lét kategóriája, az eszmei mozzanat, a cél- vagy értékracionális motivációjú cselekvés aktusa révén determináltan, az eszközhasználattal teremtett új tárgyiasságot.⁵ Kilépv a reális időfolyamból és a körülmények közvetlen determinatív nyomásából, a megvalósulás sikere azon múlik, hogy a szubjektumok, cselekvő ágensek *felismerik-e* a strukturális összefüggések,

⁴ Durkheim meghatározása: „társadalmi tény minden olyan – állandósult vagy nem állandósult – cselekvésmód, amely képes kényszerítő erővel hatni az egyénre, vagy pedig ami egy adott társadalomra általánosan jellemző és egyéni megnyilatkozásaitól független, önálló léttel rendelkezik.” Kiemelés az eredetiben. Émile Durkheim: *A társadalmi tények magyarázatához. Válogatott tanulmányok*. Ford. Ádám Péter. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978. 36.

⁵ „A megvalósulás mint az új létforma kategóriája egyúttal fontos következménnyel jár: az emberi tudat a munkával, ontológiai értelemben, megszűnik epifenomenon lenni.” Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról*. Második kötet. Budapest, Magvető, 1976. 33.

objektív társadalmi viszonyok vagy éppen személyközi, interperszonális kapcsolatok kínálta lehetőségek törvényszerűségeit, okait, és *rendelkeznek-e* az átformálásukhoz szükséges eszközökkel. Ebben a felismerési folyamatban a tudati motívumok „harca” közepette a szubjektum döntésekre kényszerül: a következmények terhe mellett kell választania alternatívák vagy az egy alternatíván belüli különböző súlyú döntések között. A következmények tapasztalati úton megerősíthetik vagy alááshatják a korábbi döntések helyességét vagy tévedéseit. Kedvező konstellációban, tanulás révén az objektív viszonyok adta lehetőségek kiaknázása felé szerveződhetnek a tapasztalatok és azok tudati feldolgozása. A gyakorlatok gondolati átvilágítása, szellemi-megismerő birtokbavétele a megismerés elméleti, teoretikus szintje. Ennyiben tovább kell menni a „próba-hiba” (*trial and error*) magyarázó sémáján, mert éppen a tapasztalati kontroll, a praxis mint olyan rögzítése – megértése – megszerezése – generalizálása maga a tanulás, amely a szükségszerűségek felismeréséhez vezetve növeli meg a szubjektum tételezéseinek szabadságfokát. Ugyanakkor az esetlegesség, alkalmasszerűség, a véletlenek objektivitása – amely voltaképpen a törvényszerűségek kereszteződéséből és a lét megszüntethetetlen spontaneitásából fakad – sem küszöbölhető ki a társadalmi létből. Ennek az esetlegességnek egyik filozófiai kifejeződése az okkazonalizmus (*occasionalisme*) álláspontja⁶ – anélkül, hogy a társadalmi lét reprodukcióját a kontingencia, „a minden másképp is történhetett volna” szintjére redukálnánk. Ugyanis ami a megismerés dekonstrukciójában gondolatilag előállítható, az élesen különbözik a történeti-társadalmi valóság reális felépülésének folyamatától.

A jog létalapjának viszonya a jog önreferenciális rendszerszerűségéhez

A társadalmi létben lévő ellentmondások, konfliktusok nélkül nem keletkezne jog mint a konfliktusok feloldásának objektivációja. *A jog önfenntartó létalapja a polgári társadalom szükségleteinek termelése és elosztása közben szakadatlanul keletkező társadalmi konfliktusokban van.* Miként azt Hegel kifejezte: „Csak miután az emberek sokféle szükségletet találtak ki maguknak S megszerzésük összekuszálódik a kielégítésben, alkothatnak törvényeket.”⁷ Ez tehát azt jelenti, hogy ha kihunyának a társadalmi konfliktusok, S így elenyészne az az alap,

⁶ Az alkalmasszerűségnek, az események véletlenszerűen létrejövő relációinak ugyanakkor megvan a korlátozott, partikuláris érvényessége, ahogy ezt megmutatjuk a jogtalálás (*Rechtsfindung*) jellemzésekor.

⁷ Georg F. W. Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai*. Ford. Szemere Samu. Budapest, Akadémiai, 1971.

amelynek következménye a jog, akkor persze következmény hiányában jog sem lenne. Minthogy azonban a konfliktusok a szükségletek termelésében és kielégítésében ontikusan szakadatlanul újratermelődnek, ezért aztán fenntartják következményüket is, vagyis a feloldás meghatározott módjának, a jognak az igényét.

Mindebből az következik, hogy a jog *nem hordozza magában léte alapjait*, mivel a polgári társadalom alapépítményében, szükségleti rendszerében keletkezik a javak megtermelésének és elosztásának szabályozása iránti igény, amely lehetővé teszi és egyúttal kiváltja a társadalom alkotóelemei közötti érintkezési forma termelését. A társadalmi lét önreproduktív reprodukciójába épül be – a fejlettség bizonyos szintjén – a jogi objektiváció. *A jog ontológiai alapja tehát a társadalmi konfliktusokban, funkciója a konfliktusok feloldásában, megelőzésükben-csökkenésükben, tehát az érintkezési viszonyok szabályozásában van.* A kérdés most már az, hogy ez a külső, de nem külsődleges alap mennyiben befolyásolja a jogi objektiváció sajátlagos társadalmi rendeltetésének, funkciójának gyakorlását, annak milyenségét. A szabályozás szükségletét, materiáját – a jogi szabályozás tárgyát, tárgyköreit – és ezzel a jog változó határait a társadalom összmozgása, nem pedig a jog belső szerkezete jelöli ki. Primeren tehát a szabályozásra szoruló, társadalmi környezetben keletkezett, a gazdaság, az erkölcs, a kultúra, a politika stb. részkomplexumainak konfliktuspotenciáljából aktualizálódó tartalmak jelentik a szabályozás anyagát, materiáját, tárgyát, amelyet a jog saját közegébe emel be és formál át. A mindenkori egész reprodukciós szintjén belül a politikai, állami érdek- és akarattervényesítő képesség szelektálja (és aktualizálja) azokat a tartalmakat, amelyeket jogi szabályozás alá vonnak. A szabályozás módja, a társadalmi tartalom jogi tárgymeghatározássá formálása, joggá tételezése a matéria határain, a szabályozási tárgyak objektív tulajdonságain belül, a jogrendszer belső tulajdonságaihoz való illeszkedéssel történik. A jog a társadalmi totalitás részkomplexuma (vagy rendszerelméleti kifejezéssel alrendszer) tárgyköreit és terjedelmileg változó határait közvetlenül az összefejlődéstől kapja. Azonban e tárgykörök, *a társadalmi szabályozási igények jogi tartalommal történő átformálása, tételezése az objektivációra jellemző tulajdonságok* (a jogrend belső komponensei, jogági tagoltsága, dogmatikai közege stb.) és *szabályozási módok* (induktív-esetjogi; deduktív-kontinentális jogtechnikai típus; mellérendeltségi-autonóm, alárendeltségi-közhatalmi mód) szerint alakulnak. Ezért vannak különféle jogtípusok és jogcsoportok, illetőleg egyedi, nemzeti jogrendszerek. *A modern jogi objektiváció belső szükségletévé vált a szabályozás szabályozása, amivel nagymértékben függetlenedik léte külső alapjaitól, S olyan mesterséges, formálisan racionalizált kifejezésévé vált a társadalmi valóságnak, amelyet egyre nagyobb mértékben az önszabályozás, a létalapokhoz viszonyított inkongruencia jellemez.*

Saját belső gazdagságának, komplexitásának fokozásával teszi ugyanis képessé magát arra, hogy a jogfejlődés különféle színterein – jogágképződés, -elhalás, pozitív és negatív (dereguláció) jogalkotás, jogalkalmazás, interpretációs (nyelvtani, logikai, rendszertani stb.), fikciós (*praesumptio iuris*; *praesumptio iuris et de iure*) és analogikus (*analogia legis*; *analogia iuris*) jogtechnikákkal – alkalmazkodjon a változó társadalmi szükségletekhez, kihívásokhoz. Egészen a mikroszintű adaptáció, a bírói jogértelmezés és a bírói alkotta jog problematikájáig jogi válaszokat találjon és adjon a szakadatlanul újratermelődő, jogen kívül és/vagy belül keletkezett kihívásokra.

A jogrendszer immanens, műveleti-jogértelmi zártsága és társadalmi-történelmi környezetének nyitottsága

Az általunk választott módszertan a jogtudomány társadalomtudományosodását felvállaló olyan törekvés, amely nem kívánja sem a hagyományos *Begriffs-jurisprudenciát*, sem az analitikus, módszertani pozitivizmus megközelítéseinek létjogosultságát *ad acta* tenni. Megvan ezeknek a saját megismerő értéke, illetve a jogász hivatások gyakorlathoz kötöttségének és az erre felkészítő egyetemi oktatásnak a maradandó érdeke és relevanciája. Ellenben a jogszociológia, a jogi antropológia és az összehasonlító jogtudomány 19. századi fellépése óta kibővült a jogtudomány problémahorizontja. A felsoroltak a társadalomtudományosodott jogtudományi ágak közé helyezhetők, de úgy, hogy egyben a korábbi szintetikus jogelméleti törekvések meghaladására is lehetőséget kínálnak. Ezen, egy társadalomelméletileg megalapozott és szintetikus jogelméleti törekvés vonalán haladva – eltérően az analitikus és módszertani pozitivisták megközelítésű jogelméletektől – a dialektikus filozófiai hagyomány és a komplex, nem lineáris rendszerek elméletének alkalmazására támaszkodunk. Ahogy Janine Guespin-Michel és Camille Ripoll szerzőpáros *A nem lineáris dinamikus rendszerek, az emergencia és a komplexitás megközelítése* című tanulmányuk⁸ elején rögzítik: a nem lineáris azt jelenti, hogy:

„[E]gy rendszer olyan objektumok közötti interakcióból álljon, amelyek között nem létezik proporcionalitás az okok és a következmények (a változások) között. [...] amikor nem lineáris interakciók léteznek egy dinamikus rendszerben, akkor a viselkedésük új tulajdonságokra tesz szert, a linearitáshoz szokott értelem számára néha különös és gyakran előre nem látható módon, általában intuíció-ellenesen és rendezetlenül.

⁸ Janine Guespin-Michel – Camille Ripoll: *Système dynamiques non linéaires, une approche de la complexité et de l'émergence*. In Lucien Sève: *Émergence, complexité et dialectique*. Paris, Odile Jacob, 2005. 15–47.

Ez az a tulajdonság-típus, melyet a szokásos logika nem enged már elgondolni, és amelyet azok a logikai-filozófiai problémák vetnek fel, melynél a dialektikus logikára támaszkodunk.”⁹

Mielőtt a meghaladás hogyanjára, saját megoldásunkra térnénk ki, vegyünk számba a jogimmanencia-transzcendencia problémája felől három álláspontot, amelyek a weimari köztársaság államelméleteiben alakultak ki, és amelyekről Szilágyi Péter kiváló elemzésben számol be.¹⁰ Konklúziója, felvetései pedig eddigi jogelméleti törekvéseinket elismerőleg és némi korrekcióval egyaránt illetik.¹¹ Azt, hogy hogyan oldjuk meg egy társadalomelméletileg megalapozott jogelméletben a jog, illetve az állam immanenciájának-transzcendenciájának kérdését, ahol a társadalomelméleti és politikai filozófiai megalapozású jogelméletek különböznek egymástól. Egyetértünk, hogy minden jogelmélet (és ebben a vonatkozásban az államelméletet/bölcseletet is idevehetjük) magában foglal vagy implikál egy ember- és társadalomfelfogást. Lehet ezt *elutasítani*, mint Kelsen teszi a maga metajurisztikus-ellenes, teljes jogimmanenciára helyezkedő álláspontjával, amelyet módszertanával bátyázott körül (a jog egyenlő joggal, az állam pedig jogrendjével), vagy *mellőzni* a problémát, mint ez a törvényt pozitivistá Paul Labandnál fennáll.¹² S lehet ezt a (liberális) politikai filozófiai elméletek individualista társadalomfelfogása jegyében a jog és az állam *igazolására korlátozódó* állam- és/vagy jogelméletként művelni, ahol a szabályozási szükségletek keletkezése, hatalmi jellege az elemzések vakfoltja marad az igazolás igazolhatósága, az autoritás forrásainak vizsgálata mellett. Színvonalas hazai reprezentációja e pozíciónak Kis János politikai filozófiai,

⁹ A lineáris köznyelvilleg az egyenesvonalúságot, az egymásutániséget jelenti. A nem egyenesvonalú vagy a nem egyenletes, hanem változó dinamikájú mozgás nem lineáris. A nem lineáris, dinamikus rendszereknek a matematikában és a fizikában (például determinista káoszelmélet) használt fogalmi egyértelműbbek, mint a társadalomtudományban. Az azonban alkalmazható a társadalom- és a jogtudományban egyaránt, hogy *mindaz nem lineáris képződmény, és így a társadalmi lét sem az, amely nem vagy nemcsak a linearitás tulajdonságaival rendelkezik*. A rendszerelméleti fogalomalkotásban a linearitás két együttes tulajdonsággal jellemezhető: „a következmény, a hatás arányos az okkal, vagy másképp formulázva: az okozat arányos az okával; és az egész azonos részeinek összegével”, az egész additív. Ezzel szemben a nem lineáris rendszerben vagy képződményben az egész nem pusztán részeinek összegződése, mert a rész és az egész viszonya, az okok és az okozatok közötti hatások aránytalanok, a mennyiségi felhalmozódás új minőségbe csaphat át. (Ilyen képződmény, hatás „az utolsó csepp a pohárban”). A társadalmi folyamatokat egymást kölcsönösen feltételező és kizáró reflexiós kategóriák és mozgásformába feloldódó ellentmondások jellemzik, ahogy maga a társadalmi lét is kategoriális nóvumokat tartalmaz a szervetlen és a szerves létszférákhoz képest. Van ráépülési, de nincs visszavezethetőségi viszony a létrétegek között.

¹⁰ Szilágyi (2017): i. m. 328–342.

¹¹ Uo. 331, 341, 342.

¹² Uo. 334.

valamint Bódig Mátyás és Györfi Tamás mérsékelt államról szóló államelméleti szövegei.¹³ Szilágyi problémafelállításában:

„[J]og- és állambölcséleti szempontból immanens egy elmélet, ha a jog és az állam (és vele a politikai) magyarázatát kizárólag belső jellemzők alapján kísérli meg, és elutasítja az ún. metajurisztikus kérdések tudományos vizsgálatát. Jog- és államtranszcendens egy elmélet, ha feladatának tekinti a metajurisztikus kérdések vizsgálatát. A »metajurisztikus« jelző Kelsen munkássága nyomán terjedt el, azt azonban elsőként Jellinek alkalmazta.¹⁴ A metajurisztikus kérdéseknek két nagy csoportja van: a jog eredetére, alapjára irányuló ontológiai és a jog helyességére vonatkozó axiológiai kérdések. Az őket megválaszolni kívánó jog- és államtranszcendens elméletek *teológiai-teocentrikus* vagy *szekularizált*, Verdross kifejezését átvéve, antropocentrikus felfogások lehetnek.¹⁵ Ez utóbbiakon belül társadalomimmanens egy elmélet, ha ezeket a metajurisztikus kérdéseket társadalomelméleti keretek között akarja megválaszolni.”¹⁶

Az elmélettörténeti visszatekintéseket elhagyva és az érdeklődési körünkön most kívülállónak vett, az immanencia gondolkodást kikapcsoló, metafizikus transzcendenciát, tehát a vallásos-teocentrikus természetjogtani felfogásokat mellőzve fordulunk rá a hozzánk közel álló harmadik pozícióra: *a jog- és államelméletileg transzcendens, de társadalomelméletileg nézve immanens* törekvésekre.

„A társadalomimmanens jogelméleteknek az az alapvető »Szküllä és Kharübdisz«-problémája, hogy *úgy mutassák be az állami és a jogi jelenségek társadalmi meghatározottságát, feltételezettségét, hogy ugyanakkor ne számolják fel a jogi és a politikai jelenségek, a jogi és a politikai szféra sajátosságait és viszonylagos autonómiáját*, azokat ne oldják fel a társadalom más jelenségeiben vagy sajátosságaiban. [...] ezek a felfogások tulajdonítanak jelentőséget a szabályozási szükségletek problémájának, alapozzák meg annak jogpolitikai kezelését. Társadalomelméletileg egységes alapról lehet szemlélni az államot, jogot és politikát, elemezni a jogot, a jogi szabályozást, annak tárgyát és társadalmi környezetét; ez a nyelvfilozófia és politikai filozófia esetén problematikus.”¹⁷

A társadalmi lét rétegének bevezetésével magunk megadtuk ezt az egységes, a szervetlen és a szerves anyagságtól eltérő létalapot. A politika viszonylagos autonómiáját pedig levezettük a politizálódási folyamat alulról felfelé és felülről lefelé futó kétirányú determinációjával, a benne a „minden állami, politikai” – nem megfordítható tézisével.¹⁸ A jog államisághoz kapcsoltságának

¹³ Értékelésüket e vonatkozásban lásd uo. 338–340.

¹⁴ Georg Jellinek: *Allgemeine Staatslehre*. Berlin, Springer, 1920. 368–369.

¹⁵ Alfred Verdross: *Abendländische Rechtsphilosophie*. Wien, Springer, 1958. 227.

¹⁶ Szilágyi (2017): i. m. 330–331.

¹⁷ Kiemelés tőlem. Lásd Szilágyi (2017): i. m. 334–335.

¹⁸ Azonban nem minden politikai állami, mert a politikai sohasem merülhet ki az államban, aminél szélesebb és kevésbé formalizálható fogalom.

szálait *sem* a jogalkotás, *sem* a jogalkalmazás, *sem* pedig az alkotmányossági kontrollfunkció szempontjából nem lehet elvágni, noha egy államelmélet éppen komplex ismerettárgya okán, többféle államfogalmat is képezhet a nézőpontjai megváltoztatásával.¹⁹ A jogi objektiváció és a jogrendszer átfogó fogalmainak társadalomontológiailag megalapozott fogalmaival dolgozó szintetikus jogelmélet éppen a jog sajátosságainak és viszonylagos autonómiájának a bizonyítása. Csak éppen a transzcendencia túlságosan is sejtelmesen széles fogalmát ki kell dobni ahhoz, hogy a metajurisztikus elemek és összefüggéseik figyelembevétele megtörténhessen, éspedig a rendszer-alrendszer, totalitás (összrendszer) fogalmak rehabilitálása révén.

„Kant filozófiájában a transzcendencia a lehetséges tapasztalat határán való túllépést jelenti, és ha az Ész ezt megteszi, menthetetlenül antinómiákba, ellentmondásokba bonyolódik. Ennek elkerülésére dolgozta ki transzcendentális módszerét, amelyik a megismerés határaitra kérdez rá. A transzcendens megismerés kritikátlanul túllép a lehetséges tapasztalat határán, antinómiákba bonyolódik; a transzcendentális nem lép túl, de azon túlra következtet az ész – éppen azzal, hogy rákérdez a megismerés lehetőségeire és hatáira.²⁰ Ezzel a transzcendens elsődlegesen ismeretelméleti-módszertani jelentőséget kapott, noha annak ontológiai vonatkozásai is voltak (*Ding an sich*). Eszerint transzcendens minden lehetséges tapasztalaton túli tartalom. [...]”²¹

Megoldásunk módszertani útja itt eltér Szilágyi „*transzcendensen immanens*” jogelméletre vonatkozó javaslatától. A transzcendentális (dedukció) Kantnál szigorúbb fogalom pár, nem hétköznapi, hanem a filozófia tudományos értelmében nem minden érzékelésen túli gondolati tartalmat enged már meg, ez a közvetlen tapasztalaton túlra következtető ész. A matematikai képletek vagy az a priori szintetikus ítéletek, illetve megalapozott deduktív következtetések Kantnál is *igaz ismeretekhez* vezethetnek, nem pusztán valaminő tapasztalaton túli, ellenőrizhetetlen gondolatokhoz. Hegel itt vette fel az antinómikus gondolkodás meghaladásának általánosabb lehetőségeit – annyiban tévesen, hogy az eszme önnemzésévé váltak a világ folyamatai. Nem kidobva az értelmi gondolkodás erejét, azt, hogy a *ratio* a dolgokat elválasztja egymástól, analitikusan rögzíti és megnevezi azokat, azonosít,

¹⁹ A jogi, a politikai-hatalmi, a történeti-szociológiai és az ökonómiai szempontú államfogalmak egységének és differenciáltságának relevanciáját kifejtettük: Szigeti Péter: *Ordo et connexio idearum*. Vázlat Takács Péter államelméletéről. In Szigeti Péter (szerk.): *Ordo et connexio idearum. Ünnepi Kötet Takács Péter professzor 65. születésnapjára*. Budapest–Győr, Gondolat – Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar, 2020. 29–33.

²⁰ „Transzcendentálisnak nevezem azt a megismerést, amely nem annyira a tárgyakkal, mint a tárgyakról való megismerésünk módjaival, amennyiben a priori lehetséges, foglalkozik. Ily fogalmak rendszerének a neve volna transzcendentális filozófia.” Immanuel Kant: *A tiszta ész kritikája*. Ford. Bánóczi József, Alexander Bernát. Budapest, Akadémiai, 1981. 41.

²¹ Szilágyi (2017): i. m. 330.

de meghaladni szándékozva az intellektuális megismerés erejével: amit az értelem (*Verstand; ratio*) elválaszt, azt az ész teljességigénye (*Vernunft; intellectus*) összeköti.²² Kantnál a transzcendentális dedukció lehetősége szerintünk olyan ismeretforrás, amely a megismerés folyamatában az empirikus-induktív tudást a nomotetikus dedukció generalizálásával viszi tovább: nem örök, időtlen, de történetileg hosszabb távon érvényesülő feltételek mellett, „ha ... akkor” behatároltsággal általánosít. Nem a természettudományi, hanem a történeti társadalomtudományi megismerés módján, akár szekuláris érvényességű tendenciákat megállapítva. Nem kell azonban részleteznünk sem Kant jelentőségét, sem filozófiatörténetileg elmélyedni egyfelől Hegel Kant és másfelől Marx Hegel-kritikájában, hanem ráfordulhatunk szintetikus jogelméleti elgondolásunk újítására. Arra, hogy hogyan kapcsolódik ez a jogelmélet módszertanában a dialektikus filozófiai hagyomány fogalomképzéséhez, ontológiájában a társadalmi lét különmeműségének elemzéséhez, mégpedig azzal, ahogyan a megújult rendszerelmélet, a komplex, dinamikus rendszerek elmélete utat nyit egy ilyen törekvésnek (és nem egyszerűen a biologizáló analógiák módján eljárva). Ezt mutatjuk meg a továbbiakban.

A rendszerelmélet egyesítette a komplexitáselméletet (tehát a pozitív értelemben holisztikus látásmódot)²³ a nem lineáris okozatiságú, dinamikus rendszerek elméletével, ahol a folyamatos mozgás és változás közegében új valóságsszintek lépnek be. Minőségileg új képződmények: tulajdonság, struktúra vagy funkció képződéséhez vezet a dinamikus önszerveződés. Ekkor egy meghatározott kiinduló állapot megszüntetve megőrzése magasabb szintre emelést jelent (*aufheben*).

A komplexitáselméleti megközelítéshez kapcsolódó jogelméleti alapvetésünk: hogyan lehetséges, hogy egy jogrendszer egyidejűleg legyen zárt és nyitott? Hogyan lehetséges, hogy az önmagára visszacsatoló, múlt felől determinált zárttság és jövőre vonatkozó, előrecsatoló nyitottság (*feedback and feedforward loops*) együtt jellemezhesse?

²² A középkor utolsó és az újkor első nagy idealista dialektikus gondolkodójánál, Nicolaus Cusanusnál a szellemi megismerésben az *értelmi gondolkodás (ratio)* megkülönböztet, a létezőket elhatárolja egymástól a megismerésben, de nem juthat el a sokaság, a végtelen végességek teljességéhez. Az ész, a magasabb szintű intellektus erejével köthető össze az értelmi megkülönböztetések elválasztottsága, az összefüggő egész egysége, teljessége. „Úgy viszonyul az ész az értelemhez, mint maga Isten az észhez.” Az isteni tökéletességben, amilyen a végtelen világegyetem, pedig az ellentétek – a centrum és a végpont – egybeesnek – mondja ki Cusanus a *coincidentia oppositorum* dialektikus tételében, a *De docta ignorantia*-ban. Ettől tér el az *ellentétek egybeesése (coincidentia oppositorum)* helyére lépő, fundamentális hegeli tétel: az *ellentétek egységének tétele*. A különbséget és következményét Szigeti József interpretálja: a világegyetem bár *acentrikus, de strukturált, és nem strukturálatlan, mint Cusanusnál*. Az alrendszerek extenzív végtelensége éppígy nem szünteti meg strukturális szintű sajátosságaikat, és pedig a jog létmódjai esetében sem. Lásd Szigeti József: Az azonosság és nem-azonosság azonossága. *Magyar Filozófiai Szemle*, (1998), 4–6. 445–507.

²³ Megszorításunk jelentős differenciára utal. Egészen más dolog egy konkrét, tagolt egészet (*totalitas*) gondolatilag reprodukálni, mint egy levezetetlenül-tagolatlanul üres egész – csak feltelezett alkotórészeivel szembeni – elsőbbségére hivatkozni.

A komplex, dinamikus rendszerek társadalomtudományi alkalmazása megadja a megoldást a kérdésünkre. Az, amelyik a hegeli–marxi dialektikában ismeri fel egyik elődjét és összetevőjét,²⁴ éppen a feszültségek szülte mozgásformaváltásokat, új emergenciaszinteket konstatál a polgári társadalom – politikai társadalom (képviselő) – politikai állam ellentmondásokkal teli dinamikájában. A politikai-politikum vonatkozásában láttuk ezt korábbi fejezetünkben a politizációs folyamat jellemzéseként, amely *a politikai-állami viszonylagos önállóságot bizonyította*, a kétirányú, alulról felfelé és felülről lefelé futó determinációként.

Kapcsolódjunk Losoncz Márk elemzéséhez, amely egy igencsak eredeti kérdésről, a 19. században még nem létező, mai *komplexitás- és rendszerelmélet* és a *hegeli–marxi dialektika, illetve totalitáselv kapcsolatairól* szól.²⁵ Felmutatja a hegeli dialektikában és annak rendszeralkotási szintjeiben azt az integratív erőt, *részeit egészzé szervező és spirálisan előrehaladó mozgásformát, amelynek alapja az ellentmondás: ez logikailag azonosság és nem azonosság azonossága* (kontrárius ellentétébe fordítva a tagadást pedig: az azonosság és a különbség azonossága), tehát szintézisbe oldódó konkrét azonosság. Részünkről mondjuk ezt úgy is el, hogy a tagadásra épülő ellentmondáselv lehet (1) *egy önmagát azonos szinten újratermelő létállapot fenntartója*, de (2) eljuthatunk *a reverzibilis létől az irreverzibilis levésig*, ha az azonosságpólust pozitív ellentétje determinálja. A lét átmegy levésbe, ahogy Ilja Prigozsин a *nem egyensúlyi termodinamika* kutatás Nobel-díjasa 1979-es könyvének címében is kifejezte: *Vom Sein zum Werden*. Ekkor már nem pusztán a konkrét azonosságról, hanem a levésen keresztül egy mozgásformában reprodukálódó ellentmondásról lesz szó. Hogy egy ellentmondásos létalap állapota önmagát azonos szinten termeli újjá, vagy éppen szűkítetten, vagy bővítetten – amikor a reprodukció már produkció is – ez a konkrét folyamat függvénye. Ha bővítetten, ez ontológiailag egy spirálisan előrelendülő mozgás (lét – levés – létezés), amely Hegelnél „a valóság újonnan formálódó színtereinek (melyeket manapság *new levels of emergence* néven szokás leírni), a logikai, természeti és szellemi dimenzióban egyaránt” jelen lévő megnyilvánulása.²⁶

A tagadás és ezzel a kizárt környezetre vonatkoztatottsága az önmagával való konkrét azonosságnak, továbbá a közvetítések reflexív léptetőrugói – pozitív és negatív visszacsatolások – egyaránt összetevői a lét komplexitásának. Szőjük bele a dialektikus ellentmondás kérdését: ez már nem a környezetre vonatkoztatott elválasztottság konkrét azonosságát mutatja fel, mint a kontradiktórium,

²⁴ Nemzetközileg: Sève (2005): i. m.; Andrej Munda: *Autopoietic systems theory within Hegelians speculative philosophy* (2015).

²⁵ Losoncz Márk: Marx, a rendszer-teoretikus, a komplexitás gondolkodója. In Antal Attila – Földes György – Kiss Viktor (szerk.): *Marx: interpretációk, irányzatok, iskolák*. Budapest, Napvilág, 2018. 70–86.

²⁶ Uo. 73.

pusztán negatív tagadás – *determinatio est negatio* – és a már érintett kontrárius forma, hanem itt reflexív a pólusok viszonya áll fenn: *egymást kölcsönösen feltételezik, és ki is zárják*. (A tagadásformák felől nevezhetjük ezt akár *reflexív tagadásnak is, ami a konkrét azonosságtól átvezet az ellentmondás kategóriájáig*). „Munka” és „tőke”; „szülő” és „gyermek”; „tételes jog” és „természetjog” – egyik nem a másik, és másik nem az egyik, de egyik sincs a másik nélkül, ezért egymásra vonatkozó reflexiós kategóriák: a tőkés termelési mód, a család, illetőleg a jogrendszer mozgásformájában egzisztálnak.²⁷ Nincs végső egy, a tagadás és a vonatkozás minden létező tulajdonsága, minden létező komplex, összetett. Továbbá minden létező a sokféleség egysége. Andrej Munda joggal írhatta: „a hegeli filozófiai rendszer az első rendszeres vizsgálódás, amely az *autopoiesis* logikájával foglalkozik”,²⁸ ti. az önépítő rendszert együtt jellemzi az operatív zártság és a külső környezetre vonatkoztatott nyitottság. Minden alacsonyabb létdimenzió megszüntén megőrződik a magasabban, így Hegelnél a lényeg magasabb szintjében a lét, a fogalom szintjében a lényeg, anélkül, hogy visszavezethetőség állna fenn az alacsonyabbra. Éppen azért, mert a magasabb szint saját belső célszerűséggel, kategoriális nóvummal (behozva Nicolai Hartmann kategóriaelemző terminológiai leleményét), tehát létében relatív önállósággal rendelkezik. A rendszer vagy totalitás hegeli elve erősen ekvivalens a „*félíg nyitott – félíg zárt*” rendszerekkel – mondhatjuk a rendszerelmélet nyelvén, amely csak Ludwig von Bertalanffy 1930-as fellépésétől datálható (aki Marxot is a rendszerelmélet előfutáraként vagy első művelőinek egyikeként emlegette, joggal). „Hegel organikus látásmódjában helyük van a viszonylagos önállósággal rendelkező részeknek és az újszerű, holisztikus tulajdonságokra szert tevő egészeknek is. Eszerint nem csupán az egész több a részek pusztá összegénél (»az egész élő«, »az igaz az egész«), hanem a részek is többek az egész pusztá csavarjainál” – jellemzi Losonczi Márk. Mintha a világrendszer fogalmát hallanánk.²⁹ Igen – nemcsak a szerves rendszerekről, hanem az önreproduktív társadalmi

²⁷ Itt utalunk rá, hogy Marx elgondolásának egyik gyakori félreértése éppen azon alapul, hogy az ellentmondáselvet, amely meghaladhatatlan, *összekeverik* az antagonisztikus ellentmondás tőkeviszonyban konkretizált típusával. Ez az, ami meghaladható. Az antagonisztikus alapzat következményének, az osztályszintű egyenlőtlenségeknek a kiiktatódása nem jelenti azt, hogy megszűnne a társadalmi létezés összes konfliktusa (ennek szociologikuma, pszichikuma), az ellentmondás létezésformája, azonban új feltételrendszer közé helyezné az emberi emancipációs törekvéseket. Rekonstrukciónkat lásd az ellentmondás és az antagonisztikus ellentmondás differenciájáról: Szigeti Péter: Kapitalizmusfogalmak és a tőkés termelési mód elmélete. *Eszmélet*, (2017a), 115. sz. melléklete. 15–27.

²⁸ Munda (2015): i. m. 73.

²⁹ „A világrendszer tehát egy konkrét totalitás, amely nem holisztikus, tagolatlan, hanem belsőleg is artikulált. Önmagába záródó egész, intenzív totalitás, amelynek változó terjedelme és struktúrái vannak. »Nem szabad összekevernünk a totalitást a teljességgel. Az egész több, mint részeinek

totalitásról is szó van.³⁰ A komplex rendszerek adaptív nyitottsága együtt jár operatív zártságukkal; az előfeltételek jelentősége a komplex rendszereknél múltjuk „társfelelősségét” jelenti a jelenüket illetően; az egyes szinteknek az egészre való redukálhatatlanságát és az egésznek a részeken túlmutató holisztikus vetületeit, a globális szerkezeteknek a lokális információk kölcsönhatásaiból való kialakulását a vissza- és előreccsatolások perturbatív vagy stabilizáló szerepét vizsgálja a komplexitáselmélet.³¹ A jogalkotás racionalizációjában az állapotstabilizálás adta kiszámíthatóság (jogbiztonság) éppúgy jelen lévő, mint a pozitív visszacsatolás kiváltotta status quo meghaladása.

A társadalmi létréteg és a jogi objektiváció – ontológiai alapja, belső szerkezete, önreferenciális képességének mechanizmusai és határai, illetőleg tárgyspecifikus kategóriái – elsősorban filozófiai szintű elemzést és absztrakciókat igényelnek. Hiszen az organikus létréteget nem jellemzi a finális determináció, abban „csak” természetes kiválasztódás és tudattalan célszerűség munkálkodik. Az emberi-társadalmi tudat aktivitása, a teremtet kultúrája, objektivációs formái kizárólag a társadalmi lét sajátja. A szerves természet nem ismerheti éppen ezért a másodlagos teleologikus szerkezetű és funkciójú objektivációs formát, a jogi objektivációt sem. A jog intenzív totalitásának jogrendszerkénti konkretizációja – amelyben nem jellemző a perturbatív szerep – pedig jogelméleti szinten és fogalmi apparátussal írható le.

Felfogásunkban tehát az intenzív totalitás nem azonos a teljességgel, mert több és más, mint az alkotóelemek összessége, mert új szinten mozog, szinergikus (tehát nem szinoptikus, mint a neokantiánusoknál, így Horváth Barnánál). Ezt az intenzív totalitást különböztetjük meg a terjedelemre, mennyiségi értelemben vett összetevő elemekre vonatkoztatott extenzív totalitástól. De egyúttal bizonyos alkotórészek is komplexek, saját arcukat lehet (pl. ilyen a jog a társadalmi totalitás alrendszereként vagy a jogalkalmazás, vagy egy jogintézmény [pl. tulajdonjog] komplexitása egy jogrendszerben), *miáltal a totalitas (az intenzív totalitás értelmében) kevesebb is, mint saját részkomplexumai, amelyeknek megvan a saját különösségük.*

Együtt nézve, az intenzív totalitás értelmében egy jogrendszer *több és más, mint komplex alkotóelemeinek összessége*, miközben terjedelmi-extenzív totalitásként *kevesebb is*, mint saját részkomplexumainak változó teljessége, mert jogágai

összessége, de biztos, hogy egyúttal kevesebb is annál.” Immanuel Wallerstein: *A modern világ-gazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világ-gazdaság eredete a XVI. században*. Ford. Bittera Dóra, Forgács Péter. Budapest, Gondolat, 1983. 21.

³⁰ Losonczi szépen megmutatja ezt a tőkére mint autopoietikus, önépítő rendszerről szóló részben (74–79), ahogy a fő mű, „*A tőke is rendszerek rendszereit vizsgálja, amelyek komplex totalitással állnak össze*”, illetőleg akkor, amikor Marxot helyesen a komplexitás gondolkodójaként jellemzi (80–83).

³¹ Losonczi (2018): i. m. 82.

vagy intézményei eltűnhetnek, cserélődhetnek. Vagy éppen a bővülés is megváltoztatja egy jogrendszer korábbi terjedelmét, akár innováció nélkül, akár innovációval (mondjuk a jogelméleti értelemben vett alkotmányosság kategóriájának intézményi bevezetésével), a rendszer egyensúlyának felborulása nélkül.

A törvényhozó egyetlen intézkedésére sem válnak tehát makulatúrává egész könyvtárak (amint ezt Julius von Kirchmann egykor gondolta).³² Igen, azért gondolhatta, mert a lineáris okság szerinti joganyagváltozást a rendszerrel azonosította. (Ezzel szemben nem minden régi elem hatályon kívül helyezése, és nem minden új elem bevezetése vagy elemek cseréje változtatja meg a rendszer működését). Hasonlóan nem lehet a jogrendszert sem „puzzle” játék (vagy egy mozaikkép) analógiájára felfogni. Ez ugyan jó elhatárolást jelent az elemek külsődleges, véletlenszerű halmaz kapcsolatától, mert a kirakásban mindennek megvan a maga statikus helye, ettől azonban mégsem rendszer, csak rendezettség. S elégtelen egy jogrendszert „egy adott ország, adott időpontban hatályos jogszabályok összességéként” definiálni. Ugyanis egy működő jogrendszer nem lineáris, az egész nem azonos részeinek összegével: az egész csak akkor lehetne additív, ha az elemek cseréje nélkül működne, ami sem a jogalkotásban, sem a jogalkalmazás tekintetében nem állja meg a helyét. Az életviszonyok, tényállások, társadalmi cselekvések – összefoglalóan esetek – kimeríthetetlen gazdagsága az extenzív végtelenség dimenzióját jelenti. Olyan potenciális részei a külső komplexitásnak, amelyek a jogi relevancia szelektív szűrőjén keresztül formálhatóak át jogesetté: azaz a jogrendszer saját intenzív közegébe emelve kapnak jogértelmi minőséget. A jogalkalmazásban pedig egy jogeset elbírálása nem az adott időpontban, hanem az esemény kiváltotta joghatás idején keletkezett jogszabályok alapján bírálendő el. Az *eset váltja ki a múlt joganyagához történő visszacsatolást*, a jogi elbírálhatóság érdekében. Visszacsatolás nélkül lehetetlenre kötelezne. A jogalkotást pedig a még be nem következett, jövőbeni eseményekre, magatartásokra vonatkozó *előreccsatoló, szabályozó-koordináló* hatásmechanizmusa jellemzi.

A részkomplexumok relatíve állandó cseréje ellenére a jogrendszer stabilitása, tehát önmagával való minőségi azonossága változásaival együtt egészen addig fennmarad, újratermelődik, ameddig egy külső környezeti lökés (történeti rendszersokk; a társadalmi-politikai forradalom, ellenforradalom) vagy a belső komplexumok cseréje következtében előálló egyensúlyvesztés nem következik be. A szinkronikusan és diakronikusan végbemenő változásokban és extenzíve kimeríthetetlen változatosságban az önmagánál maradó rendszerazonosságot, konzisztenciát a jog szerkezetéből újratermelődő létmódok – norma, döntés, jogviszonyok és közhatalom – és az ezekben fungáló tárgyspecifikus kategóriák képezik.

³² Julius von Kirchmann: *Die Wertlosigkeit der Jurisprudenz als Wissenschaft*. Freiburg–Berlin, Rudolf Haufe, 1990 [1848]. 23.

A jogrendszer belső, műveleti és koherenciális, tehát jogértelmi-dogmatikai zártsága jogtételei, normái, jogintézményi változásai mellett így összeegyeztethető külső, társadalomtörténeti nyitottságával (amit a rendszerelméletben a disszipatív rendszer fejez ki fogalmilag), amelyből a szabályozási igények, tárgykörök fakadnak: relatíve önálló, függő és független képződményei a társadalmi létnek. Az önépítő társadalmi lét – eltérően önreferenciális, de nem autopoietikus jogrendszerétől – az általában vett rendszerelmélet felől nézve pedig annyiban nem rendszerszerű, hogy jellegzetesen társadalomtörténeti képződmény.³³ Múltja „társfelelősségét” hordozza a jelenben. Hiszen a többen, a történeti összefolyamatban (a külső komplexitás felől nézve, metajurisztikusan, pozitíve a jog társadalmisága felől, de nem transzcendensen), benne a kevesebb, de a kevesebb (a belső komplexitás) egyidejű jogértelmi zártsága és az egészre való visszahatása alapozza meg a kétszintű – filozófiai és jogelméleti szintű – elemzés követelményét. Külső, de nem transzcendens – nem érzékelésen túli – komplexitás és belső, jogimmanens komplexitás egysége a jogi objektiváció: *unitas multiplex* (sokféleségnek és változásainak önreferenciális és önszabályozó egysége). Nyitott a társadalmi – történelmi – politikai kihívásokra, önmaga társadalmi vonatkozásaira, *de saját jogértelmi és a változtatásokat eljárásokkal szabályozó intézményi rendje egyenmű közegébe emelve alakítja ki válaszait* – makro-, mezo- és mikroszinten –, amelyekkel a kihívásokra reagál. A jogrendszer és jogági szintű változásaival makroszinten, egyes jogterületek és jogintézmények fejleményeivel mezoszinten, az egyedi konkrétumok mikroszintjén pedig a jogrendben végzett műveletek – értelmezések, jogászai érvelések és bírói döntések – képezik válaszait.³⁴

³³ Ezért is jellemezhető a társadalmi lét is a turbulencia és a bifurkáció fogalmaival, amelyek éppen nem állnak a jogra, mint alrendszerre. A jogi alrendszer egyenmű, önreferenciális közegében *a szakadatlan változások közepette kell a kiszámíthatóságot, jobbiztonságot fenntartani-újratermelni* (Roscoe Pound), érvényesnek tekintett magatartásminták, a törvényesség és törvényes eljárások rögzítésével. Ez persze nem jelenthet extrém elvárásként az egy az egyben való kiszámíthatóságot, ellenben jelentenie kell a jogszerűnek és a jogellenesnek minősített magatartásokra vonatkozó elvárások kalkulálhatóságát. Ennyiben a jogrendszer szemben áll a természeti és társadalmi rendszerek egészének működésével: azokra *csekély hatások által kelthető, robbanásszerű állapotváltozások, a turbulencia* Edward Lorenz által kidolgozott lehetősége is jellemző. A jogban nem lehet átvágni a legalitási antinómiát: ahol legális rend működik, ott nincs forradalom és nincs anarchia, és ahol forradalom van, ott nem lehet legális rend. Egy forradalom a régi rend álláspontjáról illegitim jogképződés, amely új legális rendhez vezethet akár békésen, akár forradalmi erőszakkal. Azonban *hirtelen, bifurkációs állapotváltozások ekkor sem jellemzik ezt az alrendszert*, eltérően az általában vett, nem lineáris komplex rendszerektől. A jogrendszer tehát egy különös fajtája a nem lineáris, komplex rendszereknek, belső önreferencialitása szabta relatíve autonóm mozgásformájával.

³⁴ A tanulmány kissé rövidített változata a szerző készülő könyvének (*A jog létmódjai: normativitás – döntés jogviszonyok és közhatalom. A jogi objektiváció társadalom- és jogelmélete*) egyik fejezetéből.

Felhasznált irodalom

- Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya – Tanulmányok Carl Schmitt-ről*. Budapest, Gondolat, 2004.
- Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya*. Budapest, Gondolat, 2007.
- Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Herbert L. A. Hart jogtudománya kritikai kontextusban*. Budapest, ELTE Eötvös, 2014.
- Cs. Kiss Lajos: Lehetséges-e jogelmélet államelmélet nélkül? In Takács Péter (szerk.): *Unitas multiplex. Ünnepi tanulmányok Szigeti Péter 65. születésnapjára*. Budapest–Győr, Gondolat – DFK, 2017. 60–79. Online: https://dfk-online.sze.hu/images/egyedi/Takacs_Szigeti_nyomdanak.pdf
- Durkheim, Émile: *A társadalmi tények magyarázatához. Válogatott tanulmányok*. Ford. Ádám Péter. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978.
- Guespin-Michel, Janine – Camille Ripoll: *Système dynamiques non linéaires, une approche de la complexité et de l'émergence*. In Lucien Sève: *Émergence, complexité et dialectique*. Paris, Odile Jacob, 2005. 15–47.
- Hegel, Georg F. W.: *A jogfilozófia alapvonalai*. Ford. Szemere Samu. Budapest, Akadémiai, 1971.
- Jellinek, Georg: *Allgemeine Staatslehre*. Berlin, Springer, 1920. Online: <https://doi.org/10.1007/978-3-662-43104-7>
- Kant, Immanuel: *A tiszta ész kritikája*. Ford. Bánóczi József, Alexander Bernát. Budapest, Akadémiai, 1981.
- Kirchmann, Julius von: *Die Wertlosigkeit der Jurisprudenz als Wissenschaft*. Freiburg–Berlin, Rudolf Haufe, 1990 [1848].
- Losoncz Márk: Marx, a rendszer-teoretikus, a komplexitás gondolkodója. In Antal Artlla – Földes György – Kiss Viktor (szerk.): *Marx: interpretációk, irányzatok, iskolák*. Budapest, Napvilág, 2018. 70–86.
- Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról*. Második kötet. Budapest, Magvető, 1976.
- Munda, Andrej: *Autopoietic systems theory within Hegelians speculative philosophy* (2015). Online: www.academia.edu/10461277/Autopoietic_Systems_Theory_within_Hegelian_Speculative_Philosophy
- Sève, Lucien et. al. *Émergence, complexité et dialectique: Sur les système dynamiques non linéaires*. Ed. Odile Jacob, Paris, 2005.
- Schmitt, Carl: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Ford. Cs. Kiss Lajos. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002.
- Szigeti József: Az azonosság és nem-azonosság azonossága. *Magyar Filozófiai Szemle*, (1998), 4–6. 445–507. Online: <http://epa.oszk.hu/00100/00186/00002/9846szigeti.html>
- Szigeti Péter – Takács Péter: *A jogállamiság jogelmélete*. Második, bővített, javított kiadás. Budapest, Napvilág, 2004.
- Szigeti Péter: A politikum konstrukciója. A politikai problémája Carl Schmittnél, Max Webernél és a neomarxistáknál. *Eszmélet*, 25. (2013), 100. 82–111. Online: www.eszmelet.hu/politikumkonstrukcio
- Szigeti Péter: Kapitalizmusfogalmak és a tőkés termelési mód elmélete. *Eszmélet*, (2017a), 115. sz. melléklete, 15–27. Online: http://epa.oszk.hu/01700/01739/00100/pdf/EPA01739_eszmelet_115_melleklet.pdf
- Szigeti Péter: Lételmélet és jogi objektíváció. Hommage à Peschka Vilmos. *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae*. LIII–LIV. (2017b), 101–109.

- Szigeti Péter: Ordo et connexio idearum. Vázlat Takács Péter államelméletéről. In Szigeti Péter (szerk.): *Ordo et connexio idearum. Ünnepi Kötet Takács Péter professzor 65. születésnapjára*. Budapest–Győr, Gondolat – Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar, 2020. 29–33.
- Szilágyi Péter: A társadalomelméleti és politikai filozófiai alapozású jogelméletek különbsége. In Takács Péter (szerk.): *Unitas multiplex. Ünnepi tanulmányok Szigeti Péter 65. születésnapjára*. Budapest–Győr, Gondolat – SZE DFK, 2017. 328–342. Online: https://dfk-online.sze.hu/images/egyedi/Takacs_Szigeti_nyomdanak.pdf
- Verdross, Alfred: *Abendländische Rechtsphilosophie*. Wien, Springer, 1958. Online: <https://doi.org/10.1007/978-3-7091-2432-1>
- Wallerstein, Immanuel: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. Ford. Bittera Dóra, Forgács Péter. Budapest, Gondolat, 1983.

Szilágyi Péter¹

**A modern állam történetisége,
avagy történelmi lecke fiúknak –
Feltevések, vázlatok, mozaikok**

„Hóditották ez országot
Derék, lelkes, úri szittyák,
Jöttveői szegény népnek:
Iskolában így tanítják.”
(Ady Endre)

A címből nyilvánvaló, hogy különbség van az állam mint az emberi történelemben igen hosszú korokon át létező jelenség és a modern állam mint újkori jelenség között, és ennek megfelelően az állam általános fogalma, valamint a modern állam fogalma között.

Az állam és a jog történeti jelenségek, a megragadásukra, elemzésükre szolgáló kategóriák történeti kategóriák. Az emberi társadalom változása, valamint az állam és a jog kialakulása, majd változása közös történelmi csomópontokhoz kapcsolódik. Az emberiség kialakulása óta kettő ilyen jelentős, „nagy” csomópont volt. Az első a földművelésre való áttérés és a civilizációk kialakulása volt, ami a különböző népeknél különböző időpontokban ment végbe. A második nagy csomópont a modern társadalom, állam és jog kialakulása.

Vitatott, hogy azok a változások, amelyek a 20. század végén zajlottak le, az előbbi kettőhöz hasonló „nagy” csomópontot képeznek-e, vagy csupán a modernitáson belüli „kis” csomópontot. Mindenesetre a történelem vége még odébb van.

Tisztázandó tehát az állam mibenléte, fogalma és sajátosságai. Mivel lényegesnek tartom az állam és a modern állam megkülönböztetését, ezért az állam egyes sajátosságai kapcsán indokolt megadnom, hogy a modern állam eme sajátosságok tekintetében miben tér el az általában vett államtól.

¹ Professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jog- és Társadalomelméleti Tanszék. Kapcsolat: szilpa45@gmail.com.

Az államfogalom meghatározása során *genus proximum*ként a társadalmi szerveződés fogalma kínálkozik. Eszerint

1. az állam olyan elsődlegesen területi alapú társadalmi szerveződés (és mint ilyennek van egy formális és több informális struktúrája, a formális struktúra az informálisokba ágyazódik be), amelyek
2. főhatalommal (tendenciájában a legerősebb társadalmi hatalommal) rendelkezik meghatározott terület és ezáltal meghatározott (az adott területen tartózkodó vagy a főhatalomnak más jogcímen alávetett) népesség felett; a modern állam esetében ez a főhatalom a szuverenitás sajátosságával, tulajdonságával rendelkezik;
3. tendenciájában sikerrel tart igényt legitimitásra, a modern állam esetében ez a legitimitásigény a legtöbbször (nem mindig!) legalitásra alapozott és önmagát demokratikusnak feltüntető legitimitásigény; a modern állam legitimitása szorosan kapcsolódik az állam (többször nemzeti és/ vagy alkotmányos) identitásához;
4. a legitim erőszak-alkalmazás képességével és jogosultságával, a modern állam esetében annak monopóliumával rendelkezik;
5. rendelkezik a jogalkotás képességével, modern állam esetében annak monopóliumával, ideértve az átruházás eseteit is;
6. rendelkezik a jogérvényesítés és jogalkalmazás képességével, a modern állam esetében annak monopóliumával, ideértve az átruházás és a felhatalmazás eseteit is;
7. működése elválaszthatatlan a jogtól; a két jelenség szorosan és több szálon is összefügg egymással, ugyanakkor eltérő sajátosságokkal (is) rendelkeznek, egymással szembeni viszonyukat a kölcsönös befolyásolás, feltételezettség és a relatív autonómia jellemzi; a modern államot tevékenységének részletes jogi szabályozottsága jellemzi; ebben a tekintetben lényeges különbség van a jogállam és a modern állam más alakváltozatai között;
8. az állam jogi személyiséggel rendelkezik, ami azonban csak a modern állam esetében ölt kifejezett és reflektált formát;
9. lakosságtól (néptől, népességtől, társadalomtól) elkülönült és differenciált szervezettel rendelkezik, amelynek egy része a munkamegosztás külön ágát képezi, amely rész a premodern államok esetében a végrehajtó szervezetet foglalja magában; a modern állam esetében csaknem az egész államszervezetet ez a rész alkotja, továbbá a végrehajtó szervezetet a bürokratikus felépítés és működés jellemzi;
10. az államszervezet fenntartása és az állami feladatok ellátása érdekében a nemzeti jövedelem egy részét adóztatás révén elsajátítja;
11. az előbbieket követően a kényszerítés leghatékonyabb, formalizált és speciális eszközeivel rendelkezik;

12. az előbbieket következében a politikai törekvések közvetlenül vagy közvetve (ideértve a nem állami politikai törekvések lehetőségének és minél jobb esélyeinek a biztosítását is) az állam befolyásolására irányulnak, ezért az állam ebben az értelemben (is) a politikai berendezkedés központi intézménye; modern állam esetében ez egy elkülönült és differenciált politikai rendszer keretében történik;
13. sajátos, történelmileg meghatározott és jellemző társadalmi szerepet tölt be, amit az állam társadalmi rendeltetése, állami célok és feladatok, valamint az állam funkciói kategóriák segítségével lehet pontosabban megragadni annak alapján, hogy az állam társadalmi szükségletként jött létre, vele szemben a társadalmi változások, változó körülmények újabb és újabb szükségleteket, kihívásokat támasztanak; az állam társadalmi rendeltetését a funkcióin keresztül valósítja meg; a modern állam társadalmi szerepe a fejlődés során jelentősen változott, és az állami célok megfogalmazásában és megvalósításában (az úgynevezett totális államok kivételével, azok sajátosságaitól most eltekintve) az állam és polgári társadalom megkülönböztetését vette alapul, aminek következtében a modern állam tevékenységének alapvető sajátosságává és központi elméleti fogalomává vált az „állami beavatkozás”;
14. az állam a társadalmi környezetével állandó és sajátos kölcsönhatásban van.

Az állam fogalma egy jelenségnek, az állam jelenségének elméleti megragadása, ezért pontatlan az állam külön jogi és társadalmi vagy külön államjogi és nemzetközi jogi fogalmáról beszélni. Ez a megkülönböztetés a reális társadalmi-történeti jelenségek helyett jogi tényállásokat általánosít, azokra vonatkozik. Itt vagy két különböző jelenségről van szó, és akkor azt ki kell fejteni; vagy ugyanannak a jelenségnek a különböző megközelítéseiről, fogalmának eltérő meghatározásáról és sajátosságainak eltérő kifejtéséről.

Az államnak ez a vázlatos meghatározása a hagyományos meghatározásoktól mindenekelőtt abban tér el, hogy határozottan különbséget tesz az állam mint szerveződés és az állam mint szervezet között. Az állam mint szerveződés a joghoz hasonlóan egy sajátos objektivációs rendszer, de attól markánsan különbözik.

Az állam és a modern állam történetisége esetében általánosságban ugyanazokról az összefüggésekről, illetőleg kérdésekről van szó: a keletkezésről és a változásról, fejlődésről. Ezeket viszonylag részletesen tárgyaltam *Jogi alaptan* című könyvemben.² Az ott kifejtettekkel fő vonásaiban tartalmilag ma is egyetértek, de a részleteket illetően ma már némiképpen másként fogalmaznék. Jelen

² Szilágyi Péter: *Jogi alaptan*. Budapest, ELTE Eötvös, 2011. 169.

tanulmányban azonban nem az ott kifejtettek korszerűsítésére, és főleg nem átdolgozására törekszem, hanem a modern állam történetisége problémakörének felvázolására és néhány részlet bővebb bemutatására. Ehhez magának a történetiségnek a kérdését kell tisztázni.

Először is különbséget kell tennünk a történet (vagy történelem) és a történetiség között. Minden egyedi államnak van története, ami többé-kevésbé egy megállapítható időponttól egy másik időpontig tart. Ez *mutatis mutandis* az államok meghatározott csoportjairól is elmondható. Meg kell különböztetni az egyes államoknak és csoportjaiknak a történetét azoknak a történetiségétől. Az előbbi az fejezi ki, hogy minden jelenség, és így az állam is időben létezik; a történetiségük viszont azt jelenti, hogy az egyes államoknak sajátos időiségük van, és ez az államok bizonyos csoportjára és fejlődési szakaszára általánosítható. A „idő” és az „időiség” kategóriákat Martin Heidegger fordítója, Fehér M. István vezette be a *zeitlich* és a *Zeitlichkeit* megfelelőjeként a magyar filozófiai nyelvbe azzal az indokolással, hogy a magyar „időbeli”-ből kitörölhetetlenül kihallatszik a Heidegger által száműzni kívánt -ban, -ben.³ Ehhez én azt fűzném hozzá, hogy ha időbeliségről beszélünk, akkor a dolgok vannak benn az időben; ha időiségről beszélünk, akkor a dolognak saját ideje van, képletesen szólva: az idő van benne a dologban.⁴ Minden társadalmi jelenség történeti, és mindegyiknek vannak invariáns és történelmileg változó elemei. Ha az invariáns elemek is megszűnnek, már más jelenséggel állunk szemben, legalábbis a választott terminológia alapján. Ez a kanti *Ding an sich* probléma sajátos vetülete. A társadalmi jelenségek *an sich* léteznek, de csak a fogalmainkon keresztül ragadhatók meg. Az államok története empirikus kérdés, történetiségük elméleti probléma. Ez azt jelenti, hogy a modern állam történetiségének az elemzéséhez bizonyos kategóriákra, elméleti keretekre és feltevésekre van szükség. Az állam történetiségének döntő mozzanata a már említett szükséglet jellege, társadalmi rendeltetése.

Az állam történetiségének a vizsgálata felvet néhány történelemelméleti kérdést. Abból kell kiindulnunk, hogy a valóságban csak egyedi jelenségek és egyes történések vannak; ezek kapcsolódnak össze az egyes jelenségek történetévé, majd az egyes társadalmi szféráknak és a társadalom egészének

³ Martin Heidegger: *Az idő fogalma; A német egyetem önmegnyilatkozása; A rektorátus*. Ford. Fehér M. István. Budapest, Kossuth, 1992. 112.

⁴ Hasonló megkülönböztetést tesz Althusser is: „A társadalmi struktúrában különböző idők vannak, miként Althusser mondja, melyeknek egyike sem egy közös alapidőnek a visszatükröződése.” Étienne Balibar: A történelmi materializmus alapfogalmairól. In Takács Ádám (szerk.): *Olvasni A TÖKÉ-t. Louis Althusser, Étienne Balibar, Roger Establet, Pierre Macherey, Jacques Rancière*. Budapest, Napvilág, 2018. 457.

a történelmévé.⁵ Ebből következik, hogy az egyes társadalmi képződmények, így az állam történetiségének a vizsgálatakor megkerülhetetlen a társadalmi szférák részleges történelmének és a társadalmi egész történelmének a viszonya. Ennek a viszonnak az egyik oldalát, mozzanatát fejezi ki az állam társadalmi rendeltetése. Ez is olyan fogalom, amely azt jelöli, amit a történelmi elemzés releváns pontjának nevezhetünk. Így válik érthetővé, hogy miért vannak a történelemtudománynak általános fogalmai anélkül, hogy létezne általánosságban vett történelem.⁶

Ha a modern állam történetiségét ebben a kontextusban vizsgáljuk, akkor két szempontot különösen szem előtt kell tartanunk: a periodizáció kérdését és a társadalom különböző szintjeinek, szféráinak, illetőleg praxisainak a kapcsolódását.⁷ Itt most csak az előbbiről lesz szó.

A periodizációban kettős redukció rejlik: egyrészt a történelmi sokszínűségnek az invariáns elemekre való redukciója, másrészt pedig a történelmi folytonosság helyére diszkontinuitást ültet, azaz pillanatszerűen kimerevített strukturális állapotok egymásutánjára redukálja a folyamatokat.

„A periodizáció nem más, mint a folytonosságba bevezetett diszkontinuitás, amely darabokra osztja az idővonalat, és egyúttal lehetővé teszi a történelmi jelenségek megértését egy autonóm totalitás keretében (ebben az általános formában mindegy, hogy »civilizációkat« vagy »struktúrákat« kutatunk ahelyett, hogy a »körülmények összjátékszására« hivatkoznánk). Így a periodizáció fogalma elméleti formát ad egy olyan problémának, amit a történelmi gyakorlat soha nem tud megkerülni. [...] Ha rátalálunk a jó korszakhatárokra, a történelem anélkül, hogy megszűnne az idő egyenes vonalú áramlásában leperegni, úgy válik érthetővé, mint lényegi állandóság a neki alárendelődő mozgáshoz képest. [...] A periodizáció formát ad a történelem-elméletnek.”⁸

A modern állam történetiségének elemzése tehát egy olyan történelemelméletet tételez fel, amelyik kizárja az idő minden mechanikusan elgondolt formáját, helyesebben, azt másnak tekinti, attól elvonatkoztat. A modern társadalomra és államra vonatkozóan alaptételeim a következők:

⁵ Soha nem általában vett történelemmel van dolgunk, hanem mindig valaminek a történetével. A szaktörténetesek egészen mostanáig rendszerint kibújtak az alól, hogy választ adjanak a tárgynak a szükségképpen felvetődő problémájára. Uo. 451.

⁶ Vö. Uo. 426.

⁷ Marx elemzéseiből kiemelhetjük azt a két elvet, amely a történelem tudománnyá való átalakítását megalapozza. Ez a két elv a periodizáció és a társadalmi struktúrán belüli különféle praxisok egymáshoz való illeszkedése, ízesülése. Az egyik diakronikus elv, a másik szinkretikus elv. Uo. 398.

⁸ Uo. 399–400, 405.

1. Napjaink társadalma kapitalista társadalom; a „posztmodern” vagy „poszt-kapitalista” címke elkendőző és félrevezető, ahhoz hasonló, mintha a *Homo sapiens*st posztgerincesnek neveznénk. (Bár néhány egyedére találó lenne.)
2. Napjainkban az állam és a jog a modern állam és jog történeti fejlődésének sajátos szakaszát testesíti meg.
3. Napjainkban az állam és a jog a „vágató globalizáció” (Ágh Attila)⁹ kapitalizmusának szabályozási szükségleteit elégíti ki, ezért és ennyiben kapitalista állam és jog.

A modern állam a modern kapitalizmussal egyidejűleg, azzal párhuzamosan jött létre, és ebben az értelemben vitathatatlanul kapitalista állam. A „kapitalista” jelző használata más összefüggésekben sem indokolatlan, azonban a modern állam osztályjellegét illetően számos leegyszerűsítő ábrázolás született, amelyek joggal váltottak ki kritikákat. A modern állam történetisége valamennyi, az előbbieken felsorolt sajátosságában kifejeződik, ami nem független a kapitalizmus változásaitól és alakváltozataitól. A modern állam tőkés jellege és történetisége nagyon leegyszerűsítve főleg három vonatkozásban vizsgálandó: az állam struktúrája, az állam társadalmi bázisa és az állami tevékenységet befolyásoló társadalmi csoportok (rendszerelméleti terminológiával: az állam inputja), valamint az állam társadalmi szerepe (rendszerelméleti terminológiával: az állam outputja) szempontjából. Jómagam most ezt az utóbbi összefüggést kívánom alapul venni és előtérbe állítani. (Hogy az anyanyelvüket lassan elfeledő kollégák is értsék: erre kívánok „fókuszálni”.) A modern állam történetisége igen bonyolult téma, feldolgozása jelentős szelekciót igényel. A három említett vonatkozás közül a strukturális kérdéseknek van a leggazdagabb szakirodalma, ezt most azért mellőzném. Az input-megközelítést – többek között az osztályjelleg sokszor egyoldalú marxista hangsúlyozása (az uralkodó osztály erőszakszervezete) miatt – jelentős mértékben áthatják az ideológiai viták; emellett, ha néhány általános megállapításon (hogy az egyes társadalmi csoportok lehetősége az állam befolyásolására felettébb egyenlőtlen, hogy léteznek időnként szélsőséges osztálydiktatúrák és tartósabb osztálykompromisszumok, hogy vannak politikai egyensúllyal jellemezhető helyzetek stb.) túl akarunk lépni, az igen beható és számos módszertani nehézséget támasztó egyedi vizsgálódásokat igényelne. A történettudományi szakirodalomban találunk ilyeneket szép számmal, de még inkább azok kritikáit. Az, hogy vizsgálódásaimat az „outputra” korlátozom, nem valamiféle maradékvagy következménye. Arról van szó, hogy a modern állam társadalmi szerepe, különösen napjainkban, roppant szerteágazóvá vált, és annak tudományos elemzésére

⁹ Ágh Attila: EU-integráció és tagállami versenyképesség. Az együttesen gyakorolt szuverenitás a vágató globalizáció korában. *Politikatudományi Szemle*, 23. (2014), 3. 51–66.

az állami tevékenység egyes területeit vizsgáló szaktudományokban került sor. Időszerűvé vált ezek államelméleti szintézise.

A modern államnak mint kapitalista államnak az elmélete feltételezi a kapitalizmus valamilyen fogalmát,¹⁰ azokat az invariáns elemeket, amelyekre a modern állam és társadalom periodizálása is épülhet. Ennek során Szigeti Péter munkásságára építünk.

Egy társadalomimmanens materialista állam- és jogbölcseletnek két vége van, mint a botnak: az egyik a tárgyi-szubsztanciális, a másik a módszertani elem. Szigeti fejtegetései ez utóbbi kapcsán is példaértékűek. Ezek lényegét tömören abban foglalhatjuk össze, hogy a kapitalizmus fogalmának meghatározása szükséges, de önmagában nem elegendő.¹¹ A meghatározás szubsztanciális eleme:

„[A] kapitalizmus olyan társadalmi formáció, amely a termelés személyi és tárgyi feltételeinek meghatározott módú elválasztottságán és összekapcsoltságán alapul, amelyet történelmi termékként a tőke eredeti felhalmozási folyamata hozott létre (*A tőke* I. 24. fejezet), egyik póluson felhalmozva a kettős értelmében szabad bér munkát, a másikon a pénzt, a vagyont, a földet és a termelési eszközök magántulajdonát, amellyel a polgárság szabadon rendelkezik. A két pólus egy meghatározott társadalmi viszonyban, a tőkeviszonyban kapcsolódik egymáshoz, a munkamegosztásnak a termelő erők által megszabott specializációs és koordinációs fokán. Mindez a termelési módok elméletébe [annak az egészébe] illeszkedik. [...] A marxi elméletalkotás sarokköve a kétpólusú tőke-bérmunka viszony.”¹²

Szigeti itt a kapitalizmus invariáns elemeit a strukturális oldalukról ragadja meg. Ehhez tegyük hozzá, hogy a dinamika szempontjából az értéktöbblet-termelés, profitorientáltság, a tőkés felhalmozás törvényszerűsége a konstans, invariáns elem. A történetileg változó elemek, csak példálózó jelleggel: a munkamegosztás technikai és társadalmi formái, az egyes gazdasági ágazatok súlya, tulajdonviszonyok, tulajdonjog belső szerkezete (vö. Eörsi), egyenlőtlenségi viszonyok (vö. Piketty), a tipikus/domináns tőkés (egyéni tőkés vállalkozó, családi vállalkozás, tőkés társaság, monopólium, multi-, transznacionális társaságok stb.), termelőerők fejlettségi színvonala, a munkafolyamat „élenjáró” formái, a munkafolyamat tőkés általi ellenőrzésének módozatai, formái.

A választott téma mégoly rövid felvázolásának is legalább két további elméleti előkérdése van. A történetiség kibontása bizonyos különbségek észlelését és ehhez kapcsolódóan bizonyos korszakhatárok jelzését igényli. Ez azt jelenti,

¹⁰ Talán meglepő, de a „kapitalizmus” kifejezés csak a 19. század végén terjedt el. Vö. Eric J. Hobsbawm: *A tőke kora (1848–1875)*. Ford. Zinner Judit. Budapest, Kossuth, 1978. 7; Szigeti Péter: Kapitalizmusfogalmak és a tőkés termelési mód elmélete. *Eszmélet*, 29. (2017), 116. 5–6.

¹¹ Szigeti (2017): i. m. 5, 16.

¹² Uo. 15, 17.

hogy meg kell kísérelnünk felvázolni a kapitalizmus (exmarxista liberálisok számára vonzóbb kifejezéssel: a modernitás) eddigi történetének korszakhatárait, illetőleg csomópontjait. Ezek az egyes országok, illetőleg az egyes társadalmi szférák eltérő fejlődését is figyelembe véve nem köthetők egy meghatározott időponthoz, de úgy vélem, hogy bizonyos szűkebb időintervallumok megadása leegyszerűsítés ugyan, de az orientálódást megkönnyítő leegyszerűsítés. A fejlett tőkés társadalmakat alapul véve a kapitalizmus és a modern állam csírái a 14–15. századi Észak-Itáliában jelentek meg, kialakulásuk a 16–17. századi Nyugat-Európára tehető,¹³ kibontakozásuk, győzelmük, visszafordíthatatlanságuk a „hosszú 19. század” (1789/1815–1914) első szakaszának (1815–1848) eredménye volt. Az ezt követő – immáron a kapitalizmuson belüli – korszakhatár 1871–1875-re tehető: ezekben az években alakult át a szabadversenyes kapitalizmus valami mássá, amit többféle terminussal jelölnek, úgy is, mint szervezett kapitalizmus, monopolkapitalizmus, imperializmus, fordizmus. Ezek a terminusok annyiban pontatlanok, hogy a tárgyalt időszaknak is csak egy rövidebb szakaszában meghatározó mozzanatra utalnak. Az eddig leírt korszakolással a szakirodalomban általában egyetértés tapasztalható. A későbbi csomópontokkal kapcsolatban már megoszlanak a vélemények. Jómagam azzal az állásponttal értek egyet, amelyik az 1871–1875-ös változásokhoz hasonló jelentőségű fordulópontot 1971–1973-ra teszi, nem pedig az 1990–1992-es évekre. Ennek a változásnak a lényege, hogy a kapitalizmusnak a 19. század végén kialakult „fordista” modellje került válságba, ami egy modellváltást tett szükségessé, áttérést a kapitalizmus neoliberális vagy „posztfordista” modelljére. E két nagy szakaszon belül is történtek jelentős, módosulást eredményező események, így 1914/1920, 1929/1933, 1945/1948; illetőleg 1990/1992, 2007/2009, sőt egyes elemzők szerint 2020 is ilyen, tekintettel a koronavírus-járványra. Itt erről most csak annyit, hogy az itt utóbb megjelölt időpontok jelentősége csekélyebb, mint az 1871/1875-ös és az 1971/1973-as fordulópontoké, mivel azok nem idéztek elő modellváltást, csupán az adott modellhez igazodó politikai és gazdaságpolitikai változásokat. A kapitalizmus jelentős változásait válságok és/vagy háborúk váltották ki. Joachim Hirsch megkülönbözteti a korszakos jelentőségű és a nem korszakos

¹³ Ez a periodizáció épít Balibarnak arra a megállapítására, miszerint jelentős különbség van a két termelési mód közötti átmeneti periódusok és az egy termelési mód, vagyis társadalmi formáció fejlődését tagoló periódusok között. Vö. Balibar (2018): i. m. 482–523. Balibar elemzésének középpontjában a kapitalizmusba való átmenet áll, különösen a manufaktúra viszonyaiból a gyáriparra való átmenet. Engem itt elsősorban az érdekel, hogy amit Balibar a különböző termelési módok és formációk viszonyáról ír, az mennyiben vihető át vagy inkább mennyiben hasznosítható a kapitalizmus szakaszai tekintetében. Hasonló módon tárgyalja az átmenet kérdéseit Eric J. Hobsbawm: *A történelemről, a történetírásról*. Ford. Göbölös Magdolna, Pálvolgyi Lídia. Budapest, Napvilág, 1998. 141–144.

jelentőségű válságokat.¹⁴ Szerintem csak az 1871/1875-ös és az 1971/1973-as volt korszakos jelentőségű válság, a többi nem. Az 1929/1933-as válság lényegében a 19. század végén kezdődő „fordista” modellt kényszerítette ki és terjesztette el, természetesen igen eltérő változatokban.

Összefoglalva: a kialakult és megszilárdult kapitalizmusnak és a modern állam történelmi szerepének három nagy korszakát kell megkülönböztetnünk: az első az 1789/1815 és 1870/1875 közötti szakasz, ennek felel meg a szabadversenyes kapitalizmus modellje, a második az 1870/1875 és 1971/1973 közötti szakasz, ennek felel meg a szervezett kapitalizmus modellje; a harmadik az 1971/1972 utáni időszak, ennek felel meg az intenzíve globalizálódó kapitalizmus modellje.

A másik elméleti előkérdés az állam társadalmi szerepét elemző kategóriák kérdése. Az állam társadalmi szerepének előtérbe állítása néhány fogalomnak, és az azokkal megragadni kívánt összefüggéseknek a pontosítását igényli. Ezzel a *Jogi alaptan* című könyvemben részletesen foglalkoztam, ezért ezt nem ismételtem meg.¹⁵ Itt azt szeretném konkretizálni, hogy „az állam léte objektív társadalmi szükséglet, amit az állam társadalmi rendeltetésének nevezünk, és amit az állam funkcióin keresztül valósít meg. [...] A szükséglet objektivitása a hanyatlás vagy pusztulás objektív veszélyének, a »pusztulás terhé«-nek a következménye.”

A kapitalizmus modellváltásainak és a modern állam történetiségének az elemzése során döntő a szabályozási szükséglet. A félreértések elkerülése vagy inkább eloszlatása végett azt el kell határolni a szükségletek más fajtáitól és a kapcsolódó más kategóriáktól, így mindenekelőtt az individuális szükségletektől és a szabályozás iránti igénytől.¹⁶

A szükséglet elsődlegesen valamilyen individuum létfenntartásához kapcsolódik. Az ember individuális szükségleteit elsősorban a pszichológia tárgyalja (Abraham Maslow), valamint a közgazdaság-tudomány (a közelmúltban, 2019-ben elhunyt Manfred A. Max-Neef). A szükségletek vizsgálata során Marx és nyomában a marxizmus is az emberi individuum szükségleteiből indul ki. Hangsúlyoznunk kell viszont, hogy Marx elemzéseiben túllép az individuális szükségleteken, a szükségletek termelése ugyanis a társadalmi intézmények iránti szükségletek termelését is magában foglalja. Ezen az elméleti alapon a szükséglet mibenlétét úgy határozhatjuk meg, hogy az egy entitás fennállásának a feltételeire vonatkozik, egy entitás létfeltételeihez való viszonyát fejezi

¹⁴ Joachim Hirsch: *Der nationale Wettbewerbsstaat. Staat, Demokratie und Politik im globalen Kapitalismus*. Berlin–Amsterdam, Edition ID-Archiv, 1995. 60.

¹⁵ Szilágyi (2011): i. m. 173–188.

¹⁶ Itt nem fogyasztási szükségletekről, hanem szabályozási szükségletekről van szó. Nem azokról a szükségletekről tehát, amelyeknek az alapul vételét Kis János szerzőtársaival együtt oly alaposan megbírált. Lásd Bence György – Kis János – Márkus György: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* Budapest, T-Twins – Lukács Archívum, 1992.

ki. Ennek az elvont meghatározásnak a konkretizálása során először az entitások között kell differenciálnunk, majd annak alapján a „fennállás” terminust kell tisztáznunk. Különbséget kell tennünk egyrészt az élő szervezetek mint entitások, az élő szervezetek populációi mint entitások és a társadalmi képződmények mint entitások között. Az élő szervezetek és populációk esetében, ha a *Homo sapiens*t figyelmen kívül hagyjuk, a dolog viszonylag egyszerű. Nem kell biológusnak lennünk, hogy tudjuk, a paradicsomnak esőre, a macskának egérre, a nyúlpopulációnak pedig autópálya-mentes területre, „életterre” van szüksége. Az emberi szubjektumok esetében a kérdés bonyolultabb, még hozzá elsődlegesen két okból. Egyrészt különbség van a szükségletek jellege (leegyszerűsítve: alapvető biológiai szükségletek és az úgynevezett kulturális szükségletek különbsége), másrészt azok kielégítésének a módja között. Vannak individuálisan kielégíthető szükségletek, ilyenek tipikusan az alapvető biológiai szükségletek, és vannak csak kollektíve kielégíthető szükségletek, tipikusan ilyenek a kulturális szükségletek. A szükségletek ez utóbbi csoportjának a kielégítése társadalmi objektívációk közvetítésével történik. Ebben az összefüggésben válik jelentőssé a szükségletek termelésének gondolata: a szükségletek kielégítése objektívációk iránti szükségletet termel, az objektívációk termelése további szükségletet termel. A javak elsajátításának a szükséglete megteremti a tulajdon, majd a magántulajdon szükségletét, az a jogvédelem szükségletét, az a büntetőjogász szükségletét, az a jogászprofesszor szükségletét és így tovább. Ez a közvetítettség azt is jelenti, hogy minél több a közvetítő objektíváció, annál több az alternatíva a szükségletek kielégítése során. Az alapvető társadalmi objektívációknak Heller Ágnes nyomán három nagy csoportját különböztetjük meg: az eszközöket és termékeket, a normákat és a nyelvet.¹⁷ A társadalmi intézmények a társadalmi normák sajátos alakzatai. Ezek lehetnek spontán módon létrejött vagy tudatosan létrehozott és/vagy alakított intézmények. Mivel az intézmények léte alapvető társadalmi szükséglet, azok biztosítása is az, ami a társadalmi szabályozás szükségességében nyilvánul meg, ami viszont két alapvető formát ölthet: a már kialakult intézmények védelmét vagy új intézmények létrehozásának formáját. Modern viszonyok között a szabályozási szükséglet mint jogi szabályozás iránti szükséglet jelenik meg. Ami strukturálisan elméletileg előfeltétel, annak biztosítása „gyakorlati tartalmuknak megfelelő elméleti formában” (Balibar) társadalmi szükséglet. Hasonló a helyzet a történetileg, szituatíve adott előfeltételekkel. Ennek részletes kifejtése a jogalkotás elméletébe tartozik.

A modern állam kialakulása összefonódott a társadalmi viszonyoknak, közelebbről a gazdasági és a politikai hatalmi viszonyoknak a differenciálódásával,

¹⁷ Heller Ágnes: *A mindennapi élet*. Budapest, Akadémiai, 1970. 184.

amit az elméletben hagyományosan a polgári társadalom és a politikai állam elválásaként ragadtak meg. Ezt a megkülönböztetést számosan bírálták, és bírálják ma is. Ezeknek a kritikáknak a zöme egy félreértésen alapul, nevezetesen azon, hogy a „polgári társadalom” nem „dolog”, hanem elemzési kategória, amelyik a „politikai állam” kategóriájával reflexiós viszonyban áll. Mint minden kategóriára, ezekre is terjedelmük és tartalmuk a jellemző, és ezek egymással kölcsönhatásban vannak. Terjedelmük teszi értelmezhetővé tartalmukat, és tartalmuk szabja meg – némi „holdudvarral” – a terjedelmüket. A tartalom az, amit kifejeznek, amit mondanak, a terjedelem az, amiről mondanak valamit. Tartalmuk azt fejezi ki, hogy mi az, amit az állam „szabadon hagy”, mi az, amit biztosít, véd és támogat, és melyek azok az állami tevékenységek, amelyekre az adott társadalmi berendezkedésnek szüksége van. Ismeretes Kelsen mondása, miszerint az állam olyan, mint Midasz király: bármihez nyúl, az joggá válik. Különösen találó ez a hasonlat a modern állam és még inkább a jogállam esetében. Tegyük hozzá: nem mindegy, hogy melyik kezével, és hogyan nyúl hozzá. A meghatározott állami tevékenységek iránti szükséglet ugyanis a legtöbb esetben mint jogi szabályozás iránti szükséglet jelenik meg.

E kategóriák terjedelme kapcsán azt kell rögzítenünk, hogy mivel ezek reflexiós kategóriák, a terjedelmük nagyrészt átfedi egymást. Ez a terjedelem embereknek, viszonyaiknak és közösségeiknek meghatározott körét képezi, de mindkét kör a tartalom által strukturált, és ez a kapitalizmus fejlődése során változik. Az egyik közösséget a közpolgárok (*citoyens*), a másikat a magánpolgárok (*bourgeois*) alkotják. A kapitalizmus kialakulása és a korai kapitalizmus idején az absztrakt jog (Hegel) szintjén ezekbe a közösségekbe gyakorlatilag mindenki beletartozik, a konkrét jogviszonyok szintjén viszont nem. Mindenki személy, bizonyos szabadságjogok, így a személyes szabadság és a tulajdonszerzés elvileg mindenkit megilletnek. Mindenki szabadon, rendi korlátok nélkül rendelkezik a tulajdonával. Mindenki beletartozik a nemzetbe mint politikailag megszervezett népbe, de nincs mindenkinek választójoga. A kapitalizmus fejlődése során a magánpolgárok közösségének kettőssége mindvégig megmarad, a *citoyen*ek esetében viszont fokozatosan megszűnik, ha nem is teljes mértékben. (Erről az afroamerikaiak tudnának mesélni liberálisainknak is. No, meg a Horthy-éra szegényparasztjai és zsidó származású magyarjai is.) A szervezett kapitalizmus időszakában az általános választójog és a szociális jogok kiépülése lesz a jellemző. Ez azt is jelzi, hogy a két kategória tartalma és terjedelme jelentős mértékben az osztályharc függvénye. A „vágató globalizáció” időszakában a magánpolgárok (*bourgeois*) közössége – ismét erősen strukturáltan – túllép a nemzeti közösségek határain, és *Weltgesellschaft*tá (Luhmann) válik, a *citoyens* közössége viszont – az európai parlamenti választások, az uniós polgárokat megillető választójog

és az európai bíróságokhoz való fordulás nem lebecsülendő, mégis szerény kivételével – a nemzeti kereteken belül marad.

Ezeknek az itt épp csak jelzett összefüggéseknek a megragadására további elméleti kategóriák is megszülettek, így többek között a klasszikus marxizmus alap/felépítmény kategóriapárja, amit Szigeti Péter napjaink szupranacionális szintjén az infrastruktúra-szuperstruktúra kettősével konkretizál; de felhívható a társadalmi formációk Tőkei Ferenc nevével fémjelezhető elmélete,¹⁸ illetőleg Toynebee-nél a kihívás/válasz kategóriapárja is.

A társadalmi formációelmélet kapcsán témánk szempontjából azt tartom fontosnak kiemelni, hogy Tőkeinél hangsúlyt kap a közösségek problémája, ami az Althusser-iskola elemzéseiben – nyilván az úgynevezett elméleti antihumanizmus túlzásaként – háttérbe szorul. A formációelmélet viszont rávilágít arra, hogy a gazdaság és a közhatalom elválásának viszonyai között „az árugazdaság dologi kényszere minden egyént, társadalomtagot érint, csak éppen másként a termelési eszközöket, vagyonokat fölhalmozó pólusnál, a tőkésosztály pólusánál, és másként a kettős értelemben szabad bér munkások pólusa esetében”.¹⁹ Vagyis a két pólus körül két differenciált közösség jön létre. Az úgynevezett kommunikációelméleti fordulatot (Luhmann, Habermas) ezen az úton lehet beépíteni a formációelméleti megközelítésbe, mivel a kommunikáció a közösségképződés eszköze, terrénuma stb. A kialakulóban lévő szupranacionális magántársadalom nem egyszerűen csak a tőke terjeszkedésének a következménye, hanem a világmeletű kommunikációé is.

Napjaink társadalomtudományában ilyen fogalompár a felhalmozási rezsim (*Akkumulationsregime*) és a szabályozási mód (*Regulationsweise*). Ezt Joachim Hirsch munkássága alapján mutatom be.

A reguláció elmélete az 1970-es évek világgazdasági válságának hatására született meg, és elsősorban a tőkés társadalmak kontinuitását, válságait és változásait elemzi. Elméleti gyökerei között az institucionalista közgazdaságtant, a marxizmus Althusser-féle értelmezését és Gramsci elméletét kell kiemelnünk.²⁰

¹⁸ Tőkei Ferenc: *A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése*. Budapest, Kossuth, 1977.

¹⁹ Szigeti Péter: A termelési módok társadalmi formameghatározottsága. A formációelmélet jelentőségéről és hasznáról. In Antal Attila – Földes György – Kiss Viktor (szerk.): *Marx. Interpretációk, irányzatok, iskolák*. Budapest, Napvilág, 2018. 51.

²⁰ Gramsci elméletének, a hegemoniaproblémának értő elemzését láthatjuk Cs Kiss Lajos munkáiban, különösen Cs. Kiss Lajos: A hegemonia elmélete Antonio Gramsci politikafilozófiájában. In Szabó Tibor (szerk.): *Tanulmányok Antonio Gramsciról és Lukács Györgyről*. Budapest, Művelődési Minisztérium, Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztály, 1986. 50–105.

A regulációelmélet három alapvető kategóriája az *Akkumulationsregime*, a *Regulationsweise* és a hegemonia. (Ez utóbbi a hazai társadalomtudományokban eléggé ismert, arra itt most nem térünk ki.)

„Mit dem Begriff Akkumulationsregime wird ein bestimmter Modus der Produktion bezeichnet, »der über eine längere Periode hinweg ein Entsprechungsverhältnis zwischen den materiellen Produktionsbedingungen und ihrer Entwicklung (d.h. dem Volumen des eingesetzten Kapitals, der branchenmäßigen Struktur des Produktionsapparats sowie den Produktionsnormen) sowie dem gesellschaftlichen Verbrauch (Konsumausgaben der Lohnabhängigen und anderer Klassen, kollektiver, d.h. durch 'sozial'-staatliche Maßnahmen vermittelter Konsum) gewährleistet.«

Lipietz definiert Regulationsweise demnach als »die Gesamtheit institutioneller Formen, Netze, expliziter oder impliziter Normen, die die Vereinbarkeit von Verhältnissen im Rahmen eines Akkumulationsregimes sichern, und zwar sowohl entsprechend dem Zustand der gesellschaftlichen Verhältnisse als auch über deren konfliktuelle Eigenschaften hinaus.« Dazu gehören die Unternehmen und ihre Verbände, Gewerkschaften, Wissenschafts- und Bildungseinrichtungen, Medien, die gesamte Apparatur des politisch-administrativen Systems und nicht zuletzt die Familie als Ort der Reproduktion der Arbeitskraft. Es umfasst ein komplexes Netzwerk sozialer und kultureller Organisationen und Zusammenhänge, in denen sich die bestimmenden gesellschaftlichen Verhaltensmuster und entsprechende Ordnungs- und Entwicklungsvorstellungen herausbilden.“²¹

A szabadversenyek kapitalizmus időszaka és modellje kapcsán csak annyit mondhatunk itt, hogy általában ennek a kifejezésnek a „szabad” előtagját szokás hangsúlyozni, de az utótag is legalább ennyire fontos. Az állam társadalmi szerepe a későbbieknél jóval korlátozottabb, de a Lassalle-től származó „éjjeliőr állam” félrevezető. Csak két példát említek: a tőkés termelés szükségletei már ebben az időszakban kikényszerítették az úgynevezett gyári törvényhozást²² és a kontinentális Európában a vasútépítés állami szabályozását. Az 1870/1875-ös válság idején az úgynevezett szabadversenyek modell elérkezett a határaihoz: gazdaságilag oda, hogy a tőkés termelésben rejlő anarchisztikus elemek a mind pusztítóbb gazdasági válságok permanens veszélyét idézték elő, amiből az anarchikus mozzanatok korlátozásának, azaz egyfajta szervezett kapitalizmusnak a szükségessége

²¹ Hirsch, Joachim: *Materialistische Staatstheorie. Transformationsprozesse des kapitalistischen Staatensystems*. Hamburg, VSA, 2005, 88-89.

²² „Ezt a természetadta módon végbemenő ipari forradalmat mesterségesen meggyorsítja a gyári törvények kiterjesztése minden iparágra. [...] A gyárüzem lényeges feltétele az eredmény normális bizonyossága. [...] a szabályozott munkanap [...] A gyári törvény életre hívta tőkéletesített módszert. [...] A gyári törvényhozás, a társadalomnak ez az első tudatos és tervszerű visszahatása termelési folyamatának természetadta alakjára, mint láttuk, éppúgy szükségszerű terméke a nagyiparnak, mint a pamutfonal, a selfactorok és a villamos távíró.” Karl Marx: *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata*. Első kötet. Budapest, Kossuth, 1967. 443, 444, 449.

következett; politikailag a munkásosztály létszámának állandó növekedése a proletárforradalmak veszélyét festette a falra. A kettős szabályozási szükséglet egyrészt egy anticiklikus gazdaságpolitika szükségességét, másrészt egy szociálpolitika szükségességét jelentette. A gazdasági válságokat a nagyobb tőkeerővel rendelkező vállalkozások nagyobb eséllyel élik túl (ezt láthatjuk most nálunk is a koronavírus kapcsán). Ezért az 1870/1875-ös válság fölerősítette a tőkecentralizáció és -koncentráció folyamatait, és – a mi témánk szempontjából ez talán még fontosabb – a tőkék hatékonyabb összegyűjtésének és koncentrálásának a szükséglete fokozta a tőkés társaságok iránti igényeket, a társasági jog szükségletét és így tovább.

A szervezett kapitalizmus modellje²³ a szabadversenyes modell válsága következtében jött létre. A modell egyes elemei egy sajátos, nemzetállamokként eltérő ütemben, időbeli eltolódással jöttek létre. A modell kifejlett formájának legfontosabb két eleme az anticiklikus gazdaságpolitika és a jóléti állam vagy szociális jogállam kiépítése. Ez utóbbi a keresletorientált keynesiánus gazdaságpolitikának is nélkülözhetetlen feltétele volt. Amíg a szabadversenyes kapitalizmus időszakában a belső piac csak a középosztály fogyasztására számíthatott, a szervezett kapitalizmus időszakában a munkás és alkalmazott munkavállalók egyre nagyobb számban és mértékben váltak fogyasztóvá, a II. világháború után pedig kibontakozott a tömegfogyasztás jóléti társadalma. Amíg a szabadversenyes korszakban a tipikus tőkés ismert természetes személy, a munkások köre még lehetővé teszi az interperszonális kapcsolatokat; aztán az egyik oldalon bővül és interperszonálisan átláthatatlan lesz a munkások/munkavállalók köre; a másik oldalon a tipikus tőkés már egy tőkés monopólium vagy oligopólium jellegű tőkés társaság. Ez a tőkés társaság még nemzeti jellegű; a II. világháború után aztán megjelennek, és egyre fontosabbá válnak a multi-, helyesebben a transznacionális társaságok. A tulajdonos háttérbe szorul a menedzser mögé,²⁴ a tulajdonjog részjogosítványai átstrukturálódnak. Ennek ellenére maga a munkaviszony még tagolatlan, sőt a munkajog kodifikációjára is ebben az időben kerül sor, de az ellenőrzés, a munkáltatói jogok már megoszlanak.

A szervezett kapitalizmus modellje több szakaszban, több lépésben valósult meg, épült ki. A legjelentősebb belső korszakhatárokat az I. világháború, az 1929/1933-as gazdasági válság, a II. világháború és a hidegháború kibontakozása jelöli. A szervezett kapitalizmus időszakának további jellemzője a szupranacionális szint relevanciájának jelentős mértékű növekedése volt. Ennek két okát kell kiemelni. Az egyik ok a nemzetállamok politikai törekvéseiben lelhető

²³ Erről bővebben Szigeti Péter: *Szervezett kapitalizmus*. Budapest, Mediant, 1991.

²⁴ John Kenneth Galbraith: *Egy kortárs emlékei*. Ford. Balabán Péter. Budapest, Európa, 1988. 340–341.

fel (jó példa erre a német jóvátétel kérdése az 1920-as években, a másik pedig a COCOM-lista). Az úgynevezett szociális piacgazdaság kiépítésének egyik nem elhanyagolható motívumát a szovjet fenyegetés képezte, a másik oldalon pedig Zavidovó tekinthető példaértékűnek.²⁵ A hidegháború körülményei között a civil társadalmak a nemzetállami szint felett nem tudtak kialakulni, még az euro-atlanti térségben sem. A másik ok abban foglalható össze, hogy ennek a modellnek a keretei között, annak védelmében ciklikusan ugyan, de a kapitalizmus soha nem látott mértékben virágzott, ennek során pedig a nemzetközi kereskedelem és általában a nemzetközi gazdasági kapcsolatok is egyre fontosabbá váltak. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok, a kereskedelmi és beruházási kapcsolatok, hitelezések szükségessé tették a nemzetközi pénzügyi rendszer kiépítését. A tőke értékesítési igénye a fordizmus globalizálását igényelte, otthoni részletre vásárlók helyett külföldi hitelre vásárlókat, ahhoz pedig nemzetközi pénzügyi intézményekre volt szükség, mert a világpolitikai helyzet az adósságok katonai erővel való behajtását már nem tette lehetővé. Ennek az lett a következménye, hogy a szabályozási szükséglet részben szupranacionális szintre tolódott. Ennek első – olyan, amilyen – eredménye a Bretton Woods-i rendszer volt.

A szervezett kapitalizmus korszakának 1945 utáni időszakát Gramsci nyomán gyakran „fordizmusnak” nevezik.²⁶ Fischer a szervezett kapitalizmus modelljének bukását mint a „fordizmus” válságát elemzi. A szervezett kapitalizmus modelljének a bukását a Bretton Woods-i rendszer bukása és az úgynevezett olajválság váltotta ki.²⁷

Az intenzíve globalizálódó kapitalizmus modelljének legfontosabb sajátossága az, hogy a tipikus tőkés pozíciójába a multi- és transznacionális társaságok kerültek. Ezek tulajdonosaik köre alapján multinacionálisak, alapvető gazdasági tevékenységük és üzletpolitikájuk alapján transznacionálisak, azaz folyamatosan és tartósan átlépik a nemzetállami kereteket és határokat. Ezek a korábbi idők tipikus tőkéseihez képest „más súlycsoportba” tartoznak, mások az érdekeik, és főleg mások az érdekérvényesítő lehetőségeik. Transznacionális jellegüknél fogva sokkal kevésbé kötődnek a nemzetgazdaságok belső piacaihoz, ezért nem érdekeltek a keynesiánus keresletre alapozó gazdaságpolitikában. Ezért az úgynevezett neoliberális gazdaságpolitikai fordulat fő támogatói voltak, és jelenleg is annak fő haszonélvezői. A profitmaximálás fontos eleme számukra a költségek minimalizálása, amiben jelentős szerep jut az adók és szociális kiadások minimalizálásának. Ezért egyik fő törekvésük a szociális állami vívmányok leépítése. A kedvező befektetések lehetőségét az egész világon keresik, igen érzékenyek

²⁵ Huszár Tibor: *Beszélgetések Nyers Rezsővel*. Budapest, Kossuth, 2004. 350–354.

²⁶ A fordizmusról, a New Dealről és a fordizmus bukásáról lásd Andor László: *Amerika évszázada*. Budapest, Aula, 2002.

²⁷ Bognár József: *Világgazdasági korszakváltás*. Budapest, KJK–Gondolat, 1976.

a globális verseny feltételeire. Gazdasági erejüknel, érdekérvényesítő erejüknel fogva a nemzetállamok kormányait gyakran rá tudják kényszeríteni követeléseik elfogadására. Ily módon a globalizáció új típusú kényszereket hozott létre, aminek lényeges eleme a tőke globális mobilitása. Ez a kormányok cselekvési lehetőségeit korlátozza, őket arra készíti, hogy minél több befektetést „hozzanak haza”, ami egyértelműen az adóbevételek csökkenése, illetőleg az adóstruktúra átalakítása irányába hat.²⁸

További jellemző vonás, hogy a szupranacionális szint jelentősége még tovább nőtt, egyre jelentősebbé váltak az ezen a szinten jelentkező szabályozási szükségletek és a megvalósuló szabályozások.²⁹

Az úgynevezett digitális forradalom tovább növelte a transznacionális vállalatok erejét azáltal, hogy új munkamegosztási formákat hozott létre, és a munkajogviszony mellett/helyett a munkavégzést szabályozó más jogviszonyok súlyát növelte. Ez a szociális állam leépítésének az eszközévé is vált.

Friedman könyvében³⁰ a digitális forradalomnak a gazdaságra gyakorolt hatásait elemzi, azokat a világot kilapító erőknek nevezi. Szerinte a legfontosabb új elemek: az internet elterjedése, elegendő számú internethasználó ügyfélkör kialakulása, az internetes böngészők, a nyílt forráskódú szoftverek, munkafolyamat-szoftverek, feladatkiszervezés, gyártáskiszervezés, ellátási láncok, insourcing, információ, az üzletvitel és a reklám új eszközeinek az alkalmazása.

A szovjet blokk összeomlása elhárította a piaci és befektetési akadályokat, megnövelte a globális piacot. Megszűnt a kommunista fenyegetés és ezzel a jóléti állam egyik indoka, megszűnt az akár szocialista, akár nacionalista indíttatású államosítások veszélye. Ha valamit netán a megváltozott környezetben államosítának, az másnapra ócskavassá válna.

Az itt jelzett – és az ünnevelt munkáiban is érintett – problémák alaposabb feldolgozásához további tanulmányokra van szükség – többek között az ünnevelt részéről is.

²⁸ Erhard Eppler: *Auslaufmodell Staat?* Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2005. 52–53.

²⁹ Erről részletesen lásd Pongrácz Alex: *Nemzetállamok és új szabályozó hatalmak a globális térben – avagy megszelídíthető-e a globalizáció?* Budapest, Dialóg Campus, 2019.

³⁰ Thomas L. Friedman: *És mégis lapos a Föld. A XXI. század rövid története.* Ford. Bozai Ágota. Budapest, HVG Könyvek, 2006. 73–90. Marx tollára kínálózkodó eset, ahogyan a tőke felhasználta és „lenyelte” a nyílt forráskódú szoftverek készítőit.

Felhasznált irodalom

- Ady Endre: Történelmi lecke fiúknak. In *Ady Endre költeményei*. Budapest, Helikon, 1983 [1911]. 413.
- Andor László: *Amerika évszázada*. Budapest, Aula, 2002.
- Ágh Attila: EU-integráció és tagállami versenyképesség. Az együttesen gyakorolt szuverenitás a vágtató globalizáció korában. *Politikatudományi Szemle*, 23. (2014), 3. 51–66. Online: <https://bit.ly/3e42RE3>
- Balibar, Étienne: A történelmi materializmus alapfogalmairól. In Takács Ádám (szerk.): *Olvasni A TÖKÉt. Louis Althusser, Étienne Balibar, Roger Establet, Pierre Macherey, Jacques Rancière*. Budapest, Napvilág, 2018.
- Balla Antal: *A liberalizmus történelme. Gazdasági és politikai tanításai*. Budapest, Légrády, 1926.
- Balla Antal: *A legújabb kor gazdaságtörténete*. Budapest, M. Kir. Egyetemi Nyomda, 1935.
- Balla Antal: *A legújabb kor világtörténete*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1937.
- Bence György – Kis János – Márkus György: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* Budapest, T-Twins – Lukács Archívum, 1992.
- Bódig Mátyás – Györfi Tamás (szerk.): *Államelmélet: A mérsékelt állam eszméje és elemei*. Miskolc, Bíbor, 2002.
- Bognár József: *Világgazdasági korszakváltás*. Budapest, KJK–Gondolat, 1976.
- Cs. Kiss Lajos: A hegemonia elmélete Antonio Gramsci politikafilozófiájában. In Szabó Tibor (szerk.): *Tanulmányok Antonio Gramsciről és Lukács Györgyről*. Budapest, Művelődési Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztály, 1986. 50–105.
- Eppler, Erhard: *Auslaufmodell Staat?* Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2005.
- Friedman, Thomas L.: *És mégis lapos a Föld. A XXI. század rövid története*. Ford. Bozai Ágota. Budapest, HVG Könyvek, 2006.
- Galbraith, John Kenneth: *Egy kortárs emlékei*. Ford. Balabán Péter. Budapest, Európa, 1988.
- Heidegger, Martin: *Az idő fogalma; A német egyetem önmegnyilatkozása; A rektorátus*. Ford. Fehér M. István. Budapest Kossuth, 1992.
- Heller Ágnes: *A mindennapi élet*. Budapest, Akadémiai, 1970.
- Hirsch, Joachim: *Der nationale Wettbewerbsstaat. Staat, Demokratie und Politik im globalen Kapitalismus*. Berlin–Amsterdam, Edition ID-Archiv, 1995.
- Hirsch, Joachim: *Materialistische Staatstheorie*. Hamburg, VSA, 2005.
- Hobsbawm, Eric J.: *A forradalmak kora*. Ford. Litván György. Budapest, Kossuth, 1964.
- Hobsbawm, Eric J.: *A tőke kora (1848–1875)*. Ford. Zinner Judit. Budapest, Kossuth, 1978.
- Hobsbawm, Eric J.: *A történelemről, a történetírásról*. Ford. Göbölös Magdolna, Pálvölgyi Lidia. Budapest, Napvilág, 1998.
- Huszár Tibor: *Beszélgetések Nyers Rezsővel*. Budapest, Kossuth, 2004.
- Marx, Karl: *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata*. Első kötet. Budapest, Kossuth, 1967.
- Pongrácz Alex: *Nemzetállamok és új szabályozó hatalmak a globális erőterben – avagy megszeli-dítható-e a globalizáció?* Budapest, Dialóg Campus, 2019. Online: <https://bit.ly/2Q3yVzW>
- Szigeti Péter: *Szervezett kapitalizmus*. Budapest, Mediant, 1991.
- Szigeti Péter: Kapitalizmusfogalmak és a tőkés termelési mód elmélete. *Eszmélet*, 29. (2017), 116. 3–59. Online: <https://bit.ly/3uU3siE>
- Szigeti Péter: A termelési módok társadalmi formameghatározottsága. A formációelmélet jelentőségéről és hasznáról. In Antal Attila – Földes György – Kiss Viktor (szerk.): *Marx. Interpretációk, irányzatok, iskolák*. Budapest, Napvilág, 2018. 51–69.
- Szilágyi Péter: *Jogi alaptan*. Budapest, ELTE Eötvös, 2011.
- Szilágyi Péter: A társadalomelméleti és a politikai filozófiai alapozású jogelméletek különbsége. In Takács Péter (szerk.): *Unitas multiplex. Ünnepi tanulmányok Szigeti Péter 65. születésnapjára*. Budapest–Győr, Gondolat – SZE DFK, 2017. 328–342. Online: <https://bit.ly/2NuqhJm>
- Tőkei Ferenc: *A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése*. Budapest, Kossuth, 1977.
- Vadász Sándor (szerk.): *19. századi egyetemes történelem 1789–1914*. Budapest, Osiris, 2011.

Tattay Szilárd¹

A szekularizált természetjogtan nyitánya? – Hugo Grotius *etiamsi daremus* hipotézise²

A jog- és politikai filozófia történetében vannak olyan híres kifejezések, amelyek idővel úgymond önálló életre kelnek, és egyfajta mitológia épül köréjük – a *zoón politikon*, „az önmagunk feletti tulajdon”, „a törvény szája” és így tovább. Ezek közé tartozik Hugo Grotius *etiamsi daremus* formulája is, amely a modern nemzetközi jog alpműveként számontartott *De iure belli ac pacis* bevezető megjegyzései között (*Prolegomena*, 11. szakasz) olvasható. Grotius e viszonylag rövid megállapítása így szól:

„Amit eddig [ti. a természetjoggal kapcsolatban] elmondottunk, az helytálló volna [*locum haberent*] akkor is, ha feltennők [*etiamsi daremus*] – márpedig ezt a legnagyobb bűn elkövetése nélkül még feltételezni sem lehet –, hogy Isten nem létezik, vagy nem törődik az emberek dolgaival.”³

A közhelyeket általában azért nem szívleljük, mert igazak, elcsépeltek és unalmasak. Vannak azonban olyan közhelyek, amelyek még csak nem is igazak, S ezért károsak és félrevezetőek. Sajnos az *etiamsi daremus* hipotézishez is kapcsolódik egy ilyen közhely: Isten nemléteének e grotiusi hipotézisét a 19. századtól fogva számtalanszor idézték annak bizonyítására, hogy a németalföldi humanista gondolkodó már egy ízig-vérig szekularizált, racionalista és axiomatikus természetjogi elméletet dolgozott ki, szigorúan elválasztva egymástól a jogtudományt és a teológiát.⁴ Lássunk erre két jellemző példát a 20. századi jogbölcseletről! Az egyik egy kései, *A jogi pozitivizmus és a természetjog doktrínája* című Hans

¹ Egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar Jogbölcseleti Tanszék. Kapcsolat: tattay.szilard@jak.ppke.hu.

² Köszönettel és csekély viszonzásként az Ünnepeltnek az irántam tanúsított mindenkori jóindulatáért.

³ Hugo Grotius: *A háború és a béke jogáról*. Ford. Brósz Róbert et al. Budapest, Pallas–Attraktor, 1999. *Prolegomena* 11, 1. kötet, 11: „Et haec quidem quae iam diximus, locum haberent etiamsi daremus, quod sine summo scelere dari nequit, non esse Deum, aut non curari ab eo negotia humana.”

⁴ Paola Negro: A topos in Hugo Grotius: „Etiamsi daremus non esse deum”. *Grotiana*, 19. (1998), 1. 3–4.

Kelsen-tanulmány, amelyben Kelsen a szekularizált természetjogtant a rá jellemző határozottsággal az eredeti természetjogi eszme „önmegsemmisítésének” nyilvánítja.⁵ Mint hangsúlyozza:

„Valójában ez a [természetben Isten akaratát látó] vallásos hit alkotja a természetjogi doktrína alapját [...] Ugyanakkor igaz, hogy a természetjogi doktrína képviselői tettek kísérleteket annak érdekében, hogy e doktrínát vallásos alapjaitól felszabadítsák. Jól ismert Hugo Grotiusnak, a természetjogi doktrína e klasszikus képviselőjének tétele: a természetjog még akkor is érvényes lenne, »ha feltennők [...], hogy Isten nem létezik.«”⁶

A másik illusztratív példánk Varga Csabának az *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról* című művében kifejtett Grotius-értelmezése:

„Grotiusnak az axiomatizmus ugyanakkor felkínál egy lebilincselően áruklódó tételt a természetjogról. Mint kifejti: a természetjog önmagában érvényes – olyannyira, hogy még ha fel is tennők [...], hogy Isten nem létezik, – nos, a Grotius megfogalmazta rendszerben a természetjog akkor is érvényes lenne; sőt, az embereket köteleznék. Ezzel itt a természetjog bejelenti önmagában vett S önmagában megalapozott (mert önmagára alapozott) érvénye elismertetésének az igényét. [...] Grotius nem mondja, de nem is feltételezi, hogy a természetjog alkotója, Isten nem léteznék. Annyit állít inkább, hogy természetjoga még akkor is fennállana és érvényes lenne, ha emberek nem léteznének.”⁷

Az *etiamsi daremus* hipotézis ilyen jellegű interpretációja ezenfelül gyakran szolgál annak a szintén közkeletűen elfogadott „szekularizációs tézisnek” az alátámasztására, miszerint a hangsúlyosan nem teológiai megközelítés a modern természetjogi tanok általános megkülönböztető ismérve, szemben a klasszikus elméletekkel. Ez a „szekularizációs tézis” szintén nehezen állja ki a „történeti valóság” próbáját, hiszen a „modern természetjog” virágkorának, vagyis a 17. századnak és a 18. század elejének az összes meghatározó – akár voluntarista (Pufendorf, Locke), akár racionalista (Grotius, Leibniz) – természetjogi elmélete teista orientációjú volt. Még a kortársai és Leo Strauss által ateizmussal vádolt Thomas Hobbes sem kivétel ez alól,⁸ ugyanis a „természeti törvények” szerinte vagy a szuverén, mindenható Isten

⁵ Hans Kelsen: A jogi pozitivizmus és a természetjog doktrínája. Ford. Varga Csaba. In Varga Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a XX. század jogi gondolkodása köréből*. Budapest, Szent István Társulat, 2008. 356.

⁶ Uo. 352–353.

⁷ Varga Csaba: *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról*. Budapest, Osiris, 1998. 114–115.

⁸ Lásd Leo Strauss: *Természetjog és történelem*. Ford. Lánczi András. Budapest, Pallas–Attraktor, 1999. 124–125. Kortársai közül valóban sokan „ateistaként” tekintettek Hobbesra, ezen azonban nem „istentagadót”, hanem valamiféle unortodox „eretneket” értettek. Lásd Tussay Ákos: Thomas

akaratát kifejező parancsok, és ilyen értelemben valódi törvények, vagy csupán az emberi ész által felállított, a béke megőrzését célzó „tantételek”, „végkövetkeztetések” (ha úgy tetszik, játékszabályok), amelyek nem nevezhetők a szó szoros értelmében vett törvénynek.⁹ Az első esetben egy teista, voluntarista természetjogi koncepcióval van dolgunk, míg a másodikban egy kétségkívül szekularizált, de jellegzetesen nem természetjogi erkölcsfelfogással.

A Grotiusról szóló másodlagos irodalomban kiemelt – sőt talán aránytalanul nagy – figyelmet fordítanak az Isten nemlétére vonatkozó hipotézisre, és azt nemegyszer az eredeti szöveg-, eszme-, jog- és politikatörténeti kontextusból kiragadva, a szerző szándékától elvonatkoztatva értelmezik. Ez nézetem szerint két fő okra vezethető vissza. Egyrészt a hipotézis esztétörténeti előzményeivel kapcsolatos ismeretek hiányára vagy legalábbis korlátozott voltára, másrészt pedig a két fent említett, általánosan elterjedt közhely, ti. az *etiamsi daremus* formula szekularista olvasata és a „szekularizációs tézis” között fennálló szoros összefüggésre. Ha ugyanis egy szerző abból indul ki, hogy a „modern természetjog” általa előre-, vagy épp ellenkezőleg, visszalépésként felfogott története Hugo Grotiussal kezdődik, és azt feltételezi, hogy a modern természetjogi gondolkodás (vagy általában véve a modernitás) szorosan összekapcsolódik a szekularizáció eszméjével és folyamatával, elképzelhető, hogy e narratívát alapul véve afelé fog hajlani, hogy Grotiusnak a *De iure belli ac pacis* elején megfogalmazott eme állítását önmagában olvasva azt a szekularizált jogtudomány megnyilvánulásaként értékelje, annak dacára, hogy a *Prolegomena* és a mű többi tétele, Grotius életútja S egész munkássága ellentmondani látszik ennek az értelmezésnek.

Már a „modern természetjog” fogalmának és történeti kezdőpontjának egyértelmű meghatározása sem könnyű feladat, hiszen a tipológiát és a kronológiát is döntő módon befolyásolja az, hogy a természetjog módszertanára, megalapozására vagy normáinak tartalmára stb. helyezünk-e nagyobb hangsúlyt.¹⁰ Annyi bizonyos, hogy időben Grotius mind a klasszikus (skolasztikus), mind

Hobbes. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Államelmélet I.* Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó (megjelenés előtt). Vö. Aloysius P. Martinich: *The two gods of Leviathan. Thomas Hobbes on religion and politics.* Cambridge, Cambridge University Press, 1992. 19–30.

⁹ Thomas Hobbes: *Leviatán vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma.* Ford. Vámosi Pál. Budapest, Kossuth, 1999. I. kötet, 14. fejezet, 196: „Az értelemszerűen e parancsait az emberek általában törvényeknek nevezik, de helytelenül. Mert ezek csak végkövetkeztetések vagy tantételek arra vonatkozóan, mi az, ami az emberi élet fenntartását és védelmét szolgálja. Ezzel szemben a törvény voltaképp annak a szava, aki jogosan parancsol másoknak. Ha azonban ugyanezeket a tantételeket Isten igéjével hirdetett tantételeknek tekintjük, akkor – mivel Isten jogosan parancsol mindennek – mégis helyesen nevezzük őket *törvényeknek*.”

¹⁰ Igen tanulságos Richard Tuck e kérdésekről írt tanulmánya: Richard Tuck: The ‘modern’ theory of natural law. In Anthony Pagden (szerk.): *The languages of political theory in early-modern Europe.* Cambridge, Cambridge University Press, 1987. 99–119.

a modern természetjogi gondolkodáshoz igen közel áll: Francisco Suárez *De legibus* 1612-ben, a *De iure belli ac pacis* 1625-ben, Hobbes *Leviatánja* pedig 1651-ben jelent meg. Viszont éppen ezért amellet is hozhatók fel plauzibilis érvek, hogy Grotius újszerű módszerei és stílusa miatt úttörőnek, a modern természetjogtan „atyjának” tekinthető,¹¹ és amellet is, hogy a természetjog megalapozását, kérdésfeltevéseit és előfeltevéseit mint meghatározó szempontokat tekintve még alapvetően a skolasztika nyomdokain haladt.¹²

De még ha félretesszük Grotius és a modern természetjogi elméletek viszonyának nem feltétlenül problémátlan kérdését, akkor is magyarázatra szorul az, hogy egy – leginkább az arminianizmushoz közel álló – protestáns teológus vajon miért tűzte volna ki célként a jogtudomány szekularizációját?¹³ Mint tudjuk, keresztény humanistaként Grotius a maga ideális világát a klasszikus irodalom és a Biblia alapján építette fel, és jogi műveit is az ókori autoritásokra való hivatkozások mellett leginkább a szentírási idézetek hatják át.¹⁴

Az a tény is erős kételyt ébreszthet bennünk, hogy korai művében, a *De iure praedae*-ben (1605) Grotius még a voluntarista természetjogi felfogást vallotta magáénak, a törvényt a szabad isteni akarat kifejeződésének gondolva el.¹⁵ Azonkívül tovább árnyalja és bonyolítja – sőt némileg össze is zavarja – a képet, ha a *Prolegomena* vonatkozó részét tartalmilag összevetjük a *De iure belli ac pacis* többi, hasonló tárgyú szöveghelyével. A 11. szakasz az *etiamsi daremus* formula után így folytatódik: „Értelmünk és a töretlen hagyomány ennek a feltételezésnek

¹¹ Lásd Richard Tuck: Grotius, Carneades and Hobbes. *Grotiana*, 4. (1983), 1. 43–62; Knud Haakonssen: *Natural law and moral philosophy: From Grotius to the Scottish Enlightenment*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996; Michael Bertram Crowe: *The changing profile of the natural law*. The Hague, Nijhoff, 1977; Franz Wieacker: *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1967.

¹² Lásd Peter Haggenmacher: *Grotius et la doctrine de la guerre juste*. Paris, PUF, 1983; Charles S. Edwards: *Hugo Grotius, the miracle of Holland: A study in political and legal thought*. Chicago, Nelson-Hall, 1981; James St. Leger: *The „etiamsi daremus” of Hugo Grotius: A study in the origins of international law*. Rome, Pontificium Athenaeum Internationale, 1962; Brian Tierney: *The idea of natural rights: Studies on natural rights, natural law and church Law, 1150–1625*. Atlanta, Scholars Press, 1997; Anton-Hermann Chroust: Hugo Grotius and the Scholastic Natural Law tradition. *The New Scholasticism*, 17. (1943), 2. 101–133.

¹³ Grotius teológiai művei négy vaskos kötetet tesznek ki, ezek közül a legkiemelkedőbb minden bizonnyal a *De veritate religionis Christianae*. Emellet írt egy elméleti munkát a spirituális és a világi hatalom viszonyáról *De imperio summarum potestatum circa sacra* címmel, fő irodalmi műve pedig a Milton *Paradise Lost*-jának is fontos ihlető forrásául szolgáló *Adamus Exul* című dráma.

¹⁴ G. H. M. Posthumus Meyjes: Grotius as an Irenicist. In Robert Feenstra (szerk.): *The world of Hugo Grotius (1583–1645)*. Amsterdam, APA – Holland University Press, 1984. 44–46; Haggenmacher (1983): i. m. 628. 75. lj. (Pieter Geyl nyomán).

¹⁵ Frivaldszky János: *Természetjog. Eszmetörténet*. Budapest, Szent István Társulat, 2001. 224.

éppen az ellenkezőjét oltotta belénk, S ezt sok érven kívül minden évszázad által igazolt csodák is megerősítik.”¹⁶ Ez azt jelenti, hogy Isten nemlétének feltevése Grotius számára pusztán egy kontrafaktuális hipotézis, sőt bár nem szerepel benne a *per impossibilem* kifejezés, a *praeteritum imperfectum* használata egyértelműen *casus irrealisra*, vagyis (a *casus potentialisszal* ellentétben) olyan dologra utal, ami nem következhet be, tehát egy lehetetlen hipotézissel állunk szemben.¹⁷ Másrészt elmondható, hogy Grotius azon tétele, amely szerint Isten léte, a teremtés és a gondviselés a természetes ész, a kinyilatkoztatás és a hagyomány segítségével is bizonyítható, az *etiamsi daremus* hipotézishez hasonlóan egy meg lehetőszen ambiciózus racionalista meggyőződést tükröz.

A *Prolegomena* következő, 12. szakaszában viszont Grotius meglepő módon a voluntarista természetjogi állásponttal látszik azonosulni. Azt állítja, hogy az emberi természet és a helyes ész mint „természetes forrás” mellett a jog másik forrása „Isten szabad akarat, amelynek saját értelmünk megdönthetetlen parancsolata szerint alá kell rendelnünk magunkat”. Ennek megfelelően „a természetjogot – teszi hozzá –, habár az ember belső lényegéből folyik, mégis méltán Istennek lehet tulajdonítani, mert ő maga akarta, hogy ilyen legyen a mi lényegünk”.¹⁸ Első ránézésre ez a nézőpont szöges ellentétben áll az *etiamsi daremus* tételben megnyilvánuló hiperracionalista szemléletmóddal: míg az előbbi alárendeli, az utóbbi teljes mértékben függetleníti a természetjogot a szabad isteni akarttól.

Végül a mű kezdő fejezetében Grotius előbb egy, az intellektualista és a voluntarista természetjog-koncepciót ötvöző definíció ad:

„A természetjog a helyes ész parancsa, amely megmutatja, hogy valamely cselekvésben – az észszerű természettel való összhangja vagy az összhang hiánya folytán – erkölcsi helytelenség vagy erkölcsi szükségesség rejlik, és ennek következtében Isten, a természet teremtője, az ilyen cselekvést tiltja vagy előírja.”¹⁹

¹⁶ Grotius (1999): i. m. *Prolegomena* 11, 1. kötet, 11: „cuius contrarium cum nobis partim ratio, partim traditio, inseverint confirmet vero et argumenta multa et miracula ab omnibus saeculis testata.”

¹⁷ Leonard Besselink: The impious hypothesis revisited. *Grotiana*, 9. (1988), 1. 57. Javier Hervada szerint ezzel szemben a grotiusi hipotézis kontrafaktuális ugyan, de nem lehetetlen. Lásd Javier Hervada: The old and the new in the hypothesis 'etiamsi daremus' of Grotius. *Grotiana*, 4. (1983), 1. 19.

¹⁸ Grotius (1999): i. m. *Prolegomena* 12, 1. kötet, 12: „Et haec iam alia iuris origo est praeter illam naturalem, veniens scilicet ex libera Dei voluntate, cui nos subiici debere intellectus ipse noster nobis irrefragabiliter dictat. [...] naturale ius, [...] quamquam ex principiis homini internis profluit, Deo tamen ascribi merito potest, quia ut talia principia in nobis existerent ipse voluit.”

¹⁹ Grotius (1999): i. m. 1.1.10, 1. kötet, 34: „Ius naturale est dictatum rectae rationis indicans, actui alicui, ex eius convenientia aut disconvenientia cum ipsa natura rationali, inesse moralem turpitudinem aut necessitatem moralem, ac consequenter ab auctore naturae Deo talem actum aut vetari aut praecipere.”

Majd kisvártatva ismételten aláhúzza, ráadásul a matematikával párhuzamot vonva, hogy a természetjogi normák tartalma független az isteni akarattól:

„A természetjog olyannyira változhatatlan, hogy még Isten sem változtathatja meg. Mert habár Isten hatalma mérhetetlen, mégis sok mindent lehet mondani, amire ez a hatalom nem terjed ki. [...] Mint ahogyan tehát Isten nem teheti meg, hogy kétszer kettő ne legyen négy, éppúgy azt sem teheti meg, hogy az, ami belső lényegénél fogva rossz, ne legyen az.”²⁰

Grotius fent idézett természetjog-definíciója fő törekvését, az intellektualista és a voluntarista felfogás összeegyeztetésének szándékát illetően a jezsuita Suárez jogfilozófiai szintézisére emlékeztet, és nagy vonalakban az általa javasolt megoldás is hasonló: a természeti törvény az emberi természetben és a helyes észben gyökerezik, de a jogi jelleg és a kötelező erő forrása csak és kizárólag az isteni akarat lehet. Mindamellett úgy tűnik, hogy a természetjog végső alapjára vonatkozó különböző állításai annyira eltérő irányokba mutatnak, hogy felettébb nehéz, majdhogynem lehetetlen őket összhangba hozni.²¹ Valószínűleg ezt az inkonzisztenciát észlelve módosította a *De iure belli ac pacis* 1631-es második és későbbi kiadásában az *etiamsi daremus* formula szövegét, a *locum haberent* kifejezést *locum aliquem haberent*re cserélve. Ennek az egyetlen szónak a betoldása alapvetően változtatja meg a hipotézis értelmét: az új szövegváltozat szerint, ha Isten nem létezne, akkor a természetjog legfeljebb részleges és korlátozott érvényességgel bírhatna.²²

Mint arra korábban már utaltam, az *etiamsi daremus* hipotézisével kapcsolatos gyakori félreértések jelentős részben a hipotézis eszmetörténeti előzményeivel kapcsolatos ismeretek hiányával magyarázhatók. A 19. századra ugyanis ezek az előzmények már teljesen feledésbe merültek, amihez – és ily módon az újszerűség látszatához – az is hozzájárult, hogy a protestáns humanista Grotius e ponton nem jelölt meg a szövegben forrást, amire jó oka volt, az ti., hogy a forrásai túlnyomórészt skolasztikus szerzők voltak.²³ Grotius 17. századi kortársai azonban a németalföldi jogtudóshoz hasonlóan még jól ismerték a formula eredetét. A voluntarista teoretikusok hozzáállását ebből eredően egy sajátos ambivalencia

²⁰ Grotius (1999): i. m. 1.1.10, 1. kötet, 35: „Est autem ius naturale adeo immutabile, ut ne a Deo quidem mutari queat. Quanquam enim immensa est Dei potentia, dici tamen quaedam possunt ad quae se illa non extendit [...] Sicut ergo ut bis duo non sint quatuor ne a Deo quidem potest effici, ita ne hoc quidem, ut quod intrinseca ratione malum est malum non sit.”

²¹ Haggenmacher (1983): i. m. 503–505; Besselink (1988): i. m. 59–62. Hozzá kell tenni, hogy Besselink jóval optimistább a grotiusi természetjogtan téziseinek összehangolhatóságával kapcsolatban.

²² Besselink (1988): i. m. 58. A *De iure belli ac pacis*nak Grotius életében összesen öt kiadása jelent meg.

²³ Negro (1998): i. m. 4–5.

jellemezte: Pufendorf és Barbeyrac egyfelől magasztalták Grotiust azért, mert szerintük elsőként „törte meg a jeget” (*a rompu la glace*) a hosszú, sötét középkori tél után,²⁴ másfelől viszont kárhoztatták azért, mert visszanyúlt e „szentségtörő és abszurd skolasztikus hipotézishez” (*impiam et absurdam Scholasticorum hypothesin*).²⁵ A Grotiust szintén nagy becsben tartó racionalista Leibniz ezzel szemben maga is egyetértően idézte, és tévesen Aquinói Szent Tamásra vezette vissza Isten nemlétének hipotézisét.²⁶

E hipotézis hasonló formában valójában – bizonyos, viszonylag távoli ókori előzményeket (elsősorban Marcus Aureliust) leszámítva – a 14. századi teológiában jelent meg először, Rimini Gergely *Sententia*-kommentárjában, az intellektualista és voluntarista természetjogi felfogás közötti vita keretében. Ez az egész késő skolasztikus természetjogtant nagymértékben meghatározó vita lényegében az isteni racionalitásról és szabadságról szólt, és a szintén a 14. századból eredő voluntarista törvényfogalom általános elterjedése adott rá okot. Aquinói Szent Tamásnak az örök törvényt a teremtés és gondviselés terveként leíró racionalista koncepciója még anélkül állított mércét a külső isteni cselekvés elé, hogy ezzel veszélyeztette volna Isten szabadságát. A törvény mint parancs voluntarista fogalma ezzel szemben súlyos dilemma elé állította a későbbi teológusokat, arra kényszerítve őket, hogy egy „determinista” és egy „indeterminista” istenfelfogás közül válasszanak: Isten vagy csupán „tanára” a természetjognak, amelynek maga alá van vetve, S amely kötelezi őt, vagy épp ellenkezőleg, abszolút, mindenható szuverénként eljáró törvényhozó.²⁷ Rimini Gergely, majd az ő nyomdokain haladva Gabriel Biel az előbbi istenképen alapuló intellektualista álláspontot képviselték, és a bűnt és az erényt a szabad isteni akarattól függővé és ezáltal kontingenssé tevő voluntarizmust a jó és a rossz fogalmát a dolgok természetére alapozó esszencialista felfogással igyekeztek ellensúlyozni.²⁸ Ezért hangsúlyozta (kissé talán körülményesen) Gergely, hogy a bűn azért bűn, mert ellenkezik az isteni ésszel mint helyes ésszel, nem pedig úgy, mint istenivel. S ezután tette hozzá, hogy „még azt

²⁴ Jean Barbeyrac: Préface du traducteur. In Samuel Pufendorf: *Le droit de la nature et des gens*. Ford. Jean Barbeyrac. Amsterdam, de Coup, 1712. 1. kötet, cxvi.

²⁵ Samuel Pufendorf: *Spicilegium controversiarum circa ius naturae ipsi motarum*. In Samuel Pufendorf: *De iure naturae et gentium*. Francofurti–Lipsiæ, Knochiana, 1744. 2. kötet, *Eris scandica*, 265.

²⁶ Gottfried Wilhelm Leibniz: *Essais de théodicée*. Amsterdam, Changuion, 1734. 84: „il est manifeste que Thomas d’Aquin et Grotius ont pu dire que s’il n’y avoit point de Dieu, nous ne laisserions pas d’être obligez à nous conformer au Droit naturel.”

²⁷ Pauline C. Westerman: *The disintegration of natural law theory: Aquinas to Finnis*. Leiden, Brill, 1998. 85–86, 92.

²⁸ Michael Bertram Crowe: The ‘impious hypothesis’: A paradox in Hugo Grotius? *Tijdschrift voor Filosofie*, 38. (1976), 3. 398.

a lehetetlen esetet feltételezve is [*si per impossibile*], hogy az isteni ész vagy maga Isten nem létezik, vagy az értelme téved, ha valaki az angyali, emberi vagy bármely más elképzelhető helyes ész ellen cselekedne, bűnt követne el”.²⁹ Isten nemlétének feltevése ezt követően hatalmas karriert futott be a skolasztikus gondolkodásban. Előbb Biel, majd különböző módosításokkal sok más későbbi középkori teológus is átvette. Így jutott el végül a már Grotius is által is jól ismert, 16–17. századi „második” vagy „reneszánsz” skolasztikához, amelynek a képviselőit ugyan megosztotta a hipotézis, valamilyen módon és előjellel mégis szinte mindannyian idézték azt.³⁰

Grotius ekképpen szinte számtalan skolasztikus forrásból meríthetett az *etiamsi daremus* hipotézis megfogalmazásakor, és noha lehetetlen ezt minden kétséget kizáróan bizonyítani, nehéz elképzelni, hogy ne tett volna így. S nagy valószínűséggel sok más 17. századi „modern” természetjogászhoz hasonlóan ő is Suárez enciklopédikus művét, a *De legibus* használta a skolasztika tanulmányozásakor.³¹ Az igazi kérdés ennél fogva alighanem inkább az, hogy milyen céllal, szándékkal vette át eme formulát, és hogy az milyen jelentéssel és helyi értékkel bír a természetjogi rendszerében. Az biztos, hogy a hipotézis valóban felhasználható egy tisztán racionalista és szekularizált természetitörvény-felfogás elméleti aládúcolásához. Ahogy az is, hogy Rimini Gergely és Gabriel Biel Isten nemlétének hipotézisét csupán egy lehetetlen, a tényekkel ellenkező feltevésnek tekintették. Amint azt James St. Leger kiemeli: „E hipotézis felállításának egyetlen célja az volt, hogy határozottan kidomborítsák a természeti törvény racionális jellegét, azoknak a szerzőknek a voluntarizmusával szembehelyezkedve, akik a természeti törvényt kizárólag az isteni akarat parancsával kapcsolták össze.”³² Úgy vélem, ez *mutatis mutandis* Grotiusra is igaz, aki a saját korának szellemi és politikai viszonyai között arra használta fel ezt a középkori közhelyet, hogy a segítségével még jobban aláhúzza az erkölcsi rend racionalitását és állandóságát; nem pedig arra, hogy a jogot a teológiától elválassa, S egy szekularizált természetjogi elméletet

²⁹ Rimini Gergely [Georgius Ariminensis]: *Lectura super primum et secundum Sententiarum*. Szerk. Venicio Marcolino, Walter Simon, Volker Wendland. Berlin, De Gruyter, 1980. Lib. 2 d. 34–37 q. 1 a. 2, 6. kötet, 235: „Sequitur quod quicquid est contra rectam rationem, est contra aeternam legem [...]. Si quaeratur, cur potius dico absolute »contra rectam rationem« quam contracte »contra rationem divinam«, respondeo: Ne putetur peccatum esse praecise contra rationem divinam et non contra quamlibet rectam rationem de eodem; aut aestimetur aliquid esse peccatum, non quia est contra rationem divinam inquantum est recta, sed quia est contra eam inquantum est divina. Nam, si per impossibile ratio divina sive deus ipse non esset aut ratio illa esset errans, adhuc, si quis ageret contra rectam rationem angelicam vel humanam aut aliam aliquam, si qua esset, peccaret.”

³⁰ St. Leger (1962): i. m. 118–120, 128–134.

³¹ Chroust (1943): i. m. 115.

³² St. Leger (1962): i. m. 123.

dolgozzon ki.³³ Egyértelműen megerősíti ezen értelmezést egy 1644-ben kelt levél, amelyben Grotius ezt írja: „mert az olyan jogtudományt szeretem, amely összekapcsolódik a filozófiával, és a leginkább azt, amelyik a keresztény filozófiával.”³⁴

Paradox módon tehát a *De iure belli ac pacis* azon szakasza, amire a leggyakrabban szokás hivatkozni Grotius szekularizált racionalizmusának igazolására, valójában a legtradicionálisabb. Más kérdés persze, hogy a mondatnak az eredeti eszmetörténeti kontextustól elvonatkoztatott, szó szerinti jelentése a *Zeitgeist* változásával idővel lehetővé tette a szekularista interpretációt.³⁵ Mindazonáltal tagadhatatlan, hogy Grotius jogfilozófiájának jó néhány eleme – elég például csak az axiomatikus, *more geometrico* módszerre, az egyéni jogok és az önfenntartás hangsúlyozására vagy a szerződéselméleti megközelítésre gondolni – kétségtelenül a szekularizáció irányába mutatott, és hozzájárulhatott hosszabb távon a természetjog szekularizációjához. De magának az *etiamsi daremus* hipotézisnek az elemzése nem igazít el bennünket ebben a kérdésben, hanem csak abban segít, hogy a hagyományos racionalizmus-voluntarizmus tengelyen el tudjuk helyezni Grotius természetjogi elméletét. Vagyis nem ez a grotiusi *oeuvre* általános értelmezésének a kulcsa.

³³ Crowe (1976): i. m. 381, 405; Chroust (1943): i. m. 126.

³⁴ Idézi Besselink (1988): i. m. 5: „amo enim Jurisprudentiam conjunctam cum Philosophia, maxime vero cum Philosophia Christiana.”

³⁵ Crowe (1977): i. m. 211–212, 230–233.

Felhasznált irodalom

- Barbeyrac, Jean: Préface du traducteur. In Samuel Pufendorf: *Le droit de la nature et des gens*. Ford. Jean Barbeyrac. Amsterdam, de Coup, 1712. 1. kötet, xv–cxxxii.
- Besselink, Leonard: The impious hypothesis revisited. *Grotiana*, 9. (1988), 1. 3–63. Online: <https://doi.org/10.1163/187607588X00028>
- Chroust, Anton-Hermann: Hugo Grotius and the Scholastic Natural Law tradition. *The New Scholasticism*, 17. (1943), 2. 101–133. Online: <https://doi.org/10.5840/newscholas194317217>
- Crowe, Michael Bertram: The ‘impious hypothesis’: A paradox in Hugo Grotius? *Tijdschrift voor Filosofie*, 38. (1976), 3. 379–410.
- Crowe, Michael Bertram: *The changing profile of the natural law*. The Hague, Nijhoff, 1977. Online: <https://doi.org/10.1007/978-94-015-0913-8>
- Edwards, Charles S.: *Hugo Grotius, the miracle of Holland: A study in political and legal thought*. Chicago, Nelson-Hall, 1981.
- Frivaldszky János: *Természetjog. Eszmetörténet*. Budapest, Szent István Társulat, 2001.
- Gergely, Rimini [Georgius Ariminensis]: *Lectura super primum et secundum Sententiarum*. 6. kötet. Szerk. Venicio Marcolino – Walter Simon – Volker Wendland. Berlin, De Gruyter, 1980.
- Grotius, Hugo: *A háború és a béke jogáról*. Ford. Brósz Róbert et al. Budapest, Pallas–Attraktor, 1999.
- Haakonssen, Knud: *Natural law and moral philosophy: From Grotius to the Scottish Enlightenment*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139172905>
- Haggenmacher, Peter: *Grotius et la doctrine de la guerre juste*. Paris, PUF, 1983. Online: <https://doi.org/10.4000/books.iheid.605>
- Hervada, Javier: The old and the new in the hypothesis ‘etiamsi daremus’ of Grotius. *Grotiana*, 4. (1983), 1. 3–20. Online: <https://doi.org/10.1163/187607583X00023>
- Hobbes, Thomas: *Leviatán vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma*. 1–2. kötet. Ford. Vámosi Pál. Budapest, Kossuth, 1999.
- Kelsen, Hans: A jogi pozitivizmus és a természetjog doktrínája. Ford. Varga Csaba. In Varga Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a XX. század jogi gondolkodása köréből*. Budapest, Szent István Társulat, 2008. 351–357.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm: *Essais de théodicée*. Amsterdam, Changuion, 1734.
- Martinich, Aloysius P.: *The two gods of Leviathan. Thomas Hobbes on religion and politics*. Cambridge, Cambridge University Press, 1992. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511624810>
- Negro, Paola: A topos in Hugo Grotius: ‘Etiamsi daremus non esse deum’. *Grotiana*, 19. (1998), 1. 3–23. Online: <https://doi.org/10.1163/187607598X00018>
- Posthumus Meyjes, G. H. M.: Grotius as an Irenicist. In Robert Feenstra (szerk.): *The world of Hugo Grotius (1583–1645)*. Amsterdam, APA – Holland University Press, 1984. 43–63.
- Pufendorf, Samuel: *Spicilegium controversiarum circa ius naturae ipsi motarum*. In Samuel Pufendorf: *De jure naturae et gentium*. Francofurti–Lipsiae, Knochiana, 1744. 2. kötet: *Eris scandica*, 261–310.
- St. Leger, James: *The ‘etiamsi daremus’ of Hugo Grotius: A study in the origins of international law*. Rome, Pontificium Athenaeum Internationale, 1962.
- Strauss, Leo: *Természetjog és történelem*. Ford. Láncki András. Budapest, Pallas–Attraktor, 1999.
- Tierney, Brian: *The idea of natural rights: Studies on natural rights, natural law and church law, 1150–1625*. Atlanta, Scholars Press, 1997.
- Tuck, Richard: Grotius, Carneades and Hobbes. *Grotiana*, 4. (1983), 1. 43–62. Online: <https://doi.org/10.1163/187607583X00050>

- Tuck, Richard: The 'modern' theory of Natural Law. In Anthony Pagden (szerk.): *The languages of political theory in early-modern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 1987. 99–119. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511521447.006>
- Tussay Ákos: Thomas Hobbes. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Államelmélet I*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó (megjelenés előtt).
- Varga Csaba: *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról*. Budapest, Osiris, 1998.
- Westerman, Pauline C.: *The disintegration of natural law theory: Aquinas to Finnis*. Leiden, Brill, 1998. Online: <https://doi.org/10.1163/9789004247383>
- Wieacker, Franz: *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1967.

Tussay Ákos¹

Tarentumi Arkhütasz a *nomosz-phüszisz* antitézisről

Mint az köztudott, az úgynevezett νόμος-φύσις antitézis a klasszikus görög politikai és etikai gondolkodás egyik legtermékenyebb vezérmotívumát képezte.² Míg a preklasszikus szerzőknél a νόμος és φύσις kifejezések antitetikus használati módja egyáltalán nem volt tipikusnak tekinthető, addig az 5. század második felére mind a politikai, mind az etikai diskurzusban ez a használati mód vált meghatározóvá. Erre az időszakra tehető ugyanis, hogy bizonyos, a νόμος fogalmi körébe tartozó, addig hagyományosan elfogadott társadalmi konvenciók érvényessége a közösség tagjai által fokozatosan megkérdőjeleződött, majd szertefoszlott.³ E jelenség, noha eleinte csak a természetfilozófiában eredményezett újszerű reakciókat,⁴ később komoly hatással bírt a klasszikus kori etikai és politikai gondolkodásra is. Mindezt jól példázza, hogy Anaxagorasz tanítványa, Arkhelaosz, aki a hagyomány szerint elsőként hozta el a természetfilozófiát Ióniából Athénbe,⁵ úgy vélte, hogy „az igazságos és a szégyenteljes

¹ Tudományos segédmunkatárs, Nemzeti Közszerzői Egyetem Eötvös József Kutatóközpont Politika- és Államelméleti Kutatóintézet. A tanulmány a Nemzeti Közszerzői Egyetem Eötvös József Kutatóközpont kutatói ösztöndíjának támogatásával készült. Kapcsolat: tussay.akos@uni-nke.hu.

² A νόμος-φύσις antitézis részletes filozófiatörténeti elemzését lásd Felix Heinimann: *Nomos und Physis. Herkunft und Bedeutung einer Antithese im Griechischen Denken des 5. Jahrhunderts*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1987; William Keith Chambers Guthrie: *A history of Greek philosophy*. Vol. III. Part 1: *The Sophists*. Cambridge, Cambridge University Press, 1971. 55–134; George Briscoe Kerferd: *The Sophistic Movement*. Cambridge, Cambridge University Press, 1981. 111–130; Max Pohlenz: *Nomos und Physis*. *Hermes*, 81. (1953), 4. 418–438; Szoboszlai-Kiss Katalin: A szofista nomosz/phüszisz antitéziséről. Röviden. In Takács Péter (szerk.): *Unitas multiplex. Ünnepi tanulmányok Szigeti Péter 65. születésnapjára*. Budapest–Győr, Gondolat – SZE DFK, 2017. 375–384; Szoboszlai-Kiss Katalin: *Alvó demokrácia. Kormányzásról, törvényekről, erkölcsről Homérosztól Szókratészig*. Győr, Universitas-Győr, 2018. 57–61, 67–73.

³ Heinimann (1987): i. m. 85–89; Guthrie (1971): i. m. 56; Martin Ostwald: *Nomos and the beginnings of the Athenian democracy*. Oxford, Clarendon, 1969. 37–39; Pohlenz (1953): i. m. 426–427.

⁴ Lásd pl. DK 68B9.

⁵ KR 539, 395.

nem természet, hanem szokás szerint való” (τὸ δίκαιον καὶ αἰσχρὸν οὐ φύσει εἶναι, ἀλλὰ νόμῳ).⁶

Thuküdidész leírásaiból megtudhatjuk továbbá, hogy a peloponnészoszi háború idején a pestisjárvánnyal sújtott Athénben az emberek, nem tudván, hogy mi lesz velük, teljesen közömbössé váltak a szent dolgokkal szemben (ὀλιγωρίαν ἐτρέποντο καὶ ἱερῶν καὶ ὁσίων ὁμοίως), a korábbi temetkezési szokásokat (νόμοι) figyelmen kívül hagyták, és sokan a sírok meggyalázásától sem riadtak vissza.⁷ A tisztességben való kitartásért senki sem lelkesedett, mivel senki sem lehetett biztos benne, hogy ezáltal elnyerné a cselekedete jutalmát. Ehelyett a legtöbben úgy gondolták, hogy a javak pillanatnyi élvezete és mindaz, ami ehhez hozzájárul, tekintendő helyesnek és üdvösnek (καλὸν καὶ χρήσιμον).⁸

Noha, ami az etikai és politikai szöveghelyeket illeti, a νόμος és φύσις kifejezések antitetikus használati módjai szinte kizárólag a késő 5. századi Athénhez és különösen az athéni demokrácia válságához köthetők,⁹ nem szabad megfedelkednünk arról, hogy e használati módban semmi esetre sem valamiféle athéni sajátosság manifesztálódott. Egyfelől Thuküdidészről tudhatjuk ugyanis, hogy az érdekvezérelt és pragmatikus athéni réalpolitika nem állt távol a korabeli spártaiak vélekedésétől sem, másfelől meggyőző érvek szólnak amellett, hogy a *Gorgiász* és az *Állam Szókratészéhez* hasonlóan, de tőle mégis függetlenül, Tarentumi Arkhüasz is kikelt a platóni dialógusokból ismert szofizmával szemben. Jelen tanulmány célja pontosan ez utóbbi, vagyis Arkhüasz Szürakuszai Polüarkhosszal folytatott állítólagos vitájának és különösen Arkhüasz érvelésének rekonstruálása.

Arkhüasz számottevő tarentumi államférfi és filozófus volt, akit a hagyomány Platón kortársának tart, születési idejét 435 és 410 közé datálva.¹⁰ Lévén, hogy műveiből csak néhány vitatott eredetiségű töredék maradt fenn, és a 4. századi *testimonia* nagy része is elveszett, sajnos jelentősége ellenére is csak keveset tudunk Arkhüasz életéről és filozófiai munkásságáról. A két fennmaradt antik életrajzból,¹¹ valamint a többi *testimoniából* négy visszatérő életrajzi elem látszik kirajzolódni. Ezek szerint Arkhüasz hosszú ideig vezető szerepet töltött be sztratégusként Tarentum és ezzel a Magna Graecia-i görögség életében.¹² Meghatározó

⁶ DK 60A2.

⁷ Thuc. II, 52,3–4.

⁸ Thuc. II, 53,3.

⁹ A hagyományosan a kánonhoz tartozó szöveghelyek közül egyedül az ún. Anonymus Iamblichi (DK 89, 6) esetében nem tudjuk az athéni kapcsolatot megerősíteni.

¹⁰ Carl A. Huffman: *Archytas of Tarentum. Pythagorean, philosopher and mathematician king*. Cambridge, Cambridge University Press, 2005. 5.

¹¹ D.L. VIII, 79,1–83,6; *Suda* 4121.

¹² D.L. VIII. 79,5–6.

szerepe volt továbbá Platón szicíliai utazásaiban és különösen Platón életének megmentésében.¹³ Kora egyik legkiválóbb matematikusának tartották, akinek sikerült megoldani a déloszi problémát.¹⁴ Végül, az utókor következetesen püthagoreus filozófusnak tekintette.¹⁵

Maga az állítólagos vita, amelyben Szürakuszai Polüarkhosz ellenében Arkhüasz kifejtette a saját nézeteit a törvények fontosságáról és általában a νόμος-φύσις antitézis vonatkozásában, feltehetőleg Arisztotelész tanítványától, Arisztozenosz *Arkhüasz élete* (Ἀρχύτα βίος) című művéből származhatott. Sajnos az említett mű csak töredékeiben, illetve parafrázisokban maradt ránk, ezért az első kérdés, amit szükséges megvizsgálnunk, hogy az Athénaiosznál¹⁶ és Cicerónál¹⁷ fennmaradt parafrázisok vajon Arisztozenosz művén alapulnak-e, vagy sem. Ezt a kérdést azért fontos feltennünk, mert Arisztozenosz szerzőségének igazolása esetén alappal gondolhatnánk, hogy a leírás, legkevesebb a főbb pontjai tekintetében, történetileg hiteles. Arisztozenosz ugyanis kétségtelenül megbízható és részletes információkkal rendelkezett Arkhüaszról: édesapja, Szpintharosz, Arkhüasz belső köreiből tartozott,¹⁸ maga Arisztozenosz pedig a szintén e belső körhöz tartozó püthagoreus Xenophilosz tanítványa volt, mielőtt Arisztotelészhez csatlakozott. Emellett ismert az is, hogy Arisztozenosz törekedett forrásait pedánsan megjelölni, valamint történeti munkái során alapos és mélyreható kutatásokat is végzett,¹⁹ így szerzőségének bizonyítása esetén kevés kétely merülhet fel a leírás hitele tekintetében.

Athénaiosz anekdotája szerint Arisztozenosz *Arkhüasz élete* című művében beszámol egy esetről, amikor is II. Dionüsziosz követeket – köztük egy bizonyos Polüarkhoszt – küldött Tarentumba. Mivel Polüarkhosz ismerős volt Arkhüasszal, és nem is állt tőle egészen távol a filozófia (ὄντα δὲ γινώριμον τῷ Ἀρχύτῃ καὶ φιλοσοφίας οὐ παντελῶς ἀλλότριον), ezért csatlakozott Arkhüasz tanítványaihoz, és hallgatta a beszélgetésüket. Amikor a beszélgetés a vágyakra és általában a testi örömökre (περί τε τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ τὸ σύνολον περὶ τῶν σωματικῶν ἡδονῶν) terelődött, Polüarkhosz közbeszólt, és kifejtette saját álláspontját a kérdéskör kapcsán:²⁰

¹³ Pl. *Ep.* VII. 338c–d, 339a–b, 339d–e, 350a–b.

¹⁴ Lásd Huffman (2005): i. m. 342–401.

¹⁵ Lásd pl. D.L. VIII. 79,2; *Suda* 4121,2; Str. VI. 3, 4,5–6; Iamb. *VP* XXIII, 104,1–5, XXXVI, 267,20.

¹⁶ Ath. XII, 64–65.

¹⁷ Cic. *De senect.* XII, 39–41.

¹⁸ D.L. VIII, 46,2–6.

¹⁹ Stefan Schorn: Aristoxenus' biographical method. In Carl A. Huffman (szerk.): *Aristoxenus of Tarentum. Discussion*. New Brunswick (US-NJ), Transaction, 2012. 220.

²⁰ Ath. XII, 64,1–11.

„Ahogy a kérdést vizsgáltam, gyakran olybá tűnt számomra, uraim, hogy ezen erényeket mesterségesen ötlötték ki, és bizony távol állnak attól, ami természetes. A természet ugyanis, amikor saját hangját hallatja, azt parancsolja nekünk, hogy az örömeiket kövessük, és ezt tartja észszerű cselekvésnek; az pedig, hogy ellenálljunk és szolgáskorba döntsük a vágyakat, sem az észszerű, sem a szerencsés, sem pedig az olyan ember jellemzője, aki érti az emberi természet lényegét. Erős bizonyítéka mindennek, hogy valamennyi ember, ha elég nagy hatalom birtokába jut, hagyni fogja, hogy elragadják a testi gyönyörök, és azt gondolja, hogy ez hatalmának célja, és hogy egyszerűen fogalmazzak, minden mást ennek fog alárendelni. [...] Ezek hát a testi gyönyörök élvezetének előnyei. A törvényhozók azonban azt akarták, hogy eltűnjenek az emberek közötti különbségek, és hogy senki se éljen könnyű életet, ezért megalkották az erényeket; törvényekben szabályozták az egymás közötti cselekvéseket és minden más olyan dolgot, mely a politikai közösség szempontjából szükségesnek tűnt számukra, különösen az öltözködést és az életmódunk többi részét, hogy az egységes legyen. Mivel a törvényhozók harcban álltak tehát azokkal, akik többet akartak [τῷ τῆς πλεονεξίας γένει], először az igazságosság tiszteletét magasztalták föl; költők énekeltek az igazságosság drága arcáról és Diké drága szemeiről. Maga Diké is megistenült; helyenként oltárokat állítottak és áldozatokat mutattak be neki. Ezek után a Mértékletesség [Σωφροσύνη] és az Önmérséklet [Εγκράτεια] is csatlakozott, és mértékletelenségnek [πλεονεξία] neveztek az élvezetekben való bármiféle kimagaslást, így az, aki engedelmeskedik a törvényeknek, és a sokaság hangja mondja meg, hogy mi számít mértékletesnek a testi gyönyörök tekintetében.”²¹

Mivel Athénaiosz az anekdota forrásaként kifejezetten Arisztoksenosz *Arkhütasz élete* című művét jelölte meg, és mivel Athénaioszlól általában elmondható, hogy többé-kevésbé pontosan idézte a forrásait, Huffmannal egyetértve²² úgy gondolom, hogy alapvetően nincs okunk kételkedni az arisztoksenoszi szerzőségben. Ennek dacára is szükségesnek látszik azonban két, a leírás történeti hitelét legkevesebb zavaró körülményt megvizsgálnunk. Ezek: Arkhütasz és Polüarkhosz kapcsolata, illetve a polüarkhoszi és a *Gorgiasz*ból ismert kalliklészi pozíciók közötti áthallások.

Az anekdota szerint Polüarkhosz II. Dionüsziosz uralkodása alatt (367–357) látogatott Tarentumba, amely időszakban Tarentum és a szürakuszai türannosz között viszonylag élénk diplomáciai kapcsolatok éltek. A történetileg inkább hitelesnek tekintett *Hetedik levél* beszámol arról is, hogy Platon második (367/6) és kudarcba fulladt harmadik (361) utazása között Arkhütasz Szürakuszaiba látogatott, és baráti kapcsolatot ápolt II. Dionüsziosszal.²³ A *Hetedik levél* leírásából az is kiderül, hogy Arkhütasz és Dionüsziosz barátsága, valamint a városállamok közötti szövetség, legalább részben, a filozófia szeretetén alapult.²⁴ Azt, hogy ez a filozófia vajon arkhütaszi

²¹ Ath. XII, 64,12–24, 65,17–36.

²² Huffman (2005): i. m. 312.

²³ Pl. *Ep.* VII, 338c–d.

²⁴ Pl. *Ep.* VII, 339d.

filozófia volt-e, ahogyan az Lloyd véli,²⁵ vagy sem, biztosan nem jelenthetjük ki, mindazonáltal meglehetősen valószínűnek tűnik, hogy Dionüsziosz udvaroncai ismerősek lehettek Arkhütasszal és filozófiájával. Természetesen ennek ellenére is zavaró, hogy Athénaiosz leírásán kívül más forrás nem tesz említést Szürakuszai Polüarkhoszról, igaz, arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy az anekdota Polüarkhoszt semmi esetre sem filozófusként, hanem egyszerűen csak olyasvalakiként ábrázolja, akitől nem állt egészen távol a filozófia (ὄντα ... φιλοσοφίας οὐ παντελῶς ἀλλότριον). E körülmény továbbá magyarázattal szolgálhat a *gorgiászi* áthallásokra is, lévén, amennyiben hitelt adunk a *Hetedik levél* elején felvázolt szicíliai bios εὐδαιμων-ról szóló leírásnak,²⁶ nagyjából pontosan az Athénaiosznál vázolt hedonista álláspont az, ami Dionüsziosz udvaroncaitól elvárható volt. A polüarkhoszi pozíció függetlensége mellett szól az is, hogy a *Gorgiasz* Kalliklészével (483b–484a) és az *Állam* Thraszümakhoszával (338c, 343c) ellentétben Polüarkhosz nem állítja, hogy az erősebb uralma lenne természet szerint az igazságos, és nem is nevezi az igazságosságot sem az erősebb (εἶναι τὸ δίκαιον οὐκ ἄλλο τι ἢ τὸ τοῦ κρείττονος συμφέρον), sem pedig a másik javának (ἡ μὲν δικαιοσύνη καὶ τὸ δίκαιον ἀλλότριον ἀγαθόν), mi több az igazságosság kérdése egyáltalán nem is központi jelentőségű Polüarkhosz érvelésében.²⁷

Sajnos a polüarkhoszi kérdésfelvetéssel szemben Arkhütasz válasza valószínűleg csak Cicero latin fordításában maradt ránk, feltéve persze, hogy a Cicerónál (*De senectute* XII, 39–41.) szereplő „vetus oratio Archytas Tarentini” Arisztoxenosz *Arkhütasz életén* alapul. Ennek megítélése szempontjából zavaró ugyanakkor, hogy Cicero rendszerint nem törekedett a forrásai pontos fordítására, és könnyen elképzelhető az is, hogy a főbb pontokat leszámítva jelentősen a saját képére és céljaira formálhatta Arkhütasz beszédét.²⁸ Erre tekintettel az Arisztoxenosztól független forrásmegjelölést nem kell feltétlenül aggályosnak tartanunk,²⁹ sem pedig azt, hogy Cicero Arkhütasz beszédét 349-re teszi,³⁰ dacára annak, hogy Arkhütasz valószínűleg 355 körül hunyhott el.³¹ Úgy gondolom, hogy Carl Huffman meggyőzően érvel amellett, hogy Cicerónak ismernie kellett Arisztoxenosz *Arkhütasz élete* című művét,³² és mivel a tartalmát tekintve a közölt

²⁵ Geoffrey E. R. Lloyd: Plato and Archytas in the Seventh Letter. *Phronesis*, 35. (1990), 2. 167, 172.

²⁶ Pl. *Ep.* VII, 326b–d.

²⁷ Huffman (2005): i. m. 315.

²⁸ Huffman (2005): i. m. 328.

²⁹ Cic. *De senect.* XII, 41; Huffman (2005): i. m. 328.

³⁰ Cic. *De senect.* XII, 41; Huffman (2005): i. m. 330.

³¹ Huffman (2005): i. m. 5.

³² Huffman (2005): i. m. 326–328.

beszéd összhangban áll mindazzal, amit Arisztoxenosztól, illetve a hitelesnek tartott Arkhütasz-töredékekből tudni vélünk, megítélésem szerint nincs okunk kételkedni abban, hogy a szöveghely nagy vonalaiban hűen tükrözi Arkhütasz választát:

„Arkhütasz azt mondta, a legnagyobb romlás, amiben a természet az emberi nemet részeltette [pestem ... hominibus ... a natura datam], nem más, mint a testi gyönyörök [voluptatem corporis], ugyanis e vágy kielégítése után sóvárogva vak és zabolátlan szenvedély támad bennünk a vágy tárgyának birtoklására. Ebből ered a hazaárulás, az állam romlása és ebből támad az ellenséggel való összeesküvés. [...] És, bár az értelem a legtökéletesebb dolog, amit a természet, vagy valamiféle istenség az embernek csak adhatott, semmi sem férhet kevésbé össze ezzel az isteni adománnyal, vagy ajándékkal, mint a gyönyör utáni vágyakozás. Mert sem az önmérsékletnek nincs helye ott, ahol a szenvedély uralkodik, sem pedig az erény nem képes bármiféle teret nyerni a vágyak uralma alatt. Hogy ezt jobban megvilágítsa, arra kérte a hallgatóságát, hogy képzeljék el, hogy valakit kiteszünk az elképzelhető legnagyobb testi örömeknek. Úgy vélte, senkinek sem lehet kétsége afelől, hogy addig, amíg e személy e gyönyörök hatása alatt áll, nem lesz képes az értelmét használni, sem számítani, sem bármit megfontolni [nihil agitare mente, nihil ratione, nihil cogitatione consequi posset]. Éppen ezért, semmi sem annyira alávaló vagy átkos, mint az élvezet, mivel ha az élvezet elég nagy és tartós, a szellem minden lángját kioltja.”³³

A talán legerősebb érvet amellet, hogy a Cicero által közölt beszéd hűen adja vissza Arkhütasz nézeteit, az eredetinek tartott harmadik Arkhütasz-töredék (DK 47B3) szolgáltatja. Eszerint a számítás felfedezése (λογισμὸς εὐρεθείς) volt az a momentum, amely véget vetett az ellenségeskedésnek, és növelte az emberek közötti egyetértést.³⁴ Arkhütasz úgy vélte ugyanis, hogy a számítás képességének köszönhetően jutunk el az egyenlőséghez, mivel ezáltal megismerjük, hogy kit mi illet, és így nem is fogunk a jussunknál többet akarni (πλεονεξία τε γὰρ οὐκ ἔστι τοῦτου γενομένου καὶ ἰσότης ἔστιν).³⁵ A harmadik töredék szerint a számítás, vagyis pontosabban az értelem használatának közös képessége az tehát, ami képes elejét venni az igazságtalanságnak.

Nagyon hasonló motívumot fedezhetünk fel azokban a valószínűleg Arisztoxenoszhoz visszavezethető és Cicerónál fennmaradt *testimoniáknak*,³⁶ amelyek a haragban való döntés arkhütaszi tilalmáról számolnak be. Az anekdota szerint Arkhütasz a birtokára visszatérve egy alkalommal rendkívüli haragra gerjedt, amikor felfedezte, hogy a vagyonát a szolgálai hanyagsága miatt nagy kár érte. Ahelyett azonban, hogy megbüntette volna a szolgálait, Arkhütasz a büntetést mellőzve

³³ Cic. *De senect.* XII, 39–41.

³⁴ Stob. IV, i, 139, 3,11–12.

³⁵ Stob. IV, i, 139, 3,12–13.

³⁶ Lásd Huffman (2005): i. m. 283–287.

egyszerűen csak így szólt: „szerencsétek, hogy haragszom rátok!” (εὐτυχεῖτε, ὅτι ὀργιζομαι ὑμῖν).³⁷ E történet is jól szemlélteti, hogy a püthagoreus tanítással összhangban³⁸ Arkhütasz elítélte az erős érzelmi befolyásoltság hatása alatt végrehajtott cselekvéseket, ugyanis, ahogyan azt a Cicerónál megőrzött elbeszélésben is olvashattuk, ilyen befolyásoltság alatt nincs helye a cselekvés következményeinek racionális megfontolására. Ha Arkhütasz haragjában megbüntette volna a szolgálait, könnyen elképzelhető, hogy a haragtól elvakítva nagyobb büntetést mért volna ki rájuk, mint ami igazságos lett volna.³⁹

Eddigi vizsgálódásunkat összefoglalva, úgy gondolom, kellő bizonyossággal megállapíthatjuk, hogy a két elemzett szöveghely nagy valószínűség szerint Arisztozenosz *Arkhütasz élete* című művére vezető vissza, és hitelesen rekonstruálja Tarentumi Arkhütasz és Szürakuszai Polüarkhosz vitáját. Habár meglehet, hogy Cicero Arkhütasz válaszának csupán egy töredékét őrizte meg, e töredékből is világosan látszik, hogy Arkhütasz a polüarkhoszi szofizmával szemben egy teljesen újszerű, a platóni dialógusoktól pedig egészében független cáfolatot vezetett elő. E cáfolat a rendelkezésünkre álló információk szerint pedig nagyjából ekként summázható: a közösségi lét csak az értelmi képesség közös használata által, azaz az indulatok megzabolázásával tartható fenn. Ennek fényében érthető tehát, hogy Arkhütasz oly hevesen kikelt a haragban való büntetéssel és általában a polüarkhoszi hedonista felfogással szemben.

³⁷ Plu. *De sera* 551b 5–6.

³⁸ Iambl. *VP XXXI*, 197.

³⁹ Vö. Val. Max. *Mem.* IV. 1.

Felhasznált irodalom

- Guthrie, William Keith Chambers: *A history of Greek philosophy*. Vol. III. Part 1: *The Sophists*. Cambridge, Cambridge University Press, 1971.
- Heinimann, Felix: *Nomos und Physis. Herkunft und Bedeutung einer Antithese im Griechischen Denken des 5. Jahrhunderts*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1987.
- Huffman, Carl A.: *Archytas of Tarentum. Pythagorean, philosopher and mathematician king*. Cambridge, Cambridge University Press, 2005. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511482533>
- Kerferd, George Briscoe: *The Sophistic Movement*. Cambridge, Cambridge University Press, 1981.
- Raven, John E – Geoffrey S. Kirk: *The presocratic philosophers. A critical history with a selection of texts*. New York – London, Cambridge University Press, 1957 (reprint: 1977).
- Lloyd, Geoffrey E. R.: Plato and Archytas in the Seventh Letter. *Phronesis*, 35. (1990), 2. 159–174. Online: <https://doi.org/10.1163/156852890X00097>
- Ostwald, Martin: *Nomos and the beginnings of the Athenian democracy*. Oxford, Clarendon, 1969.
- Pohlenz, Max: Nomos und Physis. *Hermes*, 81. (1953), 4. 418–438.
- Schorn, Stefan: Aristoxenus' biographical method. In Carl A. Huffman (szerk.): *Aristoxenus of Tarentum. Discussion*. New Brunswick (US-NJ), Transaction, 2012. 177–221. Online: <https://doi.org/10.4324/9781315082158-7>
- Szoboszlai-Kiss Katalin: A szofista nomosz/phüszisz antitézisről. Röviden. In Takács Péter (szerk.): *Unitas multiplex. Ünnepi tanulmányok Szigeti Péter 65. születésnapjára*. Budapest–Győr, Gondolat – SZE DFK, 2017. 375–384. Online: <https://bit.ly/3djiMjm>
- Szoboszlai-Kiss Katalin: *Alvó demokrácia. Kormányzásról, törvényekről, erkölcsről Homérosztól Szókratészig*. Győr, Universitas-Győr, 2018.

Függelék

Cs. Kiss Lajos **tudományos munkáinak jegyzéke**

Önálló kiadványok: monográfiák és tankönyvek

1. *A jogtudomány eszméje és hivatása: a filozófiai és tudományos hit paradoxonjai.* Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 2004. 126 o.

Monográfiák és tankönyvek – társszerzőként

2. *Az igazgatás igazgatása.* Budapest, Társadalomtudományi Intézet, 1988. 110 o.
3. *Szöveggyűjtemény a modern történelem- és társadalomfilozófia tanulmányozásához.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1992. 234 o.
4. *A parlament imázsa.* Budapest, Recontra Science, 1995. 110 o.
5. *Mannheim-tanulmányok: Írások Mannheim Károlytól és Mannheim Károlyról.* Budapest, Napvilág, 2003. 312 o.

Könyvrészletek: egyes részek és fejezetek könyvekben

6. Közigazgatás és racionalitás. In Szoboszlai György (szerk.): *Anarchizmus és rendezőelvek.* Budapest. Magyar Politikatudományi Társaság, 1986. 30–50.
7. A hegemonia elmélete Antonio Gramsci politikafilozófiájában. In Szabó Tibor (szerk.): *Tanulmányok Antonio Gramsciról és Lukács Györgyről.* Budapest, Művelődési Minisztérium, Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztály, 1986. 50–105.
8. *Közigazgatás és racionalitás.* (Fehér Józseffel közösen). In *Anarchizmus és rendezőelvek.* Budapest, Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve, 1986, 30-50.

9. Az értékracionális uralomtípus lehetősége Max Weber uralomszociológiájában. In Szoboszlai György (szerk.): *Váltók és utak*. Budapest, Mozgáskorlátozottak Piremon Kisvállalata, 1990. 160–173.
10. Totalitárius uralom – totális állam. In Szabadfalvi József – Takács Péter (szerk.): *Államelmélet. Előadások az államelmélet és az állambölcsélet köréből*. Miskolc, Bíbor, 1997. 141–152.
11. A filozófus Max Weber. In Erdélyi Ágnes – Cs. Kiss Lajos – Erényi Tibor – Szigeti Péter – Somlai Péter: *Max Weber és a 20. század társadalomtudományi gondolkodása*. Budapest, Napvilág, 1999. 32–67.
12. A világ varázstalanodása és az abszurd keletkezése: Max Weber racionalitáselméletének egzisztenciafilozófiai vonatkozásai. In Erdélyi Ágnes – Cs. Kiss Lajos – Erényi Tibor – Szigeti Péter – Somlai Péter: *Max Weber és a 20. század társadalomtudományi gondolkodása*. Budapest, Napvilág, 1999. 93–118.
13. Hart jogfilozófiájának jelentősége. In Cs. Kiss Lajos – Takács Péter (szerk.): *H. L. A. Hart – Tudományos profil*. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 2001. 3–5.
14. Az angol társadalom- és jogelmélet a magyar jogfilozófiai hagyományban. In Cs. Kiss Lajos – Takács Péter (szerk.): *H. L. A. Hart – Tudományos profil*. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 2001. 26–32.
15. Szabadság és kényszer: Horváth Barna szellemi pályája. In Horváth Barna: *Angol jogelmélet*. Budapest, Pallas, 2001. 569–603.
16. Egy keresztény Epimétheusz. In Schmitt, Carl: *A politika fogalma: válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Szerk. Cs. Kiss Lajos. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002. 241–286.
17. Utószó. A tragédia metafizikája a jogban. In Horváth Barna: *A géniusz pere. Szókratész – Johanna*. Gödöllő–Máriabesnyő, Attraktor, 2002. 210–238.
18. A modern politika mint demokrácia. In Pesti Sándor – Szabó Máté (szerk.): *„Jöjj el szabadság”: Bihari Mihály 60. születésnapjára készült ünneplő kötet*. Budapest, Rejtjel, 2003. 563–584.
19. A tudásszociológia eszméje és hivatása. In Cs. Kiss Lajos – Gellériné Lázár Márta – Karádi Éva (szerk.): *Mannheim-tanulmányok. Írások Mannheim Károlytól és Mannheim Károlyról*. Budapest, Napvilág, 2003. 158–247.
20. A „Jogszociológia után”. In Horváth Barna – Cs. Kiss Lajos (szerk.): *A jogelmélet vázlatja*. Gödöllő–Máriabesnyő, Attraktor, 2004. 245–255.
21. Bevezetés: Carl Schmitt jelentősége. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről*. Budapest, Gondolat, 2004. 9–15.

22. Előszó. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitttről.* Budapest, Gondolat, 2004. 7–8.
23. Találkozások Carl Schmitt-tel. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitttről.* Budapest, Gondolat, 2004. 19–143.
24. Exkurzus I.: A szabadságérték univerzalizálásának megalapozása. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitttről.* Budapest, Gondolat, 2004. 420–423.
25. Exkurzus II.: Az állam semlegessége és a magyar liberális politikafilozófia. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitttről.* Budapest, Gondolat, 2004. 424–425.
26. Exkurzus III.: A mérsékelt állam liberális dogmája. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitttről.* Budapest, Gondolat, 2004. 426–435.
27. Állam, politika, erkölcs. In Cs. Kiss Lajos – Karádi Éva (szerk.): *Az igazságosság dilemmái: Ünnepi kötet Földesi Tamás 75. születésnapjára.* Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 2004. 80–105.
28. A jogtudomány eszméje és hivatása. In Szabó Miklós (szerk.): *Regula iuris. Szabály és/vagy norma a jogelméletben: a Miskolci Egyetem és a Miskolci Akadémiai Bizottság által 2003. szeptember 26–27-én rendezett konferencia anyaga.* Miskolc, Bíbor, 2004. 149–172.
29. 1. rész. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitttről.* Budapest, Gondolat, 2004. 1–145.
30. 3. rész. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitttről.* Budapest, Gondolat, 2004. 415–437.
31. Carl Schmitt magyar recepciója: Bevezetés az I. részhez. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitttről.* Budapest, Gondolat, 2004. 17.
32. Schmitt-tematikák: Bevezetés a II. részhez. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitttről.* Budapest, Gondolat, 2004. 145.
33. Appendix: Bevezetés a III. részhez. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitttről.* Budapest, Gondolat, 2004. 415.
34. Carl Schmitt magyarul – a fordítás kérdőjelei. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitttről.* Budapest, Gondolat, 2004. 417–419.
35. Köszöntő: Előszó. In Cs. Kiss Lajos – Karádi Éva (szerk.): *Az igazságosság dilemmái. Ünnepi kötet Földesi Tamás 75. születésnapjára.* Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 2004. 5–6.

36. A tiszta jogtan államelmélete. In H. Szilágyi István – Paksy Máté (szerk.): *Ius unum, lex multiplex. Liber Amicorum: Studia Z. Péteri dedicata: Tanulmányok a jogösszehasonlítás, az államelmélet és a jogbölcselet köréből. Studies in Comparative Law, Theory of State and Legal Philosophy.* Budapest, Szent István Társulat, 2005. 257–281.
37. Max Weber tudományfelfogása és a protestáns etika. In Molnár Attila Károly (szerk.): *Szellem és etika. A „100 éves a Protestáns etika” konferencia előadásai.* Budapest, Századvég, 2005. 148–173.
38. Horváth Barna (1896–1973). In Hamza Gábor – Siklósi Iván (szerk.): *Magyar jogtudósok. 3. kötet.* Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 2006. 209–227.
39. Bevezetés: Hans Kelsen jelentősége. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya: tanulmányok Hans Kelsenről.* Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, MTA Jogtudományi Intézet – Gondolat, 2007. 16–32.
40. Hans Kelsen magyar recepciója: Bevezetés az I. részhez. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya: tanulmányok Hans Kelsenről.* Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, MTA Jogtudományi Intézet – Gondolat, 2007. 33–34.
41. A tiszta jogtudomány eszméje és hivatása. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya: tanulmányok Hans Kelsenről.* Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, MTA Jogtudományi Intézet – Gondolat, 2007. 125–158.
42. A szociológiai államfogalom jogtudományi dekonstrukciója. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya: tanulmányok Hans Kelsenről.* Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, MTA Jogtudományi Intézet – Gondolat, 2007. 326–366.
43. Előszó. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya: tanulmányok Hans Kelsenről.* Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, MTA Jogtudományi Intézet – Gondolat, 2007. 11–15.
44. Kelsen-tematikák: Bevezetés a II. részhez. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya: tanulmányok Hans Kelsenről.* Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, MTA Jogtudományi Intézet – Gondolat, 2007. 123.
45. Kelsen-viták: a tiszta jogtan kritikai kontextusban: Bevezetés a III. részhez. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya: tanulmányok Hans Kelsenről.* Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, MTA Jogtudományi Intézet – Gondolat, 2007. 599.
46. Niklas Luhmann politikai államfogalma. In Pethő László – Karácsony András (szerk.): *Identitások [Identitäten]: a 75 éves Bangó Jenő köszöntése*

- [Festschrift Bangó Jenő zum 75. Lebensjahr]. Budapest–Jászberény, Jászsági Évkönyv Alapítvány – ELTE ÁJK, 2009. 137–158.
47. Totális állam és totalitarizmus. In Bihari Mihály – Patyi András (szerk.): *Ünnepi kötet Szalay Gyula tiszteletére, 65. születésnapjára*. Győr, Universitas-Győr Kht., 2010. 98–116.
 48. Előszó. In Cs. Kiss Lajos – Bretter Zoltán (szerk.): *Herbert L. A. Hart jogtudománya kritikai kontextusban*. Budapest, ELTE Eötvös, 2014. 9–24.
 49. A fenomenológia és a politikai problémája. In Gedő Éva – Schwendtner Tibor (szerk.): *Filozófia és nemzetiszocializmus. Értelmezések és kontextusok*. Budapest, Könyvpont Nyomda – L'Harmattan – Magyar Daseinanalitikai Egyesület, 2016. 93–112.
 50. Megjegyzések a jog és a nyelv viszonyához. In Szabó Miklós (szerk.): *A jog nyelvi dimenziója*. Miskolc, Bíbor, 2015. 53–92.
 51. Horváth Barna Austin-kritikája. In Fejes Zsuzsanna – Török Bernát (szerk.): *Suum cuique: Ünnepi tanulmányok Paczolay Péter 60. születésnapja tiszteletére*. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány, 2016. 29–59.
 52. Lehetséges-e jogelmélet államelmélet nélkül? In Takács Péter (szerk.): *Unitas multiplex. Ünnepi tanulmányok Szigeti Péter 65. születésnapjára*. Budapest–Győr, Gondolat – Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar, 2017. 60–79.
 53. Emlékezés Horváth Barnára (1896–1973). In Révész Béla (szerk.): *A szegedi jogbölcseleti iskola alapítója: Horváth Barna emlékkönyv*. Szeged, Iurisperitus Bt., 2017. 11–33.
 54. Herbert L. A. Hart jogelmélete értelmezhető-e államelméleti szempontból? In Zsidai Ágnes – Nagypál Szabolcs (szerk.): *Sapere aude. Ünnepi kötet Szilágyi Péter hetvenedik születésnapja tiszteletére*. Budapest, ELTE Eötvös, 2017. 165–178.
 55. Diszkurzív politikatudomány és reflexív államelmélet. In Horváth Szilvia – Gyulai Attila (szerk.): *Dialógus, vita, diskurzus. Tanulmányok Szabó Márton diszkurzív politikatudományáról*. Budapest, L'Harmattan – MTA TK Politikatudományi Intézet, 2019. 49–72.

Folyóiratcikkek

56. A pluralizmusról. *Filozófiai Figyelő*, 13. (1987), 1. 61–68.
57. Közigazgatás és racionalitás: Az érték- és célracionalitás mint társadalomszervező elvek érvényesülése a közigazgatásban. (Fehér Józseffel közösen) *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae*, (1987), 29. 125–150.

58. A politikai imázs mint esztétikai és gyakorlati probléma. *Politikatudományi Szemle*, 5. (1996), 2. 31–51.
59. Utópia és valóság. *Világosság*, 38. (1997), 11. 36–49.
60. A tudományos és politikai diskurzus „határvitája”. *Politikatudományi Szemle*, 6. (1997), 3. 123–133.
61. Utópia és valóság. *Jogtudományi Közöny*, 53. (1998), 2. 37–44.
62. Az angol társadalom- és jogelmélet a magyar jogfilozófiai hagyományban. *Világosság*, 43. (2002), 10–12. 108–111.
63. Bevezető: H. L. Hart jogfilozófiája. *Világosság*, 43. (2002), 10–12. 82–83.
64. Parlamentarizmus és demokrácia. *Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Actái*, (2003), 40. 145–192.
65. A demokrácia és politikai modern. *Fundamentum*, 7. (2003), 1. 5–13.
66. A szinoptikus jogelmélet esztétikája és metafizikája. *Jogelméleti Szemle*, (2003), 1.
67. Carl Schmitt jelentősége. *Világosság*, 44. (2003), 7–8. 21–26.
68. Találkozások Carl Schmitt-tel. *Századvég*, 8. (2003), 28. 67–84.
69. Találkozások Carl Schmitt-tel. *Világosság*, 44. (2003), 7–8. 26–42.
70. A hegemonia mint politikafilozófiai probléma. *Leviatán*, 1. (2004), 1. 33–108.
71. A filozófia és szociológia kompetenciavitája – a tudásszociológia metafizikai teljesítménye. *Világosság*, 45. (2004), 1. 49–76.
72. Hans Kelsen jelentősége és a tiszta jogtudomány eszméje. *Világosság*, 46. (2005), 10. 7–28.
73. Elméletalkotási stratégiák az államelméletben. *Leviatán*, 2. (2005), Különszám. 51–84.
74. Hans Kelsen magyar fogadtatása. *Világosság*, 46. (2005), 10. 3–5.
75. Találkozások Mannheim Károllyal. Mannheim-recepció. *Világosság*, 48. (2007), 7–8. 67–78.
76. Megjegyzések a jog és művészet viszonyához. *Iustum Aequum Salutare*, 3. (2007), 2. 13–18.
77. Utószó. *Világosság*, 48. (2007), 7–8. 205–206.
78. Köszöntő. *Jog – Állam – Politika: Jog- és Politikatudományi Folyóirat*, 1. (2009), 1. 3–6.
79. A szociológiai rendszerelmélet államfelfogása. *Jog – Állam – Politika: Jog- és Politikatudományi Folyóirat*, 2. (2010), 3. 3–34.
80. Carl Schmitt és a Világosság. In Fábri György – Tóth Péter (vál.): Schmitt. *Világosság*, 51. (2010), ősz. 3–4.
81. Herbert L. A Hart és a Világosság. In Cs. Kiss Lajos – Fábri György (szerk.): Hart jogelmélete. (Herbert L. A. Hart jogfilozófiája. III.). *Világosság*, 51. (2010), tavasz. 3–6.

82. A totális állam elmélete és mítosza. *Világosság*, 51. (2010), ősz. 19–40.
83. Horváth Barna: Összehasonlító nemzetközi magánjog és a változó jog fogalma. *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae*, (2010), 46. 129–154.
84. Mezőtörvény és jogi mező I. *Jog – Állam – Politika: Jog- és Politikatudományi Folyóirat*, 1. (2009), 1. 129–146.
85. Mezőtörvény és jogi mező II. *Jog – Állam – Politika: Jog- és Politikatudományi Folyóirat*, 1. (2009), 2. 133–151.
86. Kommentár Kelsenhez. *Állam- és Jogtudomány*, 51. (2010), 3. 323–349.
87. Max Weber filozófiai hagyatéka. *Szociológiai Szemle*, 21. (2011), 2. 47–75.
88. Recepció és jogelmélet. *Iustum Aequum Salutare*, 7. (2011), 3. 15–32.
89. Bibó István élete és műve. *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae*, (2013), 50. 167–175.
90. Ami kimondható: tények és emlékek. *Jog – Állam – Politika: Jog- és Politikatudományi Folyóirat*, 5. (2013), 2. 63–76.
91. Totalitarizmus-tapasztalat külső és belső nézőpontból. *Jog – Állam – Politika: Jog- és Politikatudományi Folyóirat*, 5. (2013), 4. 3–26.
92. Bibó István és a Világosság. *Világosság*, 52. (2013), tavasz–nyár. 5–9.
93. Horváth Barna és John Austin – az imperatív jogelmélet kritikája. *Államtudományi Műhelytanulmányok*, 1. (2016), 7. 1–31.
94. Kiss Lajos András filozófiai invenciója és a diszkurzív politikatudomány. *Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Szemle*, 51. (2016), 4. 94–98.
95. Horváth Barna és John Austin – az imperatív jogelmélet kritikája. *Acta Universitatis Sapientiae, Legal Studies*, 5. (2016), 2. 151–160.
96. Emlékezés Horváth Barnára. *Államtudományi Műhelytanulmányok*, 2. (2017), 20. 2–26.
97. Búcsúzás Földesi Tamástól. *Jog – Állam – Politika: Jog- és Politikatudományi Folyóirat*, 9. (2017), 1. 167–171.
98. Államelméleti helyzetkép. *Pro Publico Bono: Magyar Közigazgatás*, 5. (2017), 2. 4–48.
99. Alkotmányelmélet és az érték logikája: zsarnokság vagy szabadság? *Jog – Állam – Politika: Jog- és Politikatudományi Folyóirat*, 9. (2017), 3. 3–44.

Szakdolgozat, disszertációk, tézisek, sokszorosítások

100. *Adalékok az ideológiai „észlelés” és jelentésadás természetéhez*. Tanulmány. 1984. 236 o.

101. *A szubjektum és a világ feloldódása a varázslat hatalma alól: Hogyan lehetséges tudomány metafizika nélkül?* Kandidátusi disszertáció. 1994. 210 o.

Szerkesztői és lektori munkák

102. *A társadalom és a jog autopoietikus felépítettsége: Válogatás a jogi konstruktivizmus irodalmából.* Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1994. 124 o.
103. *Mérték és egyensúly. H. L. A. Hart jogfilozófiájának alapkérdései.: Konferencia az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán,* 2001. november 23. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 2001. 36 o.
104. *A Világosság* folyóirat 43. (2002), 10–12. számának szerkesztése.
105. *A Világosság* folyóirat 44. (2003), 1–2. számának szerkesztése.
106. *A Világosság* folyóirat 44. (2003), 7–8. számának szerkesztése.
107. *A jogelmélet vázlata.* Gödöllő–Máriabesnyő, Attraktor, 2004. 257 o.
108. *Carl Schmitt jogtudománya: Tanulmányok Carl Schmitttről.* Budapest, Gondolat, 2004. 466 o.
109. *A Világosság* folyóirat 46. (2005), 10. számának szakmai szerkesztője.
110. *A Világosság* folyóirat 46. (2005), 11. számában a 3–96. oldal szakmai szerkesztője.
111. *A Világosság* folyóirat 48. (2007), 7–8. számának vendégszerkesztője.
112. *Az erkölcsi norma természete.* Gödöllő–Máriabesnyő, Attraktor, 2005.
113. *Hans Kelsen jogtudománya: tanulmányok Hans Kelsenről.* Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar – MTA Jogtudományi Intézet – Gondolat, 2007. 826 o.
114. *Jog – Állam – Politika: Jog- és Politikatudományi Folyóirat,* 1. (2009), 1. számának szerkesztése.
115. *A Világosság* folyóirat (2010), ősz számának szerkesztése.
116. *Optimi nostri 2012. Díjnyertes tudományos diákköri dolgozatok.* Győr, Universitas-Győr Nonprofit Kft., 2012. 365 o.
117. *A Világosság* folyóirat (2013), tavasz–nyár számának szerkesztése.
118. *Herbert L. A. Hart jogtudománya kritikai kontextusban.* Budapest, ELTE Eötvös, 2014. 992 o.
119. *Bevezetés a jogtudományba.* Máriabesnyő, Attraktor, 2015.

Egyéb közlemények: recenziók és könyvismertetések

120. Észrevételek Tar Zoltán „Frankfurti Iskola” című könyvéről. *Politika-Tudomány*, (1987), 4. 172–185.
121. Opponensi vélemény Gedő Éva Carl Schmitt decizionista politika-filozófiája című doktori értekezéséről. *Jogelméleti Szemle*, (2006), 1.
122. *Emlékezés Horváth Barnára (1896–1973), a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjára*. MTA IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya, 2018, (kézirat).

Idegen nyelvű tanulmányok, kiadványok, fordítások

123. Carl Schmitt: *A politikai fogalma: válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris, 2002. 288 o.
124. Begegnungen mit Karl Mannheim: Mannheim-Rezeption in Ungarn. In Balla, Bálint – Sparshuh, Vera – Sterbling, Anton: *Karl Mannheim. Leben, Werk und Bedeutung für die Osteuropaforschung*. Hamburg, Krämer Verlag, 2007. 109–128.
125. Karl Mannheims Rezeption in Ungarn. In Cserne, Péter – H. Szilágyi, István – Könczöl, Miklós – Paksy, Máté – Takács, Péter – Tattay, Szilárd (szerk.): *Theatrum Legale Mundi: symbola Cs. Varga oblata*. Budapest, Szent István Társulat, 2007. 27–66.
126. Begegnungen mit Karl Mannheim: Mannheim-Rezeption in Ungarn. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae – Sectio Iuridica*, (2008), 49. 71–118.
127. Wie ist staats-theoretische Grundlagenforschung möglich? Entwurf und Strategie. *Pro Publico Bono: Magyar Közigazgatás*, 5. (2017), 4. 4–28.
128. Wie ist staats-theoretische Grundlagenforschung möglich? Entwurf und Strategie. *Államtudományi Műhelytanulmányok*, 2. (2017), 8. 1–22.

Kiadja a Nemzeti Közszerológati Egyetem
Ludovika Egyetemi Kiadó.

A kiadásért felel: Koltay András rektor
Székhely: 1083 Budapest, Ludovika tér 2.

Kapcsolat: kiadvanyok@uni-nke.hu

Felelős szerkesztő: Kilián Zsolt
Olvasószerkesztők: Bíró Csilla, Gergely Zsuzsánna
Tördelőszerkesztő: Kilián Zsolt
Korrektor: Tar Krisztina
Nyomdai kivitelezés: Pátria Nyomda Zrt. Felelős
vezető: Orgován Katalin vezérigazgató

DOI: https://doi.org/10.36250/00920_00

ISBN 978-963-531-465-2 (nyomtatott)

ISBN 978-963-531-466-9 (ePDF)

ISBN 978-963-531-467-6 (ePub)

